

Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України — Запорізьке відділення
Запорізький національний університет
Бердянський державний педагогічний університет
Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького

Вікторія КОНСТАНТИНОВА

**Урбанізація:
південноукраїнський вимір
(1861 – 1904 роки)**



Запоріжжя
АА Тандем
2010

ББК: 63.3(4Укр)-5
УДК: 94(477)“1861-1904”

К 64

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор О.А. Удо
доктор історичних наук, професор І.В. Довжук
доктор історичних наук, професор С.Г. Водотика

Науковий редактор: доктор історичних наук, професор А.В. Бойко

Рекомендовано до друку Вченою радою Запорізького національного
університету (Протокол № 3 від 30.11.2010).

Константінова В.М.

Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861 – 1904 роки). —
Запоріжжя: АА Тандем, 2010. — 596 с.

ISBN 978-966-488-066-1

У монографії викладене авторське бачення та вирішення поставленої наукової проблеми — урбанізації на теренах Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Урбанізація розглядається як процес міської розбудови, зростання ролі міст і поширення міського образу життя.

Опублікований емпіричний матеріал, теоретичні інтерпретації, узагальнення та положення можуть бути корисними всім тим, хто цікавиться історичною урбаністикою, минулим Російської імперії, України та її південного регіону.

ББК: 63.3(4Укр)-5
УДК: 94(477)“1861-1904”

© В.М. Константінова, 2010

© ПП “АА Тандем”, 2010

ISBN 978-966-488-066-1

**Institute of Ukrainian Archeography and Primary Sources
Studying of M.S. Hrushevskiy (National Academy of Sciences of
Ukraine) — Zaporizhzhya branch
Zaporizhzhya National University
Berdyansk State Pedagogical University
Zaporizhzhya Scholarly Society of Y. Novyts'kyi**

Victoria KONSTANTINOVA

**Urbanization:
Southern Ukrainian Measuring
(1861 – 1904 years)**



**Zaporizhzhya
AA Tandem
2010**

Konstantinova Victoria. Urbanization: Southern Ukrainian Measuring (1861 – 1904 years). — Zaporizhzhya: AA Tandem, 2010. — 596 p.

It is published due to the decision of Zaporizhzhya National University's academic council (protocol № 3 from November 30, 2010)

The monograph is dedicated to urbanization in the South of Ukraine in the second half of the XIX – the early XX century. Urbanization is scrutinized as a process of urban development, growth of cities' role, and diffusion of urbanism as a way of life.

The research is addressed to wide auditory of readers — everybody, who is interested in urban history, history of Russian empire, Ukraine, and it's Southern region.

ПЕРЕДМОВА

Однією з визначальних характеристик сучасного світу, в якій немов у дзеркалі відображаються всі проблеми, прорахунки, але в той же час і досягнення суспільства, є урбанізованість. Урбанізаційний перехід, який відбувся на українських землях за часів радянської влади, став логічним результатом попередніх етапів урбанізаційного процесу, і в той же час знаменував початок якісно нового етапу “міської історії”, коли домінування міст у політичній, адміністративній, культурній та інших сферах буття доповнилось і в той же час закріпилося чисельним переважанням городян над мешканцями сільської місцевості. І хоча з моменту урбанізаційного переходу Україна зазнала багато в чому кардинальних змін, урбанізація залишилась однією з домінант її розвитку.

За таких умов неабиякої актуальності набуває звернення до минулих етапів урбанізаційного процесу, під час яких формувалися витоки тієї ролі, яку відіграють міста і міський образ життя в сучасній державі.

Необхідною передумовою для створення узагальнюючого дослідження з історії урбанізаційних процесів в Україні є реконструкція відповідних процесів на теренах її регіонів. Адже тривалий час в умовах відсутності власної державності національна історія розвивалася саме як історія регіонів.

Особливо актуальним є дослідження урбанізації на землях Південної України¹. Адже, з одного боку, саме тут знаходиться найбільш урбанізована на сьогодні складова України — Донбас, саме на Півдні зосереджено три з п'яти українських міст, чисе населення до 2010 р. перевищувало мільйон осіб. З іншого боку, саме Південна Україна, згідно зі вкоріненою історіографічною традицією, вважається регіоном, який не має тривалої “міської історії” і чи не всіма досягненнями на шляху урбанізації зобов'язаний “цивілізаторській місії” Російської імперії, а згодом — і Радянського Союзу.

Тож поряд із пошуками коріння “міської традиції” непересічного значення набуває дослідження характеру, специфіки та конкретики урбанізаційних процесів у регіоні за імперської доби. Причому чи не

¹ Під терміном “Південна Україна”, ми, слідом за історіографічною традицією, розуміємо перебуваючу нині в межах України територію трьох губерній — Катеринославської, Таврійської і Херсонської в кордонах, що існували наприкінці XIX – на початку XX ст. На сьогодні це територія Одеської, Миколаївської, Херсонської, Кіровоградської, Запорізької, Дніпропетровської, Донецької областей, Автономної Республіки Крим і південної частини Луганської області.

вирішальним для розуміння цих процесів є звернення до періоду, що слідував за початком реформ Олександра II — адже саме з цим часом традиційно асоціюється поширення Україною модернізації, складовою якої зазвичай і вважається урбанізація¹. І саме стосовно цього часу в “міській” історіографії наявний цілий комплекс лагун, фактографічних помилок і кліше, що, будучи зумовлені використанням традиційного кола джерел і тривалим домінуванням класового підходу, не давали змоги побачити цілісну коректну картину урбанізації Південної України, підміняючи її “біографіями” окремих міст або ж висвітленням лише окремих аспектів “міської історії”, часто — без бачення місця цих аспектів у загальній логіці урбанізації.

Отже, потреба в ґрунтовному узагальнюючому дослідженні, присвяченому саме урбанізаційним процесам у південноукраїнському регіоні другої половини XIX – початку XX ст., давно назріла.

Предмет нашого дослідження, при наявності в історіографії чисельних, часто суперечливих і взаємовиключаючих підходів до розуміння сутності урбанізаційних процесів, спонукає зробити відправною точкою визначеність із низкою понять, перш за все з самим поняттям “історична урбаністика”. Тоді як в англомовній історіографії загальноновживаним і прийнятним аналогом поняття “історична урбаністика” є “urban history” (дослівно — “міська історія” або “історія міста (міст)”), то в україномовному історіографічному просторі, на нашу думку, поняття “історична урбаністика” та “історія міста (міст)” мають розмежовуватись.

Зважаючи на те, що Ярослава Верменич намагається вмістити у своє визначення чи не все, що так чи інакше стосується сфери дослідження історичної урбаністики, а отже, і поняття самої урбанізації, є сенс відштовхуватися саме від її формулювання, навівши його прямою мовою і без купюр:

“Історична урбаністика — галузь соціогуманітарного знання, яка вивчає історію міст, їх розміщення, історію міського господарства, самоврядування, принципи містобудування тощо; пропонує

¹ Конкретніше ми плануємо звернутися до періоду від проголошення Маніфесту 19 лютого 1861 р. до кінця 1904 р. Нижня межа пов’язана із початком “великих реформ”, які, суттєво вплинувши чи не на всі аспекти життя південноукраїнського “міського простору”, знаменували новий етап у його розвитку вже самою емансипацією селянства, міграція якого до міст стала потужним фактором урбанізації. Верхньою межею визначений канун першої російської революції, в ході якої міське життя Півдня, як і Російської імперії в цілому, зазнало важливих змін, пов’язаних із потужним соціальним вибухом і формуванням нових суспільно-політичних реалій.

класифікаційні критерії, які створюють науковий фундамент для віднесення того або іншого населеного пункту до категорії міст і для поділу міст на певні категорії. Сучасна урбаністика іде й далі, досліджуючи урбанізацію як історичний процес підвищення ролі міста у розвитку суспільства — процес, що викликає зміни у соціальній і демографічній структурі суспільства, культурі, способі життя, психології, а також концентрацію форм спілкування. У фокусі уваги тут перебуває увесь спектр проблем, що стосуються міського способу життя — від дослідження закономірностей переходу від традиційних (доіндустріальних) до урбаністичних (індустріальних і постіндустріальних) форм міського життя до вивчення різних типів міських культур, простеження еволюції соціокультурної стратифікації “міського простору”, систем управління містами і міського самоврядування, специфічності міської ментальності. В ідеалі історична урбаністика прагне до аналізу міста в його цілісності — як специфічного соціокультурного феномена із власними фазами розвитку, в широкому політичному й ідеологічному контексті. На практиці ж увага фокусується переважно навколо з’ясування неповторних рис окремих міст, які викристалізувалися в процесі їхньої тривалої чи короткої історії, та формування системи урбанізаційних атрибутів — від фортифікаційних і культурно-релігійних до соціальних і архітектурно-планувальних”¹.

При всій претензії на “всеосяжність”, наведеному формулюванню, на наш погляд, бракує акцентування уваги на одній принципово важливій складовій, яка якщо там і присутня, то у вельми розмитій формі. Йдеться про поширення міського образу (способу) життя на сільську місцевість. Адже у формулюванні Ярослави Верменич сама згадка про сільську місцевість як про “сферу інтересів” історичної урбаністики відсутня. Причому вбачаємо в цьому аж ніяк не неуважність дослідниці, але віддзеркалення концептуального розмежування історії міста і села, яке досить недвозначно відображено і в самій назві цитованої статті (“Історія міст і сіл як дослідницький об’єкт”), і в тезі про оформлення історії села в окремий науковий напрям.

У нашому розумінні поширення міського образу життя на “неміську” територію не має залишатися поза межами дослідження з історії урбанізації, а отже, при розгляді заявленої проблематики ми не будемо обмежуватися виключно містами чи навіть “міськими поселеннями”. Додатковим важливим аргументом на користь такого підходу є

¹ Історія міст і сіл як дослідницький об’єкт [Електронний ресурс] / Верменич Ярослава // Український видавничий портал. — Режим доступу до статті: <http://who-is-who.com.ua/istoriya-mist-i-sil.html>

невизначеність із самим поняттям міста як у період, що досліджується, так і в сучасній історіографії (докладніше про це мова піде при розгляді типології міських поселень). Між іншим, у цьому ж контексті концептуальне значення для нас має винесення в заголовок монографії саме урбанізації, а не “історії міст”, оскільки це дає можливість не обмежуватись якимись окремими критеріями типології міст і не проігнорувати поширення міського образу життя в населених пунктах різних типів.

Наша позиція певною мірою збігається з позицією Теодора Хершберга, коли той писав, що місто повинно вивчатися скоріше як процес, ніж як місце, і дослідник має вийти за “незв’язані між собою шматки урбаністичного досвіду”¹. При наявності в історіографії надзвичайно широкого спектра поглядів на “обумовленість історії”, на роль у цьому закономірностей, тенденцій, вільної волі людини, випадковостей тощо, а отже, і на саму можливість розглядати історію саме як процес, ми поділяємо підхід одного з чільних російських урбаністів О.С. Сенявського. Він, стоячи на “історичистських” позиціях, розуміє під історичним процесом весь комплекс реальних суспільних змін в єдності закономірного і випадкового, внутрішнього і зовнішнього; при цьому заперечуються телеологічне трактування історичного процесу, наявність у нього “мети”, ототожнення його з прогресом, який передбачає аксіологічну, ціннісну, явно позитивну оцінку якісних змін “по висхідній”².

Неприпустимість знаку рівняння між історичним процесом і прогресом є важливою відправною точкою при формулюванні нашого розуміння теорії модернізації, яку ми плануємо широко застосовувати при аналізі урбанізаційних процесів на півдні України. Адже в розумінні багатьох сучасних істориків (передусім — російських) використання теорії модернізації є рівнозначним згоді з телеологічністю історичного процесу, з його спрямованістю на “універсальний зразок, модель загального прогресу”, з поглядом на історичний процес як на “лінійний розвиток від нижчого до вищого, де вершина — західна демократія”³, а сама модернізація — “завершальний етап еволюції всіх суспільств”⁴.

¹ Hershberg Theodore. The New Urban History: Toward an Interdisciplinary History of the City // Journal of Urban History. — № 5. — 1978, November. — Pp. 32-33.

² Сенявский А.С. Урбанизация России в XX веке: Роль в историческом процессе / А.С. Сенявский; Ин-т рос. истории. — М.: Наука, 2003. — С. 23-26.

³ Цит. за: Сенявский А.С. Урбанизация России в XX веке... — С. 30.

⁴ Цит. за: Ковалев А. Модернизация как эволюция типов организации // Социологическое обозрение — Т. 2. — № 3. — 2002. — С. 69.

Модернізація ототожнюється з “вестернізацією”, “американізацією”. Цілком зрозуміло, що на пострадянському просторі такі спрощені, а то й перекручені трактування теорії модернізації широко використовуються в першу чергу її критиками, які відстоюють ідеї “унікальності російського шляху”, “рівновеликість” Росії і “західної цивілізації”. Втім, ми, слідом за Наталією Яковенко, схилиємося до розуміння під поняттям “модернізація” “успішної метафори”, моделі описування/пояснення минулого, стрижнем якої є синтезування останнього “в певну цілісність на підставі низки усталених ознак трансформації традиційних суспільств у “модерні”, індустріальні”, причому одним із засадничих критеріїв модернізаційних процесів є саме урбанізація¹. У цьому контексті доцільно звернутися, зокрема, до “чотирьох головних елементів процесів модернізації” (у формулюванні німецьких науковців) — диференціації соціальних структур; раціоналізації і секуляризації людського життя, індивідуалізації особистості та її ідентичності, одомашнення природного середовища². При цьому, як і Райнер Лінднер, ми далекі від бачення модернізації Російської імперії в цілому і Південної України зокрема як лінійного і тотального процесу³.

Ми цілком свідомі тих обмеженостей теорії модернізації, на які вказували Пітер Гетрелл, Девід Мейсі та Грегорі Фріз, критикуючи книгу Б.М. Миронова “Соціальна історія Росії періоду імперії (XVIII – початок XX ст.)”. Ці західні “гранди” соціальної історії, визнаючи, що модернізація як модель сприяє приверненню уваги до ключових аспектів розвитку, зазначили, що як схематична форма представлення минулого вона “не залишає місця для тих форм соціальної поведінки та організації людей, які не перетинаються з даною схемою і є за визначенням відсталими”, а тому книга Миронова має тенденцію мінімізувати своєрідність дореволюційної Росії, приділяє мало уваги маргінальним соціальним групам⁴. Втім, звернення до теорії модернізації зовсім не обов’язково має апріорно передбачати наявність у роботі зазначеної “однобокості” і мінімізації звернення до своєрідності (специфіки). До того ж, нашу роботу можна розцінювати і як своєрідний варіант відповіді на питання, сформульоване все тими ж Пітером Гетреллом, Девідом

¹ Яковенко Н. Вступ до історії. — К.: Критика, 2007. — С. 272, 274.

² Див.: Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / За ред. О.М. Доніка. — Київ-Донецьк: ТОВ “ВПІ “Промінь”, 2008. — С. 14-15.

³ Див.: Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр... — С. 14.

⁴ Гетрелл Питер, Мэйси Дэвид, Фриз Грегори. Социальная история как метаистория // Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. — 3-е изд. испр., доп. — Т. I. — СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. — С. V-VI.

Мейсі та Грегори Фрізом: “Було б... цікаво знати, як буде виглядати російська модернізація, якщо її вивчати з точки зору неросійських меншин — від периферії, а не від центру”¹.

Між іншим, допомогти “згладити” “однобокість” теорії модернізації може реалізація пропозиції ще одного учасника дискусії навколо книги Б.М. Миронова, І.В. Побережнікова². Йдеться про застосування теорії дифузії при вивченні модернізації в Російській імперії. Згідно з нею, західні моделі, інституції та цінності використовувались як зразки, але на практиці відбувалася не заміна старих (традиційних) моделей, інституцій та цінностей новими (модерними), а складна взаємодія перших із другими, що призводила до їх трансформацій, а отже, в результаті модерні новачі на теренах імперії вже не були простою калькою “західних зразків”³.

У ключі теорії модернізації варто згадати про Фернана Броделя та його послідовників, які розглядали історію як багаторівневу, “ешолоновану”, основними рівнями (“пластами”) якої виступають “структури довгої тривалості”, “кон’юнктури” і “факти”. Адже під “структурами довгої тривалості” можна розуміти саме ті “пласти” в історії міст, які залишалися традиційними, майже незмінними, тоді як “кон’юнктури”, будучи рухливими, зазнавали модернізації.

При цьому важливо, що і сам Бродель розумів схематичність даної концепції, спрощення нею історичної дійсності, в якій, на його ж думку, можна виділити десятки, сотні різних пластів, які, як у річці, не всі рухаються з однаковою швидкістю⁴.

Прикладаючи зазначений підхід до нашої проблематики, можна побачити, що суспільство одночасно жило принаймні в кількох основних часових вимірах. У той час як одні пласти рухалися досить швидко

¹ Гетрелл Питер, Мэйси Дэвид, Фриз Грегори. Социальная история как метаистория... — С. VI.

² Побережников И.В. Модернизационная перспектива: Теоретико-методологические и дисциплинарные подходы // Третьи Уральские историко-педагогические чтения. — Екатеринбург, 1999. — С. 16-25; Побережников И.В. Дилеммы теории модернизации // Третьи Татищевские чтения. — Екатеринбург, 2000. — С. 6-15; Побережников И.В. Модернизация: Определение понятия, параметры и критерии // Историческая наука и историческое образование на рубеже XX – XXI столетий. Четвертые Всероссийские историко-педагогические чтения. — Екатеринбург, 2000. — С. 105-121.

³ Дискуссия вокруг “Социальной истории России периода империи” // Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. — 3-е изд. испр., доп. — Т. I. — СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. — С. XXXV.

⁴ Див., зокрема: Бродель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное. — Т. I: Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв. — М.: Прогресс, 1986. — С. 15-20.

(модернізація), інші залишалися майже нерухомими (традиційними). Це ж — з різними соціальними втратами. Причому тут спостерігалася певна залежність і від географії розташування, від статусу населеного пункту: центр, столиці виступали найшвидшим (верхнім) пластом, менші міста — середнім, “глуха провінція”, села — найповільнішим.

Повертаючись до важливості вивчення в дослідженні з історії урбанізації не лише “міської території”, не можна не звернутися до того, що Лаура Енгельстейн назвала серед “класичних дихотомій російської історіографії” (держава і суспільство, місто і село, селяни і пролетаріат)¹. Ми ясно усвідомлюємо, що безоглядне використання концепцій уже на початку роботи над монографією рівнозначно апіоризму та підгонці фактів під формули. Саме тому, приступаючи до систематизації матеріалу і будучи свідомими наявності в історіографії і поглядів на зв’язку “місто – село” саме як на дихотомію (складові якої сприймаються як два антагоністичні, полярні, “протилежні світи”), і як на “континуум” (при якому село і місто розцінюються як глибоко інтегровані, взаємозалежні складові одного цілого, які не можуть існувати одна без іншої), ми схильні розглядати ці дві крайні позиції скоріше як дві ідеальні моделі, з якими може бути співвіднесена реальна картина взаємин міста і села на півдні України. У цьому плані нам до певної міри співзвучна позиція Хелени Петкович, яка, пишучи про різницю між міською і сільською культурою, зауважує, що всі класифікації культури (культур) є перш за все відносними, ментальними конструкціями і мають, передусім, дослідницький сенс, тоді як реалії життя є куди складнішими².

У цьому ж ключі можна розцінювати і наш підхід до такого надзвичайно важливого для вивчення урбанізаційних процесів міждисциплінарного поняття як “міський образ життя”. Ми схильні розглядати пропонувану одним із лідерів Чикагської соціологічної школи Луїсом Віртом у його класичній роботі “Урбанізм як образ життя”³ дихотомію “міський образ життя – сільський (традиційний) образ життя” скоріше як “систему координат”, ментальну конструкцію, завдяки якій

¹ Engelstein Laura. Review: Print Culture and the Transformation of Imperial Russia: Three Articles // Comparative Studies in Society and History. — Vol. 31. — No. 4. — 1989, October. — P. 784.

² Petković Jelena. Traditional Values and Modernization Challenges in Forming Urban and Rural Culture // Facta Universitatis. Series Philosophy, Sociology, Psychology and History. — Vol. 6. — №1. — 2007. — P. 27.

³ Вирт Л. Урбанізм як образ життя // Вирт Л. Избранные работы по социологии. Сборник переводов / РАН ИНИОН. Центр социальных научно-информационных исследований. Отдел социологии и социальной психологии. Пер. с англ. В.Г. Николаев. — М.: ИНИОН, 2005. — С. 93-118.

можна знайти орієнтири в безмежному морі проявів образу життя конкретних мешканців Південної України досліджуваного нами періоду.

Ми далекі від позиції “правового нігілізму”, за яку засуджує деяких своїх російських опонентів Б.М. Миронов пишучи, що для них проголошення якихось принципів у законі не має ніякого значення¹. Тож важливою складовою чи не кожного підрозділу нашої роботи стане звернення до законодавчого регулювання аспектів урбанізації, що в ньому розглядатимуться. Разом із тим, ми аж ніяк не ототожнюємо плани і документи, що продукувалися вищими органами влади, із реальною ситуацією на місцях. Цілком слушним є зауваження Данієля Бровера, що історія міст Російської імперії може розглядатися, з одного боку, як історія планів можновладців щодо створення населених пунктів, гідних бути складовою європейської цивілізації, а з іншого, — як практики міського населення, причому ці практики формували зовсім інше місто².

Розлогість урбаністичної проблематики аж ніяк не означає, що це не царина прикладання зусиль істориків й останні не мають нею займатись, або ж що дослідження з історії урбанізації мають бути виключно колективними “продуктами”, до написання яких залучаються, крім істориків, географи, архітектори, економісти, соціологи, культурологи, психологи тощо. При всій своїй привабливості такий підхід має свої пастки міждисциплінарності, одну з яких Ярослава Верменич називає “небезпечною своєрідної “недодисциплінарності””³, коли надзвичайно складно узгодити зусилля і, головне, позиції фахівців різних галузей. Тож мова скоріше має йти про те, що для дослідження з історії урбанізації замало використання лише загальнонаукових і спеціально-історичних методів. У цьому плані заслуговує на особливу увагу думка Річарда Роджера про те, що на відміну від тих науковців, які підходять до предмета свого дослідження з чітко-окресленої дисциплінарної перспективи (йдеться про соціологів, архітекторів, географів) і відповідно використовують теоретичні конструкти саме своїх спеціальностей, історики, що займаються історичною урбаністикою,

¹ Дискуссия вокруг “Социальной истории России периода империи” // Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. — 3-е изд. испр., доп. — Т. I. — СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. — С. XXII.

² Brower Daniel R. The Russian City between Tradition and Modernity, 1850-1900. — Berkeley-Los Angeles-Oxford: University of California Press, 1990 — P. 9.

³ Історія міст і сіл як дослідницький об’єкт [Електронний ресурс] / Верменич Ярослава // Український видавничий портал. — Режим доступу до статті: <http://who-is-who.com.ua/istoriya-mist-i-sil.html>.

мають бути більш еkleктичними¹. З іншого боку, історик, який займається дослідженням урбанізації, має застосовувати методи, які дали б йому можливість вийти за рамки вивчення виключно окремих аспектів міської історії (соціального, економічного, культурного, інституційного тощо); саме таке “долання кордонів” і є, за влучним висловом Гарольда Дайеса, тим, що принципово відрізняє представників історичної урбаністики від тих, хто “лише перетинає їхню територію”².

Перед тим, як перейти до безпосереднього розгляду проблематики, винесеної в назву нашої монографії, маємо виконати приємний обов’язок і подякувати всім, хто своїми порадами, практичною допомогою і моральною підтримкою сприяв підготовці та публікації цієї роботи. Це, перш за все, професор А.В. Бойко (Запорізький національний університет), професор І.І. Лиман (Бердянський державний педагогічний університет), професор С.А. Лепявко (Чернігівський національний педагогічний університет), професор Г.К. Швидько (Національний гірничий університет), д.і.н., провідний науковий співробітник В.С. Шандра (Інститут історії України НАН України), професор Л.О. Зашкільняк (Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України), професор О.А. Бачинська (Одеський національний університет), професор Гвідо Гаусманн (Фрайбурзький університет), к.і.н. І.І. Мацевко (Центр міської історії Центрально-Східної Європи), І.М. Кодіна (Іванівський державний університет), доцент В.І. Мільчев (Запорізький національний університет), Ю.Ю. Королевська (Бердянський державний педагогічний університет).

Окремо дякуємо керівництву Бердянського державного педагогічного університету за фінансування тиражування цієї монографії.

Особлива подяка адресується співробітникам усіх архівних, музейних і бібліотечних установ, у яких нами вівся пошук матеріалів для написання монографії.



¹ Rodger Richard. Theory, practice and European urban history // European urban history / Ed. by Rodger Richard. — London: Leicester University Press, 1993. — P. 3.

² Цит. за: Rodger Richard. Theory, practice and European urban history // European urban history / Ed. by Rodger Richard. — London: Leicester University Press, 1993. — P. 3.

РОЗДІЛ 1
СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ТА ДжЕРЕЛЬНА
БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ



1. Історіографія урбанізаційних процесів на півдні України

Вихідним пунктом аналізу історіографії є чітке усвідомлення того, що для багатьох праць з історичної урбаністики притаманна міждисциплінарність, і предмет нашого дослідження не обмежується самою історією міст. Тож при систематизації історіографічного доробку потрібно тримати в полі зору значно ширший, аніж виключно історичні праці, комплекс досліджень, і в той же час ми змушені відмовитися від викладення історіографії за принципом належності тієї чи іншої праці до певної науки¹ (хоча й аж ніяк не схильні ігнорувати відповідну характеристику).

Зважаючи на те, що великі масиви важливих для нашої проблематики робіт створені за межами простору, де свого часу панувала марксистська ідеологія, а на теренах самого Радянського Союзу мала місце своєрідна розірваність історіографічного процесу, ми відкинули ідею керуватися вельми поширеним у сучасній історіографії хронологічним підходом, згідно з яким історіографія викладається за схемою “радянський – радянський – пострадянський періоди” (тим більше недоречним вважаємо використання доволі часто вживаної при цьому хронології “до 1917 року — 1917– 1991 роки — 1991 рік – по теперішній час”, оскільки, зокрема, панування марксистської ідеології в історичній науці розпочалося аж ніяк не одночасно із жовтневим переворотом у Петрограді).

З іншого боку, попри факт створення значної частки цікавих у контексті нашого дослідження праць за кордоном, ми не схильні брати за основу класифікації сувору схему “вітчизняні праці – зарубіжні праці”, оскільки в багатьох випадках проблематичним є саме однозначне віднесення того чи іншого дослідника до вітчизняних чи зарубіжних, особливо якщо йдеться про кінець ХІХ – початок ХХ ст. або ж про

¹ З огляду на таку специфіку під самим терміном “історіографія” ми будемо мати на увазі не виключно “історію історичної науки”, а “сукупність літератури з конкретної проблематики” (див. Колесник І.І. Українська історіографія (ХVІІІ – початок ХХ століття). — К.: Генеза, 2000. — С. 15).

останні два десятиліття, коли в умовах глобалізації багато українських науковців живуть і працюють за межами України.

Низку переваг має підхід до викладення історіографії, що пропонується Наталею Яковенко, згідно з яким модель огляду нагадує конус, відштовхуючись від “ієрархічного розсортування” літератури, коли найвищий щабель (“верхівку конуса”) посідають авторитетні підсумкові праці, нижче йдуть роботи, присвячені “вузловим згусткам досліджуваної проблеми”, а на “підніжжі конуса” лежать розвідки про окремі сюжети в рамках цієї ж проблематики¹. Втім, ми змушені відмовитися від використання цього підходу “в чистому вигляді”, оскільки така концентрація на концепціях не дала б можливості приділити достатньо уваги простеженню динаміки розгортання досліджень, до тичних до проблематики, що нас цікавить.

Критично розглянувши і відхиливши низку інших підходів до організації викладення огляду історіографії, ми зупинилися на систематизації історіографічного доробку за такими напрямками: 1) праці, що стосуються урбанізаційних процесів безпосередньо Південної України; 2) роботи, в яких йдеться про різні аспекти урбанізації на інших українських землях, або ж у Російській імперії в цілому чи її неукраїнських складових; 3) цікаві в контексті нашої проблематики дослідження, в яких безпосередньо не йдеться про зазначені вище території. Цілком усвідомлюючи умовність будь-якої систематизації, вважаємо використання такого групування досліджень за ознакою їхніх географічних рамок доречним із кількох міркувань. По-перше, воно дає можливість визначити місце в загальному доробку з історичної урбаністики, що посідають наявні на сьогодні дослідження безпосередньо з різних аспектів урбанізаційних процесів на півдні України другої половини XIX – початку XX ст. По-друге, така систематизація передбачає можливість звернути увагу на асинхронність між історіографічними процесами на теренах України і в цілому Радянського Союзу, з одного боку, та за їх межами — з іншого. По-третє, вона дозволяє розглянути комплекс використаних нами праць, не обмежуючись тематичними, дисциплінарними чи методологічними рамками. При цьому вже в межах кожного напрямку ми плануємо розглядати проблемну історіографію не просто у формі бібліографічного покажчика, а зі зверненням уваги на методологічні підходи, тенденції, на специфіку історіографічної ситуації.

¹ Яковенко Н. Вступ до історії... — С. 317-318.

У межах першого визначеного нами напряму умовно можна виокремити п'ять хронологічних періодів: 1) 1861 – 1904 рр.; 2) 1905 р. – 1910-і рр.; 3) 1920-і – початок 1930-х рр.; 4) початок 1930-х – кінець 1980-х рр.; 5) з кінця 1980-х рр. до сьогодення.

Виокремлення періоду до 1905 р. зумовлене не лише тим, що саме цей час включено в хронологічні рамки нашого дослідження, а отже, низка створених тоді праць певною мірою може розглядатися не тільки як історіографія, але і як джерела з проблематики урбанізаційних процесів на півдні України. Важливою складовою урбанізаційних процесів були процеси соціальні, на які події першої російської революції справили неабиякий вплив; на це досить чітко відреагувала історіографія, і в дослідженнях, які створювалися, починаючи з 1905 р., вже проглядає пошук причин революційних подій, а отже, намагання поглянути на всі процеси, що мали місце раніше, у тому числі — і на урбанізаційні, “з висоти нового досвіду”. Попри це, у 1905 р. не відбулося якоїсь докорінної зміни методологічних підходів, складу науковців, які займалися проблематикою, що нас цікавить, тощо. Тож маємо підстави казати про те, що перший та другий періоди характеризувалися багато в чому схожими рисами.

Праці першого напряму, що побачили світ до 1905 р., мають неабияку цінність перш за все для реконструкції історії урбанізаційних процесів на мікрорівні. Згідно з домінуючим позитивістським підходом слідування за джерелами розглядалось як найбільш оптимальний принцип викладення матеріалу. Це ж визначало фактографічність досліджень.

З нагоди святкування ювілеїв міст побачили світ видання з історії Катеринослава¹, Ялти², Миколаєва³, Одеси⁴, Анан'єва¹ (при цьому книги

¹ Владимиров М.М. Первое столетие г. Екатеринослава 1787 – 9 мая 1887 г.: Доклад Екатеринославской городской управы к торжественному заседанию думы 9 мая 1887 года (Материалы для исторического очерка). — Екатеринослав, 1887. — 275 с.; Корольков К. Столетний юбилей Екатеринослава. 9-го мая 1787 г. – 1887 г. — Екатеринослав: Тип. Н.Я. Павловского. — 126 с.; Екатеринославский юбилейный листок. 1787 – 9 мая 1887. — Апрель-май. — Екатеринослав: Тип. Я.М. Чаусского, 1887. — 238 с.

² Рыбицкий В.А. Пятидесятилетие Ялты. 1837-1887 г. Исторический конспект и памятная книжка с приложением трех последовательных фотографий. — Ялта: Тип. Н. Петрова, 1887. — 75 с.

³ Ге Г.Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790-1890). — Николаев: Русская типография, 1890. — 122 с.

⁴ Прошлое и настоящее Одессы. Издание Одесской городской аудитории народных чтений ко дню столетнего юбилея г. Одессы (1794-1894) / сост. С.Ч. — Одесса: Тип. Л. Кирхнера, 1894. — 49 с.; Столетие Одессы. С портретами административных и общественных деятелей и с видами Одессы. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1894. — 113 с.; Оленин К. “Век”. Одесский исторический альбом. 1794-1894. — Одесса: Книгоизд. Г.Н. Каранта, 1894. —

з історії тієї ж Одеси виходили і без “прив’язки” до “круглих” дат²). Були опубліковані праці, присвячені Феодосії³, Маріуполю⁴, Керчі⁵, Єлисаветграду⁶, Мелітополлю⁷, містечку Дмитрівка⁸.

Доволі поширеною була практика публікації праць з історії окремих міських установ (зокрема навчальних закладів; упорядниками більшості з таких робіт були представники адміністрації та викладацького складу самих освітніх установ — директори, секретарі педагогічних рад, інспектори, викладачі⁹). На особливу увагу заслуговує укладений членом

122+II с.; Из прошлого Одессы. Сборник статей / Сост. де-Рибас Л.М. — Одесса: Тип. Л. Кирхнер, 1894. — 399 с.; Коханский В. Одесса за 100 лет (“Одесса и ее окрестности”). Исторический очерк и иллюстрированный путеводитель на 1894 г. — Одесса: Тип. П. Францова, 1894. — 135+384+192 с.; Одесса 1794-1894. Издание Городского Общественного Управления. — Одесса: Тип. А. Шульце, 1895. — 836 с.

¹ Ивашенко М. Исторический очерк Ананьевского уезда и г. Ананьева. — 1895. (Машинопис). — 230 с.

² Бернштейн С. Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. — Одесса: Типография Л. Нитче, 1881. — 145 с.

³ Феодосия (исторический очерк) / Сост. В.К. Виноградов. — Феодосия: Тип. Феодосийского уездного земства, 1884. — 153 с.

⁴ Мариуполь и его окрестности. Издание почетного попечителя Д.А. Хараджаева. — Мариуполь: Типо-литография А.А. Франгова, 1892. — 461+55+VIII с.

⁵ Зенкевич Х.Х. Керчь в прошедшем и настоящем. Историко-археологический и географический очерк с приложением описания достопримечательностей города и его окрестностей, хронологического указателя и статистических сведений и с рисунками. — Керчь: Типо-литография Х.Н. Лаго и К^о, 1894. — VI+162+2 с.

⁶ Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда / Печатается по изданию 1897 г. — Кировоград, 1992. — 176 с.

⁷ Дзякович П.К. Очерк города Мелитополя и его уезда в географическом отношении. — Мелитополь: Изд. Л.Л. Либермана, 1900. — 45 с.

⁸ Сорокин Г.И. Местечко Дмитровка. Опыт историко-статистического и этнографического описания / Издание Херсонской губернской земской управы. — Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1889. — 65 с.

⁹ Говоров Д. Историческая записка о Керченском Кушниковском девичьем институте с основания его в 1835 до 1885 г. — Керчь: Тип. А.В. Холева, 1886. — 113+40 с.; Историческая записка о Екатеринославской гимназии с 1793-1882. С отчетом за 1881-82 учебный год / Сост. Г.В. Донцов. — Екатеринослав: Тип. Я.М. Чаусского, 1882. — 104 с.; Празднование семидесятипятилетнего юбилея Симферопольской мужской гимназии и отчет о состоянии гимназии от 1812 по 1887 год. — Симферополь, 1887. — 68 с.; Грахов Я., Верещинский С. Краткий историко-статистический обзор Екатеринославской гимназии и подчиненных ей учебных заведений. — Одесса: Тип. Францова и Нитче, 1856. — 330 с.; Локоть Ф. Столетие Екатеринославской классической гимназии 1805-1905 гг. Краткий исторический очерк. — Екатеринослав: Тип. Губернского земства, 1908. — 386 с.; Зенкевич Х.Х. Тридцатилетие Керченской Александровской гимназии (1863-1893). Краткая историческая записка. — Керчь, 1894. — 44 с.; Муретов И.Д. Двадцатипятилетие Бердянской мужской гимназии (1872-1897). Краткая историческая записка. — Бердянск: Тип. Г.А. Эдигера, 1897. — 107 с.; Гайдебуров И.А. Исторический очерк Николаевской Мариинской женской гимназии со дня открытия по 1-е января 1881 года / Сост.

Херсонської міської управи Д. Горловським історико-економічний начерк “Двадцятип’ятиріччя Херсонського міського самоврядування”¹.

Великого поширення набуває видання такого різновиду історико-красознавчої літератури, як путівники (із 326 путівників по Криму, поданих у бібліографічному покажчику А.А. Непомнящим, 169 опубліковано саме між 1861 і 1904 рр.)².

Дотичні до досліджуваної нами проблематики статті публікувалися, зокрема, на сторінках “Спархїальних відомостей”³, “Записок Одеського товариства історії та старожитностей”⁴, “Новоросійського календаря”⁵, “Київської Старовини”¹, “Російської старовини”², на шпальтах газет.

И.А. Гайдебуров.— Николаев: Тип. М.В. Рюмина, 1881. — 42 с., табл.; Двадцатипятилетие Николаевского Александровского реального училища (1873-1898 г.): Историческая записка / Изд. пед. совета. — Николаев: Тип. А.Г. Шнейдера, 1898. — 107+XXXVIII с.

¹ Итоги двадцатипятилетия Херсонского городского самоуправления. Краткий историко-экономический очерк города Херсона / Сост. Д.Н. Горловский. — Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1896. — 186 с.

² Непомнящий А.А. Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть XVIII – начало XX века). — К.: б. и., 1999. — С. 151, 182-202.

³ Варминский М. Краткая записка, заключающая в себе церковно-историческую летопись о Вознесенском соборе г. Вознесенска и приписной к нему, предместья Бугского, Петропавловской церкви // Херсонские епархиальные ведомости. — 1884. — № 12. — С. 374-382; Корочанский А. Краткие исторические записки о некоторых церквах и приходах епархии. О Рождество-Богородичном соборе гор. Николаева // Херсонские епархиальные ведомости. — 1884. — № 19. — С. 587-593; Судковский Г. Историческая записка об Очаковском Николаевском соборе // Херсонские епархиальные ведомости. — 1885. — № 20. — С. 679-685; 1885. — № 22. — С. 762-769; Историческая записка о городе Очакове и Очаковском Николаевском соборе (В память исполнившегося столетия со дня полного русского владычества в г. Очакове. 6-го декабря 1788-1888 г.) // Херсонские епархиальные ведомости. — 1889. — № 10. — С. 226-239; 1889. — № 11. — С. 298-308; Никифоров В. Описание прихода, принадлежащего соборной Успенской церкви уездного города Александрии Херсонской губернии // Херсонские епархиальные ведомости. — 1873. — № 17. — С. 488-510; № 18. — С. 519-538; № 19. — С. 566-588; Серафимов С. Одесская Единоверческая Покровская церковь // Херсонские епархиальные ведомости. — 1883. — № 14. — С. 352-364; № 18. — С. 835-855; № 24. — С. 1117-1141.

⁴ Лебединцев А. Столетие церковной жизни Крыма. 1783-1883 // ЗООИД. — Одесса, 1883. — Т. XIII. — С. 201-219.

⁵ Начала городского положения 1892 года // Новоросийский календарь на 1893 год издаваемый Одесским городским общественным управлением / Под ред. А.С. Бориневича. — Одесса, 1893. — С. 158-183; Борисов Н. К истории земского банка Херсонской губернии // Новоросийский календарь на 1893 год.. — С. 184-192; Бориневич А. Характеристика экономической жизни Одессы в 1891 г. // Новоросийский календарь на 1893 год.. — С. 193-199; Городецкий Д. Крым и интерес его изучения // Новоросийский календарь на 1892 год, издаваемый Одесским городским общественным управлением / Под ред. А.С. Бориневича. — Одесса, 1892. — С. 13-30; Журба Н. Движение

Стосовно рівня цих статей цілком справедливими є спостереження, зроблені І.І. Лиманом, щодо опублікованих у тих же виданнях статей із церковної історії: науковий рівень публікацій великою мірою залежав від вимогливості редакцій; тож на сторінках солідних часописів переважно вміщувалися статті, написані в кращих традиціях позитивізму, побудовані на солідній джерельній базі; там же, де планка стояла не так високо (здебільшого — в місцевій пресі) і де формат видання не давав можливості вмістити розлогі ґрунтовні статті, друкувалися головним чином замітки про окремі цікаві факти, і рівень їх науковості залежав від здібностей та самокритичності їхніх авторів³.

В інституалізації досліджень із регіональної історії знаковими віхами стало створення Таврійської і Катеринославської вчених архівних комісій⁴, у виданнях яких вміщувались і публікації, дотичні до історії міст Півдня (зокрема біографічні відомості про осіб, які тут працювали⁵).

На особливу увагу заслуговують підготовлені під керівництвом і за участі П.П. Семенова-Тян-Шанського капітальні географічні видання

земельной собственности в Екатеринославской губернии за последний период времени // Новороссийский календарь на 1892 год... — С. 31-42.

¹ П.П. “Парубоцьки громады” в г. Маяках, Херсон. губ. // Киевская старина. — 1901. — Т. LXXIV. — Июль-август. — С. 19-20.

² Иван Константинович Айвазовский и его ХЛП-х летняя художественная деятельность // Русская старина. — Т. XXIII. — 1878. — С. 281-306; Бертенсон И.В. Николай Иванович Пирогов // Русская старина. — Т. XXX. — 1881. — С. 603-647; Андреевский Е.С. К воспоминаниям о высокопреосвященном Иустине, бывшем архиепископе Херсонском и Одесском // Русская старина. — Т. CXXXIII. — 1908. — С. 161-178.

³ Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2004. — С. 16.

⁴ Абросимова С.В. Катеринославська вчена архівна комісія: її внесок у дослідження історії міста // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. — Дніпропетровськ, 2001. — № 4 (18). — С. 40-44; Абросимова С.В. Катеринославська учена архівна комісія: напрямки її діяльності // До 90-річчя Катеринославської ученої архівної комісії (1903-1993). Методичний посібник. — Дніпропетровськ, 1993. — С. 1-4.

⁵ Гейман В. Иван Константинович Айвазовский, к столетию со дня его рождения // ИГУАК. — № 55. — Симферополь: Тип. Таврического губернского земства, 1918. — С. 192-199; Данилов В.В. Памяти Г.А. Залобовского // ЛЕУАК. — Вып. V. — Екатеринослав: Тип. губернского земства, 1909. — С. 108-111; Быков Н. Ив. Ив. Манжура. Украинский этнограф и поэт. (1851-1893) // ЛЕУАК. — Вып. VI. — Екатеринослав: Тип. губернского земства, 1910. — С. 13-37; Беднов В. Преосвященный Феодосий, епископ Екатеринославский и Таганрогский, и его труды по истории Екатеринославщины // ЛЕУАК. — Вып. VI. — Екатеринослав: Тип. губернского земства, 1910. — С. 89-115; Синявский А. Преосвященный Феодосий, епископ Екатеринославский // ЛЕУАК. — Вып. VI. — Екатеринослав: Тип. губернского земства, 1910. — С. 216-225; Машуков В. Г.Г. Кажаяна (Екатеринославский старожил и местный общественный деятель) // ЛЕУАК. — Вып. IX. — Екатеринослав: Тип. губернского земства, 1913. — С. 120-135.

“Географічно-статистичний словник Російської імперії”¹ та “Живописна Росія”², до підготовки яких були залучені не лише географи, але й історики, етнографи, економісти, а у випадку з “Живописною Росією” — ще й літератори та художники.

У контексті продовження після 1904 р. накопичення фактографічних матеріалів з історії різних аспектів урбанізації в регіоні, поміж іншими, заслуговують на увагу праця Д. Атласа “Стара Одеса, її друзі та недруги”, видана у 1911 р.³, та присвячені Одесі публікації О.М. Дерібаса⁴.

Разом із тим, цей час позначився появою низки узагальнюючих праць, які стосувалися міст Європейської Росії в цілому, але при цьому містили цілі блоки, присвячені безпосередньо “міському простору” Південної України. Йдеться, передусім, про таку, що вже стала класичною, монографію географа В.П. Семенова-Тян-Шанського “Місто і село в Європейській Росії” (1910 р.)⁵, яка до сьогодні широко використовується географами, істориками, економістами, соціологами, політологами, містобудівниками⁶. Під редакцією В.П. Семенова-Тян-Шанського вийшов і присвячений “Новоросії та Криму” том багатотомного видання “Росія. Повний географічний опис нашої батьківщини”⁷.

Із установленням на теренах і Півдня, і України в цілому радянської влади, попри зміни суспільно-політичного устрою та національної

¹ Географическо-статистический словарь Российской империи / Сост. П. Семенов — Т. I. — СПб.: Тип. В. Безобразова и компании, 1863. — VIII+716 с.; Географическо-статистический словарь Российской империи / Сост. П. Семенов — Т. II. — СПб.: Тип. В. Безобразова и компании, 1865. — 898 с.; Географическо-статистический словарь Российской империи / Сост. П. Семенов. — Т. III. — СПб.: Тип. В. Безобразова и компании, 1867. — 743 с.; Географическо-статистический словарь Российской империи / Сост. Сост. П. Семенов. — Т. IV. — СПб.: Тип. В. Безобразова и компании, 1873. — 867 с.; Географическо-статистический словарь Российской империи / Сост. П. Семенов. — Т. V. — СПб.: Тип. В. Безобразова и компании, 1885. — 1000 с.

² Живописная Россия. Малороссия и Новороссия. Бессарабская, Херсонская, Екатеринославская и Таврическая губернии. — Том V. Часть вторая. СПб.: Тип. Товарищества М.О. Вольф, 1898. — 298 с.

³ Атлас Д. Старая Одесса, ее друзья и недруги. — Одесса: Типо-литография “Техник”, 1911. — 115 с.

⁴ Дерibas А.М. Старая Одесса. Забытые страницы: Ист. очерки и воспоминания. — К.: Мистецтво, 2005. — 416 с.: ил.

⁵ Семенов-Тян-Шанский В.П. Город и деревня в Европейской России. — СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1910. — 212 с.

⁶ Див., зокрема: Город и деревня в Европейской России: сто лет перемен. Монографический сборник. — М.: ОПИ, 2001. — 560 с.

⁷ Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга / Под ред. В.П. Семенова-Тян-Шанского. — Т. 14. Новороссия и Крым. — СПб.: Изд. А.Ф. Дебриена, 1910. — 981 с.

свідомості, деякий час ще зберігались і ті підходи до висвітлення проблем, що стосувалися урбанізаційних процесів, які існували раніше. “Золотий вік” українського краєзнавства позначився поживанням інтересу до місцевої історії, що великою мірою було пов’язано з діяльністю Всеукраїнської Академії наук та її комісій (у тому числі — й Одеської краєзнавчої комісії, очоленої М.С. Грушевським Комісії Полудневої України), Українського комітету краєзнавства, утвореного в 1925 р. Розгортання краєзнавчого руху на місцях знаменувалося створенням на півдні України близько 10 наукових товариств, 150 краєзнавчих, науково-дослідних гуртків¹, які, зокрема, займалися і підготовкою та виданням присвячених містам книг на кшталт “м. Бердянське та його околиці...”, що побачила світ у Бердянську в 1928 р. і, як записано в передмові до неї, була “синтезом колективної праці членів Бердянського краєзнавчого товариства та студентів Бердянського педтехнікуму”².

Створеною при Держплані УСРР комісією з вивчення міст у 1930 р. було видано дослідження І.К. Вологодцева, в якому на підставі, головним чином, даних переписів 1897 і 1926 рр. аналізувалися демографічні та економічні зміни в містах і містечках України, у тому числі — і в губерніях Півдня³.

Закріплення панування марксистської ідеології знаменувало початок якісно нового етапу вивчення проблем, дотичних до урбанізаційних процесів на півдні України. Як і раніше, більшість робіт, що стосувалися безпосередньо регіону, були створені мешканцями самого Півдня. Але тепер вони, як й інші радянські автори 1930-х – кінця 1980-х рр., писали в рамках методології, яка (в цьому можна погодитись із Б.М. Мироновим) характеризувалась економізмом, апіоризмом, презентизмом, матеріалізмом, об’єктивізмом, універсалізмом, заідеологізованістю та політизованістю⁴.

¹ Шушлянінкова Н.В. Розповіді з історії Херсонського краю: Монографія. — Херсон: Видавництво ХДУ, 2003. — С. 78-79.

² М. Бердянське та його околиці. Природно-економічний та справочний збірник для робітників шкіл, господарчих установ та курортних відвідувачів. Вип. 1-й. — Бердянське, 1928. — 68 с., іл.; Бердянські педагогічні курси та педагогічний технікум (1920 – 1935 роки) / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константинова // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том III. — К.: Освіта України, 2008. — С. 9, 389-394.

³ Вологодцев І.К. Особенности развития городов Украины // Труды комиссии по изучению перспектив развития городов. — Вып. II. — Харьков: Господарство України, 1930. — С. 93-205.

⁴ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. — 3-е изд. испр., доп. — Т. I. — СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. — С. 14.

До кінця 1980-х рр. найбільшу увагу привертають проблеми історії південноукраїнських міст, пов'язані з економічним розвитком¹ (із наголосом на вивчення історії окремих промислових підприємств, що передбачалося ще рішенням ЦК ВКП(б) від 10 жовтня 1931 р.) та класовою боротьбою² (про масштаби історіографії останнього напрямку можна судити, зокрема, за тим, що вже у виданій 1933 р. “Бібліографії революційного руху в Одесі (1820–1920)” нараховувалось 1259 позицій)³.

Разом із тим, починаючи з середини 1950-х рр., спостерігається посилення уваги до вивчення історії окремих міст. Має рацію Д.М. Чорний, який вбачає в цьому вплив періоду “відлиги”, коли влада послабила тотальний контроль над історичною наукою і, сподіваючись міцніше прив'язати населення до системи через пропаганду “переможної ходи соціалізму” на прикладі конкретних населених пунктів, певною

¹ Гонимов И.А. Старая Юзовка. 1869-1905. Сталинский металлургический завод. — М.-К.: ОГИЗ, 1937. — 255 с., ил.; Самков П.С. История Луганского паровозостроительного завода (1896-1905 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук / П.С. Самков. — Ворошиловград, 1952. — 24 с.; Писаренко Э.Е. История Херсонского судостроительного завода имени Коминтерна (1797-1961 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук / Э.Е. Писаренко. — К., 1961. — 21 с.; Самойленко П.С. Экономическое положение фабрично-заводских рабочих Юга Украины в период империализма: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. экономич. наук / П.С. Самойленко. — К., 1962. — 19 с.; Золотов В.А. Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XVIII – XX вв.: автореф. дис. на соискание учен. степени доктора ист. наук / В.А. Золотов. — Ростов-на-Дону, 1966. — 47 с.; Золотов В.А. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60-90-е годы XIX в. — Ростов-на-Дону: Изд. Ростовского университета, 1966. — 250 с.; Лубский А.В. Южнороссийская промышленность во второй половине XIX века (технично-экономическая структура): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. истор. наук: спец. 07.00.02 “История СССР” / А.В. Лубский. — Ростов-на-Дону, 1975. — 33 с.; Коновалов Ю.П. Морской торговый флот России в период промышленного капитализма. 60-е – середина 90-х гг. XIX в. (На материалах Черноморско-Азовского бассейна): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. историч. наук: спец. 07.00.02 / Ю.П. Коновалов. — Одесса, 1981. — 25 с.

² Горбунова М.И. Екатеринославская социал-демократическая организация в период Ленинской “Искры”: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук / М.И. Горбунова. — К., 1951. — 19 с.; Першина З.В. Очерки истории революционного движения на юге Украины (К 100-летию “Южнороссийского союза рабочих”): Монография. — К. – Одесса: Вища школа, 1975. — 248 с.; Першина З.В. Южная Украина в годы первой и второй революционных ситуаций (проблема центра и региона в российском освободительном движении): автореф. дис. на соискание учен. степени доктора ист. наук: спец. 07.00.02 / З.В. Першина. — К., 1977. — 38 с.

³ Бібліографія революційного руху в Одесі (1820-1920) / Праці Одеської державної наукової бібліотеки. Том перший. — Одеса: Четверта держдрукарня ім. Карла Маркса, 1933. — 212 с.

мірою стимулювала природний потяг людини знати більше про минуле своєї “малої батьківщини”¹.

Тож побачила світ низка краєзнавчих видань, присвячених окремим містам регіону². Захищається дисертація з історії Горлівки³.

Помітний прогрес у вивченні “міської історії” пов’язаний із підготовкою та публікацією у 1962–1974 рр. “Історії міст і сіл Української РСР”⁴. Краєзнавство розглядалось як форма залучення

¹ Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). — Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. — С. 7.

² Гусаров Ф., Чуистова Л. Керчь. Историко-краеведческий очерк. — Симферополь: Крымиздат, 1955. — 248 с.; Ермак Б. Евпатория. Историко-краеведческий очерк. — Симферополь: Крымиздат, 1958. — 160 с.; Балахонов В.И. Город-курорт Феодосия. Очерк-путеводитель. — Симферополь: Крымиздат, 1961. — 112 с., Алексеев М., Барков Г., Хижняк А. Мелітополь. Историко-географічний нарис. — Запоріжжя: Запорізьке книжково-газетне видавництво, 1962. — 68 с.; Прилипка Ф.С. Старый Крым. Историко-краеведческий очерк. — Симферополь: Крым, 1967. — 79 с.; Луганск. Исторический очерк. — Донецк: Донбасс, 1969. — 207 с., 12 ил.; Шатров М. Город на трех холмах. Книга о старом Екатеринославе. — Изд. 2-е, испр. и доп. — Днепропетровск: Промінь, 1969. — 416 с., 16 л. ил.; Грушевский Д.Н. Жданов: историко-экономический очерк. — Донецк: Донбасс, 1971. — 153 с.; Грибовський В.Г., Кікот М.В. Біля моря Каховського. Про місто Нікополь. Историко-економічний нарис. — Дніпропетровськ: Промінь, 1973. — 54 с.; Пастушенко Н.Т. Очаков. Историко-экономический очерк. — Изд. 2-е, испр. и доп. — Одесса: Маяк, 1975. — 47 с.; Кривому Рогу 200. Историко-экономический очерк / Ред. кол. П.Л. Варгатюк, Н.Н. Нивалов, Г.С. Осаднук. — Днепропетровск: Промінь, 1975. — 207 с., 12 л. ил.; Днепропетровску 200 лет. Историко-публицистический очерк. — Днепропетровск: Промінь, 1976. — 143 с.; Поваров П.М. Верхнеднепровску – 200. — Днепропетровск: Промінь, 1979. — 118 с.; 8 л. ил.; Михайлюв Б.Д. Мелітополь. Историко-краеведческий очерк. — 2-е изд., доп. — Днепропетровск: Промінь, 1980. — 95 с., 16 л. ил.; Меньшиков Г., Позняков К., Пятигорец А. Нікополь 200. — Днепропетровск, 1980. — 143 с.; Балахонова А.И., Балахонов В.И. Феодосия. Путеводитель. — Симферополь: Таврия, 1984. — 96 с., ил.

³ Павлик И.С. История города Горлівки (1867-1968 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. “История СССР” / И.С. Павлик. — К., 1970. — 20 с.

⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область / Редкол. тому: А.Я. Пашенко (гол.) та ін. — К.: Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1969. — 954 с.; Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область / Редкол. тому: П.О. Пономарьов (гол.) та ін. — К.: Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1970. — 992 с., 12 л. ил.; Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область / Редкол. тому: В.І. Петрикін (гол.) та ін. — К.: Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1970. — 765 с., 12 л. ил.; Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область / Редкол. тому: Д.С. Сиволап (гол.) та ін. — К.: Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1972. — 816 с., 12 л. ил.; Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область / Редкол. тому: Л.Д. Солюдовник (гол.) та ін. — К.: Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1974. — 802 с., 15 л. ил.; Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область / Редкол. тому: Ю.Ф. Пономаренко (гол.) та ін. — К.: Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1968. — 940 с., 11 л. ил.; Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область / Редкол. тому: В.О. Васильєв (гол.) та ін. — К.: Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1971. — 771 с.; Історія міст і сіл Української РСР. Одеська

широких кіл громадськості до пізнання історії рідного краю, як прояв творчої активності має у пошуку, збереженні й примноженні історико-культурної спадщини народу. Тож до підготовки томів “Історії міст і сіл Української РСР” долучилися не лише науковці, але і вчителі, студенти, співробітники культурно-освітніх установ і краєзнавці, письменники, журналісти, архівісти, бібліотечні і музейні працівники, пенсіонери¹. При цьому сам П.Т.Тронько, голова Головної редакційної колегії цього видання (яке він справедливо називає “найповнішим на сьогоднішній день літописом населених пунктів республіки” і таким, що знаменувало перехід від вибіркового вивчення історії окремих населених пунктів до розробки історії міст і сіл у межах регіонів), не приховує, що в томах “Історії міст і сіл Української РСР” є недоліки, притаманні в той час усій історичній науці: не завжди вдавалось уникати схематизму, одноманітності, загальних декларативних фраз; мали місце лакування дійсності, пропуски “незручних” з ідеологічного погляду сюжетів, фактичні помилки².

Із методологією радянських авторів помітно дисонували підходи західних науковців, які в цей час зверталися до проблем урбанізаційних процесів на півдні України.

Друга половина ХХ ст. у західній історіографії позначилася, зокрема, тріумфальною ходою теорії модернізації, яка розглядалась як вдала альтернатива марксистській теорії. І саме в цьому ключі були написані, зокрема, публікації Фредеріка Скіннера³, де в контексті модернізаційних процесів розглядається історія Одеси; Роджера Тейда⁴, який ставить питання про зв'язок індустріалізації та урбанізації в “Новоросії” (ще в 1970 р. Тейд захистив на географічному факультеті університету Вашингтона Ph.D. дисертацію “Місто і функція в царській Росії:

область / Редкол. тому: Л.В. Гладка (гол.) та ін. — К.: Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1969. — 910 с., 11 л. іл.; Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область / Редкол. тому: О.Є. Касьяненко (гол.) та ін. — К.: Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1972. — 687 с., 11 л. іл.

¹ Тронько П.Т. Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень. Досвід проблеми, перспективи. — К: б. в., 2001. — С. 15.

² Тронько П.Т. Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень... — С. 21, 22.

³ Skinner, Frederick W. Trends in Planning Practices: the Building of Odessa, 1794-1917 // The City in Russian History / Ed. by Hamm Michael F. — Lexington: The University Press of Kentucky, 1982. — Pp. 139-159; Skinner, Frederick W. Odessa and the Problem of Urban Modernization // The City in Late Imperial Russia / Ed. by Hamm Michael F. — Bloomington: Indiana University Press, 1986. — Pp. 209-248.

⁴ Thiede Roger L. Industry and Urbanization in New Russia from 1860 to 1910 // The City in Russian History / Ed. by Hamm Michael F. — Lexington: The University Press of Kentucky, 1982. — Pp. 125-138.

географічний аналіз торгівлі та промисловості в містах Новоросії, 1860 – 1910”¹).

У 1986 р. в Сполучених Штатах було видано і в 1991 р. перевидано книгу Патриції Герлігі, присвячену історії Одеси 1794 – 1914 рр.² В Україні книгу перевидано у 1999 р.³, причому фактографічні помилки самої Герлігі тут “доповнені” ще й недоречностями, припущеними перекладачем (зокрема прізвище генерала Х.Х. Роопа (в англomовному варіанті — Roop⁴) передане як “Руп”⁵). Та й, здавалось би, дрібна помилка в україномовному тексті передмови до видання, де зазначено, що “темою цієї книги є досвід міста, яке впродовж ХХ ст. зросло ex nihilo до рівня європейської метрополії”⁶, тоді як в оригіналі йдеться про ХІХ ст.⁷, вельми спотворює концептуальне бачення Патрицією Герлігі предмета свого дослідження.

Майже одночасно з працею Герлігі, в 1985 р., в Стенфордському університеті видається дослідження Стівена Ципперштейна⁸ (цілком логічно, що Герлігі написала рецензію на цю книгу⁹). Ципперштейн розглядає історію одеських євреїв 1794 – 1881 рр. як історію культурної інтеграції, економічного успіху і соціальної взаємодії. У російському перекладі книги перевидано в 1995 р.¹⁰

Початок нового етапу в історіографії урбанізаційних процесів безпосередньо на Півдні пов’язаний із так званими “перебудовчими процесами” і проголошенням невдовзі незалежності України, з чим прямо було пов’язано поживлення загального інтересу до минулого і початок активного пошуку нових методологічних підходів до його вивчення.

Пострадянський історіографічний простір опинився в ролі наздоганяючого, будучи змушений багато в чому проходити шлях, давно вже подоланий західною історіографією. З іншого боку, в цьому були і

¹ Thiede Roger L. Industry and Urbanization in New Russia from 1860 to 1910... — P. 138.

² Herlihy Patricia. Odessa: A History 1794-1914. — Cambridge: Harvard University Press, 1991. — 412 p.

³ Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794-1914. — К: Критика, 1999. — 383 с.

⁴ Herlihy Patricia. Odessa: A History 1794-1914... — P. 159.

⁵ Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794-1914... — С. 159.

⁶ Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794-1914... — С. 10.

⁷ Herlihy Patricia. Odessa: A History 1794-1914... — P. VIII.

⁸ Zipperstein Steven J. — The Jews of Odessa: A Cultural History, 1794-1881 // Stanford University Press, 1985. — IX+212 p.

⁹ Herlihy Patricia. The Jews of Odessa: A Cultural History, 1794-1881 by Steven J. Zipperstein // Russian Review. — 1987. — Vol. 46. — No. 1. — Pp. 94-95.

¹⁰ Ципперштейн С. Евреи Одессы: История культуры, 1794-1881 / Пер. с англ. А. Локшина. — М.: Гешарим, 1995. — 208 с.

свої переваги, оскільки можна було фактично брати давно апробовані іншими методологією. За таких умов у більш “вигідному” становищі опинилися молоді дослідники, відкритіші для новацій та обізнані з іноземними мовами. Потужним стимулом для багатьох стало одержання чи прагнення одержати західні гранти. Це ж викликало виникнення досить суперечливого феномена “грантоїдства”, коли прагнення “сподобатися” грантодавцям призводить до домінування “модної форми” над змістом, до того, що позерне опозиціонування “офіційно-ВАКівській історіографії” іноді приховує смислово порожнечу продукованих текстів.

Разом із тим, у цей період спостерігається повернення частини авторів до традицій історіюписання XIX – початку XX ст. Справжній бум краєзнавчих студій знаходить вияв у появі чисельних книг, присвячених окремим міським вулицям¹, містам регіону². Причому по відношенню до

¹ Сухопаров С.М. Улицы Херсона. Очерки. — С приложением полного списка улиц, переулков, съездов, тупиков, проездов, спусков, шоссе, проспектов, площадей, бульваров, парков, скверов Херсона и указанием их старых (исторических) названий и переименований / Составление и редакция С.М. Сухопарова. — Херсон: Издательский дом “СЛАЖ”, 2002. — 160 с., 32 ил.; Пиворович В.Б., Дяченко С.А. Улицами старого Херсона. — Херсон, 2003. — 196 с. — (Иллюстрированное приложение к журналу “Легопись Причерноморья”); Горностаев Е. Улица Суворова. Суворовская. Нетленная летопись края. — Херсон: Издательство “Надднепряночка”, 2007. — 224 с., ил.

² Локотш Б. Очерки истории Луганска. — Луганск: Редакционно-издательский отдел областного управления по печати, 1993. — 112 с.; Волова Л., Чуприна А. Александровск-Запорожье: очерки истории города. — Запорожье: Запорозька Січ, 1997. — 188 с.; Пихуля В.М. Геническ и геничане / Ред. С.В. Василенко. Изд. 2-е, доп. — Б. м., б. и., 1997. — 168 с.; Самойлов Ф.О., Скрипник М.О., Ярещенко О.Т. Одеса на зламі століть (кінець XIX – початок XX ст.): Історико-краєзнавчий нарис. — Одеса: Маяк, 1998. — 230 с.; Кружко Л.П. Армянск. Страницы истории. — К.: Таксон, 1999. — 160 с.; Гайдук В.А., Ляшенко В.Г., Мозговий В.І., Навка І.П. Юз і Юзівка. Пер. англ. текстів І.М. Яндоли; підбір і рубрикація худ. текстів Л.Г. Вергазової. / Під загальною ред. В.А. Гаїдука. — Донецьк: Фирма “Кардинал”, 2000. — 320 с. з іл.; Ованесиян В.П. Долина богини Даны (историко-краеведческий очерк). — Вознесенск: б. и., 2001. — 194 с.; Татаринев С.И. Бахмут: Очерки истории. 1783 – 1917. — Артемовск, 2001. — 142 с.; Белова С.Л. Симферополь. Этюды истории, культуры, архитектуры. — Симферополь: Таврия-Плюс, 2001. — 184 с., ил.; Історія Одеси / Колектив авторів. Голов. ред. В.Н. Станко. — Одеса: Друк, 2002. — 560 с.: іл.; Джусов А.Б. История Новомосковска. — Дніпропетровськ: Пороги, 2003. — 352 с.; Буров С.Д. Мариуполь: Былое. — Мариуполь: ТРК “Сигма-ТВ”, ЗАО “Газета “Приазовский рабочий””, 2003. — 465 с.; Маленький Париж. Елисаветград в старой открытке / Авторы-составители В.В. Петраков, В.П. Машковцев. — М.: Пинакотека, 2004. — 240 с. ил.; Матіюс Ю.М. Місто на сивому Інгулі: Історико-публіцистичний нарис. — Кіровоград, ТОВ “Діаграма”, 2004. — 296 с.; Малахов В.П., Степаненко Б.А. Одеса, 1900-1920 / Люди... События... Факты... — Одесса: Изд. “Optimum”, 2004. — 448 с., 19 ил.; Степаненко Г.А. Одесса, XIX век. — К.: ООО “3 Медиа”, 2004. — 168 с., 30 ил.; Сьжко В.Г. Верхнеднепровску — 225. Краткий очерк истории города Верхнеднепровска. — Днепропетровск: Пороги, 2004. — 127 с.; Перлина над Дніпром. Верхньодніпровську — 225 років. Науково-популярне видання / упорядник: колектив журналістів газети

до багатьох з них можна прикласти характеристику, дану нами спільно з І.І. Лиманом у рецензії на книгу “Бердянськ. Погляд через століття”: “Перед нами — публіцистична книга, а не академічне видання... Тут не варто шукати сухого теоретизування, методологічних новацій, глибоких концептуальних конструктів, широких узагальнень. Фактично книга — це серія начерків, присвячених окремим вулицям, заводам, будівлям, персонам, подіям...”¹. Разом із тим, в оцінці науково-популярних праць ми не схильні слідом за Наталею Яковенко так уже однозначно стверджувати, що предметом їх аналізу має бути “сприйняття історії, а не історія як така”². Адже і в науково-популярних працях часто вводяться до наукового обігу цінні комплекси джерел, які дозволяють заповнити існуючі в історії міст лакуни.

На загальному тлі досліджень, присвячених окремим містам Півдня, однією з найгрунтовніших видається колективна праця під науковою редакцією А.Г. Болебруха “Історія міста Дніпропетровська”³. Географ М.В. Крилов, автор монографії “Начерки з історії міста Мелітополя. 1814–1917 рр.”, зосередився на тематичній і хронологічній систематизації виявленої ним вельми розлогої джерельної бази, фактично відмовляючись від узагальнень і глибокого аналізу⁴. Дослідженню архітектури Миколаєва присвячена праця Ю.С. Крючкова⁵, історичної топоніміки Сімферополя — В.Є. Полякова⁶.

“Придніпровський комунар”. — Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2004. — 144 с.; Бушин В.С. Нариси з історії Павлограда. — Дніпропетровськ: Ліра, 2004. — 304 с.; Медведський В.І. Токмак: археологія, історія. — Токмак: КВПП “Трибуна”, 2005. — 220 с.; Бабенко Г.А., Дюлічев В.П. Симферополь – город пользы. — Симферополь: б. и., 2007. — 516 с., ил.; Бердянску – 180: К 180-летию основания г. Бердянска. — Бердянск: б. и., 2007. — 362 с., ил.; Степкин В.П., Тергель В.И. Полная история Донецка. — Донецк: Апекс, 2008. — 560 с., ил. 16 с.; Скороход А. Херсон: вчера и сегодня. Сборник очерков. — Херсон: Надднепряночка, 2008. — 252 с., ил.; Гаврилюв С.И., Любаров Ю.И. и другие. Николаев — 220 лет. Очерки истории жизни города и горожан. — Николаев, 2009. — 208 с.; Михайличенко В., Денисов Е., Тишаков Н. Бердянск. Взгляд через столетия. — Бердянск: Південна зоря; Запорожжє: Дикое Поле, 2010. — 448 с., ил.

¹ Лыман И.И., Константинова В.Н. [Рец.] Слово ученых // Михайличенко В., Денисов Е., Тишаков Н. Бердянск. Взгляд через столетия. — Бердянск: Південна зоря; Запорожжє: Дикое Поле, 2010. — С. 421.

² Яковенко Н. Вступ до історії... — С. 303.

³ Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А.Г. Болебруха. — Дніпропетровськ: Грані, 2006. — 596 с.

⁴ Крылов Н. Очерки по истории города Мелитополя. 1814-1917 гг. — Запорожжє: Тандем-У, 2008. — 344 с.

⁵ Крючков Ю.С. Архитектура Старого Николаева. — Николаев: МЧП “Возможности Киммерии”, 2008. — 240 с., 455 ил.

⁶ Поляков В.Е. Историческая эволюция городской топонимии Симферополя. — Симферополь: СОНАТ, 2001. — 224 с.

Серед проблем “міської історії”, які привертають найбільшу увагу дослідників, назвемо діяльність органів міського самоврядування¹, економічний розвиток міст², історію установ, підприємств та

¹ Коваль Г.П. Діяльність Миколаївської міської думи в галузі торгівлі в кінці XVIII – на початку XX ст. // Наукові праці. — Вип. IV. Історичні науки. — Миколаїв: МФНаУКМа, 2000. — С. 78-82; Коваль Г.П. Миколаївська міська дума як орган міського самоврядування (кінець XVIII – XX століття) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. VII. — Запоріжжя, 1999. — С. 159-166; Коваль Г.П. Діяльність Одеської міської думи в галузі благоустрою міста в кінці XVIII – на початку XX ст. // Наукові праці: Збірник — Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2001. — Т. 10: Історичні науки. — С. 37-41; Ткаченко В.Г. Міське самоврядування Олександрівська (кінець XVIII – початок XX століття) // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. — Вип. VII. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1999. — С. 195-198; Цибуленко Л.О. Дорадянські дослідження проблем соціально-економічного розвитку міського самоврядування // Південний архів (історія нації). — Вип. IV. — Херсон, 1999. — С. 190-197; Марченко О. Деякі аспекти функціонування органів міського самоврядування Єлисаветграда у другій половині XIX – на початку XX ст. // Актуальні аспекти дослідження історії міста. Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. Частина I. — Кіровоград: Поліграф-Терція, 2005. — С. 45-51; Марченко О. Фінансова основа міського самоврядування Єлисаветграда в другій половині XIX – на початку XX ст. // Наукові записки. — Випуск 12. — Серія: Історичні науки. — Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. — С. 69-76; Гаращенко С. З історії місцевого самоврядування Єлисаветграда кінця XIX століття // Актуальні аспекти дослідження історії міста. Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. Частина I. — Кіровоград: Поліграф-Терція, 2005. — С. 52-68; Тригуб П.М. Довгань Н.Ю. Діяльність Миколаївської міської думи в галузі освіти, охорони здоров'я, фізичного виховання і спорту (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. VII. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1999. — С. 177-183.

² Надібська С.Б. Роль міст півдня України у розвитку всеросійського ринку в пореформений період // Записки історичного факультету ОДУ ім. І.І. Мечникова. — 2000. — Вип. 10. — С. 161-171; Надібська С.Б. Роль промисловості в містах півдня України в пореформений період // Записки історичного факультету ОДУ ім. І.І. Мечникова. — 2002. — Вип. 12. — С. 190-198; Надібська С.Б. Динаміка розвитку зовнішньої торгівлі та промисловості Одеси у пореформений період // Записки історичного факультету ОДУ ім. І.І. Мечникова. — 2003. — Вип. 13. — С. 123-131; Добров П.В., Гельо А.В. Промислово-торгівельний розвиток Маріупольщини (кінець XVIII – XIX ст.) / П.В. Добров, А.В. Гельо // Історичні і політологічні дослідження: Науковий журнал. — 2001. — № 1 (5). — С. 39-46; Дубенко К.І. Суднобудування в Миколаєві наприкінці XIX – на початку XX ст. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Вип. 2. Історичні науки. — Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2002. — С. 76-80; Цибуленко Л.О. Становлення муніципального скотопереробного виробництва у містах: Одесі, Миколаєві та Херсоні у кінці XIX – на початку XX ст. // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. — Випуск I. — Херсон: Видавництво ХДУ, 1999. — С. 109-117; Цибуленко Л.О. Муніципальне землеводіння та землекористування Херсона в кінці XIX – на початку XX ст. // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. — Вип. 12. — Херсон: ХДУ, 2003. — С. 65-72; Красовський В., Іщенко А. Будівництво внутрішньоміського залізничного транспорту та його роль у розбудові міст Південної України (др. пол. XIX – поч. XX ст.) // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. — Херсон: Видавництво ХДУ, 2010. —

організацій¹, розвиток науки і культури², благодійництва³, історію освіти в містах¹, суспільний рух², окремі страти міського населення³, персоналії⁴.

Вип. 31-32. — С. 288-293; Козыряцкая С.И. К вопросу о развитии банковской системы г. Александровска // Музейный вестник — № 5. — Запоріжжя, 2005. — С. 116-121; Виноградова Л.В., Шинкаренко О.І. З історії розвитку промисловості міста Херсона. XIX – початок XX століття (хроніка) // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. — Вип. 12. — Херсон: ХДУ, 2003. — С. 60-65; Стойчев В.М. Державний банк на Півдні України у другій половині XIX – початку XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2010. — Вип. XXVIII. — С. 82-86.

¹ Одесской таможене 200 лет / Под общ. ред. Ковальчука М.Н. — Одесса: ОКФА, 1995. — 99 с.; Денисов Е., Михайличенко В., Киосев А. Бердянский морской торговый порт: Его история от основания в 1830 году до наших дней, главные события на 180-летнем пути, рассказ о людях, оставивших заметный след в биографии порта. — Бердянск: Південна зоря; Запорожье: Дикое Поле, 2010. — 480 с.; Кульчицька О.В. Діяльність громадських організацій Миколаєва в кінці XIX – на початку XX ст. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Вип. 2. Історичні науки. — Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2002. — С. 81-86; Степаненко В.В. Херсонський порт у кінці XIX – на початку XX ст. // Наукові праці: Збірник. — Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2000. — Т. 5: Історичні науки. — С. 57-61; Завгородня О.А. Деятельность Севастопольского отделения Крымского горного клуба в конце XIX – начале XX века // X Дмитриевские чтения (16-17 марта 2006 г.). История Южного берега Крыма: Сб. науч. ст. / Ялт. ист.-лит. музей / Сост. Л.В. Петренко. — Симферополь: Антика, 2008. — С. 29-35.

² Піскуръов С.Є. До питання утворення та реконструкції театральних закладів у Миколаєві / С.Є. Піскуръов // Наукові праці: Науково-методичний журнал. — Т. 62. — Вип. 49. — Миколаїв: Вид. ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. — С. 109-112; Макієнко О.А. Листи О.О. Русова до О.С. Лашкевича як джерело вивчення науково-видавничої діяльності херсонських громадівців // Наукові записки. Проблеми археології, історії, історіографії, літературознавства, музеєзнавства, ономастики / Херсонський краєзнавчий музей. — Херсон: Айлант, 2005. — С. 111-118; Дерюжина А.В. Земські органи влади і проблема створення природничо-історичного музею в місті Херсоні // Наукові записки. Проблеми археології, історії, історіографії, джерелознавства, літературознавства, мистецтвознавства, музеєзнавства, ономастики, фольклористики / Херсонський краєзнавчий музей. — Херсон: Айлант, 2006. — С. 45-55; Музичко О.Є. Внесок професорів Новоросійського університету в розвиток архівної справи в Одесі у другій половині XIX – на початку XX ст. // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. — Вип. 7. — Херсон: ХДПУ, 2002. — С. 174-179; Музичко О. Інтелектуальне співтовариство одеських істориків на зламі XIX – XX ст.: лінії суперництва і співпраці // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. — Вип. 4. — К: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 378-394; Гребінник Т.О., Савчук В.С. Природознавча діяльність обласного музею ім. О.М. Поля у Катеринославі: плани і реальність // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. — Вип. 10. — Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. — С. 290-294; Шушлянінкова Н.В. Культура Херсона XIX ст. // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. — Вип. 12. — Херсон: ХДУ, 2003. — С. 133-137.

³ Гребцова И.С., Гребцов В.В. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст.:

Монографія. — Одеса: Астропринт, 2006. — 320 с.; Моїсєєва Т.М. Одеське відділення опікунства імператриці Марії Олександрівни про сліпих: організація навчального процесу та дозвілля незрячих дітей (1887-1915 рр.) / Т.М. Моїсєєва // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. — Науки: економіка, політологія, історія. — 2009. — № 2 (80). — С. 201-208; Шевченко В. Участь одеських банкірів єврейського походження у соціальній доброчинності (др. пол. XIX – поч. XX ст.) / В. Шевченко // Актуальні питання всесвітньої та зарубіжної історії: Збірник наукових праць. — Вип. 10. — 2007. — Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна. — С. 168-177; Иванова Л.М. Графиня Е.П. Клейнмихель и создание в Ялте Общины сестер милосердия “Всех скорбящих радость” // X Дмитриевские чтения (16-17 марта 2006 г.). История Южного берега Крыма: Сб. науч. ст. / Ялт. ист.-лит. музей / Сост. Л.В. Петренко. — Симферополь: АнтикВА, 2008. — С. 36-47; Гринчак М.О. Благодійна діяльність промисловців Півдня України у другій половині XIX – на початку XX ст. // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Дніпропетровськ: НГУ, 2007. — Вип. 4. — С. 17-33; Двуреченська О.С. Благодійна діяльність катеринославської міської Думи // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Дніпропетровськ: НГУ, 2007. — Вип. 4. — С. 34-39; Саенко Р.И. Мариупольские купцы Хараджаевы и их общественная и благотворительная деятельность (конец XIX в.) // Україна-Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва: тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Маріуполь, 24-26 травня 1996 р.). — Маріуполь, 1996. — С. 247-249.

¹ Маршанин А. До історії розвитку військової освіти в місті Єлисаветграді середини XIX – початку XX ст. // Актуальні аспекти дослідження історії міста. Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. Частина II. — Кіровоград: Поліграф-Терція, 2006. — С. 115-119; Иванова Л. Місце товариства розповсюдження грамотності і ремесел у становленні професійно-технічної освіти в м. Єлисаветградщині в кінці XIX – на початку XX ст. // Наукові записки. — Випуск 12. — Серія: Історичні науки. — Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. — С. 96-105; Чорний О. Діяльність навчальних закладів морського профілю на півдні України в останній чверті XVIII – на початку XX ст.: історіографія проблеми // Наукові записки. — Випуск 12. — Серія: Історичні науки. — Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. — С. 250-262; Караміш О.М. Грецьке Родоканакієвське дівоче училище // Наукові праці: Збірник. — Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2001. — Т. 10: Історичні науки. — С. 54-57; Балдирева Е.М. Біла витокиві жіночої освіти на Дніпропетровщині: сторінки життя і діяльності О.Я. Риндовської-Чернової // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Вип. 4. Історичні науки. — Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2002. — С. 73-77; Федорчук О.О. Церковно-приходські школи Миколаєва в кінці XIX – на початку XX ст. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Вип. 4. Історичні науки. — Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2002. — С. 88-91; Чорний О. Херсонське училище торгового мореплавства / О.Чорний // Наукові записки. — Випуск 10. — Серія: Історичні науки. — Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. — 2007. — С.247-253; Утешева Г.В. Формування “розумових розваг” городян на межі XIX – XX ст. (Катеринославська комісія народних читань) / Г.В. Утешева // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. — Дніпропетровськ: Вид. Дніпропетровського національного університету, 2007. — Вип. 5. — С. 237-251; Чорна К.Д. З історії становлення мореходної освіти в Херсоні // Наукові записки. Проблеми археології, етнографії, історії, історіографії, літературознавства, музеєзнавства, ономастики,

соціології / Херсонський краєзнавчий музей. — Херсон: Айлант, 2004. — С. 143-149; Карнаух А.О. Навчальні заклади міста Олешок в дореволюційний період // Наукові записки. Проблеми археології, історії, історіографії, джерелознавства, літературознавства, мистецтвознавства, музеєзнавства, ономастики, фольклористики / Херсонський краєзнавчий музей. — Херсон: Айлант, 2006. — С. 98-104; Самойлов О.Ф. Одеська Маріїнська жіноча гімназія: до характеристики викладацького складу // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. — Випуск XVII. — Херсон: Видавництво ХДУ, 2004. — С. 43-48; Добровольська В.А. Внесок громадськості та влади міст у справу розвитку жіночої освіти Півдня України на початку XX століття // Управління школою. — 2005. — № 6 (90). — С. 20-24; Добровольська В.А. Розвиток вищої жіночої освіти в Одесі у другій половині XIX – на початку XX століття // Південний архів. Історичні науки. Збірник наукових праць. — Випуск XXVII. — Херсон: Видавництво ХДУ, 2008. — С. 44-50.

¹ Сігалова Н.О. Інтелігенція Катеринослава у складі комітетів партії соціалістично-революціонерів (1902-1907 рр.) / Н.О. Сігалова // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. — Дніпропетровськ: Вид. Дніпропетровського національного університету, 2007. — Вип. 5. — С. 216-222; Шукин В.В. Зародження сионистського руху в Николаєве (кінець XIX – початок XX в.) // Південний архів. Історичні науки. Збірник наукових праць. — Випуск XXVII. — Херсон: Видавництво ХДУ, 2008. — С. 89-94; Чепурко О.О. Зародження меншовизму в Катеринославі напередодні першої російської революції // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. — Вип. 10. — Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. — С. 102-107.

² Лазебник В.И. Екатеринославское купечество и его роль в истории города (1780-1918 гг.) // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. Матеріали першої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції (8-9 жовтня 1998 року, м. Дніпропетровськ). — Дніпропетровськ, 1991. — С. 139-145; Наддніпрянська СБ. Свіреї та їх роль у підприємстві міст півдня України наприкінці XIX ст. // Науковий вісник Одеського державного економічного університету. — 2003. — № 2 (7). — С. 148-154; Шляхов О.Б. Судновласники Азово-Чорноморського басейну наприкінці XIX – на початку XX ст. // Український історичний журнал. — Випуск 1. — К.: Дієз-продукт, 2006. — С. 61-72.

³ Музичко О. Історик Федір Іванович Леонтович (1833-1910): життя та наукова діяльність. — Одеса: Астропринт, 2005. — 208 с.; Музичко О. Діяльність професора Новоросійського університету І. Лінніченка у наукових і громадських товариствах у другій половині XIX – початку XX ст. // Чорноморська минувщина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. — Вип. 2. — О.: Фенікс, 2007. — С. 120-129; Платонов В.П. Человек-легенда: Александр Польш. — Дніпропетровськ: Проспект, 2002. — 208 с.; Кочергін І.О. О.М. Польш і його місце в суспільно-політичному житті та економічному розвитку Півдня України другої половини XIX століття: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Кочергін Ігор Олександрович. — Дніпропетровськ: 2003. — 206 с.; Кочергін І.О. Просвітницька діяльність О.М. Поля в складі Катеринославіського губернського земства // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. — Вип. 10. — Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. — С. 186-190; Кочергін І.О. Життя і діяльність О.М. Поля у світлі нововиявлених джерел // Гуманітарний журнал. — 2002. — № 1 (13). — Зима. — С. 111-120; Кочергін І.О. Історико-психологічний портрет О.М. Поля // Історія і особистість історика: Збірник наукових праць, присвячених 60-річчю ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько. — Дніпропетровськ: НГУ, 2004. — С. 289-294; Макієнко О.А. Щоденник 1887 року як джерело реконструкції херсонського періоду життя Б. Грінченка // Наукові записки. Проблеми археології, етнографії, історії, історіографії, літературознавства, музеєзнавства, ономастики, соціології / Херсонський краєзнавчий музей. — Херсон:

Звернення до регіональної історії набуває все більшої популярності. Якщо бібліографія та анотації наукових публікацій з історії Південної України, надрукованих у періодиці в першій половині 1990-х рр.,

Айлант, 2004. — С. 79-83; Макієнко О.А. А.М.Грабенко і розвиток земського самоврядування на півдні України (кінець XIX – початок XX ст.) // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. — Випуск XV. — Херсон: Видавництво ХДУ, 2004. — С. 85-92; Пиворович В.Б. Виктор Иванович Гошкевич — чини, нагороди, звання (малоизвестные страницы биографии) // Наукові записки. Проблеми археології, етнографії, історії, історіографії, літературознавства, музеєзнавства, ономастики, соціології / Херсонський краєзнавчий музей. — Херсон: Айлант, 2004. — С. 98-102; Пиворович В.Б. Из истории переписки В.И. Гошкевича с Великим князем Александром Михайловичем // Наукові записки. Проблеми археології, історії, історіографії, літературознавства, музеєзнавства, ономастики / Херсонський краєзнавчий музей. — Херсон: Айлант, 2005. — С. 141-149; Шевченко В.Г. Історичні погляди Д.М. Овсянико-Куликовського // Наукові записки. Проблеми археології, етнографії, історії, історіографії, літературознавства, музеєзнавства, ономастики, соціології / Херсонський краєзнавчий музей. — Херсон: Айлант, 2004. — С. 149-152; Козирев О.С. Постаць Володимира Мальованого у контексті історіографії // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 27. Вип. 14. Історичні науки. — Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2003. — С. 31-38; Доценко Л. Павлю Рябов як типовий представник провінційного краєзнавства // Актуальні аспекти дослідження історії міста. Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. Частина I. — Кіровоград: Поліграф-Терція, 2005. — С. 146-155; Гиляка С.А. Громадська та краєзнавча діяльність Петра Єланського // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Вип. 2. Історичні науки. — Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2002. — С. 68-71; Непомнящий А.А. Кримські сторінки біографії С.І. Веребрюсова: за новими документами архівів Москви та Санкт-Петербурга // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник Випуск 1. — Дніпропетровськ: НГУ, 2004. — С. 23-28; Мирончук В.Д., Лісниковська І.С. Діячі освіти на Катеринославщині. Династія Ковалевських // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник Випуск 1. — Дніпропетровськ: НГУ, 2004. — С. 49-54; Абросимова С.В. Я.Г. Гололобов у культурно-громадському житті Катеринослава кінця XIX – початку XX ст. // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Випуск 1. — Дніпропетровськ: НГУ, 2004. — С. 82-89; Каковкіна О.М. Катеринославський період життя В.І. Пичепи // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. / Редкол.: С.І. Світленко (відп. ред.) та ін. — Вип. 6. — Дніпропетровськ: Вид. Дніпропетровського національного університету, 2008. — С. 68-77; Світленко С.І. Постаць О.М. Поля в дореволюційній історіографії // Гуманітарний журнал. — 2002. — № 1 (13). — Зима. — С. 3-8; Литвинова Т.Ф. Катеринославський губернатор — діяч селянської реформи (матеріали до біографії В.Д. Дуніна-Борковського) // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Дніпропетровськ: НГУ, 2005. — Вип. 2. — С. 107-117; Сінкевич І.Ю. Секретар Херсонського губернського статистичного комітету Раєвський Віктор Михайлович // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. — Вип. 12. — Херсон: ХДУ, 2003. — С. 72-78; Коник Н.В. Директор Херсонського земського сільськогосподарського училища А.О. Ніколаєв штрих біографії // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. — Вип. 12. — Херсон: ХДУ, 2003. — С. 128-133.

вмістилися в одну статтю¹, то на сьогодні лише перелік самих кандидатських дисертацій є значно розлогішим. За нашими підрахунками, серед усіх дисертацій, захищених в Україні за роки її незалежності, жодному іншому регіону держави не присвячено робіт більше, аніж Південній Україні. При тому, що з огляду на розлогість урбаністичної проблематики чи не в кожній із них, які стосуються другої половини XIX – початку XX ст., так чи інакше зачіпаються питання, цікаві в контексті нашого дослідження, низка дисертацій стосується і безпосередньо “міської історії”. Причому йдеться не лише про дисертації з історичних спеціальностей (зокрема працю О.М. Марченка, присвячену міському самоврядуванню Південної України другої половини XIX ст.² (на жаль, список використаних джерел і літератури у цій дисертації вміщує лише 100 позицій, а всі додатки складені тільки на основі книги В.А. Нардової); роботу О.В. Черемісіна про органи міського громадського управління Херсона, Миколаєва та Одеси до 1870 р.³; дослідження В.В. Дмитрієва з історії градоначальств регіону⁴; С.Б. Надібської, присвячене соціально-економічному розвитку семи міст Південної України⁵; Д.Ю. Аверіної-Лугової, де йдеться про міську повсякденність кримських міст кінця XIX – початку XX ст.⁶;

¹ Лях С.Р. Публікації з історії Південної України в періоді 1991-1995 років. Бібліографічний огляд // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII – XIX ст. — Вип. 1. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1996. — С. 153-166.

² Марченко О.М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.М. Марченко. — Одеса, 1997. — 16 с.

³ Черемісін О.В. Діяльність органів міського громадського управління Херсона, Миколаєва, Одеси в 1785-1870 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.В. Черемісін. — Запоріжжя, 2006. — 18 с.

⁴ Дмитрієв В.В. Градоначальства півдня України в XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В.В. Дмитрієв. — Дніпропетровськ, 2003. — 20 с.

⁵ Надібська С.Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861-1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / С.Б. Надібська. — Одеса, 2005. — 17 с.

⁶ Аверіна-Лугова Д.Ю. Крим наприкінці XIX – на початку XX століття: міська повсякденність: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Аверіна-Лугова Діана Юріївна. — Сімферополь, 2009. — 277 с.

А.М. Шевченка щодо зовнішньої торгівлі південноукраїнських портів¹), але і з юридичних наук², архітектури³.

Розвиток міст Південної України в дореформений період простежено в дисертаціях Н.М. Діанової⁴, М.Е. Кавуна⁵, В.М. Константінової⁶.

Найбільш співзвучною із нашою є тема кандидатської дисертації А.Х. Маргулова (“Урбанізація Донбасу у 1861 – 1917 роках”)⁷. Втім, з усього комплексу проблем, пов’язаних з історичною урбаністикою, Артур Худувич обмежився вивченням зростання капіталістичної промисловості та розширення транспортної мережі Донбасу, індустріальної спеціалізації басейну, його заселення, заснування робітничих селищ, задоволення побутових, медичних та освітніх потреб населення.

На фоні кандидатських досліджень виділяються захищена у 2008 р. докторська дисертація “Міста Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст.” харківського історика Д.М. Чорного⁸ та його монографія

¹ Шевченко А.М. Зовнішня торгівля портів на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / А.М. Шевченко. — Одеса, 2008. — 16 с.

² Шевчук-Бела Я.В. Правове становище національних меншин Півдня України у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. (на матеріалах Одеси): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / Я.В. Шевчук-Бела. — Одеса, 2008. — 19 с.; Юрій І.А. Градоначальництво як інститут державної влади на Півдні Російської імперії (1803-1917): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / І.А. Юрій. — Одеса, 2007. — 19 с.

³ Мельник Н.В. Архітектура комплексів громадсько-житлової забудови міст Півдня України кінця XVIII – початку XX ст. (на прикладі міст Херсона, Миколаєва, Одеси): дис. ... кандидата архітектури: 18.00.01 / Мельник Наталія Василівна. — Львів, 2007.

⁴ Діанова Н.М. Формування населення міст Південної України в дореформений період (кінець XVIII ст. – 1861 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Н.М. Діанова. — Одеса, 2003. — 20 с.

⁵ Кавун М.Е. Походження та рання історія міста Катеринослава: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / М.Е. Кавун. — Дніпропетровськ, 2003. — 20 с.

⁶ Константінова В.М. Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – 1853 р.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / В.М. Константінова. — Запоріжжя, 2004. — 21 с.

⁷ Маргулов А.Х. Урбанізація Донбасу у 1861-1917 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / А.Х. Маргулов. — Донецьк, 2005. — 20 с.

⁸ Чорний Д.М. Міста Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Д.М. Чорний. — Харків, 2008. — 42 с.

монографія 2007 р. “По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.)”¹. Важливо, що в територіальні рамки монографічного дослідження Д.М. Чорного входить і частина південноукраїнських земель, оскільки під “лівобережжям України” автор розуміє Чернігівську, Полтавську, Харківську, Катеринославську губернії, материкову частину Таврійської губернії, причому, не керуючись виключно географічним чинником, включаючи до “лівобережжя” і розташовані на правому березі Дніпра Катеринослав, Нікополь, Верхньодніпровськ². Напевно, така нетривіальність підходу змусила харківського науковця скоригувати рамки свого дослідження, в докторській дисертації обмежившись уже Чернігівською, Полтавською та Харківською губерніями. На жаль, значущість згаданих праць Дмитра Миколайовича для нашого дослідження зменшується тією обставиною, що, як підкреслює сам автор, головна увага ним приділяється подіям та процесам, що розгортались між 1906 та 1914 рр. Тобто вже за рамками періоду, що цікавить нас. До того ж, у центрі уваги Д.М. Чорного знаходиться історія офіційних міст, а не урбанізаційні процеси (докладніше про це мова піде у другому розділі).

На особливу увагу заслуговують монографія Л.О. Цибуленко з окремих аспектів діяльності органів міського самоврядування Одеси, Миколаєва та Херсона³; історико-правове дослідження С.М. Стременовського з історії самоврядування в Одесі середини XIX ст.⁴; монографія О.С. Двуреченської, в якій вивчаються органи самоврядування Катеринослава кінця XVIII – початку XX ст.⁵; книга С.Й. Татарінова та Н.О. Турової з історії місцевого самоврядування Бахмута і його повіту⁶; дисертація і складений на її основі навчальний посібник Л.Л. Левченко, присвячені історії Миколаївського та Севастопольського військового губернаторства⁷, монографія

¹ Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України...

² Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України... — С. 4, 24-25.

³ Цибуленко Л.О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX століття: Монографія. — Херсон: Айлант, 2003. — 160 с.

⁴ Стременовский С.Н. Местное самоуправление г. Одессы в середине XIX столетия. Историко-правовое исследование. — Одесса: Юридична література, 2002. — 158 с.

⁵ Двуреченська О.С. Органи самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.). — Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2006. — 169 с.

⁶ Татарінов С.Й., Тутова Н.О. Нариси історії самоврядування в Бахмуті і повіті у XVIII – XX століттях. — Артемівськ: б. в., 2008. — 228 с.

⁷ Левченко Л.Л. Миколаївське і Севастопольське військове губернаторство (1805-1900 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” /

Г.І. Гончарука та О.Ю. Нагайцева з історіографії одеських фабрик і заводів¹.

В останній період побачила світ ціла низка монографічних видань, в яких висвітлюються певні аспекти історії міст Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., хоча в самих їхніх назвах не зустрічаємо ні назв міст, ані термінів “місто”, “міський”, “урбанізація” тощо².

Окремо згадаймо про монографії, в яких висвітлюється індустріальний розвиток регіону та його складових³, який закладав передумови урбанізації сільської місцевості. Низка важливих спостережень щодо характеру зв'язку урбанізаційних процесів у регіоні з процесами українського націотворення міститься в монографії “Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХ – 1921 р.)”⁴.

Симптоматичним для сучасної історіографічної ситуації стало проведення наукових конференцій, круглих столів, присвячених як історії окремих міст⁵, так і проблемній чи регіональній тематиці “міської історії” (“Актуальні питання дослідження історії міст і сіл Придніпров'я”⁶, “Датування міста як проблема історичної урбаністики:

Л.Л. Левченко. — Донецьк, 2003. — 20 с.; Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1900): Навчальний посібник. — Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. — 300 с.

¹ Гончарук Г.І., Нагайцев А.Е. Історіографія Одеських фабрик и заводів: Монографія. — Одеса: Астропринт, 2004. — 215 с.

² Гребцова И.С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (Вторая треть XIX в.): Монография. — Одесса: Астропринт, 2002. — 408 с.; Гузенко Ю.І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах Херсонської губернії): Монографія. — Миколаїв: Вид-во “Гліон”, 2006. — 232 с.; Шушляннікова Н.В. Розповіді з історії Херсонського краю: Монографія. — Херсон: Видавництво ХДУ, 2003. — 207 с., іл.; Світленко С.І. Суспільний рух на Катеринославщині у 50-80-х роках ХІХ століття: Монографія. — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2006. — 268 с.

³ Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період: Монографія. — Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1992. — 172 с.; Довжук І.В. Індустріальний Донбас в історії розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): Монографія. — Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. — 364 с.

⁴ Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХ ст. – 1921 р.): Історичні нариси. — К.: Генеза, 2003. — 304 с.

⁵ Актуальні аспекти дослідження історії міста. Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. Частина І. — Кіровоград: Поліграф-Терція, 2005 — 200 с.; Актуальні аспекти дослідження історії міста. Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. Частина ІІ. — Кіровоград: Поліграф-Терція, 2006. — 159 с.

⁶ Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Випуск 3. — Дніпропетровськ: НГУ, 2006. — 239 с.

європейський та український досвід”¹, “Історія Дніпровського Надпоріжжя”² та інші).

Як і в попередні періоди, більшість авторів, які звертаються до “міської” тематики Південної України, представляють сам цей регіон. Разом із тим, безпосередньо проблематика, пов’язана із Південною Україною, привертає увагу не тільки вчених пострадянського простору, але і деяких західних дослідників.

Зокрема подіям до 1905 р. у “південній Пальмірі” присвятив кілька розділів своєї монографії “Революція 1905 року в Одесі” Роберт Вейнберг³.

Політичним подіям у Юзівці до 1905 р. присвячена значна частина книги Теодора Фридгута “Юзівка та революція”⁴.

Гіроакі Куромія, вивчаючи історію Донбасу, розглядає життя його промислових селищ з перспективи співіснування тут свободи та насильства⁵, в цьому плані порівнюючи Донбас із Сибіром, американським Заходом і середньовічними європейськими містами⁶.

У монографії Райнера Лінднера “Підприємці і місто в Україні, 1860 – 1914 рр.”⁷, нарівні з Києвом, Житомиром та Харковом, увага звертається звертається на модернізаційні процеси в південноукраїнських Катеринославі та Юзівці. При цьому німецький історик не ігнорує методологічний арсенал культурології та соціології. На жаль, робота Лінднера не позбавлена повтору деяких “псевдонаукових” міфів на кшталт “Олександрівськ розташований... на Запорізькій Січі”⁸.

Оскільки землі Півдня охоплюють близько третини території сучасної України, природно, що фактаж щодо міст і загалом урбанізаційних

¹ Датування міста як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід. Матеріали круглого столу 24 вересня 2008 р. / За заг. ред. В.Г. Панченка. — Дніпропетровськ: Герда, 2008. — 88 с.

² Присвячена проблемі урбогенезису на Дніпропетровщині.

³ Weinberg Robert. The Revolution of 1905 in Odessa. Blood on the Steps. — Bloomington: Indiana University Press, 1993. — 302 p.

⁴ Friedgut Theodore H. Iuzovka and Revolution. Politics and Revolution in Russia's Donbass, 1869-1924: Volume II. — Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1994. — XXI+521 p.

⁵ Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки / Пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеев; Передм. Г. Немирі. — К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2002. — 510 с.

⁶ Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі... — С. 18-19.

⁷ Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / За ред. О.М. Доніка. — Київ-Донецьк: ТОВ “ВПІ “Промінь””, 2008. — 496 с.

⁸ Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр... — С. 78.

процесів регіону доволі широко присутній у дослідженнях, що стосуються держави в цілому. Разом із тим, до сьогодні узагальнюючого дослідження з історії урбанізаційних процесів в Україні так і не створено. Симптоматичним є зауваження Наталі Яковенко: “доки ми не нагромадимо case studies щодо кожного конкретного випадку, напевно чи варто поспішати до узагальнюючих праць — туди українській історіографії ще рано ходити, “замахуючись на Вебера”. Інша річ, що можна шукати якісь типологічні перегуки в окремо взятій Слобожанщині, чи на Волині, чи на території Гетьманату...”¹.

На завершення огляду першого напрямку історіографії вважаємо не зайвим наголосити, що, за великим рахунком, зважаючи на зміст поняття “урбанізація”, бібліографія праць, принаймні дотичних до проблематики нашого дослідження, є ненабагато меншою за бібліографію всіх робіт, які стосуються Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.²

Попри цілу низку беззаперечних досягнень на ниві вивчення проблем, дотичних до історичної урбаністики Південної України, як і України в цілому, мусимо констатувати, що до сьогодні, при тому, що урбаністичними дослідженнями тут займаються економісти, географи, архітектори, соціологи (а отже, вивчаються головним чином містобудівна система, сучасний економічний розвиток міст, перспективи цього розвитку тощо), безпосередньо історики в абсолютній більшості не наважуються виходити за рамки своєї науки і зосереджені виключно на вивченні окремих аспектів “міської історії”. Проблемою залишається те, що вивчення міст та їхньої історії до сьогодні не є інституалізованим (тут мова йде не про краєзнавчі організації). Так само як в Україні немає і певного центру (винятком можна вважати Центр міської історії Центрально-Східної Європи у Львові, діяльність якого є вельми специфічною), формального чи реального, який би об’єднав навколо себе фахівців, які займаються урбаністикою. Тож поки що можемо лише мріяти про створення, скажімо, української асоціації з дослідження

¹ Обговорення // Дагування міста як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід: Матеріали круглого столу 24 вересня 2008 р. / За заг. ред. В.Г. Панченка. — Дніпропетровськ: Герда, 2008. — С. 56.

² Наскільки розлогим є перелік таких робіт, можна судити вже за бібліографією окремих аспектів історії Півдня (див., зокрема: Причорноморські німці. Їх внесок в розвиток м. Одеси та регіону, 1803-1917: Бібліогр. покажчик / Міністерство освіти України. Одес. держ. ун-т ім. І.І. Мечникова. Наук. б-ка / Укл. В.В. Самодурова; Наук. ред. та авт. вступ. ст. М.А. Шевчук; Бібліограф. ред. М.А. Подрезова; Ред. І.В. Шепельська. — Одеса: Астропринт, 1999. — 192 с.; 4 л. іл.; Араджиони М.А. Греки Крима и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.) — Симферополь: Издательский Дом “Амена”, 1999. — 132 с.).

історичної урбаністики (як приклади вже діючих подібних асоціацій можна згадати Urban History Association в США з виданням “Urban History Newsletter”, Canadian Urban History Association з її часописом “Urban History Review”, European Association of Urban Historians).

Переходячи до огляду робіт другого напрямку, зауважимо, що праці, в яких висвітлюються різні аспекти урбанізації в Російській імперії та її інших, крім Південної України, складових, вельми важливі для адекватного відтворення історії урбанізаційних процесів у регіоні з огляду на те, що населені пункти Півдня перебували в імперському правовому полі, у структурі адміністративно-територіальних одиниць Російської імперії і відчували на собі всі ті процеси, що відбувались у країні; ознайомлення ж із ситуацією в інших регіонах дає змогу більш глибоко зрозуміти специфіку ситуації на Півдні.

І характеристики праць другого напрямку, і періодизація історіографічного процесу тут багато в чому є подібними до тих, що дані нами відносно робіт, які стосуються урбанізаційних процесів безпосередньо Південної України. Адже в обох випадках абсолютна більшість авторів писала в рамках парадигм, притаманних Російській імперії – Радянському Союзу – “пострадянському простору”.

Упродовж 1861 – 1904 рр. побачив світ великий масив фактографічних досліджень з різноманітних локальних проблем міської історії регіонів Російської імперії. Ці роботи створили підґрунтя для появи узагальнюючих праць. До таких відноситься, зокрема, історико-правове дослідження І. Дитятіна, в якому була звернута увага на одну з ключових характеристик урбанізації в Російській імперії — невідповідність адміністративного статусу міст реаліям їхнього життя¹. Активно вивчався комплекс проблем, пов’язаних із самоврядуванням², у тому числі — і в компаративістському аспекті³. У такому ж аспекті видавалась і низка праць, присвячених містам Російської імперії та інших країн (зокрема “Збірка статей з питань міського життя в Росії та за

¹ Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. — СПб.: Типография П.П. Меркулева, 1875. — Т. 1. — 507 с.; Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. — СПб.: Типография П.П. Меркулева, 1877. — Т. 2. — 565 с.

² Семенов Д.Д. Городское самоуправление. Очерки и опыты. — СПб.: Электротипография Н.Я. Стойковой, 1901. — 389 с.

³ Див., зокрема: Васильчиков А. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений. — В 3 т. — 3-е изд. — СПб.: Тип. В.В. Працц, 1872. — Т. 1. — 460 с.; Т. 2. — 545 с.; Свешников М.И. Основы и пределы самоуправления. Опыт критического разбора основных вопросов местного самоуправления в законодательстве важнейших европейских государств. — СПб., 1892. — 296 с.

кордоном”, опублікована 1901 р.¹). З’являються праці, присвячені феномену великих міст². На подальшу історіографію величезний вплив справили роботи В.І. Ульянова (Леніна), зокрема “Розвиток капіталізму в Росії”³. І хоча Ленін звертався до питань “міської історії” переважно в контексті розгляду інших проблем, для радянських вчених стало аксіоматичним чи не кожне його висловлювання щодо міст (на кшталт “кожне місто, кожна верста залізниці втягує селянське господарство в торговий і капіталістичний оборот”⁴, “міста являють собою центри економічного, політичного і духовного життя народу і є головними рушіями прогресу”⁵, “протиріччя між культурою міст і варварством села”⁶).

Після жовтневих подій у Петрограді дореволюційні традиції в дослідженні міст ще зберігались, і в 1920-х ще мали місце елементи плюралізму, які уможлилювали наукові дискусії, у тому числі — і між, з одного боку, “старими кадрами” та їх учнями, які багато в чому додержувалися традиційних для попередніх часів методологічних засад і світоглядних позицій, і з іншого, — прибічниками нових підходів. Зокрема в цей час побачили світ роботи вихідців зі “старої школи” М.П. Анциферова, Л.А. Велихова⁷, які помітно сприяли теоретико-методологічному становленню містознавчих студій як в УСРР⁸, так і в цілому в Радянському Союзі.

¹ Сборник статей по вопросам городской жизни в России и за границей. Выпуск I / Издание Московского городского общественного управления. — М.: Городская типография, 1901. — 122 с.

² Большие города, их общественное, политическое и экономическое значение: Сб. статей проф. К. Бюхера, Г. Майера, Г. Зиммеля и др. — СПб.: Просвещение, 1905. — 204 с.; Озеров И.Х. Большие города, их задачи и средства управления. — М., 1906. — 135 с.

³ Ленин В.И. Развитие капитализма в России // Ленин В.И. Полн. собр. соч. 5-е изд. — Т. 24. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1963. — С. 1-609.

⁴ Ленин В.И. Крестьянство и наемный труд // Ленин В.И. Полн. собр. соч. 5-е изд. — Т. 24. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1963. — С. 329.

⁵ Ленин В.И. Новейшие данные о партиях в Германии // Ленин В.И. Полн. собр. соч. 5-е изд. — Т. 23. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1963. — С. 341.

⁶ Ленин В.И. Капитализм в сельском хозяйстве (О книге Каутского и о статье г. Булгакова) // Ленин В.И. Полн. собр. соч. 5-е изд. — Т. 4. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1963. — С. 145-146.

⁷ Анциферов Н.П. Пути изучения города как социального организма: Опыт комплексного подхода. — 2-е изд., испр. и доп. — Л.: Книгоизд. “Сеятель” Е.В. Высоцкого, 1926. — 151 с.; Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. Общее учение о городе, его управлении, финансах и методах хозяйства. — М.-Л.: Гос. изд-во, 1928. — 468 с.

⁸ Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України... — С. 5.

Втім, у 1930-х рр. уже чітко простежуються відмова від дореволюційних традицій, закріплення монопольних позицій марксистської ідеології, що призвело до помітного звуження кола міської проблематики і в той же час до акцентування уваги на вивченні радянського, а не дореволюційного, міста. Таке акцентування зберігалось впродовж десятиліть, хоча це не завадило появі низки праць з історії давньоруських, феодальних міст, а також міст періоду, що нас цікавить.

При цьому в Радянському Союзі впродовж 1930-х – 1950-х рр. сам термін “урбанізація” не застосовувався по відношенню до вітчизняних міст, і навіть у словнику середини 1960-х він однобоко трактувався як “характерний для капіталізму процес концентрації промисловості та населення в крупних містах”¹. Тільки з кінця 1950-х рр. серед радянських дослідників поступово, доволі повільно став поширюватися погляд на урбанізацію як на набагато складніший, багатоаспектніший процес, який включав, між іншим, і поширення міського образу життя на сільську місцевість. Має рацію О.С. Сенявський, який пише, що затвердження такого погляду на урбанізацію затяглося на десятиліття і не дуже відобразилося на дослідницькій практиці, оскільки урбанізація села великою мірою залишалася поза увагою вчених-урбаністів. Можна погодитись із російським урбаністом і в тому, що урбаністичні дослідження в Радянському Союзі пішли переважно іншим шляхом, коли зростала маса спеціалізованих праць у рамках конкретно-наукових дисциплін (економіки, географії, архітектури, демографії, соціології та інших), предметом яких були міські підсистеми або ж аспекти урбанізаційного процесу; при цьому залишалися невирішеними ключові методологічні проблеми, була відсутня розгорнута загальносоціологічна концепція урбанізації. Безпосередньо історична наука опинилася на периферії урбаністичних досліджень, зосередившись переважно на краєзнавчій проблематиці, присвяченій окремим містам². Історичні дослідження, які виходили за межі краєзнавства, були нечисленними і при цьому переважно обмеженими тематично, хронологічно, географічно, не вивчаючи урбанізацію як цілісний процес. Серед найбільш знакових історичних праць цього періоду звернемо увагу на роботи Л.М. Іванова³, П.Г. Риндзюньського¹, В.А. Нардогої². У 1986 р.

¹ Сенявський А.С. Урбанизация России в XX веке... — С. 4-5.

² Сенявський А.С. Урбанизация России в XX веке... — С. 5-7.

³ Иванов Л.М. О сословно-классовой структуре городов капиталистической России // Проблемы социально-экономической истории России. — М., 1971. — С. 312-340.

О.С. Мазурок захистив докторську дисертацію “Соціально-економічний розвиток міст на західноукраїнських землях в епоху імперіалізму (кінець XIX ст. – 1918 р.)”³; згодом було видано монографію з відповідної тематики⁴.

Певною мірою зазначене “відставання” історичної науки від інших наукових дисциплін, які вивчають урбанізацію, спостерігалось і після подолання монопольних позицій марксистської ідеології. Попри це, впродовж уже більш ніж двох десятиліть на ниві дослідження “міської історії” Російської імперії та її регіонів спостерігається справжній прорив, причому не тільки в кількісному, але і в якісному планах.

Активізація вивчення відповідної проблематики знайшла вираз, між іншим, у тому, що поряд зі зростанням “валу” краєзнавчих публікацій (зі всіма позитивними та негативними сторонами цього процесу) лише упродовж останніх 15 років тільки в Російській Федерації було захищено більше 200 дисертацій, присвячених окремим містам або ж “міській історії” регіонів⁵. В Україні з’явилася ціла низка дисертаційних

¹ Рындрюнский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века (Взаимоотношение города и деревни в социально-экономическом строе России). — М.: Наука, 1983. — 271 с.

² Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в. Правительственная политика / Под ред. Р.Ш. Ганелина. — Ленинград: Наука, 1984. — 260 с.

³ Мазурок О.С. Социально-экономическое развитие городов на западноукраинских землях в эпоху империализма (конец XIX в. – 1918 г.): автореф. дис. на соискание учен. степени доктора ист. наук / О.С. Мазурок. — К., 1986. — 44 с.

⁴ Мазурок О.С. Города западноукраинских земель эпохи империализма (социально-экономический аспект). — Львов: Світ, 1990. — 156 с.

⁵ При цьому з-поміж робіт з неісторичних спеціальностей найбільший інтерес в контексті нашої проблематики становлять: Ильин В.Г. Город как концепт культуры: дис. ... доктора социологических наук: 24.00.01 / Ильин Виктор Григорьевич. — Ростов-на-Дону, 2004. — 331 с.; Давыдов В.А. Миф города в социокультурном контексте: дис. ... кандидата философских наук: 09.00.11 / Давыдов Валерий Алексеевич. — Тверь, 2004. — 131 с.; Агеева Е.Ю. Город как социокультурное образование: Функционально-типологический анализ: дис. ... доктора философских наук: 24.00.01 / Агеева Елена Юрьевна. — Нижний Новгород, 2005. — 355 с.; Ляхова С.С. Провинциальный город как социокультурный феномен: дис. ... кандидата философских наук: 09.00.11 / Ляхова Светлана Сергеевна. — Архангельск, 2006. — 124 с.; Галушина Н.С. Город как объект культурологического исследования: дис. ... кандидата культурол. наук: 24.00.01 / Галушина Наталья Сергеевна. — М., 1998. — 153 с.; Кузьмина О.В. Особенности трансформации русской земледельческой свадебной традиции в условиях городской купеческой среды: середина XVIII – конец XIX вв.: дис. ... кандидата культурологии: 24.00.01 / Кузьмина Ольга Владимировна. — Кемерово, 2004. — 159 с.; Емельянова М.С. Архитектура города Рыбинска конца XVIII – начала XX веков: дис. ... кандидата культурологии: 24.00.01 / Емельянова Мария Сергеевна. — Ярославль, 2004. — 212 с.; Ишкин Б.С. Представления о провинциальном городе в российской культуре XIX – начала XX вв.: дис. ... кандидата

досліджень, присвячених окремим аспектам “міської історії” її регіонів¹ (тут ми не кажемо безпосередньо про історію міст Південної України).

культурології: 24.00.01 / Ишкин Борис Сергеевич. — Челябинск, 2006. — 163 с.; Беленкова С.В. Архитектура Черновиц XIX – первой половины XX века: Исследование стилистических особенностей архитектуры города и процесса ее стилиевой эволюции: дис. ... кандидата искусствоведения: 17.00.04 / Беленкова Светлана Викторовна. — СПб., 2004. — 315 с.; Николаева Н.А. Архитектурно-градостроительное развитие уездных городов Вятской губернии последней трети XVIII – начала XX века: дис. ... кандидата искусствоведения: 17.00.04 / Николаева Надежда Анатольевна. — СПб., 2002. — 296 с.; Мостовая Г.И. Город и театр: Эволюция системы правовых и организационно-управленческих взаимоотношений, XIX в.: дис. ... кандидата искусствоведения: 17.00.01 / Мостовая Галина Ивановна. — М., 2002. — 211 с.; Демин Б.О. Проблемы реконструкции центров российских провинциальных городов в конце XVIII – начале XX веков: На примере Тамбова, Козлова (Мичуринска) и Моршанска: дис. ... кандидата архитектуры: 18.00.01 / Демин Борис Олегович. — М., 2005. — 178 с.; Гурьянов М.В. Архитектурно-градостроительное развитие городов Западного Забайкалья (Баргузин, Селенгинск, Улан-Удэ, Кяхта) до начала XX в.: дис. ... кандидата архитектуры: 18.00.01 / Гурьянов Михаил Валериевич. — СПб., 2008. — 130 с.; Малхозов В.А. Нормативно-правовое регулирование деятельности городских органов местного самоуправления; историко-правовой аспект: На основе реформ 1870, 1892 и 1990-х годов: дис. ... кандидата юридических наук: 12.00.01 / Малхозов Владимир Александрович. — Ставрополь, 2001. — 176 с.; Гавозда К.В. Городская реформа второй половины XIX века в России и особенности ее реализации на Кубани: Историко-правовой анализ: дис. ... кандидата юридических наук: 12.00.01 / Гавозда Ксения Вячеславовна. — СПб., 2002. — 171 с.; Целуйко А.В. Роль и место МВД Российской империи в проведении земской и городской реформ второй половины XIX века: дис. ... кандидата юридических наук: 12.00.01 / Целуйко Андрей Валерьевич. — М., 2007. — 166 с.; Филобок А.А. Города Азово-Черноморского побережья Краснодарского края: Экономико-географические аспекты развития: дис. ... кандидата географических наук: 25.00.24 / Филобок Анатолий Анатольевич. — Краснодар, 2004. — 227 с.; Макаров В.В. Музыкальная составляющая культурно-образовательной среды города Ельца: конец XIX – начало XX вв.: дис. ... кандидата педагогических наук: 13.00.01 / Макаров Владимир Викторович. — Елец, 2004. — 148 с.; Семенова Т.В. Теоретические и прикладные аспекты социально-психологического исследования городской ментальности: дис. ... доктора психологических наук: 19.00.05 / Семенова Татьяна Вениаминовна. — Самара, 2007. — 414 с.

¹ Гуменюк А.О. Міста Правобережної України в другій половині XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 “Вітчизняна історія” / А.О. Гуменюк. — К., 1993. — 16 с.; Головка О.М. Харківське міське самоврядування у 1893-1917 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.М. Головка. — Харків, 1997. — 18 с.; Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900-1914 рр.): автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В.Б. Молчанов. — К., 2000. — 20 с.; Щерба Т.О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Щерба Тетяна Олександрівна. — Донецьк, 2001. — 223 с.; Плаксий Т.М. Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX століть: автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Т.М. Плаксий. — Запоріжжя, 2001. — 19 с.; Нікітін Ю.О. Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської і міської реформ 60-70 років XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук ступеня

Напевно, найбільш знаковим на пострадянському просторі дослідженням, що має відношення до урбанізаційних процесів у Російській імперії, став фундаментальний двохтомник Б.М. Миронова¹, який, з огляду на його науковий і суспільний резонанс, уже неодноразово перевидавався. Подаючи широку картину соціальної історії Росії, Миронов звертає увагу і на її урбанізаційний аспект, що зумовлюється, між іншим, і “давнім зацікавленням” автора проблематикою російського міста середини XVIII – середини XIX ст.² У контексті нашого дослідження принципово важливо, що Борис Миколайович у “Соціальной історії Росії...” вдається до певної підміни понять: наголошуючи, що пише не про Російську імперію, а саме про Росію, розуміючи, що соціальне життя кожного етносу “протікало за особливими звичаями і законами”³, він базується у своїй роботі і на деяких матеріалах щодо України. Заслуговує на увагу оцінка концепції російського дослідника Райнером Лінднером: ідея Б.М. Миронова про “нормальність” розвитку Росії (що далеко не є очевидною) є спробою позбавити російське минуле “баласту історичних фактів і болісних подій та надати йому імперського лоску”⁴.

У сучасній російській урбаністиці чільне місце посідає праця О.С. Сенявського⁵, яка хоча і стосується переважно радянського періоду, є вельми цікавою в контексті нашої проблематики з огляду на спробу теоретичного, історіографічного і конкретно-історичного аналізу урбанізації як “найважливішого змісту історичного процесу” в Росії XX століття.

Співзвучна з проблематикою її докторської дисертації монографія професора Московського державного університету Л.В. Кошман “Місто і міське життя в Росії XIX століття: Соціальні та культурні аспекти”, на жаль, не містить цілісної картини міського життя, висвітлюючи лише вибіркові сюжети, про що можна судити вже із назв розділів цієї роботи

канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Ю.О. Нікітін. — К., 2004. — 18 с.;
Вороніна М.С. Мешканки міст Харківської губернії: гендерна дискримінація та динаміка змін (1861-1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / М.С. Вороніна. — Харків, 2005. — 20 с.

¹ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. — 3-е изд. испр., доп. — Т. I. — СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. — XL+548 с., ил.;
Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. — 3-е изд. испр., доп. — Т. II. — СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. — 583 с., ил.

² Миронов Б.Н. Русский город в 1740-1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. — Ленинград: Наука, 1990. — 273 с.

³ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. XXVIII.

⁴ Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр... — С. 33.

⁵ Сенявский А.С. Урбанизация России в XX веке...

(“Місто Нового часу і буржуазної епохи. Формування економічного і культурного простору”, “Міщанство — “забутий стан” російських міст”, “Професійна освіта і її роль у формуванні середньої міської верстви”, “Культурно-інформаційна система. Пошта. Телеграф. Телефон”). При цьому дослідниця виходить із розуміння, що основу урбанізаційних процесів становило матеріальне виробництво¹.

Вкрай претензійною є праця О.М. Лоли “Основи містознавства і теорії міста (в російській інтерпретації)”², яка в анотації до неї позиціонується як “перша робота в Росії, спрямована на створення єдиної науки про місто і теорію міста, в російській інтерпретації”. При цьому вельми симптоматично, що при такій претензії щодо “єдиної науки” в тій же анотації книга адресується виключно “професійним архітекторам і містобудівникам, студентам архітектурних вузів, керівникам і працівникам регіональних і місцевих органів влади”.

Спроба узагальнити світовий досвід щодо методики літочислення міст зроблена В.А. Бабюхом³.

Кажучи про другий виокремлений нами напрям історіографії, необхідно звернути особливу увагу на присвячені проблемам “міської історії” Російської імперії та її регіонів праці західних авторів, які помітно дисонували з роботами, написаними з марксистських позицій. Причому в історіографії попередніх періодів подібного дисонансу не спостерігалось, оскільки наука і на українських, і на російських теренах у цілому розвивалася в загальноєвропейському контексті і була органічною складовою світової історіографії. У подальшому ж західна наука, вільна, на відміну від науковців СРСР, від необхідності триматися в руслі марксистської ідеології, спромоглася продукувати дослідження з урбаністики Російської імперії та її складових, які багато в чому випередили радянські. Йдеться, зокрема, про монографії Джозефа Бредлі “Мужик і москвич. Урбанізація в пізній імперській Росії”⁴, Данієля Бровера “Російське місто між традицією та модерністю”⁵, розділи

¹ Кошман Л.В. Город и городская жизнь в России XIX столетия: Социальные и культурные аспекты / Л.В. Кошман. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. — С. 169-170.

² Лола А.М. Основы градovedения и теории города (в российской интерпретации). — М.: КомКнига, 2005. — 344 с., цв. вкл.

³ Бабюх В.А. Методика літочислення міст: світовий досвід. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — 82 с.

⁴ Bradley Joseph. Muzhik and Muscovite. Urbanization in Late Imperial Russia. — Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 1985. — 440 p.

⁵ Brower Daniel R. The Russian City between Tradition and Modernity, 1850-1900. — Berkeley-Los Angeles-Oxford: University of California Press, 1990 — 267 p. Відзначимо, що, попри в

виданих під редакцією Майкла Хемма колективних праць “Місто в російській історії”¹ та “Місто в пізній імперській Росії”².

Зростання інтересу до соціальної історії знайшло вияв у появі праць Грегорі Л. Фріза з історії духовенства Російської імперії³, в яких не проігнорована і специфіка існування цієї страти в міських умовах.

Доволі симптоматично, що починаючи з років “перебудови” “винятковість” західних досліджень аспектів урбанізації Російської імперії значною мірою нівелюється, що прямо пов’язано з активним зверненням радянських (згодом — пострадянських) науковців до західних же методологій. Однак і в цей період не залишилися непоміченими дослідження американських і західноєвропейських дослідників історії міст імперії⁴.

Ознакою останнього періоду стала поява спільних праць західних і “пострадянських” авторів, присвячених “міській історії” Російської імперії⁵.

На відміну від двох попередніх, виокремлених нами напрямів історіографічного доробку, абсолютна більшість робіт третього напрямку була створена за межами Російської імперії – Радянського Союзу – “пострадянського простору”. Тож тут використання періодизації історіографічного процесу, наведеної щодо двох попередніх напрямів, вже не є доречним. І найбільший інтерес у контексті нашого дослідження викликає не наявний у цих працях фактографічний матеріал (який, проте, використовується для порівняння ситуації на півдні України з тією, що мала місце в інших країнах), а концепції, методологічні підходи до вивчення урбанізації.

цілому доволі високий рівень науковості, це дослідження не позбавлено фактографічних помилок, пасажів на кшталт того, що Феодосія — це порт Азовського моря (с. 42).

¹ The City in Russian History / Ed. by Hamm Michael F. — Lexington: The University Press of Kentucky, 1982. — 362 p.

² The City in Late Imperial Russia / Ed. by Hamm Michael F. — Bloomington: Indiana University Press, 1986. — 372 p.

³ Freeze Gregory L. Caste and Emancipation: The Changing Status of Clerical Families in the Great Reforms // The Family in Imperial Russia. — Urbana: University of Illinois Press, 1978. — Pp. 124-150; Freeze Gregory L. The Parish Clergy in Nineteenth Century Russia. Crisis, Reform, Counter-Reform. — Princeton: Princeton University Press, 1983. — 507 p.; Freeze Gregory L. The Soslovie (Estate) Paradigm and Russian Social History // The American Historical Review. — Vol. 91. — No. 1. — Feb., 1986. — Pp. 11-36.

⁴ Див., зокрема: Hamm Michael F. Kiev. A Portrait, 1800-1917. — Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1993. — 304 p.

⁵ Commerce in Russia Urban Culture 1861-1914 / Edited by William Craft Blumfield, Boris V. Anan'ich, and Yuri A. Petrov. — Washington, D.C.-Baltimore-London: Woodrow Wilson Center Press, the Johns Hopkins University Press, 2001. — 239 p.

Уже в XIX – на початку XX ст. в дослідженні урбанізації потужно заявила про себе соціологія, саме становлення якої сучасні дослідники небезпідставно прямо пов'язують із урбанізацією та індустріалізацією¹. На подальшу історіографію помітний відбиток наклали праці К. Маркса і Ф. Енгельса, у тому числі — і вміщені там спостереження щодо характеру капіталістичних міст². Фундаментальні теоретичні розвідки не відвели класиків соціологічної думки М. Вебера, Ф. Тенніса, Г. Зіммеля³ від конкретної міської проблематики. Висунуті ними проблеми (роль міст в історії суспільства, співвідношення міського та сільського життя, соціальний контроль, розвиток особистості в міських умовах) стали базовими в подальших дослідженнях “міського простору”⁴.

У 1903 р. в Петербурзі було видано перекладене з англійської фундаментальне дослідження А. Вебера, присвячене аналізу росту міст світу у XIX ст. На підставі широких статистичних узагальнень тут особлива увага приділена визначенню причин концентрації населення, простеженню темпів приросту населення міст та їхнього взаємозв'язку з міграцією, вивченню структури міського населення, специфіці фізичного та морального стану городян у порівнянні із селянами⁵.

На розвиток урбаністичних досліджень величезний вплив справила Чиказька школа соціології. Центральна фігура цієї школи, Роберт Парк⁶, увів до наукового обігу поняття “міське середовище”. Згідно з ним, зміни

¹ Покровский Н.Е., Добренков В.И. Американская социология в диалоге с современностью // Современная американская социология. — М.: МГУ, 1994. — С. 290.

² Merrifield Andy. Metromarxism. A Marxist Tale of the City. — London-New York: Routledge, 2002. — 212 p.; Katznelson Ira. Marxism and the City. — Oxford: Clarendon Press, 2004. — 320 p.

³ Вебер М. История хозяйства. Город / Пер. с нем. — М.: КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 2001. — 576 с.; Теннис Ф. Общность и общество // Социологический журнал. — 1998. — № 3/4. — С. 207-229; Зиммель Георг. Избранное: В 2 т. — М.: Юрист, 1996. — Т. 1: Философия культуры. — 468 с.; Зиммель Георг. Избранное: В 2 т. — М. Юрист, 1996. — Т. 2: Созерцание жизни. — 607 с.

⁴ Казанцев В.И., Светульников М.Г. Социология города: учебно-методическое пособие. — Ульяновск: УлГТУ, 2004. — С. 61-62.

⁵ Вебер. А. Рост городов в 19-м столетии / Перевод с английского А.Н. Котельникова. — СПб.: Изд. Е.Д. Кусковой, 1903. — 265 с.

⁶ Park R.E. The Urban Community as a Spatial Pattern and a Moral Order // Park R.E. Human Communities. The City and Human Ecology. — Glencoe, Ill.: The Free Press, 1952. — Pp. 165-177; Park R. The City as a Social Laboratory // Park Robert E. On Social Control and Collective Behavior / Selected Papers, Ed. and with introduction by Ralph H. Tumer. — Chicago-London: Phoenix Books, The University of Chicago Press, 1967. — Pp. 3-18; Парк Р. Город как социальная лаборатория // Социологическое обозрение. Т. 2. — № 3. — 2002. — С. 7; Парк Р. Городское сообщество как пространственная конфигурация и моральный порядок / Пер. с англ. В. Николаева // Социологическое обозрение. — Т. 5. — № 1. — 2006. — С. 11-19.

в “екологічній організації міста” (концентрація населення, розширення ринків, розподіл праці тощо) спричиняють зміни у звичках, почуттях і характері городян. Тож міське середовище, з одного боку, виступає джерелом соціальних хвороб, а з іншого, — стимулом до розвитку особистості.

Учень Парка, Луїс Вірт¹, засновник концепції урбанізму, розробив поняття “міського образу життя”, для чого пов’язав у єдине ціле характеристики просторової і соціальної організації міста (велика чисельність, висока концентрація, гетерогенність населення) з характеристиками специфічного міського типу особистості, що формується в замкненому “міському просторі”.

Концепція урбанізму, розроблена в рамках Чиказької школи, залишалася домінуючою в немарксистській соціології до 60-х рр. ХХ ст., коли поряд з її переосмисленням виникає велика кількість шкіл, підходів і напрямків у соціології міста. Зокрема згадаймо про технологічну школу, школу культурних цінностей, школу соціальної влади². Формується “нова міська соціологія” (“new urban sociology”)³.

Вельми симптоматично, що саме в 1960-х рр. виникає так звана “нова історична урбаністика” (“new urban history”). Поштовхом для цього стали праці Еріка Лампарда, в яких знаковим словом стає саме “урбанізація”. Лампард зазначав, що всупереч популярному серед істориків жанру написання міських “біографій”, варто вивчати не міста як серії “проблем”, а шукати більш прийнятну теорію, аби визначити характерні ознаки “міського” і “неміського”⁴. У контексті нашої проблематики показово, що виникнення самої “нової історичної урбаністики” пов’язане з конференцією 1968 р. в Йельському університеті, присвяченою індустріальним містам ХІХ ст., праці якої були видані під заголовком “Міста дев’ятнадцятого сторіччя: есе з нової історичної урбаністики” під редакцією Стефана Тернстрома і Річарда Сеннета⁵. Саме тоді були

¹ Вирт Л. Урбанизм как образ жизни // Вирт Л. Избранные работы по социологии. Сборник переводов / РАН ИНИОН. Центр социальных научно-информационных исследований. Отдел социологии и социальной психологии. / Пер. с англ. В.Г. Николаев; Отв. ред. Л.В. Гирю. — М.: ИНИОН, 2005 — С. 93-118.

² Казанцев В.И., Светульников М.Г. Социология города: учебно-методическое пособие. — Ульяновск: УлГТУ, 2004. — С. 62-64.

³ Walton John. Urban Sociology: The Contribution and Limits of Political Economy // Annual Review of Sociology. — Vol. 19. — 1993. — Pp. 302-303.

⁴ Lampard E. American Historians and the Study of Urbanization // American Historical Review. — LXVII. — Oct., 1961. — Pp. 50-54, 56, 60.

⁵ Nineteenth-Century Cities: Essays in the New Urban History / Ed by S. Themstrom and R. Sennett. — New Haven, Conn.: Yale University Press, 1969. — 430 p.; Minnis Mhyra S. Nineteenth-Century Cities: Essays in the New Urban History, edited by Stephan Themstrom and

намічені принаймні три тренди, які і визначили “обличчя” “нової історичної урбаністики”: 1) прагнення застосовувати підходи та концепції, розвинені в рамках інших дисциплін, перш за все — соціології; 2) використання кількісних даних і методів; 3) особлива увага до життя “простої людини”¹.

Розвиваючи ідеї Лампарда, його послідовники виступали проти “біографічного методу історико-урбаністичного дослідження”, під яким розумілася дослідницька традиція, “при якій великі та малі міста зображаються як одиниці, кожна з яких має свій власний характер і навіть власну волю”. Критикувався підхід, коли наголос робився на унікальності кожного міста, в результаті чого, як зазначав Сем Варнер, “полиця з книгами з історичної урбаністики виглядала як ряд незв’язаних між собою локальних історій”². На противагу цьому висувається концепція, згідно з якою міста — це, перш за все, субсистеми більш ширших систем, що включають і саму міську мережу, і “шаблони взаємин” села та міста³.

Попри велику популярність, така концепція не стала домінуючою, і в подальшому чимало дослідників продовжили звертатися до проблематики історичної урбаністики саме у форматі вивчення “біографій” міст. Втім, кожену роботу, присвячену конкретному місту, не варто ототожнювати з тими “антикварними” працями, від традиції написання яких закликали відійти послідовники Лампарда. Адже тоді як в одних “біографіях” міст наголос продовжував робитися на їхній унікальності (причому часто без належного співвіднесення цієї унікальності з ситуацією в інших містах), усе більше стало з’являтися досліджень, в яких розвиток конкретного міста розглядався з перспективи загального процесу урбанізації⁴.

Richard Sennett // *American Sociological Review*. — Oct., 1970. — Vol. 35. — No. 5. — Pp. 941-942.

¹ Blumin Stuart M. Review: “The New Urban History” Updated. Reviewed work: *The New Urban History: Quantitative Explorations by American Historians* by Leo F. Schnore // *Reviews in American History*. — Vol. 3. — No. 3. — Sep., 1975. — Pp. 293-294.

² Warner Sam B. “If All the World Were Philadelphia: A Scaffolding for Urban History, 1774-1930” // *American Historical Review*. — № 74. — October, 1968. — Pp. 26-43.

³ Jansen, Harry. *The Construction of an Urban Past. Narrative and System in Urban History* / Translated by Feike de Jong. — Oxford-New York: Berg, 2001. — Pp. 46-50.

⁴ Lees Lynn H. Review: *The Study of Cities and the Study of Social Processes: Two Directions in Recent Urban History*. Reviewed works: *Hull in the Eighteenth Century* by Gordon Jackson; *The Classic Slum: Salford Life in the First Quarter of the Century* by Robert Roberts; *London 1808-1870: The Infemal Wen* by Francis Sheppard; *Outcast London: A Study in the Relationship between Classes in Victorian Society* by Gareth Stedman Jones // *Journal of Social History*. — Vol. 7. — No. 3. — Spring, 1974. — Pp. 330-337; Frisch Michael H. *Town into City*: Springfield,

При цьому до сьогодні успішно продовжуються ті традиції в написанні праць з історичної урбаністики, які в 1970 р. Ерік Лампард сформулював як “міста-суперники” (тобто компаративістські студії) і “orbis et urbis” (маючи на увазі все різноманіття тем, які включають що завгодно “... та місто”)¹.

Як зростала популярність тем, пов’язаних з історичною урбаністикою, певною мірою можна судити з того факту, що між 1882 і 1974 рр. в США було захищено 1417 Ph.D. дисертацій у цій царині; причому 32 % з них (453) захищені в 1960–1969 рр., і ще 29,1 % — у 1970–1974 рр.² Як зауважував Стефан Тернстром у 1971 р., “лейбл “міський” [urban] зараз входить у моду в історії, так само як і в низці інших дисциплін”, і “кордони у сфері історичної урбаністики сьогодні здаються доволі невловимими”³.

Наведення нами статистики щодо Сполучених Штатів аж ніяк не означає, що зростання інтересу до історичної урбаністики спостерігалось лише там. Відповідні тенденції мали місце і в Західній Європі. І вельми симптоматично, що один із найяскравіших представників англійської урбаністики, Гарольд Дайес в інаугураційній лекції 1973 р. висловив своє бачення історичної урбаністики так: “Це сфера знання, а не одна дисципліна в загальноприйнятому розумінні; сфера, в якій сходяться багато дисциплін... Це фокусування різноманітних форм знання, а не форма знання в собі”⁴.

Показово, що поширення впливу “new urban history” знайшло вияв і в тому, що дослідники історії села все наполегливіше заговорили про

Massachusetts, and the Meaning of Community, 1840-1880. — Cambridge: Harvard University Press, 1972. — IX+301 p.; York 1831-1981 / Ed. by C.H. Feinstein. — York: William Sessions for the British Association for the Advancement of Science, 1981. — XII+340 p.; Neale R.S. Bath, 1680-1850: A Social History, or A Valley of Pleasure Yet A Sink of Inequity. — London: Routledge and Kegan Paul, 1981. — XIV+466 p.; The European City in the Nineteenth Century / Edited by Jaroslav Machacek and John Ferris. — Prague: Institute of Art History, 1995. — 219 p.; Picard L. Victorian London: the Life of a City, 1840-1870. — London: Phoenix, 2006. — 384 p., il.

¹ Lampard Eric. The Dimensions of Urban History: A Footnote to the “Urban Crisis” // The Pacific Historical Review. — Vol. 39. — No. 3. — Aug., 1970. — P. 262.

² Ebner Michael H. Urban History: Retrospect and Prospect // The Journal of American History. — Vol. 68. — No. 1. — Jun., 1981. — P. 70.

³ Thernstrom Stephan. Reflections on the New Urban History // Daedalus. — Vol. 100. — No. 2. The Historian and the World of the Twentieth Century. — Spring, 1971. — P. 359.

⁴ Mandelbaum Seymour J. H.J. Dyos and British Urban History // The Economic History Review. — New Series. — Vol. 38. — No. 3. — Aug., 1985. — P. 438.

необхідність створення “new rural history” (“нової сільської історії”)¹. Не менш показово, що деякі “аграрні історики” переключилися на урбанізаційну проблематику. Зокрема Ян де Врайс написав монографію “Європейська урбанізація, 1500 – 1800”, в якій наполягав, що “базовою рамкою для міської історії має бути історія урбанізації”².

Сама ж “нова історична урбаністика”, як і деякі інші течії у вивченні “міської історії”³, значною мірою зазнавала впливу соціальної історії, яка, набувши шаленої популярності у 1960-х – першій половині 1980-х рр. і після цього переживши певний період занепаду, згодом “переформатувавшись”, багато в чому відновила свої позиції⁴ (звернемо

¹ Swierenga Robert P. Theoretical Perspectives on the New Rural History: From Environmentalism to Modernization // *Agricultural History*. — Vol. 56. — No. 3. — Jul., 1982. — Pp. 495-502.

² De Vries Jan. *European Urbanization, 1500-1800*. — London: Methuen; Cambridge, Mas.: Harvard University Press, 1984. — P. 3.

³ Mckay William A. Review [untitled]. Reviewed work: *Winnipeg: A Social History of Urban Growth, 1874-1914* by Alan F. J. Artibise // *The American Historical Review*. — Vol. 82. — No. 1. — Feb., 1977. — Pp. 219-220; Weber Michael P. Review [untitled]. Reviewed work: *Dimensions in Urban History: Historical and Social Science Perspectives on Middle-Size American Cities* by J. Rogers Hollingsworth, Ellen Jane Hollingsworth // *The American Historical Review*. — Vol. 85. — No. 3. — Jun., 1980. — Pp. 712-713; Katz Michael B. *Social Class in North American Urban History* // *Journal of Interdisciplinary History*. — Vol. 11. — No. 4. — Spring, 1981. — Pp. 579-605; Feagin Joe R. Review: *Bringing Space Back into Urban Social Science: The Work of David Harvey*. Reviewed works: *The Urbanization of Capital: Studies in the History and Theory of Capitalist Urbanization* by David Harvey; *Consciousness and the Urban Experience: Studies in the History and Theory of Capitalist Urbanization* by David Harvey // *Sociological Forum*. — Vol. 2. — No. 2. — Spring, 1987. — Pp. 417-422; Gervais-Lambony Philippe. Review: *Urban Social History*. Reviewed work: *Kathorus: A History* by Philip Bonner, Noor Nieftagodien // *Journal of Southern African Studies*. — Vol. 28. — No. 4. Special Issue: *Minorities and Citizenship in Botswana*. — Dec., 2002. — Pp. 846-847.

⁴ Vann Richard T. *The Rhetoric of Social History* // *Journal of Social History*. — Vol. 10. — No. 2. — 10th Anniversary Issue: *Social History Today and Tomorrow?* — Winter, 1976. — Pp. 221-236; Tilly Louise A. *Social History and Its Critics* // *Theory and Society*. — Vol. 9. — No. 5. Special Issue on Social History. — Sep., 1980. — Pp. 668-670; Katz Michael B. *Social Class in North American Urban History* // *Journal of Interdisciplinary History*. — Vol. 11. — No. 4. — Spring, 1981. — Pp. 579-605; Lenneberg Hans. *Speculating about Sociology and Social History* // *The Journal of Musicology*. — Vol. 6. — No. 4. — Autumn, 1988. — Pp. 409-420; Grusky David B., Fukumoto Ivan K. *Social History Update: A Sociological Approach to Historical Social Mobility* // *Journal of Social History*. — Vol. 23. — No. 1. — Autumn, 1989. — Pp. 221-232; Jarausch Konrad H. *Towards a Social History of Experience: Postmodern Predicaments in Theory and Interdisciplinarity* // *Central European History*. — Vol. 22. — No. 3/4: *German Histories: Challenges in Theory, Practice, Technique*. — Sep.-Dec., 1989. — Pp. 427-443; Kocka Jürgen. *What Is Leftist about Social History Today?* // *Journal of Social History*. — Vol. 29. Special Issue: *Social History and the American Political Climate: Problems and Strategies*. — 1995. — Pp. 67-71; Joyce Patrick. *The End of Social History?* // *Social History*. — Vol. 20. — No. 1. — Jan., 1995. — Pp. 73-91; Hause Steven C. *The Evolution of*

увагу на появу формулювання “нова соціальна історія” (“new social history”))¹.

Не без впливу школи “Анналів” у світі набирає сили вивчення міської антропології².

Що стосується теорії урбанізації, то її еволюція знайшла вираз, зокрема, в появі останніми роками праць С. Паркера³, Дж. Шорта⁴, А. Айзенберга⁵.

До розробки теоретичних питань урбаністики, до її дослідження в загальносвітовому контексті певною мірою долучились і науковці радянського – пострадянського простору¹.

Social History // French Historical Studies. — Vol. 19. — No. 4. Special Issue: Biography. — Autumn, 1996. — Pp. 1191-1214; Taylor Miles. The Beginnings of Modern British Social History? // History Workshop Journal. — No. 43. — Spring, 1997. — Pp. 155-176; Stearns Peter N. Social History Present and Future // Journal of Social History. — Vol. 37. — No. 1. Special Issue. — Autumn, 2003. — Pp. 9-19; Smith Mark M. Making Sense of Social History // Journal of Social History. — Vol. 37. — No. 1. Special Issue. — Autumn, 2003. — Pp. 165-186; Kocka Jürgen. Losses, Gains and Opportunities: Social History Today // Journal of Social History. — Vol. 37. — No. 1. Special Issue. — Autumn, 2003. — Pp. 21-28; Fass Paula S. Cultural History/Social History: Some Reflections on a Continuing Dialogue // Journal of Social History. — Vol. 37. — No. 1. Special Issue. — Autumn, 2003. — Pp. 39-46; Kaelble Hartmut. Social History in Europe // Journal of Social History. — Vol. 37. — No. 1. Special Issue. — Autumn, 2003. — Pp. 29-35; Charle Christophe. Contemporary French Social History: Crisis or Hidden Renewal? // Journal of Social History. — Vol. 37. — No. 1. Special Issue. — Autumn, 2003. — Pp. 57-68; Shapiro Gilbert. Recent Developments in Social History // Journal of Social History. — Vol. 37. — No. 1. Special Issue. — Autumn, 2003. — Pp. 151-153; Magnússon Sigurdur Gylfi. “The Singularization of History”: Social History and Microhistory within the Postmodern State of Knowledge // Journal of Social History. — Vol. 36. — No. 3. — Spring, 2003. — Pp. 701-735.

¹ Jensen Richard. Oral History, Quantification, and the New Social History // The Oral History Review. — Vol. 9. — 1981. — Pp. 13-25.

² Magubane B. The “Xhosa” in Town, Revisited Urban Social Anthropology: A Failure of Method and Theory // American Anthropologist. New Series. — Vol. 75. — No. 5. — Oct., 1973. — Pp. 1701-1715; Leeds Anthony. Cities, Classes, and the Social Order / Edited by Roger Sanjek. — Ithaca and London: Cornell University Press, 1994. — 275 p.; Hannerz Ulf. Exploring the City. Inquiries Toward an Urban Anthropology. — New York: Columbia University Press, 1980. — 378 p.; Low Setha M. The Anthropology of Cities: Imagining and Theorizing the City // Annual Review of Anthropology. — Vol. 25. — 1996. — Pp. 383-409; Siegel Marcia B. Urban Anthropology // The Hudson Review. — Vol. 51. — No. 1. 50th Anniversary Issue. — Spring, 1998. — Pp. 217-223.

³ Parker S. Urban Theory and the Urban Experience: Encountering the City. — London: Routledge, 2004. — IX+210 p., il.

⁴ Short J.R. Urban Theory: a Critical Assessment. — Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006. — X+258 p.

⁵ Isenberg A.C. The Nature of Cities. — Rochester: University of Rochester, 2006. — XIX+200 p., il.

Наскільки представницькою і різноплановою є світова історіографія історичної урбаністики у 1970-ті–2000-ні рр. можна судити хоча б з бібліографії, що, починаючи з 1974 р., друкувалась у “Щорічнику історичної урбаністики” (“Urban History Yearbook”) (з 1992 р. — “Історичній урбаністиці” (“Urban History”). Зокрема тільки за 2007 р. ця бібліографія склала 827 позицій, що увійшли до традиційних для цього видання категорій “Загальні” (дослідницькі методи, матеріали; урбанізація; історія, ріст і долі окремих міст; портрети міст); “Населення”; “Фізична структура”; “Соціальна структура”; “Економічна діяльність”; “Комунікації”; “Політика та адміністрація”; “Формування міського середовища”; “Міська культура”; “Ставлення до міста”. За даними 1990-х рр., у просторі Європейського Союзу тільки з-поміж безпосередньо істориків більше ніж 1500 осіб ідентифікували самі себе саме як “міські історики” (“urban historians”)².

Наразі стала ще драматичнішою ситуація у світовій історіографії, що відзначили американські історики архітектури Зейнеп Целік і Дайен Фавро наприкінці 1980-х рр.: не існує (і не має існувати) домінуючого підходу до вивчення історичної урбаністики; сама історична урбаністика “є чим завгодно, що з неї робить конкретний автор”; її царина, так само як і ступінь інкорпорування нею різних наукових дисциплін, широко варіюється³. При цьому вельми симптоматичним у плані міждисциплінарності є підхід до самого поняття “міський історик” (“urban historian”), що фіксує Гаррі Янсен: це будь-який автор, який вивчає минуле міста, незалежно від того, чи має він спеціальну історичну освіту; тож соціологи, економісти, представники інших соціально-гуманітарних наук також іменуються “urban historians”, якщо в їхніх працях наголос робиться на історію міст⁴.

Обумовимося, що, зважаючи на широту урбанізаційної проблематики, в короткому історіографічному огляді неможливо звернути увагу на всі навіть більш-менш знакові праці, використані при підготовці нашого дослідження, і тим більше — проаналізувати їх, давши характеристики як

¹ Див., зокрема: Перцик Е.Н. География городов (геоурбанистика): Исторические этапы развития городов. Курс лекций. — М.: Изд. Московского университета, 1985. — 145 с.; Перцик Е.Н. География городов (геоурбанистика): Учеб. пособие для геогр. спец. вузов. — М.: Высш. шк., 1991. — 319 с.; ил.

² Rodger Richard. Theory, practice and European urban history // European urban history / Ed. by Rodger Richard. — London: Leicester University Press, 1993. — P. 8.

³ Celik Zeynep, Favro Diane. Methods of Urban History // Journal of Architectural Education. — 1988, Spring. — Vol. 41. — No. 3. — P. 7.

⁴ Jansen, Harry. The Construction of an Urban Past. Narrative and System in Urban History / Translated by Feike de Jong. — Oxford-New York: Berg, 2001. — P. 19.

їхніх “слабких”, вразливих для критики, так і “сильних” сторін. Так само як неможливо подати і розгорнутий аналіз деталізованої проблемної історіографії. Втім, певною мірою такі прогалини будуть заповнені при розгляді конкретних аспектів урбанізаційних процесів на півдні України.

Наведений аналіз історіографії дає підстави поставити під сумнів сформульоване в 2006 р. О.І. Журбою твердження, згідно з яким “історія міських поселень Південної України, їх виникнення і організація, формування архітектурного, соціального, господарського простору, проблеми національно-демографічного, конфесійного, духовно-культурного обличчя, питання діяльності міського самоврядування, комунального господарства, громадської самоорганізації суспільства та його структур, суспільно-політичного, а особливо повсякденного життя різних верств міського соціуму, їх зв'язки і контакти із зовнішнім позаміським світом, відношення влади до потреб як міст в цілому, так і до прагнень різних прошарків їх мешканців, не говорячи вже про дослідження менталітету міських спільнот в часі і просторі — майже все з цього поверхневого переліку відноситься до кола тих проблем, які, якщо брати південноукраїнські міста ХІХ ст., хіба що за щасливим винятком Одеси, відносяться, як це не дивно, до terra incognita вітчизняної історичної науки, до тієї незнаної території, яку ще тільки належить відкривати фахівцям, незадоволеним такою історіографічною ситуацією... Вивчення міської історії Південної України веде́ться допоки досить фрагментарно і ілюстративно, здебільшого в жанрі статей і тез, з відчутною перевагою проблем духовно-культурного плану”¹. Науковий доробок із більшості з перелічених паном Журбою проблем і до 2006 р. був досить вагомим; до того ж, він помітно збагатився впродовж останнього п'ятиріччя. Інша справа, що ми все ще маємо мозаїку з досліджених (із вельми нерівним ступенем професійності і глибини) фрагментів міського буття (причому фрагментів у сенсі і проблематики, і територіальних та хронологічних рамок), створених з різних ідеологічних і методологічних позицій. До того ж, що вельми важливо, ця мозаїка містить у собі чисельні лакуни. Цілісної ж картини міського життя, а тим більше — урбанізаційних процесів у південноукраїнському регіоні, так і не створено: при доволі високому ступені фактографічності, дослідження з різних аспектів “міської історії” на Півдні не піднялися до такого рівня узагальнення. Натомість у працях, що присвячені складовим урбанізації Російській імперії в цілому, південноукраїнському регіону, якщо навіть

¹ Журба О.І. Д.І. Яворницький і формування модерного обличчя Катеринослава // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Випуск 3. — Дніпропетровськ: НГУ, 2006. — С. 148.

там і згадуються пов'язані з ним сюжети, належної уваги не приділено. При цьому саме ці роботи відзначаються вже ширшим спектром методологічних підходів, глибшим рівнем і узагальнень, і міждисциплінарності. Ще більшою мірою це стосується праць, які створені цілком або ж переважно на матеріалах інших, аніж Російська імперія та її складові, політико-географічних утворень. Така ситуація великою мірою пов'язана з тим, що роботи третього виокремленого нами напряму, на відміну від більшості праць напряму другого, і тим більше — першого, писались не в умовах розірваності історіографічного процесу, в яких доводилося працювати дослідникам Південної України і Радянського Союзу в цілому. Тож на часі стоїть завдання створення комплексного дослідження з історії урбанізаційних процесів на півдні України, яке б спиралось як на джерела, так і на вже наявні напрацювання стосовно самого Півдня, інших регіонів та Російської імперії в цілому, а також на широкий спектр дотичних до історичної урбаністики праць, написаних безвідносно до Південної України та держави, до якої вона входила в другій половині XIX – на початку XX ст.



2. Джерела з історії урбанізації регіону

Створення повноцінного комплексного дослідження вимагає формування репрезентативної джерельної бази. Причому, якщо для вивчення “міської історії” останньої чверті XVIII – середини XIX ст. нам було достатньо обмежитись самими писемними джерелами, то при створенні праці, присвяченої урбанізаційним процесам другої половини XIX – початку XX ст., мають використовуватись й інші типи джерел, включаючи фотодокументи (які в цей період набувають поширення у зв'язку із просуванням технічного прогресу) та усноісторичні свідчення. Крім того, не варто ігнорувати речові, етнографічні, лінгвістичні джерела; вони використовуються нами здебільшо опосередковано, шляхом опрацювання публікацій архітекторів, мистецтвознавців, етнографів, мовознавців.

При цьому основу джерельної бази нашого дослідження становлять, все ж таки, писемні джерела в їхньому видовому різноманітті: документальні (законодавчі, актові, справочинні, описово-статистичні, картографічні джерела, плани, креслення, періодика) і наративні.

Виявлені законодавчі джерела, що продукувались чи санкціонувались верховною владою, представлені переважно маніфестами, указами,

статутами, положеннями, наказами, думками та доповідями, затвердженими імператором.

Вельми широко представлені як розпорядчі (укази місцевих органів влади, циркуляри, розпорядження, ухвали, пропозиції, рішення, інструкції), так і засвідчувальні (паспорти, атестати, свідоцтва, підписки, метричні виписки, межові книги, оголошення, довіреності) актові джерела.

Використано широкий спектр, продукуваних переважно органами державної влади і міського самоврядування, підприємствами та установами Півдня, справочинних документів, включно із доповідними (донесення, звіти, подання, відношення, рапорти, повідомлення), обліково-статистичними (формулярні, послужні списки, метричні книги, переліки, відомості), реєстраційними (журнали, реєстри, кошториси, реєстри, облікові книги), протоколами.

Становлення та розвиток у другій половині XIX – на початку XX ст. статистики органів місцевого самоврядування і земств великою мірою зумовили наявність представницьких масивів описово-статистичних джерел: статистичних таблиць, довідкових видань, описів, переписів.

Надзвичайно важливими для вивчення “міського простору” є картографічні джерела, представлені картами трьох південноукраїнських губерній та їх адміністративно-територіальних і природно-географічних складових, планами міст й інших населених пунктів регіону.

Дослідження елементів “міського простору” великою мірою уможлиблюють виявлені будівельні плани та креслення.

Широко використані періодичні видання, включаючи, передусім, місцеві газети, а також різноманітні часописи, що побачили світ упродовж 1861 – 1904 рр.

Важливою складовою джерельної бази стали наративи: мемуари, щоденники, спогади, по дорожні записки, епістолярія, промови.

З огляду на широчінь урбанізаційної проблематики і на факт зосередження саме в містах більшості органів влади, установ, організацій та осіб, які продукували цікаві для нашого дослідження джерела, ми не ставимо завдання докладного висвітлення класифікації цих джерел за походженням, хоча і зважаємо на цю класифікацію при аналізі різних аспектів урбанізаційних процесів у регіоні.

Натомість, задля формування чіткішого уявлення про актуалізовану джерельну базу, для акцентування на тих джерельних комплексах, які, попри свою важливість для реконструкції урбанізаційної історії Півдня, досі залишалися не введеними до наукового обігу, вважаємо за доцільне зосередитися на розгляді джерел при їх розподілі за формальною

ознакою на неопубліковані та опубліковані із зверненням уваги на характер їхнього представництва в архівних, музейних зібраннях і рукописних фондах бібліотек.

Особливий адміністративний статус, який мала в досліджуваній нами період Одеса, концентрація тут як чисельних управлінських структур, так і підприємств та організацій значною мірою зумовили відкладення в Державному архіві Одеської області писемних документів, вельми різноманітних за походженням. Надзвичайний інтерес у контексті дослідження з історії урбанізації становлять у першу чергу матеріали фондів, що відклалися в результаті діяльності управлінських структур генерал-губернаторств — “Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора” (Ф. 1), “Управління тимчасового Одеського генерал-губернатора” (Ф. 5); градоначальства — “Канцелярія Одеського градоначальника” (Ф. 2), “Канцелярія Одеського поліцмейстера” (Ф. 314); структур у підпорядкуванні градоначальника — “Одеський будівельний комітет” (Ф. 59), “Одеський статистичний комітет” (Ф. 274); органів міського самоврядування — “Одеська міська дума” (Ф. 4), “Одеська міська управа” (Ф. 16); єпархіальної влади — “Херсонська духовна консисторія” (Ф. 37); низки управлінських структур інших відомств — “Канцелярія попечителя Одеського навчального округу” (Ф. 42), “Управління Одеського поштово-телеграфного округу” (Ф. 307); окремих установ — “Одеський комерційний суд” (Ф. 18), “Новоросійський університет” (Ф. 45) тощо.

На окрему увагу заслуговують фонди архівів, розташованих в інших південноукраїнських містах — колишніх центрах градоначальств.

Зокрема в Державному архіві Миколаївської області відклалися фонди управлінських структур військового губернаторства — “Канцелярія Миколаївського військового губернатора” (Ф. 230); градоначальства — “Канцелярія Миколаївського градоначальника” (Ф. 229); поліції — “Миколаївська міська поліція” (Ф. 231); міського статистичного комітету — “Миколаївський міський статистичний комітет” (Ф. 239); органів міського самоврядування — “Миколаївська міська дума” (Ф. 222), “Миколаївська міська управа” (Ф. 216), “Очаківська міська дума” (Ф. 224), “Вознесенська міська дума” (Ф. 225), “Очаківська міська ратуша” (Ф. 279), “Вознесенська міська управа” (Ф. 331), станових органів — “Миколаївська міщанська управа” (Ф. 218), “Богоявленська міщанська управа” (Ф. 219); підприємств — “Миколаївський суднобудівний завод “Наваль” Бельгійського акціонерного товариства” (Ф. 297); закладів охорони здоров'я — “Міська лікарня Миколаївської міської управи” (Ф. 308); храмів —

“Миколаївський Адміралтейський собор протопресвітера військового та морського духівництва” (Ф. 168), “Очаківська Свято-Миколаївська соборна церква” (Ф. 169), “Церкви Херсонського повіту Херсонської губернії (об’єднаний архівний фонд)” (Ф. 410); освітніх і культурних установ — “Вознесенська жіноча гімназія” (Ф. 124), “Миколаївська міська громадська бібліотека, м. Миколаїв Херсонського повіту Херсонської губернії” (Ф. 142); низки комісій і комітетів, що діяли в місті — “Миколаївська комісія з організації свят з приводу коронації Олександра III” (Ф. 203), “Миколаївська комісія з організації свят з приводу коронації Миколи II” (Ф. 204), “Миколаївський особливий комітет піклування про народну тверезість” (Ф. 207), “Миколаївський комітет народних читань” (Ф. 208), “Миколаївський піклувальний про в’язниці комітет” (Ф. 209); благодійних товариств — “Миколаївське відділення товариства піклування про бідних армійського та флотського духівництва” (Ф. 309).

З-поміж міст півдня України, які на сьогодні не є обласними центрами, свого часу було зроблено виняток для Севастополя: до міського архіву з Кримського обласного державного архіву (нині — ДААРК) були передані цінні документальні комплекси дореволюційного періоду. Тож в архіві цього колишнього центру градоначальства зберігаються фонди “Канцелярія Севастопольського градоначальника” (Ф. 15), “Управління поліцмейстера Севастопольського градоначальства” (Ф. 27), “Карантинне агентство Севастопольського градоначальника” (Ф. 22), “Севастопольський міський магістрат” (Ф. 18), “Севастопольська міська управа” (Ф. 25), “Севастопольське Костянтинівське реальне училище попечителя Одеського навчального округу” (Ф. 26), “Комісія музею Севастопольської оборони” (Ф. 7)”, “Комісія з будівництва в Севастополі храму Св. Володимира” (Ф. 21), “Колекція метричних книг церков Севастопольського благочиння” (Ф. 30).

З огляду на губернський статус, який мали Сімферополь, Херсон і Катеринослав (згодом — Дніпропетровськ), зібрання розташованих у цих містах архівів містять фонди відповідних шаблів управління. Разом із тим, специфіка представництва в губернських центрах органів влади, установ і підприємств (що буде розглянута нами у наступних розділах), обставини фондозберігання зумовили вельми нерівну репрезентативність фондів зазначених архівів.

Найбільш представницькими є фонди розташованого в Сімферополі Державного архіву при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим.

Тут у контексті дослідження, присвяченого урбанізаційним процесам, найціннішими видаються матеріали губернських установ — “Канцелярія

Таврійського губернатора, м. Сімферополь Таврійської губернії” (Ф. 26), “Таврійське губернське правління” (Ф. 27), “Дирекція народних училищ Таврійської губернії попечителя Одеського навчального округу, м. Сімферополь Таврійської губернії” (Ф. 100); міського поліцейського управління — “Сімферопольське міське поліцейське управління Таврійського губернського правління, м. Сімферополь Таврійської губернії” (Ф. 197); установ, що діяли при Керч-Єнікальському градоначальнику — “Канцелярія Керч-Єнікальського градоначальника, м. Керч Таврійської губернії” (Ф. 162), “Керч-Єнікальський особливий комітет піклування про народну тверезість Керч-Єнікальського градоначальника” (Ф. 164), “Керч-Єнікальське особливе присутствіє по міських справах Керч-Єнікальського градоначальника” (Ф. 167); органів міського самоврядування — “Перекопський міський магістрат” (Ф. 29), “Карасубазарська міська дума” (Ф. 169), “Сімферопольська міська дума” (Ф. 183), “Бахчисарайська міська управа, м. Бахчисарай Таврійської губернії” (Ф. 64), “Ялтинська міська управа, м. Ялта Таврійської губернії” (Ф. 522), “Євпаторійська міська управа, м. Євпаторія Таврійської губернії” (Ф. 681); станових установ — “Бахчисарайська міська міщанська управа” (Ф. 55), “Карасубазарська міська міщанська управа” (Ф. 177); міського статистичного комітету — “Керченський міський статистичний комітет при Керч-Єнікальській міській управі” (Ф. 286); портового управління — “Управління міське Ялтинського торгового порту Відділу торгових портів Міністерства торгівлі та промисловості” (Ф. 158); установ і чиновників, що опікувалися міжміським сполученням у Криму — “Управління роботами по влаштуванню доріг у Таврійській губернії” (Ф. 175), “Начальник ділянки Кримських шосе Правління Київського округу шляхів сполучення” (Ф. 250), “Таврійська губернська будівельна та дорожня комісія Таврійського губернського правління, м. Сімферополь Таврійської губернії” (Ф. 791).

Серед фондів Державного архіву Херсонської області найбільший інтерес у контексті нашого дослідження становлять зібрання, що відклалися внаслідок діяльності губернських установ — “Канцелярія Херсонського цивільного губернатора Міністерства внутрішніх справ, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії” (Ф. 1), “Херсонське губернське правління Міністерства внутрішніх справ, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії” (Ф. 3), “Херсонська губернська палата державного майна Міністерства державного майна” (Ф. 300), “Херсонська казенна палата Міністерства фінансів, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії” (Ф. 22),

“Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії” (Ф. 14); органів міського самоврядування — “Херсонська міська управа Міністерства внутрішніх справ, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії” (Ф. 4); єпархіального керівництва — “Херсонська духовна консисторія Синоду, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії” (Ф. 198); освітніх установ — “Херсонська земська фельдшерська школа Херсонської губернії земської управи” (Ф. 20), “Херсонське морехідне училище далекого плавання Міністерства торгівлі і промисловості, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії” (Ф. 212); інших відомчих установ — “Херсонське відділення Державного банку Міністерства фінансів” (Ф. 195), “Поштово-телеграфні контори і відділення Одеського поштово-телеграфного округу Херсонської губернії” (Ф. 82).

Набагато менш репрезентативними в порівнянні з архівозбірками двох інших колишніх губернських центрів Півдня є фонди Державного архіву Дніпропетровської області, що значною мірою зумовлено обсягами втрат, яких він зазнав унаслідок німецької окупації міста. Тут на особливу увагу заслуговують фонди губернських установ — “Канцелярія Катеринославського губернатора” (Ф. 11), “Катеринославське губернське правління” (Ф. 20), “Канцелярія старшого фабричного інспектора Катеринославської губернії” (Ф. 23), “Катеринославське губернське з військової повинності присутствіє” (Ф. 54), “Катеринославська губернська торемна інспекція” (Ф. 113), “Катеринославська губернська палата кримінального суду” (Ф. 368); органів міського самоврядування — “Катеринославська міська дума і управа” (Ф. 469).

Менш різноманітними в плані походження є документи фондів архівів теперішніх обласних центрів, які в другій половині XIX – на початку XX ст. мали повітовий статус. Тож їх опрацювання дає можливість простежити специфіку урбанізаційних процесів передусім у повітових і безповітових містах.

Зокрема в Державному архіві Кіровоградської області найбільшу цінність для реконструкції минулого Єлисаветграда періоду, що нас цікавить, становлять фонди “Єлисаветградський міський магістрат” (Ф. 76), “Єлисаветградська міська дума” (Ф. 18), “Єлисаветградська міська управа” (Ф. 78), “Єлисаветградська міщанська управа” (Ф. 17), “Єлисаветградська реміснична управа” (Ф. 359), “Єлисаветградська дворянська опіка” (Ф. 52), “Єлисаветградський повітовий предводитель дворянства” (Ф. 21), “Єлисаветградський міський сирітський суд” (Ф. 53), “Єлисаветградське окружне духовне правління” (Ф. 334),

“Єлисаветградська чоловіча класична гімназія” (Ф. 59), “Єлисаветградська міська громадська бібліотека” (Ф. 66), “Єлисаветградська міська лікарня” (Ф. 459), “Єлисаветградський машинобудівний та чавуноливарний завод товариства “В.А. Яскульський”” (Ф. 1), “Єлисаветградський міський громадський банк” (Ф. 11); минулого колись безповітового Новомиргорода — “Новомиргородська міська дума” (Ф. 25), “Новомиргородська міська управа” (Ф. 23), “Новомиргородська міщанська управа” (Ф. 24); Бобринця — “Бобринецька міська дума” (Ф. 360), “Бобринецька міська ратуша” (Ф. 361), “Бобринецький міщанський староста” (Ф. 362).

Відтворити “міську історію” Олександрівська другої половини ХІХ – початку ХХ ст. певною мірою дозволяють матеріали фондів Державного архіву Запорізької області — “Олександрівська міська ратуша” (Ф. 1), “Олександрівська міська дума і управа” (Ф. 24), “Олександрівська повітова земська управа” (Ф. 56), “Олександрівський повітовий землемір” (Ф. 230), “5-й округ Катеринославського губерньського акцизного управління, м. Олександрівськ” (Ф. 27), “Олександрівська міська жіноча гімназія” (Ф. 4), “Олександрівське технічне училище з нижчою ремісничою школою при ньому” (Ф. 6), “Олександрівське міське комерційне училище” (Ф. 58), “Олександрівське міське 1-ше вище початкове 6-класне училище” (Ф. 77), “Олександрівське відділення Імператорського товариства судноплавства” (Ф. 2), “Фабричний інспектор 3-ї дільниці Катеринославської губернії” (Ф. 32), “Механічний і чавуноливарний завод торгово-промислового товариства “Лепп і Вальман”, м. Олександрівськ” (Ф. 30), “Завод землеробних машин і знарядь товариства “Копп”, м. Олександрівськ” (Ф. 158).

У Державному архіві Луганської області урбанізаційні процеси досліджуваного нами періоду відобразилися перш за все в документах фондів “Луганська міська управа, м. Луганськ Слов’яносербського повіту Катеринославської губернії” (Ф. 60), “Слов’яносербська повітова земська управа, м. Луганськ Слов’яносербського повіту Катеринославської губернії” (Ф. 61), “Слов’яносербське повітове казначейство, м. Луганськ Слов’яносербського повіту Катеринославської губернії” (Ф. 62), “Радамське відділення державного банку, м. Луганськ Слов’яносербського повіту Катеринославської губернії” (Ф. 34), “Луганський паровозобудівний завод Гартмана Російського акціонерного товариства машинобудівних заводів Гартмана, м. Луганськ Слов’яносербського повіту Катеринославської губернії” (Ф. 2).

Єдиним обласним архівом Південної України, розташованим у населеному пункті, що в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. не мав

статусу міста, є Державний архів Донецької області. Втім, його зібрання важливі не тільки для вивчення історії розташованих на території області колишнього окружного і повітового міста Маріуполь (“Маріупольська міська дума” (Ф. 107), “Маріупольська міська управа” (Ф. 113), “Маріупольська портова митниця” (Ф. 134), “Управління робіт Маріупольського порту” (Ф. 117), “Інспектор Маріупольських духовних училищ” (Ф. 163)) і повітового ж Бахмута (“Бахмутська міська управа” (Ф. 90)), а й для простеження поширення урбанізаційних процесів за межами офіційно визнаного “міського простору” (“Новоросійське товариство кам’яновугільного, залізного, сталевого й рейкового виробництва, м. Юзівка” (Ф. 6), “Юзівське вище початкове училище” (Ф. 34)).

Низка цінних писемних, речових джерел, фотодокументів з “міської історії” виявлена нами в музеях південноукраїнських міст. Зокрема йдеться про Центральний музей Тавриди, Одеський історико-краєзнавчий музей, Донецький, Запорізький, Кіровоградський, Миколаївський, Херсонський обласні краєзнавчі музеї, Мелітопольський, Бердянський краєзнавчі музеї.

Неопубліковані писемні документи з історії Одеси другої половини XIX ст. виявлені у фондах відділу рідкісних видань і рукописів Одеської національної наукової бібліотеки ім. М. Горького.

Джерельні комплекси з проблематики, що нас цікавить, відклались і в установах за межами південноукраїнського регіону.

Зокрема в Центральному державному історичному архіві в м. Київ (ЦДАК України) “міського простору” регіону другої половини XIX – початку XX ст. прямо стосуються матеріали фондів “Канцелярія Миколаївського військового губернатора” (Ф. 356), “Жандармське управління м. Одеса” (Ф. 385), “Штаб-офіцер корпусу жандармів в м. Одеса” (Ф. 1252), “Помічник начальника жандармського управління м. Одеса в Одеському порту” (Ф. 339), “Помічник начальника Херсонського губернського жандармського управління в м. Миколаїв” (Ф. 354), “Миколаївський розшуковий пункт Херсонського губернського жандармського управління” (Ф. 359), “Одеське розшукове відділення” (Ф. 386), “Одеський військово-окружний суд” (Ф. 347), “Одеська судова палата” (Ф. 348), “Прокурор Одеської судової палати” (Ф. 419), “Управління Херсонських військових поселень, м. Єлисаветград” (Ф. 1316).

Неабияку цінність у контексті нашої проблематики становлять окремі документи фондів Інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського “Одеське товариство історії та старожитностей”

(Ф. V), “Архів ВУАН” (Ф. X), “Архів Синоду” (Ф. XIII), “Кабінет єврейської культури” (Ф. 190), “Новицький Я.П.” (Ф. 202).

Найбільш представницьким зібранням джерел з досліджуваної нами проблематики за межами Південної України є Російський державний історичний архів, де документи, продуковані на Півдні або стосовно безпосередньо його міст, виявлені у фондах “Головне управління у справах місцевого господарства Міністерства внутрішніх справ” (Ф. 1288), “Господарський департамент Міністерства внутрішніх справ” (Ф. 1287), “Департамент загальних справ Міністерства внутрішніх справ” (Ф. 1284), “Центральні установи Міністерства фінансів по частині торгівлі та промисловості” (Ф. 22), “Департамент мануфактур і внутрішньої торгівлі Міністерства фінансів” (Ф. 18), “Головне управління у справах печаті” (Ф. 776), “Акціонерне товариство “Російський провіант у Маріуполі”” (Ф. 1502).

Документи щодо міст Південної України, продуковані в результаті діяльності центральних органів державної влади та їхніх зносин з установами на місцях, зберігаються у фондах Державного архіву Російської Федерації “Департамент поліції Міністерства внутрішніх справ” (Ф. 102), “Третє відділення Власної Її Імператорської Величності канцелярії” (Ф. 109), “Верховна розпорядча комісія зі збереження державного порядку і громадського спокою” (Ф. 94), “Імператор Олександр II” (Ф. 678), “Товариство піклування про тюрми Міністерства юстиції” (Ф. 123).

Окремі писемні джерела, що стосуються міст Південної України, зберігаються в Науково-дослідному відділі рукописів Російської державної бібліотеки — “Мілотіни” (Ф. 169), “Відділ рукописів. Зібрання” (Ф. 218).

Переважно приватне листування діячів (з діячами) науки та культури Півдня виявлено в персональних фондах відділу рукописів Російської Національної Бібліотеки “Айвазовський І.К.” (Ф. 9), “Гаєвський В.П.” (Ф. 82), “Бикови” (Ф. 118), “Бичкови” (Ф. 120), “Зібрання П.Л. Вакселя” (Ф. 124), “Корнілов І.П.” (Ф. 377), “Краєвський А.О.” (Ф. 391), “Ніконов М.М.” (Ф. 521), “Платонов С.Ф.” (Ф. 585), “Половцови” (Ф. 601), “Помяловський І.В.” (Ф. 608), “Пипін О.М.” (Ф. 621), “Толстой І.І.” (Ф. 781), “Тюменев І.Ф.” (Ф. 796), “Гіль Х.Х.” (Ф. 904), “Ковалевські” (Ф. 1004), “Візел” (Ф. 1033).

Поки ще чекають на публікацію комплексу усноісторичних джерел, сформовані нами в ході експедицій з дослідження проблем “Феномен сприйняття урбанізаційних процесів у селянській традиції” і “Свої серед чужих, чужі серед своїх?”: сприйняття городянами Північного Приазов’я

селян-переселенців і місце останніх у соціальній структурі міст краю”. Хоча абсолютна більшість записаних розповідей стосувалася переважно епохи “соціалістичного будівництва”, часів розгортання урбанізації як широкого процесу, визначеного індустріальним розвитком кінця 1920-х – 1930-х рр., нам вдалося отримати кілька усних свідчень, в яких переказувалися родинні згадки про “допромислову добу” в історії регіону; дещо більше переказів було про часи активного розвитку міст Півдня XIX ст., про період пореформеного піднесення промисловості й торгівлі, про процеси, що мали місце на початку XX ст.

З огляду як на успіхи розвитку видавничої справи, так і на ту увагу, що в другій половині XIX – на початку XX ст. приділялась органами державної влади та місцевого самоврядування систематизації та оприлюдненню матеріалів, що висвітлювали їхню діяльність, корпус опублікованих джерел з історії урбанізаційних процесів на півдні України 1861 – 1904 рр. є набагато більш представницьким, аніж опубліковані джерела з тієї ж проблематики більш раннього періоду.

Публікація джерел, що стосуються наших тематики і періоду, безпосередньо в другій половині XIX – на початку XX ст. передбачала, перш за все, суто прагматичні завдання створення сприятливіших умов для функціонування держави в цілому, органів влади, окремих осіб, звітування про пророблену роботу тощо.

Упродовж досліджуваного нами періоду було продовжено роботу з публікацій Другого і розпочато видання Третього Повного Зібрання законів Російської імперії — найбільш представницького комплексу законодавчих документів 1861 – 1904 рр. Важливо, що загалом підходи до публікації Третього Повного Зібрання були дещо інші, ніж до публікації Другого Зібрання. Це відобразилося, зокрема, на кількості опублікованих документів. Якщо за період з 19 лютого 1861 р. по 15 червня 1870 р. (тобто період між селянською та міською реформами) представлено 11848 документів, а за період від затвердження 16 червня 1870 р. Міського положення, що знаменувало початок міської реформи в державі, і до маніфесту 1 березня 1881 р. про воцаріння Олександра III (з якого і починається Третє Зібрання) — 13431 документ, то за період з 1 березня 1881 р. по 10 червня 1892 р. (тобто до затвердження нового Міського положення, яким розпочинався новий етап в історії міського самоврядування і в цілому міст Російської імперії) Повне Зібрання містить лише 8707 документів; при цьому за період з 11 червня 1892 р. по 31 грудня 1904 р. опубліковано вже 16897 документів.

Матеріали, які увійшли до Повного Зібрання законів, є надзвичайно строкатими за формою та змістом. Це обумовлювалося тим, що в

російському праві чітке визначення закону було відсутнє (в самому законодавстві обумовлювалося, що закони можуть видаватись у вигляді уложень, статутів, установлень, грамот, положень, наказів (інструкцій), маніфестів, рескриптів, указів, думок Державної Ради та доповідей, затверджених імператором). Відомий радянський фахівець у галузі права О.Ф. Шебанов слушно зауважив, що для всіх цих документів спільним було лише те, що вони виходили від царя або ним санкціонувалися¹.

Іншою важливою рисою Повного Зібрання законів, яка відзначена багатьма дослідниками, була невідповідність назві в плані саме повноти: через цілу низку причин до зібрання увійшли далеко не всі законодавчі документи вищих органів влади².

Беручи до уваги чисельні вади, неповноту покажчиків, матеріали Повного Зібрання нами були опрацьовані методом суцільної евристики³.

Законодавчі документи, розпорядчі документи православного єпархіального керівництва, об'яви про вакантні місця при храмах, дані про призначення і нагородження духовних осіб, інформація про поточні події церковного життя міст публікувалися в офіційних частинах Херсонських, Таврійських і Катеринославських “Єпархіальних відомостей”.

Різноманітні аспекти як безпосередньо міського життя, так і контактів міста і села відобразилися в опублікованих постановках земських зібрань⁴, звітах земських управ¹.

¹ Шебанов А.Ф. Полное Собрание законов Российской империи (из истории систематизации законодательства в России) // Труды Всесоюзного юридического заочного института. Проблемы истории государства и права. — М., 1970. — Т. XIV. — С. 288.

² Филиппов А.Н. К вопросу о составе Первого Полного Собрания законов Российской империи. Речь на торжественном собрании Императорского Московского университета 12-го января 1916 г. — М.: печатня А. Снегиревой, 1916. — С. 18, 127; Лиман І.І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775 – 1861). — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2004. — С. 173.

³ Константінова В.М. Від селянської до міської реформи: матеріали щодо міст Південної України в Повному Зібранні законів Російської імперії // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. — Херсон: Вид. ХДУ, 2010. — Вип. 31-32. — С. 86-93.

⁴ Чрезвычайное Бердянское уездное земское собрание. С 4 по 12 марта 1867 года. — Симферополь: В типографии Спиро. — 160 с.; Постановления Бердянского очередного уездного земского собрания, с 30 сентября по 10 октября 1868 г. — Симферополь. — 371 с.; Постановления Бердянского очередного уездного земского собрания, с 1 по 9 сентября 1871 года. — Екатеринбург: Типография Я.М. Чаусского, 1872. — VI + 476 с. + таб.; Постановления Бердянского чрезвычайного уездного земского собрания созыва 16-23 февраля 1872 г. — Бердянск: В земской типографии, 1873. — IV + 123 с.; Постановления Бердянского уездного очередного земского собрания созыва с 17 по 24 сентября 1873 г. — Бердянск: Типография Килиус и К., 1874. — VII + 66 + 448 с.; Постановления Бердянского уездного земского собрания очередной сессии созыва с 20 по 28 октября 1876 года и

Важливою складовою джерельної бази нашого дослідження стали журнали органів міського самоврядування², чисельні опубліковані звіти про діяльність розташованих у містах Півдня інших, крім земських,

чрезвычайной сессии созыва 9-го января 1877 года с приложением докладов уездной управы. — Бердянск: Типография Э. Килиус и К^о, 1877. — XIV + 75 + 756 + 50 с.; Постановления Бердянского уездного земского собрания чрезвычайной сессии созыва 29-го июня 1877 года и очередной сессии созыва с 22 по 26 октября 1877 г. с приложением докладов уездной управы. — Симферополь: Типография Спино, 1878. — XVIII + 573 с.; Постановления Бердянского уездного очередного земского собрания созыва с 10-го по 17-е октября 1879 года и чрезвычайного созыва 8 февраля 1880 г. — Бердянск: Типография Э.Х. Килиус, 1880. — X + 561 с.; Постановления Бердянского уездного земского собрания чрезвычайной сессии созыва 3-4 апреля 1881 г. Очередной сессии созыва 27-го сентября 1881 г. Чрезвычайной сессии созыва 7-13 декабря 1881 г. 3 февраля 1882 г. С приложением докладов земской управы. — Бердянск: Типография Э.Х. Килиус, 1882. — XIII + 738 с.; Постановления Бердянского уездного земского собрания, чрезвычайной сессии 20 июля и очередной сессии с 28-30 сентября 1892 года с приложениями к постановлениям. — Бердянск: Тип. Э. Килиус и К., 1893. — 481 с.; Постановления Бердянского уездного земского собрания, чрезвычайной сессии 10 февраля и очередной сессии с 22-24 сентября 1893 года с приложениями к постановлениям. — Бердянск: Тип. Э. Килиус и К., 1894. — 401 с.; Постановления Бердянского уездного земского собрания созыва с 4-го октября и чрезвычайной сессии 15 декабря 1895 г. — Бердянск: Тип. Г.А. Эдигера, 1896. — 420 с.; Журналы Бердянского очередного уездного земского собрания XXXI сессии созыва с 2-5 октября 1896 года с приложениями. — Бердянск: Тип. Г.А. Эдигера, 1897. — 375 с.; Протоколы Бердянского очередного уездного земского собрания XXXII сессии созыва с 26-29 сентября 1897 года с приложениями. — Бердянск: Типография Г.А. Эдигера, 1898. — XXIII + 31 + 27 + 64 + 51 + 19 + 17 + 77 + 45 + 116 + 97 + 312 + таб.; Протоколы Бердянского очередного уездного земского собрания XXXVI сессии созыва с 27 сентября 1901 года, с приложениями. — Бердянск: Тип. К.Н. Безсонова, 1902. — LXVI + 350 + 201 + 58 + 57 + 230 + 30 с.; Протоколы Бердянского очередного уездного земского собрания XXXVII сессии созыва с 26 сентября 1902 года, с приложениями. — Бердянск: Тип. К.Н. Безсонова, 1903. — X + 82 + 316 + 553 + 61 + 205 + 42 + 24 + 10 + 25 + 164 + 335 с.; Протоколы Бердянского очередного уездного земского собрания XXXIX очередной сессии созыва с 26-го сентября 1904 года, с приложениями. — Бердянск: Типо-литография Г.А. Эдигера и К^о, 1905. — 79 + 94 + 206 + 44 + 19 + 147 с.; Сборник постановлений Бердянского Уездного Земского Собрания с 1866 г. по 1908 г. — М.: Тип. Казецкого, 1910. — Т. I. — 932 с. + 5 л. табл.; Сборник постановлений Бердянского уездного земского собрания с 1866 г. по 1908 г. — М.: Тип. Московского т-ва Н.Л. Казецкого, 1910. — Том II. — 980 с.; Сборник постановлений Бердянского Уездного Земского Собрания с 1866 г. по 1908 г. — М.: Тип. Московского т-ва Н.Л. Казецкого, 1910. — Т. III. — 663 с.; Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания со времени открытия земских учреждений в Таврической губернии. Том I. 1866-1886. — Симферополь, 1908. — 905 с.

¹ Див., зокрема: Денежный отчет Бердянской уездной земской управы за 1901 год. — Бердянск: Типо-литография Г.А. Эдигера и К^о, 1902. — XVII + 151 с.

² Див., зокрема: Журналы Александровской городской думы за 1900 год. — Александровск, 1902. — 235 с., прил.; Журналы Александровской городской думы за 1902 год. — Александровск, 1903. — 260 с.

установ та організацій¹. Джерелами з історії низки з цих установ є галузеві видання (так, в освітній галузі найбільший інтерес у контексті нашої проблематики становлять періодичні “Журнал Міністерства народної освіти” і “Циркуляр по управлінню Одеським навчальним округом” (з 1887 р. видання мало назву “Циркуляр по Одесскому учебному округу”²).

Вельми інформативними є матеріали додатків до “Всепідданіших звітів”³ губернаторів, військових губернаторів, градоначальників.

¹ Див., зокрема: Отчет о состоянии Бердянской мужской гимназии в 1886/7 учебном году. — Бердянск: Тип. Э. Киллус, 1888. — 68 с.; Отчет о деятельности Одесского женского благотворительного общества за 1895 г. — Одесса: “Экономическая” типография, 1896. — 94 с.; Отчет о деятельности общества попечительства о женском образовании в г. Екатеринославе за XVII-й год. От 2-го апреля 1888 г. по 2-е апреля 1889 г. — Екатеринослав: Тип. Губернского правления, 1891. — 25 с.; Отчет Херсонской городской Управы за 1894 год / Сост. Д.Н. Горловский. — Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1895. — 248+21 с.; Отчет Херсонской городской Управы за 1900 год / Сост. Д.Н. Горловский. — Херсон: Типо-литография О.Д. Ходушиной, 1901. — 584+120+X с.; Отчет Херсонской городской управы за 1904 год. — Херсон: Тип. “Юга”, 1905. — 338+V с.; Отчет Александровского городского общественного управления за 1899 год. — Александровск 1901. — 418 с., прил.; Отчет Александровского городского общественного управления за 1901 год. — Александровск, 1903. — 379 с., прил.; Годичний отчет общества взаимного вспоможения приказников-христиан г. Николаева (Херсонской губернии) за 1894 год. — Николаев: Русская типография, 1895. — 30 с., табл.

² Бердянська чоловіча гімназія (остання третина XIX століття) / Упорядники: В.М. Константинова, І.І. Лиман // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том I. — К.: Освіта України, 2006. — С. 225-273; Бердянська чоловіча гімназія (1901–1919 роки) / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константинова // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том II. — К.: Освіта України, 2007. — С. 367-391.

³ Обзор Екатеринославской губернии за 1879 год. Приложение ко Всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора. — Екатеринослав: Тип. Губернского правления, 1880. — 52 с., 8 прил.; Приложение ко Всеподданнейшему отчету о состоянии Таврической губернии за 1884 год. — Симферополь, 1885. — 89 с., табл.; Приложение ко Всеподданнейшему отчету о состоянии Таврической губернии за 1887 год. — Симферополь, 1888. — 108 с.; Приложение ко Всеподданнейшему отчету о состоянии Таврической губернии за 1889 год. — Симферополь, 1890. — 107 с., табл.; Приложение ко Всеподданнейшему отчету о состоянии Таврической губернии за 1890 год. — Симферополь, 1891. — 56 с., табл.; Приложение ко Всеподданнейшему отчету о состоянии Таврической губернии за 1891 год. — Симферополь, 1892. — 59 с., табл.; Приложение ко Всеподданнейшему отчету о состоянии Таврической губернии за 1892 год. — Симферополь, 1893. — 52 с., табл.; Приложение ко Всеподданнейшему отчету о состоянии Таврической губернии за 1893 год. — Симферополь, 1894. — 50 с., табл.; Приложение ко Всеподданнейшему отчету о состоянии Таврической губернии за 1894 год. — Симферополь, 1895. — 46 с., табл.; Приложение ко Всеподданнейшему отчету о состоянии Таврической губернии за 1895 год. — Симферополь, 1896. — 56 с., табл.; Приложение ко Всеподданнейшему отчету о состоянии Таврической губернии за 1896 год. — Симферополь, 1897. — 44 с., табл.; Обзор Николаевского военного губернаторства за 1890

Важливим джерелом є чисельні статистичні видання, що публікувалися земськими установами¹, Одеським статистичним комітетом², Херсонським губернським статистичним комітетом³, Миколаївським статистичним комітетом⁴, статистичним бюро при Одеській міській управі⁵ тощо.

Безперечно, найзначущим статистичним джерелом кінця XIX ст. є матеріали Першого (і єдиного) загального перепису населення Російської імперії 1897 р. Для зіставлення матеріалів по трьох південноукраїнських губерніях дуже важливо, що, на відміну від матеріалів по 18 губерніях Російської імперії, опублікованих до 1902 р., матеріали Першого загального перепису населення Катеринославської⁶, Таврійської⁷ і

¹ Див., зокрема: Статистико-економічний обзор Херсонской губернии за 1897 год. Год одиннадцатый. — Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1898. — 204+100 с.; Статистико-економічний обзор Херсонской губернии за 1904 год. Год восемнадцатый. — Херсон: Типо-литография наследников О.Д. Ходушиной, 1908. — 329 с.; Статистико-економічний обзор Екатеринославской губернии за 1898 год. Год второй. — Екатеринослав: Тип. губернского земства, 1899. — VII+222 с.; Статистический обзор Херсонской губернии за 1876 год / Издание Херсонской Земской Управы. — Херсон: Тип. Н.О. Ващенко, 1877. — 282+25+83+46+139+19 с.

Про специфіку земської статистики див.: Мекшун Л.М. Особливості земської статистики в Україні у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. (історико-економічний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економічних наук: спец. 08.01.04 “Економічна історія та історія економічної науки” / Л.М. Мекшун. — К., 2004. — 19 с.

² Труды Одесского статистического комитета. Выпуск III-й. — Одесса: Тип. П. Францова, 1870. — 131 с.; Труды Одесского статистического комитета. Выпуск IV-й. — Одесса: Тип. П. Францова, 1870. — 211 с.

³ Список населенных мест Херсонской губернии. — Херсон: Тип. Херсонского губернского правления, 1888. — 33+25+47+27+24+31 с.; Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. — Херсон: Тип. Губернского правления, 1896. — XXIV+582 с.; Труды Херсонского губернского статистического комитета. Книга первая. Часть I-я. Материалы для географии и статистики Херсонской губернии. — Херсон: Херсонская губернская типография, 1863. — XXIV+299+199 с.

⁴ Николаев с его пригородами и хуторами, по переписи, произведенной 27 апреля 1875 года / Издание Николаевского Статистического Комитета. — Николаев: Тип. М.В. Рюмина, 1877. — 58 с.

⁵ Материалы для статистики Одессы. Статистическое обозрение Одессы за 1890 г. / Статистические бюро при Одесской городской управе. Одесское городское общественное управление. — Одесса: А. Шульце, 1892. — IV+204+63 с.

⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — XIV+234 с.

⁷ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — XXVI+310 с.

Херсонської¹ губернії були надруковані за дещо видозміненою схемою, що обумовлювалося, передусім, браком коштів. Відтак, для всіх трьох губерній маємо уніфікований формат статистичних даних. Тут наводяться дані стосовно всього наявного населення, без поділу його (за виключенням 1 таблиці), як раніше, на постійне і тимчасове, і без виокремлення статистики щодо іноземних підданих. Здійснене у 1904 р. Центральним Статистичним Комітетом видання матеріалів Першого загального перепису населення Катеринославської, Таврійської і Херсонської губерній містить 25 обов'язкових таблиць, передбачених новим планом Особливої Наради (“Наявне населення і населення постійне”; “Розподіл населення за господарствами та їхній склад”; “Розподіл населення за статтю, віком (по роках) і письменністю”; “Діти молодше одного року по місяцях віку”; “Розподіл населення за сімейним станом і віковими групами”; “Розподіл населення за становими групами і місцем народження”; “Розподіл не місцевих за місцем народження”; “Розподіл населення за станами”; “Розподіл населення за письменністю, освітою, становими і віковими групами”; “Розподіл населення за становими групами і сімейним станом (по губернії і найважливіших містах)”; “Розподіл іноземних підданих по державах (по губернії і найважливіших містах)”; “Розподіл населення за віросповіданням”; “Розподіл населення за рідною мовою”; “Розподіл населення за віросповіданням та рідною мовою”; “Розподіл населення за рідною мовою, письменністю та віковими групами (по повітах з містами і найважливіших містах)”; “Розподіл населення за сімейним станом і рідною мовою (по губернії і найважливіших містах)”; “Розподіл осіб, що мають фізичні вади, за віковими групами”; “Розподіл осіб, що мають фізичні вади, за рідною мовою”; “Розподіл осіб, що мають фізичні вади, за становими групами”; “Розподіл населення за групами занять (по повітах і містах)”; “Розподіл населення за групами занять (по народностях, на основі мови)”; “Розподіл населення, що займається сільським або кочовим господарством, рибальством і полюванням, за побічними промисловими заняттями (по повітах з містами)”; “Розподіл населення за рідною мовою, станами і статками”; “Розподіл населення за віросповіданнями і десятирічними віковими групами”). Крім того, до цих томів увійшли ще кілька “даткових” таблиць: “Загавна (по повітах з містами і по містах) із зазначенням площі, щільності населення і відсотку писемних”; “Звідна — склад наявного населення обох статей (по повітах

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — XVI+319 с.

з містами і по містах) із розподілом за місцем народження, станами, віросповіданням та рідною мовою” (в останніх таблицях мають місце деякі відмінності структури). Таблиця ХХ подана в дещо зміненому, в порівнянні з вимогами Особливої Наради, вигляді і містить дані про розподіл населення губернії за групами занять і віком. Окремий том перепису склали статистичні дані щодо Одеси¹. Для з’ясування специфіки ситуації в губерніях Південної України на фоні загальноімперської картини і ситуації в інших регіонах нами використано також матеріали “Загального зводу по імперії результатів опрацювання даних Першого загального перепису населення...”². Надзвичайно інформативними для урбаністичного дослідження є матеріали підготовленого Центральним статистичним комітетом на основі матеріалів перепису 1897 р. видання “Населені місця Російської імперії в 500 і більше мешканців...”³, в якому наведені дані про статуси населених пунктів, чисельність чоловічого і жіночого населення, дані про конфесійний склад мешканців.

Дані щодо міст Катеринославської, Таврійської і Херсонської губерній станом на початок досліджуваного нами періоду систематизовані у виданнях “Міські поселення в Російській імперії”⁴, “Економічний стан міських поселень Європейської Росії в 1861 – 62 р.”⁵. Неабияке значення мають матеріали видання Центрального

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. г. Одесса / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — XIX+168 с.

² Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. — Т. I. — СПб.: Типо-литография Н.Л. Ньркина, 1905. — XXI+268+89 с.; Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. — Т. II. — СПб.: Типо-литографии М.Я. Минкова и Н.Л. Ньркина, 1905. — LIX+417 с.

³ Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий. По данным первой всеобщей переписи населения 1897 г. — СПб.: Тип. Общественная польза, 1905. — IX+269+120 с.

⁴ Городские поселения в Российской империи. — Т. 2. — СПб.: Тип. т-ва “Общественная польза”, 1861. — С. 127-196; Городские поселения в Российской империи. — Т. 4. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1864. — С. 634-805; Городские поселения в Российской империи. — Т. 5. Ч. II. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1865. — С. 1-252.

⁵ Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-62 г. — Часть 1. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1863. — С. 1-46; Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-62 г. — Часть 2. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1863. — С. 1-47, 1-48.

статистичного комітету “Міста Росії в 1904 році”¹, яке складене на основі зібраних за посередництвом губернських статистичних комітетів бланків опитування, заповнених бланків із 40 питаннями. У 22 таблицях вміщено цифрові дані щодо різних аспектів життя конкретних населених пунктів губерній Російської імперії, включаючи і всі три південноукраїнські (до питання достовірності даних цього та інших видань ми будемо звертатись у наступних розділах). Списки сільських поселень південноукраїнських губерній вміщено у виданні 1886 р. “Волості і найважливіші поселення Європейської Росії”².

Комплексними джерелами відомостей³ про населені пункти губерній Півдня є “Матеріали для географії та статистики Росії, зібрані офіцерами Генерального штабу” (опубліковані по Катеринославській і Херсонській губерніях)⁴; “Матеріали для військової географії та військової статистики Росії, зібрані офіцерами Генерального штабу” (опубліковано лише по Катеринославській губернії)⁵; “Списки населених місць”⁶.

¹ Города России в 1904 году / Центральный статистический комитет М.В.Д. / Под ред Н.А.Тройницкого. — СПб.: ЦСК МВД, 1906. — 805 с.

² Волости и важнейшие селения Европейской России. Вып. VIII. Губернии Новороссийской группы: Екатеринославская, Таврическая, Херсонская и Бессарабская. — СПб., 1886. — 157 с.

³ Источники по истории населенных пунктов дореволюционной России. Выпуск I. Печатные источники периода Российской империи (1721-1917 гг.): Сборник библиографических материалов. — СПб.: Изд. Российской национальной библиотеки, 1996. — С. 18, 28-30.

⁴ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния / Сост. В. Павлович. — СПб.: Типография Департамента Генерального Штаба, 1862. — VIII, 352 с.; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть первая / Сост. А. Шмидт. — СПб.: Военная типография, 1863. — XII+605 с.; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть вторая / Сост. А. Шмидт. — СПб.: Тип. Калиновского, 1863. — V+878+XIII с.

⁵ Павлович В. Материалы для военной географии и военной статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Военное обозрение Екатеринославской губернии. — СПб.: В Военной типографии, 1863. — VI+II+211 с., 2 л. табл.

⁶ Список населенных мест по сведениям 1859 года. XIII. Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством / Ред. И. Вильсон. — СПб., 1863. — XX+IX+152 с.; Список населенных мест по сведениям 1864 года. XLI. Таврическая губерния / Ред. М. Раевский. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1865. — LVII+138 с.; Список населенных мест по сведениям 1859 года. XLVII. Херсонская губерния / Ред. Л. Майков. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1868. — LXXVIII+189 с.; Список населенных мест Херсонской губернии. — Херсон: Тип. Херсонского губернского правления, 1888. — 33+25+47+27+24+31 с.; Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. — Херсон: Тип. Губернского правления, 1896. — XXIV+582 с.

На початку ХХ ст. у Катеринославі публікується видання “Катерининською залізницею”, в якому подаються доволі докладний опис місцевостей і безпосередньо міст регіону, через які прокладена ця залізниця¹.

Побачив світ великий масив подорожніх записок², в яких міститься чимало інформації і про міські поселення Півдня. Наскільки представницьким є цей комплекс джерел можна судити вже з того, що значна частина з 1001 бібліографічної позиції записок мандрівників по Криму стосується саме середини ХІХ – початку ХХ ст.³

¹ По Екатерининской железной дороге. Выпуск 1-й (Введение и часть первая) / Издание Управления Екатерининской железной дороги. — Катеринославо: Товарищество “Печатня С.П. Яковлева”, 1903. — 194 с.

² Письма о путешествии государя наследника цесаревича по России от Петербурга до Крыма. — М.: Типография Грачева и комп., 1864. — 567 с.; Веревский И.К. Доклад об экспедиции, устроенной Крымским горным клубом для учеников Ананьевской гимназии под руководством преподавателя ее, члена клуба И.К. Веревского в июне 1900 г. // Записки Крымского горного клуба. — Одесса, 1900. — № 10. — С. 8-35; Веревский И.К. Первая студенческая экспедиция в Крым // Записки Крымского горного клуба. — Одесса, 1901. — № 11-12. — С. 3-42; Викторовский П. Поездка воспитанников Симферопольского духовного училища в Бахчисарайский скит и несколько слов по поводу этой поездки. — Таврические епархиальные ведомости. — 1899. — № 13-14. — Часть неофициальная. — С. 1049-1053; Вторая учебная экспедиция Симферопольской мужской гимназии. Бахчисарай и его окрестности / Сост. А.Н. Попов. — Симферополь, 1888. — II+131 с.; Вторая экскурсия в Крым, устроенная Горным клубом для воспитанниц женских гимназий города Одессы в июне 1898 года // Записки Крымского горного клуба. — Одесса, 1899. — № 5-6. — С. 13-27; Галахов С. Из Ялты. С Южного берега Крыма. — Симферополь, 1866. — 17 с.; Гольде К.Л. Пешеходная прогулка из Ялты в Бахчисарай // Записки Крымского горного клуба. — Одесса, 1898. — № 5-6. — С. 38-41; Город развалин (Письмо из Севастополя) // Неделя. — СПб., 1876. — № 30. — 29 августа. — С. 985-987; К путешествию Их Императорских Величеств в августе 1898 года от Москвы до Севастополя. Справочные сведения. — СПб., 1898. — 47 с.; Князев Е.В. Отчет о первой ученической экскурсии в Крым (13-21 июня 1892 года) // Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России. — Одесса, 1892. — № 8-9. — Отд. 2. — С. 5-10; Л. Город Ялта и его окрестности // Нива. — СПб., 1878. — № 36. — С. 645-647; Погодин А. Севастополь и его окрестности (Из записной книжки туриста) // Звезда. — 1889. — № 31. — 30 июля. — С. 663, 666-667; № 32. — 6 августа. — С. 686-687; № 33. — 13 августа. — С. 707, 710-711; № 34. — 20 августа. — С. 727, 730-731; № 35. — 27 августа. — С. 747, 750-751; № 36. — 3 сентября. — С. 779-781; Ховен А. Несколько дней в Керчи. Из путевых записок (1868 года) // Русский вестник. — 1871, июль. — Т. 94. — С. 273-292; Палимпсестов И. Возражающийся Севастополь. Путевые наброски // Русский вестник. — 1885, март. — Т. 176. — С. 198-218.

³ Непомнящий А.А. Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть ХVIII – начало ХХ века). — К.: б. и., 1999. — С. 87-150.

Важко переоцінити значення довідкових видань на кшталт “Календарів”, “Пам’ятних книжок” та “Адрес-календарів”¹.

Довідкова, статистична інформація друкувалася на сторінках “Новоросійського календаря”, який щорічно видавався до 1874 р., хоча у 1865–1869 рр. і не містив відділ, у якому розміщувалися саме статистичні огляди². Видання було поновлено у 1890 р. і про існувало ще три роки.

Зразком видання, в якому “по свіжих слідах” переказуються події підготовки та безпосередньо святкування ювілею міста і публікуються

¹ Календарь на 1867 год / Изд. Н.Г. Овсянникова. — СПб.: Печатня В. Головина, 1866. — 339 с.; Таврический календарь на 1875 год. — Симферополь, 1874. — 72 с.; Памятная книжка Херсонского городского общественного управления за 1899 год. — Херсон: Тип. “Юга”, 1904. — XIV+312+III с.; Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1897 год. Издание Таврического Губернского Статистического Комитета. — Симферополь: Таврическая Губернская типография, 1897. — VIII+138+166+206+2 с.; Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1885 год. — Одесса: Тип. штаба Одесского военного округа, 1885. — 406 с.; Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1887 год. — Одесса: Тип. штаба войск Одесского военного округа, 1886. — 413+XI+III с.; Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1894 год. — Одесса: Тип. штаба Одесского военного округа, 1894. — 540 с.; Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1897 год. — Одесса: Тип. штаба Одесского военного округа, 1897. — 341+I+67 с.; Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1900 год. — Одесса: Тип. штаба Одесского военного округа, 1899. — 129+304+128 с.; Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1902 год. Издание “Ведомостей Одесского градоначальства”. — Одесса: Тип. акционерного Южно-Русского общества печатного дела, 1902. — 438 с.; Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1905 год. Издание “Ведомостей Одесского градоначальства”. — Одесса: Тип. акционерного Южно-Русского общества печатного дела, 1905. — 736+XIX+112 с.; Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. — Екатеринослав: Тип. Я. Чаусского, 1864. — 326+35 с.; Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. Часть II. — Екатеринослав: Тип. Губернского правления, 1867. — 364 с., табл.; Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии. На 1889 год / Сост. Н.С. Быстрицкий. — Екатеринослав: Типография Губернского Правления, 1889. — 600+252 с.; Екатеринославская губерния. Выпуск первый. Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 год / Под ред. Я.Г. Гололобова. — Екатеринослав: Типо-литография Губернского правления, 1899. — 242+34+74 с.; Адрес-календарь служащим в Таврической губернии на 1903 год. — [Симферополь], [1902]. — 235+7 с.; Адрес-календарь служащим в Таврической губернии на 1904 год. — [Симферополь], [1903]. — 248+7+48 с.; Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Т. 9: Памятная книжка Таврической губернии / Под ред. К.А. Вернера. — Симферополь: Тип. газеты “Крым”, 1889. — 6+76+107+124+69+73+68+91+36+3 с.; Адрес-календарь и справочная книжка г. Николаева на 1900 год / Изд. П.А. Ковалев. — Николаев: Тип. Л.П. Белолипского, 1899. — 253 с.

² Новоросийский календарь (библиографическая справка) // Новоросийский календарь на 1892 год, издаваемый Одесским городским общественным управлением / Под ред. А.С. Бориневича. — Отд. IV. — Одесса, 1892. — С. 3-7.

пов'язані з цим документи, є видана у 1894 р. Одеським міським громадським управлінням книга “Сторіччя Одеси. 22 серпня 1894 року”¹.

Чимало повідомлень про наукове та культурне життя міст Південної України публікувалось у “Київській старовині”². Наведення інформації

¹ Столетие Одессы. 22 августа 1894 года. Издание Одесского городского общественного управления. — Одесса: Тип. А. Шульце, 1894. — 134 с.

² К вопросу о сохранении памятников исторических лиц // Киевская старина. — 1891. — Т. XXXV. — Октябрь-декабрь. — С. 136-137; Столетие г. Луганска // Киевская старина. — 1895. — Т. LI. — Октябрь-декабрь. — С. 106-107; Предполагаемое открытие в Екатеринославе архивной комиссии // Киевская старина. — 1899. — Т. LXV. — Апрель-июнь. — С. 141-143; Новое просветительное общество // Киевская старина. — 1899. — Т. LXVII. — Октябрь-декабрь. — С. 78-79; Старинная икона, поднесенная в дар Херсонскому археолог. музею // Киевская старина. — 1900. — Т. LXVIII. — Январь-март. — С. 20; Ценный дар Одесской публичной библиотеке // Киевская старина. — 1900. — Т. LXXI. — Октябрь-декабрь. — С. 27; Малорусские народные спектакли в Одессе // Киевская старина. — 1900. — Т. LXXI. — Октябрь-декабрь. — С. 78; Яблоновский В. Юбилейный спектакль в Херсоне в память сороковой годовщины со дня кончины Тар. Гр. Шевченка // Киевская старина. — 1901. — Т. LXXXII. — Январь-март. — С. 158-159; Ценный дар // Киевская старина. — 1901. — Т. LXXXIII. — Апрель-июнь. — С. 31; Почетный выбор // Киевская старина. — 1901. — Т. LXXXIII. — Апрель-июнь. — С. 165; Ученая экспедиция Д.И. Яворницкого // Киевская старина. — 1901. — Т. LXXXIV. — Июль-август. — С. 22; Чествование памяти Шевченка в Севастополе // Киевская старина. — 1902. — Т. LXXXVI. — Январь-март. — С. 176-178; Сорок первая годовщина смерти Т.Г. Шевченка в южнорусской печати // Киевская старина. — 1902. — Т. LXXXVII. — Апрель-июнь. — С. 27-30; Вечер Т.Г. Шевченка в Екатеринославе // Киевская старина. — 1902. — Т. LXXXVII. — Апрель-июнь. — С. 30-31; Работы музея Научного общества в Екатеринославе // Киевская старина. — 1902. — Т. LXXXVIII. — Июль-август. — С. 26-27; Херсонская старина // Киевская старина. — 1902. — Т. LXXXVIII. — Июль-август. — С. 139-140; Областной музей имени А.Н. Поля // Киевская старина. — 1902. — Т. LXXXIX. — Октябрь-декабрь. — С. 28; Деятельность научного общества в Екатеринославе // Киевская старина. — 1902. — Т. LXXXIX. — Октябрь-декабрь. — С. 29-30; Народные спектакли в Одессе // Киевская старина. — 1902. — Т. LXXXIX. — Октябрь-декабрь. — С. 181-182; Народные чтения в Екатеринославе // Киевская старина. — 1902. — Т. LXXXIX. — Октябрь-декабрь. — С. 182; К XIII-му археологическому съезду в Екатеринославе // Киевская старина. — 1902. — Т. LXXXIX. — Октябрь-декабрь. — С. 182-183; К археологическому съезду // Киевская старина. — 1902. — Т. LXXXIX. — Октябрь-декабрь. — С. 183; Проект учреждения ученой архивной комиссии в Екатеринославе // Киевская старина. — 1902. — Т. LXXXIX. — Октябрь-декабрь. — С. 183-184; Пожертвование Научному обществу в Екатеринославе // Киевская старина. — 1902. — Т. LXXXIX. — Октябрь-декабрь. — С. 184-185; Музей имени А.Н. Поля в Екатеринославе // Киевская старина. — 1903. — Т. LXXXI. — Апрель-Июнь. — С. 107-108; Кобзарь Пархоменко в Екатеринославе // Киевская старина. — 1903. — Т. LXXXI. — Апрель-Июнь. — С. 109; Музей А.Н. Поля в Екатеринославе // Киевская старина. — 1903. — Т. LXXXI. — Апрель-Июнь. — С. 182-183; Научная командировка музея имени А.Н. Поля в Екатеринославе // Киевская старина. — 1903. — Т. LXXXI. — Апрель-Июнь. — С. 183; Школа имени И.П. Котляревского в Одессе // Киевская старина. — 1904. — Т. LXXXVII. — Октябрь-декабрь. — С. 163.

про засідання товариства, про відрядження його членів було передбачене форматом “Записок Одеського товариства історії та старожитностей”.

Важливою складовою джерельної бази є матеріали місцевої преси, яка нарівні із офіційною інформацією вміщувала статті та кореспонденції, що дають можливість побачити життя південноукраїнських міст “із середини”, очима самих їхніх мешканців.

Поряд із публікацією матеріалів, які стосувалися сучасних упорядникам та кореспондентам фактів і подій, мала місце й археографічна діяльність у контексті вивчення історичного минулого. І хоча археографи, які друкувались упродовж 1861 – 1904 рр., акцентували увагу на документах переважно більш ранньої, аніж цікава нам, хронології, в цей період була видана низка матеріалів чи їх анотацій і щодо міської історії безпосередньо другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Зокрема такі публікації з’являлися на сторінках “Записок Одеського товариства історії та старожитностей”¹, “Ізвестій Таврійської вченої архівної комісії”², “Російської старовини”³.

Більше таких матеріалів побачило світ після 1904 р.

1910 р. окремим виданням публікуються “Спогади про місто Катеринослав (1887 – 1910 рр.)” одного з членів Катеринославської ученої архівної комісії, В. Машукова⁴.

На особливу увагу заслуговує археографічна діяльність Я.П. Новицького та Д.І. Яворницького, одним із акцентів якої були запис і публікація джерел з усної історії. Побіжно обумовимось, що ці дослідники створили праці і безпосередньо з “міської історії” Олександрівська і Катеринослава, хоча і більш раннього, ніж досліджуваний нами, періоду, при цьому виходячи з розуміння нерозривності попередньої історичної традиції із сучасною їм специфікою розвитку південного регіону⁵.

¹ Докладний аналіз археографічної діяльності цього Товариства зроблено В.М. Хмарським (Хмарський В.М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей: Монографія. — Одеса: Астропринт, 2002. — 400 с.).

² Лашков Ф. Архивные документы, относящиеся к истории сооружения в Херсонесе храма Св. Равноапостольного князя Владимира // ИГУАК. — Т. 5. — Симферополь: Тип. Таврического губернского правления, 1888. — С. 19-75; Сеницкий А. Описание дел Таврического исторического архива // ИГУАК. — Т. 16. — Симферополь: Тип. Таврического губернского правления, 1892. — С. 105-114.

³ Воронов И.А. Граф Эдуард Иванович Тотлебен // Русская старина. — Т. XLIII. — 1884. — С. 449-454.

⁴ Машуков В. Воспоминания о городе Екатеринославе (1887-1910 гг.). — Екатеринослав: Тип. Губернского земства, 1910. — 89 с.

⁵ Усвідомлення значущості наукової спадщини Я.П. Новицького та Д.І. Яворницького спонукало сучасних дослідників розпочати її перевидання (Новицький Я. Твори в 5-ти

Наскільки розлогим є список опублікованих до 1920 р. джерел певною мірою можна судити хоча б за систематизованою А.А. Непомнящим бібліографією публікацій і рукописів кінця XVIII – початку XX ст., присвячених історії та етнографії народів Криму: значна частина із зібраних у ній 6,5 тисяч матеріалів є джерелами, які стосуються періоду і проблематики, що нас цікавлять¹.

У 1920-і рр. одним з основних напрямів археографічної діяльності стає публікація спогадів учасників (про учасників) суспільних рухів другої половини XIX – початку XX ст.²

За часів панування марксистської ідеології археографічна діяльність у рамках нашої проблематики не припинилася, хоча відбулася кардинальна зміна акцентів на користь публікації матеріалів з історії міст, що стосувалися все тієї ж класової боротьби і нужденного становища “народних мас за доби капіталізму”. У цьому плані знаковими можна вважати видання 1933 р. матеріалів з історії Катеринославського загального страйку 1903 р.³, 1938 р. — збірки документів “Загальна стачка на Півдні Росії в 1903 році”, до якої увійшли матеріали щодо того ж Катеринослава, а також Одеси та Миколаєва⁴.

Уже в 1970-х – 1980-х рр. на хвилі святкування міст публікуються збірки документів і матеріалів з історії Дніпропетровська⁵, Херсона¹, Севастополя², Сімферополя³, Миколаєва⁴.

томах. Т. 1. — Запоріжжя: ПП “АА Тандем”, 2007. — 508 с., 16 с. іл.; Новицький Я. Твори в 5-ти томах. Т. 2. — Запоріжжя: ПП “АА Тандем”, 2007. — 510 с., 16 с. іл.; Новицький Я. Твори в 5-ти томах. Т. 3. — Запоріжжя: ПП “АА Тандем”, 2009. — 440 с.; Яворницький Д. Твори у 20 томах. Т. 1. — К. — Запоріжжя: Тандем-У, 2004. — 520 с.; Яворницький Д. Твори у 20 томах. Т. 2. — К. — Запоріжжя: Тандем-У, 2005.

¹ Непомнящий А.А. История и этнография народов Крыма: Библиография и архивы, конец XVIII – начало XX века / Отв. ред. Л.А. Дубровина; Вступ. ст. В.Ф. Шарапы. — Симферополь: Доля, 2001. — 816 с.

² Лейтенант П.П. Шмидт. Воспоминания сестры. — Петроград: ред. изд. отдел Морского Комиссариата, 1923. — 151 с.; Геккер Н.Л. Революционные кружки в Бердянске (1878 – 1879 гг.) // Каторга и ссылка. Историко-революционный вестник. — 1924. — № 4 (11). — С. 100-110; Єгунова-Щербина С. Одеська громада наприкінці 1870-х рр. Спомини // Матеріали з громадського та літературного життя України XIX – поч. XX ст. — К., 1928. — Кн. 2. — С. 189-193; Дрей М.И. “Стрельниковский процесс” в Одессе в 1883 году (по личным воспоминаниям). — М.: Изд. Всесоюзного общества политкаторжан и сс.-поселенцев, 1928. — 24 с.

³ Перельман М.Б. Катеринославський загальний страйк 1903 року. До тридцятиріччя загальних страйків 1903 р. Матеріали та документи / За ред. М. Редіна. — Б.м.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1933. — 156 с.

⁴ Всеобщая стачка на юге России в 1903 году. Сборник документов / Ред. Чугаев Д. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1938. — 212 с.

⁵ Днепропетровску — 200 лет, 1776-1976: Сборник документов и материалов. — К.: Наукова думка, 1976. — 509 с.

Помітне розширення і тематичного, і видового кола джерел, до якого звертаються археографи, спостерігається з кінця 1980-х рр.

При все зростаючій кількості праць, дотичних до “міської історії” Півдня, відповідно зростає і чисельність “квазіархеографічних публікацій”, коли тексти джерел або ж їхні фрагменти включаються в аналітичні статті. Відзначимо і розміщення в багатьох красназавчих, ювілейних виданнях фотодокументів другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Усе поширенішою стає практика публікації джерел у додатках до монографічних досліджень. Зокрема документи, що стосуються станиць Азовського війська 1861 – 1867 рр., з Повного Зібрання законів Російської імперії, фондів Російського державного військово-історичного архіву, Російського державного архіву Краснодарського краю опубліковані в додатках до монографії Л. Маленко⁵; декілька документів, цікавих у контексті урбанізаційної проблематики, опубліковані А.В. Гедьо⁶.

Разом із тим, все більшого поширення набуває публікація суто археографічних видань.

Останнім часом з'являється все більше видань, які являють собою зібрання листівок і фотографій, причому якість і поліграфії, і коментарів, що супроводжують фото документи, широко варіюється⁷.

Видані щоденники бердянца В.К. Крижанівського за 1865, 1866, 1870, 1875 і 1876 рр.¹, матеріали з історії Олександрівська², Єлисаветграда³, Херсона⁴, Берислава⁵, Одеси⁶, інших міст Півдня.

¹ Херсону 200 лет. 1778-1978. Сборник документов и материалов / Отв. ред. В.П. Завгородний — К.: Наукова думка, 1978. — 405 с.

² Севастополю — 200 лет, 1783-1983: Сборник документов и материалов. — К.: Наукова думка, 1983. — 410 [5] с.; 2 л. ил.

³ Симферополу 200 лет (1784-1984). Сборник документов и материалов / Сост. Л.И. Васильева, И.П. Кондратов, Л.П. Кравцова и др. — К.: Наукова думка, 1984. — 319 с., 2 л. ил.

⁴ Николаеву 200 лет, 1789-1989: Сб. документов и материалов / Гл. арх. упр. при Совете Министров УССР, Парт. арх. Николаев. обкома Компартии Украины, Гос. арх. Николаев. обл.; Сост.: И.А. Быченков и др.; Редкол.: В.И. Матвеев (отв. ред.) и др. — К.: Наукова думка, 1989. — 400 с.: ил.

⁵ Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828-1866). — Запоріжжя, 2000. — 513 с.

⁶ Гедьо А.В. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.): Монографія. — К., 2001. — 245 с.

⁷ Див., зокрема: Сукач Г.Б. Бердянск. Страницы истории. Каталог почтовых открыток, изданных до 1940 года. — Бердянск: Мини-типография А.И. Иванченко, 2007. — 60 с.; Бердянск. Взгляд через столетия. Фотоальбом / Сост. В. Михайличенко. — Бердянск: Південна зоря, 2007. — 240 с.; Северная Таврия в почтовых открытках ХХ века. — К.: КВИЦ, 2010. — 340 с.: ил.

На особливу увагу заслуговує започаткована Запорізьким відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України серія “Джерела з історії Південної України”, в рамках якої, між іншим, опубліковані епістолярна спадщина родини Нечаєвих⁷ і низка мемуарів та щоденників, в яких відобразилося сприйняття міст регіону як селянами, так і безпосередньо їхніми мешканцями⁸.

Останнім часом ведеться активна робота з публікації усних джерел з історії Південної України, записаних організованими А.В. Бойком експедиціями Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького, Запорізькою філією Східного інституту краєзнавства ім. Ковальських⁹. Експедиції проводилися

¹ Баханов К.А., Лыман И.И. Бердянск в дневниках титулярного советника В.К. Крыжановского. Крыжановский В.К. Дневники. — Запорожье: Просвіта, 2002. — 218 с., ил.

² Карагодін А.И. История Запорожского края: 1770-1919 (документы и материалы). — Запорожье: ЗГУ, 2002. — 458 с.

³ На память о родном крае. История Центральной Украины в слове, красках, photographиях и почтовых открытках / Автор-составитель Александр Чуднов. — Кировоград: Имекс-ЛПД, 2008. — 432 с.

⁴ Егоров А.Ю., Смоленцев В.Д. Херсон – первый порт на Черном море: Исторические хроники 1778-2008 годов. — Херсон: Надднепряночка, 2008. — 230 с.

⁵ Бериславщина: рік 1903 / Нариси з історії Бериславщини. Вип. 6. — К.-Херсон-Берислав: Просвіта, 2006. — 79 с., ил.

⁶ Белоусова Л.Г., Волкова Т.Е. Евреи Одессы и Юга Украины: конец XVIII – начало XX вв. — Одесса: Студия “Негоциант”, 2002. — 300 с. — (серия “Праці ДАОО”. — Т. VII).

⁷ Епістолярна спадщина родини Нечаєвих (кінець XVIII – перша половина XX століття) / Упорядники: С. Абросимова, І. Анцишкін, Н. Сурева та інші. Наук. ред. А. Бойко // Джерела з історії Південної України. Том 3. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2003. — 488 с.

⁸ Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій. Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2005. — 484 с.; Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій. Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 2. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2005. — 542 с.; Джерела з історії Південної України. Том 9 // Мемуари та щоденники. Частина 2 / Упорядники: А. Бойко, В. Мільчев. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2006. — 632 с.

⁹ Усна історія Степової України / Запорізький край. — Запоріжжя: АА Тандем, 2008. — Т. 1. — 516 с.; Усна історія Степової України / Запорізький край. — Запоріжжя: АА Тандем, 2008. — Т. 2. — 512 с.; Усна історія Степової України / Запорізький край. — Запоріжжя: АА Тандем, 2008. — Т. 3. — 492 с.; Усна історія Степової України. — Запоріжжя: АА Тандем, 2008. — Т. 4. — 474 с.; Усна історія Степової України. — Запоріжжя: АА Тандем, 2009. — Т. 5. — 460 с.; Усна історія Степової України. — Запоріжжя: АА Тандем, 2009. — Т. 6. — 464 с.; Усна історія Степової України. — Запоріжжя: АА Тандем, 2009. — Т. 7. — 388 с.;

починаючи з 2000 р., і серед опитаних респондентів було присутньо чимало тих, хто пам'ятав події досліджуваного нами періоду. Важливо, що в запитальниках цих експедицій присутній окремий тематичний блок “Село та місто”.

Варто згадати, що при певному інтересі західних дослідників до Південної України та безпосередньо її “міської історії”, вони і за радянських часів, і в пострадянський період акцентували увагу на створенні аналітичних, а не археографічних праць.

Насамкінець огляду джерел з історії урбанізаційних процесів Південної України варто наголосити, що широта урбаністичної проблематики, стан розвитку діловодства, досягнення видавничої справи другої половини XIX – початку XX ст., добра, порівняно з попередніми історичними періодами, збереженість архівних фондів та ціла низка інших чинників зумовили існування потенційної джерельної бази, актуалізувати яку в повному обсязі одному дослідникові чи навіть інституції не уявляється можливим. Адже лише виявлені та опубліковані нами матеріали з історії тільки одного міського навчального закладу регіону — Бердянської чоловічої гімназії — склали двохтомник обсягом 134 умовних друкованих аркушів¹ (ще два томи цього археографічного видання, в яких простежується історія Бердянського навчального закладу 1920–1953 рр. і вміщується ряд документів з історії гімназії останньої третини XIX – початку XX ст., мають обсяг 140 умовних друкованих аркушів²). Самі виявлені, систематизовані та опубліковані нами статті газети “Одеський Вісник” за 1861–1893 рр., присвячені лише одному південноукраїнському місту — Бердянську — склали двохтомне археографічне видання обсягом 45 умовних друкованих аркушів³.

Усна історія Степової України. — Запоріжжя: АА ТанDEM, 2010. — Т. 8. — 362 с.; Усна історія Степової України. — Запоріжжя: АА ТанDEM, 2010. — Т. 9. — 412 с.

¹ Бердянська чоловіча гімназія (остання третина XIX століття) / Упорядники: В.М. Константінова, І.І. Лиман // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том I. — К.: Освіта України, 2006. — 528 с.; Бердянська чоловіча гімназія (1901–1919 роки) / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константінова // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том II. — К.: Освіта України, 2007. — 631 с.

² Бердянські педагогічні курси та педагогічний технікум (1920–1935 роки) / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константінова // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том III. — К.: Освіта України, 2008. — 569 с.; Бердянський інститут соціального виховання. Педагогічний інститут. Учителський інститут (1932–1953 роки) / Упорядники: В.М. Константінова, І.І. Лиман // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том IV. — К.: Освіта України, 2009. — 782 с.

³ “Кращий порт Азовського моря”. Літопис історії Бердянська очима кореспондентів “Одеського Вісника” (1861–1875 рр.) // Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константінова. —

Нарешті, тільки матеріали, які стосуються одного бердянця — В.К. Крижанівського — склали археографічне видання в 17 умовних друкованих аркушів¹. Тож ми і не ставили перед собою завдання актуалізувати всю потенційну джерельну базу з проблематики нашого дослідження. Натомість евристична робота в 13 архівах, 9 музеях і 4 рукописних зібраннях бібліотек України і Російської Федерації, виявлення та опрацювання комплексів опублікованих джерел дали можливість сформувати репрезентативну джерельну базу, яка дозволяє провести комплексне дослідження урбанізаційних процесів на півдні України другої половини XIX – початку XX ст.

Маємо зазначити, що оскільки урбанізація не тільки знаходила вияв у чи не всьому спектрі безпосередньо міського життя, але і тією чи іншою мірою відбивалася на житті населення “неміських територій”, ми ясно усвідомлюємо, що в межах одного дослідження неможливо висвітлити з однаковою повнотою всі аспекти урбанізаційних процесів у регіоні. Певною мірою обмеженість таких можливостей обумовлена самим станом історіографії, коли багато конкретно-історичних сюжетів попри свою значущість залишаються ще малодослідженими навіть на рівні окремих населених пунктів Південної України. З іншого боку, через розробленість, завдяки попередникам, цілої низки аспектів, а іноді і надмірну увагу історіографії до певних сюжетів урбанізації на Півдні (як, наприклад, до питань “класової боротьби”), немає сенсу наводити розлогий фактаж щодо них, а достатньо обмежитися викладенням, аналізом та узагальненням тенденцій і специфіки. Тож ми намагатимемося звернути увагу, передусім, на вузлові проблеми урбанізаційних процесів, будучи змушеними в низці випадків лише пунктиром позначати деякі їхні аспекти. Тут наша позиція певною мірою є суголосною тезі, висловленій А.Г. Болебрухом, згідно з яким задля того, аби приступити до написання узагальнюючої праці, не обов’язково спочатку мати докладні розвідки стосовно минулого всіх населених пунктів, соціальних верств, груп тощо; немає імперативної умови “неодмінно використовувати весь комплекс краєзнавчих фактів (при їх безперечно повному знанні) — можна обмежитися лише найбільш

Бердянськ–Таганрог: РА “Тандем-У”, 2007. — 360 с.; “Повітова столиця”. Літопис історії Бердянська очима кореспондентів “Одеського Вісника” (1876–1893 рр.) // Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константинова. — Бердянськ–Невинномиськ: РА “Тандем-У”, 2007. — 339 с.

¹ “Бердянський літописець” Василь Крижанівський // Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константинова. — Бердянськ–Київ–Едмонтон: РА “Тандем-У”, 2007. — 300 с.

характерними прикладами”¹. При цьому, всупереч занадто радикальній (і в той же час “типово соціологічній”) думці Роберта Парка про те, що “місто — це особлива організація з типовою біографією, і... окремі міста мають достатню схожість, аби знання, одержане про одне місто, могло вважатись (до деякої міри) істинним і для інших міст”², ми прагнемо не переносити безоглядно висновки, зроблені на підставі аналізу ситуації в одному населеному пункті, на всі міські поселення регіону, а при випрацюванні узагальнень верифікувати їх усіма наявними в нашому розпорядженні фактами, зосереджуючись не тільки на пошуку спільних рис і тенденцій, але і на специфіці ходу урбанізаційних процесів в окремих населених пунктах Півдня. Вирішення поставлених завдань уможливилося: 1) опрацювання історіографії, в якій висвітлюються різні аспекти урбанізації безпосередньо на півдні України, в українських губерніях поза межами Півдня, в Російській імперії в цілому та її неукраїнських регіонах, в інших країнах; 2) використання репрезентативного комплексу джерел, неопублікована складова якого виявлена переважно в результаті евристики в 26 архівах, музеях і рукописних відділах бібліотек як безпосередньо Південної України, так і Києва, Петербурга та Москви; 3) використання методологічних підходів і комплексу методів, звернення до яких зумовлене специфікою урбаністичної проблематики.



¹ Болебрух А.Г. Вступ // Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А.Г.Болебруха... — С. 3.

² Парк Роберт. Город как социальная лаборатория // Социологическое обозрение. — Том 2. — № 3. — 2002. — С. 7.

РОЗДІЛ 2
ІСТОРИЧНІ УМОВИ, ТИПОЛОГІЯ ТА ДИНАМІКА ЗМІНИ
ЧИСЕЛЬНОСТІ МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ У
ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.



1. Історичні умови урбанізації на півдні України

Оскільки вивчення феномена урбанізації за визначенням передбачає звернення до історії не лише безпосередньо населених пунктів, які мали офіційний статус міста, і навіть не тільки всієї сукупності міських поселень, а й села, цілком зрозуміло, що повномасштабне, всеохоплююче дослідження історичних умов розгортання урбанізаційних процесів на півдні України було б чи не рівнозначним створенню узагальнюючої синтетичної праці з історії регіону в цілому. Ми не ставимо перед собою такого амбіційного завдання. Натомість доцільно звернути увагу на найбільш значущі чинники впливу, без врахування яких зростання ролі міських поселень, поширення міського образу життя та інших складових урбанізації на Півдні залишається малозрозумілими.

Згідно з броделевською теорією “структурами довгої тривалості”, які великою мірою визначали хід історичного розвитку, є природні умови. Ми аж ніяк не схильні абсолютизувати вплив природно-географічного чинника на урбанізаційні процеси. Однак сам факт такого впливу залишається поза сумнівом. І ми цілком солідарні з Б.М. Мироновим, коли він каже, що проблема полягає в тому, як правильно оцінити ступінь і механізми впливу географічного середовища. Маємо на увазі вплив на формування самої мережі міських поселень; на можливості комунікації як у межах самої цієї мережі, так і в “системі координат” “село – місто”; на принципи облаштування “міського простору” — від планування забудови населених пунктів до характеристик будівельних матеріалів, з яких зводилися споруди; на рівень привабливості і Південної України в цілому, і безпосередньо її міських поселень для переселенців з інших регіонів і країн; на добробут населення, його господарську діяльність і на спеціалізацію окремих міських поселень; на формування особливостей ментальностей, звичаїв і традицій. Теза Миронова про те, що “тут

непочатий край роботи”, є справедливою і стосовно Російської імперії в цілому¹, і південноукраїнського регіону зокрема.

Впливи природно-географічного чинника на конкретні аспекти урбанізаційних процесів будуть враховуватися нами при розгляді безпосередньо відповідних складових проблематики, що нас цікавить. При тому, що на відміну від їх впливів, самі природні умови Південної України вивчалися досить докладно, причому не тільки і не скільки істориками, скільки географами, геологами, ботаніками, зоологами та представниками інших наук², тут ми звернемо увагу лише на деякі характеристики, найбільш важливі для нашого дослідження. Саме з огляду на природно-географічні умови ми маємо сумніви в доречності застосування до всього регіону терміна “Степова Україна” як аналога “Південної України”, так само як і в коректності безапеляційного твердження, що Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії “повністю [курсив наш — В.К.] вміщувалися у рамки “степового” типу господарства, який виокремлювали як урядові статистики XIX – початку XX ст., так згодом і радянські дослідники історії економічних відносин”³. Підставою для нашого сумніву є наявність у регіоні гірського Криму, який чи не за всіма своїми природними характеристиками аж ніяк не підпадає під ознаки степового. Достатньо красномовна характеристика з “Новоросійського календаря” на 1893 рік: “Крим, завдяки гірському хребту, різко розділяється на дві частини: степову і гірську (прибережну). Тоді як перша за кліматом хіба що трохи відрізняється від усєї загалом

¹ Дискуссия вокруг “Социальной истории России периода империи” // Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. — 3-е изд. испр., доп. — Т. I. — СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. — С. XXV.

² Див., зокрема: Городецкий Д. Крым и интерес его изучения // Новороссийский календарь на 1892 год, издаваемый Одесским городским общественным управлением / Под ред. А.С. Бориневича. — Одесса, 1892. — С. 20-24; Павлович В. Материалы для военной географии и военной статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Военное обозрение Екатеринославской губернии... — С. 15-49; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния / Сост. В. Павлович. — СПб.: Типография Департамента Генерального Штаба, 1862. —С. 13-47; Живописная Россия. Малороссия и Новороссия. Бессарабская, Херсонская, Екатеринославская и Таврическая губернии. — Том V. Часть вторая. СПб.: Тип. Товарищества М.О. Вольф, 1898. — С. 17-28, 71-118; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть первая / Сост. А. Шмидт... — С. 94-246; Россия. Полное географическое описание нашего отечества... — Т. 14. — С. 1-125.

³ Петров О.О. Діяльність земських статистичних закладів південноукраїнських губерній у другій половині XIX – на початку XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.О. Петров. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 2.

смуги південної Росії, остання (гірська) зараховується за своїм лікувальним значенням до кращих зимових станцій в Європі”¹. Звідси — особливості курортної спеціалізації міст Південного узбережжя Криму, господарської діяльності місцевого населення, самої географії розселення мешканців півострова тощо.

Надзвичайно важливим природно-географічним чинником, який тією чи іншою мірою впливав чи не на всі аспекти урбанізаційних процесів, був широкий вихід регіону до Чорного та Азовського морів². Специфіка річкової мережі Півдня з Дніпром як головною водною артерією і великою кількістю малих річок, що були доволі нерівномірно розподілені територією Південної України і багато з яких влітку пересихали, певною мірою визначала географію розміщення населених пунктів і формування мережі шляхів сполучення в регіоні, рівень концентрації населення на тій чи іншій території і (враховуючи такий “найважливіший недолік”³ клімату, як брак опадів) можливості для заняття певними видами господарської діяльності.

Попри згаданий щойно “найважливіший недолік”, регіон був надзвичайно привабливим для землеробів, адже значну частину земельних площ займали чорноземи, які справедливо вважалися чи не найкращими в Європі⁴. І все ж неврожаї для Півдня були не рідкісним явищем, зважаючи саме на знаходження регіону в “зоні ризикованого землеробства” через брак вологи. Причому самі сучасники серед чинників, які провокували посуху, називали все ту ж часто непродуману сільськогосподарську діяльність, розорювання степу і винищення лісів⁵.

¹ Городецкий Д. Крым и интерес его изучения // Новороссийский календарь на 1892 год издаваемый Одесским городским общественным управлением / Под ред. А.С. Бориневича. Одесса, 1892. — С. 22.

² Вельми своєрідним індикатором визнання важливості цього чинника є іноді перебільшене, некоректне апелювання до нього деяких науковців. Зокрема дніпропетровський дослідник О.О. Петров, перераховуючи аргументи на користь тези, що південь України у XIX ст. знаходився на особливому становищі серед інших регіонів Російської імперії, пише, що “прямий вихід” до Чорного моря “Катеринославська губернія мала до 1888 р.” (Петров О.О. Діяльність земських статистичних закладів південноукраїнських губерній у другій половині XIX – на початку XX століття: автореф... — С. 2). Зауважимо, що “прямого виходу” до Чорного моря Катеринославська губернія не мала взагалі, а якщо казати про вихід до Азовського моря, то його губернія мала і після 1888 р. (місто Маріуполь).

³ Матеріали для географії и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния / Сост. В. Павлович. — СПб.: Типография Департамента Генерального Штаба, 1862. — С. 77.

⁴ Живописная Россия. Малороссия и Новороссия... — С. 20, 22.

⁵ Лазарович С. Неурожаи 1891-92 гг. и продовольственные нужды в Херсонской губернии // Новороссийский календарь на 1893 год, издаваемый Одесским городским общественным управлением / Под ред. А.С. Бориневича. — Т. II. Отдел IV: Литературный. — Одесса,

Щодо останніх, то гірська частина Криму, на відміну від степової, мала доволі значні площі, вкриті лісами, проте це суттєво не впливало на загально регіональну картину, і південноукраїнські губернії мали найменші серед усіх українських губерній запаси деревини (за підрахунками Ю. Присяжнюка, ліси займали лише 5,5 % площі Таврійської, 1,5 % — Херсонської і 1,5 % Катеринославської губернії)¹.

Одним із найважливіших природних чинників, які суттєво вплинули на специфіку і темпи індустріалізації та урбанізації на Півдні, була наявність тут покладів корисних копалин, які сприймалися як “невичерпний скарб”². Саме географія розміщення розвіданих покладів, перш за все кам’яного вугілля, залізних та інших руд, обумовила те, що на території Півдня впродовж доволі короткого проміжку часу виростили два найпотужніші в Російській імперії і Східній Європі центри важкої промисловості — Донецький басейн і Дніпровський промисловий район³. Те, що поклади корисних копалин розташовувалися переважно на відстані від офіційних міських поселень⁴, закладали важливі передумови поширення урбанізації на неміські території.

Тоді як природно-географічні умови Півдня впродовж періоду, що досліджується, попри господарське освоєння регіону, залишалися в цілому сталими, “кон’юнктури” (за броделевською ж термінологією), на відміну від “структур”, зазнавали помітних змін, у свою чергу будучи важливими чинниками впливу на урбанізаційні процеси.

Однією з таких “кон’юнктур” була система органів державного управління, центральною фігурою якої виступав імператор, який до 1906 р. залишався єдиним суб’єктом законодавчої влади; йому ж належали вища виконавча, судова влада, право помилування, а певною мірою — і релігійна влада (формально управління справами “панівної

1893. — С. 102-104; Географические и физические условия Екатеринославской губернии // Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии. На 1889 год / Сост. Н.С. Быстрицкий.— Екатеринослав: Типография Губернского Правления, 1889. —С. 110-111.

¹ Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. — Черкаси: Вертикаль, ПП Кандич С.Г., 2007. — С. 93.

² Д.М.Г. Минеральные богатства Екатеринославской губернии // Новороссийский календарь на 1892 год, издаваемый Одесским городским общественным управлением / Под ред. А.С. Бориневича. — Одесса, 1892. — С. 43.

³ Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція... — С. 27.

⁴ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния / Сост. В. Павлович. — СПб.: Типография Департамента Генерального Штаба, 1862. — С. 99-115.

віри” належало Синодові). Олександр II прийняття політичних рішень переніс до Ради Міністрів, Олександр III — до Комітету Міністрів (так залишалось і за Миколи II аж до 1906 р., коли Комітет було ліквідовано). Важливо, що у 1861 – 1906 рр. Рада Міністрів і Комітет Міністрів діяли паралельно. Роль центральних галузевих органів виконавчої влади виконували міністерства. Вищою судовою інстанцією, що виконувала і функції прокуратури, був Сенат¹, а вищою законодавчою і контролюючою установою з питань державного управління — Державна Рада². Важливими недоліками структури центральних органів імперського управління³, що негативно позначались і на південноукраїнських містах, були невідокремленість виконавчої і законодавчої влади; недостатність контролю за діяльністю “коронних” установ; відсутність належної координації в діях галузевих центральних закладів (що зумовлювалося, зокрема, прагненням імператорів тримати всі важелі управління у своїх руках)⁴.

Як “кон’юнктури” можна розглядати і зміни в державній політиці Російської імперії. Зважаючи на те, що остання до самого кінця періоду, що нас цікавить, залишалася абсолютною монархією і запровадження змін відбувалося “зверху”, неабияке значення для розуміння і модернізаційних процесів у цілому та урбанізаційних процесів зокрема має врахування трансформацій у “системі координат” “великі реформи” – контрреформи”. Причому без традиційного для історіографії жорсткого протиставлення цих двох складових (у цьому плані заслуговує на увагу точка зору Райнера Лінднера, який пише про особливу недоречність такого протиставлення при аналізі економічної політики, адже 1880-і роки, які в радянській історіографії розглядалися як період реакції, були роками економічного буму, митної політики, орієнтованої на потреби внутрішнього ринку, і кульмінації будівництва залізниць)⁵. Важливо, що на розвитку міських поселень Півдня тією чи іншою мірою

¹ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. — 3-е изд. испр., доп. — Т. II. — СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. — С. 196-197; Шепелев Л.Е. Чиновный мир России: XVIII – начало XX в. — СПб.: Искусство-СПб., 1999. — С. 27-58.

² 7 травня 1901 р. була підписана Височайша грамота Державній Раді з приводу століття останньої, якою дещо змінювались, у порівнянні з прописаними в 1842 р., його повноваження (ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXI. — Отд. I. — С. 306-307. (№ 20038)).

³ Саму цю структуру див., зокрема: Адрес-календарь: Общая роспись начальствующих и прочих должностных лиц по всем управлениям в Российской империи на 1895 год. Часть I. Власти и места центрального управления и ведомства их. — СПб.: Тип. Правительствующего Сената, 1895. — 950 с.

⁴ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. II. — С. 198.

⁵ Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр... — С. 13-14.

відбилася кожна зі складових “великих реформ”, і, кажучи про останні, ми маємо на увазі саме їх комплекс у цілому, включаючи не лише безпосередньо міську, але і реформи селянську, фінансову, земську, військову, освітню, цензури тощо¹.

На специфіці урбанізаційних процесів на Півдні суттєво позначились “зміни пріоритетів” щодо південноукраїнського регіону в політиці офіційного Петербурга. У геополітичному плані Південна Україна “постемансипаційних” часів уже не мала для Петербурга такого значення, яке було за часів Катерини II: регіон уже не відігравав акцентованої ролі плацдарму для територіальної експансії імперії, вже не зазнавав такого суттєвого розширення кордонів. Кримська війна стала відчутним ударом і по амбіціях Російської імперії, і безпосередньо по містах краю². І все ж Південна Україна остаточно не втратила свого військово-стратегічного значення, що, між іншим, відобразилось і на широкій присутності тут військових формувань³. Помітне посилення уваги до Півдня спостерігалось у зв’язку з підготовкою і безпосередньо війною 1877 – 1878 рр.⁴, коли в регіоні було проголошено військовий

¹ Реформы Александра II / Сост. О.И. Чистяков, Т.Е. Новицкая. — М.: Юрид. лит., 1998. — 464 с.

² ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. I. — С. 18. (№ 36524); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVIII. — Отд. I. — С. 173-175. (№ 39299); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXIX. — Отд. II. — С. 127. (№ 41407); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLI. — Отд. II. — С. 407. (№ 43997).

³ Мілітаризованість і Південної України, і імперії в цілому знаходила вияв, зокрема, і в прискіпливій увазі вищої державної влади до військової сфери: в Повному Зібранні законів Російської імперії частка узаконень щодо збройних сил є досить високою.

⁴ 14 січня 1877 р. було Височайше затверджено положення Комітету Міністрів про запровадження, всупереч існуючим по міських і земських установах порядкам, тимчасових правил на випадок оголошення деяких місцевостей на військовому положенні (56837). Уже в день проголошення маніфесту від 12 квітня 1877 р. про вступ російських військ на територію Туреччини (57155) було підписано Іменний указ про оголошення на воєнному положенні Бессарабської губернії, приморських повітів Херсонської і Таврійської губерній, Кримського півострова і про надання Одеському градоначальнику прав військового губернатора міста (57156). Через півмісяця, 28 квітня, з’явився Іменний указ про порядок відповідальності цивільних осіб, що скоїли тяжкі злочини в місцевостях, в яких запроваджене військово-положення (57232). 7 травня того ж року було підписано Іменний указ про права командуючого військами Одеського військового округу по відношенню до цивільного керівництва і мешканців місцевостей, оголошених на військовому положенні (57294). Іменним указом від 9 травня визначалася відповідальність цивільних осіб, що скоїли злочини проти безпеки флоту в місцевостях, в яких запроваджене військово-положення (57306). Іменним указом від 26 жовтня 1877 р. було заборонено вивозити за кордон хліб із портів Чорного та Азовського морів (57812). А Іменним указом від 2 листопада того ж року з портів Чорного та Азовського морів було заборонено вивозити за кордон “всякого роду життєві припаси та продукти продовольства” (57834). 7 грудня 1877 р. були Височайше затверджені правила про призупинення на час війни з Туреччиною публічного продажу нерухомості в Таврійській губернії по приватних стягненнях (57940).

стан і в кількох епізодах бойові дії велися на території самого Кримського півострова (в переліку бойових дій, які мали вноситися в послужні списки військових, значаться два бомбардування турецькою ескадрою Євпаторії, перестрілка севастопольських бойових батарей з двома турецькими броненосцями, бомбардування двома ж турецькими броненосцями Феодосії)¹. Побіжно звернемо увагу на те, що знаходження південноукраїнського регіону у складі Російської імперії обумовлювало те, що його населення було змушене забезпечувати відстоювання імперських геополітичних інтересів на територіях, що знаходились іноді за тисячі кілометрів від самого регіону. В цьому плані вельми показовою була участь Одеси в подіях російсько-японської війни, що розпочалася у січні 1904 р.²: суднами Добровольчого флоту транспортувалися військові та цивільні вантажі для Порт-Артура; вже з першого місяця війни з Одеси почали відправлятися військові команди на Далекий Схід залізницею; дружинами одеського градоначальника і командуючого військами Одеського округу було започатковано збирання пожертв на користь поранених³. Можна навести і цілу низку інших фактів, які були виявом

Заборона вивозу за кордон з портів Чорного та Азовського морів хліба, “життєвих припасів” та продуктів продовольства протрималася недовго і вже Іменним указом від 27 січня 1878 р. була скасована (58117). 8 березня 1878 р. з Височайшої волі з’явився сенатський указ про прелімінарний мирний договір, укладений між Росією та Туреччиною 19 лютого (58264). 4 серпня того ж року Іменним указом було відновлено дозвіл на вивезення коней за кордон через Чорноморські та Азовські порти (58762). Згодом, 3 лютого вже 1879 р., побачив світ маніфест про укладення остаточного мирного договору з Оттоманською Портою (59276). І лише 28 червня 1879 р. з’явився Іменний указ про припинення дії щодо Бессарабської губернії, приморських повітів Херсонської і Таврійської губерній, а також Кримського півострова Іменних указів від 12 та 28 квітня 1877 р., що стосувались оголошення цих територій на воєнному положенні (59825).

¹ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. LIV. — Отд. II. Приложения. — С. 724. (№ 61815).

² ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIV. — Отд. I. — С. 78. (№ 23936).

³ Малахов В.П., Степаненко Б.А. Одесса, 1900-1920... — С. 66-67. Щодо “включення” в події російсько-японської війни мешканців інших населених пунктів Південної України див., зокрема: Крестьянников В.В. Участие офицеров гарнизона Севастопольской крепости в русско-японской войне 1904-1905 гг. // Память о прошлом. Документы, исследования, научные статьи, подготовленные сотрудниками Государственного архива г. Севастополя. — Севастополь: б. и., 2007. — С. 41-43; Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плехій. Передмови: С. Плехій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 2. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2005. — С. 495; Лях Д.З. Спогади про життя моє // Джерела з історії Південної України. Том 9 // Мемуари та щоденники. Частина 2 / Упорядники: А. Бойко, В. Мільчев. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2006. — С. 111; ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIV. — Отд. I. — С. 276. (№ 24250); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIV. — Отд. I. — С. 299-302. (№ 24283); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIV. — Отд. I. — С. 749. (№ 24839); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIV. — Отд. I. — С. 913-914. (№ 25065); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIV. — Отд. I. — С. 914. (№ 25066); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIV. — Отд. I. — С. 941. (№ 25084); ПСЗРИ. —

політики Петербурга щодо використання людських і матеріальних ресурсів Півдня (в даному випадку знов користуємося броделівською типологією, відрізняючи швидкоплинні “факти” від більш тривалих “кон’юктур” і сталих “структур довгої тривалості”).

Упродовж періоду, що нас цікавить, уже не відбувалося такого кардинального перекреснення кордонів губерній Південної України, які мали місце в попередні часи, передусім — в останній чверті XVIII – на початку XIX ст. Тут далися взнаки і загальноімперські тенденції, і вже відносно тривале перебування більшої частини регіону в складі імперії. Серед найсуттєвіших територіальних змін, які так чи інакше стосуються Півдня, варто звернути увагу на повернення в результаті війни 1877 – 1878 рр. до складу Російської імперії так званої “возз’єднаної частини Бессарабії” з містами Ізмаїлом, Болградом, Кілією, Рені, Кагулом та посадом Вілково¹ (йдеться про території, втрачені імперією внаслідок Кримської війни)². Втім, хоча ці міські поселення колишнього Ізмаїльського повіту сьогодні і входять до складу Південної України (Одеська область), в досліджуваний нами період вони знаходилися за межами трьох південноукраїнських губерній, а тому безпосередньо не входять у територіальні рамки нашого дослідження. Друга найсуттєвіша територіальна зміна мала місце вже на східних кордонах Південної України. 19 травня 1887 р. було Височайше затверджено думку Державної Ради про приєднання Таганрозького градоначальства і Ростовського повіту Катеринославської губернії до області Війська Донського³. Височайше затвердженням 8 вересня 1887 р. положенням Комітету Міністрів введення в дію попереднього узаконення

Собр. III. — Т. XXIV. — Отд. I. — С. 1024. (№ 25219); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIV. — Отд. I. — С. 1024. (№ 25220); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIV. — Отд. I. — С. 1163. (№ 25446); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIV. — Отд. I. — С. 1163-1166. (№ 25447).

¹ У Повному Зібранні законів Російської імперії міститься ціла низка узаконень, якими новоприєднані території вводилися в імперське правове поле. Тоді як одні з цих законодавчих документів стосувалися в цілому “частини Бессарабії, що возз’єднується” (58863, 59015, 59081, 59154, 59254, 59300, 59511, 59545, 59620, 59885, 60494, 60907, 61348, 61508, 61528, 61832), то інші були присвячені виключно місту Ізмаїлу, який став адміністративним центром новоствореного на цій території Ізмаїльського повіту (до якого відійшла і частина земель Аккерманського та Бендерського повітів Бессарабії) (58854, 58952, 60050, 60100, 60678). Побачили світ й узаконення щодо міста Рені (59505, 61907). А 26 лютого 1880 р. було Височайше затверджено думку З’єднаних Департаментів Державної Економії і Законів Державної Ради про відкриття міських училищ у 5 містах возз’єднаної частини Бессарабії: Ізмаїлі, Болграді, Кілії, Рені, Кагулі та в посаді Вілково (60590).

² Живописная Россия. Малороссия и Новороссия... — С. 173-186.

³ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. VII. — С. 234-238. (№ 4466).

відкладалося до 1 січня 1888 р.¹ Втім, і це стосується територіальних рамок нашого дослідження скоріше опосередковано, оскільки втрачені Катеринославською губернією землі і сьогодні знаходяться за межами України. Адже Маріуполь, який у середині XIX ст. входив до складу Таганрозького градоначальства², вже у 1874 р. мав статус повітового міста Катеринославської губернії, не належачи до градоначальства.

Не такими рухливими, як в останній чверті XVIII – на початку XIX ст., були кордони адміністративно-територіальних одиниць інших, ніж губернський, рівнів. При цьому статус і сам “перелік” цих одиниць не залишалися сталими. Оскільки однією зі специфічних ознак міських поселень було виконання ними функцій адміністративних центрів, то саме в них зосереджувались керівні установи адміністративно-територіальних одиниць Півдня, а тому відповідний аспект урбанізаційних процесів буде докладно нами розглянуто в третьому розділі. Зараз же зазначимо, що, як і раніше, трансформації обумовлювалися складним комплексом причин, серед яких важливу роль відігравали прагнення пристосувати адміністративно-територіальний устрій до найбільш ефективного виконання завдань, що ставилися державною владою³, а також певне урахування стрімкого економічного розвитку Півдня.

Саме через свій могутній економічний потенціал Південна Україна, попри певну втрату свого військово-стратегічного значення, продовжувала посідати неабияке місце в планах офіційного Петербурга. Заслуговує на увагу теза Роджера Тейда про те, що “Новоросія” являє собою чудовий приклад для вивчення взаємозалежності росту міст та індустріалізації, оскільки саме в цьому регіоні мали місце найбільш значні темпи індустріального розвитку (завдяки видобутку вугілля, заліза, виплавці сталі), інтенсивна розбудова залізничної мережі, помітний прогрес у створенні продуктивної комерційної сільськогосподарської економіки⁴. Разом із тим, на потужний економічний розвиток регіону можна подивитись і під таким кутом зору: Південна Україна відіграла неабияку роль у формуванні українського товарного ринку; на її морські порти переорієнтовувалися товаропотоки Лівобережжя та Правобережжя, що сприяло перетворенню українських

¹ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. VII. — С. 403. (№ 4701).

² Городские поселения в Российской империи. — Т. 2... — С. 186-196.

³ Лыман І.І. Російська православна церква на півдні України... — С. 60.

⁴ Thiede Roger L. Industry and Urbanization in New Russia from 1860 to 1910... — P. 125.

земель на об'єднаний господарський організм; розширення контактів із закордоном послаблювало російський економічний вплив на регіон¹.

Потужним чинником і економічного розвитку, і урбанізаційних процесів було заселення південноукраїнського регіону. Про зростання населення безпосередньо міських поселень Півдня мова піде в шостому розділі монографії, зараз же звернемо увагу лише на кілька моментів, що стосуються в цілому специфіки міграції до регіону. Скасування кріпацтва відкрило нову сторінку в історії заселення Південної України. Втрата в результаті реформи селянством імперії помітної частини надільних земель, подальше скорочення земельних наділів внаслідок природного приросту населення, зростання повинностей, платежів та орендної плати (що нерідко перевищувала прибутки), доведене до крайності розорювання земель, зниження оплати праці штовхали селянство інших регіонів Російської імперії до переселення на Південь. Адже в регіоні відчувалася гостра нестача робочих рук, і він вважався “багатоземельним” у порівнянні з основними регіонами виходу мігрантів (Лівобережною та Правобережною Україною, Центральним Чорноземним районом). Близькість до Південної України була одним із чинників, що обумовили саме таку географію основних регіонів виходу переселенців. Після скасування кріпацтва основними регіонами притоку мігрантів були південь і південний схід Російської імперії; Сибір стала основним регіоном, що колонізувався, лише з початку 1890-х рр.² Поряд з офіційною колонізацією мало місце активне самовільне переселення на Південь. Державна політика “регулювання” міграції, певною мірою стримуючи офіційну колонізацію, вела до розвитку землеробського відходу. Переселенська хвиля стала спадати після 1887 р. Більша частина наявних казенних і вільних земель при сільських громадах колишніх державних селян уже була заселена; велика кількість нових поселень самовільних переселенців виникла на поміщицьких землях. Попит на робочу силу суттєво знизився через розвиток землеробського відходу, пік якого припадає на 1880-і рр., а також через поширення машин у сільськогосподарському виробництві. До цього додалися зменшення заробітної платні, підвищення орендних цін, погіршення умов праці, дії місцевої влади, що були спрямовані на обмеження переселення до

¹ Турченко Г.Ф. Південна Україна в контексті формування модерної української нації (XIX – початок 20-х рр. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Г.Ф. Турченко. — Дніпропетровськ, 2006. — С. 15.

² Втім, показово, що вже 7 грудня 1896 р. імператором було затверджено положення Комітету Сибірської залізниці про можливі заходи щодо зменшення розмірів переселенського руху (ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIII. — Отд. I. — С. 26-27. (№ 13490а)).

регіону. Як наслідок, з кінця 1880-х рр. уже Південна Україна ставала регіоном виходу мігрантів на Північний Кавказ і в Сибір¹. Нарешті, вкрай важливо мати на увазі не лише часові, але й просторові особливості процесу заселення Південної України: складові регіону не були однаково привабливими для переселенців із цілого комплексу причин, починаючи зі щільності вже наявного населення і якості ґрунтів, і закінчуючи позицією місцевої влади в “міграційному” питанні.

Вкрай важливо мати на увазі, що і в міграційному русі, і в інших аспектах історії Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., які за броделівською типологією можна віднести до “кон’юнктур”, попри всю їхню змінність у часі, можна побачити риси (елементи) того, що розуміли під “структурами довгої тривалості учні Фернана Броделя. При всіх модернізаційних змінах ці “структури” залишалися сталими, що, між іншим, і дає підстави казати про нелінійність і нетотальність модернізаційних процесів у регіоні.

Цілком зрозуміло, що розглянутими історичними умовами далеко не обмежується той широкий спектр чинників, які так чи інакше відображалися на трансформаціях мережі міських поселень Південної України, на економічному, соціальному та культурному аспектах урбанізаційних процесів у регіоні, на специфіці його міського населення тощо. При висвітленні відповідних проблем ми ще звернемося до нерозглянутих тут чинників, так само як і до конкретизації впливу тенденцій, згаданих у цьому підрозділі. Зараз же звернемо увагу на те, що як ступінь “вмонтованості” міських поселень у життя регіону, так і поширення урбанізаційних процесів на сільську місцевість не дають можливості чітко виокремити комплекс чинників впливу на урбанізацію Півдня, які мають виключно “зовнішній” характер (за аналогією, скажімо, із виокремленням, за формулюванням І. Смолича, “зовнішніх факторів” впливу на церковне життя, які, будучи незалежними від внутрішнього життя Церкви, разом із тим суттєво позначалися на ньому)². Адже багато із згаданих чинників були одночасно і чинниками внутрішнього життя як міських поселень, так і сільської місцевості, куди проникав міський образ життя.

¹ Бойко Я.В. Заселение Южной Украины в 60-80-х годах XIX в.: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 “История СССР” / Я.В. Бойко. — К., 1990. — С. 9-13; Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. 1860-1890 гг. — Черкассы: Сіяч, 1993. — С. 10-102.

² Смолич И.К. История русской церкви 1700 – 1917: пер. с нем. — М.: Изд. Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. — Часть первая. — С. 24.



2. Типологія та динаміка зміни чисельності міських поселень Півдня

Однією з основних проблем урбаністики є те, що, при досягненні консенсусу в погляді на міста як на ключ до розуміння урбанізації, як на “одиницю виміру” урбанізаційного процесу, його конститутиву, носія, транслятора, дослідники не мають єдиної точки зору щодо визначення самого поняття “місто”. Згідно з іронічним висловлюванням С.Н. Перцика, “що таке місто скаже всякий, крім урбаніста”¹.

Сучасні дослідники міста і міського середовища (соціологи, філософи, культурологи, економісти, географи, демографи, психологи, екологи), як правило, або зовсім відмовляються від розв’язання “дефініційної проблеми”, або ж дають місту найрізноманітніші визначення, в яких намагаються відобразити всю багатоманітність існуючих характеристик². У науковому доробку неісториків можна зустріти найрізноманітніші дефініції і твердження щодо міст: від такого, що вже вважається класичним, погляду Луїса Вірта на місто як на “комбінацію трьох ключових перемінних: розміру, щільності і гетерогенності (або різноманітності) населення”³, погляду Роберта Парка, згідно з яким “місто — стан свідомості, корпус звичаїв і традицій; це не лише фізичний механізм і штучна конструкція”⁴, і аж до провокативно-полемічної сентенції, що “міста у нас існують переважно як написи на картах і рядки в статистичних звітах. У Росії не було і немає міст, якщо під містом розуміти перш за все соціальну організованість городян”⁵.

Найчастіше повторюваними у визначеннях міста є такі моменти:

1. Вказівка на просторове скупчення та організацію споруд, людей, речей, стосунків.

¹ Перцик Е.Н. Города мира. География мировой урбанизации. — М.: Международные отношения, 1999. — С. 12.

² Дулина Н.В. Город в трансформирующемся обществе: методология и практика исследования. — Волгоград: Волгоградское научное издательство, 2006. — С. 23.

³ Див.: Gottdiener M., Budd L. Key Concepts in Urban Studies. — London-Thousand Oaks-New Delhi: SAGE Publications, 2005. — P. 6.

⁴ Park Robert E. The City. Suggestions for Investigation of Human Behavior in the Urban Environment // The City / Edited by Robert E. Park, Ernest W. Burgess, and Roderick D. McKenzie. — Chicago: The University of Chicago Press. — Pp. 1-46.

⁵ Город России на пороге урбанизации [электронный ресурс] / В.Л. Глазьев // Город как социокультурное явление исторического процесса. — М.: Наука, 1995. — Режим доступа до статті: http://www.glazychiev.ru/habitations&cities/1995_gorod_Rossii_na_poroge_urban.htm.

2. Виділення специфічних видів міської діяльності (несільськогосподарської), вказівка на її якісну своєрідність (інтенсивна, різноманітна, концентрована, інтегрована, диференційована тощо).

3. Виділення міського образу життя.

4. Акцентування на наявності офіційного статусу міста.

5. Зазначення місця в системі розселення населення.

6. Визначення міста як специфічного штучного життєвого середовища; як цілісності; як системи взаємодії різних середовищ (соціальних, просторових, економічних, екологічних тощо)¹.

7. Погляд на місто як на концепт культури².

Якщо ж казати про істориків, то більшість із них відмовляється давати визначення міста поза конкретно-історичним контекстом, справедливо вважаючи, що “немає міста і села взагалі — в кожному епоху і в кожній країні ці поняття мають конкретний економічний, соціальний і політичний зміст”³.

У цьому плані ми, із певним застереженням, схилиємося до підходу, яким користується і Б.М. Миронов, згідно з яким “містами є ті поселення, які визнавалися за міста самими сучасниками... Ми маємо справу з містом кожного разу, коли його мешканці вважали, що вони проживали в місті”⁴. Щодо застереження, то маємо відзначити певну неузгодженість у наведеному формулюванні провідного російського соціального історика: безпосередньо мешканцями населеного пункту аж ніяк не обмежується коло осіб, чия позиція має враховуватися при віднесенні поселення до категорії міст. Важливо брати до уваги і сприйняття населеного пункту оточуючим “неміським” населенням, і сучасниками-мешканцями інших населених пунктів, що складала і публікували статистичні та інші матеріали.

Ще більш важливою є позиція тогочасної офіційної влади щодо статусу того чи іншого населеного пункту. Саме ця позиція, як правило, була визначальною при класифікації населених пунктів укладачами статистичних та довідкових матеріалів, вона ж суттєво впливала на сприйняття поселення його мешканцями та оточуючим населенням (попри це ми аж ніяк не схильні казати про повний збіг “образу міста” і його офіційного статусу).

¹ Дулина Н.В. Социально-пространственная модификация современного российского крупного города: автореф. дис. доктора социологических наук: 22.00.04: “Социальная структура, социальные институты и процессы”. — Волгоград, 2007. — С. 33-34.

² Ильин В.Г. Город как концепт культуры: дис...

³ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 282.

⁴ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 282.

Отже, необхідно звернутися до позиції імперської влади щодо визначення і статусу того чи іншого населеного пункту, і загалом типології поселень. Упродовж XVIII – початку XX ст. містом називався населений пункт, що визнавався таким офіційно державою, а його населення автоматично отримувало юридичні права міських обивателів¹. Критерії міста були визначені Жалуваною грамотою містам (“Грамотою на права та вигоди містам Російської імперії”) від 21 квітня 1785 р.², хоча самої чіткої дефініції відповідного населеного пункту не містилось і тут. Місто мало будуватися за планом, затвердженим імператором (п. 1); імператором же мав затверджуватися герб міста (п. 28). Крім того, аби вважатися містом, населений пункт повинен був мати свою жалувану грамоту за підписом імператора і державною печаткою, де “прописувались від слова до слова” “громадські та особисті вигоди”, перелічені в Грамоті на права та вигоди містам Російської імперії (п. 57)³. Отже, місто повинно було мати самоврядну громаду з правами юридичної особи.

Населені пункти, що визнавались офіційною владою за міста, мали свою ієрархію, що включала столиці, губернські, повітові, безповітові (заштатні) міста, міста з особливим статусом. Підкреслимо, що йдеться виключно про офіційні міста. Втім, ними далеко не обмежувався перелік міських поселень. До останніх до 1860-х рр. відносились інші види неземлеробських поселень: посади, окремо розміщені промислові заклади, духовні (релігійні) поселення, військові поселення, містечка (Б.М. Миронов невинно збузив характеристику останніх до “торгово-промислових центрів без фортеці, заселених переважно євреями на території, приєднаних в результаті поділів Польщі”⁴, не врахувавши при цьому специфіку цілої низки містечок Південної України, які аж ніяк не можна зарахувати до тих, що увійшли до складу Російської імперії із землями, що раніше належали Речі Посполитій).

Досить типовими для свого часу, і в той же час такими, що враховували місцеву специфіку, були визначення різних типів населених пунктів, наведені у виданні Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ “Херсонська губернія. Список населених

¹ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 283.

² Константінова (Циберт) В.М. “Грамота на права и выгоды городам Российской империи” як джерело з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. XIV. — Запоріжжя: Просвіта, 2002. — С. 25-29.

³ ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXII. — С. 358-384. (№ 16187).

⁴ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 283.

місць за відомостями 1859 року” (щоправда, формулювання щодо безпосередньо “міста” тут таки відсутнє). Так, містечком назване “поселення, до якого можуть приписуватись на проживання купці та міщани”. Посад — “поселення з тими ж правами, що й містечко; ця назва належить у Херсонській губернії переважно поселенням великоросійського походження”. Пригород — “те ж, що й посад. Ця назва приурочується в Херсонській губернії 6 населеним місцям, що в минулому були адміралтейськими поселеннями”. Слобода — “населена місцевість, мешканці якої користувались у старину особливими правами; також поселення міських міщан в Одеському градоначальстві”¹.

Після 1860-х рр. міськими поселеннями офіційно вважалися вже лише безпосередньо міста, посади та містечка. У деяких випадках до них зараховувались і слободи. При цьому не можна погодитись із тезою дисертації С.Б. Надібської, що “під час [в авторефераті: “в ході”² — В.К.] проведення перепису 1897 року містечка, слободи, посади та інші населені пункти були виключені зі складу міських поселень”³. Тут маємо справу з некоректним переказом фрагмента книги П.Г. Риндзюньського, на яку і посилається Світлана Богданівна. А вже у Риндзюньського читаємо: “У виданнях матеріалів перепису 1897 р. населення подібних місцевостей [містечок, слобід і посадів — В.К.] до міського не зараховувалось”⁴. Тобто йдеться аж ніяк не про виключення містечок, слобід і посадів зі складу міських поселень, а лише про специфіку проведення перепису і систематизації його матеріалів.

У Повному Зібранні законів Російської імперії за період, що нас цікавить, зустрічаємо цілу низку варіацій “адміністративно-територіальної адресації” законодавчих документів.

У деяких пунктах Положення про мито на право торгівлі та інших промислів від 9 лютого 1865 р. окремо йдеться про “міста, посади та містечка”⁵, чим містечка віднесені до розряду міських поселень⁶.

¹ Список населенных мест по сведениям 1859 года. XLVII. Херсонская губерния / Ред Л. Майков... — С. LXXIX.

² Надібська С.Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861-1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): автореф... — С. 3.

³ Надібська С.Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861-1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Надібська Світлана Богданівна. — Одеса, 2005. — С. 10.

⁴ Риндзюньский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России... — С. 127.

⁵ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XL. — Отд. I. — С. 157-175. (№ 41779).

⁶ Щерба Т.О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: дис... — С. 58.

Те ж саме стосується Височайше затвердженого 4 жовтня 1866 р. Положення про податок з нерухомості в містах, посадах та містечках¹.

У Височайше затвердженій 29 липня 1868 р. думці Державної Ради про влаштування громадських банків у промислових селищах мова йшла про “селища, що наближаються за своїм характером до міських поселень”².

Певною мірою про зміст, що вкладався офіційною владою в дефініцію міста, можна судити з Іменного указу від 1 червня 1869 р. “про перейменування поселень, які не мають міського характеру, в губерніях Царства Польського на посади”. Тут зазначається, що серед 452 міст Царства “знаходиться багато таких поселень, які хоча і йменуються містами, але через незначну кількість мешканців, малий розвиток промисловості і недостатність прибутків насправді не мають значення міст”. Втім, у цьому ж документі знаходимо і таке формулювання: “Ті з міст, які, через незначну кількість мешканців, малий розвиток торгівлі і недостатність прибутків, не мають насправді значення міських поселень, перейменувати на посади”. Тобто тут йдеться вже про “малий розвиток” не промисловості, а торгівлі³.

Не знаходимо чіткої дефініції міста в Міському положенні від 16 червня 1870 р.⁴; натомість тут міститься розлога регламентація діяльності діяльності органів міського самоврядування, тобто як ознака міста передбачається наявність тут специфічних громадських установ. Симптоматично, що Міське положення фактично повторює деякі вимоги щодо критеріїв міста, визначені “Грамотою на права та вигоди містам Російської імперії”.

Показово, що тоді як у Міському положенні від 16 червня 1870 р. використовувався термін “місто”, Міське положення від 11 червня 1892 р. оперувало вже переважно терміном “міське поселення”⁵. Тут же знаходимо своєрідну градацію міст у зв’язку із регламентацією виборів до дум: 1) столиці; 2) губернські міста з населенням більшим за 100 тис. осіб та Одеса; 3) решта губернських міст, обласні міста, що входять до складу градоначальств, “більш значні повітові міста”; 4) “решта міських поселень”⁶. Крім того, в Міському положенні окремо згадується про

¹ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLII. — Отд. II. — С. 88-92. (№ 43702).

² ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLIII. — Отд. II. — С. 122-123. (№ 46149).

³ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLIV. — Отд. I. — С. 570-572. (№ 47163).

⁴ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLV. — Отд. I. — С. 821-839. (№ 48498); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLV. — Отд. III. Приложения. — С. 270-271. (№ 48498).

⁵ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XII. — С. 430-456. Приложения. — С. 170-174. (№ 8708).

⁶ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XII. — С. 440. (№ 8708).

міста, влаштовані на території фортець, про безповітові міста і “приморські порти”.

При цьому варто зауважити, що в законодавстві зустрічаємо термін “приморський порт” і як синонім портового міста, і в більш вузькому значенні. Зокрема в положенні від 7 травня 1891 р. про приморські торгові порти зазначено: “під іменуванням “порт” маються на увазі як портові води (гавань і рейд), так і прибережний у приморській місцевості простір, зайнятий портовими спорудами: пристанями, молами та набережними, і загалом усе морське прибережжя, яке служить для цілей торгового мореплавства і морських промислів”¹.

У Височайше затверджених 11 серпня 1903 р. правилах щодо вжиття заходів з припинення холери та чуми, при появі їх в імперії, міститься така градація “окремих населених пунктів”: “місто, порт, містечко, селище та ін.”².

У законодавстві знаходимо дихотомію “міста і селища”, “місто і повіт”³. Поширеним було формулювання “міські і сільські громади”⁴. Крім того, якщо в узаконенні не передбачалося розрізняти міста і повіти, то вживалося формулювання “в місцевостях”.

Те, що поняття “міського поселення” було ширшим за поняття “місто”, досить прозоро відбилось у Височайше затвердженій 16 грудня 1896 р. думці Державної Ради, якою визначались умови видачі довгострокових кредитів “під нерухоме майно, яке знаходиться поза містами, в місцевостях, які мають характер міських поселень”⁵.

Ми цілком свідомі того, що офіційна типологія населених пунктів, їхній поділ на “міські” і “неміські”, що застосовувався в Російській імперії, були далекими від ідеальних і багато в чому не враховували реального стану розвитку того чи іншого конкретного поселення. Консервативність влади, складність процедури зміни статусу населеного пункту та ціла низка інших чинників стали причиною того, що кількість офіційних міських поселень змінювалася доволі повільно, що не відображало реальних темпів урбанізації.

Між іншим, усвідомлення такої недосконалості підштовхувало вже сучасників до спроб випрацювання науково обґрунтованих критеріїв

¹ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XI. — С. 242. (№ 7674).

² ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIII. — Отд. I. — С. 881. (№ 23336).

³ Див., наприклад: ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XVIII. — Отд. I. — С. 322. (№ 15384); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. LIV. — Отд. I. — С. 331-332, 335. (№ 59568, 59576).

⁴ Див., наприклад: ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLV. — Отд. I. — С. 437-438. (№ 48250).

⁵ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XVI. — С. 774. (№ 13528).

розподілу населених пунктів на “міські” і “неміські” та організувати, згідно з цими критеріями, викладення документального матеріалу¹.

Однією з перших масштабних спроб внести ясність у питання про специфічні ознаки, за якими можна розрізняти міські поселення, можна вважати працю “Міста Росії в 1904 році”, видану Центральним статистичним комітетом у 1906 р.² У “Загальних висновках” після промовистого підзаголовку “Невизначеність поняття “міста”” тут міститься таке спостереження: “поняття і ознаки міського поселення ніде в законі твердо не встановлені”. Хоча далі і зазначається, що міськими поселеннями вважаються міста, а також посади та містечка, які знаходяться на міському положенні; посади, які визнаються за міські поселення, нічим не відрізняються від міст, особливо якщо до них застосоване Міське положення; те ж саме стосується і тих містечок, в яких запроваджене Міське положення. Укладачі “Міст Росії в 1904 році” небезпідставно зауважують, що при розподілі населених пунктів на “міські” і “сільські” зовсім не береться до уваги ні характер занять мешканців, ані їхня чисельність. Тому в багатьох офіційно визнаних міських поселеннях головним заняттям мешканців є сільське господарство, іноді промисли (рибальство, полювання), які “нічого спільного з міським життям не мають”, тоді як ремісництво і торгівля там іноді повністю відсутні. У той же час неврахування при визначенні статусу населеного пункту чисельності його населення призводить до того, що серед міст Російської імперії 200 мають населення менше за 5 тисяч, тоді як приблизно стільки ж сільських поселень мають мешканців більше ніж 10 тисяч кожне³.

Тож були запропоновані дані щодо кількох десятків ознак (з поділом багатьох з них на підпункти), за якими різняться міські і неміські поселення, причому до списків “Міст Росії в 1904 році” було включено багато населених пунктів, які офіційно вважалися селами⁴.

¹ Рьндзюнський П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России... — С. 126.

² Города России в 1904 году...

³ Города России в 1904 году... — С. 439.

⁴ Щодо населених пунктів Південної України згідно з “Містами Росії в 1904 році”, маємо таку картину. Стосовно Катеринославської губернії не згадуються містечка Аннівка, Веселогорськ (Всевологорськ), Дмитрівка, Іванівка, Ігрень, Котовка, Одиноківка-Кулікова, Петропавлівка, Хорошево, Юр'ївка, слобода Чаплі, і разом із тим наводяться дані щодо селища Амур-Нижньодніпровськ, сіл Гуляйполе, Кам'янка, Кам'янське, Новоспасівка, Покровське, Саксагань, Софіївка, Томаківка, Чаплинка. У даних по Таврійській губернії не знаходимо згадки міста Генічеська і містечка Каховки; натомість наводиться інформація про села Андріївка, Берестове, Велика Білозерка, Велика Знам'янка, Велика Лепетиха, Верхній Рогачик, Верхня (Мала) Білозерка, Михайлівка, Миколаївка, Попівка, Рубанівка, Черніївка. Щодо Херсонської губернії немає даних про містечка Велика Олександрівка,

Втім, уже невдовзі підходи, використані упорядниками праці “Міста Росії в 1904 році”, були піддані жорсткій критиці. В.П. Семенов-Тян-Шанський дійшов висновку, що ця цікава за своїм задумом робота далеко не виправдала очікувань, що на неї поклалися. За переконанням В.П. Семенова-Тян-Шанського, найголовніші ознаки міського життя (з яких деякі, доволі суттєві, взагалі пропущені) в таблицях і висновках “Міст Росії в 1904 році” були “перемішані” із зовсім неважливими ознаками, так що “ніякого ясного уявлення про міський статус даного пункту не виходить”¹.

Тож В.П. Семенов-Тян-Шанський запропонував свою, оригінальну, систему ознак, що розрізняли міські і неміські поселення, з яких найважливішими були частка населення, не зайнятого в сільському господарстві, і жвавість торгово-промислового обороту, що вираховувався на одного мешканця.

Семенов-Тян-Шанський розробив класифікацію поселень, які могли претендувати на міський статус, причому ним були виокремлені форми поселень, які мали проміжний статус між “істинним містом” і селом. Маються на увазі “адміністративні пункти” (тобто офіційні міста, чий економічний розвиток не дотягував до критеріїв “істинних міст”) і “майбутні міста” (населені пункти без офіційного статусу міста але з перспективним торгово-промисловим потенціалом). Серед південноукраїнських населених пунктів до “адміністративних пунктів” Веніаміном Петровичем були зараховані Анан’їв, Бобринець, Новомосковськ, Берислав, Очаків, Новомиргород, Овидіополь, Карасубазар, Бахчисарай, Старий Крим, Єнікале, Слов’яносербськ. “Майбутніми містами” були названі Злинка (Новоукраїнськ), Петропавлівка (Павлоградського повіту), Висунськ (Батуринець), Пологи, Братолобівка (Лисаневичева), Ігреня, Мігея, Долинська (Олександрійського повіту), Чаплино, Нью-Йорк (Бахмутського повіту),

Анчекрак (Янчокрак), Братолобівка (Лисаневичева), Варварівка (Велика Коса), Іллінське (Парутіно), Кам’янка Красна, Кантакузівка, Ковалівка, Костянтинівка, Куликово Поле (Черново), Ізмайлове Куркове (Покровське, Курисово Покровське, Балай, Балаве), Лиса Гора, Любомирка, Мостове (Ляхово, Привольне), Нечаянне (Козлово), Миколаївка (Жидовське), Новгородка (Куцівка), Нововоронцовка (Воронцовка, Миколаївка), Нова Одеса (Федорівка), Новопавлівка (Меланське), Онуфріївка (Іванівка), Свято-Троїцьке (Волхонське, Волохонське, Троїцьке), Северинівка (Потоцьке), Софіївка (Гайківка, Гейківка), Станіслав, Степанівка (Шараєво, Ширяєво), Троїцьке (Коблево), Улянівка, Федорки, Широке, Янівка (Баранова Мала), про посади Новоархангельськ (Архайгород). Натомість наводяться дані про село Казанка.

¹ Семенов-Тян-Шанський В.П. Города деревня в Европейской России... — С. 48.

Яковлівка, Рудченково, Ясинувата, Селидівка, Залізне, Государів Байрак, Попасна¹.

Доцільно співвіднести наведені вище списки з даними щодо офіційного статусу кожного зі згаданих населених пунктів². Назване співвіднесення дає таку картину: тоді як усі “адміністративні пункти” були повітовими або безповітовими містами, серед “майбутніх міст” жоден населений пункт не мав офіційного статусу міста, натомість були представлені 1 посад, 4 містечка, 2 станції, 6 сіл, 1 “деревня”. Ще 3 названі В.П. Семеновим-Тян-Шанським “майбутні міста” (Нью-Йорк, Яковлівка, Рудченково) взагалі відсутні в опублікованому в 1905 р. на підставі даних перепису 1897 р. списку населених пунктів із кількістю мешканців від 500 осіб. Сам Веніамін Петрович зазначав, що ці населені пункти, вірогідно, вже стали “справжніми [не “істинними” — В.К.] економічними містами”, але вони виникли настільки недавно, що про їхнє населення немає ніяких даних, а отже, до “майбутніх міст” вони можуть бути віднесені лише умовно³.

Семенов-Тян-Шанський запропонував три шкали для класифікації міських поселень:

Перша — за чисельністю населення, згідно з якою виділялось шість груп “істинних міст”: 1) столиці (1 млн. і більше мешканців); 2) крупні міста (100 тис. — 1 млн.); 3) великі міста (40 тис. — 100 тис.); 4) середні міста (10 тис. — 40 тис.); 5) малі міста (5 тис. — 10 тис.); 6) “городки”⁴ (1 тис. — 5 тис.).

Друга — за річним торгово-промисловим оборотом на одного мешканця: 1) вельми жвавий (від 800 крб. і вище); 2) жвавий (від 500 до 800 крб.); 3) середній (від 100 до 500 крб.); 4) слабкий (від 50 до 100 крб.); 5) вельми слабкий (нижче 50 крб.). Причому, за переконанням Веніаміна Петровича, населені пункти двох останніх категорій не повинні зараховуватися до “істинних економічних міст”.

¹ Семенов-Тян-Шанский В.П. Город и деревня в Европейской России... — С. 157, 167, 176-177.

² Населенные места Российской империи в 500 и более жителей...

³ Семенов-Тян-Шанский В.П. Города деревня в Европейской России... — С. 176-177.

⁴ С.Б. Надібська у своїй дисертації переклала назву відповідної групи “істинних міст”, виділеної Семеновим-Тян-Шанським, як “містечка” (Надібська С.Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861-1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): дис... — С. 11). На нашу думку, такий пряий переклад є некоректним, оскільки В.П. Семенов-Тян-Шанський використовував термін “городок” саме з метою розрізнення населених пунктів з населенням від 1 тис. до 5 тис. від населених пунктів з офіційним статусом “містечек”.

Третя шкала — за “ступенем участі промисловості в торгово-промисловому обороті міста”: 1) сильно промисловий (40 % і більше всього торгово-промислового обороту); 2) промисловий (25 – 40 %); 3) помірно промисловий (20 – 25 %); 4) торговий (слабо промисловий) (менше 20 %) ¹. При цьому залишається незрозумілим, куди саме мають бути віднесені поселення, де відповідний показник становив рівно 40 % і 25 %.

Семенов-Тян-Шанський не обмежився наведеними вище класифікаціями, і зробив спробу розділити міста Європейської частини Російської імперії за географічною ознакою, виокремивши специфічні типи заселення.

За цією типологією більшість міських поселень Південної України була віднесена Веніаміном Петровичем до “чисто долинного” підтипу “південного чорноземного типу заселення”. Серед “крупних міст” сюди були зараховані Одеса, Катеринослав, Миколаїв; “великих міст” — Єлисаветград, Херсон; “середніх міст” — Маріуполь, Бердянськ, Кам’янське, Великий Токмак, Олександрівськ, Євпаторія, Нікополь, Мелітополь, Кривий Ріг, Павлоград, Вознесенськ, Олександрія, Каховка, Гуляйполе, Генічеськ; “малих міст” — Олешки, Широке (зі станцією Інгулець Херсонського повіту), Ольвіополь, Верхньодніпровськ, Гола Пристань, Березівка (Новоолександрівка Анан’ївського повіту), Амур, Оріхів, Нововоронцовка, Лозова, Сартана, Перекоп (з Вірменським Базаром), Мануйлівка (зі станцією Верхньодніпровськ), Якимівка; “городків” — Маяки, Великий Анадол (з Ольгінін), Старий Керменчик, Городище, Павлівка (Маріупольського повіту), Синельниково, Веселі Терни (з Новопавлівкою), Карань, Гришино, Нова Каракуба, Добре (Херсонського повіту), Гальбштадт (з Альт-Нассау, Гоффенталем і Мунтау), Царедарівка, Хортиця, Знам’янка (Олександрійського повіту), Саки, Пришиб, Джанкой, Славгород ².

До “південного садівницького типу” були віднесені: “великі міста” — Севастополь, Сімферополь; “середні міста” — Керч, Феодосія, Ялта; “городки” — Алушта, Гурзуф, Балаклава, Алупка, Судак (ні “крупні міста”, “ні малі міста” півдня України до цього типу, згідно із Семеновим-Тян-Шанським, не належали) ³.

¹ Семенов-Тян-Шанський В.П. Город и деревня в Европейской России... — С. 73-74; Города и деревня в Европейской России: сто лет перемен. Монографический сборник — М.: ОГИ, 2001. — С. 24-26.

² Семенов-Тян-Шанський В.П. Города и деревня в Европейской России... — С. 150-157.

³ Семенов-Тян-Шанський В.П. Города и деревня в Европейской России... — С. 165-166.

До “гірничозаводського типу” Семенов-Тянь-Шанський зараховував: “велике місто” — Юзівку; “середні міста” — Луганськ, Бахмут, Горлівку (з Корсунью); “малі міста” — Голубівку, Успенське (Ольхове), Крестну (Іванівку), Щербинівку (з Кривим Торцем), Юр’івку (Слов’яносербського повіту); “городки” — Олександрівку (Кремінну, з Григор’ївським), Лисичанськ, Дружківку, Микитівку (Бахмутського повіту), Єнакієво (Петровські заводи), Алмазну, Костянтинівку (з Дмитрієвським, Бахмутського повіту), Старомихайлівку, Лозову Павлівку, Дебальцево, Миколаївку (Бахмутського повіту), Авдот’їно, Сантуринівку, Волинцево (Верівку, Верещагіно), Єленівку, Первозванівку, Гаврилівку (Бахмутського повіту)¹.

Втім, критика класифікації, запропонованої видатним російським геурбаністом, не забарилася. Одним зі “слабких місць” виявилось саме визначення “істинного міста”. В.Е.Ден писав, що ні людність, ані жвавість торгово-промислового життя не є принциповими ознаками “істинного міста”. Натомість В.Е.Ден звернув увагу на іншу ознаку — переважання несільських занять населення, до яких В.П. Семенов-Тянь-Шанський не відносив службу в армії і флоті, чиновницьку і церковну службу, “вільні професії” а також осіб без професій (пенсіонери, учні, особи, що перебувають у в’язницях та лікарнях, а також ті, що живуть на відсотки з капіталу або ренти)². Значно пізніше принципи виділення Семеновим-Тянь-Шанським “істинних міст” були поставлені під сумнів П.Г. Риндзюньським. Павло Григорович зауважував, що якщо цензом для віднесення населеного пункту до “міст” чи “неміст” взяти якусь кількість мешканців населеного пункту або розмір обігових капіталів, задіяних у промисловості чи торгівлі, або ж комбінований показник співвідношення розмірів капіталів і чисельності населення, то навряд чи можна вивести переконливі межі такого цензу. П.Г. Риндзюньський не певний, що є прийнятним такий показник ступеня підприємництва, як загальна сума капіталів без урахування диференціації останніх за сферами обігу, так само як існує сумнів і щодо того, що критерієм міста може служити загальна чисельність мешканців без урахування соціальної і професійної структури населення³.

¹ Семенов-Тянь-Шанский В.П. Города деревня в Европейской России... — С. 173-176.

² Див.: Рогачев А.М. Города Европейского Севера России во второй половине XIX – начале XX вв.: дис. ... кандидата исторических наук: 07.00.02 / Рогачев Алексей Михайлович. — Сыктывкар, 2005 — 230 с. (С. 7-8); Ден В.Э. Отзыв о сочинении В.П. Семенова-Тянь-Шанского “Город и деревня в Европейской России” // Сборник отчетов о премиях и наградах за 1911 год. — Пг., 1916. — С. 2-23.

³ Риндзюньский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России... — С. 126-127.

Критика деяких положень концепції В.П. Семенова-Тян-Шанського міститься і в книзі, присвяченій пам'яті Веніаміна Петровича — “Місто і село в Європейській Росії. Сто років змін”.

Втім, підкреслимо, що, як правило, ставляться під сумнів не самі підрахунки Семенова-Тян-Шанського, а деталі його концептуального підходу.

Так чи інакше уразливими для критики є й інші спроби запропонувати чіткі критерії для розподілу поселень на “міські” і “неміські”, “міста” і “неміста”¹. Залишається актуальною теза Ярослави Верменич про те, що

¹ Достатньо показовими в цьому плані є висновки А.О. Гуменюка щодо розвитку міст Правобережної України в другій половині XIX ст. Науковець, констатує, що “дослідники історії капіталістичного міста відзначали недосконалість адміністративного принципу розподілу населених пунктів на міські і неміські, що діяв на території Російської імперії”, стверджує, що проведений ним аналіз джерел і зіставлення різноманітних показників демографічного і соціально-економічного характеру показали, що наприкінці XIX ст. “на Правобережжі нараховувалося... 99 міських поселень, тобто у 2,4 рази більше, ніж було визначено офіційним реєстром. Серед них було 41 місто, що мало на той час відповідний юридичний статус, і 58 містечок, які за більшістю соціально-економічних показників та за кількістю населення можна віднести до міського типу. Показниками такого роду можна вважати високий рівень торгово-промислової активності та переважання несельськогосподарських занять у діяльності населення, а також кількість жителів не менша ніж 2 тис. чол.” (Гуменюк А.О. Міста Правобережної України в другій половині XIX ст.: автореф... — С. 9-10). Питання не лише в тому, який саме рівень торгово-промислової активності варто вважати “високим” і чому за нижню припустиму “планку” населення міського поселення береться саме 2 тис. осіб. Ще менш зрозумілим є те, чому Анатолій Олексійович вважає, що містечка не відносилися до офіційних міських поселень, стверджуючи, що міських поселень у регіоні було у 2,4 рази більше, “ніж було визначено офіційним реєстром”, і тут же пишучи про містечка, які, за його думкою, “можна віднести до міського типу”.

У той же час необґрунтованим вважаємо поділ населених пунктів, запропонований С.Б. Надібською, в авторефераті якої безапеляційно стверджується, що “в Херсонській та Катеринославській губерніях у 1860-1890-х рр. містами були Одеса, Катеринослав, Херсон, Миколаїв, Єлисаветград, Луганськ (з 1882 р.) та Бахмут” (Надібська С.Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861-1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): автореф... — С. 3). У дисертації ж Світлани Богданівни міститься таке уточнення: “Всі інші поселення міського типу того періоду (навіть повітові та позаштатні) за кількістю населення та іншими показниками слід віднести до категорії містечок” (Надібська С.Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861-1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): дис... — С. 15). Аргументація для такого поділу названа наступна: “виходячи з переліку офіційно визнаних міст та охарактеризованих вище класифікацій”. Маються на увазі класифікації В.П. Семенова-Тян-Шанського, І.К. Вологодцева, П.Г. Риндзюньського, Б.М. Миронова. Втім, і з нашого аналізу, і з тексту дисертації самої С.Б. Надібської, що йде перед таким її оригінальним висновком, випливає, що згідно з класифікацією кожного із згаданих авторів список міст двох південноукраїнських губерній був ширшим, аніж перелік С.Б. Надібської. До того ж, стосовно типології Б.М. Миронова Світлана Богданівна зізнається, що російський соціальний історик не розкрив суті методики свого дослідження, ані навів

типологія українських міст належним чином не розроблена¹. Це ж справедливо і щодо типології населених пунктів Російської імперії періоду, що нас цікавить. Механічне ж перенесення на український чи імперський ґрунт західноєвропейських чи американських типологій навряд чи є доцільним.

Тож досить показовою є позиція, яку зайняв при аналізі особливостей розвитку міст України І.К. Вологодцев. Український науковець усвідомлював, що при дослідженні міст імперської доби було б методологічно правильним, установивши основні економічні ознаки міського поселення для того часу, провести розмежування “дійсних” і “фіктивних” міських поселень. Але Вологодцев визнавав, що це — “цілком безнадійна операція”, оскільки немає достатньої кількості узагальнених не тільки прямих, але й опосередкованих даних щодо занять населення міських поселень. Застосування ж тільки якогось кількісного критерію для віднесення населеного пункту до міських поселень І.К. Вологодцев вважав неправильним, а тому доходив висновку, що найбільш доцільно “розглядати як міську всю масу поселень, що володіли вищезгаданими юридичними правами”, тобто мали офіційний статус міських поселень².

У цілому ми змушені погодитись із висновком П.Г. Риндзюнського про те, що практика показала неможливість знайти достатньо обґрунтовані і тому для всіх переконливі критерії розподілу населених пунктів на “міські” і “неміські”. Тож відмовившись від суперечливого і багато в чому незадовільного, але ж чіткого розподілу, що базується на офіційно-адміністративній ознаці, важко або навіть і неможливо знайти безумовний і достатньо переконливий інший принцип поділу, якого

стосовно конкретних міст цифрових показників виділених ним 22 ознак, які так чи інакше визначають рівень соціально-економічного розвитку того чи іншого міста. Тож за таких умов навряд чи можна розраховувати, щоб С.Б. Надибська адекватно використала методіку Б.М. Миронова. Додамо сюди й той факт, що С.Б. Надибська виявила свою обізнаність лише зі змістом роботи Б.М. Миронова, верхня хронологічна рамка якої обмежується 1870 роком (Миронов Б.Н. Русский город в 1740-1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. — Ленинград: Наука, 1990. — 273 с.), ігноруючи фундаментальну монографію “Соціальна історія Росії періоду імперії...”, хронологія якої (XVIII – початок XX ст.) вже повністю включає цікавий Світлані Богданівні період і в якій Борис Миколайович чітко декларує свою позицію щодо віднесення населених пунктів до “міст” і “неміст”.

¹ Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики // Український історичний журнал. — 2004. — № 3. — С. 25.

² Вологодцев І.К. Особенности развития городов Украины // Труды комиссии по изучению перспектив развития городов. — Вып. II. — Харьков: Господарство України, 1930. — С. 96.

можна було б послідовно додержуватись¹. До цього варто додати, що, зважаючи на специфіку складання статистичних та інших масових джерел досліджуваного нами періоду, створення типології, яка б не враховувала офіційного статусу населених пунктів, буде ще більш проблематичним, якщо ставити завдання дослідити не статистичний стан мережі населених пунктів, а динаміку урбанізаційних процесів.

З огляду на вищесказане, цілком логічним є те, що абсолютна більшість дослідників, які звертаються до історії міст “підросійської” України чи Росії імперського періоду, під містами розуміють виключно населені пункти, які в досліджуваній період мали саме такий офіційний статус. У цьому плані вельми показовою є аргументація, до якої вдався Д.М. Чорний, пояснюючи, чому в центрі уваги його дослідження перебувають саме офіційно визнані міста: “Вибір офіційних міст як головного об’єкта студій продиктований необхідністю дотримуватись принципу історизму. Адже будь-яке розширення їх кола за рахунок так званих “фактичних міст”, фабрично-заводських селищ, містечок, посадів, включення до числа міст значних за чисельністю населення пунктів, що офіційно вважалися селами, може суттєво змінити суспільно-політичний вимір доби, спотворити реальні процеси”².

Втім, для нас принципово важливо наголосити, що задекларований Д.М. Чорним підхід є прийнятним саме для досліджень, що стосуються історії міст, але не урбанізаційних процесів, в які, за визначенням, були включені не лише офіційні міста, але й інші офіційні міські поселення, а певною мірою — і “неміські” населені пункти, куди поступово проникав міський образ життя. Вельми симптоматично, що навіть П.Г. Риндзюньський не обмежився у своїй монографії “Селяни і місто в капіталістичній Росії другої половини ХІХ століття” самими офіційними містами, а звернувся і до вивчення посадів, згадавши при цьому інші “перехідні в адміністративному відношенні типи поселень”: містечка і слободи. І це при тому, що Павло Григорович декларував: “відокремлений розгляд населених пунктів, які офіційно визнавались містами, має свій особливий сенс і значення... При достатньо широкому підході до суспільних явищ і належній увазі не тільки до виробничої діяльності людей, але і до всіх суттєвих сторін їхнього громадського життя розгляд міст у тому їх складі, яким він був офіційно визнаний, отримує своє виправдання і уявляється єдиним можливим”³. Адже дослідник, ставлячи за мету вивчення взаємин міста і села, фактично мав

¹ Риндзюньский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России... — С. 126.

² Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України... — С. 23.

³ Риндзюньский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России... — С. 127.

звернутися до феномена урбанізації, а не до виключно історії міст як таких. У цьому ж контексті є логічним підхід, застосований А.Х. Маргуловим, який, поставивши за мету здійснити дослідження передумов та політики царизму стосовно урбанізації Донбасу¹ і пишучи про “промислові населені пункти краю”, звернувся до історії не тільки промислових міст, але й робітничих селищ².

Узагальнюючи, маємо наголосити, що позиціонування нашої роботи як дослідження саме з історії урбанізації, а не з історії міст, дозволяє і в той же час вимагає не обмежуватися зверненням до якогось одного чи навіть кількох типів міських поселень, не “відсікати” населені пункти, які за тією чи іншою типологією не підпадають під визначення “міста” чи “міського поселення”; разом із тим, це ж робить зручним використання як інструментарію типології, в основу якої покладений офіційний статус населених пунктів регіону та періоду, що цікавлять нас. У той же час це не заважає при вивченні окремих аспектів урбанізаційних процесів на півдні України звертатися до типологій населених пунктів, які базуються не тільки на їхньому офіційному статусі, але і на чисельності населення, його заняттях тощо.

Між іншим, таких типологій міських поселень Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. на сьогодні існує чимало. Звернемо увагу лише на деякі з них, наголосивши, що всі вони беруть у розрахунок саме населені пункти з офіційним статусом міста.

І.К. Вологодцев поділив міські поселення українських губерній за чисельністю мешканців на шість груп: 1) більше 100 тис. мешканців; 2) від 50 до 100 тис.; 3) від 20 до 50 тис.; 4) від 10 до 20 тис.; 5) від 5 до 10 тис.; 6) менше 5 тис.³

¹ Маргулов А.Х. Урбанізація Донбасу у 1861-1917 рр.: автореф. — С. 2.

² Маргулов А.Х. Урбанізація Донбасу у 1861-1917 рр.: автореф. — С. 11-14.

³ Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины // Труды комиссии по изучению перспектив развития городов. — Вып. II. — Харьков: Господарство України, 1930. — С. 117. Зауважимо, що український науковець запровадив ще одну типологію, яка базувалася на питомій вазі самодіяльного населення, зайнятого в різних галузях господарства. Згідно з нею міські поселення поділялися на: 1) фабрично-заводські; 2) кустарно-ремісницькі; 3) транспортні; 4) адміністративно-торговельно-промислові; 5) землеробсько-фабрично-промислові; 6) землеробсько-ремісничі; 7) землеробсько-ремісничо-торговельні; 8) землеробсько-адміністративні; 9) землеробсько-транспортні. Причому С.Б. Надібська стверджує, що такий поділ було здійснено на підставі перепису 1897 р. (Див.: Надібська С.Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861-1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): дис... — С. 12). Втім, І.К. Вологодцев у даному випадку брав за основу дані перепису 1926 р. (Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины // Труды комиссии по изучению перспектив развития городов. — Вып. II. — Харьков: Господарство України, 1930. —

На п'ять груп міста Європейської частини Російської імперії за чисельністю населення поділяє П.Г. Риндзюньський: 1) з населенням більшим за 100 тис.; 2) 50 – 100 тис.; 3) 25 – 50 тис.; 4) 11 – 25 тис.; 5) з населенням меншим за 11 тис.¹ Разом із тим, радянським істориком був запропонований і поділ міст досліджуваного нами періоду на п'ять груп за ознакою кількості мешканців, зайнятих у промисловості так званого І типу (тобто у фабрично-заводській промисловості): 1) більше 100 тис.; 2) 10 – 30 тис.; 3) 5 – 10 тис.; 4) 3 – 5 тис.; 5) менше 3 тис.²

Більш подроблену, ніж класифікації І.К. Вологодцева і П.Г. Риндзюньського міських поселень за чисельністю мешканців, шкалу використовує Б.М. Миронов³. Разом із тим, він відмічає, що в середині ХІХ ст. сучасники розділяли міста за згаданим критерієм на три групи (малі — до 5 тис. мешканців; середні — 5 – 25 тис.; великі — більше ніж 25 тис.). На початку ж ХХ ст. найпоширенішою була така класифікація: 1) “міста-села” — населення менше за 5 тис.; 2) малі міста — 5 – 20 тис.; 3) середні міста — 20 – 100 тис.; 4) великі міста — більше 100 тис.⁴ Те, що порогом класифікації міст найчастіше фігурує цифра 20 – 25 тис., сучасний російський соціальний історик не вважає випадковим, адже саме в містах, населення яких перевищує зазначену чисельність, створюються можливості для радикальної зміни образу життя в порівнянні з селом⁵.

Для нашого дослідження не менш цікавою є інша класифікація, яку Б.М. Миронов слідом за Ж. Боже-Гарньє, Ж. Шабо і П. Мерленом використовує цього разу вже в монографії “Російське місто в 1740 – 1860-і роки...”. Йдеться про класифікацію за видами діяльності міст, або за їх функціями. Причому під функцією тут розуміється діяльність міських мешканців, спрямована на зв'язок із зовнішнім для міста світом, та, що і “виправдовує буття міста”. “Не піднімається до рівня функцій” внутрішньоміська діяльність, що задовольняє виключно внутрішні потреби городян. Тож виділяються такі функції міст: економічна (промислова, торгова, транспортна, сільськогосподарська), культурна (релігійна, наукова, освітня, літературно-художня), адміністративно-

С. 160, 184). Зрозуміло, що цей перепис, у порівнянні з переписом 1897 р., проводився у зовсім інших соціально-економічних і політичних умовах, тож використовувати складену на його основу типологію навряд чи доцільно при аналізі урбанізаційних процесів імперського періоду.

¹ Риндзюньский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России... — С. 152.

² Риндзюньский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России... — С. 158-159.

³ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 287.

⁴ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 287.

⁵ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 288.

політична, військова, рекреаційна. При визначенні функціонального типу міста варто зіставити всі види “міжміської” діяльності його населення і виявити домінуючу. Оскільки неможливо знайти вартісний (грошовий) еквівалент адміністративної, культурної, військової та інших видів невиробничої діяльності, за кількісний критерій при зіставленні різних функцій береться чисельність мешканців, які їх виконували. Причому Б.М. Миронов доходить висновку, що загальний відсоток “містообслуговуючого населення” (тобто такого, що було зайняте у внутрішньоміській діяльності) був настільки невеликим, що належність міста до того чи іншого типу можна виявляти за галузевою структурою зайнятості всього міського населення. Це суттєво спрощує завдання визначення функціонального типу міста¹.

Обумовимося, що відповідні функціональні типи міст, а також зміни чисельності міських мешканців Півдня, зайнятих у різних сферах діяльності, будуть нами проаналізовані в підрозділах, присвячених цим сферам, а динаміка зміни загальної кількості мешканців міських поселень півдня України — у підрозділі, присвяченому демографічним процесам. Тут же спробуємо прикласти класифікації І.К. Вологодцева і П.Г. Риндзюньського до південноукраїнської ситуації в плані визначення чисельності офіційних міських поселень, що представляють кожен із виділених двома згаданими науковцями груп. Для цього звернемося до матеріалів видання “Населені місця Російської імперії в 500 та більше мешканців”², що було складено на основі даних перепису 1897 р. Підставами для такого вибору служить те, що, по-перше, матеріали перепису, при всій своїй недосконалості, є найбільш повними для періоду, що нас цікавить, а по-друге, у згаданому виданні вони систематизовані за губерніями і головне — з позначенням офіційного статусу кожного населеного пункту з кількістю мешканців від 500 осіб.

Застосовуючи типологію І.К. Вологодцева, одержуємо таку картину. До першої групи (більше 100 тис. мешканців) в Катеринославській губернії відносилось 1 офіційне міське поселення; у Таврійській — 0, Херсонській — 1; до другої групи (від 50 до 100 тис.) у Катеринославській губернії — 0, у Таврійській — 1, Херсонській — 3. Причому всі поселення, що відносилися до перших двох груп, мали офіційний статус міста. Третя група (від 20 до 50 тис.) представлена в Катеринославській губернії 2 офіційними міськими поселеннями, в Таврійській — 4, Херсонській — 1. До четвертої групи (від 10 до 20 тис.)

¹ Миронов Б.Н. Русский город в 1740-1860-е годы: Демографическое, социальное и экономическое развитие. — Ленинград: Наука, 1990. — С. 194-197.

² Населенные места Российской империи в 500...

в Катеринославській губернії належали 6, в Таврійській — 6, Херсонській — 14 офіційних міських поселень. П'ята група (від 5 до 10 тис.) нараховувала в Катеринославській губернії 2, Таврійській — 5, Херсонській — 20 офіційних міст, містечок і посадів. Нарешті, до шостої групи (з населенням меншим за 5 тис.) в Катеринославській губернії відносилось 11, Таврійській — 4, Херсонській — 38 офіційних міських поселень.

За типологією ж П.Г. Риндзюньського маємо таку розбивку по останніх трьох групах (дві перші є ідентичними тим, що виділяє І.К. Вологодцев). До третьої групи (25 – 50 тис.) в Катеринославській губернії належало 1, Таврійській — 3, Херсонській — 1 офіційне міське поселення. Четверта група (11 – 25 тис.) в Катеринославській губернії представлена 7, в Таврійській — 6, в Херсонській — 10 офіційними міськими поселеннями. І, нарешті, п'ята група (населення менше за 11 тис.) в Катеринославській губернії нараховувала 14, Таврійській — 10, Херсонській — 62 офіційні міські поселення.

Вельми показово, що залежність між офіційним статусом населеного пункту і чисельністю його мешканців не була чітко вираженою [До даток 2.2.1].

Райнер Лінднер запропонував, за його формулюванням, “нову для російських міст XIX ст.” типологію, згідно з якою виділив три групи: 1) історичні міста, які виникли в епоху середньовіччя; 2) імперські міста, засновані у XVII і XVIII ст.; 3) промислові поселення¹. Мусимо відзначити певну плутанину з критеріями, що кладуться в основу цієї типологізації (тоді як перші дві групи виділяються за хронологічною ознакою, то третя — за статусом населеного пункту), а також неузгодженості у її викладенні (зокрема Лінднер логічно відносить Харків і Катеринослав до другої, а Юзівку — до третьої групи (с. 19), але в той же час підкреслює, що Катеринослав і Юзівка були засновані значно пізніше Харкова “у процесі імперського поглинання територій і економічної експансії” (с. 40), тим самим ніби намацуючи ґрунт для іншої типології. Попри це, вважаємо, що типологія Райнера Лінднера певною мірою може бути врахована при з'ясуванні специфіки урбанізаційних процесів саме на півдні України в рамках дискусії щодо наявності глибокої “урбаністичної традиції” в регіоні.

Зауважимо, що з огляду на хронологічні рамки нашого дослідження завдання простеження витоків міської традиції на Півдні нами спеціально не ставиться, адже в епоху “великих реформ” регіон вступив зі вже

¹ Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр... — С. 19, 37-78.

фактично сформованою міською мережею. Разом із тим, вважаємо за потрібне сформулювати деякі позиції з приводу зазначеної дискусії, що допоможе і “вписати” події урбанізації на Півдні другої половини XIX – початку XX ст. в загальноімперський контекст цього ж періоду, і збагнути сутність урбанізаційних процесів у регіоні.

Слушною вважаємо відповідь Наталі Яковенко на питання про доцільність говорити про “урбаністичну традицію” стосовно українських поселень: “Вона настільки строката і різна в різних кутках України, що без спеціальних виокремлених досліджень про неї годі говорити. Адже як поєднати “урбаністичну традицію” прадавніх поселень, просто переведених на міське самоврядування, з поселеннями, що закладалися на “сирому корені” заради митниці на торговому гостинці, або виникали як козацькі хутори чи як невідомо що на річкових переправах, або спершу являли собою ситуаційний торговельно-обмінний пункт на межі зі Степом? У кожному випадку — інакша ситуація, яка породжує “некласичне” місто. Та й взагалі: чи місто, чи якийсь інший тип людського поселення?...”¹. Отже, певну специфіку має не тільки “урбаністична традиція”² кожного регіону, але й ситуація із виникненням чи не кожного міського поселення. У той же час дослідник ризикує встати на нетвердий ґрунт, намагаючись з’ясувати питання датування виникнення міських поселень, адже воно часто носить скоріше не науковий, а ідеологічний характер. Тож децю нижче ми простежимо динаміку зміни чисельності міських поселень на півдні України, базуючись, згідно з локаційною концепцією³, на даних щодо прийняття офіційного рішення про зміну статусу населеного пункту. При цьому ми усвідомлюємо різницю між заснуванням міського поселення (що і фіксується відповідним законодавчим документом) і його утворенням

¹ Обговорення // Датування міста як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід: Матеріали круглого столу 24 вересня 2008 р. / За заг. ред. В.Г. Панченка. — Дніпропетровськ: Герда, 2008. — С. 57.

² Обумовимось, що беремо “урбаністичну традицію” в лапки саме з огляду на заклик Наталі Яковенко, яка каже про “некласичність” української міської традиції і разом з тим, про проблематичність застосування відповідного терміна по відношенню до маленьких поселень (Обговорення // Датування міста як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід: Матеріали круглого столу 24 вересня 2008 р. / За заг. ред. В.Г. Панченка. — Дніпропетровськ: Герда, 2008. — С. 56, 58).

³ Верменич Я. Проблеми датування міст у сучасній Україні: теоретичні та правові аспекти // Датування міста як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід: Матеріали круглого столу 24 вересня 2008 р. / За заг. ред. В.Г. Панченка. — Дніпропетровськ: Герда, 2008. — С. 11.

(що є не правовою, а історичною категорією¹, причому в багатьох випадках певний час після утворення населений пункт не мав ні офіційних (формальних), ані реальних ознак міського поселення).

На нашу думку, варто поставити під сумнів поширене в історіографії твердження про відсутність “міської традиції” на Півдні “докатеринівських” часів. Адже достатньо згадати, що ціла низка міст Криму небезпідставно відраховує свою історію ще з античних часів. Причому в історії низки з них до певної міри присутній той самий континуїтет (безперервність), який і є однією з головних ознак при визначенні віку населеного пункту. Та й землі Півдня, що лежали за межами Кримського півострова, не можна розглядати як “Дике поле” до “цивілізаторської місії” Катерини II: певні “міські традиції” були присутні і тут². І все ж після падіння Нової Січі міста регіону засновувалися і розвивалися скоріше всупереч, аніж у продовження старих місцевих (передусім козацьких) традицій. Вони були продуктом і в той же час чинником імперської експансії на землі Півдня³. Тому урбанізація Південної України мала чітко виражену регіональну специфіку у порівнянні з урбанізацією інших регіонів України, міста яких вступили в період “великих реформ” маючи за плечима значно

¹ Верменич Я. Проблеми датування міст у сучасній Україні: теоретичні та правові аспекти // Датування міста як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід: Матеріали круглого столу 24 вересня 2008 р. / За заг. ред. В.Г. Панченка. — Дніпропетровськ: Герда, 2008. — С. 12.

² Константинова В.М. Проблема визначення чисельності населених пунктів міського типу на території Південної України у перші часи після ліквідації Вольностей Війська Запорозького (до питання про відсутність традиції міського способу буття у запорозького козацтва) // Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії. Міжнародна наукова конференція: Тези доповідей. — Одеса, 2005. — С. 40-42; Константинова В.М. Проблема визначення чисельності населених пунктів міського типу на території Південної України у перші часи після ліквідації Вольностей Війська Запорозького (до питання про відсутність традиції міського способу буття у запорозького козацтва) // Записки історичного факультету. — Вип. 17. — Одеса: Одеський національний університет імені І.І.Мечникова, 2006. — С. 162-166.

³ Досить показовою була картина, яку побачив у 1888 р. А. Маркевич під час відрядження до Старого Криму: “Впродовж теперішнього століття на місці стародавнього Старого Криму виросло нове, тепер заштатне місто, населене головним чином вірменами, а також росіянами, греками і євреями... Тільки на околицях... видніються дві-три розвалини” (Маркевич А. Поездка в г. Старый Крым // ИГ УАК. — № 6. — Симферополь: Таврическая губернская типография, 1888. — С. 65). Суголосною із наведеним вище є опис Феодосії початку ХХ ст., що міститься в “Живописній Росії”: “Східного залишилось вже мало в житлах і побуті Феодосії; тепер це цілком російське місто, із звичайними зручностями наших середніх міст, із звичайною бідністю їх. Не можна собі уявити, що цей скромний повітовий городишко Таврійської губернії — та сама знаменита Каффа, цариця Чорноморської торгівлі” (Живописная Россия... — С. 216).

давнішу, ніж більшість південноукраїнських, історію, зі всіма позитивними і негативними наслідками цього¹. Тож більшість міст Півдня були саме “імперськими”, а не “історичними”, якщо слідувати типології Райнера Лінднера. Ті ж міста регіону, що виникли навіть не в середньовіччя, а в античну добу (тобто які за хронологією заснування взагалі не вписуються в типологію Лінднера), хоча і не можна віднести до “імперських” за датуванням виникнення, в останній чверті XVIII – середині XIX ст. зазнали помітних змін у ключі їхнього “вмонтовування” в загальнодержавну систему, ставши “імперськими” не за часом виникнення, а за своєю сутністю.

Маємо обумовитися, що попри безперервність історичного процесу, в тому числі — і процесу урбанізації, наші дані щодо нього є дискретними, що зумовлено станом джерельної бази. Тож є сенс у виконанні того, що архітекторами сформульовано як “методологічно-важливе завдання виконання характерних часових “зрізів” в еволюції урбанізаційного процесу”². Йдеться про реконструкцію мережі міських поселень станом на окремі періоди (роки) із подальшим застосуванням порівняльного аналізу в статистичній площині³ [Додаток 2.2.2а-в]. Не менш важливо доповнити таку дискретну картину виявленими даними щодо конкретних

¹ Образ південноукраїнських міст як нововлаштованих, як “міст без історії” існував і в свідомості багатьох їхніх мешканців періоду, що нас цікавить. Досить показовою в цьому плані була позиція відомого єврейського науковця і публіциста Симона Дубнова, який жив в Одесі у 1890-1903 рр. і казав, що “Одеса — найменш історичне серед всіх великих міст”, вона не має історії (Zipperstein Steven J. Remapping Odessa, Rewriting Cultural History // Jewish Social Studies, New Series. — Vol. 2. — No. 2. — Winter, 1996. — Pp. 25-26). Підкреслимо, що йдеться саме про образ міста, а не про історичну реальність. Адже достатньо згадати, що сьогодні серед професійних істориків усе більше прихильників збирає ідея, аби Одеса “отримала пам’ять татарську, а не російську” (Обговорення // Датування міста як проблема історичної урбаністики... — С. 55, 61).

² Петришин Г.П. та ін. Історичні архітектурно-містобудівні комплекси: наукові методи дослідження: Навч. посібник / Г.П. Петришин, У.І. Іваночко, Ю.В. Ідак, С.І. Топилко, Х.С. Бойко, Н.С. Соснова, О.П. Олешко, Л.Б. Гнесь; За ред. Г.П. Петришин. — Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2006. — С. 78.

³ При наявності в сучасній історіографії цілого “букета” варіацій щодо чисельності міських поселень (передусім — безпосередньо міст) у Катеринославській, Таврійській, Херсонській губерніях або ж на півдні України в цілому, ми не беремо їх у розрахунок, якщо відповідні цифри не підкріплені посиланнями на джерела, а в самих роботах не пояснено критеріїв виділення населених пунктів з відповідним статусом. Зокрема саме з цих причин не доцільно зважати на твердження Н.В. Шушляннікової про те, що наприкінці 1850-х рр. на Півдні існувало 52 міста (Шушляннікова Н.В. Розповіді з історії Херсонського краю: Монографія. — Херсон: Видавництво ХДУ, 2003. — С. 33). Побіжно звернемо увагу, що тут же дослідниця веде мову про три великих міста регіону (Одеса, Миколаїв, Херсон), а вже на наступній сторінці каже про наявність лише двох “основних центрів” — Херсона й Одеси.

змін, які відбувались з мережею міських поселень Південної України в часових проміжках між зробленими “зрізами”.

Загалом за даними тому “Міські поселення в Російській імперії”, що побачив світ у 1861 р., Катеринославська губернія станом на 1858 р. нараховувала 8 міст, 2 посади, 20 містечок (зауважимо, що до цих показників не врахований Маріуполь, який на той час знаходився у Таганрозькому градоначальстві, дані про яке підраховувались окремо, і в той же час враховані такі, що не входять до територіальних рамок нашого дослідження, місто Ростов-на-Дону, посад Азов і 5 містечок Ростовського повіту). За даними виданого у 1864 р. тому “Міські поселення в Російській імперії” у Таврійській губернії (враховуючи і Керч-Єнікальське градоначальство) у тому ж 1858 р. нараховувалось 17 міст і 11 містечок. Згідно ж із опублікованим наступного року томом у Херсонській губернії налічувалось 18 міст, 3 посади, 6 пригородів і аж 113 містечок (тут враховано міста Тирасполь, Григоріополь, Дубоссари і 12 містечок Тираспольського повіту, що не входять до складу Південної України)¹. Для порівняння, за даними цих же видань, у Волинській губернії налічувалось 12 міст і 139 містечок; Київській — 12 міст і 99 містечок; Подільській — 17 міст і 123 містечка; Полтавській — 17 міст, 1 посад, 94 містечка; Харківській — 18 міст; Чернігівській — 19 міст, 14 посадів, 1 слобода і 49 містечок².

За даними А.О. Скальковського, станом на 1862 р. у Новоросійському краї та Бессарабії нараховувалось “52 міста, 122 менші міські садиби або містечка, 304 колонії, 29 грецьких і вірменських поселень..., 14 козачих станиць і 6606 різного сорту поселень і “деревень”, казенних і поміщицьких”³.

Згідно з даними “Матеріалів для географії і статистики Росії, зібраним офіцерами Генерального штабу”, на початок 1860-х рр. Херсонська губернія (якщо не враховувати Тираспольський повіт) налічувала 1 губернське, 5 повітових, 3 безповітових, 5 заштатних, 1 портове місто,

¹ Городские поселения в Российской империи. — Т. 2... — С. 587; Городские поселения в Российской империи. — Т. 4... — С. 7; Городские поселения в Российской империи. — Т. 5. Ч. II... — С. 59.

² Городские поселения в Российской империи. — Т. 4... — С. 7; Городские поселения в Российской империи. — Т. 5. Ч. II... — С. 59-62.

³ Скальковский А.А. Взгляд на состояние Новороссийского края и Бессарабии в 1862 г. // Новороссийский календарь на 1867 год / Под ред. о. И. Федорова. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1866. — С. 63.

2 посади, 74 містечка¹. При цьому упорядник зізнається, що досі всі відомості про точну кількість населених пунктів імперії, що збиралися Міністерством внутрішніх справ та іншими відомствами через губернських чиновників, виявлялися “далеко не відповідними вимогам уряду”².

За даними С. Берштейна, у 1863 р. у Катеринославській губернії знаходилось 11 міст і 151 посад та містечко, у Таврійській — відповідно 17 і 15, Херсонській — 18 і 78³.

“Новоросійський календар на 1867 рік” повідомляв, що станом на 1865 р. у Катеринославській губернії налічувалось 8 губернських і повітових міст, 2 заштатних міста, 2 посади, 20 містечок, 129 слобод, 5 козацьких станиць. У Таврійській губернії було 8 губернських і повітових міст, 9 заштатних міст, 6 містечок, 9 слобод. Херсонська губернія нараховувала 6 губернських і повітових міст, 11 заштатних міст, 3 посади, 75 містечок⁴.

У період, що нас цікавить, першим статус міста одержало поселення Маяки Одеського повіту. 26 березня 1862 р. імператором була затверджена думка Державної Ради, яка, у свою чергу, базувалася на поданні Міністра внутрішніх справ про перейменування Маяків на безповітове місто, з переведенням причислених до нього державних селян у міський стан⁵. Показово, що населення Маяків у цей час налічувало лише 1190 осіб⁶.

5 листопада 1876 р. Олександр II затвердив положення Комітету Міністрів, яким у правах міста затверджувались Олешки. При цьому зазначалося, що “міське поселення” Дніпровського повіту Олешки існує з 1796 р. Передбачалось, що до міської території має бути включена й

¹ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть вторая / Сост. А. Шмидт. — СПб.: Тип. Калиновского, 1863. — С. 709-710.

² Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть вторая / Сост. А. Шмидт. — СПб.: Тип. Калиновского, 1863. — С. 708.

³ Берштейн С. Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1881. — С. 55.

⁴ Статистические таблицы Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1867 год / Под ред. о. И. Федорова. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1866. — С. 72.

⁵ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVII. — Отд. I. — С. 271-272. (№ 38097).

⁶ Городские поселения в Российской империи. — Т. 5. Ч. II... — С. 88, 90.

однойменна слобода¹. Втім, зазначимо, що Олешки йменувалися містом у чисельних джерелах і до 1876 р.

3 вересня 1882 р. на півдні України з'явилося ще одне офіційне місто. Саме у той день Олександр III затвердив положення Комітету Міністрів про “возведення в ступінь повітового міста” Луганського заводу з прилеглим до нього селищем Кам'яний Брід. При цьому Слов'яносербськ втрачав статус повітового і перетворювався на безповітове місто, оскільки центром повіту відтепер ставав саме Луганськ, з переведенням туди, на кошт місцевих обивателів (згідно з їхнім приговором), відповідних повітових закладів².

Згодом (в останнє десятиліття XIX ст.) на безповітове місто була перетворена Березівка (Нова Олександрівка, Новоолександрівка) Анан'ївського повіту³, яка з 1846 р. мала статус містечка⁴.

31 травня 1902 р. Микола II затвердив положення Комітету Міністрів, яким офіційний статус міста отримувало селище Алушта з прилеглими до нього приватними земельними ділянками⁵.

Нарешті, 10 травня 1903 р. імператором було затверджене положення Комітету Міністрів про зміну статусу Генічеська Мелітопольського повіту з містечка на місто⁶.

Некоректно слідом за Д.М. Чорним писати про те, що з 1904 р. вважався містом Нікополь⁷, оскільки законодавчого документа про зміну статусу цього містечка тоді підписано не було.

У межах досліджуваного нами періоду мала місце зміна статусів міст регіону. Так, на початку 1860-х рр. Бобринець ще значився як повітове місто⁸, тоді як згодом він став безповітовим, залишившись у такому статусі до кінця періоду, що нас цікавить. Річ у тім, що 21 лютого 1865 р. імператором була затверджена складена за поданням Міністра внутрішніх справ думка Державної Ради, якою повітове управління і всі присутні місця мали бути переведені з Бобринця до Єлисаветграда,

¹ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. LI. — Отд. II. — С. 428-429. (№ 56558). Показово, що у виданому 1864 р. томі “Міські поселення в Російській імперії” Олешки вже значились як “повітове місто” (Городские поселения в Российской империи. — Т. 4... — С. 659).

² ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. II. — С. 395-396. (№ 1085); ДАОО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 116. — 45+1 арк.

³ Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1897 год. Год одиннадцатый. — Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1898. — С. 6; ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXI. — Отд. I. — С. 80. (№ 21072).

⁴ Городские поселения в Российской империи. — Т. 5. Ч. II... — С. 236.

⁵ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXII. — Отд. I. — С. 412. (№ 21543).

⁶ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIII. — Отд. I. — С. 494-495. (№ 22935).

⁷ Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України... — С. 32.

⁸ Городские поселения в Российской империи. — Т. 5. Ч. II... — С. 38.

перший перейменовувався на заштатне, а другий — на повітове місто, а Бобринецький повіт отримував назву Єлисаветградського¹.

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. мережа офіційних міст Південної України зазнала низки змін, хоча при цьому вони не були чисельними і кардинальними. Тож, якщо виходити з того розуміння терміна “мережа міст”, що в нього вкладають архітектори (“оптимальна форма розташування міст під впливом комплексу факторів, характерних для певного історичного періоду”²), то та мережа, з якою регіон увійшов у 1861 р., залишалася для держави (адже саме вона визначала, чи вносити відповідні зміни) в цілому оптимальною впродовж усього досліджуваного періоду. Те ж, що з точки зору відповідності потребам модернізаційних процесів, у тому числі — й індустріалізації, ця мережа була далекою від оптимальної, знаходило вираз, зокрема, у тому, що відбувалися переміщення у “диференційному ланцюзі”, коли “старі” міста, які не відповідали новим чинникам, пересувались у його кінець³, переживаючи стагнацію, а то й деградацію, і “пропускаючи вперед”, зокрема, більш вдало, з точки зору нових реалій, розташовані міста, хоча при цьому і не зникаючи з міської мережі. Тож на те, якою була ця мережа у 1861 – 1904 рр., вплинули не ті принципи просторової рівномірності населення (які діяли, скажімо, в густозаселеній Західній Європі із щільною мережею міст), а історичні реалії міської історії Півдня, коли до тих кримських міст, місце влаштування яких було визначене ще за античних часів або ж за періоду середньовіччя, додалися міста, що стали продуктами колонізації регіону XVIII – першої половини XIX ст., і місце розташування яких великою мірою було зумовлене етапністю цієї колонізації, неодномоментністю приднання нових територій до Російської імперії і військовими потребами, що склалися на той чи інший історичний момент (хоча при цьому певною мірою і бралися до уваги принципи, які ґрунтувалися на ідеях, що сучасні архітектори йменують “планіметричним урбанізмом” і “математичним фортечним урбанізмом”⁴). Нерівномірність розташування офіційних міст зумовлювалась і вже згадуваними вище природно-географічними чинниками. Останні ж великою мірою визначили місцезнаходження тих міст, які влаштовувались у першу чергу з міркувань господарського освоєння регіону.

¹ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XL. — Отд. I. — С. 234-235. (№ 41827).

² Петришин Г.П. та ін. Історичні архітектурно-містобудівні комплекси... — С. 74.

³ Петришин Г.П. та ін. Історичні архітектурно-містобудівні комплекси... — С. 81.

⁴ Петришин Г.П. та ін. Історичні архітектурно-містобудівні комплекси... — С. 55.

Принципово важливо мати на увазі, що мережа офіційних міст Півдня не розвивалась “у відриві” від більш широкої мережі всіх міських поселень регіону, складовою якої вона і була.

Що ж до змін цієї мережі, то варто згадати, що в рамках періоду, що нас цікавить, вона зазнала втрати посаду з причини його перетворення на село. Йдеться про Петровський посад — станицю Азовського козачого війська¹, який змінив свій статус у зв'язку із ліквідацією останнього². Така ж доля спіткала і станиці Азовського козачого війська Нікольську, Новоспасівку, Покровську, Стародубівку, що перетворились на села³.

На окрему увагу заслуговує одержання статусу так званих пригородів. 14 липня 1861 р.⁴ імператором була затверджена думка Державної Ради, якою колишні адміралтейські поселення Херсонської губернії Богоявленськ, Воскресенськ, Калинівка, Висунськ, Березнеговате і Покровськ перейменовувалися на пригороди Миколаєва. Причому тут вирішальну роль зіграло аж ніяк не географічне розташування колишніх адміралтейських поселень: відстань від них до Миколаєва коливалася від 12 аж до 80 верст⁵. Обумовлювалося, що поселяни цих населених пунктів, які висловлять відповідне бажання, мають бути зараховані до складу пригородних громад на загальних підставах міщанами, ремісниками і купцями. При цьому передбачалось, що у випадку, якщо “цього вимагатиме хід і характер подальшого промислового розвитку в

¹ Лиман І.І., Константинова В.М. Матеріали про Азовське козацьке військо в щоденниках “бердянського літописця” В. Крижанівського // Козацька спадщина: Альманах Інституту суспільних досліджень. — Вип. 4. — Дніпропетровськ: Пороги, 2008. — С. 124-128; Лиман І.І., Константинова В.М. Азовське козацьке військо в публікаціях “Одеського Вісника” // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Сучасні проблеми в дослідженні історії Запорозького козацтва”, м. Запоріжжя, 11–12 жовтня 2007 р. — Запоріжжя, 2007. — С. 74-78; Константинова В.М. Документи Повного Зібрання законів Російської імперії як джерело з історії Азовського козацького війська // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: Просвіта, 2009. — Вип. XXVI. — С. 182-186; Константинова В.М. Статус населених пунктів Азовського козацького війська в мережі міських поселень Катеринославської губернії 1860-х рр. // Заповідна Хортиця. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції “Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці”. — Спеціальний випуск — Запоріжжя: A&V.Art GROUP, 2010. — С. 91-93.

² Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область... — С. 155.

³ Городские поселения в Российской империи. — Т. 2... — С. 168; Павлович В. Материалы для военной географии и военной статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Военное обозрение Екатеринославской губернии... — С. 180; Населенные места Российской империи в 500 и более жителей... — С. 61; Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828-1866). — Запоріжжя, 2000. — С. 387-391.

⁴ У виданні “Міські поселення в Російській імперії” помилково називається дата 15 липня (Городские поселения в Российской империи. — Т. 5. Ч. II... — С. 218).

⁵ Городские поселения в Российской империи. — Т. 5. Ч. II... — С. 218-219.

пригородах», деякі з цих населених пунктів у майбутньому можуть, за клопотанням громад і з дозволу Міністра внутрішніх справ, бути об'єднані між собою, бути повністю відокремлені від Миколаєва або ж перейменовані на сільські поселення¹. Як повідомила 4 квітня 1862 р. канцелярія Миколаївського військового губернатора, поселяни всіх згаданих колишніх адміралтейських поселень у приговорах громад висловили бажання бути зарахованими до миколаївського міського стану, на підставі загальних законів, складаючи особливі пригороди². Згодом, 13 травня 1877 р., Олександр II затвердив положення Комітету Міністрів, яким пригороди Миколаєва Богоявленськ, Воскресенськ, Калинівка, Висунськ, Березнеговате і Покровськ відділялися від міста і перейменовувалися на посади³.

Зазнавала змін мережа містечок Південної України.

31 січня 1861 р. статус містечка одержала Злинка (Новоукраїнськ) Єлисаветградського повіту⁴, а 27 березня 1861 р. — Федорівка Олександрійського повіту⁵. Указом Сенату від 28 серпня 1861 р. статус містечка одержав Великий Токмак Бердянського повіту⁶, а 31 жовтня того ж року — Дмитрівка Олександрійського повіту⁷. 29 січня 1863 р. містечком став Сухий Ташлик (Гладоси, Глодаси) Єлисаветградського повіту⁸, 29 квітня 1863 р. — Янополь (Усманське, Уманське) Єлисаветградського повіту⁹, 27 липня того ж року — Аджамка і Красна Кам'янка Олександрійського повіту¹⁰. 27 серпня 1863 р. сенатським указом статус містечка одержав Новобаяут Сімферопольського повіту¹¹. У 1860-х рр. було розглянуто питання про надання статусу містечок населеним пунктам Херсонської губернії Куликове Поле¹², Акмечеть¹³,

¹ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. II. — С. 169-170. (№ 37245).

² ДАМО. — Ф. 231. — Оп. 1. — Спр. 555. — Арк. 3-3 зв.

³ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. LI. — Отд. I. — С. 479-480. (№ 57340).

⁴ Городские поселения в Российской империи. — Т. 5. Ч. II... — С. 243.

⁵ Городские поселения в Российской империи. — Т. 5. Ч. II... — С. 235.

⁶ Городские поселения в Российской империи. — Т. 4... — С. 747; Россия. Полное географическое описание нашего отечества... — Т. 14. — С. 665.

⁷ Городские поселения в Российской империи. — Т. 5. Ч. II... — С. 233-234.

⁸ РГИА. — Ф. 1287. — Оп. 38. — Спр. 206. — 4 арк.; Городские поселения в Российской империи. — Т. 5. Ч. II... — С. 240.

⁹ Городские поселения в Российской империи. — Т. 5. Ч. II... — С. 245.

¹⁰ Городские поселения в Российской империи. — Т. 5. Ч. II... — С. 232, 234.

¹¹ Городские поселения в Российской империи. — Т. 4... — С. 746-747.

¹² РГИА. — Ф. 1287. — Оп. 38. — Спр. 720. — 25 арк.

¹³ РГИА. — Ф. 1287. — Оп. 38. — Спр. 720. — 25 арк.

Бокове¹, Мар'янівка². Втім, в подальшому мережа містечок регіону зазнала змін в бік скорочення.

У Катеринославській губернії, згідно з томом 1861 р. “Міські поселення в Російській імперії”, мали статус містечок, але у виданні 1905 р. “Населені місця Російської імперії в 500 та більше мешканців” не значаться під таким статусом Григорівка Олександрівського повіту, Алферове Верхньодніпровського повіту.

По Таврійській губернії Ак-Мечеть (Акмечетка, Акмечеть, Шейхляр) Євпаторійського повіту в томі “Міські поселення в Російській імперії” 1864 р. значиться як містечко³, тоді як у “Населених місцях Російської імперії в 500 та більше мешканців” воно записане як село⁴. Так само у виданні 1864 р. як містечка записані Благовіщенське і Василівка Мелітопольського повіту (з позначкою, що за інформацією губернського начальства статус містечок вони одержали в 1831 р.)⁵, тоді як у виданні 1905 р. ці населені пункти значаться як села⁶. Подібну ситуацію маємо і з Алуштою Ялтинського повіту⁷ та Судаком Феодосійського повіту⁸. По Херсонській губернії у виданні 1865 р. йменуються як містечка, при відсутності зазначення такого статусу у виданні 1905 р., Балацьке, Іванівка (Білозерка), Володимирівка, Заградівка, Касперівка (Касперо-Миколаївка), Мілове, Тягінка Херсонського повіту, Олександрівка, Березівка, Богоявленськ (Ратківка, Радківка), Василівка (Василівськ, Секретарка, Секретарівка), Григороденівка (Велика Тимківська), Новий Стародуб (Аврамівка), Ревівка (Реовка), Федорівка Олександрійського повіту, Акмечетка (Ахмечетка, Ахмечет, Олександрівка), Олександрівка (Веселиново), Боково (Маланка, Міланка, Аннополь), Петрівка (Завадівка, Заводівка), Покровське (Милашевичеве, Красно-Милашевичеве, Красно-Малошевичеве), Софіївка (Чорноморське), Улянівка (Степанівка, Анастасіївка, Шелихово) Анан'ївського повіту, Олексіївка (Лутківське, Лутківка), Аннівка (Безродне, Шмидово), Априлівка (Олейниково), Братське (Станковичі), Василівка (Мар'янівка), Величківка, Віктор-штадт (Кагарлик), Вітязівка

¹ РГИА. — Ф. 1287. — Оп. 38. — Спр. 134. — 5 арк.

² РГИА. — Ф. 1287. — Оп. 38. — Спр. 135. — 5 арк.

³ Городские поселения в Российской империи. — Т. 4... — С. 750-751.

⁴ Населенные места Российской империи в 500 и более жителей... — С. 216.

⁵ Городские поселения в Российской империи. — Т. 4... — С. 751.

⁶ Населенные места Российской империи в 500 и более жителей... — С. 216, 217.

⁷ Городские поселения в Российской империи. — Т. 4... — С. 753; Населенные места Российской империи в 500 и более жителей... — С. 216.

⁸ Городские поселения в Российской империи. — Т. 4... — С. 754; Населенные места Российской империи в 500 и более жителей... — С. 219.

(Нечаївка), Іванівка (Антипо-Марківка), Коротяк (Перепеліцино), Лозоватка (Дончине), Маріополь, Миколаївка (Розмаріцино), Нікольське (Патріно, Миколаївка Винтелева), Ольгополь (Графське), Орлове Поле (Олейниково), Седневка, Семинасте (Семенонастівка), Степанівка (Стойкове), Степанівка (Юр'ївське), Трикрати (Велика Скаржинка), Хмільове, Якимівка (Чернече, Чернече Дункерт), Янополь (Усманське, Уманське) Єлисаветградського повіту, Олександрівка (Сичівка, Ізмаїлівка), Анатоліївка (Мала Коблівка), Антоно-Кодинцеве (Колмогорове), Василівка (Барабой, Шестаково), Бецилівка, Благодатне (Кромидівка), Єремеївка, Ігнатовка, Миколаївка (Велика Корениха), Раснополь Одеського повіту¹.

Важливо, що 91 із 112 населених пунктів частини Херсонської губернії, що нас цікавить, які за даними опублікованого в 1888 р. “Списку населених місць...”² мали статус міських поселень, ще значилися значилися саме як містечка [Додаток 2.2.2в]. Більше того. Згідно з опублікованим Херсонською губернською земською управою “Статистичним звітом по Херсонській губернії за 1887–88 роки” губернія (включно із Тираспольським повітом) нараховувала 18 міст, 9 посадів, і аж 111 містечок³. Щоправда, список останніх при цьому не наводився.

При всій розбіжності даних, тенденція зосередження переважної більшості містечок Південної України на території саме Херсонської губернії чітко простежується за всіма джерелами. Причому підґрунтя цієї тенденції, що зберігалась упродовж усього досліджуваного періоду, було закладено ще до 1861 р. Про причини цієї ситуації в “Матеріалах для географії та статистики Росії” по Херсонській губернії знаходимо таке пояснення: “Численність містечок у губернії пояснюється тим, що в тутешньому краї скупниками продукції землеробів майже виключно є євреї, яким дозволено мешкати тільки в містах і містечках. Хоча цей закон існує тільки *de jure*, однак він зменшує іноді бариші, що одержують євреї від торгівлі. Тому вони скрізь намагаються відкрити якомога більшу кількість містечок, за посередництвом їх власників. Через це тут багато містечок не має навіть церков і є гіршими за деякі села. Тому й ні

¹ Городские поселения в Российской империи. — Т. 5. Ч. II. — С. 227-250.

² Список населенных мест Херсонской губернии. — Херсон: Тип. Херсонского губернского правления, 1888. — 33+25+47+27+24+31 с.

³ Статистический отчет по Херсонской губернии за 1887-88 годы. — Херсон: Издание Херсонской Земской Управы, 1889 — С. 3.

в якому разі не можна дивитися на тутешнє містечко як на перехідний стан від села до міста через промисловість, що в ньому розвинулась”¹.

Що ж до наведених вище даних, то в деяких випадках відсутність у списках “Населених місць Російської імперії в 500 та більше мешканців” містечок, існування яких зафіксоване в “Міських поселеннях в Російській імперії”, пояснюється саме тим, що їхнє населення станом на 1897 р. так і не зросло до 500 осіб. Цікаво, що більшість із населених пунктів, які у 1860-х рр. значилися як містечка, а за матеріалами перепису 1897 р. — як села, у фундаментальній роботі під редакцією В.П. Семенова-Тян-Шанського² фігурують саме в статусі містечок [Додаток 2.2.2а-в]. Причому показово, що головним чином ідеться про ті населені пункти, які продовжували виконувати функції центрів волостей (докладніше це буде розглянуто в третьому розділі). Показово також, що низка поселень, які і за “Міськими поселеннями в Російській імперії”, і за даними перепису 1897 р. значаться як містечка, за інформацією, поданою кількома роками раніше Херсонським губернським правлінням, фігурують як села [Додаток 2.2.2в].

Деякі містечка пережили процес, який Б.М. Миронов сформулював як “природний шлях перетворення на сільське поселення”³. У цьому плані доволі симптоматичним був розгляд Єлисаветградським повітовим земським зібранням 3 вересня 1894 р. піднятого гласним І.П. Живковичем питання про перейменування губернським правлінням деяких населених пунктів повіту з містечок на села і про правильність такого перейменування (згадаймо, що саме в Єлисаветградському повіті знаходилася значна частина населених пунктів, які у виданнях 1860-х рр. значились як містечка, а за матеріалами перепису 1897 р. вже мали статус сіл). За пропозицією гласного П. Зеленого зібрання постановило доручити управі зібрати відомості про всі населені пункти повіту, що на той час або в минулому іменувалися містечками, із зазначенням часу і причин перейменування деяких з них на села, і ці відомості разом із узаконеннями про права і привілеї містечок надати наступному черговому зібранню. Втім, ні впродовж решти місяців 1894 р., ні в 1895 р. це питання так і не розглядалось⁴.

¹ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть вторая / Сост. А. Шмидт. — СПб.: Тип. Калиновского, 1863. — С. 724-725.

² Россия. Полное географическое описание нашего отечества... — Т. 14.

³ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 285.

⁴ Систематический свод постановлений Елисаветградского уездного земского собрания за 1865-1895 годы... — С. 326.

Кількома роками раніше, 14 травня 1891 р., те саме Єлисаветградське повітове земське зібрання розглядало клопотання Гладоської сільської громади про перейменування Гладос з містечка в село. Тоді зібрання постановило, що розгляд цього клопотання знаходиться поза його компетенцією¹.

Загалом же маємо наголосити, що, на відміну від отримання статусу містечка або міста, втрата містечком статусу не передбачала обов'язкового фіксування законодавчим документом, що суттєво ускладнює, а то й унеможлиблює, визначення точної хронології перетворення містечок Південної України на сільські поселення.

У цілому мусимо констатувати, що теза П.Г. Риндзюньського про “чіткий розподіл” міських поселень, “що базується на офіційно-адміністративній ознаці”², є певною мірою занадто оптимістичною: якщо реконструювати перелік офіційних міст і посадів та простежити його зміни впродовж середини ХІХ – початку ХХ ст. не становить великої складності, то зі списком містечок маємо іншу ситуацію. Як свідчать проаналізовані нами матеріали, ні центральні, ані місцеві органи влади не мали єдиних узгоджених переліків містечок, що в багатьох випадках спричиняло плутанину і невизначеність. Саме розмежування понять містечка і села іноді становило для влади проблему. Так, Херсонське губернське земство змушене було зізнатися, що у 1880-х рр. деякі містечка Одеського повіту зовсім уникали податку на нерухомість, передбаченого для міських поселень (міст, посадів і містечок), тоді як цим же податком обкладалися, “через нез'ясованість самого поняття містечка”, деякі села³. Досить типовою була ситуація, коли в одній справі, а то й у тому самому документі, вказувався різний статус населеного пункту. Зокрема у 1893 р. була розпочата справа про влаштування захисної лісової дачі при Міловому, розташованому на Дніпрі. Мілове в документах цієї справи за той самий рік іменується то селом, то містечком, то просто поселенням⁴. Не доводиться дивуватися і тому, що тоді, як за матеріалами перепису 1897 р. Хмільове Єлисаветградського повіту значиться як село, у справі, що велася впродовж 1895 – 1899 р. Єлисаветградською міською управою, цей же

¹ Систематический свод постановлений Елисаветградского уездного земского собрания за 1865-1895 годы... — С. 326.

² Риндзюньский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России... — С. 126.

³ Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865-1899 гг. Выпуск 1. — Херсон: Типо-литография О. Толушиной, 1904. — С. 145.

⁴ ДАХО. — Ф. 10. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 1-6.

населений пункт іменується містечком¹. Більше того. Різничитання щодо статусу населеного пункту Південної України зустрічаємо навіть у Повному зібрані законів Російської імперії. 24 жовтня 1897 р. імператором були затверджені умови діяльності Бельгійського анонімного “Товариства Північно-Східних Донецьких кам’яновугільних копалень і металургійних заводів (Кам’янка, маєток Духовного)”, що, як передбачалося, мало видобувати вугілля при селі Кам’янці (Первозванівці) Слов’яносербського повіту². В іншому ж, на кілька місяців ранішому, узаконенні, датованому 26 травня 1897 р., Первозванівка називається вже як містечко Слов’яносербського повіту³.

Загалом, за нашими підрахунками, враховуючи матеріали Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р., інші матеріали цього ж періоду і дані про зміни, що відбувалися впродовж наступних років, мережа міських поселень Південної України станом на кінець періоду, що нас цікавить, нараховувала в Катеринославській губернії 9, Таврійській губернії — 19, Херсонській — 16 офіційних міст. Офіційний статус посадів у регіоні мали лише 9 населених пунктів, причому всі вони були розташовані в Херсонській губернії. Що ж стосується містечок, то тут джерела дають вельми розбіжну картину: у Катеринославській губернії містечок нараховувалося від 11 до 14, Таврійській — від 3 до 7, Херсонській — від 42 до 93.

Таким чином, упродовж 1861 – 1904 рр. мережа офіційних міст Катеринославської губернії зросла лише на 12,5 % (з 8 до 9), Таврійської — на 11,8 % (з 17 до 19), Херсонської — на 14,3 % (з 14 до 16). Разом із тим, тоді як у Катеринославській губернії втратив свій статус єдиний наявний на 1861 р. посад, у Таврійській губернії статус посаду впродовж усього досліджуваного періоду не мав жоден населений пункт, у Херсонській губернії мережа посадів зросла аж на 300 % (з 3 до 9). Мережа ж містечок у кожній південноукраїнській губернії помітно скоротилася.

Підкреслимо, що йдеться про офіційні міські поселення (до яких не зараховуються промислові селища, залізничні станції, інші “сільські” населені пункти з переважанням несільськогосподарських занять населення). За підрахунками В.П. Семенова-Тян-Шанського, за період 1867 – 1897 рр. загальна чисельність населених пунктів Катеринославської губернії зросла на 285 %, Таврійської — на 232 %,

¹ ДАКО. — Ф. 78. — Оп. 4. — Спр. 403. — 70 арк

² ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XVII. — С. 601-602. (№14580).

³ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XVII. — С. 314. (№ 14147).

Херсонської — на 298 %¹. Ці цифри, навіть враховуючи те, що підрахунок вівся за хронологічно дещо вужчий за період, що нас цікавить, досить наочно демонструють відставання зміни чисельності офіційних міських поселень від темпів зростання загальної кількості населених пунктів Південної України. Маємо констатувати, що ситуація в регіоні із зміною чисельності офіційних міст знаходилась у руслі загальноімперських тенденцій. З цього приводу московська дослідниця історії міст Росії Л.В. Кошман зауважує: “Процес містоутворення не припинився в XIX ст., але випадки перетворення села на місто були одиничними”².

Наявність доволі невеликого списку нових міст, містечок, посадів Південної України, офіційні рішення про створення яких були прийняті в другій половині XIX – на початку XX ст., не означає, що такою ж невеликою була кількість подань про зміну статусу населених пунктів. Про такі подання, між іншим, згадує і В.І. Ульянов (Ленін) у “Розвитку капіталізму в Росії”: “Бахмутське повітове земське зібрання клопоче про перетворення торгових селищ з 1000 населенням на містечка, а з 5000 населенням — на міста. “У нас спостерігається безприкладний ріст торгових і заводських селищ... Загалом нараховується вже до 30-ти селищ, які виникли і зростають з суто американською швидкістю”³. Є відомості, що у 1892 р. устинівська громада звернулася до Єлисаветградського повітового земського зібрання із клопотанням про перейменування села Устинівки в містечко. Але за висновком управи зібрання відхилило це клопотання⁴. Додамо сюди ініціативи, які навіть не оформились у клопотання. В цьому плані показовою є стаття в губернській газеті “Юг” за 13 (26) вересня 1903 р., в якій стосовно села Качкарівки Херсонського повіту повідомлялося: “Про прогрес тут можуть тільки побазікати, але людей, здатних серйозно узятися за громадську справу, тут майже немає... Про перейменування у містечко чи навіть у заштатне місто говорять, правда, давно, але розмовами й закінчується справа”⁵.

Отже, на шляху прийняття рішення про офіційну зміну статусу населеного пункту стояла ціла низка перешкод.

¹ Россия. Полное географическое описание нашего отечества... — Т. 14. — С. 178.

² Кошман Л.В. Город и городская жизнь в России XIX столетия... — С. 52.

³ Ленин В.И. Развитие капитализма в России // Ленин В.И. Полн. собр. соч. 5-е изд. — Т. 24. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1963. — С. 524.

⁴ Систематический свод постановлений Елисаветградского уездного земского собрания за 1865-1895 годы. — Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1895. — С. 326.

⁵ Цит. за: Бериславщина: рік 1903... — С. 60.

Загальний порядок перейменування поселень у міста було законодавчо прописано у 1863 р., і саме в такому вигляді він протримався до кінця досліджуваного періоду. 11 листопада імператор затвердив думку Державної Ради, складену в результаті розгляду висновків об'єднаного присутствія Головного комітету із влаштування сільського стану і Департаменту державної економії Державної Ради. При цьому визначались основні умови і кроки на шляху перейменування поселень у міста у випадках, коли цього побажають їхні мешканці. 1). Для перейменування потрібна згода селян, що мешкають у поселенні; якщо ж ці селяни мешкають не на власних або викуплених землях, то необхідна також згода того власника або відомства, на чийх землях поселення влаштоване. 2). Згода селян на перейменування документально оформлюється як приговор, складений не менш як 2/3 домовласниками поселення. Разом із тим, у багатолюдних поселеннях селянам дозволяється розділитись на дві громади (міську і волосну), з тим, аби остання нараховувала не менше 300 душ. 3). При перейменуванні на місто поселення тимчасово зобов'язаних селян останні можуть добровільно укласти із землевласником будь-які умови, що не суперечать загальним законам і не обмежують прав селян, передбачених положеннями від 19 лютого 1861 р. 4). Такі, що належать землевласнику, земельні ділянки, садиби, заклади і оброчні статті, які входять до меж новоутвореного міста (якщо вони за умовою між землевласником і селянами залишаються в безпосередньому розпорядженні власника), підпадають під ті обмеження, що передбачаються законами щодо земельних ділянок і закладів на території міст. 5). Клопотання про перейменування селища на місто подається в губернське із селянських справ присутствіє. Останнє має переконатись у дійсності і правильності громадського приговору та умов, укладених між землевласником і селянами, а також у матеріальній спроможності селян утримувати органи міського управління. Після цього присутствіє робить подання через губернатора Міністру внутрішніх справ. 6). Міністр внутрішніх справ на підставі потреб і матеріальних можливостей майбутнього міста, згідно з бажанням громади, складає пропозицію щодо застосування до відповідного населеного пункту передбачених законодавством правил влаштування громадського, поліцейського і судового управління. Свій висновок про влаштування міста міністр передає, після узгодження з відповідними відомствами, через Комітет Міністрів імператору, якому і належить право “Височайшого” затвердження¹.

¹ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVIII. — Отд. II. — С. 200-201. (№ 40261).

Отже, серйозні складності на шляху отримання населеним пунктом статусу міста передбачалися вже самим цим документом. І йдеться не тільки і навіть не стільки про тривалість і багатоетапність процедури проходження відповідної справи. Складність полягала в тому, що в питанні зміни статусу поселення ключовою визнавалась одночасно позиція і населення, і землевласника, і держави.

Аналізуючи реалії процедури зміни статусу населених пунктів, П.Г. Риндзюньський узагальнив, що, як правило, “бажанням перейти в міський стан була охоплена більшість мешканців поселень”, по яких виникали справи про перейменування на міста. Тут зіштовхувалася ціла низка тенденцій, головними серед яких були: 1) прагнення “маси рядових мешканців” покінчити із залежністю від колишнього (доемансипаційного) або нового (післяемансипаційного) власника населеного пункту; 2) прагнення верхівки населення затвердити свою керуючу роль у вирішенні справ поселення й одночасно звільнитися від залежності від власника населеного пункту; 3) “ціпка хватка” колишніх власників, які намагалися зберегти свої привілеї, і в той же час розширити власні прибутки від прискороного розвитку поселення через набуття ним міського статусу; 4) консервативна позиція вищої бюрократії¹. Таке спостереження небезпідставне. Щоправда, ми б не були категоричними при узагальненнях щодо “охоплення більшості мешканців поселень” і прагнення “маси рядових мешканців”. Адже і в роботі самого радянського історика наводиться чимало прикладів, коли саме “рядове населення” гальмувало справи про зміну статусу їхніх поселень.

П.Г. Риндзюньський дійшов висновку, що саме земельне питання в багатьох випадках ставало нездоланною перешкодою на цьому шляху². Згідно з місцевим положенням про поземельне облаштування колишніх поміщицьких селян у перше десятиліття після проголошення емансипації селянства при переведенні мешканців у міський стан у колишньому поміщицькому населеному пункті вся мирська земля, яка залишалася після відведення з неї території під поселення і вигін, мала повертатись у розпорядження поміщика. По закінченні десятирічного перехідного періоду вирішення земельного питання для мешканців нововлаштованого міста або посаду полегшувалося, втім, вплив поміщиків на створення міст залишався.

У ряді випадків ініціативу селян із перетворення села на місто стримувало побоювання, що їхні землі перейдуть у власність міста, а ті

¹ Риндзюньский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России... — С. 257-258.

² Питання земельної власності населених пунктів, які такі отримали міський статус, будуть розглянуті нами у четвертому розділі.

селяни, які ще не викупили свою землю, повинні будуть сплачувати, крім міських податків, викупні платежі “по селянству”. Надії ж селян на те, що при переводі у городяни вони отримають податне полегшення, руйнувалися роз’ясненнями, що з них буде збиратись і податок з нерухомості згідно з положенням від 4 жовтня 1866 р., і оціночний збір із того ж майна на користь міста або посаду, передбачений Міським положенням від 16 червня 1870 р., а для заняття ремеслами новообращенні з селян міщани будуть повинні ще й викупати свідоцтва на міщанські промисли.

Вельми показово, що саме “земельне питання” змусило міщан Маяків у 1880-х рр. клопотати про перетворення їхнього міста на селище або ж про переведення їх у сільський стан¹.

Свою специфіку мали складності із перетворенням на міста промислових селищ, але і тут земельне питання продовжувало відігравати неабияку роль. У справі одержання статусу міста Луганським заводом її противниками стала саме “грумада сільських обивателів”, яка складалась із звільнених від обов’язкової роботи на Луганському металургійному заводі. Ця група протистояла представникам інших страт — купцям, міщанам, державним селянам, відставним гірничозаводським людям і нижнім військовим чинам, які висловлювалися за зміну статусу населеного пункту. Генерал-губернатор пояснював небажання “сільських обивателів” перетворюватися на городян їхнім побоюванням збільшення, внаслідок цього, платежів і втрати надії на покращення ситуації із забезпеченням землею. “Грумада сільських обивателів” звинувачувала представників інших страт у тому, що ті, віднявши у неї землі, здавали їх стороннім особам і забудовували промисловими заводами.

Право власності на землю стало перепоною і на шляху одержання міського статусу селом Кам’янським Катеринославського повіту. У зв’язку із тим, що при цьому селі з 1886 р. став будуватися завод Південноросійського дніпровського металургійного товариства, вартість землі й оренда різко зросли. Сам населений пункт і за господарською спеціалізацією, і за соціальною структурою населення радикально змінився, що і викликало ініціативу запровадження в ньому міського устрою. Втім, сільська група Кам’янського, яка виступала головним землевласником і широко користувалась з великою вигодою для себе правом здавати землі в оренду, стала послідовним противником реалізації такої ініціативи. Адже існувало побоювання, що при

¹ РГИА. — Ф. 1287. — Оп. 38. — Стр. 2127. — 23 арк.

перетворенні Кам'янського на міське поселення селяни, ставши городянами, втратять право на земельну власність, а разом із цим і можливість одержувати ренту. Тож справа із зміною Кам'янським статусу загальмувалася.

Вельми напруженою була ситуація навколо визначення статусу Юзівки (Юзово) Бахмутського повіту, яка і за кількістю населення, і за економічним несільськогосподарським розвитком набагато випереджала більшість повітових міст Південної України. Губернська влада повідомляла до Петербурга, що “за місцевим звичаєм” це поселення йменується містечком, так само воно називається і в багатьох відомчих виданнях, але “для цього немає документальних підстав”. Згідно зі спільним рішенням Міністерства фінансів і Міністерства внутрішніх справ Юзівка (Юзово) мала вважатися “сільською місцевістю”, оскільки в ній не було міського управління. У зверненні Міністерства внутрішніх справ до Сенату визнавалося, що це поселення є схожим на місто, але все ж таки містом вважатися не може, оскільки все його існування пов'язане із заводом Новоросійського товариства, і тому Юзово насправді є лише ніби додатком заводу. Отже, питання одержання цим населеним пунктом статусу міста тривалий час обговорювалося на самих різних щаблях, включаючи вищі, але рішення так і не приймалося. Коріння ж напруженості ситуації полягало в тому, що Юзово, за формулюванням скарги її мешканців, поступово перетворювалося на “державу в державі”, оскільки Дж. Юз, ставши власником землі, призначеної для поселення, став і повновласним господарем населеного пункту, який і визначав там порядки. За переконанням П.Г. Риндзюньського, саме це і слугувало приводом не тільки для чисельних скарг, але і для клопотань про надання Юзову статусу міста. Адаже мешканці прагнули замінити всевладне заводське правління громадським міським самоврядуванням¹. Зрозуміло, що саме Новоросійське товариство з тих самих причин прагнуло зберегти існуючий статус населеного пункту. Щоправда, автори книги “Юз і Юзівка” пояснюють причини того, що власники товариства зробили все можливе, аби Юзово не стало містом, у такому формулюванні: “Напевно, англійці не хотіли сплачувати додаткові податки на розвиток території”².

Модернізаційні процеси, що розгортались у Російській імперії, досить прозоро виявляли гальмівну роль існуючих земельних відносин і станової структури в набутті населеними пунктами міського статусу. На це не міг

¹ Риндзюньский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России... — С. 238-254.

² Гайдук В.А., Ляшенко В.Г., Мозговий В.І., Навка І.П. Юз і Юзівка. Пер. англ. текстів І.М. Яндоли; підбір і рубрикація худ. текстів Л.Г. Вергазової / Під загальною ред. В.А. Гаїдука. — Донецьк: Фирма “Кардинал”, 2000. — С. 87.

не звернути увагу офіційний Петербург, який врешті-решт почав розглядати можливість спрощення відповідної процедури. Втім, робилося це не квапливо.

У 1897 р. Міністерство внутрішніх справ розпочало відповідну підготовку, звернувшись до керівництва губерній із запитом щодо стану справ у населених пунктах, зміна чиїх статусів назріла. Відповіді лише підтвердили наявність проблеми та її гострий характер. Низка населених пунктів, які потребували зміни статусу, були названі і керівниками південноукраїнських губерній. До цього списку увійшли, між іншим, і містечко Каховка Дніпровського повіту (підстава: воно було великим поселенням при пристані, в якому скупчувалися великі маси людей, що чекали найму на роботу), і селище Алушта Ялтинського повіту (підстава: виконання населеним пунктом функцій курорту).

Повідомлення з місць стали матеріалом для розгляду спеціальними урядовими комісіями, що створювалися, зокрема для вирішення питання про зміну статусу “селищ, які з самого початку їх заснування за умовами життя в них являють собою поселення більше міського, ніж сільського типу”¹. Втім, “прориву” в розширенні мережі міських поселень, у тому числі і на півдні України, це не спричинило.

Таким чином, будучи складовою підсистемою² загальноімперської системи розселення, або ж другим рівнем ієрархії територіально-просторових систем, сформована станом на 1861 р. мережа офіційних міст Півдня, яка в цілому задовольняла потреби забезпечення управління складовими регіону, до 1904 р. зазнала лише незначних змін, як були незначними і зміни адміністративно-територіального поділу Південної України. Вважаємо це двома тісно взаємопов’язаними обставинами: як і в попередні історичні періоди, офіційним міським поселенням, і передусім містам, державою відводилась як пріоритетна функція адміністративна. І хоча в другій половині XIX – на початку XX ст. все голосніше заявляла про себе функція економічна, це докорінним чином не змінило баланс. Не дивно, що суттєва зміна територіальної організації регіону в плані розміщення виробництва мало відбилася на мережі офіційних міст, будучи набагато більше взаємопов’язаною зі зміною мережі промислових селищ, залізничних станцій, багатолюдних економічно розвинених сіл тощо.

Вивчення зміни чисельності міських поселень дає підстави казати про те, що мережа населених пунктів Південної України з офіційним

¹ Рьндзюнский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России... — С. 254-257.

² Саме “складовою”, оскільки система включала всі населені пункти, а не лише офіційні міські поселення.

статусом міста в період другої половини XIX – початку XX ст. може розглядатись як така, що мала певні ознаки “структур довгої тривалості”: залишаючись майже незмінною, ця мережа виступала каркасом, кістяком, який уже слабо відповідав потребам швидко зростаючої економічної “м’язової маси” населених пунктів регіону. Це певною мірою гальмувало розгортання модернізаційних та урбанізаційних процесів на Півдні.



РОЗДІЛ 3 ЕВОЛЮЦІЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ МІСЬКИМИ ПОСЕЛЕННЯМИ



1. Міські поселення Південної України в системі державного управління

Попри те, що і в Російській імперії в цілому, і на півдні України зокрема в другій половині XIX – на початку XX ст. мала місце тенденція перетворення міст на поліфункціональні центри певних територій, як нами вже відзначалося, виконання офіційними містами саме адміністративної функції з точки зору державної влади зберігало свій пріоритет. Тим самим багато в чому продовжувалась тенденція, що спостерігалася в регіоні з самого початку його інтенсивної імперської колонізації: в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст. велика частина міст тут будувалась і досить довго розвивалася переважно саме як військові, військово-адміністративні або ж суто адміністративні центри.

Для абсолютистської імперії це було цілком природно.

Отже, має сенс Л.В. Кошман пишучи, що “пореформене місто зберігало адміністративні функції як найбільш важливі”¹. Щоправда, варто додати два суттєві уточнення: по-перше, ці функції були найбільш важливими з точки зору держави; по-друге, йдеться саме про офіційні міста. Адже, як було показано в попередньому розділі, саме держава тримала під пильним контролем зміни в мережі офіційних міст. І самі ці зміни великою мірою визначалися тим, наскільки існуюча мережа задовольняла потреби управління адміністративно-територіальними складовими країни. Можна погодитись із О.С. Сенявським, який, поділяючи думку про домінування адміністративної функції в містоутворенні і діяльності міст, зазначає, що єдина абсолютистська держава визначала єдність фундаментальних процесів міського розвитку у всіх кінцях імперії, що знаходило втілення і в ініціюванні процесів

¹ Кошман Л.В. Город и городская жизнь в России XIX столетия... — С. 62. Варто навести і більш радикальне твердження щодо міст Російської імперії, цього разу висловлене нью-йоркським професором історії: “В багатьох випадках єдиною вирішальною підставою для існування “міст” була потреба в них як в адміністративних центрах для місцевих органів центрального уряду” (Hanchett Walter. Tsarist Statutory Regulation of Municipal Government in the Nineteenth Century // The City in Russian History / Ed. by Hamm Michael F. — Lexington: The University Press of Kentucky, 1982. — P. 91).

містоутворення, і в залежності функціональної еволюції міст від центральної влади. З цим пов'язана і така тенденція: чим вищим був адміністративний статус населеного пункту, тим більшим було його населення. Причому залежність тут двостороння: з одного боку, вищий адміністративний статус надавався, як правило, поселенню з більшою чисельністю мешканців, а з іншого, більш високий статус сприяв зростанню кількості населення і функціональному багатоманіттю¹.

Ця відзначена О.С. Сенявським тенденція щодо міст Російської імперії в цілому підтверджується на південноукраїнських матеріалах. Хоча, знову ж таки, це якщо брати до уваги лише офіційні міські поселення. Адже, як нами буде показано згодом, чисельність мешканців багатьох робітничих селищ та інших населених пунктів, що офіційно не вважалися за міські, набагато перевищувала населення повітових центрів, і тут демографічні процеси мали зовсім іншу логіку.

Упродовж періоду, що досліджується, відсоток офіційних міст Південної України, які виконували адміністративні функції (тобто були адміністративними центрами губерній, повітів, градоначальств, військових губернаторств, округів), кардинально не змінився. Якщо на початок 1860-х рр. у регіоні нараховувалось 3 губернських, 16 повітових міст, 3 міста в складі двох градоначальств, 2 міста у складі військового губернаторства, 1 місто — центр округу, 14 безповітових (заштатних) міст, а отже, відсоток міст-адміністративних центрів становив 61,5 %, то у 1904 р. маємо все ті ж 3 губернські, 17 повітових міст, 6 міст у складі чотирьох градоначальств і 18 безповітових (заштатних) міст, тобто відповідний показник дорівнював 54,5 %. Причому цей показник був відчутно нижчим, аніж середньоімперський: загалом по Російській імперії (без врахування Польщі та Фінляндії) і в 1856, і в 1910 роках адміністративними центрами були близько 80 % міст². Обумовимось, що для адекватної оцінки ролі міст як адміністративних центрів варто зважати на те, що в наведених вище підрахунках не враховано розміщення деяких керівних структур і чиновників у безповітових містах (про що згадаємо дещо нижче). Значно ж менший, ніж у цілому по імперії, відсоток у регіоні міст-адміністративних центрів великою мірою пояснюється саме тим, що значна частина місцевих безповітових міст до 1860-х рр. пріоритетною мала військову функцію, зумовлену геополітичною специфікою Південної України.

¹ Сенявский А.С. Урбанизация России в XX веке... — С. 51.

² Сенявский А.С. Урбанизация России в XX веке... — С. 51.

Втім, констатація першочерговості для держави адміністративної функції міст і визначення того факту, що більшість офіційних міст Південної України виконувала роль адміністративних центрів оточуючих територій, є лише відправною точкою для аналізу місця міських поселень регіону в системі державного управління імперії.

Звичайно, певним перебільшенням, “полемічним загостренням” є теза Д.М. Чорного про те, що “політика царизму щодо міст... не набула висвітлення в літературі”¹. Навіть якщо йдеться про міста окремо взятого регіону. Натомість маємо констатувати, що відповідна політика висвітлена (тут не йде мова про рівень глибини та компетентності такого висвітлення) скоріше або фрагментарно (коли йдеться про окремо взяті міста), або занадто широко, переважно — в масштабах всієї імперії.

Тож вкрай необхідно простежити, якою була увага до міст Південної України з боку офіційного Петербурга. Причому зробити це треба не в статичній, а в динамічній, аби мати можливість наочно побачити зміни пріоритетів центральної влади щодо конкретних міст регіону. Для цього доцільно звернутися до матеріалів Повного Зібрання законів Російської імперії, використавши методику їхнього опрацювання, застосовану І.І. Лиманом при вивченні законодавчого регулювання діяльності православної Церкви на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX ст.² Тут доречно згадати, що для матеріалів, опублікованих у Повному Зібранні, було характерним те, що їх більшість являє собою документи казуального характеру, які мали визначити (уточнити, змінити) статус, врегулювати конкретну проблему конкретної території, особи тощо. Тому документів, в яких південноукраїнські міста називаються і які видані безпосередньо по конкретних населених пунктах регіону, в Повному Зібранні в багато разів більше, аніж складених відносно міст держави в цілому, певного регіону або міських поселень певного типу.

Маємо підстави умовно виокремити чотири більш-менш рівновеликі періоди, в межах яких і систематизуються матеріали Повного Зібрання щодо міст Південної України: 1) від початку селянської реформи і до початку реформи міської (19 лютого 1861 р. – 15 червня 1870 р.); 2) від прийняття Міського положення до кінця правління Олександра II (чим і завершується Друге Повне Зібрання) (16 червня 1870 р. – 28 лютого 1881 р.); 3) від воцаріння Олександра III до початку так званої міської “контрреформи” (1 березня 1881 р. – 10 червня 1892 р.); 4) від прийняття

¹ Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра... — С. 22.

² Лиман І.І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775 – 1861). — Запоріжжя: РА “Гандем-У”, 2004. — С. 172-389.

нового Міського положення до кінця періоду, що нас цікавить (11 червня 1892 р. – 31 грудня 1904 р.).

Як виявилось, в межах самого регіону офіційні міста привертати увагу вищих органів державної влади далеко не однаковою мірою. У цьому плані стосовно трьох південноукраїнських губерній впадає в очі, що по містах губернії Катеринославської офіційний Петербург видав законодавчих документів у багато разів менше, ніж по містах Херсонської чи Таврійської губернії. Принаймні така тенденція простежується впродовж перших трьох із виокремлених нами періодів. І за кількістю офіційних міст, і за увагою з боку законодавців Катеринославська губернія тоді поступалася двом іншим губерніям, що входили до складу Південної України. Втім, задля адекватного сприйняття наших підрахунків не варто забувати, що тут не враховані ті міста Катеринославщини, які зараз належать до Російської Федерації (показово, що лише за перший виділений нами період щодо найближчого з таких міст, Таганрога, у Повному Зібранні виявлено аж 19 узаконень, що більше за чисельність узаконень не тільки стосовно безпосереднього конкурента Таганрога за першість на Азовському морі, Маріуполя, але і губернського центру).

Отже, за перший період виявлено лише 7 документів, що стосуються Катеринослава, 5 — Маріуполя, 2 — Бахмута. По інших містах губернії нами взагалі не виявлено окремих законодавчих документів.

Найбільшій кількості міських поселень стосуються узаконення по Таврійській губернії. Тут адміністративний центр губернії поступається увагою іншому місту, яке мало особливий статус: тоді як щодо Сімферополя виявлено 11 документів, то по Севастополю — 19. До того ж, лише стосовно безпосередньо Керчі виявлено аж 17 документів, плюс ще 5 — Керч-Єнікальського градоначальства і 1 — Єнікале. Безумовно, тут давався взнаки все той же особливий адміністративний статус, взаємопов'язаний, у свою чергу, із військовим значенням цих населених пунктів (у тому числі — і у зв'язку з результатами Кримської війни) і їх приморським розташуванням. Немає нічого дивного і в увазі законодавців до інших прибережних міст губернії: стосовно Бердянська опубліковано 13 документів, Феодосії — 9, Балаклави — 6, Ялти — 3, Євпаторії — 2, містечка Генічеськ — 2. У той же час лише по одному документу знайдено про Карасубазар і Перекоп.

Щодо території Херсонської губернії, то тут за кількістю документів губернський центр знаходиться не на першому і навіть не на другому місці. Тоді як узаконень про Херсон виявлено 15, то Одесу — аж 63. Це є цілком логічним, зважаючи не тільки на співвідношення кількості

населення Херсона та Одеси, але й на економічний та інші потенціали двох міст. Неабияке значення відігравав й адміністративний статус Одеси, де зосередилася низка органів управління, юрисдикція яких поширювалася далеко за межі Херсонської губернії. За кількістю узаконень Херсон у кілька разів “відстав” від іншого міста на території Херсонської губернії — Миколаєва, стосовно якого виявлений 41 документ. Симптоматично, що значний відсоток цих документів відносився безпосередньо до Миколаївського порту. Тут варто згадати особливий статус міста (який знаходив вияв і в тому, що відомості про Миколаїв, як і про Одесу, не включались до щорічних Всепідданіших звітів Херсонського губернатора).

Маємо узаконення щодо цілої низки інших міських поселень на території Херсонської губернії: 10 стосовно Очакова, 9 — Єлисаветграда, 3 — посаду Нова Прага, по 2 — Новогеоргіївська та Маяків, по 1 — Ольвіополя, Бобринця, Новомиргорода.

За другий період по Катеринославській губернії виявлено 19 узаконень щодо безпосередньо Катеринослава, 6 — Маріуполя, 3 — Павлограда, по 1 — про Олександрівськ, Верхньодніпровськ та Нікополь.

По містах Таврійської губернії маємо таку картину. Щодо Сімферополя нами виявлено 26 узаконень, а Севастополя — 30¹. Стосовно Керчі маємо 22 документи, ще в 4 йдеться про Керч-Єнікале. Виявлено по 9 узаконень щодо Феодосії та Ялти. Маємо по 4 законодавчі документи про Бердянськ та Євпаторію, по 3 — про Перекоп, Олешки та Карасубазар, по 1 — про Бахчисарай та містечко Генічеськ.

Абсолютна ж більшість документів стосується міст Херсонської губернії. Причому про безпосередньо губернське місто Херсон знайдено лише 21 узаконення. Натомість щодо Миколаєва нами виявлено аж 58 узаконень. Втім, абсолютним лідером серед міст всієї Південної України залишалась Одеса, про яку нами виявлено 186 узаконень. Показово, що в 11 з них йдеться про Одесу та “обидві столиці”, тобто Москву і Петербург, що є своєрідним визнанням особливого значення Одеси.

Про інші міста Херсонської губернії законодавчих документів виявлено набагато менше: 14 — про Єлисаветград; по 3 — про Очаків та Ананіїв; по 2 — про Вознесенськ, Новомиргород та Ольвіополь; по 1 — про Олександрію, Берислав та містечко Каховку.

За третій період стосовно Катеринославської губернії маємо таку картину. Безпосередньо про Катеринослав нараховано 9 документів.

¹ Втім, про належність Севастополя до губернії треба казати із важливим застереженням: 16 червня 1873 р. новостворене Севастопольське градоначальство виводилося зі складу Таврійської губернії.

Виявлено 4 узаконення щодо Маріуполя, 2 — Бахмута, по 1 — Слов'яносербська та Олександрівська. Крім того, наявні документи про Луганський завод, який Височайше затвердженим 3 вересня 1882 р. положенням Комітету Міністрів одержав статус повітового міста і став іменуватися Луганськом.

За цей же період серед усіх кримських міст найбільша увага законодавців традиційно залишалася привернена до Севастополя — 33 документи.

Про Сімферополь маємо 7 документів, про Керч — 13, плюс ще в 3 йдеться про Керч-Єнікале. Щодо Ялти маємо 11 документів, Феодосії — 7, Бердянська — 4, Євпаторії — 2. По 1 — про Перекоп, Олешки та Бахчисарай.

Показово, що, як і за більш ранні періоди, за 1881–1892 рр. абсолютним лідером за кількістю узаконень у Повному Зібранні серед південноукраїнських міст залишалась Одеса, щодо якої видано 84 документи. Причому в 4 з цих узаконень йдеться про Одесу та “обидві столиці”, ще в одному — про Одесу поряд із Москвою.

Стосовно іншого південноукраїнського міста, яке мало особливий статус, Миколаєва, опубліковано 21 узаконення. Натомість про губернський Херсон маємо 16 документів. Щодо інших міст Херсонської губернії, то по Єлисаветграду маємо 10 документів, Очакову — 5, Олександрії, Ольвіополу, Бериславу — по одному. Два документи виявлено про містечко Кривий Ріг. Ще один — про містечко Куликове Поле.

У четвертий період ситуація із “розподілом уваги” законодавців між офіційними містами трьох південноукраїнських губерній суттєво змінилась.

Тепер документів щодо Катеринославської губернії з'явилося у рази більше, ніж у будь-який із попередніх періодів. Зокрема лише по самому Катеринославу виявлено 47 узаконень. Про нещодавно утворене місто Луганськ йдеться у 17 документах, про Маріуполь — в 11. Про Бахмут і Олександрівськ маємо по 6 узаконень, Верхньодніпровськ і містечко Нікополь — по 3, Новомосковськ і Павлоград — по 2.

По території Кримського півострова найбільша увага залишилася зосередженою на Севастополі, стосовно якого виявлене 51 узаконення.

Губернського центру Таврійської губернії, Сімферополя, стосуються 16 документів, Ялти — 21, Бердянська — 19, Феодосії — 8, Керчі — 7 (плюс ще в 9 йдеться про Керч-Єнікале), Євпаторії — 6, Мелітополя, Карасубазара, Генічеська — по 4, Балаклави — 3, новоутвореного міста

Алушта — 2, Перекопу, Олешек, Бахчисараю, Старого Криму, Ногайська, містечка Судак — по 1.

І в четвертий період Одеса залишалася першою за чисельністю узаконень щодо неї (178 документів). В 5 з них Одеса називається поруч з Петербургом і Москвою.

Стосовно Миколаєва було видано 35 узаконень, Єлисаветграда — 25, Херсона — 16, Очакова — 5, Овідіюполя — 2, Анан'їва, Вознесенська та новоутвореного міста Березівка — по 1.

Побіжно варто згадати, що при наведених підрахунках нами не враховані ті законодавчі документи вищих органів державної влади, які стосувалися всієї імперії, але з'явилися з приводу саме справ, що мали місце в містах Південної України. Прикладом таких документів є сенатський указ про порядок складання списків присяжних засідателів¹, приводом для якого стало обрання по Керч-Єнікальському градоначальству в число присяжних засідателів одразу шістьох представників Керченської Олександрівської гімназії (директора, інспектора і чотирьох викладачів), що могло негативно вплинути на навчальний процес. Іншим прикладом є сенатський указ від 16 червня 1880 р. про права іноземних консулів і генеральних консулів щодо майнових справ їхніх малолітніх співвітчизників у Російській імперії², приводом для якого стала справа про нерухомість у Миколаєві. Не враховано й узаконення, ініційовані керівниками установ, розташованих у містах Південної України. Як приклад наведемо Височайше затверджену 27 березня 1872 р. думку Державної Ради про дарування прав державної служби вчителям російської мови та арифметики при татарських медресе і мектебе³. Ця думка була складена внаслідок відповідного клопотання попечителя Одеського навчального округу. Не враховані і випадки, коли законодавчі документи відносно міст Південної України згадуються в узаконеннях, які стосуються інших регіонів Російської імперії. Приклад — Височайше затверджена 28 жовтня 1874 р. думка Державної Ради про порядок запровадження Міського положення від 16 червня 1870 р. в містах Закавказького краю⁴. Тут зазначається, що при визначенні складу присутствій деяких міст, що знаходяться в місцевостях з особливим статусом, наміснику треба керуватися Височайше затвердженою 27 жовтня 1871 р. думкою Державної Ради про склад спеціальних присутствій з міських справ у Кронштадті, Керчі,

¹ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVI. — Отд. I. — С. 916-918. (№ 49751).

² ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. LV. — Отд. I. — С. 386-388. (№ 61094).

³ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVII. — Отд. I. — С. 343-344. (№ 50655).

⁴ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLIX. — Отд. II. — С. 334-335. (№ 53996).

Миколаєві і Таганрозі¹. Ще одним прикладом є посилання на Височайше затверджену 3 квітня 1873 р. думку Державної Ради про влаштування окружного суду в Єлисаветграді² як на документ, яким треба керуватися при виконанні Височайше затвердженої 5 грудня 1888 р. думки Державної Ради при зміні меж Таганрозького і Новочеркаського окружних судів³.

Звичайно, наведена нами статистика лише певною мірою відображає рівень уваги офіційного Петербурга до конкретних південноукраїнських міських поселень як до адміністративних центрів [Додаток 3.1.1]. А вже потрібно враховувати, що узаконення з'являлися переважно за потреби внести зміни в існуючу мережу чи функції адміністративних установ. До того ж, треба зважати не лише на кількість узаконень, що видані стосовно того чи іншого міста, але і на те, яких сфер міського життя ці узаконення стосувалися. До цього питання ми ще будемо повертатися, зараз же констатуємо, що адміністративна складова тут відігравала одну з провідних ролей. Особливо це контрастує із тією незначною роллю, яку відігравало регулювання відповідної складової в узаконеннях, що стосувалися неміських поселень Південної України. Більше того, ми маємо підстави стверджувати, що і в цілому передбачений законодавством рівень регулювання державою різних сфер життя міст був набагато вищим, ніж рівень законодавчого регулювання життя неміських поселень. Тож має сенс О.С. Сенявський пишучи, що окрім функціонального “структурування” більшості міст, держава регулювала їхнє життя законодавчо, причому ступінь втручання в міські справи був суттєво більшим, ніж у житті села, де в постемансипаційний період влада віддавалася переважно общинним інститутам; пряме та опосередковане державне втручання в міське життя було фактично всеосяжним⁴.

Немає потреби зупинятися на описі “стандартної мережі” адміністративних установ, що діяли в офіційних містах Російської імперії різних рівнів ієрархії. А вже в історіографії відповідна проблематика вже знайшла досить глибоке висвітлення⁵. Звернемо увагу лише на деякі ключові узагальнення щодо цієї мережі.

На південноукраїнських матеріалах підтверджується теза Б.М. Миронова про те, що у порівнянні з дореформним періодом після

¹ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVI. — Отд. II. — С. 416. (№ 50070).

² ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVIII. — Отд. I. — С. 421-422. (№ 52089).

³ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. VIII. — С. 575-576. (№ 5613).

⁴ Сенявский А.С. Урбанизация России в XX веке... — С. 51-52.

⁵ Див., зокрема: Шепелев Л.Е. Чиновный мир России: XVIII – начало XX в. — СПб.: Искусство-СПб., 1999. — С. 84-91.

скасування кріпацтва з розвитком самоврядування і в місті, і на селі відсоток чиновників серед населення дещо зменшився, оскільки одним із завдань запровадження земств і нового міського самоврядування верховна влада якраз і бачила скорочення функцій місцевої коронної адміністрації і звільнення центральних урядових інституцій від маси справ, що “не мали загальнодержавного значення”. Тож сфера суцього бюрократичних методів управління дещо звузилася¹. Щоправда, йдеться саме про відсоток, а не про абсолютну чисельність чиновництва в населених пунктах Півдня, яка таки помітно зросла. До того ж, відзначена тенденція справедлива більше для 1860 – 1870-х, ніж для 1880-х рр. – початку ХХ ст.

Загалом же варто прислухатися до думки західних дослідників про те, що бюрократія другої половини ХІХ ст. була тією соціальною елітою, яку верховна влада Російської імперії обрала як головну політичну силу для проведення “консервативного оновлення” в умовах модернізації².

Безпосередня “присутність” держави в житті міст в особі розміщених у них адміністративних структур різних відомств великою мірою впливала на міський розвиток, на формування самої специфіки, структури, функцій міста, образ життя його мешканців³.

Мережу адміністративних установ, розташованих у містах Південної України, можна розглядати як підсистему загальної імперської системи в категоріях соціальної комунікації, запропонованих Райнером Лінднером (щоправда, в дещо іншому контексті). Розуміючи під комунікацією фундаментальний елемент соціуму і базову соціальну подію суспільства, процес соціальної взаємодії (інтерації), порівнюючи горизонтальну і вертикальну комунікації, можна дійти висновку, що для імперської влади найбажанішою була саме вертикальна, тобто адміністративна, комунікація, що закріплювала панування центру над периферією⁴.

Варто докладніше зупинитися на змінах у системі управлінських структур, представлених у південноукраїнських містах, що зумовлювалися, зокрема, змінами адміністративних статусів цих населених пунктів.

Відправною точкою для простеження цих змін візьмемо структуру, що склалася на півдні України на середину 1860-х рр.

¹ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи... — Т. II. — С. 201-202.

² Большакова О. В. Бюрократия и Великие реформы в России (1860-70-е гг.). Современная англо-американская историография: Научно-аналитический обзор / Институт научной информации по общественным наукам. — М., 1996. — С. 4.

³ Сенявский А. С. Урбанизация России в ХХ веке... — С. 51.

⁴ Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр... — С. 22-23.

Перебування регіону в складі Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторства як “надгубернської” структури зумовлювало знаковість ролі “Головного управління Новоросійського краю і Бессарабії” у системі управління Півднем, у тому числі — і його містами. Розташування цього управління в Одесі великою мірою й обумовлювало виключність адміністративного статусу цього міста і в багатьох аспектах — його першість по відношенню до губернського міста Херсона. Отже, в Одесі розміщувався сам Новоросійський та Бессарабський генерал-губернатор, його канцелярія, чиновники, які знаходилися при генерал-губернаторові, а також чиновники, що знаходилися в розпорядженні генерал-губернатора.

Особливий статус Одеси зумовлювався і наявністю в адміністративно-територіальній структурі Півдня Одеського градоначальства. У його управління входили безпосередньо градоначальник та канцелярія градоначальника.

До управлінських структур, розміщених в Одесі, входили і будівельний комітет (під головуванням градоначальника), відділення комерційної ради (президент — усе той же градоначальник), біржовий комітет, комерційний суд, контрольна палата, повітове казначейство, прокурор, Одеський комітет іноземної цензури, управління окремого цензора з внутрішньої цензури в місті Одеса, міська поліція, комітет, створений в Одесі за Височайшим повелінням для влаштування мостових, управління капітаном над карантинним портом тощо.

Інше місто з особливим статусом, Миколаїв, у структурі управління мало військового губернатора та його канцелярію, міський комітет, міську поліцію, квартирну комісію.

В ієрархії управління Херсонською губернією були безпосередньо губернатор та його канцелярія, губернське правління (з будівельним та лікарським відділеннями), камера прокурора, губернська креслярня, казенна палата, губернське казначейство, палата державного майна, палата кримінального суду, палата цивільного суду, губернське по селянських справах присутствіє, губернська комісія народного продовольства тощо.

Крім того, в Херсоні були представлені дворянська опіка, повітові мирові установи, повітовий суд, повітове та міське поліцейські управління, повітовий казначей, повітовий стряпчий, землемір, міський лікар, повітова акушерка та інші.

Відповідні структури та посадові особи знаходились і в інших повітових містах губернії (у тому числі і в тій самій Одесі).

Що стосується безповітових міст, то державні управлінські структури в них були набагато скромнішими. Зокрема в Новомиргороді, Ольвіополі, Новогеоргіївську, Вознесенську було по приставу і його помічника. У Бериславі, Очакові та Овідіополі державна влада була представлена поліцейським надзирателем. До чиновників традиційно для Російської імперії зараховувався і міський лікар, наявний у деяких безповітових містах, хоча має рацію Б.М. Миронов пишучи, що лікарі, так само як і ветеринари, працівники благо дійних закладів та деякі інші лише частково підпадають під категорію чиновництва в значенні сукупності професіоналів, які перебувають на державній службі і зайняті безпосередньо державним управлінням, адже саме в управлінні ці особи зайняті і не були¹.

У губернському Катеринославі були представлені ті ж структури губернського управління, що і в Херсоні, плюс контрольна палата. Подібними до херсонських за структурою тут були і державні установи міського та повітового рівнів.

Майже аналогічним наявним у містах Херсонській губернії відповідного статусу було представництво структур державної влади в повітових містах Катеринославської губернії. За наявності в місті тюремного замку його наглядач також включався в перелік представників державних управлінських структур.

Грецький суд діяв у тоді ще безповітовому, але окружному Маріуполі (місту підпорядковувались 24 поселення в східній частині Олександрівського повіту).

Структура управління Таврійською губернією, в порівнянні з її двома іншими південноукраїнськими відповідниками, була доповнена кількома чиновниками з особливих доручень.

Управлінські структури повітових міст Таврійської губернії в основних рисах не відрізнялися від відповідних структур губерній Катеринославської і Херсонської. Головною ж відмінністю портового повітового міста Бердянськ була наявність тут посади начальника міста і порту.

Безповітові Карасубазар і Бахчисарай мали міські поліцейські управління, а Карасубазар, крім того, і римо-католицький суд. У Старому Криму цих органів не було.

Севастополь мав міську поліцію.

Серед управлінських структур Керч-Єнікальського градоначальства були представлені безпосередньо градоначальник, чиновник з особливих

¹ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. II. — С. 199-200.

доручень при ньому, канцелярія градоначальника, міське поліцейське управління, комерційний суд, будівельний комітет (під головуванням градоначальника)¹.

До перелічених вище установ та посадовців, представлених у південноукраїнських містах, варто додати управлінські структури окремих відомств.

Зокрема міста Південної України служили місцем розташування керівних структур військового відомства. І в цьому аспекті Одеса мала адміністративну зверхність над іншими містами регіону, в тому числі і губернськими. Адже саме вона виконувала роль адміністративного центру Одеського військового округу, і тому тут розміщувалися командуючий військами, його помічники, ад'ютанти, офіцери з особливих доручень, військово-окружна рада, окружний штаб, військово-медичне управління. Тут же розміщувались окружні артилерійське, інженерне та інтендантське управління.

У Херсоні знаходився начальник місцевих військ та інспектор шпиталів Одеського військового округу, крім того, в Херсоні, Катеринославі і Сімферополі перебували губернські військові начальники.

В Одесі, Херсоні, Миколаєві та Севастополі розміщувалися комендантські управління. Переважно в містах розташувалися командування дивізій та полків. Артилерійські бригади, розміщені в регіоні, базувались у Єлисаветграді, Вознесенську, містечках Новгородка та Нова Одеса.

По лінії жандармського відомства Одеса знову ж таки мала адміністративну першість, причому не лише в регіоні, але і далеко за його межами. Адже саме тут розміщувалось управління п'ятого округу корпусу жандармів, якому підпорядковувались, крім трьох південноукраїнських, ще й Полтавська, Харківська, Курська, Чернігівська губернії і Бессарабія. Причому штаб-офіцер у Херсонській губернії розміщувався не в губернському місті, а все в тій же Одесі.

Деякі приморські міста регіону мали управління портових частин. Зокрема в Миколаєві воно було представлене головним командиром та його підлеглими, комісаріатською частиною порту, комісією військового суду Миколаївського порту, Миколаївським портовим і 1-м Чорноморським зведеним флотським екіпажами. У Севастополі розміщувалися контора порту і 2-й Чорноморський зведений флотський екіпаж, у Маріуполі — управління портового управління.

¹ Новоросійський адрес-календарь // Новоросійський календарь на 1867 год... — С. 3-42.

Показово, що Одеса виступала адміністративним центром регіону і по лінії освітній, оскільки саме в цьому місті розташовувалися попечитель Одеського навчального округу, його підлеглі та рада попечителя.

В Одесі ж розміщувався і Піклувальний комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії.

Там же базувалось Херсонське питейно-акцизне управління. В Одесі та деяких інших повітових центрах розташовувались окружні акцизні управління.

По лінії карантинного управління центральні карантини розміщувалися в Одесі, Феодосії і Керчі. В Одесі і Феодосії до того ж знаходилися роти карантинної сторожі, а в Керчі — напівбатальйон. Євпаторія мала приватний, Севастополь — військовий карантин і карантинну роту.

Одеса виступала і центром однойменного митного округу, до складу якого входили Одеська, Миколаївська митниці та Одеська бригада прикордонної сторожі. У той же час до складу Феодосійського митного округу включались Феодосійська, Севастопольська, Євпаторійська митниці, Ялтинська митна застава і Балаклавський нагляд, а також Таврійська бригада прикордонної сторожі. Керченська, Бердянська митниці, Маріупольська, Генічеська митні застави, Керч-Єнікальська бригада карантинної сторожі входили до Таганрозького митного округу¹.

Міста виступали і центрами розміщення церковних управлінських структур, про що докладніше буде сказано у підрозділі, присвяченому релігійному життю міських поселень.

Варто звернути увагу, що впродовж першої половини 1860-х рр. система управлінських структур, представлених у південноукраїнських містах, вже зазнала певних змін.

Зокрема Одеса набула статусу центру однойменного військового округу після утворення останнього, що сталося якраз на початку 1860-х рр.: коли П.С. Коцебу зайняв посаду Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора (1862 р.), він водночас був командувачем тільки-но створеного Одеського військового округу².

Скасування кріпацтва зумовило реорганізацію в структурі органів влади, що займалися селянським питанням.

Суттєво реформувалася структура поліцейських установ. 25 грудня 1862 р. були затверджені “Тимчасові правила про устрій поліції в містах і повітах губерній, що керуються за загальним установленням”. Згідно з

¹ Новоросійський адрес-календарь // Новоросійський календарь на 1867 год... — С. 49-97.

² Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні... — С. 218.

ними земська та міська поліція об'єднувалися, за винятком усіх губернських і “деяких найбільш значущих” міст, посадів і містечок, які зберігали свою окрему від повітової поліцію. Тут поліція залишалась у підпорядкуванні поліцмейстерів, а городничі правління перейменовувалися на міські поліцейські управління. Причому ці правила не поширювалися на поліцію деяких міст, військових портів і містечок, які знаходились у завідуванні особливих управлінь і були непідвідомчі місцевому губернському керівництву. В інших же місцях влада об'єднаної повітової поліції відтепер поширювалася на весь повіт із повітовими і безповітовими містами, посадами, містечками та іншими поселеннями. Городничі правління приєднувалися до земських судів, які перетворювалися на повітові поліцейські управління; посади городничих і поліцмейстерів скасовувались, а їхні обов'язки перекладалися на повітових справників, а обов'язки міських поліцій — на повітові поліції. Повітові поліцейські управління мали складатись із повітового справника, помічника справника, загального присутствія і його тимчасових відділень. Міські ж поліцейські управління мали включати поліцмейстера, його помічника (де буде призначений) і загальне присутствіє. Обумовлювалось, що приміські слободи та найближчі до міста селища можуть, за поданням поліцейського управління, бути підпорядковані міському приставу; безповітові ж міста, посади та містечка, для яких не передбачено спеціальних виконавчих чиновників, підпорядковуються в поліцейському відношенні місцевому становому приставу¹. Згідно з додатком до “Тимчасових правил...” на півдні України окрему від повітової поліцію дозволялося мати, крім губернських міст, містам, підвідомчим Одеському і Керч-Єнікальському градоначальствам, повітовим Бердянську, Феодосії, безповітовим Бахчисараю і Карасубазару².

На початку 1860-х рр. міста відомства військових поселень були передані відомству цивільному, що потягло за собою і зміну управлінських структур³.

Внаслідок Кримської війни і Паризького договору 1856 р., які завдали нищівного удару по Севастополю, у 1864 р. було трансформоване Миколаївське і Севастопольське військово-губернаторство, що існувало з 1805 р. Іменним указом від 7 жовтня 1864 р. було скасовано звання Севастопольського військового губернатора. Віце-адмірал

¹ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVII. — Отд. II. — С. 588-593. (№ 39087).

² ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVII. — Отд. III. — С. 543. (№ 39087).

³ ДАХО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 34. — 176 арк.; ЦДІАК України. — Ф. 1316. — Оп. 1. — Спр. 382. — 276 арк.

П. Кислинський, який займав цю посаду, відтепер ставав Севастопольським комендантом¹. За даними, наведеними Л. Левченко, саме місто підпорядкували цивільному управлінню спочатку Сімферопольського, а згодом Ялтинського повіту. У 1865 р. всі присутні місця Севастополя на підставі рішення Державної Ради були передані Таврійському губернському керівництву. Змінилась і сама назва Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства, яке стало іменуватися Миколаївським. Відповідно посада військового губернатора в Миколаєві залишалась, але після Кримської війни вона була поєднана спочатку з посадою завідуючого морською частиною в Миколаєві, а згодом — головного командира Миколаївського порту². Досліджуючи відповідне питання, Л. Левченко дійшла висновку, що і в Севастополі, і в Миколаєві зміст обов'язків військового губернатора визначався тією метою, яку переслідував імперський уряд, і місцевими особливостями. Військовий губернатор був провідником політики уряду на підконтрольній йому території, представляв її інтереси в столиці, керував державними органами, наглядав за діяльністю станових установ. Фактично його слово було останнім при вирішенні кожної справи в місті. У Севастополі військовому губернатору підпорядковувалися поліція та пожежна частина, військовий карантин, міська дума і магістрат, сирітський та словесний суди. Їх рішення набирали сили тільки після затвердження військовим губернатором. Межі ж Севастопольського військового губернатора та підпорядкованих йому установ не виходили за територію міста³.

Щодо змін в управлінських структурах самого Миколаєва сумнівним видається твердження О.Ф. Ковальової та В.П. Чистова про те, що посада головного командира Миколаївського порту була заново запроваджена 1 лютого 1862 р., а до того відповідні функції виконував завідуючий морською частиною в Миколаєві⁴. А вже і в затвердженій імператором 14 липня 1861 р. думці Державної Ради про звільнення Чорноморських адміралтейських поселенців з морського відомства, і в Положенні про навчальну артилерійську команду Чорноморської

¹ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXIX. — Отд. II. — С. 15. (№ 41332).

² Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства... — С. 79, 110.

³ Левченко Л.Л. Управління Севастополем у складі Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1864 рр.) // Наукові праці: Збірник. — Миколаїв: вид. МФ НаУКМА, 2000. — Т. 8: Історичні науки. — С. 23.

⁴ Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Очерки истории культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX века). Книга первая: Из прошлого культурной жизни на Николаевщине. — Николаев: Изд-во "Тетра", 2000. — С. 200.

флотилії від 24 липня 1861 р. йшлося саме про головного командира Миколаївського порту¹.

У 1865 р. цивільному управлінню Катеринославської губернії були підпорядковані колишні слободи Азовського козацького війська². Разом зі зміною статусу на села ці населені пункти втратили і частину своїх “державних функцій” (за формулюванням О.С. Сенявського, саме переважанням таких функцій характеризуються міські поселення з військовим статусом — козацькі, військові поселення і міста, що з них вирости)³.

Аналізуючи систему державного управління в регіоні, варто наголосити, що тут офіційним Петербургом провідна роль відводилася Новоросійському та Бессарабському генерал-губернатору. Самі чиновники, які займали цю посаду, у свою чергу прагнули чіткіше розмежувати повноваження з іншими керівниками, представленими на Півдні, у тому числі і з керівниками міст. Так, Новоросійський та Бессарабський генерал-губернатор О.Г. Строганов звернувся до імператора з питанням про підпорядкування собі Миколаївського і Севастопольського військових губернаторів, наголосивши, що населення цих міст складається не лише з морських чиновників, але й з інших станів, які потребують державної опіки. Як результат, з 11 червня 1858 р. діяв закон, що чітко унормовував відносини військових губернаторів із генерал-губернатором⁴. Глибоко проаналізувавши діяльність “головних урядовців краю” — генерал-губернаторів О.Г. Строганова (1855 – 1862 рр.) і П.С. Коцебу (1862 – 1874 рр.) щодо управління регіоном, і, в тому числі, його містами, В.С. Шандра дійшла висновку, що вона була спрямована на запровадження загальноросійських нормативних актів, однак населення ставилося до модернізації “зверху” неоднозначно; генерал-губернатори здійснювали нагляд за дотриманням законності, забезпеченням потреб населення, виконанням протиепідемічних заходів, підтримували стосунки з сусідніми державами. До названих додалися нові повноваження: канцелярія генерал-губернатора безпосередньо відповідала за формування етнопонаціональних стосунків; найважливішим завданням цієї інституції було узгодження інтересів місцевого соціуму та влади, що перебирала на себе більшу, ніж у внутрішніх губерніях, відповідальність за становлення нових соціально-економічних відносин в

¹ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. II. — С. 169-170, 189-190. (№ 37245, 37282).

² Мариуполь и его окрестности... — С. 113.

³ Сенявский А.С. Урбанизация России в XX веке... — С. 51.

⁴ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. — К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. — С. 210.

умовах поліетнічного Півдня¹. Варто додати, що в досліджуваний період існувала думка, згідно з якою після генерал-губернаторства М.С. Воронцова така специфічна і важлива складова Південної України, як Крим “тільки прозябала рутинним життям провінцій, вилучена з-під впливу всякої державної думки”; причому саме з персоною генерал-губернатора старожили пов’язували причини і “нічтожества” Феодосії, і “штучного створення нового південнобережного центру міста Ялта”². Таким же суб’єктивним моментом деякі сучасники були схильні пояснювати і причини певного “потьмяніння сяяння” Одеси — там після М.С. Воронцова керівники не були так наближені до Петербурга і не перебували в родинних зв’язках з імператором.

Іменним указом від 17 січня 1874 р. посада Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора ліквідувалась³, і управління в Херсонській, Катеринославській, Таврійській і Бессарабській губерніях та Одеському, Керч-Єнікальському, Севастопольському і Таганрозькому градоначальствах встановлювалося на загальних засадах, передбачених стосовно відповідних адміністративно-територіальних одиниць. Ліквідувалась і канцелярія генерал-губернатора, а її справи передавалися канцеляріям відповідних губернаторів і градоначальників⁴. Іменним указом від 29 березня того ж року права та обов’язки Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора передавалися Міністру внутрішніх справ⁵. На думку В.С. Шандри, причиною відмови центру від цієї форми врядування стало те, що з проведенням реформ адаптація спільнот до загальноросійських норм життя значно пришвидшила інтеграцію Південної України у складі імперії⁶.

Симптоматично, що регіон і безпосередньо Одеса залишалися без генерал-губернатора недовго⁷. Як захід протидії соціальній нестабільності другої половини 70-х років, яка знайшла вияв і в замаху на імператора, 5 квітня 1879 р. з’явився Іменний указ про призначення тимчасових генерал-губернаторів у містах Петербурзі, Харкові та Одесі, з

¹ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні... — С. 209-229.

² Живописная Россия. Малороссия и Новороссия... — С. 217-218; Феодосия (исторический очерк) / Сост. В.К. Виноградов. — Феодосия: Тип. Феодосийского уездного земства, 1884. — С. 102-104.

³ Автори видання “Одеса на зламі століть (кінець XIX – початок XX ст.)” помилково пишуть, що це відбулося у 1873 р. (Самойлов Ф.О., Скрипник М.О., Ярещенко О.Т. Одеса на зламі століть (кінець XIX – початок XX ст)... — С. 48).

⁴ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLIX. — Отд. I. — С. 56. (№ 53049).

⁵ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLIX. — Отд. I. — С. 475. (№ 53327).

⁶ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні... — С. 247-248.

⁷ ДААРК. — Ф. 162. — Оп. 2. — Спр. 657. — 92 арк.

наданням їм, як і генерал-губернаторам Москви, Києва та Варшави, особливих прав для охорони порядку і громадського спокою. Причому самим цим указом у віданні тимчасового Одеського генерал-губернатора опинялася лише Херсонська губернія. Передбачалось, що генерал-губернатору підпорядковуються всі місцеві цивільні управління на тих саме підставах, на яких головнокомандувачу армії підпорядковуються губернії та області, оголошені на військовому положенні, а також навчальні заклади всіх відомств у питаннях, що стосуються збереження порядку і громадського спокою¹. Двома днями пізніше Іменним указом на посаду тимчасового Одеського генерал-губернатора був призначений головнокомандувач діючої армії інженер-генерал Е.І. Тотлебен². У доповнення Іменного указу від 5 квітня 1879 р. вже 8 квітня було підписано Іменний указ, яким визначався порядок судочинства над цивільними особами, що передавалися військовому суду³. Кількома днями пізніше, 12 квітня, Іменним указом компетенція тимчасового Одеського генерал-губернатора була поширена на Таврійську губернію⁴. Іменним указом від 23 квітня повноваження тимчасових генерал-губернаторів були ще більш розширені територіально, і відтепер, у разі необхідності, могли поширюватися на весь відповідний військовий округ⁵. А сенатським указом від 25 травня 1879 р. тимчасовому Одеському генерал-губернатору були підпорядковані і Катеринославська та Бессарабська губернії⁶. 28 березня 1880 р. було Височайше затверджене положення Комітету Міністрів про права тимчасових генерал-губернаторів⁷. 16 травня 1880 р. Іменним указом було ще раз підтверджено, що до складу тимчасового Одеського генерал-губернаторства включені Херсонська, Таврійська, Катеринославська і Бессарабська губернії, і зазначено, що зміна цих кордонів у майбутньому можлива не інакше як спеціальним імператорським рішенням⁸. Височайше затвердженим 22 січня 1882 р. положенням Комітету Міністрів уточнювалося, що до складу Одеського генерал-губернаторства входили все ті ж Херсонська та Бессарабська губернії, повіти: Сімферопольський, Євпаторійський, Ялтинський, Феодосійський, Перекопський та місто Бердянськ Таврійської губернії, міста Ростов-на-

¹ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. LIV. — Отд. I. — С. 298-299. (№ 59476).

² ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. LIV. — Отд. I. — С. 299. (№ 59478).

³ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. LIV. — Отд. I. — С. 303-304. (№ 59491).

⁴ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. LIV. — Отд. I. — С. 307. (№ 59501).

⁵ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. LIV. — Отд. I. — С. 317. (№ 59531).

⁶ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. LIV. — Отд. I. — С. 448-449. (№ 59688).

⁷ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. LV. — Отд. I. — С. 109. (№ 60730).

⁸ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. LV. — Отд. I. — С. 241-242. (№ 60925).

Дону і Маріуполь Катеринославської губернії, а також Одеське, Таганрозьке і Керч-Єнікальське градоначальства¹. Височайше затвердженим 24 березня 1882 р. положенням Комітету Міністрів у стані посиленої охорони оголошено Миколаївське військове губернаторство та Севастопольське градоначальство. Обумовлювалося, що ці адміністративно-територіальні одиниці включаються до Одеського тимчасового генерал-губернаторства². На переконання Л. Левченко, характер завдань Одеського тимчасового генерал-губернатора корінним чином відрізнявся від завдань Новоросійського генерал-губернатора, метою якого було освоєння та інтеграція краю до складу Російської імперії³.

Одеське тимчасове генерал-губернаторство проіснувало до 1889 р.⁴, коли Іменним указом від 8 серпня було ліквідоване. Незакінчені справи були передані до канцелярій губернаторів та градоначальників тих місцевостей, яких вони стосувались, або ж до Міністерства внутрішніх справ⁵.

Крім змін управлінського статусу у зв'язку із запровадженням та ліквідацією генерал-губернаторств, Одеса, як адміністративний центр, зазнала в період, що нас цікавить, і низку інших нововведень⁶. І на початку ХХ ст. Одеса, будучи повітовим містом, градоначальством, у той же час, як сформульовано в одному з адрес-календарів, була “зосередженням не тільки багатьох центральних закладів губернії, але всього Новоросійського краю... і загалом району, що до неї тяжів”. Тут знаходились управління Херсонської єпархії, військовим, навчальним,

¹ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. II. — С. 22. (№ 618).

² ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. II. — С. 136. (№ 761).

³ Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства... — С. 45.

⁴ Патриція Герлігі помилково пише, що посада тимчасового генерал-губернатора була ліквідована в 1890 р. (Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794 – 1914... — С. 159).

⁵ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. IX. — С. 548. (№ 6229).

⁶ Новоросійський календарь на 1873 г. / Под ред. В. Михневича. — Одесса: Тип. П. Францова, 1872. — С. 99-100; Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1887 год. — Одесса: Тип. Штаба войск Одесского военного округа, 1886. — С. 37-218; Коханский В. Одесса за 100 лет (“Одесса и ее окрестности”). Исторический очерк и иллюстрированный путеводитель на 1894 г. — Одесса: Тип. П. Францова, 1894. — С. 153-160; Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1894 год. — Одесса: Тип. Штаба Одесского военного округа, 1894. — С. 39-257; Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1897 год. — Одесса: Тип. Штаба Одесского военного округа, 1897. — С. 37-255; Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1900 год. — Одесса: Тип. Штаба Одесского военного округа, 1899. — С. 22-180; Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1905 год. Издание “Ведомостей Одесского градоначальства”. — Одесса: Тип. акционерного Южно-Русского общества печатного дела, 1905. — С. 233-473.

судовим, карантинним, митним, поштово-телеграфним, південно-західним гірничим округами, головного інженера Новоросійських комерційних портів, Херсонсько-Бессарабське управління державного майна тощо¹.

Щодо міст Півдня, в яких розташовувалася губернська влада², маємо зазначити, що, безумовно, ліквідація Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторства деякою мірою послабила “нестандартність” ситуації із розподілом державних управлінських структур між Одесою і Херсоном. Втім, і після 1874 р. губернському центру тривалий час доводилось боротись за збереження саме в ньому губернських же установ. Адже у 1876 р. Херсон втратив таку важливу державну установу, як управління державного майна, що було переведене до Одеси. А в 1877 р. група гласних губернського земського зібрання винесла на обговорення зібрання записку про переведення всіх губернських закладів із Херсона до Одеси. Справі був даний хід³. Показово, що на своєму засіданні 19 травня 1878 р. Єлисаветградське повітове земське зібрання постановило приєднатися до клопотання 30 гласних губернського зібрання про переведення губернських присутніх місць⁴. Херсонському міському голові довелося неодноразово їздити до столиці для особистого клопотання перед урядом про залишення губернських установ у його місті. Через вісім років невизначеності справа все ж таки була вирішена на користь Херсона. Втім, мали місце й інші спроби послабити Херсон як губернський центр. Зокрема наприкінці 1870-х рр. уже Миколаїв увійшов до уряду із клопотанням про переведення до нього окружного суду. І знов керівництво Херсона було змушене їздити до Петербурга і відстоювати інтереси губернського міста. Врешті-решт, окружний суд залишився в Херсоні, але за це місто було зобов’язане витратитися на облаштування

¹ Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1902 год. Издание “Ведомостей Одесского градоначальства”. — Одесса: Тип. Южно-Русского об-ва печатного дела, 1902. — С. 63, I-IX.

² Інформація про Херсонських губернаторів досліджуваного нами періоду доволі добре систематизована в роботі К.Д. Черної (Черная Е.Д. Херсонские гражданские губернаторы. Вторая половина XIX века – 1917 год // Наукові записки. Проблеми археології, історії, історіографії, джерелознавства, літературознавства, мистецтвознавства, музеєзнавства, ономастики, фольклористики / Херсонський краєзнавчий музей. — Херсон: Айлант, 2006. — С. 230-255).

³ Итоги двадцатипятилетия Херсонского городского самоуправления. Краткий историко-экономический очерк города Херсона / Сост. Д.Н. Горловский. — Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1896. — С. 73.

⁴ Систематический свод постановлений Елисаветградского уездного земского собрания за 1865-1895 годы. — Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1895. — С. 104.

його будівлі¹. Додамо, що свого часу деякі присутні місця, так само як і гімназія, з Херсона тимчасово переводилися до Бобринця, і Марко Кропивницький з цього приводу згадував, що через це до Бобринця “чиновництва наїхало сила, і всякого панства”². Станом на 1904 р. у Херсоні продовжували знаходитися по лінії Міністерства внутрішніх справ губернатор, віце-губернатор, губернське правління, канцелярія губернатора, губернське присутствіє, губернське і повітове по військовій повинності присутствія, губернський статистичний комітет, губернське по земських і міських справах присутствіє, губернський комітет попечительства про народну тверезість, губернський попечительний комітет про торми, губернське жандармське управління, міська поліція, повітова поліція, міський сирітський суд, дворянська опіка; по лінії Міністерства юстиції окружний суд, міські судді, присяжні повірені та їхні помічники, приватні повірені, консультаційне бюро повірених при окружному суді; по лінії Міністерства фінансів — казенна палата, губернський розпорядчий комітет, податкові інспектори, губернське казначейство, відділення державного банку, 6-е окружне акцизне управління, Херсонський митний пост, суднохідна дистанція, лісоохоронний комітет; по лінії військового відомства — дисциплінарний батальйон, 212-й Бахчисарайський резервний батальйон, 6-й мортирний артилерійський полк, 6-й мортирний летючий артилерійський парк, 60-й піхотний Замосцький полк; по лінії Міністерства землеробства і державного майна — уповноважений по сільськогосподарській частині Херсонської губернії. Тут же знаходилися Херсонське портове управління, присутствіє по портових справах, управління робіт у гирлах Дніпра тощо³.

Щодо іншого губернського центру регіону, Сімферополя, то він, за переконанням сучасників, був “лише пристойним і милим губернським городком, що мав виключно адміністративне значення”, не являючи собою ні промислового, ні торгового, ані стратегічного центру. Тож, на думку Є. Маркова, одного з авторів “Живописної Росії”, “немає ніякого сумніву, що Феодосія або Севастополь мали б незрівнянно більші майбутнє та смисл як столиці Криму”. Більше того, висловлювалася

¹ Итоги двадцатипятилетия Херсонского городского самоуправления. Краткий историко-экономический очерк города Херсона / Сост. Д.Н. Горловский. — Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1896. — С. 73.

² На память о родном крае. История Центральной Украины в слове, красках, photographиях и почтовых открытках / Автор-составитель А. Чуднов. — Кировоград: Имекс-ЛПД, 2008. — С. 229.

³ Херсонский ежегодник. Иллюстрированный адрес-календарь на 1904 год. Издание Вл. Ленского и к^о. — Одесса, 1903. — С. 31-58.

впевненість, що при правильному облаштуванні Криму, з розвитком його торгівлі та промислів, з пануванням російського флоту на Чорному морі Севастополь неминуче стане столицею Криму¹.

На відміну від двох своїх сусідів, губернський Катеринослав не мав потенційних конкурентів в адміністративному сенсі. Губернські структури в ньому, так само як і в Сімферополі і частково — в Херсоні (з врахуванням того, що деякі з них були переведені з міста), трансформувалися в руслі тих змін, яких зазнавала імперська бюрократична система в цілому². На думку Лінднера, Катеринослав став осередком комунікації поміж адміністративним центром (Петербургом) та індустріалізованою периферією, і в той же час — “містом-символом перетворень, покликаних до життя автократичною волею, завдяки якій він виріс у промисловий центр, що створив власну символіку, незалежну від плетива царських претензій на представництво своєї влади в цьому регіоні”³.

На особливу увагу заслуговують зміни в управлінських структурах Миколаєва та Севастополя.

Як важливий симптом відновлення військово-морського потенціалу, підірваного Кримською війною, можна розцінювати Іменний указ від 1 жовтня 1871 р. про відновлення колишнього статусу Чорноморської флотилії як флоту і про іменування головного командира Миколаївського порту головним командиром Чорноморського флоту і портів (управління головного командира Чорноморського флоту було ліквідоване ще в 1856 р.). Причому в самому узаконенні зауважувалося, що воно приймається “з огляду на майбутній розвиток морської і портової діяльності в Чорному морі”⁴.

Після Лондонської конвенції 1871 р., коли Російська імперія зняла з себе зобов'язання виконувати умови Паризької угоди, офіційний Петербург повернувся до питання про особливий статус Севастополя. Височайше затвердженою 16 червня 1873 р. думкою Державної Ради передбачалося створення Севастопольського градоначальства, яке виводилося зі складу Таврійської губернії. При цьому обумовлювалося, що під керівництво градоначальника передаються Севастополь і прилеглі

¹ Живописная Россия. Малороссия и Новороссия... — С. 215-216.

² Ці зміни на прикладі сусідньої Харківської губернії досить глибоко проаналізовані В.М. Грицаком (Грицак В.М. Губернатор в державному механізмі Російської імперії в другій половині XIX ст. (на матеріалах Харківської губернії): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / В.М. Грицак. — Одеса, 1999. — 21 с.).

³ Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр... — С. 69.

⁴ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVI. — Отд. II. — С. 339. (№ 49988).

до нього території, тобто Херсонський півострів і Північна сторона. Севастопольському градоначальнику надавалося “вище в градоначальстві завідування всіма урядовими адміністративними закладами”, для чого в особі градоначальника поєднувалися посади командира Севастопольського порту і коменданта. По справах цивільного управління Севастопольський градоначальник підпорядковувався Новоросійському та Бессарабському генерал-губернатору на тих самих підставах, що й інші градоначальники. Для завідування цивільним управлінням при Севастопольському градоначальнику створювалася канцелярія. Передбачалося, що Міністр внутрішніх справ має розглянути питання про утворення з Севастопольського градоначальства особливої земської одиниці; застосування до Севастополя Міського положення від 16 червня 1870 р.; влаштування в градоначальстві поліції¹.

У 1883 р. в Севастополі було скасовано посаду коменданта та управління при ньому. Комендантські функції були перекладені на начальника розквартированих у місті військових частин. Показово, що таке нововведення проводилося в контексті загальнодержавного курсу на скорочення штатів комендантських управлінь, і саме узаконення від 7 січня 1883 р., яким скасовувалася посада Севастопольського коменданта, передбачало такі ж заходи щодо системи управління містами Павлівськом, Владикавказом і фортом Олександрівським². Дещо пізніше, 18 квітня 1889 р., було ліквідоване Миколаївське комендантське управління³.

Разом із тим, статус Севастополя як адміністративного центру, влада якого поширюється на повіт, певною мірою посилюється внаслідок прийняття рішення від 15 листопада 1885 р. про переведення з Ялти до Севастополя управління повітового військового начальника⁴.

У 1895–1896 рр. до Севастополя були переведені з Миколаєва управління Чорноморського флоту та військового флоту, що загрожувало економічній стабільності Миколаєва, який, за висловом Г. Ге, завжди жив “тільки від адміралтейства та корпусу флотських офіцерів”⁵. Відповідно 23 травня 1895 р. було прийнято рішення і про переведення до Севастополя військово-морського суду Миколаївського порту⁶.

¹ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVIII. — Отд. I. — С. 861-862. (№ 52397).

² ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. III. — С. 2. (№ 1298).

³ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. IX. — С. 161. (№ 5929).

⁴ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. V. — С. 458. (№ 3285).

⁵ Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства... — С. 106.

⁶ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XV. — С. 319-320. (№ 11711).

А 5 червня 1900 р. імператором було затверджено думку Державної Ради про реорганізацію управління цивільною частиною в Миколаєві та Севастополі. Згідно з нею в Севастополі запроваджувалася посада градоначальника, не поєднана з посадою капітана над Севастопольським портом. В Миколаєві ж скасовувалося військове губернаторство, а замість нього у тих же кордонах запроваджувалося градоначальство. Посада Миколаївського градоначальника поєднувалася із посадою командира Миколаївського порту. Градоначальнику доручалося “вище завідування” всіма урядовими адміністративними закладами в градоначальстві. Канцелярія Миколаївського військового губернатора перейменовувалася на канцелярію Миколаївського градоначальника¹. Втім, на думку Л. Левченко, такі нововведення суттєво не змінили статусу міста. Можна погодитись із миколаївською дослідницею в тому, що причиною для рішення про ліквідацію Миколаївського військового губернаторства стало те, що Миколаїв уже втратив роль південного стратегічного форпосту імперії, натомість ставши значним торгово-промисловим центром; необхідність у військовому губернаторстві, яке впродовж майже століття спрямовувало всі зусилля на розвиток флоту і суднобудування, відпала².

На відміну від розглянутих вище, як можна судити з матеріалів Повного Зібрання законів Російської імперії, Керч-Снікальське градоначальство і структура його управління впродовж досліджуваного періоду таких кардинальних трансформацій не зазнавали. Разом із тим, звернемо увагу на висновок, зроблений В.В. Дмитрієвим при вивченні історії всіх градоначальств Півдня: внаслідок реформ 60–70-х рр. частина функцій градоначальників була передана органам міського самоврядування (управління міським господарством, питання, пов’язані з охороною здоров’я, освітою, промисловістю, внутрішньою торгівлею, збором повинностей). У той же час на градоначальників покладалися контрольні функції стосовно міських дум та управ. Міське ж положення 1892 р. розширило ці контрольні функції градоначальників. А у зв’язку із загостренням внутрішньополітичного становища в країні на перше місце вийшли адміністративно-правоохоронні функції³.

¹ ДАМО. — Ф. 216. — Оп. 1. — Спр. 1029. — Арк. 1-2 зв.; ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XX. — Отд. I. — С. 613-614. (№ 18750).

² Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства... — С. 112.

³ Дмитрієв В.В. Градоначальства півдня України в ХІХ – на початку ХХ ст.: автореф... — С. 11.

Суттєвих змін зазнала управлінська структура Маріуполя. У 1868 р. там було відкрите Маріупольське поліцейське управління для самого міста і грецького округу. Наступного ж року там було ліквідовано грецький суд, після чого місто було причислене до округу Таганрозького окружного суду¹. У 1873 р. в Маріуполі було відкрите повітове казначейство², а в 1874 р. — повітове військове присутствіє³.

Нечисленні посади регіону посідали доволі скромне місце в ієрархії управління. Коли положенням від 13 травня 1877 р. пригороди Миколаєва Богоявленськ, Воскресенськ, Калинівка, Висунськ, Березнеговате і Покровськ були відділені від міста і перейменовані на посади, вони були виведені з-під управління Миколаївського військового губернатора і натомість підпорядковані керівництву Херсонської губернії⁴. Надалі там, крім органів місцевого самоврядування, були представлені пристави Богоявленсько-Покровської, Воскресенсько-Калинівської, Березнеговато-Висунської дільниць⁵. У “старих” посадах, які існували на території Півдня вже станом на 1861 р., державна влада була представлена посадською поліцією (і то не у всіх).

Вельми скромним було представництво управлінських структур і в містечках. Херсонське губернське земство зізнавалося, що великі складності для нього становило те, що в деяких містечках взагалі були відсутні органи, які б могли подавати відомості про ці населені пункти⁶.

Структури управління фортецями Півдня зазнавали певних змін з огляду як на коригування загальнодержавних підходів до бачення відповідних структур, так і на зміни місця півдня України і безпосередньо цих фортець у геополітичних планах Петербурга. 15 червня 1886 р. імператором було затверджене Положення про управління фортецями, яким усі фортеці поділялися на чотири класи; докладно регламентувався статус коменданта фортеці, фортечного штабу, фортечних артилерійського, інженерного, інтендантського управлінь⁷. 15 ж вересня 1901 р. побачило світ нове Положення про управління фортецями, яким передбачалося, що фортеці залежно від їхнього стратегічного значення, озброєння та гарнізону поділялися на три

¹ Мариуполь и его окрестности... — С. 113.

² ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVIII. — Отд. II. — С. 537. (№ 52833).

³ Мариуполь и его окрестности... — С. 113.

⁴ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. LI. — Отд. I. — С. 479-480. (№ 57340).

⁵ Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. — Херсон: Тип. Губернского правления, 1896. — С. 7-10.

⁶ Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865-1899 гг. Выпуск I. — Херсон: Типо-литография О. Голушиной, 1904. — С. 145.

⁷ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. VI. — С. 360-371. (№ 3826).

класи, причому до класів не належать ті фортеці, що втратили бойове значення, а зберігаються лише як склади тощо. До наявних у попередньому Положенні додавалася регламентація статусу фортечного медичного управління¹.

Гарнізони фортець становили лише незначний відсоток військових формувань, представлених у регіоні. Тільки в Повному Зібрані законів Російської імперії нами виявлено 65 узаконень, якими визначалися штати і платня військових команд та управлінь, розташованих безпосередньо на півдні України. Причому законодавством чітко регламентувались і правила взаємних зносин установ та посадовців цивільної та військової влади². Цілком логічно, що більшість командних військових структур упродовж другої половини XIX – на початку XX ст. в регіоні розташовувалась саме в містах.

Разом із тим, мілітаристська держава, якою була Російська імперія, не могла задовольнитися самими містами при розміщенні своїх чисельних збройних сил. Показово, що в списку населених пунктів Катеринославської губернії, де могли бути розташовані штаби різних військових одиниць, присутні як міські, так і неміські поселення. Щоправда, останні, поряд із містечками, визнавалися зручними для розміщення лише штабів батальйонних та артилерійських батарей, а також рот та ескадронів. Натомість, з-поміж міст Південної України, губернський Катеринослав передбачався для розміщення дивізійного штабу, а повітові Олександрівськ, Бахмут, Верхньодніпровськ, Новомосковськ, Павлоград і Словяносербськ — для полкових штабів³.

Тож військові команди разом із своїм керівництвом розміщувались і в сільській місцевості. У цьому можна вбачати один із проявів проникнення міського образу життя в неміські поселення, адже, по-перше, в особах військового керівництва в низці сільських поселень були представлені органи державної влади, по-друге, особовий склад військових підрозділів являв собою несільськогосподарське за заняттями населення, і, по-третє, серед військових був певний відсоток колишніх городян, а отже, їхня присутність служила одним із каналів зв'язку “села” і “міста”.

Міста були зосередженням і органів судової влади. Аналізуючи структуру та трансформації судових органів Таврійської губернії періоду,

¹ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXI. — Отд. I. — С. 895-913. (№ 20642).

² Див., зокрема: ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. X. — Отд. I. — С. 273-276. (№ 6680).

³ Павлович В. Материали для военной географии и военной статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Военное обозрение Екатеринославской губернии... — С. 181-196.

що нас цікавить, І.І. Поляков зауважив, що першим кроком, яким започатковувалося реформування судової системи, стало введення інституту судових слідчих ще в 1860 р. Призначались же ці слідчі в Таврійській губернії впродовж 1861 р. Іншим кроком стала підготовка до закриття старих судів. Судова реформа 1864 р. призвела до створення нової системи судів, основною ланкою якої в губернії став Сімферопольський окружний суд, відкритий 22 квітня 1869 р. і до округу якого увійшли Сімферопольський, Євпаторійський, Перекопський, Феодосійський та Ялтинський повіти. У підпорядкуванні окружного суду був апарат судових слідчих. Відбулися суттєві зміни в діяльності прокуратури, провідна роль у системі якої належала прокурору Сімферопольського окружного суду. У судовій системі Таврійської губернії були представлені і суди присяжних, мирові суди, судові пристави (які репрезентували виконавчу гілку судових установ)¹. Структури та трансформації судових органів Таврійської губернії були в цілому подібними з іншими губерніями. Не вдаючись до докладного висвітлення згаданих змін, зазначимо, що в Повному Зібранні законів Російської імперії нами виявлено 95 документів, які регулювали структуру і діяльність безпосередньо судових органів Південної України. У контексті нашого дослідження важливо, що в деяких неміських населених пунктах регіону на початку ХХ ст. була передбачена діяльність міських судів. Йдеться про Височайше затверджену 15 грудня 1903 р. думку Державної Ради, якою посади міських судів запроваджувались у селі Гуляйполе Олександрівського повіту, на Петровських заводах і в селищі Юзівці Бахмутського повіту Катеринославської губернії². Звернемо увагу і на інший аспект, вельми важливий для вивчення урбанізаційних процесів: розміщення судових установ у містах робили судові розгляди одним із каналів відвідування міст селянами. Досить красномовними є спогади М. Алексеєва про судову тяганину між двома селянами, його батьком і дядьком, яким у 1894 – 1895 рр. доводилось їздити в “губернію” (Сімферополь) за 200 верст і “повіт” (Мелітополь) за 60 верст, де одного “подоїли добре на гроші”, а іншого “помучили”³.

¹ Поляков І.І. Організація та діяльність судових органів Таврійської губернії за судовою реформою 1864 року (60-90-ті роки ХІХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / І.І. Поляков. — Харків, 2002. — С. 15-17.

² ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIII. — Отд. I. — С. 1092-1093. (№ 23723).

³ Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плюхій. Передмови: С. Плюхій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 2. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2005. — С. 492-493.

Надзвичайно важливою складовою державних органів влади, представленою як у міській, так і в сільській місцевості, і в той же час “реалією... впливу міста на село”¹, була поліція. Оскільки в історіографії певною мірою знайшли висвітлення і зміни штатів та діяльність поліції в окремих південноукраїнських містах² та градоначальствах³, і деякі аспекти діяльності поліції на українських землях⁴ і в імперії в цілому⁵, ми звернемо увагу лише на декілька моментів, важливих для нашого дослідження. Після затвердження “Тимчасових правил про устрій поліції в містах і повітах губерній, що керуються за загальним установленням” від 25 грудня 1862 р. штати і функції поліцейських установ неодноразово коригувалися законодавчо. У Повному Зібранні законів Російської імперії нами виявлено 66 узаконень, в яких йдеться про міську поліцію і поліцію градоначальств Південної України, 17 — про повітову поліцію; виявлено 12 узаконень, що стосувалися південноукраїнських городничих, 7 — поліцмейстерів, 7 — поліцейських надзирателів, 3 — приставів, 3 — поліцейських урядників; 5 законодавчих документів про поліцейські стани в південноукраїнських повітах (зокрема про збільшення їхньої чисельності), 2 — про поліцейські управління, 4 — портову поліцію. Для цілої низки міст були затверджені особливі штати поліції. Стосовно ж штатів поліцейських команд інших населених пунктів Державна Дума у 1887 р. передбачила, що в міських поселеннях з населенням до 2 тис. осіб

¹ Смыков Ю.И. Город и деревня Поволжья в период капитализма: основные направления и характер взаимодействия // Взаимосвязи города и деревни в их историческом развитии. XXII сессия Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Тезисы докладов и сообщений. — М., 1989. — С. 77.

² Див., зокрема: Гаврилов С.И., Любаров Ю.И. и другие. Николаев — 220 лет. Очерки истории жизни города и горожан. — Николаев, 2009. — С. 42; Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А.Г. Болєбуха... — С. 150-151, 252-253; Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда... — С. 108-109; Тагарин С.И., Тутова Н.О. Нариси історії самоврядування в Бахмуті і повіті... — С. 192-200; Татаринов С.И. Бахмут: Очерки истории. 1783-1917... — С. 28-34.

³ Дмитрієв В.В. Градоначальства півдня України в XIX – на початку XX ст.: дис... канд. історичних наук: 07.00.01 / Дмитрієв Владислав Володимирович. — Дніпропетровськ, 2003. — 219 с. (С. 85-96); Дмитрієв В.В. Градоначальства півдня України в XIX – на початку XX ст.: автореф... — С. 14.

⁴ Див., зокрема: Головка О.М. Участь адміністративно-поліцейського апарату, органів самоврядування в управлінні державними фінансами Російської імперії на українських землях (кінець XVIII – початок XX ст.): Монографія. — Харків: СІМ, 2005. — С. 73-89; Щербак М.Г. Матеріали жандармсько-поліцейських та судових органів царизму як джерело вивчення суспільно-політичної історії України (кінець XIX ст. – 1917 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора істор. наук: спец. 07.00.02 “Вітчизняна історія”, 07.00.09 “Історіографія, джерелознавство та методи історичного дослідження” / М.Г. Щербак. — К., 1993. — 43 с.

⁵ Brower Daniel R. The Russian City between Tradition and Modernity... — Pp. 189-202.

має бути не більше 5 городових, а в більш людних населених пунктах має бути не більше одного городового на кожні 500 осіб. Показово, що коли цей законодавчий документ був переданий Катеринославським губернатором Олександрівському міському голові, Олександрівська міська управа одразу вийшла з пропозицією зняти з міського поліцейського надзирателя обов'язок стежити за правопорядком у відділеному від міста лише річкою селі Шенвізе, а також на залізничній станції Олександрівськ, у селищі поблизу неї і на заводі Леппа і Вальмана, розташованих за міською межею. Пропонувалося вийти з клопотанням перед урядом про введення для поліцейського нагляду за названими місцевостями окремого околоточного з двома поліцейськими десяцькими¹.

У 1880-х рр. С.О. Приклонський, порівнюючи діяльність поліцейських органів у містах та на селі, зіставляючи функції і дії городових та околоточних з урядниками, зробив таке спостереження: “ті і інші — цілком однакові люди, мають однакове коло прав та обов'язків, підпорядковані тому самому відомству, але, будучи поставленими в таких несхожих між собою середовищах, як місто і село, абсолютно порізнному ставляться до оточуючого їх населення”. Приклонський впевнений, що якщо “ідеально турботливого про спокій і безпеку обивателів” городового чи околоточного призначити урядником на село, то невдовзі він стане свавільничати і його буде не впізнати. І навпаки, якщо “самого дикого і невгамовного” урядника перевести до міста, той одразу перетвориться на скромного охоронця громадського спокою. Висновок, якого доходить С.О. Приклонський, вельми красномовний: “Ось яка велика різниця між міським і сільським середовищем і до яких сумних результатів призводить правова приниженість селянства, яка вносить у сільське життя деморалізуюче начало!”. Вельми важливо, що в підтвердження своєї позиції Приклонський наводить і випадки, що мали місце в містечку Волхонському Анан'ївського повіту та селі Олександрівці Одеського повіту². Втім, ідеалізація згаданим автором міської поліції навряд чи доречна. Тут варто згадати доповідь Херсонського губернського жандармського управління приблизно того ж часу, коли писалась і книга Приклонського. У цій доповіді йшлося про розбещеність і хабарництво як міських, так і сільських поліцейських установ³. Щодо Таврійської губернії 1880-х рр. маємо багато в чому

¹ ДАЗО. — Ф. 24. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 12-12 зв., 23-23 зв., 118-118 зв.

² Приклонский С.А. Очерки самоуправления земского, городского и сельского. — СПб.: Тип. Товарищества “Общественная Польза”, 1886. — С. 340-341, 346-347.

³ ДАХО. — Ф. 317. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 3, 8.

суголосне повідомлення. Згідно з ним своєю неприборканістю вражала поліція Ялти. Приїжджі були збурені поведінкою помічника пристава Деренговського, який порушував усі правила про швидку їзду, цілими днями катаючись у поліцейській формі по місту за жінками то верхи, то в екіпажах. “Донжуанські пригоди” цього чиновника призвели до самогубства одного чоловіка, який “не зміг перенести позору своєї дружини”. Після цього Деренговського перевели з Ялти до Сімферополя, причому з підвищенням. Крім того, той самий Деренговський побив палашем відставного рядового Семена Єрофєєва. У Сімферопольському суді розбиралось кілька справ, в яких поліцейські чиновники Ялти “фігурували в дуже некрасивому вигляді”, але всі були виправдані. За переконанням автора повідомлення, “ці результати мало вплинули на ялтинських поліцейських чиновників, і вони продовжують нагадувати часи підкорення Криму”¹. Вже у 1890-х рр. Херсонський губернатор констатував, що чи не кожен день він переконувався, що більшість поліцейських чинів “далеко не стоять на висоті свого покликання, що в них немає необхідної енергії, немає ініціативи”; чини міської поліції “лише як виняток” обходять підвідомчі їм ділянки, а в повітах поліцейські “не знають доручених їм районів, а в деяких місцях і взагалі не були”, оскільки дуже рідко, лише при крайній необхідності, виїжджають у повіт².

Надзвичайно важливо, що станові квартири розміщувалися пріоритетно саме в міських поселеннях, хоча ними не обмежувались. Так, за нашими підрахунками, у станів, поліцейських пригородів і дільниць Херсонської губернії наприкінці XIX ст. станові квартири або квартири приставів розташовувалися: 13 — у містах, 12 — у містечках, 6 — у посадах, і лише 6 — у селах³ (та й то деякі з останніх за іншими джерелами значаться як містечка). Разом із тим, держава була змушена звертати все більше уваги на забезпечення правопорядку в промислових населених пунктах, що не мали статусу міських поселень. У цьому плані заслуговує на увагу Височайше затверджена 1 лютого 1899 р. думка Державної Ради про посилення поліцейського нагляду “за населенням фабрик, заводів і промислів”⁴.

Окремо варто згадати про жандармські структури, представлені в регіоні. У Повному Зібранні виявлено 1 узаконення про губернське

¹ ДААРК. — Ф. 26. — Оп. 2. — Спр. 1532. — Арк. 176.

² ДАХО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 7.

³ Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. — Херсон: Тип. Губернского правления, 1896. — С. XIV-XVIII.

⁴ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIX. — Отд. I. — С. 93-94. (№ 16439).

жандармське управління, 2 — фортечні жандармські команди, 5 — про інші жандармські команди на півдні України. Разом із тим, аж в 10 законодавчих документах йдеться про жандармські установи та управління залізниць на території регіону (зокрема 28 липня 1893 р. з Київського жандармського поліцейського управління залізниць виділялось окреме Одеське управління)¹.

Розглядаючи місце міських поселень Південної України в системі державного управління імперії, варто звернути увагу, що з міст регіону не лише Одеса в певних сферах слугувала адміністративним центром для територій, які знаходилися за межами Півдня. Зокрема згадаємо, що з 1887 р. розташований у Миколаєві головний командир Чорноморського флоту і портів називався головним командиром флоту і портів Чорного та Каспійського морів², і лише 13 травня 1891 р. Каспійська флотилія і порти Каспійського моря були виведені з-під його підпорядкування³. Згадаємо також, що Височайше затвердженою 13 травня 1891 р. думкою Державної Ради про запровадження Гірничого управління південної Росії місцем розташування відповідного управління із завідування гірничим та соляним промислами, якому підпорядковувалася величезна територія: Катеринославська, Харківська, Таврійська, Херсонська, Бессарабська, Подільська, Київська, Волинська та Чернігівська губернії, визначався Катеринослав⁴.

З іншого боку, в певних сферах південноукраїнські міста підпорядковувались установам, розташованим за межами регіону, причому не лише в Петербурзі. Між іншим, Височайше затвердженою 9 грудня 1891 р. думкою Державної Ради передбачалося, що Таврійська (так само як і Бессарабська) губернія в питаннях нагляду за виконанням постанов про працю та навчання малолітніх робітників, а також про працю підлітків та жінок, включається до складу Київського фабричного округу⁵.

Про роль міст Південної України в системі державного управління певною мірою можна судити за відсотком населення, зайнятого в адміністративній сфері. На жаль, ми не маємо статистики за різні роки, яка б дала можливість простежити зміни відповідного показника в кожному місті регіону. Тож звернемося лише до “зрізу”, який дають матеріали перепису 1897 р. Згідно з ними в адміністрації, суді та поліції

¹ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XII. — С. 538. (№ 9900).

² Див, зокрема: ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. VII. — С. 423. (№ 4727).

³ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XI. — С. 254. (№ 7694).

⁴ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XI. — С. 251-252. (№ 7689).

⁵ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XI. — С. 660. (№ 8148).

було зайнято 1,59 % населення міст Катеринославської, 1,64 % Таврійської і 1,46 % Херсонської губернії. У той же час у повітах цих же губерній відповідний показник був у багато разів, а то й майже на порядок нижчим: 0,19 %, 0,25 % і 0,16 %. Загалом відсоток населення, чия професія була пов'язана з адміністрацією, судом та поліцією, на півдні України був нижчим, ніж у середньому по країні: в цілому по імперії в містах у відповідній сфері було зайнято 2,12 %, тоді як у повітах — лише 0,22 % мешканців. Варто відмітити, що за національною належністю (визначеною за мовною ознакою) серед зайнятих у відповідній сфері в містах усіх трьох південноукраїнських губерній домінували росіяни, в Катеринославській губернії складаючи 63,50 % (при цьому українці — 30,08 %), Таврійській — 81,57 % (українці — 10,38 %), Херсонській — 71,61 % (українці — 16,82 %). При цьому сама частка росіян та українців серед міського населення трьох губерній становила відповідно по Катеринославській 40,68 % і 27,04 %, Таврійській — 49,10 % і 10,40 %, Херсонській — 44,96 % і 17,22 %. Отже, відсоток росіян у сферах адміністрації, суду і поліції [Додаток 3.1.2а-в] був значно вищим, ніж їх представництво в південноукраїнських містах у цілому (докладніше етнічна специфіка міських поселень регіону нами буде розглянута в шостому розділі).

Таким чином, у системі державного управління в регіоні домінуюча роль беззаперечно відводилася саме офіційним містам. Причому значимість кожного конкретного міста в цій системі визначалася його місцем в ієрархії “губернський центр – повітове місто – безповітове місто”, а також наявністю в нього особливого адміністративного статусу, як то центру генерал-губернаторства, військового губернаторства, градоначальства, фортеці тощо. Містечка і посади мали на своїй території вельми обмежене коло управлінських структур. Як ознаки поширення міського образу життя на сільську місцевість можна розглядати присутність у ряді неміських поселень військових начальників, команд і поліцейських чиновників.

Саме запровадження та ліквідація генерал-губернаторств, військових губернаторств, градоначальств та інших структур, що мали місце впродовж другої половини XIX – початку XX ст., демонструвало пошуки офіційним Петербургом оптимальної моделі організації системи управління на півдні України; спостерігалось своєрідне балансування між дотриманням уніфікаційних тенденцій і врахуванням специфіки Півдня в умовах розгортання модернізаційних процесів.

Абсолютне домінування міст як адміністративних центрів, місця розташування управлінських структур мало подвійний ефект на взаємини

села і міста. З одного боку, це поглиблювало “водорозділ” між ними, посилювало у свідомості селян протиставлення “свого” села і “начальничого” міста. З іншого ж боку, це обумовлювало необхідність відвідання мешканцями неміських населених пунктів адміністративних інституцій “по справах”, що служило одним з каналів знайомства селян із міським життям.



2. Розбудова органів міського самоврядування

Тоді як у попередньому підрозділі нами було розглянуто місце південноукраїнських міських поселень у системі державного управління, тепер звернемося до такого не менш важливого ракурсу проблематики еволюції системи управління міськими поселеннями регіону, як розвиток органів міського самоврядування. Адже саме трансформації системи міського самоврядування були одним із знакових виявів модернізаційних процесів другої половини XIX – початку XX ст., в якому відбулася вся непослідовність і суперечливість модернізації в Російській імперії та її регіонах; у той же час, за влучним формулюванням Наталі Яковенко, при звичаєння в містах до самоврядування, себто до іншого типу політичної ідентичності, є однією з важливих ознак урбанізації¹.

Напевно, історія розвитку органів міського самоврядування на сьогодні є однією з найбільш досліджених проблем, безпосередньо пов'язаних з урбанізаційними процесами другої половини XIX – початку XX ст. Йдеться про міське самоврядування на території і імперії в цілому², і її неукраїнських регіонів³, і українських губерній, що не

¹ Яковенко Н. Вступ до історії... — С. 274.

² Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в. Правительственная политика. — Ленинград: Наука, 1984. — 260 с.; Виноградов В.Ю. Становление и развитие системы городского самоуправления в пореформенный период Российской империи: 1870-1914 гг.: дис. ... доктора исторических наук: 07.00.02 / Виноградов Валерий Юрьевич. — М., 2005. — 403 с.; Далина О.А. Проблемы городского самоуправления в деятельности правительства и Государственной Думы в начале XX века: дис. ... канд. исторических наук: 07.00.02 / Далина Ольга Александровна. — М., 2004. — 177 с.; Малхозов В.А. Нормативно-правовое регулирование деятельности городских органов местного самоуправления; историко-правовой аспект: На основе реформ 1870, 1892 и 1990-х годов: дис. ... канд. юридических наук: 12.00.01 / Малхозов Владимир Александрович. — Ставрополь, 2001. — 176 с.

³ Щербаків С.В. Воронежское самоуправление по Городовому положению 1870 года: Историко-правовой аспект: дис. ... кандидата юридических наук: 12.00.01 / Щербаків Сергей Владимирович. — Белгород, 2001. — 160 с.; Гавозда К.В. Городская реформа второй половины XIX века в России и особенности ее реализации на Кубани: Историко-

входили до складу Півдня¹, і безпосередньо Південної України². Нарівні з іншими (актуальність для сьогодення, компактність і стан збереженості фондів органів місцевого самоврядування в архівах, наявність представницьких комплексів опублікованих матеріалів діяльності дум, управ, що суттєво полегшує написання присвячених їм робіт), важливою причиною активного звернення науковців до відповідної проблематики є саме її значущість, у тому числі — і в плані розуміння ролі органів міського самоврядування в розбудові міст другої половини XIX — початку XX ст.

Наявність доволі розлогої історіографії звільняє нас від необхідності докладно викладати обставини підготовки Міських положень 1870 і 1892 рр., структуру та функції окремих органів міського самоврядування

правовой анализ: дис. ... канд. юридических наук: 12.00.01 / Гавозда Ксения Вячеславовна. — СПб., 2002. — 171 с.; Галлямова З.В. Городское самоуправление второй половины XIX – начала XX веков: По материалам г. Вятки: дис. ... канд. исторических наук: 07.00.02 / Галлямова Земфира Вилевова. — Киров, 2005. — 241 с.; Ковалева М.В. Орловская городская дума: 1787-1913 гг.: дис. ... канд. исторических наук: 07.00.02 / Ковалева Марина Вячеславовна. — Орел, 2003. — 368 с.; Кускашев Д.В. Исторический опыт деятельности органов городского самоуправления Енисейской губернии в социально-хозяйственной сфере: 1870-1914 гг.: дис. ... канд. исторических наук: 07.00.02 / Кускашев Дмитрий Валерьевич. — Абакан, 2003. — 185 с.; Романова О.Е. Деятельность городского самоуправления Нижнего Поволжья в решении хозяйственных и социальных вопросов в 1870-1914 гг.: дис. ... канд. исторических наук: 07.00.02 / Романова Ольга Евгеньевна. — Астрахань, 2003. — 223 с.; Тюрин В.А. Губернская администрация и городское общественное управление в провинциальной России конца XIX – начала XX века: Пензенская, Самарская, Симбирская губернии: дис. ... канд. исторических наук: 07.00.02 / Тюрин Вадим Александрович. — Самара, 2004. — 229 с.; Скрабневская Е.С. Городское самоуправление на Дальнем Востоке России: Конец XIX – начало XX вв.: дис. ... канд. исторических наук: 07.00.02 / Скрабневская Елена Серафимовна. — Хабаровск, 2004. — 289 с.; Трускавецкая В.А. Городское хозяйство губернских и областных центров Восточной Сибири в конце XIX – начале XX вв.: дис. ... канд. исторических наук: 07.00.02 / Трускавецкая Валентина Александровна. — Иркутск, 2005. — 233 с.; Кустова Е.В. Органы самоуправления в структуре провинциального города дореформенной России (на материалах деятельности Вятской городской думы 1793-1870 гг.): автореф. дис. ... канд. исторических наук: 07.00.02 / Кустова Елена Витальевна. — Ижевск, 2004. — 27 с.

¹ Головки О.М. Харківське міське самоврядування у 1893-1917 роках: автореф...; Щерба Т.О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Т.О. Щерба. — Донецьк, 2001. — 19 с.; Плаксіє Т.М. Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX століть: автореф...

² Марченко О.М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.: автореф...; Двуреченська О.С. Органи самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.). — Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2006. — 169 с.; Татаринів С.Й., Тутова Н.О. Нариси історії самоврядування в Бахмуті і повіті...; Черемісін О.В. Діяльність органів міського громадського управління Херсона, Миколаєва, Одеси в 1785-1870 рр.: автореф...

тощо. Натомість ми маємо можливість зосередитися на найбільш значущих проблемах законодавчого регулювання нововведень щодо міського самоврядування, на специфіці цих нововведень на теренах Південної України, на найбільш суперечливих питаннях розбудови відповідних органів та їх стосунків із органами земського самоврядування.

Перш за все звернемося до розгляду безпосередньо трансформацій системи органів міського самоврядування на півдні України в контексті змін законодавства, без чого тенденції в урбанізаційних процесах залишаться недостатньо зрозумілими.

Міста Південної України не знали традиції міського самоврядування, заснованої на Магдебурзькому праві. І в 1860-х рр. в абсолютній більшості міст регіону діяли органи громадського управління, правові основи діяльності яких були закладені Положенням про губернії 1775 р. і “Грамотою на права та вигоди містам Російської імперії” 1785 р. Саме останнім документом визначались повноваження міських голів, магістратів, ратуш, загальної думи, шестигласної думи тощо¹. Після 1785 р. мали місце певні коригування існуючої системи, хоча вони не були кардинальними². Можна погодитись із О.В. Черемісіним у тому, що ці коригування здійснювалися в першу чергу в інтересах державної влади, будучи спрямовані на посилення контролю за органами міського самоврядування; проголошуючи самостійність міських управлінь, закони у той же час ставили їхню діяльність під жорсткий контроль органів виконавчої влади на місцях. Губернська адміністрація розглядала себе як повновладного “хазяїна губернії”, в тому числі — і в плані зверхності над органами громадського управління. Мала місце жорстка бюрократична опіка органів міського самоврядування губернським керівництвом³. Досить типовою для свого часу була характеристика, дана міському самоврядуванню 1850–1860-х рр. у виданні “Феодосія (історичний нарис)”: “знаходячись у прямому підпорядкуванні губернській адміністрації, тодішнє міське громадське управління, в особі міського голови, в діях і розпорядженнях своїх позбавлене було всякої частки самостійності. Йому надана була тільки ініціатива у громадській справі;

¹ ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXII. — С. 358-384. (№ 16187); Константінова В.М. Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – 1853 р.: дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.06 / Константінова Вікторія Миколаївна. — Запоріжжя, 2004. — С. 87-92.

² Константінова В.М. Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – 1853 р.: дис. ... — С. 92-93.

³ Черемісін О.В. Діяльність органів міського громадського управління Херсона, Миколаєва, Одеси в 1785-1870 рр... — С. 8-9.

реальне ж втілення її, без попереднього запиту санкції губернського керівництва, за законом не допускалось. Звідси майже повна відсутність видатних громадських справ і механічне виконання думою поточних буденних обов'язків по міському господарству. Нічого нового, свого; над всім панував канцелярський дух...¹ Варто наголосити, що наведена цитата опублікована у 1884 р., коли автор мав можливість оцінити стан міського самоврядування на той час вже перегорнутої сторінки в історії останнього “з висоти” знань про реформування відповідної системи у 1870-х рр.

Важливо подивитись, як організовувалась система органів міського самоврядування у населених пунктах, що змінювали свій статус у перше десятиліття після початку селянської реформи.

Стосовно першого нововлаштованого на півдні України після емансипації селянства міста, Маяків, уже в указі від 26 березня 1862 р. про його утворення з селища обумовлювалося, що для завідування господарськими справами тут має бути створена дума з міського голови, двох гласних (одного з купців і одного з міщан) і одного секретаря. Для розгляду торгових позовів при думі запроваджувався торговий словесний суд із двох словесних суддів, який у плані діловодства підпорядковувався Одеському міському магістрату. Судові та опікунські справи доручалися завідуванню магістрату та сирітського суду Одеси; разом із тим, задля усунення незручностей із відрядженням до Маяків ратманів з Одеси для присутності при проведенні слідства, маяцькій громаді дозволялось обирати для цього двох депутатів з купців і міщан (як з місцевих, так й іногородніх), з обов'язковим затвердженням їх кандидатур губернським керівництвом².

Ще раніше, 15 липня 1861 р., при перейменуванні адміралтейських поселень Богоявленська, Воскресенська, Калинівки, Висунська, Березнеговатого і Покровська на пригороді Миколаєва обумовлювалося, що для завідування господарськими, громадськими та сирітськими справами в них мають бути влаштовані думи (одна на два або три пригороді), які мають складатися з пригородного голови, двох гласних і секретаря. Право вирішувати, після одержання відзивів від пригородних обивателів, які з пригородів можуть підлягати загальному управлінню по господарських і громадських справах, і право дозволу на відкриття самих дум надавалося Новоросійському та Бессарабському генерал-губернатору. По судових справах пригородні купці, міщани та ремісники

¹ Феодосия (исторический очерк) / Сост. В.К. Виноградов... — С. 108.

² Городские поселения в Российской империи. — Т. 5. Ч. II... — С. 89-90.

мали підлягати відомству Миколаївського міського магістрату¹. Як і планувалось, у 1862 р., згідно з пропозицією генерал-губернатора від 11 січня, відбулися вибори голів і гласних Богоявленсько-Покровської, Воскресенсько-Калинівської та Березнеговато-Висунської дум².

Певні зміни до системи громадського управління південноукраїнських міст, як і міст інших регіонів імперії, були внесені в рамках судової реформи. Зокрема Іменним указом від 13 квітня 1866 р. передбачалася ліквідація магістратів і ратуш, причому в тих населених пунктах, де вони завідували і питаннями міського господарства, Міністру внутрішніх справ доручалося влаштувати замість них або міські думи, або ж спрощене громадське управління. Частина функцій магістратів і ратуш мала бути передана думам, частина — повітовим судам. Останнім відтепер підпорядковувались і словесні суди, які до того перебували під віданням магістратів і ратуш³. На виконання цього узаконення губернські правління видали свої укази (зокрема відповідний документ Катеринославського губернського правління побачив світ 5 вересня того ж 1866 р.). Невдовзі передбачене указами було виконане на місцях. Так, у повітовому Олександрівську міська ратуша була ліквідована 16 вересня 1866 р.⁴ Для вирішення адміністративно-господарських питань на території міста, “до загального перетворення міського самоврядування”, було запроваджене Олександрівське спрощене громадське управління, яке, як впливає зі справ його фонду⁵, займалося плануванням міського бюджету, відало питаннями розкладки та збирання податків, виконанням повинностей, відведенням земельних ділянок, причисленням до станів купців і міщан, цеховим управлінням, благоустроєм, сприяло розвитку промисловості і торгівлі. Це управління очолювалося виборним міським старостою, члени управління — депутати — обиралися міською громадою за становим принципом. Прикладом південноукраїнського міста з більш високим рівнем організації структур міського самоврядування став Бердянськ. Причому прикладом типовим і в плані рівня активності місцевої громади. “Одеський Вісник” від 17 вересня

¹ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. II. — С. 169-170. (№ 37245); Городские поселения в Российской империи. — Т. 5. Ч. II... — С. 217-218.

² ДАМО. — Ф. 231. — Оп. 1. — Спр. 555. — Арк. 3-3 зв.; ДАМО. — Ф. 230. — Оп. 1. — Спр. 4120. — Арк. 1 зв.

³ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLI. — Отд. I. — С. 343-346. (№ 43183).

⁴ ДАЗО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 6. Цікаво, що в “Новоросійському календарі на 1867 рік” присутня інформація про наявність в Олександрівську ратуші, а в багатьох інших містах регіону — як ратуш, так і магістратів, що свідчить про те, що у видання вміщено дані, зібрані до 16 вересня 1866 р.

⁵ ДАЗО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 37-55.

1866 р. писав, що призначені міською ратушею вибори гласних для створення міської думи вже вдруге не відбулися через неявку виборців і перенесені на листопад. Причиною неявки називалося те, що “міщанська громада тепер переважно зайнята ще молотьбою хліба, а торговий клас стурбований справами по хлібній торгівлі і сам собою не може скласти узаконеної кількості виборців”. Сама ж міська ратуша, “передавши, за новим порядком, судові справи в місцевий повітовий суд, зберегла за собою лише господарську частину і має бути перетворена на міську думу”¹.

Загалом же, за нашими підрахунками за Повним Зібранням, за період 1861–1866 рр. держава видала 10 узаконень, що стосувались південноукраїнських ратуш і 6 — магістратів.

При доволі ординарній системі органів міського самоврядування, характерній і для міських поселень Російської імперії в цілому, Південна Україна в перші ж роки після скасування кріпацтва все ж отримала один важливий виняток, який дає підстави казати про специфічність, “пілотність” регіону в реформуванні відповідної системи. Йдеться про запровадження Положення про громадське управління міста Одеси 1863 р. На жаль, про нього забувають деякі з авторів, які пишуть про зміни місцевого самоврядування в Російській імперії. Зокрема, Уолтер Хенчетт у доволі глибокій і розлогій роботі “Царське законодавче регулювання муніципальної влади в ХІХ столітті” пише лише про два винятки в загальноімперській системі — Положення щодо Петербурга 1846 р. і Москви 1862 р.² Втім, винятковість Одеси в плані діяльності органів самоврядування досить ясно розумілася сучасниками, що підкреслювалось, зокрема, упорядниками “Живописної Росії”, які писали про Одесу, що для неї: “навіть міське громадське управління, впродовж усього часу його існування, виявляється зовсім не мачухою, як у більшості інших російських міст, а рідною матір’ю”³. Але сама система, що діяла до 1863 р., була “суттєвим гальмом розвитку нормального міського господарства” “столиці” всього Новоросійського краю. Симптоматично, що початок справі реформування міського самоврядування формально поклав представник державної влади, одеський градоначальник барон Местмахер, який ще в 1859 р. у своєму “Всепідданішому звіті за 1858 р.” писав про незадовільність і

¹ Бердянск // Одесский Вестник. — № 203. — 17.IX.1866. — С. 668-669.

² Hanchett Walter. Tsarist Statutory Regulation of Municipal Government in the Nineteenth Century // The City in Russian History / Ed. by Hamm Michael F. — Lexington: The University Press of Kentucky, 1982. — Pp. 91-114.

³ Живописная Россия. Малороссия и Новороссия... — С. 134.

невідповідність для Одеси існуючого міського громадського управління. Местмахер жив в Одесі 16 років, і за цей час переконався, що головний недолік господарського управління тут — відсутність живої участі в ньому городян. Надалі до справи підключився інший можновладець, Новоросійський та Бессарабський генерал-губернатор Строганов, який звернувся до імперського керівництва з клопотанням про надання Одесі право організувати самоврядування за Положенням, затвердженим для Петербурга. При цьому генерал-губернатор посилався на досвід міст Західної Європи, на Константинополь та інші міста Сходу. Був створений спеціальний комітет зі складання проекту Положення для Одеси, до якого увійшли самі одесити¹. Вельми важливо, що підготовка цієї реформи, як й інших, широко обговорювалась у місцевій пресі². Нарешті, 30 квітня 1863 р. було затверджено Положення про громадське управління міста Одеси.³ Цим документом передбачалася дія органів загального управління (загальна дума, розпорядча дума, міський голова) та органів часткового управління (зібрання виборних, станові старшини та управи — купецькі та міщанські). Загальна дума шляхом двохступневих виборів мала формуватися з міського голови, станових старшин (з товаришами) і 75 гласних. Домовласницький, купецький та міщанський розряди мали обирати по 50 виборних, а ті з-поміж себе обирати по 25 гласних. Передбачалося, що міський голова обирався загальними зборами всіх трьох розрядів з осіб, які досягли 25-річного віку і володіли в місті нерухомістю вартістю не нижче 15 тис. крб. Голову мав затверджувати на посаді Міністр внутрішніх справ. Загальна дума мала виконувати суто дорадчу функцію, тоді як виконавчим органом визначалася розпорядча дума, яка заміняла думу шестигласну. Вона мала складатись із 9 членів, що обиралися на 4 роки зібранням виборних, по 3 від кожного розряду, що затверджувалися генерал-губернатором⁴.

¹ Стременовский С.Н. Местное самоуправление г. Одессы в середине XIX столетия. Историко-правовое исследование. — Одесса: Юридична література, 2002. — С. 90-93.

² Гребцова И.С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (Вторая треть XIX в.): Монография. — Одесса: Астропринт, 2002. — С. 233-258; Гребцова И.С. Участь регіональної преси в обговоренні реформ місцевого самоврядування в Росії (кінець 50-х – перша половина 60-х рр. XIX ст.) // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. — Вип. 7. — Херсон: Вид. ХДПУ, 2002. — С. 145-150.

³ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVIII. — Отд. I. — С. 402-412. (№ 39565).

⁴ Одесса 1794-1894. Издание Городского Общественного Управления. — Одесса: Тип. А. Шульце, 1895. — С. 87.

Важливо, що реально виборче право отримали лише 2,3 % одеситів, адже обирати могли лише чоловіки не молодші 21 року, які володіли в місті нерухомістю або мали щорічний грошовий прибуток не менший за 100 крб. сріблом, були записані в міську обивательську книгу або приписані до міста не менше двох років, до того ж, не були “опорочені судом, не підпали торговій неспроможності” і не позбавлені права голосу¹. Тож можна погодитися з авторами “Історії Одеси” в тому, що Положення 1863 р. проблему створення безстанового самоврядування радикально не вирішило, хоча з його запровадженням у відповідному напрямку були зроблені вагомі кроки². Разом із тим, не можна погодитись із викладенням цими ж авторами переліку умов, що висувалися до виборців. Адже через невдале формулювання (“а також члени купецької гільдії та міщани”), і пропуск навіть згадки про деякі важливі умови³ може здатися незрозумілим, чому правом вибору могла скористатися лише вельми незначна частина мешканців Одеси.

Запроваджена в Одесі система була навіть більш досконалою у порівнянні з тими, що діяли в Петербурзі та Москві. Серед її переваг сучасні юристи називають те, що саме в Одесі була вперше застосована трьохзрядна система тих, хто брав участь у виборах; Одеська розпорядча дума була поставлена в більш самостійне положення, ніж думи Петербурга та Москви; в Одеському положенні встановлювався новий, прогресивний і перспективний порядок виборів: замість загальноприйнятого балотування шарами тут передбачалось подання бюлетенів або записок⁴.

За формулюванням С. Бернштейна, “з відкриттям в Одесі самоврядування інтереси міста перейшли у відання самих громадян... Наскільки минулі адміністратори сприяли всіма своїми силами її розвитку та процвітанню, настільки згодом, при самоврядуванні її, Одеса зобов’язана подальшому своєму успіху інтелігентним своїм представникам, міському голові... і першим гласним міста”⁵. С.М. Стременовський звертає увагу на те, що за своїм складом ця дума була “різко безстанова” у порівнянні з думою дореформеною. Раніше купці 1-ї та 2-ї гільдії вважали ганьбою потрапити до складу гласних.

¹ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVIII. — Отд. I. — С. 407. (№ 39565).

² Історія Одеси / Колектив авторів. Голов. ред. В.Н. Станко. — Одеса: Друк, 2002. — С. 154.

³ Історія Одеси / Колектив авторів. Голов. ред. В.Н. Станко... — С. 154.

⁴ Стременовский С.Н. Местное самоуправление г. Одессы в середине XIX столетия... — С. 17-124.

⁵ Берштейн С. Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1881. — С. 54.

Тепер же поруч із купцями та міщанами серед гласних були і “родовиті та поважні” одесити, зокрема дворяни¹.

Як доводить С.М. Стременовський, розроблене в Одесі Положення про громадське управління міста багато в чому визначило процеси, які були в 1870 р. санкціоновані реформою міського управління в загальноімперському масштабі. Цим Положенням було визначено багато з тенденцій більш пізніх реформ².

Разом із тим, до справи підготовки Міського положення 1870 р. були залучені й інші міста. Зокрема ще у 1862 р. за розпорядженням Міністра внутрішніх справ до них були надіслані запитання щодо покращення міського управління. Тоді Херсонське губернське правління запропонувало, зокрема, елісаветградській громаді створити комісію для розробки відповідних пропозицій. Що і було зроблено³. Катеринославський губернатор створив подібну особливу комісію, яку очолив Я.Я. Савельєв, у своєму губернському місті. “Міркування стосовно перетворення міського громадського управління в м. Катеринославі” були надіслані до Петербурга, де йшла підготовка міської реформи, і деякі принципові пропозиції катеринославців таки увійшли до законодавчого документа, що, як зазначають автори “Історії Дніпропетровська”, робить честь членам комісії і в першу чергу її голові Якову Яковичу Савельєву⁴. Так само до Міського положення 1870 р. увійшли і пункти, співзвучні з пропозиціями елісаветградців. Втім, напевно чи варто вбачати в цьому особливу увагу офіційного Петербурга до думки південноукраїнських городян. Скоріше можна казати про те, що їхні пропозиції багато в чому були схожими з пропозиціями комісії від інших міст і були спрямовані на вирішення самих нагальних проблем, на ліквідацію тих недоліків організації міського громадського управління, що викликали найбільше нарікань. Адже загалом при тому, що у відповідь на звернення Міністра внутрішніх справ 1862 р. багато створених у містах комісій, лякаючись нових витрат, які могла потягнути зміна системи громадського управління, просили залишити старий порядок, тільки комісії більш ніж 130 міст імперії запропонували зміни щодо оплати посад по міському самоврядуванню⁵.

¹ Стременовский С.Н. Местное самоуправление г. Одессы в середине XIX столетия... — С. 27-128.

² Стременовский С.Н. Местное самоуправление г. Одессы в середине XIX столетия... — С. 44-145.

³ ДАКО. — Ф. 18. — Оп. 1. — Спр. 501. — Арк. 4-4 зв., 28-55 зв.

⁴ Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А.Г. Болєбуха... — С. 131, 134.

⁵ Наше городное положение // Русский вестник. — Т. 177. — 1885, май. — С. 451.

Міське положення, затверджене імператором 16 червня 1870 р.¹, знаменувало собою початок якісно нового етапу в історії міського самоврядування більшості міст Російської імперії, включаючи і міста південноукраїнські. Чи не всі дослідники, які згадують це Положення, в першу чергу звертають увагу на те, що воно ліквідувало принцип становості в міському громадському управлінні. Адже відтепер право голосу мали російськороддані чоловіки, що досягли 25-річного віку, не мали недоїмок по міських зборах, володіли у місті нерухомістю, або ж утримували торговий чи промисловий заклад, або ж мешкали в місті не менше двох років і сплачували на його користь збір з купецького, промислового чи прикажницького свідоцтв, або ж з білетів на утримання промислових закладів. Таким чином, основним критерієм для одержання виборчого права ставала наявність власності, а не станова належність.

Установами міського громадського управління визначалися міські виборчі зібрання, міські думи та управи. Передбачалося, що для розгляду справ про незаконність рішень органів міського самоврядування, а також для обговорення деяких складених міськими думами обов'язкових для мешканців постанов, у кожній губернії створюється губернське з міських справ присутствіє, очолюване губернатором.

У самому Міському положенні обумовлювалося, що воно негайно вступає в дію в Катеринославі, Керчі, Миколаєві, Сімферополі, Херсоні; в інших же містах і посадах це має бути зроблене “в найближчий, за можливості, час”².

Показово, що Міське положення 16 червня 1870 р. спочатку не поширювалося на столиці та Одесу. І лише 20 червня 1872 р. було прийнято правила про його застосування до Петербурга, Москви та Одеси³ (Патриція Герлігі помилково вважає, що нові правила набрали для Одеси чинності вже в 1871 р.⁴). Нововведення стосувалися головним чином процедурних питань і передбачали певне спрощення механізму функціонування дум трьох міст. На переконання С.М. Стременовського, Міське положення 1870 р. (яке він помилково датує 16 липня, а Правила про застосування цього положення до столиць і Одеси — 20 липня)

¹ В авторефераті Т.М. Плаксії міська реформа з невідомих причин датується 16 квітня 1870 р. (Плаксії Т.М. Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX століть: Автореф. — С. 10), а в монографії О.С. Двуреченської — взагалі 1878 р. (Двуреченська О.С. Органи самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.)... — С. 37).

² ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLV. — Отд. I. — С. 821-839. (№ 48498).

³ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVII. — Отд. I. — С. 927-931. (№ 51014).

⁴ Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794 – 1914... — С. 152.

могло дати Одесі значно менше, ніж іншим містам імперії і навіть столицям, оскільки вже існуюче Положення 1863 р. включало в себе значну частку нових начал міського самоврядування¹.

Важливо, що після запровадження в Одесі Положення 1870 р., за даними “Історії Одеси”, кількість виборців в Одесі збільшилася несуттєво — лише до 3 %². Загалом же частка городян, які отримали виборчі права в південноукраїнських містах, за підрахунками О.М. Марченка, коливалася від 2 до 10 %. Що стосується тих, хто скористався активним виборчим правом, то за двадцятиріччя дії Міського положення 1870 р. серед гласних дум міст Півдня вихідці з купецького стану становили 48,6 %, з “дворянсько-чиновничої” групи — 39,2 %, міщани, ремісники, селяни — 12,2 %³.

Реалії запровадження Міського положення 1870 р. наочно продемонстрували, наскільки неоднозначним було ставлення до реформування міського самоврядування громад південноукраїнських міст. У той же час структури державної влади виявили доволі високу активність, прагнучи забезпечити виконання норм, передбачених Положенням.

Уже невдовзі після публікації Міського положення Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор П.Є. Коцебу заходився перевіряти, чи виконується передане губернаторам розпорядження Міністерства внутрішніх справ щодо відкриття губернських з міських справ присутствій, за посередництвом яких планувалося запроваджувати нове Міське положення. Тоді ж генерал-губернатор поцікавився, що зроблено у тих містах, де Міське положення, згідно з його ж нормами, мало вступити в дію негайно⁴.

П.Є. Коцебу, заручившись підтримкою севастопольської міської громади, вже в жовтні 1870 р. увійшов у зносини з Міністром внутрішніх справ щодо поширення Міського положення на це місто, “з огляду на те, що м. Севастополь володіє немаловажними коштами, має всі задатки майбутнього процвітання зі спорудженням до нього залізниці, що проектується, і покращенням його порту”. Міністр повідомив, що з його боку перешкод немає, і що нові міські установи мають бути відкриті в Севастополі не пізніше осені 1871 р., про що генерал-губернатор і

¹ Стременовский С.Н. Местное самоуправление г. Одессы в середине XIX столетия... — С. 45.

² Історія Одеси / Колектив авторів. Голов. ред. В.Н. Станко... — С. 155.

³ Марченко О.М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.: автореф... — С. 11, 12.

⁴ ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 7588. — Арк. 16-16 зв.

проінформував Таврійського губернатора для подальших розпоряджень¹. Така ж процедура була пройдена стосовно Феодосії², Ялти³, Бердянська, про який генерал-губернатор писав, що той, “володіючи немаловажними коштами, за своїми торговими оборотами, господарством і кількістю населення стоїть не нижче багатьох губернських міст”⁴.

Втім, далеко не у всіх містах Півдня нововведення запроваджувалися з готовністю. Майже через півтора року після початку міської реформи, 30 листопада 1871 р. генерал-губернатор писав, що до нього досі не надійшли подання від Таврійського губернського керівництва про введення Міського положення в Олешках, Балаклаві, Бахчисараї, Євпаторії, Мелітополі, Ногайську та Оріхові, тоді як “в багатьох інших містах ввіреного моєму управлінню краю, які знаходяться за кількістю населення і значенням своїм на однаковій і навіть на набагато нижчій ступені, дозволено вже ввести сказане Положення”⁵.

Обов'язковим етапом процедури запровадження Міського положення було складання приговору міської громади, і саме на цьому етапі виявлялися складності та суперечності процесу. Зокрема Євпаторійська міська дума ще 20 серпня 1871 р. повідомила Таврійське губернське правління, що частина євпаторійської громади бажає введення нового Положення і просить відповідного клопотання думи, тоді як інша частина виступає проти⁶. А 18 листопада того ж року “значна більшість” євпаторійської громади відмовилася від нововведень, висловивши впевненість, що із введенням Міського положення витрати міста неминуче збільшаться, так що воно “при своєму вкрай бідному становищі і відсутності яких-небудь нових джерел прибутків ніяким чином не може бути спроможним утримувати нове міське управління”. Тож Євпаторійська дума рапортувала губернському правлінню, що громада не може клопотати про введення Положення, оскільки це “не обов'язково для всіх міст”, і розраховує відкласти справу “до більш сприятливих часів”. Дума підтримала таку позицію⁷.

Про те, що населення Євпаторії виявилось розколотим у питанні запровадження Міського положення, свідчить лист, складений частиною місцевої громади, в якому містилося клопотання про нововведення і

¹ ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 7714. — Арк 1-2.

² ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 7714. — Арк 7.

³ ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 7714. — Арк 9.

⁴ ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 7714. — Арк 5.

⁵ ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 7714. — Арк 75.

⁶ ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 7714. — Арк 35-35 зв.

⁷ ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 7714. — Арк 82-82а.

наголошувалося, що попередній приговор прийнятий незначною кількістю городян. При цьому підкреслювалося, що Євпаторійська дума, яка складалася переважно з гласних караїмів, захищаючи права своїх одновірців якраз і вплинула на масу неписьменних, не наполягала на складанні позитивного вироку і, не питаючи згоди інших громад, повідомила офіційний Сімферополь про небажання євпаторійців ввести нове Положення; саме тому губернське правління розпорядилося провести нові вибори на старих підставах. Тим самим, скаржилися городяни, “велика і блага справа вирішена караїмським населенням в ущерб громадян християнського сповідання, позбавлених за старого порядку не лише всякого впливу, але і найменшої участі у справах міського управління”. При цьому висловлювалася впевненість, що нове Положення вкрай необхідне для Євпаторії, яка “як за населенням, так і за величезними торговими оборотами... не поступається іншим містам”. Втім, тут же висловлювалася впевненість, що попри невеликі міські прибутки, малий запасний капітал, при єдності мешканців торгівля Євпаторії може зрости і покращитись, а невиробничі витрати зменшитись, що “неодмінно полегшить долю більшості городян, які не можуть протистояти силі експлуатуючого населення”¹.

Мелітопольська громада 20 грудня 1871 р. в присутстві міського спрощеного господарського управління склала приговор, в якому записано: “запровадження в теперішній час у місті Мелітополі нового Міського положення буде передчасним через відсутність особливих на це джерел, а тому міське управління бажаємо залишити на старих началах”².

В Оріхові громада була готова перейти на нові правила, втім, лише за умови трансформації міського спрощеного господарського управління у спрощену ж структуру, з огляду на те, що “через малочисельність городян... в теперішній час більша їх частина перебуває на посадах по виборах, як от депутатами по квартирній комісії, по торгівлі, присяжними оцінщиками з кандидатами”. Тож оріхівська громада склала приговор, за яким в Оріхові мала бути сформована лише дума, без управи, з перекладенням усіх функцій управи на міського голову³. Позиція оріхівців не зустріла заперечень з боку державної влади⁴.

Бахчисарайська громада на сході у лютому 1872 р. розсудила, що хоча і належало б ввести в місті Положення 1870 р., але це не можна робити, оскільки “обивателі... знаходяться в тяжкому становищі, перебуваючи в

¹ ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 7714. — Арк 100-102.

² ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 7714. — Арк 90-90 зв.

³ ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 7714. — Арк 66, 83-83 зв.

⁴ ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 7714. — Арк 156.

більшості на заробітках в інших місцях, ... місто з торговими містами веде саму незначну торгівлю, ... і прибутки ні в якому разі не зможуть покрити при введенні нового Положення міських витрат, які мають збільшитись”¹.

Вельми показовою в зазначеному питанні була позиція Бахчисарайського міського голови, який відчував себе зобов'язаним відстоювати інтереси і держави, і безпосередньо міста. Голова рапортував Таврійському губернатору, що оскільки губернське правління наполегливо звертається до думи щодо скорішого запровадження Міського положення, він “цілком співчуває турботі про це уряду”, але не може зрозуміти, як розв'язати колізію: серед більш ніж 5 тисяч населення Бахчисараю християн налічується не більше 200, а право голосу з них мають менше 30. Стаття ж 35 Міського положення передбачала, що християни мають становити не менш як 2/3 складу гласних міських дум. Тому міський голова і запитував губернатора: чи потрібно застосовувати до Бахчисараю статтю 35 буквально?² Державна влада тоді врахувала конфесійну специфіку кримського міста. 22 листопада 1873 р. була височайше затверджена думка Державної Ради про дозвіл не дотримуватися статті 35 Міського положення в тих містах, де чисельність християн незначна. У тексті самої думки згадується, що відповідне подання до Державної Ради було зроблене Міністром внутрішніх справ відносно міських дум Таврійської губернії³.

І генерал-губернатор, і губернське керівництво продовжували тримати справу про запровадження Міського положення під контролем і певною мірою тиснули на міське керівництво. Як результат, уже в січні 1873 р. Таврійський губернатор повідомляв, що в його канцелярії є відомості про введення нового Положення в Сімферополі, Карасубазарі, Ялті, Феодосії, Старому Криму, Бердянську та Перекопі, і про дозвіл провести вибори в Мелітополі та Ногайську⁴. Ще 21 червня 1872 р. Положення було запроваджено в Оріхові⁵. Вельми важливо, що офіційний Петербург постійно тримав хід реформування системи міського самоврядування під контролем і вносив до нього корективи. Так, у Повному Зібранні нами виявлено 28 узаконень часів Олександра II, які не стосувалися виключно якогось одного чи кількох міст, але вносили зміни та доповнення до Міського положення 1870 р., були спрямовані

¹ ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 7714. — Арк 131-136 зв.

² ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 7714. — Арк 216-217.

³ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVIII. — Отд. II. — С. 527-528. (№ 52811).

⁴ ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 7714. — Арк 286-286 зв.

⁵ ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 7714. — Арк 304.

безпосередньо на реалізацію або тлумачення його норм. Ще 7 відповідних узаконень побачили світ за Олександра III до 11 червня 1892 р. Сюди можна додати ще 40 законодавчих документів, в яких ідеться про міста Російської імперії в цілому і значна частина яких стосувалася місцевого самоврядування та інших питань, що регулювалися Міським положенням 1870 р., хоча в самих текстах містилися посилання на більш пізні, аніж це положення, узаконення.

Посилання на необхідність застосування Міського положення 1870 р. зустрічаємо і в законодавчих документах про надання населеним пунктам статусу міст, що побачили світ у період між двома Міськими положеннями. Так, і у Височайше затверджене 5 листопада 1876 р. положенні щодо Олешок, і у Височайше затвердженому 3 вересня 1882 р. положенні Комітету Міністрів, яким Луганський завод одержав статус повітового міста і став іменуватися Луганськом, обумовлювалося, що Міністр внутрішніх справ має зробити розпорядження про введення в цих населених пунктах Положення від 16 червня 1870 р., з надання права голосу особам сільського стану, які мали передбачені Положенням торгіві документи і підлягали обкладенню міськими зборами, або ж були власниками нерухомості, з якої сплачуватиметься оціночний збір на користь міста¹.

Разом із тим, нічого не сказано про організацію органів місцевого самоврядування у положенні Комітету Міністрів від 13 травня 1877 р., яким пригороди Миколаєва Богоявленськ, Воскресенськ, Калинівка, Висунськ, Березнеговате і Покровськ відділялися від міста і перейменовувалися на посади².

Як наслідок суспільного піднесення кінця 1870-х – початку 1880-х рр. владою було поставлене питання про необхідність перегляду засад формування міського громадського управління. У 1886 ж році Міністр внутрішніх справ виступив з розгорнутою програмою перегляду реформ 1860–70-х рр.³ Як результат, 11 червня 1892 р. розпочинався новий етап в історії міського самоврядування і південноукраїнських, і міст Російської імперії в цілому. Саме тоді Олександром III було затверджено нове Міське положення⁴.

¹ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. LI. — Отд. II. — С. 428-429. (№ 56558); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. II. — С. 395-396 (№ 1085).

² ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. LII. — Отд. I. — С. 479-480. (№ 57340).

³ Двуреченська О. Введення нового Міського положення 1892 року в Катеринославській губернії // Гуманітарний журнал. — 2004. — № 21-22. — С. 136-137.

⁴ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XII. — С. 430-456. (№ 8708).

На відміну від попереднього Міського положення, тепер визнавалося, що установами міського громадського управління є міські дума та управа і її виконавчі органи¹. Причому “в незначних повітових і безповітових міських поселеннях” функції управи з дозволу Міністра внутрішніх справ могли покладатися одноосібно на міського голову, з призначенням йому помічника². Міський голова, його товариш, члени управи, а в губернських містах та градоначальствах — і міський секретар стали вважатися такими, що перебувають на державній службі³. Передбачалося, що в міських поселеннях, в яких запроваджене спрощене громадське управління, замість міської думи має діяти зібрання міських уповноважених, яке обирає міського старосту з одним або двома помічниками⁴.

Міським положенням 1892 р. передбачалось існування не губернських з міських справ присутствій (як обумовлювалося Міським положенням 1870 р.), а губернських із земських та міських справ присутствій, що розташовувались у губернських містах і діяли під головуванням губернаторів, маючи повноваження обговорення правильності та законності постанов і рішень міського громадського управління. Крім того, спеціально обумовлювалося, що в Одесі, Миколаєві, Керчі та Севастополі для обговорення справ, що стосуються громадського управління містами, мають особливі з міських справ присутствія, під головуванням градоначальника або військового губернатора⁵. Це був лише один аспект, в якому виявилася роль державної влади у вирішенні справ міського самоврядування. Загалом Положенням 1892 р. значно розширювалися повноваження губернаторів і залежність від них органів міського самоврядування. Виборче право було надане представникам установ, товариств і компаній, але в той же час посилювалися вимоги до осіб, що мали право голосу, тим самим звужуючи коло виборців (до 1 % і навіть менше). Міське положення 1892 р. мало одним із завдань забезпечити перевагу в думках дворянства, і відповідний план попервах мав успіх у низці південноукраїнських міст, зокрема в Одесі і Миколаєві,

¹ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XII. — С. 436. (№ 8708). Таким чином, міські виборчі зібрання формально вже не визначались установами міського громадського управління, а отже, неправий Уолтер Хенчегт, який, порівнюючи Міські положення 1870 і 1892 рр. стверджує, що “ніяких змін у базову структуру міського самоврядування внесено не було” (Hanchett Walter. Tsarist Statutory Regulation of Municipal Government in the Nineteenth Century... — P. 109).

² ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XII. — С. 446. (№ 8708).

³ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XII. — С. 451. (№ 8708).

⁴ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XII. Штаты и табели. — С. 170-171. (№ 8708).

⁵ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XII. — С. 435. (№ 8708).

але в цілому значна частина думських місць залишалася в руках купецької верстви¹. Загалом же, за нашими підрахунками, зберігалася тенденція, що мала місце і раніше: чим меншим було населення міста, тим більший відсоток його мешканців брав участь у виборах.

За формулюванням О.М.Марченка, реформа 1892 р., проведена в умовах зростаючої політичної реакції, обмежила компетенцію міських громадських установ, максимально підпорядкувавши їх бюрократичному апарату, перетворивши їх на різновид виконавчих органів при губернській владі, послабивши її виборні засади, значення і роль у громадському житті².

Звернемо увагу, що подібними ж формулюваннями дослідниця історії Миколаївського та Севастопольського військового губернаторства Л.Л.Левченко характеризує стан органів міського самоврядування цікавої їй території в ХІХ ст. в цілому: “Вони були створені і діяли швидше як виконавчі органи губернської канцелярії. Вони підлягали військовому губернатору і виконували його розпорядження... Реформи міського самоврядування істотних покращень не дали. Міське самоврядування кожного разу опинялося під ще більшим контролем військових губернаторів, для здійснення якого уряд створив спеціальну установу — особливе з міських справ присутствіє, головою його був військовий губернатор. Як і в першій половині ХІХ ст., так і в другій доля міст і селищ залежала від його особистості і погляду на стан справ”³.

Після прийняття Міського положення 1892 р. міста південноукраїнських губерній стали керуватись його нормами, хоча відбулося це далеко не одномоментно⁴. Причому з червня 1892 р. до грудня 1904 р. офіційний Петербург видав ще 9 узаконень, які вносили роз’яснення, доповнення та зміни до нового Міського положення⁵.

¹ Марченко О.М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині ХІХ ст.: автореф... — С. 12.

² Марченко О.М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині ХІХ ст.: автореф... — С. 11.

³ Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства... — С. 130.

⁴ РГИА. — Ф. 1287. — Оп. 38. — Спр. 2628. — 178 арк.; РГИА. — Ф. 1287. — Оп. 38. — Спр. 2642. — 178 арк.; РГИА. — Ф. 1287. — Оп. 38. — Спр. 2657. — 94 арк.; РГИА. — Ф. 1287. — Оп. 38. — Спр. 2660. — 145 арк.; РГИА. — Ф. 1287. — Оп. 38. — Спр. 2661. — 29 арк.; РГИА. — Ф. 1287. — Оп. 38. — Спр. 2675. — 19 арк.

⁵ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XII. — С. 532-533. (№ 8862); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIII. — С. 247. (№ 9572); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIV. — С. 45-46. (№ 10330); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIV. — С. 52-53. (№ 10341); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIV. — С. 66. (№ 10359); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XVII. — С. 660-661. (№ 14719); ПСЗРИ. —

Між іншим, 6 травня 1893 р. було затверджено список населених пунктів, в яких дозволялося запровадити спрощене міське громадське управління. З південноукраїнських до цього списку увійшли Слов'яносербськ та містечко Нікополь Катеринославської губернії, Маяки, Нова Прага й Ольвіополь Херсонської губернії, Оріхів і Старий Крим Таврійської губернії, плюс Балаклава, що входила до складу Севастопольського градоначальства¹.

А до затвердженого 10 лютого 1894 р. розпису повітових міст, постанови чиїх міських дум можуть бути скасовані лише через Комітет Міністрів, увійшли Бердянськ, Мелітополь, Феодосія Таврійської губернії і Єлисаветград Херсонської губернії; при цьому Катеринославська губернія в списку представлена не була².

Під “саму ж завісу” періоду, що нас цікавить, 12 грудня 1904 р., з'явився Іменний указ щодо передбаченого “вдосконалення державного порядку”, яким, між іншим, декларувався і намір надати право міським і земським установам “по можливості широкої участі в завідуванні різними сторонами міського благоустрою, дарувавши їм для цього необхідну, в законних межах, самостійність, і закликавши до діяльності в цих установах, на однакових підставах, представників усіх частин зацікавленого в місцевих справах населення”³.

Після 11 червня 1892 р. в законодавчих документах, яким південноукраїнським населеним пунктам надавався статус міста, обов'язково фігурувало посилання на Міське положення 1892 р. У височайше затверджених 31 травня 1902 р. і 10 травня 1903 р. положеннях Комітету Міністрів, згідно з якими статус безповітового міста отримували відповідно Алушта і Генічеськ, вказувалося, що в них має бути запроваджено передбачене Положенням спрощене громадське управління⁴.

Принципово важливо, що попри всі зміни, які мали місце в другій половині ХІХ ст., структура наявних у населеному пункті органів місцевого самоврядування великою мірою залежала від його статусу.

Що стосується містечок, то існування в них міського спрощеного управління дозволялося лише як виняток. Зокрема таке управління ще до

Собр. III. — Т. XX. — Отд. I. — С. 1100-1101 (№ 19353); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIII. — Отд. I. — С. 686-687 (№ 23105); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIV. — Отд. I. — С. 575-576. (№ 24669).

¹ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIII. Штаты и таблицы. — С. 149-151. (№ 9572).

² ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIV. Штаты и таблицы. — С. 35. (№ 10341).

³ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIV. — Отд. I. — С. 1197. (№ 25495).

⁴ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXII. — Отд. I. — С. 412. (№ 21543); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIII. — Отд. I. — С. 494. (№ 22935).

Міської реформи 1892 р. мав Нікополь, органи самоврядування якого були представлені міським старостою, письмоводителем і міщанським старостою. Міський староста тут очолював і міський сирітський суд¹. Після того, як 6 травня 1893 р. Нікополь єдиний серед південноукраїнських містечок увійшов до списку населених пунктів, в яких дозволялося запровадити спрощене міське громадське управління згідно з новим Міським положенням, тут діяли міський староста і його помічник².

Херсонське ж губернське земство ще стосовно періоду до реформи 1892 р. зізнавалося, що відсутність у деяких містечках спрощеного міського управління створює для нього великі ускладнення³. Після ж 1892 р. в більшості містечок Херсонської губернії діяли лише волосні правління, а то не було і їх⁴.

Досить показовим у цьому ж плані є формулювання, що міститься у клопотанні юзівських мешканців Г.Т. Круглова і Я.М. Топорова, складеному в 1892 р. на ім'я Міністра внутрішніх справ: “Селище Юзівка, яке перевищує за площею, що воно займає, чисельністю населення і розмірами торгово-промислової діяльності багато наших повітових міст, поставлене в ряду населених центрів імперії в абсолютно виключне становище. Не маючи міського устрою і не входячи до складу якого-небудь поселення або волості, населення селища Юзівки позбавлене прав самоврядування, наданих міським і сільським громадам у сфері господарських їх інтересів. Головні функції державної і громадської влади в цьому посаді зосереджені фактично в руках іноземної компанії, що розпоряджається безконтрольно як особою, так і майном численного місцевого населення”⁵.

У цитованому документі Юзівка іменується посадом, хоча офіційно такого статусу вона не мала. Що ж стосується посадів регіону, визнаних такими законодавчо, то єдиним з них, який отримав 6 травня 1893 р. право запровадити спрощене міське громадське управління, згідно з новим Міським положенням, була Нова Прага (тут мало місце певне продовження визнання за цим посадом особливого статусу, оскільки там

¹ Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1889 год // Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии. На 1889 год.. — С. 551.

² Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1900 год // Екатеринославская губерния. Выпуск первый. Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 год.. — С. 59.

³ Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865-1899 гг. Выпуск 1... — С. 145.

⁴ Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. — Херсон: Тип. Губернского правления, 1896...

⁵ Степкин В.П., Гергель В.И. Полная история Донецка. — Донецк: Аспект, 2008. — С. 123.

ще в 1785 р. була сформована дума, яка згодом передала свої функції посадській ратуші; остання з 1817 по 1864 р. знаходилась у віданні керівництва військових поселень, доки не була передана під управління Херсонського губернського керівництва¹. У тих же посадах, які колись мали статус пригородів Миколаєва (Богоявленськ, Воскресенськ, Калинівка, Висунськ, Березнеговате і Покровськ), діяли Богоявленсько-Покровська, Воскресенсько-Калинівська, Березнеговато-Висунська посадські думи². У той же час немає відомостей про наявність інших, крім волосних правлень, органів управління в посадах Новоархангельську та Новоукраїнці³.

Вельми корисно подивитися на розбудову органів міського самоврядування з ракурсу місця цього процесу в переході від “спільноти” до “суспільства” (Ф. Тенніс)⁴ і в плані порівняння форм організації міського населення з іншими, що існували в той самий період — селянською общиною і дворянським самоврядуванням. “Спільнота” і “суспільство” — дві ідеальні, штучно сконструйовані моделі (типи) соціальних організацій, між якими знаходиться все різноманіття організацій, що існують у реальності. “Спільнота” базується на звичаях і традиції, “суспільство” — на законі; економічну основу взаємин у “спільноті” складають ремісництво і натуральне сімейне господарство в землеробстві, а в “суспільстві” — торгівля і промисловість. У “спільноті” панують соціальні зв’язки, що базуються на сусідстві та спорідненості, на безсвідомому (підсвідомому), тоді як у “суспільстві” ці зв’язки засновані на раціональному обміні послугами і речами. Тут ключовими поняттями є вигода і раціональність, тоді як у “спільноті” — духовність і моральність. У “спільноті” панує єдина воля і колективізм, а в “суспільстві” — індивідуалізм. “Спільнота” передбачає ігнорування ролей та статусів, створення рівних, матеріально і соціально недиференційованих стосунків, а “суспільство” базується на визнанні суспільного статусу і ролі людини, на підпорядкуванні міжособистісних

¹ Городские поселения в Российской империи. — Т. 5. Ч. II... — С. 223.

² Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. — Херсон: Тип. Губернского правления, 1896... — С. 20-24.

³ Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. — Херсон: Тип. Губернского правления, 1896... — С. 259, 268-269.

⁴ Розглянуто за: Миронов Б.Н. Главные социальные организации крестьянства, городского сословия и дворянства // Acta Slavica Iaponica. — 1998. — Vol. 16. — Pp. 158-180; Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 423-424.

стосунків певним умовам і формальним правилам¹. Розглядаючи розвиток міст у цій “системі координат”, Б.М. Миронов дійшов висновку, що впродовж 1775 – 1869 рр. відбувався процес перетворення міської общини на “суспільство”. Хоча і Міське положення 1775 р., і Жалувана грамота містам 1785 р. мали за мету замінити стану міську общину всестановою спільнотою всього міського населення, на практиці органи міського самоврядування тоді не стали ані елітарними, ані всестановими. Городяни були розділені між купецькими, міщанськими і ремісницькими громадами, слабко між собою пов’язаними. Реформи останньої чверті XVIII ст. посилили структурний і функціональний дуалізм органів самоврядування, чия компетенція звузилась, але діяльність була формалізована та бюрократизована так само, як і діяльність органів державної влади. Тільки міська реформа 1870 р. нанесла потужного удару по общинних стосунках у середині міст, нарешті створивши всестанове “суспільство” городян (щоправда, коштом позбавлення абсолютної більшості городян виборчих прав внаслідок запровадження майнового цензу). Органи міського самоврядування відтепер втратили свій дуальний характер як установ державних і громадських: з цього часу вони пріоритетно прагнули відстоювати саме громадські інтереси. Докорінна зміна процедури виборів призвела до того, що купецькі, міщанські і ремісницькі громади, гільдії та цехи втратили своє значення в міському самоврядуванні. Загалом реформа 1870 р. підірвала общинні стосунки в традиційних міських корпораціях. Остання третина XIX ст. стала періодом стихійного відмирання цехової організації. Міщанські громади деградували повільніше за ремісницькі і купецькі. Результатом усіх цих перетворень стали ті самі індивідуалізація та раціоналізація суспільних стосунків, які і є одними з основних ознак переходу від “спільноти” до “суспільства”, а іншими словами — процесу модернізації. Причому оскільки соціальні організації селянства, міського стану (міщанська, ремісницька і купецька корпорації) і дворянства трансформувалися різними темпами, на початок XX ст. вони були на різних рівнях соціального розвитку за згаданою “системою координат”: далі всього в напрямку “суспільства” просунулося дворянство, менш за всіх — селянська община².

Надзвичайно важливим аспектом і урбанізаційних процесів у цілому, і безпосередньо історії органів міського самоврядування вважаємо

¹ Миронов Б.Н. Историческая социология России: Учебн. пособие / Под общ. ред. В.В. Козловского. — СПб.: Издательский дом С-Петербур. ун-та; Ингерсоцис, 2009. — С. 276-277.

² Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 495-528.

взаємини міського самоврядування із земствами, передусім — у питанні виділення міст в окремі земські одиниці. На жаль, попри вельми розлогу історіографію не лише самоврядних міських структур, але і земств¹, у тому числі — і безпосередньо південноукраїнських², саме цьому аспекту

¹ Земский феномен: политологический подход. — Саппоро: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2001. — 201 с.; Бакуменко О.О. Земства Російської імперії: Історіографія проблеми (II половини XIX – XX ст.): Монографія. — Х.: Колорит, 2006. — 172 с.; Гуз А.М. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864-1914 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / А.М. Гуз. — К., 1997. — 24 с.; Іванов І.В. Повітове земство в українських губерніях (друга половина XIX – початок XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / І.В. Іванов. — Харків, 2004. — 20 с.; Мекшун Л.М. Особливості земської статистики в Україні у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. (історико-економічний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економічних наук: спец. 08.01.04 “Економічна історія та історія економічної науки” / Л.М. Мекшун. — К., 2004. — 19 с.; Зубко А.Н. Матеріали земської статистики як історический источник по изучению истории Украины периода капитализма: автореф. на соискание учен. степени канд. истор. наук: спец. 07.00.02 “История СССР”, 07.00.09 “Историкография и источниковедение” / А.Н. Зубко. — К., 1988. — 20 с.; Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.І. Мармазова. — Донецьк, 1998. — 16 с.; Миколаєнко І.М. Історіографія діяльності земських установ України (1864-2001 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / І.М. Миколаєнко. — К., 2003. — 20 с.

² Маскина А.С. Таврическое земство в 1866-1890 гг. (Социальный состав, бюджет и практическая деятельность): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук 07.00.02 “История СССР” / А.С. Маскина. — М., 1982. — 17 с.; Лохматова А.І. Катеринославське земство. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1999. — 200 с.; Петров О.О. Діяльність земських статистичних закладів південноукраїнських губерній у другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф... — 19 с.; Макієнко О.А. Розвиток земської статистики в Херсонській губернії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.А. Макієнко. — Харків, 2006. — 20 с.; Гребінник Т.О. Земські природничо-історичні музеї Півдня України: організація та природознавча діяльність (60-ті роки XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 “Історія науки і техніки” / Т.О. Гребінник. — К., 2002. — 20 с.; Редькіна О.А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття. — К.: Куприянова, 2008. — 192 с.; Майстренко О.А. Роль Херсонського земства в медичному обслуговуванні населення у 1865-1917 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.А. Майстренко. — К., 2006. — 20 с.; Кузовова Н.М. Просвітницька діяльність земств Херсонської губернії (60-ті роки XIX – початок XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Н.М. Кузовова. — Харків, 2007. — 20 с.; Шихов К.Л. Земська добродійність на Катеринославщині 1866-1913 рр. (комп’ютерні технології обробки та аналізу джерел): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / К.Л. Шихов. — Дніпропетровськ, 2003. — 16 с.

приділено мало уваги, і щодо Південної України заслуговує на увагу теза Д.М. Чорного про те, що “взаємини міст із земствами не набули висвітлення в літературі”¹. Сам же Чорний згадує лише про клопотання кількох південноукраїнських міст щодо відділення їх від повітових земств, і то акцентуючи увагу на подіях, що мали місце після 1905 р.²

Згідно з Положенням про губернські і повітові земські заклади, затвердженим імператором 1 січня 1864 р., доволі розлогий список питань управління на рівні губернії та повіту передавався у відання земських губернських (губернське земське зібрання і губернська земська управа) та повітових закладів (повітове земське зібрання і повітова земська управа). Причому частина цих питань стосувалася безпосередньо міст, тобто окремі аспекти міського життя потрапили в певну залежність від земського самоврядування. З іншого боку, право вибору гласних земського зібрання, наряду зі з’їздом повітових землевласників і з’їздом виборних від сільських громад, надавалось і з’їзду міських виборців. Губернське ж земське зібрання обиралося повітовими земськими зібраннями. При цьому Положенням обумовлювалося, що в Одесі, як і в двох столицях, завідування земськими справами покладається на міські думи (загальна дума виконує функції повітового зібрання, а розпорядча дума — земської управи). Одеський же повіт повинен мати окремі від міста земські зібрання та управу³. Тож Одеса направляла представників не в повітове, як усі інші міста регіону, а безпосередньо в губернське земське зібрання, з дотриманням певної пропорції по відношенню до кількості гласних від повітів.

Саме законодавство заклало підвалини незадоволення міст характером їхніх взаємин із земствами. Як констатував у 1880-х рр. С.О. Приклонський, “місто прагне все більше і більше відокремитися від села, що особливо виявляється в постійних суперечках між земствами і міськими управліннями”⁴.

Уже на початку 1870-х рр. мало місце серйозне протистояння між Одесою і земськими структурами. У 1871 р., коли уряд поставив питання “про краще влаштування стосунків міст, не виключаючи і столиць, до установ земських”, була створена спеціальна комісія з рівної кількості представників від Одеської загальної думи і Херсонського губернського земства, яка зосередила увагу на вивченні ролі міста у фінансуванні земських справ. І хоча комісія більшістю дійшла висновку, що “інтереси

¹ Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра... — С. 22.

² Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра... — С. 152-165.

³ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXIX. — Отд. I. — С. 1-14. (№ 40457)

⁴ Приклонский С.А. Очерки самоуправления земского, городского и сельского... — С. 333.

м. Одеси нічим не порушуються на користь губернського земства”, а тому і змінювати характер взаємин між містом і земством немає потреби, члени комісії від Одеси занесли до протоколу думку, що “за своїми розмірами, величезними торговими оборотами, і, нарешті, за значущістю свого міського бюджету, що дорівнює бюджету всієї Херсонської губернії, м. Одеса в близькому майбутньому повинна скласти собою окреме ціле, цілком незалежне від земства, і користуватись у справі самоврядування правами не повіту, а губернії”. Вельми показовими в плані оцінки характеру взаємозв'язку міста та повіту були контраргументи, висловлені членом цієї ж комісії з боку земства головою Херсонської губернської земської управи О.С. Ерделі: “Чим продуктивніша в матеріальному і розумовому відношеннях оточуюча місцевість, тим більше вона сприяє розвитку і процвітанню населеного пункту, тим більше вона дає йому різних вигод. У свою чергу, населений пункт, стаючи багатшим і більш промисловим, справляє вигідний вплив на інші поселення оточуючої його місцевості. Таким чином, з'являється обмін взаємних вигод, що породжує солідарність інтересів населених пунктів певної місцевості, і ставить їх у більшу чи меншу залежність один від одного. Без такої залежності немислиме існування окремого поселення, як немислиме існування людини без зв'язку з оточуючим суспільством”¹.

Питання про виділення міста в окрему земську одиницю було підняте і Миколаївською міською думою. У 1870 р. під головуванням Миколаївського військового губернатора була створена комісія, до якої увійшла однакова кількість членів від міста і земства. Миколаївці прагнули одержати земський статус, який уже мала Одеса, акцентуючи увагу на могутньому економічному потенціалі свого міста і великих сумах, які воно витрачає на земські справи саме повіту, а не міста². І знов контраргумент земства (цього разу — вже Херсонського повітового) стосувався “загальної справи” і спільних інтересів міста і повіту: “Не можна не звернути увагу, щоб земство витрачало на користь міста ту суму, яку отримує від міста. Це суперечило б поняттям про земські заклади і робило неможливим їх існування. Якщо допомагати кожному місту на ту суму, яку воно сплачує у вигляді податку, то чому б те ж саме не робити й для містечок, для сільських товариств, і, нарешті, землевласників? Цим шляхом кожному буде повертатися та сума, яку він платить. В такому разі, де ж загальна справа земська, де земські нужди,

¹ Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865-1899 гг. Выпуск 1... — С. 38-39.

² ДАМО. — Ф. 222. — Оп. 1. — Спр. 1455. — Арк. 17-21 зв.

потреби, й з чого їх задовольняти?”¹ І ця справа позитивно вирішена не була. 21 квітня 1889 р. товариш Міністра внутрішніх справ Плеве повідомив Миколаївського військового губернатора: “при всій увазі до наведених Вашою Превелебністю міркувань щодо клопотання про відділення міста Миколаєва в земсько-господарському відношенні від Херсонського повітового земства, згідно з постановою про те місцевої міської думи, це, подібно однорідним клопотанням по деяких інших містах, не може тепер отримати подальшого, в законодавчому порядку, просування, без загального зв’язку із намірами як щодо облаштування місцевого управління, так і щодо способу встановлення кращого відношення міст до земств повсюди в губерніях імперії”².

Невдовзі відбулися зміни законодавства, про які писав петербурзький високопосадовець. Причому йдеться не тільки про прийняття нового Міського положення, але і про затверджені імператором 12 липня 1889 р. положення про земських дільничних начальників, селянські та судові заклади³ і затверджене 12 червня 1890 р. нове Положення про губернські і повітові земські заклади⁴.

За оцінкою херсонських земських діячів, останній документ не звузив сферу діяльності земських закладів, але суттєво обмежив їхню самостійність у прийнятті рішень: губернатор отримав право опротестовувати постанови зібрань за сутністю, міг зупинити їх виконання у разі, якщо вгледів у них невідповідність законам, вихід за межі земських повноважень, або ж навіть невідповідність “загальним державним вигодам і потребам” чи порушення інтересів місцевого населення; було розширене право протестів місцевої адміністративної влади проти постанов земських зібрань, а також право контролю і ревізії посадових осіб, що обиралися земськими зібраннями⁵. У цьому плані чітко проглядає та ж тенденція на посилення контролю за місцевим самоврядуванням з боку державної влади, що спостерігається і в Міському положенні 1892 р.

Проблему, яка набула актуальності для міст чи не всієї імперії, досить чітко окреслив М.Ф. Страдомський у передмові до брошури з промовистою назвою “Міста і земство. (До питання про врегулювання їх

¹ Кузовова Н.М. Місто Миколаїв у системі земського самоврядування // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. V Миколаївська обласна краєзнавча конференція. — Миколаїв: Атол, 2004. — С. 156.

² ДАМО. — Ф. 222. — Оп. 1. — Спр. 1455. — Арк. 9.

³ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. IX. — С. 508-535. (№ 6196).

⁴ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. X. — Отд. I. — С. 493-511. (№ 6927).

⁵ Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865-1899 гг. Выпуск 1... — С. 40.

взаємних стосунків)”, що побачила світ на початку 1905 р. Страдомський наголошував, що ці взаємини є вкрай неправильними як у плані представництва для спільного задоволення потреб, так і в плані фінансовому; з одного боку, міста входять до складу земства і сплачують податки земству за його розсудом, через що має місце крайня нерівномірність в обкладенні міст, а з іншого, — міста є відособленими від земства через відсутність їх правильного представництва в земських установах, через що спільна праця робиться неможливою. До того ж, майже всі міста імперії (за винятком столиць та Одеси) знаходяться в однаковому становищі відносно земства, незважаючи на їхнє різне значення (як обласних, губернських, повітових тощо), на різну чисельність їхнього населення. Разом із тим, до громадських управлінь великих міст висуваються все більші вимоги щодо задоволення різних культурних потреб, але органи міського самоврядування не мають для цього достатньо коштів, частина яких, до того ж, йде на загальнодержавні і земські потреби¹.

Цілком логічно, що наприкінці XIX ст. ціла низка міст висловлювали незадоволення існуючим станом речей. Реагуючи на звернення з місць, Міністерство внутрішніх справ циркуляром від 9 липня 1897 р. звернулося до губернаторів, аби ті після зносин із міськими та земськими установами висловили свої міркування щодо законодавчої зміни взаємин між ними².

Показово, що з цього приводу Олександрівська повітова управа в доповіді повітовому земському зібранню однозначно заявила, що в Олександрівському повіті немає міст, які могли б бути виділені в самостійні земські одиниці, а тому відповідне питання варто залишити без обговорення³.

У доповіді Єлисаветградської міської управи 1897 р. зазначалося, що місто витрачало на потреби повітового земства в середньому 30 тис. крб., тобто 12 % міського бюджету, а на губернське земство — 10 тис. крб., тобто 5 % бюджету, що було для нього досить обтяжливим. Крім того, зазначалося, що міське самоврядування за свій рахунок виконує в місті більшість обов'язків, покладених на повітове земство: організацію народної освіти, медичної допомоги, прокладання шляхів тощо. Хоча земство і брало участь у фінансуванні відповідних сфер, але, на думку управи, робило це не достатньо активно. У той же час міське

¹ Страдомский Н.Ф. Города и земство. (К вопросу об урегулировании их взаимных отношений). — К.: Тип. Петра Барского, 1905. — С. 3.

² ДАЗО. — Ф. 56. — Оп. 2. — Спр. 100. — Арк. 1-2.

³ ДАЗО. — Ф. 56. — Оп. 2. — Спр. 100. — Арк. 2.

самоврядування несло витрати на утримання поліції, пожежної команди, військ, у чому земство не надавало ніякої допомоги, оскільки ці обов'язки на нього не поклалися. Вихід з такої ситуації, який бачили представники міського самоврядування, був далеко не оригінальним: виокремлення Єлисаветграда в окрему земську одиницю і встановлення фіксованого розміру податку, який виплачувався б лише одноразово губернському земству, а вже звідти б гроші надходили до повітів¹.

23 – 29 вересня того ж 1897 р. питання про виділення зі складу земства розглядала Катеринославська міська дума, а 31 липня 1898 р. — міська дума Верхньодніпровська².

Того ж 1898 р. питання про відокремлення міста від земства Херсонської губернії знов розглядала Одеська міська дума. Рішення не було прийняте великою мірою через позицію міського голови П.О. Зеленого, який у своїй промові наголосив, що “рвати зв'язок, який встановлювався десятиріччями, порушувати ці спільні інтереси і вигоди, створювати антагонізм між земським і міським управліннями не викликано необхідністю”³. Така позиція багато в чому була обумовлена біографією П.О. Зеленого, яка, між іншим, є доволі цікавою ілюстрацією взаємин міста і земства на мікрорівні: Павло Олександрович став міським головою Одеси в 1897 р., а до того більше трьох десятиліть, з 1865 р., займався земською діяльністю, таким чином будучи одним з “перших земців” Херсонської губернії⁴.

Повернувся до питання про виділення в самостійну земську одиницю і Миколаїв⁵. Втім, у доповіді думі 24 лютого 1904 р. міський голова зізнався, що хоча він і підтримав особисто відповідне клопотання перед Міністром внутрішніх справ і його товаришем, але питання швидко вирішене бути не може, оскільки, з одного боку, мають бути заслухані і губернське та повітове земства, які наведуть свої аргументи, а з іншого, — питання має пройти багато інстанцій, включаючи Державну Раду. Тож міський голова висловлював стримане сподівання, що уряд

¹ Марченко О. Деякі аспекти функціонування органів міського самоврядування Єлисаветграда у другій половині XIX – на початку XX ст. // Актуальні аспекти дослідження історії міста. Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. Частина I. — Кіровоград: Поліграф-Терція, 2005. — С. 50-51.

² Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра... — С. 154.

³ Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865-1899 гг. Выпуск 1... — С. 39.

⁴ Малахов В.П., Степаненко Б.А. Одесса, 1900-1920... — С. 19.

⁵ ДАМО. — Ф. 216. — Оп. 1. — Спр. 3270. — Арк. 1-5.

хоча б зверне увагу “на нормальне ставлення земства до м. Николаєва як платника прибутків”¹.

У 1904 р. лист Олександрівського міського голови про порушення клопотання щодо виділення міст у незалежні від земств одиниці, які змогли б спрямувати всі витрати на покриття безпосередньо міських потреб, був заслуханий на засіданні Херсонської міської думи. Причому Херсонський міський голова, зачитавши відповідний лист, наголосив, що не сумнівається: гласні не будуть заперечувати нагальної необхідності для міст “звільнити себе від тієї економічної залежності, через яку земство гнобить платіжну спроможність городян і боротьба з якою, за справедливим висловлюванням Олександрівського міського голови, складає одну з похмурих сторін діяльності сучасних міських громадських управлінь”. Справа була передана на розгляд однієї з думських комісій і вирішено поки що не визначати, чи звертатися до вищих інстанцій з окремим клопотанням, або ж зробити його частиною спільного подання уряду “про користь і потреби російських міст”, тобто того подання, яке могло б відбутися на передбаченому з’їзді міських голів, про дозвіл якого вже піднімалося питання деякими міськими управліннями².

Загалом станом на початок 1905 р. жодна з ініціатив південноукраїнських міст про виділення їх у самостійні земські одиниці так і не була доведена до прийняття відповідного рішення на законодавчому рівні. У 1905 ж році розпочалася нова сторінка в історії земств і регіону, і держави в цілому, що було пов’язано з активним включенням земств у політичне життя.

Наголосимо, що висунення містами вимог відокремлення від земства можна вважати лише апогеєм, “вершиною айсберга” тих конфліктів, які мали місце у взаєминах органів міського і земського самоврядування. Більшість же конфліктів обмежувалася взаємними наріканнями і скаргами на те, що та чи інша сторона бере недостатню участь у фінансуванні тієї чи іншої справи, не виконує своїх зобов’язань тощо. Типовою ілюстрацією в цьому плані може слугувати докладно розглянутий нами розвиток ситуації із спорудженням та утриманням Бердянської чоловічої гімназії, яка супроводжувалася багаторічними взаємними наріканнями місцевого міського самоврядування і повітового земства³. Прикладом конфлікту було і висловлюване новомосковським

¹ ДАМО. — Ф. 222. — Оп. 1. — Спр. 1726. — Арк. 1-1 зв.

² Отчет Херсонской городской управы за 1904 год. — Херсон: Тип. “Юга”, 1905. — С. 150-151.

³ Бердянська чоловіча гімназія (остання третина XIX століття) / Упорядники: В.М. Константінова, І.І. Лиман // Матеріали з історії Бердянського державного

міським самоврядуванням незадоволення несправедливістю ситуації, коли міська управа, видаючи свідоцтва на торгівлі і промислові підприємства для міста і повіту, мала право стягувати на користь міста збори лише зі свідоцтв на підприємства, розташовані в самому Новомосковську, тоді як усі збори зі свідоцтв на підприємства повіту йшли на користь земства. І це при тому, що абсолютна більшість свідоцтв міською управою виписувалася саме на підприємства, розташовані в повіті, оскільки “Новомосковськ відноситься до числа міст зі слабкорозвиненою торгівлею і промисловістю, і кількість підприємств у ньому мізерна”¹.

У той же час принципово важливо наголосити, що конфлікти були лише однією, причому багато в чому — не визначальною стороною взаємин органів міського і земського самоврядування, які прагнули знаходити паритет у задоволенні інтересів як міст, так і повітів. Показово, що в ситуації, подібній тільки-но викладеній новомосковській, в інших повітах тієї ж Катеринославської губернії компроміс було досягнуто: Слов’яносербське земство взяло на себе видачу торгових документів на промислові підприємства, а Бахмутське земство видавало від себе місту субсидію на найом писця, який і виписував відповідні папери².

Варто враховувати, що серед гласних повітових земських зібрань були доволі широко представлені городяни; вони ж шляхом обрання потрапляли і до губернських земських зібрань. Втім, як свідчить наш аналіз представництва городян (мешканців міст) на засіданнях земства на прикладі Бердянського повітового земського зібрання³, спостерігалася тенденція, що гласні-городяни відвідували засідання не так справно, як гласні від сільських громад. Ще важливіше, що гласні-городяни, як правило, були серед обраних до земських зібрань у меншості, що суттєво впливало на характер рішень цих органів місцевого самоврядування щодо міст. Причому йдеться про характер представництва як безпосередньо другої, “міської”, курії (гласних від міст), так і міського стану в порівнянні із селянством. За підрахунками, зробленими А.С. Маскіною, гласні міського стану в результаті виборів 1866 р. у повітових земських зібраннях Таврійської губернії склали 25,4 % (що і

педагогічного університету. Том I. — К.: Освіта України, 2006. — 528 с.; Бердянська чоловіча гімназія (1901–1919 роки) / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константінова // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том II. — К.: Освіта України, 2007. — 631 с.

¹ ДАДО. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 447. — Арк. 391-392.

² ДАДО. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 447. — Арк. 392.

³ Бердянська чоловіча гімназія (остання третина XIX століття)... — С. 472-476.

так вдвічі перевищувало відповідний середній показник для земських губерній імперії), 1884 р. — 18,8 %, 1890 р. — 25,5 %. Гласні ж селяни у відповідні роки склали 35,6 %, 50,9 % і 53,4 %. Побіжно зазначимо, що помітною була і роль дворянства, які у 1866 р. зайняли 34,0 %, а в 1884 р. — 25,5 % депутатських міст, тоді як серед гласних губернського земського зібрання їх представництво коливалося між 66,7 і 60,0 %¹. Крім впливу на діяльність земських установ через безпосереднє в них представництво, дворянські зібрання продовжували зберігати такий вагомий важіль, як предводитель дворянства².

При аналізі взаємин міст і земств необхідно мати на увазі, що самі губернські та повітові земські установи розташовувалися саме у містах; разом із тим, 6 червня 1894 р. Височайше затвердженою думкою Державної Ради було дозволено, в разі необхідності, проводити термінові засідання повітових з'їздів за межами губернських і повітових міст³.

В рамках вивчення взаємин міських і сільських поселень варто розглянути, які населені пункти виконували функції центрів волостей, тобто нижчих адміністративних одиниць селянського самоврядування. Наш аналіз списків [Додаток 3.2. 1а-б] дає підстави стверджувати, що, як правило, тільки в разі відсутності у волості жодного міського поселення волосним центром визначалося село а то й “деревня”. Звичайно, чимало містечок не були центрами волостей, але, як правило, це спостерігалося саме у тих випадках, коли центром було визначене інше містечко. Ще більш важливо, що серед центрів волостей знаходимо більшість тих населених пунктів, які і в томах “Міських поселень в Російській імперії” 1860-х рр., і в роботі початку ХХ ст. під редакцією В.П. Семенова-Тян-Шанського⁴ значаться як містечка, а в “Населених місцях Російської імперії в 500 та більше мешканців” видання 1905 р. записані як села. Тож маємо підстави припустити, що саме виконання відповідними населеними пунктами функцій адміністративних центрів волостей впливало на сприйняття їхнього статусу.

Нарешті, зробимо ще одне спостереження щодо місцевого самоврядування на півдні України. Ми принципово не згодні з Райнером Лінднером коли він пише про Південь, що “з огляду на відсутність тут

¹ Маскина А.С. Таврическое земство в 1866-1890 гг. (Социальный состав, бюджет и практическая деятельность): Автореф. — С. 6-10.

² Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России 1861-1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация / Институт истории СССР АН СССР. — М.: Наука, 1979. — С. 220-233.

³ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIV. — С. 447. (№ 10785).

⁴ Россия. Полное географическое описание нашего отечества... — Т. 14.

традицій місцевого самоврядування мирові судді не обиралися, а призначалися Міністром юстиції¹. І справа не лише в тому, що в тому самому Донбасі, про який пише Лінднер, мирові судді таки обирались органами місцевого самоврядування, що докладно описано С.Й. Татариним і Н.О. Тутовою². Ще важливішим є те, що, всупереч твердженню Райнера Лінднера, регіон **мав** давні традиції самоврядування. Достатньо згадати про відповідний аспект історії Вольностей Війська Запорозького, в кордони якого входила частина того самого Донбасу. Інша справа, що ці традиції не вписувалися в імперський дискурс, а тому після 1775 р. державою було зроблено чимало, аби вони були забуті. Для цього, зокрема, на Півдні активно і впроваджувалися моделі самоврядування, прийняті в інших регіонах Російської імперії. Тож у цьому плані традиція (але традиція імперська) місцевого самоврядування насправді глибокого коріння на Півдні не мала. Між іншим, у цьому контексті заслуговує на увагу висновок, зроблений Т.М. Плаксієм у результаті дослідження міського самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX ст.: запровадження розпорядчих (дум) і виконавчих (управ) органів самоврядування у містах Середньої Наддніпрянщини у відповідності з Міським положенням 1870 р. стало одним із чинників, який обумовив ліквідацію національних особливостей розвитку системи місцевого громадського самоврядування і сприяв уніфікації системи державного управління та її підпорядкування Російській імперії³.

Таким чином, упродовж другої половини XIX – початку XX ст. система органів громадського управління в південноукраїнських міських поселеннях зазнала еволюції, яку доцільно розглядати в контексті змін відповідної системи Російської імперії в цілому. При цьому особлива роль, яку відігравала серед імперських міст Одеса, зумовила наявність певної специфіки в реформуванні органів міського самоврядування на Півдні, пов'язаної із розробкою та запровадженням Положення про громадське управління міста Одеси 1863 р., яке багато в чому послужило зразком для Міського положення 1870 р. Загалом же всі законодавчі нововведення у сфері міського самоврядування можна розглядати як звивистий, великою мірою — непослідовний шлях пошуку компромісу між прагненням зберегти контроль з боку держави за відповідною

¹ Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр... — С. 77.

² Татарин С.И. Бахмут: Очерки истории. 1783-1917... — С. 26-27; Татарин С.И., Тутова Н.О. Нариси історії самоврядування в Бахмуті і повіті... — С. 190-191.

³ Плаксі Т.М. Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX століть: Автореф... — С. 14.

сферою і в той же час перекласти частину державних функцій на плечі самих городян. Реалії реформування системи міського самоврядування слугують доволі показовим проявом нелінійності модернізаційних процесів і в імперії в цілому, і в південноукраїнському регіоні зокрема. “Призвичаєння у містах до самоврядування, себто до інакшого типу політичної ідентичності” як ознака урбанізації виявилось вельми обмеженим, охопивши лише малий відсоток городян Південної України. Сама структура органів самоврядування, наявна в тому чи іншому населеному пункті, великою мірою визначалася його офіційним статусом. Разом із тим, ми не схильні ототожнювати те, що відбувалось із міським самоврядуванням *de jure* і *de facto*: реальна ситуація зі станом органів міського самоврядування в конкретних містах визначалася складним комплексом чинників, серед яких статус цих органів, визначений законодавчо, відігравав важливу, але далеко не монополюючу роль (на відміну від структур органів міського самоврядування, їхня діяльність буде розглянута нами в контексті висвітлення окремих сфер життя південноукраїнських міських поселень у відповідних підрозділах).

Кажучи в цілому про еволюцію системи управління на півдні України, маємо констатувати, що міста в період, який нас цікавить, продовжували зберігати за собою традиційну домінуючу роль центрів концентрації органів державної влади, чия компетенція поширювалася і на сільську місцевість, у чому можна вбачати елементи “структур довгої тривалості”, які значною мірою впливали на характер урбанізаційних процесів у регіоні. Не такою категоричною була ситуація з організацією місцевого самоврядування: наряду з тим, що в міських поселеннях Півдня розміщувалася частина органів земського самоврядування, під чією юрисдикцією знаходилися сільські поселення, самі земські структури і представлені в них “негородяни” мали можливості брати участь в управлінні певними сферами життя міських поселень, що слугувало одним із каналів зв’язку “села” і “міста”, причому робило його не односпрямованим у сфері організації управління.



РОЗДІЛ 4
МІСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ І ГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК
ПІВДНЯ



1. Освоєння “міського простору” Південної України: межі, земельна власність, розвиток структури забудови і благоустрій міських поселень

Для вивчення як особливостей “територіального розгортання” урбанізаційних процесів на півдні України, так і місця міських поселень у господарському розвитку регіону доцільно звернутися до поняття “міського простору”, яке все ширше використовується фахівцями різних сфер, дотичними до історичної урбаністики. Погоджуючись із доречністю звернення до вивчення “міського простору” як у широкому (тобто як міської мережі в цілому, що нами вже розглянуто в попередньому розділі), так і в більш вузькому розумінні (у тому числі — як території окремих міських поселень), ми дивимося на проблему багатоплановіше, ніж географи, які розглядають просторову складність поселенського ландшафту як взаєморозташування поселень і в той же час як планувальну структуру окремого поселення відповідно до природного ландшафту¹. Тож у цьому підрозділі, крім безпосередньо питання вписування міських поселень у природний ландшафт, ми плануємо розглянути аспекти формування та освоєння “міського простору”, пов’язані із межами міських поселень, їх земельними угіддями, принципами і специфікою забудови населених пунктів, облаштуванням (благоустроєм) “міського простору” тощо. При цьому ми солідарні з Теодором Хершбергом, який наголошував, що зміни міського середовища, оточення були більше ніж пасивним фоном для розгортання подій — вони допомагали формувати тенденції та події².

Для міст Південної України було характерним те, що їх більшість не знала часів розвитку виключно в межах міських мурів або фортець (тут маємо на увазі всі міста регіону, включаючи і кримські, які ведуть свій початок з античності). Та й для тих із них, які все ж зберегли на своїй

¹ Шгойко П. Поселенський ландшафт як інтегративна географічна система // Історична топографія і соціотопографія України. Збірник наукових праць. — Львів: Піраміда, 2006. — С. 64.

² Цит. за: Hamm Michael F. Introduction // The City in Late Imperial Russia / Ed. by Hamm Michael F. — Bloomington: Indiana University Press, 1986. — P. 6.

території фортеці чи їхні рештки, останні в період, що нас цікавить, уже давно не становили кордонів міської території¹.

Тож стосовно південноукраїнських міст уже середини XIX ст. ми маємо підстави сказати те, що було сказано Д.М. Чорним відносно і міст інших регіонів України кінця XIX ст.: вони не відокремлювалися видимою межею від навколишнього простору². Щоправда, з тією поправкою, що, як така, межа все ж свого часу була визначена, причому вона місцями була саме “видимою” — йдеться про роботу землемірів і встановлювані ними межові знаки³, а також про застави, що встановлювалися на деяких дорогах при в’їзді до міста. Втім, межові знаки в багатьох випадках не підтримувалися в належному стані, не поновлювалися, а часто — і не переносились в разі зміни міської території. Загалом же варто прислухатися до думки Д.М. Чорного, що існуючі плани міст, складені повітовими землемірами і губернськими межовими конторами, не відповідали новітнім вимогам, а поняття “міська межа” було дуже умовним: міські думи, статистики, податкові органи, поліція, земства, рядові громадяни часто трактували її на свій розсуд⁴. Точніше буде сказати, що різні відомства та установи використовували різні підходи до визначення міської межі, причому між собою ці підходи узгоджувалися далеко не завжди.

¹ Між іншим, у цьому південноукраїнські, як і більшість інших міст України, відрізнялися від міст Західної і Центральної Європи — “міст у мурах”, які багатьма і продовжують вважатись еталоном, що прикладається до вітчизняних міст у дискусіях щодо “урбаністичної традиції”. За влучним формулюванням Наталі Яковенко, саме до цього еталона, до європейської середньовічної традиції “міста в мурах” деякі українські дослідники пробують “увібгати феномен, який туди абсолютно не влізати, тож йому доводиться ручки-ніжки ламати, десь його обтесувати, а десь доповнювати власною фантазією... Власне оце пристосування європейського еталона до того своєрідного явища, яке склалося під назвою “місто” на території України, й призводить до величезної маси помилок — серед іншого, і клопотів з урбаністичною традицією... Європейська “урбаністична” традиція спирається на парцеляцію території, яку задано раз і назавжди. Місто ніколи не розширюється, бо не може розширитися, тому будинки лізуть один на другий, тому вулиці вузькі і вам на голову виливають горщики з нечистотами, тому ви почуваете себе частиною замкненого міськими мурами простору, відмежованого від решти світу, — частиною “держави в державі”, з чого виростає ота “урбаністична традиція””. (Обговорення // Датування міста як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід. Матеріали круглого столу 24 вересня 2008 р. / За заг. ред. В.Г. Панченка. — Дніпропетровськ: Герда, 2008. — С. 54, 56).

² Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра... — С. 34.

³ ДАЗО. — Ф. 230. — Оп. 2. — Спр. 19; ДАХО. — Ф. 14. — Оп. 1. — Спр. 1878. — 57 арк.; ДАХО. — Ф. 14. — Оп. 1. — Спр. 1949. — 16 арк.; ДАХО. — Ф. 14. — Оп. 4. — Спр. 49. — 19 арк.

⁴ Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра... — С. 34-35.

Досить типова ситуація зі станом визначеності міської території зафіксована в заслуханій Херсонською міською думою 24 жовтня 1900 р. доповіді Херсонської управи і земельної комісії із промовистою назвою “Про необхідність проведення обміру всієї міської землі”. Гласні думи інформувалися, що генеральне межування міської землі відбулось у 1782 р., поновлення межі проведено у 1795 р., а у 1852 – 1855 рр. була проведена докладна зйомка всієї землі спеціально відрядженими для цього цивільними топографами. Тоді міські землі і Херсона, і всіх інших міст ще вважалися казенними і лише знаходились у постійному володінні міст для одержання з них прибутків. Втім, за півстоліття, що минули після останньої зйомки, із міською територією відбулися суттєві зміни. Але всі обміри у цей час носили локальний характер, стосувалися лише окремих ділянок і ніяк не співвідносились із тими обмірами, що мали місце у 1850-х рр. До того ж, з того часу вже встиг змінитися сам ландшафт: були розорані деякі дороги, знищені чагарники, висохли озера, осушені плавневі болота. Всіма цими землями безкоштовно і користувалися орендарі тих ділянок, що до них примикали. Ситуація ускладнювалася тим, що в межах міської землі перебували приватні земельні володіння, чиї ділянки чергувалися з міськими вигінними землями, не будучи позначені межовими знаками, що давало можливість розширювати ці володіння за рахунок міста. Тож управа і земельна комісія дійшли висновку про “крайню необхідність” не пізніше літа 1901 р. розпочати новий обмір всієї міської землі, що мало зайняти три роки¹.

Отже, маємо підстави констатувати, що для Південної України періоду, який нас цікавить, є справедливою теза П.Г. Риндзюньського про те, що в адміністративній практиці часто мало місце безпідставне і нечітке проведення межі між міською та неміською територією². Це стосується в тому числі і пригородів, хуторів, сіл, садиб, слобод, колоній, поселень при заводах і фабриках, окремих будівель тощо. Віднесення “прикордонних” місцевостей, розташованих на межі міст і “неміст”, до того чи іншого виду поселень багато в чому було довільним і в різних статистичних виданнях³. Тож стосовно чисельності передмість при містах Південної України ми маємо лише приблизні відомості.

Нами виявлено небагато законодавчих документів, які чітко обумовлювали розширення території південноукраїнських міст за рахунок включення до їх території інших населених пунктів.

¹ Отчет Херсонской городской управы за 1900 год... — С. 355-357.

² Риндзюньский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России... — С. 127.

³ Риндзюньский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России... — С. 128.

Розглянуті нами у другому розділі узаконення щодо надання колишнім адміралтейським поселенням Богоявленську, Воскресенську, Калинівці, Висунську, Березнеговатому і Покровську статусу пригородів Миколаєва були винятком, не типовим для ситуації з регламентацією статусів пригородів, якими згадані поселення можна вважати лише умовно, зважаючи на їх відстань від Миколаєва. Ще точніше буде сказати, що Богоявленськ, Воскресенськ, Калинівка, Висунськ, Березнеговате і Покровськ були до перетворення на посади пригородами *de jure*, в адміністративному плані, тоді як абсолютна більшість поселень регіону, які іменувалися пригородами, не мали чітко визначеного юридичного статусу і щодо безпосередньо них не приймалися спеціальні узаконення.

Що ж до інших законодавчих документів, якими передбачалося включення нових територій до міст Півдня, то їх прикладом є затверджене імператором 15 березня 1896 р. положення Комітету Міністрів про розширення площі Ялти, яким спеціально обумовлювалося, що до меж цього міста тепер мають бути включені землі, які примикають до Ялти і зайняті селами Нижньою Ауткою, Кучуком, Біюк-Сараєм, слобідками Шеломе і Низиною, зарічною частиною з дачами вздовж Лівадійського шосе і слободою Балашевою. При цьому зазначалося, що приєднані земельні ділянки залишатимуться у повній власності осіб та установ, які їх придбали раніше на законних підставах¹.

Невдовзі, 15 лютого 1897 р., Миколою II було затверджене положення Комітету Міністрів про розширення площі Сімферополя, що передбачало “включення в планову межу названого міста” Султанського Лугу, садів Бухштаба та Абрикосова, товариства “Ейнем”. Щодо збереження права власності на приєднані ділянки тут містилося те ж формулювання, що і в узаконенні щодо розширення території Ялти².

Двома роками пізніше, 9 квітня 1899 р., імператор затвердив ще одне положення Комітету Міністрів стосовно Сімферополя, яким передбачалося включення до меж міста землі товариства “Ейнем”, суміжної з приєднаною згідно з узаконенням від 15 лютого 1897 р., з тим, що ця ділянка залишалася повною власністю товариства “Ейнем”³.

Важливо, що законодавче визнання за поселенням статусу пригороду не обов'язково означало, що воно за своїм економічним, соціальним розвитком, чисельністю населення поступається місту, до якого входило.

¹ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XVI. — Отд. I. — С. 187. (№ 12639).

² ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XVII. — С. 60. (№ 13734).

³ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIX. — Отд. I. — С. 296. (№ 16733).

Приклад тому — Вірменський Базар, офіційний пригород повітового міста Перекопа. Цей пригород і в першій половині XIX ст. був “більше схожий на місто”, ніж сам Перекоп¹, і на кінець XIX ст. в ньому мешканців було набагато більше, ніж у повітовому місті².

Ситуацію із передмістями південноукраїнських міст станом на кінець XIX ст. до певної міри допомагають з’ясувати матеріали перепису 1897 р. Згідно з ними, по Катеринославській губернії при проведенні перепису були зараховані до складу Катеринослава острів Богомолівий, пригороди Дворянський сад, Жандармська балка, Міщанська Мандриківка, Новождандармська балка, Жандармська балка за єврейським кладовищем, Каменя, міські дачі, Нові Бійні, будівлі в Монастирському лісі, Аптекарска балка, слободи Прозоровська, Підгірна, Солдатська, Павлівська, Чечелівка, Старо-Фабрична, Фабрична, Ново-Дворянська, колонія Брянського заводу, селище Брянського заводу, селище за Брянським заводом, Брянське селище, завод Гантке; до Олександрівська — пригороди Слобідка, Карантинка, селища Канкринівка, Олександрівка, а також цегельний завод; до Бахмута — пригороди Кирилівка, Бровар і цегельні заводи; Верхньодніпровська — зарічна частина, пригороди Литвинівка та Рим; Маріуполя — Клинова балка, пригороди Слобода, Біржа, Хутір, Сади, Каменоломні, Карасьовськ, порт Маріуполь, Запланне місце, слобода Новоселівка, гірничо-металургійний завод; Новомосковська — пригороди Решетняків Кут, Кущівка, Вороновка, Перевал, Животилівка, Поділ, Красний Кут, Матня; Павлограда — пригороди Подворки, Піски, Приточилівка, слобода за Приточилівкою, слобода біля єврейського кладовища, міські Павлоградські хутори; Луганська — пригород (безіменний), завод братів Ольхових, пригороди Гусихівка та Кам’яний Брід³.

На території Таврійської губернії були зараховані до Сімферополя слободи Салгірська, Жандармська, Шестерикова, Солдатська, Верхня Солдатська, Російська, Казанська, передмістя Нове місто, село (“деревня”) Підгородне-Петровська; до Бахчисарая — пригороди Азіз, Аскі-Юрт, Ак-Чокрак, Чуфут-Кале; Карасубазара — слобода Джанкой, пригороди Виноградники, Фруктові сади, Каплик; Бердянська — слободи

¹ Кружко Л.П. Армянск. Страницы истории. — К.: Таксон, 1999. — С. 38.

² Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLI. Таврическая губерния... — Додаток (б.с.), с. 2.

³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — Додаток (б.с.).

Солдатська, Матроська, Д'яконівка, Німецька, сади за Німецькою слободою, Собача балка, пригороди Хомутівка, Сади, сади на Горі; Олешок — пригородна слобода Олешки; Євпаторії — слобода Багай, пригородні дачі, загородний хутір і барак, млин за містом; Мелітополя — Кримський, Кладбищенський, Сімферопольський, Василівський, Кшилярський форштадти; Перекопа — Вірменський Базар, Кантемирівка, слободи Шпитальна та Щемилівка, пригород Шафранівка; Ялти — слободи Мордвинівська, Шеломе, Воронцовська, Балашівська, пригороди Заріччя, Аутка; Феодосії — портова територія, Феодосійський порт, Феодосійський і Татарський форштадти, слободи Карантинна, Ново-Карантинна, Мітрідатська, Караїмська, Новогеоргіївська, Татарська, Саригольська, садова ділянка, дача в пригороді Чураєва, пригород пані Ольшевської; Старого Криму — слободи Болгарська, Грецька, Татарська; Керчі — пригород Глинище, слобода Новий Карантин, передмістя Російсько-Татарське, Корецький хутір, Керченський порт, Карантинне шосе; Єнікале — селище Небезпечне; Севастополя — слободи Солдатська, Новосильцева, Артилерійська, Слобідка, Циганська, Карантинна, Корабельна, Татарська, Матроська (Аполлонова балка), Корабельна слобода (Аполлонова балка), балагани при адміралтействі, Зелена Гора, балки Делетардова, Перевізна, Інженерна, Кабусова, Паніютова, Сухарська, селища Бомбари, Інкерман, пригороди Бартеївка, Стара Північна, хутір на землі морського відомства, Північна сторона; Балаклаві — Кадикой¹.

На території Херсонської губернії були приєднані до Херсона форштадти Північний, Військовий, передмістя Млини, Карантинний острів, пригороди Забалка, Сухарне, Щемилівка, пригород за містом, хутір Пересвітєва, слободи Монастирська, Циганська; Берислава — Слобідка і Бериславський порт; Миколаєва — Сухий Фонтан, споруди на березі Бугу, урочище Спаське, споруди біля дороги в Каботажну гавань, Каботажна пристань, гавань Попової балки, Попова балка, дачі, пригород Срібний док, хутори Водопій, Мешков, Погорелов, Широка балка, Василівка, Верхньо-Сіверський маяк, міські хутори; Новогеоргіївська — пригороди Піски, Прилипки, Лагерне, Мале Лагерне, Закаміння, Бикаївська лісова дача; Єлисаветграда — передмістя Балка, Кушівка, Завадівка, Перинське, Ковалівка, Нижньо-Пермське, слободи Бикова, Бережинка, Кладовищна балка, споруди при каменоломнях, Солодка балка, Соколовські хутори; Бобринця — хутори Рущина, Коржова,

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. ХЛІ. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая сюрлопечатня П.О. Яблонского, 1904. — Додаток (б.с.).

Масалітена, Пригородний, Сугаклей, Мельнікова, Кубенка, Рогозовка, Шляхова, Ковалівка, Грузька, Мало-Дрюків, Велико-Дрюків, Водяна, Цакциков, Панькові хутори, слобода Грицьковська, селища Негрівське, Серівське, Запланне; Новомиргорода — споруди на Острові, слобода Новомиргород, пригород Виноградівка; Ольвіополя — Ольвіопольські хутори; Вознесенська — передмістя Середні Лагері, Дальні Лагері, Ближній Лагир, село Болгарка; Овідіополя — пригород Скурта, хутори Барабой, Дальницький; Маяків — стоянка суден; Очакова — слободи Карантинна, Приморська, пригороди Куцуруб, Дальній Байкуш, Малий Байкуш, Великий Байкуш, Олександр-Дар, Овідіопольський поліцейський пригород, архієрейська дача, Бейкушський кордон¹.

До Одеси були приєднані слободи Романівка, Бугаївка, Балтівська, пригороди Молдаванка, Дальні Млини, Ближні Млини, Тираспольська Застава, тоді як до складу пригородної Дальницької дільниці увійшли пригороди Воронцовка, Середній Фонтан, Великий Фонтан, Дальник, Сухий Лиман, Бурлача Балка, Гниляково, Велика Фоміна Балка, Мала Фоміна Балка, Нерубайськ, Малий Куяльник, села Татарка, Усатове, Усатові Хутори, Криві Хутори, хутір пригороду Великий Фонтан, хутори Бурлачі, слободи Дмитрівка, Дерibasівка, Чубаївка, Крива Балка, Холодна Балка, дачі Хаджибейського лиману².

Вельми показово в плані нечіткої визначеності із статусом окремих поселень, що вже в адрес-календарі Одеського градоначальства на 1902 р. знаходимо список передмість Одеси, що помітно відрізняється від наведеного вище: Молдаванка, Пересип, Романівка, Гниляково, Холодна Балка, Мала та Велика Фоміни Балки, Нерубайське, Усатове, Великий, Середній і Малий Куяльники, Крива Балка, Дальник, Татарка, Сухий Лиман, Бурлача Балка, Великий і Середній Фонтани, Чубаївка, Дмитрівка³. Не менш показовим, але тепер уже в плані оцінки специфіки такої складової населення міст, як мешканці передмість, є формулювання, використане в цьому ж виданні: “Населення Одеси складається з міських мешканців і мешканців приміських сіл, які всі числяться одеськими міщанами, хоча за всім складом свого життя, заняттям та промислам наближаються до селян”⁴.

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — Додаток (б.с.).

² Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. г. Одесса / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиконой, 1904. — Додаток (б.с.).

³ Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1902 год.. — С. 63.

⁴ Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1902 год.. — С. 65.

Про умовність віднесення того чи іншого поселення при проведенні перепису 1897 р. до міських меж свідчать дані не тільки по Одесі, а й по цілій низці інших південноукраїнських міст. Зокрема достатньо порівняти вже згадане положення від 15 березня 1896 р. про розширення площі Ялти і список передмість цього міста в матеріалах перепису.

На прикладі тієї самої Ялти простежується і поширення “зони впливу” міст (причому в даному випадку маємо на увазі вплив не адміністративний) на прилеглі території, і в той же час умовність віднесення тієї чи іншої заселеної території до такої зони. Як зазначалось упорядниками “Живописної Росії”, навколо Ялти, Алушти та інших населених пунктів узбережжя виникла “безліч чарівних дач”¹. Тоді як багато з них належали мешканцям цих міст і являли собою літні будинки, в яких можна було мешкати лише в сезон, інші зводилися “мешканцями незатишної російської півночі”², які переїздили до Криму і круглий рік мешкали у своїх капітально облаштованих дачах, маючи вельми обмежені зв’язки з розташованим поблизу містом.

Підкреслимо, що містечка, як правило, передмість як таких не мали, хоча в “зоні впливу” багатьох із них і знаходилися розташовані поблизу інші населені пункти.

Щодо кількості населення передмість міст Південної України В.П. Семенов-Тян-Шанським зроблені такі спостереження: серед “крупних міст” “чисто долинного” підтипу найменший відсоток населення, що мешкало в передмістях, припадав на “казенний” Миколаїв (7,1 %); у Катеринослава (27,8 %) відсоток мешканців передмість набагато більший, ніж в Одесі (18,2 %), оскільки “Катеринослав ріс також вільніше Одесі”. Серед “великих міст” цього ж підтипу, найбільше передмістя у Херсона (44,0 %), “на який, під боком у Миколаєва, тривалий час не зверталась особлива адміністративна увага”. Єлисаветград “виріс вільніше” за Таганрог, і тому в нього мешканців передмість відносно більше (34,2 %). Щодо “середніх” і “малих міст”, то приблизно в третини перших і у чверті других передмістя “сильно розвинені”. Нарешті, серед “городків” лише 3 (Великий Анадоль з Ольгіним, Веселі Терни з Новопавлівкою, і Гальбштадт з Альт-Нассау, Гоффенталем, і Мунтау) мали людні передмістя (67,1 %, 52,1 % і 50,2 % відповідно)³.

Про передмістя міст виділеного ним “південного садівницького типу” В.П. Семенов-Тян-Шанський не робить ніяких узагальнень, хоча зі

¹ Живописная Россия. Малороссия и Новороссия... — С. 214.

² Живописная Россия. Малороссия и Новороссия... — С. 214.

³ Семенов-Тян-Шанский В.П. Города деревня в Европейской России... — С. 151-157.

складених ним таблиць впливає, що серед “великих міст” у Севастополі в передмістях мешкало 47,3 % населення, тоді як у Сімферополі — лише 12,2 %; в “середніх містах” відповідний показник становив: у Керчі 29,3 %, Феодосії — 49,9 %, Ялті — 30,6 %; серед 4 “городків” передмістя мала лише Балаклава — 20,8 %¹.

Так само Семенов-Тян-Шанський ніяких спостережень не зробив і стосовно передмість міст “гірничозаводського типу”. Згідно ж з його таблицями “велике місто” Юзівка в передмістях мало 19,3 % населення; “середні міста” Луганськ — 14,0 %, Бахмут — 2,3 %, Горлівка (з Корсунью) — 31,1 %. Жодне з 5 “малих міст” передмість не мало. Серед 17 “городків” даного типу в регіоні лише Олександрівка (Кремінна, з Григор’ївським) мала передмістя, де мешкало 28,6 % населення².

Втім, щодо наведених вище цифр і спостережень маємо зробити кілька зауважень. По-перше, в низці випадків із “городками” великий відсоток населення їхніх передмість обумовлений тим, що при перепису за цими “городками” записувалось і населення сусідніх населених пунктів, які реально за людністю і рівнем розвитку мало відрізнялися від них. Так що передмістями такі населені пункти можна вважати лише з великою часткою умовності. До того ж, варто не забувати, що переважна більшість населених пунктів Півдня, віднесених Семеновим-Тян-Шанським до “городків”, офіційно не вважалася міськими поселеннями. По-друге, заслуговує на критику саме пояснення В.П. Семеновим-Тян-Шанським причин різної ситуації із чисельністю населення передмість. Зокрема не можна погодитись із тим, що на губернський центр Херсон “не зверталась особлива адміністративна увага”.

Загалом, є підстави казати, що в період, який нас цікавить, уже намітився процес перетворення низки великих міст регіону на констеляцію “природних зон”, кожна з яких мала своє специфічне середовище і свою особливу функцію в міській економіці в цілому.

Маємо на увазі ті “природні зони”, що виділяються соціологами Чиказької школи і є “природними” саме тому, що мають свою “природну історію”, часто виникали незаплановано і виконували певну функцію, навіть якщо вона могла суперечити чиїмсь планам. Саме наявність таких “природних зон” із їхніми специфічними функціями, на переконання Роберта Парка, вказує на те, чим місто виявляється при більш прискіпливому аналізі — не просто артефактом, а певною мірою організмом. Якщо казати конкретніше, то характер співвідношення

¹ Семенов-Тян-Шанский В.П. Города деревня в Европейской России... — С. 165-166.

² Семенов-Тян-Шанский В.П. Города деревня в Европейской России... — С. 173-176.

різних “природних зон” найбільш чітко виявляється саме в стосунках “місто-передмістя”. Передмістя великих міст є продовженням міської громади. Кожне передмістя, “виштовхнуте у відкриті простори”, відрізняється за своїм характером від інших передмість. А саме велике місто являє собою “величезний сортувальний механізм”, який “відбирає” людей, більш за все пристосованих для проживання в тій чи іншій його частині. Як правило, чим більше місто, тим чіткіше визначені функції його передмість. Місто зростає в ході експансії, але набуває свого особливого характеру в ході селекції і сегрегації свого населення, так що кожен індивід знаходить місце, де він може жити чи де він повинен жити¹.

Звичайно, спроба прикласти викладену схему американських соціологів ХХ ст. до південноукраїнських міст ХІХ ст. виявляє цілу низку моментів “неспівпадіння”, що зумовлюються як самими розбіжностями в хронології, так і специфікою історичного розвитку Південної України в реаліях Російської імперії. Це стосується, зокрема, “свободи вибору індивідами” району місця для проживання. Разом із тим, у плані “природності” принаймні частини південноукраїнських передмість, а також їхньої функціональної спеціалізації сумнівів не виникає.

У цьому контексті достатньо звернути увагу на саму топоніміку вже названих нами вище міських передмість, у назвах багатьох з яких відбилася специфіка складу їхнього населення або ж їхня спеціалізація². У краєзнавчих працях з історії чи не кожного південноукраїнського міста

¹ Парк Р. Город как социальная лаборатория // Социологическое обозрение. Т. 2. — № 3. — 2002. — С. 7; Park R. The City as a Social Laboratory // Park Robert E. On Social Control and Collective Behavior / Selected Papers, Ed. and with introduction by Ralph H. Turner. — Chicago-London: Phoenix Books, The University of Chicago Press, 1967. — Pp. 3-18.

² Загалом же маємо констатувати, що в цілому топоніміка Південної України на сьогодні залишається вивченою недостатньо, хоча останнім часом відповідна проблематика привертає все більшу увагу дослідників. Серед найбільш фундаментальних робіт, присвячених топоніміці складових регіону, відзначимо трьохтомник Ю.П. Князькова (Князьков Ю.П. Запорізька область. Історико-географічний і топонімічний словник — Вип. 1 (Василівський, Вільнянський, Гуляйпільський, Запорізький, Новомиколаївський райони). — Запоріжжя: Тандем-У, 2004. — 320 с., додатки; Князьков Ю.П. Запорізька область. Історико-географічний і топонімічний словник. — Вип. 2 (Великобілузерський, Кам'янсько-Дніпровський, Куйбишевський, Михайлівський, Орхівський, Пологівський, Розівський, Токмацький райони). — Запоріжжя: Тандем-У, 2006. — 426 с.; Князьков Ю.П. Запорізька область. Історико-географічний і топонімічний словник. — Вип. 3 (Бердянський, Веселівський, Мелітопольський, Приазовський, Приморський, Чернігівський, Якимівський райони). — Запоріжжя: Тандем-У, 2009. — 358 с.) і монографію В.Є. Полякова (Поляков В.Е. Историческая эволюция городской топонимии Симферополя. — Симферополь: СОНАТ, 2001. — 224 с.).

присутні принаймні згадки про відповідні особливості передмість, так само як і про їх вписування в ландшафт і про природні чи соціогенні “бар’єри”, що відділяли їх від решти міста. Зокрема, стосовно розташованих на периферії доволі глибоко вивченого нами Бердянська передмість, маємо підстави казати про спеціалізацію менонітів, що населяли Німецьку слободу (Колонію), на садівництві та виноградарстві; мешканців Солдатської слободи (Лісок), серед яких переважали українці-переселенці з інших українських же губерній та їх нащадки, — на рибальстві; колишніх матросів, що населяли Матроську слободу (Вольну), — на тому ж рибальстві; самовільно заселеної Собачої балки — на виготовленні цегли, з якої і була зведена велика кількість будинків у місті. Стосовно околиць Бердянська зазначимо, що Ближні та Дальні Макорти, які при переписі 1897 р. були віднесені до поселень, що “розташовані поблизу міст, але до них не приєднані”, в одних документах іменувалися хуторами, в інших же — передмістями і спеціалізувалися на виноградарстві, садівництві та землеробстві. Наявна ж у цьому списку “міська Коса” являла собою рибацьке селище, що виникло стихійно раніше самого Бердянська. Тоді як Солдатська слобода (Ліски) відділялася від решти міста Західним проспектом, а Німецька і Матроська слободи — Східним проспектом, а згодом — і залізницею, Собача балка знаходилася на схилі Гори, а Ближні та Дальні Макорти — на та біля її східних схилів на певній відстані від решти заселених складових Бердянська. Ще більшою була ця відстань від Бердянська до селища на Косі, що вдавалася в Азовське море більш ніж на 17 верст.

Доволі красномовні дані щодо вписування у природний і соціогенний ландшафт передмість Одеси знаходимо в “Працях Одеського статистичного комітету”. Згідно з ними Молдаванка примикала безпосередньо до міста, відділяючись від нього колишнім зовнішнім бульваром; частина передмістя лежала на правому березі Водяної балки; інша ж частина цієї місцевості, що переходила на лівий берег, іменувалася Бугаївкою. Пересип займала піщану, низинну рівнину, що примикала до моря. Романівка являла собою поселення, відокремлене від міста балкою і розташоване, на відміну від Пересипу, на крутому схилі. Пригороди Млини розмістилися “на схилах між щілинами” Водяного яру і на рівнині праворуч від нього. Територія між Млинами і Молдаванкою іменувалася Воронцовкою і була зайнята товарною залізничною станцією, вокзалом і майстернями. Низка хуторів і дач, що входили до складу міста, частково перемижувалися із кварталами передмість, але більша їх частина тягнулася вздовж узбережжя на південь. Серед поселень, розміщених на міській землі, починаючи від Нової слобідки на

північний захід, йшли Криві хутори, Куяльницькі хутори, Усатове, Нерубайське і Фоміни хутори. На самій межі міської землі розташовувалися Гниляково і Холодні хутори; на захід і південний захід — Дальник, Татарка, Сухий Лиман; на південь, поблизу моря — Великий, Середній і Малий Фонтани. Причому ці поселення “мали загальний вигляд, властивий поселенням Новоросійського краю”, і розташовувалися по схилах ярів і балок¹.

Стосовно ж спеціалізації та “вигляду” деяких із згаданих передмість не менш красномовну інформацію знаходимо у виданні “Одеса 1794 – 1894”. Згідно з ним Пересип — зосередження торгівлі та промисловості, фабричний центр Одеси; Бугаївка — “другий центр” фабричної промисловості; Тираспольська Застава — “другий центр” хлібної торгівлі. Дачі Хаджибейського лиману, Куяльник, Великий, Середній і Малий Фонтани, за винятком “жалюгідних хатинок аборигенів”, які поступово витіснялися, вже мало нагадували села. Натомість поселення пригородної Дальницької дільниці “за своїм характером..., благоустроєм, заняттям населення та ін. повністю відрізняються від міста; вони носять скоріше сільський, ніж міський характер”. Деякі з них, такі як Гниляково, Холодна Балка, Дальник і Татарка, були “повністю відокремленими деревнями”, тоді як решта пов’язувалася між собою безперервною низкою хуторів та окремих садіб, так що важко було визначитися, де закінчується одне поселення і починається інше².

Загалом же про площу південноукраїнських міст маємо можливість скласти певне уявлення завдяки статистичним виданням, що побачили світ у другій половині XIX – на початку XX ст. Зокрема, згідно з матеріалами видання “Міста Росії в 1904 році”, серед офіційних міст Катеринославської губернії найменша площа була у Бахмута (2,7 кв. верст), найбільша — у Катеринослава (14,5 кв. верст). По Таврійській губернії найменшу площу мала Балаклава (0,5 кв. верст), найбільшу — Єнікале (7,3 кв. верст). По Херсонській відповідні позиції займали Очаків (1,1 кв. верст) та Анан’їв (21,2 кв. верст). Як видно, відповідні показники мало корелюються з місцем відповідних населених пунктів в адміністративній ієрархії міст. Більше того, серед населених пунктів кожної з трьох губерній за цими даними найбільшу площу мали аж ніяк не офіційні міста. Так, найбільшим у Катеринославській губернії було село Кам’янське, що мало площу 59,3 кв. верст, у Таврійській — село Велика Знам’янка — 60,0 кв. верст (містечко Великий Токмак мало

¹ Географический и топографический очерк Одесского градоначальства // Труды Одесского статистического комитета. Выпуск III-й. — Одесса: Тип. П. Францова, 1870. — С. 7-8.

² Одесса 1794-1894. Издание Городского Общественного Управления... — С. 43-51.

площу 23,9 кв. верст), у Херсонській — містечко Новий Буг — 28,8 кв. верст [Додаток 4.1.1].

Звернемо увагу, що наведені дані вельми (часто — в разі а то й на порядок) відрізняються від тих, що вміщені стосовно площі південноукраїнських міст і в довідкових виданнях другої половини XIX ст., і в книзі “Міста Росії в 1910 році”¹. Тут можна погодитись із Д.М. Чорним, що причина такої ситуації полягала все в тій же невизначеності поняття “міські землі”, яке розуміли як у вузькому сенсі, тобто землі міст як юридичних осіб, так і в широкому, тобто землі всіх городян у межах міста і в передмістях; не існувало чіткого розмежування понять “вся площа міста”, “забудована площа міста”² та “заселена площа міста”.

При всьому різноманітті підходів до визначення площі міських володінь все ж маємо констатувати, що в цілому частка таких земель у загальному земельному фонді була доволі незначною. Для прикладу, за підрахунками статистичного відділу при Херсонській губернській земській управі у 1890 р. землі міст і посадів, розташованих на території губернії, включаючи і Миколаївське військово-губернаторство та Одеське градоначальство, становили 4,2 % від площі губернії, тоді як під приватним землеволодінням знаходилось 45,2 % (плюс ще 9,4 % під землеволодінням німецьких колоністів), у власності селянських громад і товариств — 31,7 %, Міністерства державного майна — 6,0 %, церков — 1,0 %, болгарських громад і товариств — 0,9 %, єврейських громад і товариств — 0,8 %, удільного відомства — 0,3 %³. У цілому незначним був і відсоток земель, що був у розпорядженні містечок регіону (у вищенаведених підрахунках відповідні дані увійшли переважно до груп “власність селянських громад і товариств” і “приватне землеволодіння”).

Варто звернути увагу на низку ключових моментів, що стосуються як законодавчого регулювання, так і практики землеволодіння та землекористування міських поселень Південної України.

У досліджуваний період перший законодавчий документ, що серйозно змінював регулювання земельних прав міст, був прийнятий 4 травня 1864 р. Йдеться про затверджену Олександром II думку Державної Ради, якою наказувалося зупинити подальше наділення міст додатковими вигінними землями, і на майбутнє робити це як для міст, так і для містечок лише за узгодженням Міністрів внутрішніх справ і державного

¹ Города России в 1910 году. — СПб.: Типо-литография Н.Л. Ныркина, 1914. — 1200 с.

² Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра... — С. 33.

³ Хозяйственно-статистический обзор Херсонской губернии за 1890 год. — Херсон: Типография О.Д. Ходушиной, 1891. — С. 3.

майна. Відтепер при перетворенні поселення на місто вигінна земля для нього могла бути відведена з вільних навколишніх казенних земель у кількості, яку два згадані міністри визнають “необхідним і можливим відвести”. Якщо ж вільних земель поблизу не виявиться, то міська громада мала право придбати її шляхом купівлі або обміну. Причому громада не могла ні продавати, ні відчужувати відведені їй з казенних земель вигони. Якщо місто забудує відведений йому вигін або ж буде використовувати не за призначенням в інший спосіб, воно не матиме права отримати вигін вдруге. Спеціально обумовлювалося, що при перетворенні казенного поселення на місто ті його селяни, які не побажають бути причисленими до міських станів, мають право залишатись у своєму стані і зберігати старий поземельний устрій¹.

За формулюванням статті 4 Міського положення 1870 р. коло дій міського громадського управління обмежувалося “границями міста і відведених йому земель”², тобто два названі поняття не визнавалися за тотожні. Згідно зі статтею 116 Міського положення, міське громадське управління мало право на придбання та відчуження від імені міста нерухомого і рухомого майна, на укладення договорів і виступ у суді по майнових правах міста. Стаття 120 передбачала, що міські землі, призначені по міському плану під площі, вулиці, провулки, тротуари, проходи, мости, переправи, а також водні артерії, що перетинають міські землі, залишаючись міською власністю, перебувають у спільному всіх користуванні і не можуть відчужуватися міським самоврядуванням без зміни плану міста³.

Отже, законодавство визнавало право власності міст на міський земельний фонд, право встановлення плати за користування цими землями тощо. Л.О. Цибуленко зазначає, що під поняттям “міські землі” Сенат розумів увесь обсяг у межах міської території та всі відведені місту землі, що закріплювалися не міським планом, а планом генерального межування. Усі відмежовані за цим планом землі належали до міської, а не повітової території незалежно від їх господарського призначення і місця розташування. Щоправда, Лариса Олександрівна при цьому посилається на сторінку 1052 першого відділення XLV тому II зібрання Повного Зібрання законів Російської імперії⁴, тоді як у відповідному томі лише 896 сторінок.

¹ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXIX. — Отд. I. — С. 403. (№ 40844).

² ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLV. — Отд. I. — С. 823. (№ 48498).

³ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLV. — Отд. I. — С. 834. (№ 48498).

⁴ Цибуленко Л.О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності... — С. 20, 123.

При тому, що Міське положення 1870 р. не обумовлювало право міст на вигінну землю, тим самим фактично зберігаючи останню у власності казни, вже 10 листопада 1871 р. Олександр II затвердив думку Державної Ради, згідно з якою при запровадженні Міського положення відведені містам вигонні землі мали надаватись їм у повну власність¹.

Міським положенням 1892 р. контроль з боку державної влади за розпорядженням органами громадського управління міським земельним фондом посилювався: затвердженню губернатора відтепер підлягали всі рішення дум зі встановлення розцінок планових міських земель, призначених під забудову і “врегулювання” міського поселення, про умови викупу садибних місць, що перебували в безстроковій оренді. Крім того, на затвердження вже Міністра внутрішніх справ мали передаватися всі рішення дум щодо відчуження нерухомості, яка належала містам (за винятком “маломірних місць”, призначених за міським планом під забудову приватними будівлями і “врегулювання міського поселення”) тощо².

Таким чином, органи міського самоврядування були обмежені в праві розпорядження міським земельним фондом, хоча прибутки з останнього становили вельми важливу статтю надходжень до міського бюджету.

Важливо простежити регламентацію земельної власності населених пунктів Півдня, що одержували статус міста. Думкою Державної Ради, затвердженою 26 березня 1862 р., про перейменування Маяків на безповітове місто губернському керівництву доручалося розпорядитись щодо складання плану новоутвореного міста і подати пропозиції по відведенню йому вигінної землі в передбаченому законодавством розмірі, причому незалежно від площі земель під виноградниками і фруктовими садами, що розводилися мешканцями. Губернське керівництво мало перевірити і докладно пояснити, чи немає перешкод застосуванню по відношенню до земельної власності Маяків статей Статуту про казенні поселення³.

У положенні Комітету Міністрів від 5 листопада 1876 р., яким у правах міста затверджувались Олешки і до меж міста офіційно включалась однойменна слобода, спеціально зазначалося, що поки що не робиться ніяких уточнень із прав міста щодо земель та оброчних статей цієї слободи, оскільки ці питання будуть вирішуватися передбаченим для таких справ порядком⁴.

¹ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVI. — Отд. II. — С. 497-498. (№ 50146).

² ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XII. — С. 443-444. (№ 8708).

³ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVII. — Отд. I. — С. 272. (№ 38097).

⁴ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. LI. — Отд. II. — С. 428. (№ 56558).

Положенням від 3 вересня 1882 р. про створення Луганська обумовлювалося, що цьому місту, за узгодженням Міністрів внутрішніх справ і державного майна, має бути надана визначена кількість вигінної землі (700 десятин з південної частини Красноярської оброчної статті) на загальних для подібних випадків підставах¹.

У положенні Комітету Міністрів про надання статусу міста селищу Алушті з прилеглими до нього приватними земельними ділянками від 31 травня 1902 р. спеціально зазначалося, що, згідно із наданим Таврійським губернатором планом, площа міських земель тут дорівнює 332 десятинам 412 квадратним сажням. Обумовлювалося, що землі в межах міста, за винятком тих, що знаходяться під “місцями загального користування”, мають залишатися у повній власності тих осіб та установ, яким належали і раніше. За особами ж селянського стану, які мешкали на цій території і не побажали б бути причисленими до міських станів, зберігалось право на поземельний устрій, який вони мали і раніше².

Нарешті, у затвердженому імператором 10 травня 1903 р. положенні про зміну статусу Генічеська з містечка на місто було записано, що площа міста приблизно складає 244 десятини. Тут же містилися формулювання про збереження прав власності на землю і на поземельний устрій, що містились і в згаданому узаконенні щодо Алушти. Щоправда, без уточнення щодо земель під “місцями загального користування”. Міністру внутрішніх справ доручалося зробити розпорядження про надання Кабінету Міністрів додаткових міркувань про точні межі майбутнього міста і його “селітебної” площі³.

Набагато складнішою була ситуація із межами тих міст регіону, які існували вже доволі тривалий час і реальні кордони яких розширювалися часто без належної фіксації. Що ж до законодавчого закріплення змін у складі земельної власності таких південноукраїнських міст, то в Повному Зібранні нами виявлені документи про розподіл між Балаклавою, її передмістям Кадикой та сусідніми поселеннями земель та лісів колишнього Балаклавського грецького піхотного батальйону (29 жовтня 1861 р.)⁴; про передачу у власність Одеси території Одеського деревного розсаднику (29 жовтня 1865 р.)⁵; передачу у власність Морського відомства земель міст, громад і приватних осіб, на яких розташовувалися

¹ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. II. — С. 395-396. (№ 1085).

² ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXII. — Отд. I. — С. 412. (№ 21543).

³ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIII. — Отд. I. — С. 494. (№ 22935).

⁴ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. II. — С. 395-396. (№ 37559).

⁵ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XL. — Отд. II. — С. 120. (№ 42620).

Чорноморські та Азовські маяки (9 березня 1882 р.)¹; передачу Севастополю ділянки землі Морського відомства (17 березня 1892 р.)²; обмін ділянки казенної землі в Севастополі на севастопольську міську землю поблизу Балаклави (31 січня 1900 р.)³; цілу низку узаконень про передачу земель під порти, шляхи та залізниці тощо.

Що ж стосується інших, крім міст, міських поселень Півдня, то заслугове на увагу, що при наданні колишнім адміралтейським поселенням Богоявленську, Воскресенську, Калинівці, Висунську, Березнеговатому і Покровську статусу пригородів Миколаєва вони зберегли свої землі за собою. Причому в приватній власності поселенців знаходилися лише присадибні ділянки, які можна було передавати в спадщину і відчужувати. Зберігалося право обчинного користування полями та пасовиськами, як і наполягали мешканці пригородів на свої зборах. Разом із тим, віддавати цю землю в оренду пригородні думи могли лише з дозволу Миколаївського військового губернатора⁴.

У значно скрутнішому становищі знаходилося містечко Нікополь, яке у ті ж роки, коли влаштовувалися зазначені вище пригороди Миколаєва, не мало власної землі, а отже, і власної нерухомості. Через це нікопольським городянам (духовенству, дворянам, купцям та міщанам) доводилося сплачувати, крім окладу на нерухомість, ще гроші громаді державних селян за присадибну (під будинками і дворами) землю. До того ж, ця власність не приймалася в заставу, а продаватись із публічних торгів могла лише під знесення⁵.

Загалом же міські землі належали до кількох груп. Перша, яка і давала прибутки до бюджету: безпосередньо в місті — ділянки під будівлями, торгові майданчики, сади; за містом — вигонні землі, лісові, орні й сіножатні угіддя, пристані, рибні промисли тощо (причому такий наведений Цибуленко розподіл не був настільки чітким, адже, скажімо, пристані могли знаходитись і в самому центрі міста). Друга група — землі, які “служували для виконання покладених на них повинностей”: ділянки під казармами, поліцейськими та арештантськими будинками, а також землі “для задоволення суспільних потреб” — під лікарнями, церквами, богодільнями, монастирями тощо. Третя група — землі, які

¹ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. II. — С. 81-82. (№ 723).

² ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XII. — С. 177-178. (№ 8434).

³ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XX. — Отд. I. — С. 72-73. (№ 18094).

⁴ Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства... — С. 38-39.

⁵ Карелин И. Никополь // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год Часть II. — Екатеринослав: Тип. Губернского правления, 1867. — С. 153-154.

перебували в громадському користуванні: вулиці, майдани, сквери, канали, дамби тощо. Нарешті, четверта група — приватновласницькі дворові ділянки як предмет обкладання міськими, земськими і державними податками¹.

З огляду на зростання в 1860-х рр. попиту на світовому ринку на зерно і на природні умови Півдня виробники, в тому числі і міські, почали все активніше переходити на вирощування зерна, що стало витісняти скотарство. Орендні ціни на землю почали зростати. Стимулювати оптимальне використання міських земельних площ мало переведення певних земельних наділів з умовного володіння у приватну власність, для чого землі було поділено на чотири категорії: перша — подвір'я в самому місті на правах умовного володіння з можливою перспективою переходу в приватну власність; друга — садибні ділянки приміської зони; третя — віддалені хутірські землі, які відводилися в умовне володіння і при зміні користувача залишалися у власності міста; четверта — ділянки без забудов, які використовувались як орні землі і передавалися в умовне користування. Втім, попри намагання влади чітко врегулювати земельні відносини, досить поширеною була практика потрапляння ділянок до рук “сторонніх осіб” — іногородніх, неправильного трактування законодавства при вирішенні питань оренди тощо. Багато в чому залишалися невирішеними проблеми ефективного контролю міст за земельним фондом, раціонального використання міської оброчної статті, збільшення прибутків від неї², примушення орендарів чітко дотримуватися підписаних умов³.

Поширеною залишалася практика самовільного захоплення земель. Відповідний аспект, у більших чи менших масштабах, присутній в історії чи не кожного південноукраїнського міста, досить наочно ілюструється розгортанням подій у Катеринославі. Там ще до Міської реформи 1870 р. загарбання землі, значною мірою обумовлене швидким зростанням населення, відбувалося у двох напрямках: біднота по тай обживала балки та байраки, тоді як заможні, наділені владою люди та їх родичі діяли відкрито і широко. У 1870-х рр. через певний застій міського життя і спад темпів збільшення людності обсяги захапату земель дещо зменшилися. Новий етап епопеї із загарбанням міських земель розпочався у 1880-х,

¹ Цибуленко Л.О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності... — С. 22.

² Цибуленко Л.О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності... — С. 23-26.

³ Двуреченська О.С. Органи самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності... — 47-48.

коли місто почало розростатись у напрямку до залізниці. Прагнучи краще облаштувати цю територію, дума відмовила у виділенні тут нових ділянок для заселення, втім, це лише спровокувало самовільне заселення місцевості біля вокзалу. Черговий акт дійства був пов'язаний із будівництвом Брянського заводу. Поки міська управа у 1886 р. обмірковувала, як впорядкувати заселення землі, що межувала з територією заводу, там самовільно виросло людне поселення, Чечелівська слобода, причому готові будинки привозили туди вночі, тут же ставлячи їх на місце та огороджуючи парканами. А у 1891 р. місцева влада із подивом для себе виявила існування самовільно забудованої слобідки за єврейським кладовищем¹.

Мали місце і непорозуміння з приводу того, кому належать ті чи інші території. Досить показовою була ситуація, коли у 1899 р. з приводу неврожаю Херсонська міська дума розпорядилася з'ясувати економічний стан населення міських хуторів, аби визначитись із розміром необхідної допомоги. Коли “спостерігач за міською землею” Фельдман розпочав складання відповідних карток (“перепис”) у Кіндійських хуторах, до нього з'явилися писемні хуторяни із протестом проти питання “На чийй землі садиба — на міській чи власній?”, заявивши, що “все підгороднє населення без винятку вважає себе тільки власниками садибних ділянок” і на цій підставі відмовившись від надання потрібних відомостей. При цьому було заявлено, що хуторяни на сході самі складуть список нужденних і звернуться із ним не до міста, а до земства, яке і в минулі неврожайні роки неодноразово їм допомагало. Та сама ситуація повторилась і у всіх інших “підгородніх” хуторах, про що Фельдманом був складений протокол².

Разом із тим, наведені вище факти аж ніяк не означали, що органи місцевого самоврядування залишались байдужими до зазначених проблем. Від їх вирішення великою мірою залежав добробут міст, а отже, обговорення питань, пов'язаних із земельним фондом, було серед пріоритетних на багатьох засіданнях дум чи не кожного міста, про що свідчать опрацьовані нами протоколи таких засідань.

Реформовані в результаті міських реформ органи громадського управління містами, певною мірою відчуючи себе в більшій відповідальності за забезпечення місцевих, а не державних інтересів, досить часто вступали в земельні конфлікти з державними відомствами.

¹ Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А.Г. Болєбуха... — С. 147-148.

² Памятная книжка Херсонского городского общественного управления за 1899 год. — Херсон: Тип. “Юга”, 1904. — С. 165.

Зокрема, не зважаючи на те, що Херсонська фортеця була ліквідована ще в 1835 р., наприкінці XIX – на початку XX ст. міське самоврядування продовжувало сперечання з військовим відомством за її території та розташовані там споруди, так само як у 1890-х рр. розглядались у судах суперечки з казною про права власності на землі скасованого в Херсоні адміралтейства¹. 19 років Одеське міське громадське управління вело листування з різними міністерствами щодо передачі місту місцевості на території ліквідованої Хаджибейської фортеці, розташованої між окраїною міста, Новою вулицею, і дачею Ланжерон. Територія фортеці свого часу була виведена з власності Військового міністерства, але нікому не передана. Не зважаючи на це, військові планували влаштувати там шпиталь, юнкерське училище і казарми. Питання було вирішене певною мірою шляхом захвату: при прокладанні у 1874 р. широкої прямої дороги з міста на Ланжерон, місце громадських гулянь і купань, фортечні вали були зриті, а рови засипані. Невдовзі міська влада вирішила влаштувати тут парк, і з нагоди запланованого приїзду імператора назвати його Олександрівським. Імператор не тільки затвердив план, а й був присутній на відкритті парку. Зрозуміло, що після цього питання про право власності на територію колишньої фортеці вже не виникало². Серйозні суперечки за землю між міськими громадами та військовими мали місце і на території Миколаївського та Севастопольського (пізніше — Миколаївського) військового губернаторства³.

Органами міського самоврядування були випрацьовані схеми оренди різних категорій земель, передусім орних, системи заохочення використання досягнень агрокультури. При цьому в різних містах по-своєму вирішували питання пошуку компромісу між прагненням збільшити міські прибутки від земельного фонду і в той же час враховувати необхідність зважати на соціальний чинник поземельних відносин, захищати інтереси представників міської громади⁴. Саме останніми міркуваннями пояснювалося встановлення пільгової орендної плати для певних категорій городян, дрібнення земель міських вигонів,

¹ ДАХО. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 1-4 зв.; Доклад Херсонской городской думе. о праве собственности города Херсона на территорию упраздненной Херсонской крепости. — Херсон: Тип. “Юга”, 1901. — 6 с.

² Чижевич О.О. Город Одесса и одесское общество (1837-1877) // Из прошлого Одессы. Сборник статей / Сост. де-Рибас Л.М. — Одесса: Тип. Л. Кирхнер, 1894. — С. 88-91.

³ Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства... — С. 170.

⁴ Цибуленко Л.О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності... — С. 44.

аби, як зазначалося, зокрема у доповіді Херсонської управи і земельної комісії, “дати можливість найбіднішому підгородньому населенню самостійно орендувати, в малий розмірах, міську землю, позбавившись таким чином від залежності та експлуатації заможних хуторян, які орендують міську землю в кількості, недоступній бідним людям”¹ (показово, що майже аналогічна аргументація використовувалась і в деяких інших містах регіону)².

Втім, маємо підкреслити, що характер дій органів міського самоврядування різних міст Півдня аж ніяк не був тожним, оскільки, крім безпосередньо законодавства, визначався складним комплексом чинників, починаючи від персонального складу дум і завершуючи економічним станом міста в той чи інший рік. Тож поряд із піклуванням про незаможних мешканців маємо і факти, коли Оріхівська міська дума своїм рішенням повністю усунула всіх оріхівських же селян від участі в торгах за оренду міської землі, незважаючи на те, що ті, здавна мешкаючи в місті, виконували всі міські повинності і брали участь у виборах. Як наслідок, міські землі опинилися в руках купців та інших заможних городян, які з чималою вигодою для себе стали здавати її тим же селянам. У цьому ж ключі діяла і Новомосковська дума, яка відняла у незаможних селян передмість міську толоку, де ті здавна випасали худобу, і здала її в оренду всю разом, ділянкою в 1200 десятин. У результаті “мирне місто перетворилося на край, що відчував злидні міжусобної війни”, оскільки розпочалися тяжби між, з одного боку, селянами, а з іншого, — міським управлінням та орендарями³. Загалом же принципово відмітити, що орендні відносини у досліджуваній період не були чимось специфічним саме для міських земель; зокрема Н.Р. Темірова доводить, що на півдні України в пореформений період поміщицьке землекористування було значно меншим від землеволодіння, і орендні відносини (“супутники капіталістичного способу виробництва”) були вельми поширеними в сільській місцевості⁴.

Свою специфіку мали земельні суперечки в Маріуполі, де греки, посилаючись на грамоту 1779 р., підняли у 1873 р. питання про те, що вся

¹ Отчет Херсонской городской управы за 1900 год... — С. 357.

² Див., зокрема: Івашеню М. Исторический очерк Ананьевского уезда и г. Ананьева. — 1895. (Машинюпис). — С. 106.

³ Приклонский С.А. Очерки самоуправления земского, городского и сельского... — С. 266-267.

⁴ Темірова Н.Р. Поміщицьке землеволодіння та землекористування на півдні України у пореформений період // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII–XIX століття. — Вип. 3. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1998. — С. 135-142.

міська земля має належати виключно їм. Греки висловилися за те, щоб виділити 2000 десятин у громадське користування, решту ж 10000 десятин поділити між собою. Дума ж постановила, що земля має належати місту, а не окремій національності¹.

Ще раз наголосимо, що прибутки південноукраїнських міст від здачі землі в оренду становили важливу фінансову підвалину їх благополуччя, про що свідчать і підрахунки щодо частки надходжень від орної, вигінної землі, садів, заливних лук та плавнів тощо².

Важливою складовою господарського розвитку і в той же час знаковим елементом урбанізаційних процесів на півдні України можна вважати розвиток структури забудови міських поселень.

Сучасні архітектори, розглядаючи містобудування в широкому сенсі, включають до нього, крім безпосередньо будівництва і реконструкції поселень, законодавче регулювання відповідної сфери, соціальне та економічне планування, архітектурне та економічне планування, наукові дослідження³. Із певною умовністю таке розуміння може бути прикладене і до містобудівних процесів, що мали місце на півдні України в період, що нас цікавить. При цьому важливо, що містобудування не варто ототожнювати із проектуванням та зведенням будинків і споруд, адже воно спрямоване на просторову організацію території, середовища розселення, а не на формування окремих елементів цього середовища⁴.

Один із провідних російських урбаністів О.М. Лола відзначає, що ще з часів Катерини II держава взяла під свій контроль розробку та реалізацію проектів планування та забудови міст, починаючи з указу “Про виготовлення всім містам, їх будівництву і вулицям, спеціальних планів для кожної губернії окремо” (щоправда, при цьому Олександр Михайлович, не будучи істориком, робить малозрозуміле посилання на “Повне Зібрання законів Російської імперії. В 42-х томах. СПб. 1839 – 1913 рр.”, плутаючи матеріали різних зібрань і, разом із тим, не вказуючи не те що сторінку, але й номер потрібного тому)⁵.

Згідно з Міським положенням 1870 р. зміни в затверджених для міст планах, а також нові плани для міст, які їх ще не мали, повинні

¹ Мариуполь и его окрестности... — С. 88.

² Цибуленко Л.О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності... — С. 145-150.

³ Дідик В.В., Павлів А.П. Планування міст: Підручник — Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2006. — С. 6.

⁴ Дідик В.В., Павлів А.П. Планування міст: Підручник — Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2006. — С. 6.

⁵ Лола А.М. Основы градостроения и теории города (в российской интерпретации). — М.: КомКнига, 2005. — С. 56, 320.

затверджуватися після прийняття міськими думами, для губернських міст — Міністром внутрішніх справ, для інших міст і для посадів — губернатором¹.

Між іншим, затвердження нових планів міст було одним із шляхів узаконення змін території останніх (шляхом, який діяв поряд із розглянутими нами вище). Зокрема у 1874 р. міському громадському управлінню Ялти за посередництвом генерал-губернатора саме таким чином вдалося домогтися розширення меж міста: П.С. Коцебу підніс імператору, який перебував у Лівадії, щойно складений міським управлінням план міста, і Олександр II його схвалив. Так Ялті відійшли землі майже до самої Лівадії, і територія повітового міста з 4 – 5 десятин зросла майже до 500².

Міське ж положення 1892 р. обумовлювало, що на затвердження губернатора мають передаватися рішення дум повітових і безповітових міських поселень щодо зміни або затвердження нових їхніх планів, причому губернатор повинен узгоджувати це питання, в разі зміни плану у зв'язку з відведенням ділянок для потреб судноплавства, з керівником місцевого округу шляхів сполучення, а в разі розташування міського поселення “в районі фортеці” — з комендантом останньої. Рішення ж дум про зміни або нові плани губернських міст і міст, що входили до складу градоначальств, мали передаватися на затвердження Міністра внутрішніх справ. Причому він мав узгоджувати плани таких міських поселень, розташованих “в районах фортець”, з Військовим міністром, плани Севастополя — з Військовим же міністром і Управляючим Морським міністерством, а плани, які мали змінюватися з огляду на потреби судноплавства — з Міністром шляхів сполучення³.

Досліджуючи відповідну проблематику, архітектор Н.В. Мельник дійшла висновку, що епоха становлення містобудування півдня України в період кінця XVIII – початку XX ст. породила різноманіття варіантів планувальних рішень; кожного разу реалізація містобудівничого задуму узгоджувалася з топографічним, соціально-демографічним чинниками та ув'язувалася із економічними завданнями. Принцип регулярної системи реалізувався на Півдні у варіантах компактних, лінійних, дисперсних, лінійно-дисперсних структур⁴.

¹ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLV. — Отд. I. — С. 833. (№ 48498).

² Рьбицкий В.А. Пятидесятилетие Ялты... — С. 37.

³ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XII. — С. 443-445. (№ 8708).

⁴ Мельник Н.В. Архітектура комплексів громадсько-житлової забудови міст Півдня України кінця XVIII – початку XX ст. (на прикладі міст Херсона, Миколаєва, Одеси): дис... — С. 50.

Мельник виділяє кілька етапів розвитку архітектури Одеси, Миколаєва та Херсона. Два з них знаходяться за межами досліджуваного нами періоду (перший: від закладки міста до 1810–20-х рр. — “початкове освоєння території міст; зведення фортець і укріплень”; другий: від 1820-х до 1860-х рр. — “розвиток міської інфраструктури і цивільних форштадтів”). Третій етап (від 1860-х до 1890-х рр.), за характеристикою архітектора, був часом подальшої забудови міст; відбувалося ущільнення квартальної забудови; будівництво залізниці і залізничних вокзалів стало важливим чинником якісного періоду в процесі формування міського каркаса. Нарешті, четвертий період (від 1890-х до 1910-х рр.) характеризується як час стабілізації територіального розвитку та інтенсивного освоєння “міського простору”. При цьому Наталія Василівна робить цілком слушне застереження, що конкретне датування по роках виділених періодів для кожного з міст “відносно-умовне”, що зумовлювалось різними датами закладки міст, індивідуальними для кожного з них чинниками уповільнення чи прискорення розвитку елементів містобудівних структур, характером домінування в той чи інший момент політичних, економічних, соціально-суспільних чи топографічних чинників¹.

Вельми показово, що наведена періодизація помітно перегукується із тією, що запропонував Фредерік Скіннер у роботі “Тенденції в планувальних практиках: зведення Одеси, 1794–1917”:² 1) від заснування Одеси до 1823 р.; 2) 1823–1863 рр.; 3) 1863–1892 рр.; 4) 1892–1917 рр.² Хоча Н.В. Мельник, скоріш за все, про цю періодизацію не знає, принаймні відповідні посилання в її роботі відсутні.

Із певними застереженнями запропонована Мельник періодизація може бути застосована по відношенню до розвитку архітектури міст Південної України в цілому. Принаймні йдеться про її третій та четвертий етапи. Адже у 1861 р. регіон вступив із в основному вже сформованою мережею офіційних міст, причому переважна їх більшість на той час уже пройшла етапи початкового освоєння території і формування міської інфраструктури. При цьому, як уже зазначалося вище, зведення фортець та укріплень не було складовою історії архітектури цілої низки південноукраїнських міст. З іншого боку, не

¹ Мельник Н.В. Архітектура комплексів громадсько-житлової забудови міст Півдня України кінця XVIII – початку XX ст. (на прикладі міст Херсона, Миколаєва, Одеси): дис... — С. 62-63.

² Skinner, Frederick W. Trends in Planning Practices: the Building of Odessa, 1794-1917 // The City in Russian History / Ed. by Hamm Michael F. — Lexington: The University Press of Kentucky, 1982. — Pp. 139-159.

варто забувати, що міська мережа регіону в другій половині XIX – на початку XX ст. зазнала кількох поповнень, і розвиток забудови новостворених міст із зрозумілих причин уже не підпадав під зазначену вище періодизацію. Крім того, не варто забувати і те, що деякі міста Півдня суттєво постраждали в результаті Кримської війни, що внесло значущі корективи в їхню забудову, а то й знаменувало новий етап останньої і “випадіння” зі схеми, запропонованої Н.В. Мельник. Зокрема після того, як із Севастополя пішли окупаційні війська, там було нараховано лише 14 малопошкоджених будинків, решта ж лежала в руїнах; відбудова зайняла досить тривалий час, і, попри сподівання¹, і на початок XX ст. місто так і не відновило свого минулого блиску².

На думку Н.В. Мельник, регіональні особливості містобудівної історії півдня України кінця XVIII – початку XX ст. полягали перш за все у “величезному досвіді планувального розвитку, який був здійснений” на цих територіях. Причому і в період закладки південних міст, і при їх перебудові принципові планувальні рішення відповідали правилам класицизму. Що ж до “особливостей, що відрізняли” безпосередньо Одесу, Миколаїв та Херсон, то її Наталія Василівна вбачає в ансамблевості історичних міських центрів, що зумовлювалось обов’язковим рішенням композиції центру міста ще на планувальному рівні. Необхідність цього диктувалася, зокрема, географічними та кліматичними умовами степового спекотного Півдня, які вимагали інсоляції, провітрювання міської території. Топографічні умови Південної України диктували потребу детальної розробки планувальних, серйозної інженерної підготовки території, узгодження інженерних та архітектурних рішень³.

“Детальна розробка планувальних” зовсім не означала, що городяни її обов’язково чітко дотримувалися. Тут показовою була ситуація в Анан’єві. План міста був складений і височайше затверджений ще в 1835 р., на його підставі територія розбита на вулиці та квартали. Але місто ще тривалий час заселялося не за планом, причому його мешканці нерідко самовільно освоювали ділянки більшого розміру, ніж передбачалось. Тільки у 1874 р. місцева влада приступила до

¹ Палимпсестов И. Возражающийся Севастополь. Путевые наброски // Русский вестник. — 1885, март. — Т. 176. — С. 198-218.

² Живописная Россия. Малороссия и Новороссия... — С. 141-142; Кондараки В.Х. Универсальное описание Крыма. Часть первая. — Николаев: Тип. В.М. Краевского, 1873. — С. 107-109.

³ Мельник Н.В. Архитектура комплексів громадсько-житлової забудови міст Півдня України кінця XVIII – початку XX ст. (на прикладі міст Херсона, Миколаєва, Одеси): дис... — С. 66-67.

“правильного розпланування міста, щоб здійснити в натурі той план, який топографи начертали на планшетах”. Лише тоді місто було реально розбито на вулиці і квартали згідно з планом 1835 р. Причому міському голові І.Я. Коневському довелося долати серйозний спротив з боку обивателів. Але і після того, як місто отримало широкі прямі вулиці, а будівлі були згруповані в правильні чотирикутники, продовжували зберігатися деякі відхилення “від цієї правильності”¹.

Н.В. Мельник підкреслює важливість того факту, що ще при закладці квартальні простори Одеси, Миколаєва та Херсона проектувалися зі врахуванням перспективи розвитку. Їх початкові розміри, зберігаючи свої основні параметри, дозволяли цим містам упродовж більш ніж півтора століття зберігати комфортність простору без суттєвих його трансформацій. На початковому етапі забудова в рамках кварталів не була суцільною, причому в центральних кварталах спочатку великою була кількість одноповерхових будинків, і лише згодом міста почали рости вверх. Окремі квартали відводилися під особняки та церкви. Групи кварталів об'єднувалися для влаштування торгових площ і базарів².

Вивчення нами (у тому числі — і із застосуванням методу натурних досліджень) планування і забудови інших, крім розглянутих Н.В. Мельник, міст, дозволяє стверджувати, що тільки-но перелічені характеристики планування були притаманні не лише Одесі, Миколаєву та Херсону. Зокрема фактично всі вони можуть бути прикладені до іншого, значно меншого, портового міста регіону, Бердянська, чий план був затверджений імператором 19 квітня 1862 р.³ На цьому плані було ще відсутнє позначення і номерів кварталів, і будинків у них, і цілої низки окремо розташованих споруд. Цікаво, що в багатьох краєзнавчих виданнях передруковується план Бердянська, на якому вже є відповідні доповнення, але все одно пишеться, що це саме план, затверджений імператором 19 квітня 1862 р. Реально ж документ складений не раніше 1876 р., оскільки саме тоді була зведена зображена на ньому Бердянська чоловіча гімназія⁴. Цікаво, що коли в 1945 р. колишній викладач цієї гімназії показав цей план прибулому із обласного центру архітектору, який уже встиг ознайомитись із містом, той зробив професійний

¹ Івашенко М. Исторический очерк Анапьевского уезда и г. Анапьева. — 1895. (Машинопис). — С. 37-38.

² Мельник Н.В. Архитектура комплексів громадсько-житлової забудови міст Півдня України кінця XVIII – початку XX ст. (на прикладі міст Херсона, Миколаєва, Одеси): дис... — С. 97.

³ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVII. — Отд. I. — С. 335-336. (№ 38187).

⁴ Бердянська чоловіча гімназія (остання третина XIX століття) / Упорядники: В.М. Константінова, П.І. Лиман // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том I. — К.: Освіта України, 2006. — 528 с.

висновок: “Забудова міста відбувалась у повній відповідності з генеральним планом. Та ж мережа вулиць, ті ж квартали, два в’їзди в місто з верхньої тераси на широкі вулиці, що обрамляють місто із заходу та сходу, названі на плані проспектами. Західна веде в порт, названий гаванню. Собор, базар, сквер — усе на своїх місцях. Той же недолік планування: залом вулиць, що закриває вид на море. Задля чого він зроблений? Ясно: щоб на набережній не було гострих і тупих кутів”¹.

Певну особливість мало планування Єлисаветграда. Це місто було одним із найбільших ярмаркових центрів, і великі його території поблизу центру впродовж другої половини XIX ст. не забудовувалися, зберігаючи функції ярмаркових площ. Тільки на межі століть у центрі міста розгорнулось активне будівництво².

За спостереженням Н.В. Мельник, вулиці центральних частин Одеси, Миколаєва та Херсона відрізнялися композиційною стрункістю і чималою шириною, що забезпечувалося визначенням правил забудови: обумовлювалась як “червона” (лінія забудови вздовж вулиці), так і “блакитна” лінія (що визначала висотність будівель). Перспектива вулиць орієнтувалася на певний акцент — домінуючий об’єкт. Багато з центральних вулиць мали вихід на площі або ж “природно вписувалися” в мальовничий прибережний ландшафт³.

Мусимо підкреслити, що Мельник робить свої спостереження виключно на підставі вивчення центральних частин міст. Тож їх не можна поширювати на міську територію в цілому⁴. Певне уявлення про вулиці та забудову передмість Одеси можна скласти на підставі матеріалів видання “Одеса 1794–1894”, які дають досить строкату картину, відмінну від наведеної Наталією Василівною: найближчі до центру вулиці Молдаванки “нагадують міські”, але вже відрізняються від них висотою та якістю будівель; вулиці Бугаївки розташовані вкрай неправильно, провулки вузькі тощо⁵.

Разом із тим, центральні вулиці цілої низки центрів градоначальств⁶, повітових¹ і навіть заштатних міст регіону також описувалися

¹ Бердянск глазами архитектора: весна 1945 // Город. — 26.11.2009. — № 134. — С. 20.

² Кизименко П. Пам’ять степів... — С. 75.

³ Мельник Н.В. Архітектура комплексів громадсько-житлової забудови міст Півдня України кінця XVIII – початку XX ст. (на прикладі міст Херсона, Миколаєва, Одеси): дис... — С. 97.

⁴ ДАОО. — Ф. 2. — Оп. 12. — Спр. 5. — 1 арк.; ДАОО. — Ф. 2. — Оп. 12. — Спр. 7. — 22 арк.; ХОКМ. — Арх. 225. — 1 арк.; ХОКМ. — Арх. 279. — 1 арк.; ХОКМ. — Арх. 40. — 1 арк.; ДАМО. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 5. — 50 арк.

⁵ Одесса 1794-1894. Издание Городского Общественного Управления... — С. 43-44.

⁶ Див., зокрема: ДАМС. — Ф. 15. — Оп. 1. — Спр. 7. — 8 арк.; ДАМС. — Ф. 15. — Оп. 1. — Спр. 11. — 2 арк.

сучасниками як “прямі і широкі”, що великою мірою зумовлювалося все тими ж перевагами планування. Зокрема про Керч у 1894 р. писалося, що “місто має доволі привабливий вигляд завдяки правильному плануванню вулиць, доволі широких”². Прямі і широкі вулиці³ мав центр у досліджуваний нами період заштатного Вознесенська, який колись, за Катерини II, Платон Зубов задумав як “столицю” однойменного намісництва⁴. У той же час один із аутсайдерів серед повітових центрів регіону за показниками свого економічного розвитку, Верхньодніпровськ, мав лише чотири вулиці, і навіть на початку ХХ ст. “зовнішнім виглядом нагадував велике село”⁵. Винятком серед південноукраїнських міст, яке і на початок ХХ ст. зберігало свій вигляд, притаманний йому ще за часів до приєднання до Російської імперії, можна вважати Бахчисарай, про який Є. Марков писав, що він чи не єдиний у Криму повністю зберіг “свою татарську фізіономію”, і коли ви їдете по його вузьких звивистих вулицях, то забуваєте, що знаходитесь “в Росії”, й уява сама собою переносить вас до Каїру чи Алеппо⁶.

Важливим чинником, який формував своєрідну модульність міського середовища, була система землекористування, при якій приватний забудовник не мав можливості дроблення або укрупнення визначених при нарізці внутриквартальних ділянок. Це мало забезпечити цілісність і масштабність забудови в цілому⁷. Втім, у тій самій Одесі при досить стійкій тенденції зростання вартості земельних ділянок, особливо в центральних районах міста, забудовники знайшли інший вихід — знесення зведених раніше малоповерхових будинків і будівництво на їхньому місці 3–4-х поверхових доходних житлових будинків⁸ з метою

¹ Див., зокрема: ЗОКМ. — Инв. № 248: “Негатив. План уездного города Александровска”. 1902.; ЗОКМ. — Инв. № 499: “Негатив. Общий вид г. Александровска”. 1903.

² Зенкевич Х.Х. Керчь в прошедшем и настоящем... — С. 52.

³ Шушлянікіова Н.В. Розповіді з історії Херсонського краю: Монографія... — С. 60.

⁴ Загоровский Е.А. Деятельность П.А. Зубова по управлению Степной Украиной // Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття)... — С. 493.

⁵ По Екатерининской железной дороге. Выпуск I-й... — С. 128; Сьжко В.Г. Верхнеднепровску — 225. Краткий очерк истории города Верхнеднепровска. — Днепрпетровск: Пороги, 2004. — С. 8, 11; Поваров П.М. Верхнеднепровску 200. — Днепрпетровск: Промінь, 1979. — С. 10.

⁶ Марков Е. Крым и его особенности // Живописная Россия. Малороссия и Новороссия... — С. 220.

⁷ Мельник Н.В. Архітектура комплексів громадсько-житлової забудови міст Півдня України кінця XVIII – початку ХХ ст. (на прикладі міст Херсона, Миколаєва, Одеси): дис... — С. 97.

⁸ Між іншим, Л.В. Кошман відзначає, що саме 3-4-х поверхові доходні будинки, які зводилися за індивідуальними замовленнями власників, були новим типом споруд в імперії посткріпосницького періоду (Кошман Л.В. Город и городская жизнь в России XIX

максимального збільшення прибутків. Це ж прагнення призводило до надзвичайного ущільнення забудови земельних ділянок та утворення “дворів-колодязів”¹.

Як планування, так і забудову промислових населених пунктів Донбасу досить докладно розглянув у своєму дисертаційному дослідженні А.Х. Маргулов². Не маючи потреби дублювати наведеного ним фактажу, відмітимо, що саме статус цих населених пунктів, їхня функціональна спеціалізація та воля власників великою мірою вплинули на характер забудови. Адже не маючи в період, що нас цікавить, статусу міста, більшість із розглянутих Артуром Худувичем населених пунктів не мали і потреби в складанні планів та їх затвердженні за відповідною процедурою. Тож немає нічого дивного в тому, що, зокрема, Юзівка тривалий час забудовувалась хаотично, і лише наприкінці ХІХ ст. власники її землі вирішили впорядкувати тут планування за англійським зразком із розбивкою на паралельні вулиці-лінії. Причому зробити це стосовно не всієї території, а лише центральної частини населеного пункту.

Наше формулювання щодо впливу на характер забудови статусу населених пунктів, їхньої функціональної спеціалізації та волі власників правомірно прикласти і до офіційних неміських поселень інших типів. Що ж до містечок, то вони в плані забудови були ближчим і до сіл, аніж до міст. У цьому аспекті заслуговує на увагу характеристика містечка Широкого, що за кількістю населення (9755 осіб) перевищувало цілу низку офіційних міст: “має вигляд багатого торгового села”³. При цьому не варто забувати, що забудова Широкого великою мірою зберігала специфіку, притаманну й іншим містечкам-колишнім військовим поселенням кавалерії (типовий опис таких “стандартизованих” населених пунктів наведений у “Матеріалах для географії та статистики Росії” по Херсонській губернії)⁴. Вельми цікавим є спостереження, зроблене

столетия... — С. 68). Про споруди Олександрівська відповідного профілю див.: Васильчук Г.М. Прибуткова нерухомість старого Олександрівська: історико-архітектурний аспект // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: Просвіта, 2009. — Вип. XXV. — С. 203-206.

¹ Загоруйко В.А. По страницам истории Одессы и Одесщины. Выпуск второй. Период промышленного капитализма. Разночинский этап освободительного движения (1861-1895). — Одесса: Одесское книжное издательство, 1960. — С. 46.

² Маргулов А.Х. Урбанізація Донбасу у 1861-1917 рр.: автореф... — С. 11-13.

³ По Екатерининской железной дороге. Выпуск I-й... — С. 76.

⁴ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть вторая / Сост. А. Шмидт. — СПб.: Тип. Калиновского, 1863. — С. 726-727.

нікопольським вихідцем В.В. Грибовським і Г. Шапошниковим щодо планування цього містечка: впадає в очі різниця між козацькою хаотичною забудовою старої частини Нікополя (“криві вулички, іноді такі вузькі, що руками одночасно можна торкнутися до парканів двох протилежних будинків”) і забудовою колись порожньої нової частини, створеної за імперськими планами (прямі вулиці, добрі будинки)¹.

Модернізаційні процеси, зростання чисельності міського населення спричиняли зміни “зовнішності” південноукраїнських міст. Попри це, у більшості з них залишалось те більш чи менш стійке архітектурне “ядро”, що визначало їх специфіку й основи якого були закладені ще при плануванні. Це “ядро” можна розглядати і в контексті, запропонованому О.В. Симоновою, яка, вивчаючи міста Тульської губернії в процесі урбанізації XIX ст., зазначала, що в конкретно-історичних умовах міста можуть зазнавати багатьох змін, але буде жити їхня внутрішня основа, яка також буде впливати на формування конкретно-історичного середовища. Тож і сучасні міста містять у собі нарівні з новими, що виникли під впливом конкретних історичних ситуацій, і стійкі елементи, що пройшли історичний відбір і закріпились у генотипі міста².

У досліджуваній нами період відбувся частковий поступовий відхід від поширеної ще за Миколи I практики “типового будівництва” за затвердженими імператором планами та фасадами будинків. Разом із тим, побачила світ ціла низка законодавчих документів, які, як і Будівельний статут, визначали правила, пов’язані з проектуванням, зведенням, ремонтом і знесенням будинків та споруд.

Зокрема йдеться про узаконення про припустиму відстань між дерев’яними спорудами в містах (3 грудня 1862 р.³, 14 травня 1863 р.⁴); порядок дозволу на зведення та ремонт дерев’яних обивательських будинків у повітових містах (1 липня 1863 р.⁵); вимоги щодо дерев’яних будинків у містах (3 серпня 1864 р.⁶); порядок видачі дозволів на зведення надвірних споруд у повітових містах (2 липня 1865 р.⁷);

¹ Грибовський В.В. Містечко Микитине і Микитин перевіз: козацька передісторія міста Нікополя // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції “Микитинська Запорозька Січ і початок національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття”. — Нікополь: РПЦ “Січ”, 2008. — С. 61.

² Симонова Е.В. Города Тульской губернии в процессе урбанизации в XIX в.: дис. ... доктора исторических наук: 07.00.02 / Симонова Елена Викторовна. — М., 2005. — С. 5.

³ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVII. — Отд. II. — С. 452. (№ 38992).

⁴ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVIII. — Отд. I. — С. 474-475. (№ 39626).

⁵ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVIII. — Отд. I. — С. 741. (№ 39817).

⁶ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXIX. — Отд. I. — С. 693-694. (№ 41149).

⁷ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XL. — Отд. I. — С. 778-780. (№ 42288).

знесення або перенесення споруд, які загрожують здоров'ю чи безпеці (19 січня 1882 р.)¹; ремонт будівель (18 листопада 1863 р.², 23 листопада 1865 р.³, 6 червня 1869 р.⁴); правила зведення мечетей (17 грудня 1862 р.⁵); православних храмів (29 липня 1865 р.⁶, 23 листопада 1865 р.⁷); будинків для причтів (21 червня 1863 р.⁸); порядок затвердження планів на будівлі для фабричної та заводської промисловості (12 липня 1868 р.⁹); порядок затвердження проектів публічних будівель (16 серпня 1883 р.¹⁰, 27 серпня 1885 р.¹¹); про розміри дерев'яних театрів, цирків і балаганів для видовищ (13 січня 1884 р.¹², 14 лютого 1886 р.¹³, 26 лютого 1888 р.¹⁴); забудовлю фортечних експланад (30 грудня 1897 р.¹⁵); правила щодо будівельних робіт у фортецях імперії господарським способом (23 травня 1901 р.¹⁶). Усіх цих узаконень мали дотримуватися будівельники південноукраїнських міст, не кажучи вже про законодавчі акти щодо зведення споруд безпосередньо в містах Південної України (18 вересня 1861 р.¹⁷, 4 грудня 1861 р.¹⁸, 27 липня 1873 р.¹⁹ та ін.). Додамо сюди законодавчі документи, які стосувались архітекторів²⁰, установ з керівництва будівництвом і будівельників²¹.

¹ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. II. — С. 17. (№ 610).

² ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVIII. — Отд. II. — С. 214. (№ 40289).

³ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XL. — Отд. II. — С. 182-183. (№ 42700).

⁴ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLIV. — Отд. I. — С. 603. (№ 47200).

⁵ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVII. — Отд. II. — С. 507-508. (№ 39044).

⁶ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XL. — Отд. I. — С. 830-831. (№ 42348, 42349).

⁷ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XL. — Отд. II. — С. 182-183. (№ 42699, 42700).

⁸ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVIII. — Отд. I. — С. 664-665. (№ 39768).

⁹ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLIII. — Отд. II. — С. 65-67. (№ 46113).

¹⁰ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. III. — С. 380. (№ 1710).

¹¹ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. V. — С. 404. (№ 3172).

¹² ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. IV. — С. 7. (№ 1952).

¹³ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. VI. — С. 59. (№ 3515).

¹⁴ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. VIII. — С. 61. (№ 5027).

¹⁵ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XVII. — С. 729. (№ 14855).

¹⁶ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXI. — Отд. I. — С. 388-394. (№ 20133).

¹⁷ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. II. — С. 293-294. (№ 37412).

¹⁸ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. II. — С. 592. (№ 37710).

¹⁹ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVIII. — Отд. II. — С. 121. (№ 52519).

²⁰ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLI. — Отд. II. — С. 372. (№ 43963); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLII. — Отд. I. — С. 798-799. (№ 44611); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVII. — Отд. I. — С. 993. (№ 51031); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVII. — Отд. II. — С. 833-834. (№ 51426); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. LI. — Отд. I. — С. 556. (№ 56014); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. LV. — Отд. I. — С. 843. (№ 61789); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIII. — С. 609. (№ 10069); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIV. — С. 106. (№ 10418); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXI. — Отд. I. — С. 104. (№ 19756).

²¹ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXIX. — Отд. I. — С. 560. (№ 41027); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXIX. — Отд. II. — С. 69. (№ 41372); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXIX. — Отд. II. —

Маємо підстави стверджувати, що попри доволі детальну регламентацію, практика будівництва в міських поселеннях Південної України суттєво відрізнялася від тієї, що передбачалась як законодавством, так і органами місцевого управління¹. Історія фактично кожного міста позначилася боротьбою між владою, що прагнула “цивілізувати” “міський простір” згідно з існуючими нормами², і городянами, які йшли на порушення правил забудови задля збільшення своїх прибутків та зменшення витрат, а то й не маючи іншого способу отримати дах над головою (в останньому випадку йдеться, передусім, про ту саму самовільну забудову передмість). Місто як організм не могло і не хотіло розвиватися виключно “по вказівці”.

У боротьбу та взаємодію зазначених вище акторів при визначенні реалій і містопланування в цілому, і спорудження окремих кварталів та будинків доволі часто втручався такий потужний і непередбачуваний чинник, як стихія. На мінімізацію можливостей такого впливу, між іншим, і була спрямована велика частина законодавчих документів щодо правил будівництва, роблячи наголос на протипожежній безпеці. Втім, чи не кожне місто Південної України в період другої половини XIX – початку XX ст. зазнало пожеж, які більшою чи меншою мірою вплинули на їх зовнішній вигляд (за підрахунками дослідника діяльності пожежної служби на півдні України другої половини XIX – початку XX ст. С. Тараненка³ пожежі в містах регіону склали близько 50 % від

С. 100-103. (№ 41394); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLI. — Отд. I. — С. 571-573. (№ 43315); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. VIII. — С. 53-54. (№ 5008).

¹ Див., зокрема: Обязательные постановления по строительной части в г. Одессе // Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1905 г. — Изд. “Ведомостей Одесского Градоначальства”. — Одесса: Тип. акционерного Южно-Русского о-ва печатного дела, 1905. — С. 203-223.

² НИОР РГБ. — Ф. 218. — Оп. 1. — Спр. 682. — 1 арк.; ДАЛО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 4. — 71 арк.; ХОКМ. — Д 515/53395. — 1 арк.; ХОКМ. — Арх. 71. — 1 арк.; ХОКМ. — Арх. 99. — 1 арк.; ХОКМ. — Арх. 120. — 1 арк.; ХОКМ. — Арх. 69. — 1 арк.; ХОКМ. — Арх. 62. — 1 арк.; ХОКМ. — Арх. 46. — 1 арк.; ДАДонО. — Ф. 113. — Оп. 1. — Спр. 2. — 8 арк.; ДАДонО. — Ф. 113. — Оп. 1. — Спр. 106. — 6 арк.; ДААРК. — Ф. 162. — Оп. 2. — Спр. 260. — 11 арк.; ДААРК. — Ф. 162. — Оп. 2. — Спр. 1745. — 10 арк.; ДААРК. — Ф. 162. — Оп. 2. — Спр. 2240. — 16 арк.; ДАОО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 238. — 224 арк.; ДАОО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 240. — 13 арк.; ДАМО. — Ф. 230. — Оп. 1. — Спр. 4480. — 4 арк.

³ Тараненко С.П. Протипожежна діяльність органів місцевого управління в Південній Україні в другій половині XIX – початку XX ст.: історичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / С.П. Тараненко. — Черкаси, 2007. — 20 с.

загальної кількості пожеж в Україні)¹. У той же час деякі міста потерпали і від повеней, які теж вносили свої корективи в містобудування. Зокрема після потужних злив, які мали місце влітку 1891 і 1892 рр. у Катеринославі, для допомоги бідному населенню, що тулилося переважно по балках, містом були відведені в нагірній частині пустопорожні землі, які згодом отримали назву “Нових планів”, з “правильним”, нескупченим розташуванням будівель, що мало упередити на майбутнє нові нещастя від злив та пожеж².

Щодо безпосередньо елементів тканини міської системи, то за функціональним призначенням споруд, що існували в досліджуваній нами період в Одесі, Миколаєві та Херсоні, Н.В. Мельник виділяє сакральні, адміністративно-громадські, театральні, оздоровчі, навчальні, житлові будівлі. Такі ж типи споруд були присутні і в інших міських поселеннях регіону (зрозуміло, не обов'язково “у повному наборі”, про що докладніше піде мова при розгляді закладів охорони здоров'я, культурної та освітньої сфери). Втім, задля того, щоб адекватно відображати ситуацію із забудовою південноукраїнських міст, список, наведений Мельник, потребує доповнення. Адже в ньому відсутній так званий тип “господарських споруд”, який, включаючи, між іншим, і будівлі фабрик, заводів, з розгортанням модернізаційних процесів відігравав усе більшу роль у “міському ландшафті”. Звернемо увагу, що кожен із згаданих типів споруд мав свої підтипи, і ступінь їхнього різноманіття великою мірою і визначав специфіку того чи іншого міста.

При цьому варто зважати на спостереження, висловлене в 1863 р. у “Матеріалах для географії та статистики Росії” по Херсонській губернії: кількість будинків у різних містах не може слугувати їх спільним мірилом; тоді як в Одесі, Миколаєві, Херсоні та Єлисаветграді “якби і зустрілись халупи, з яких складається майже весь Анан'їв, або бобринецькі землянки, то вони, мабуть, взагалі б не увійшли в підрахунки будинків..., і навпаки, ті, хто б надумав рахувати будинки в інших містах губернії подібні лише тим, з яких складаються чотири вищеназвані, могли б її там взагалі не знайти”. Саме тому в згаданому виданні міста губернії за їхніми будівлями були поділені на чотири розряди: 1) Одеса, Херсон, Миколаїв, Єлисаветград; 2) Новогорішівськ,

¹ Тараненко С. Організація пожежної служби міст Південної України у другій половині XIX – на початку XX ст. // Український історичний збірник. — Вип. 6. — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — С. 177.

² Машуков В. Воспоминания о городе Екатеринославе (1887-1910 гг.). — Екатеринослав: Тип. Губернскаго земства, 1910. — С. 4.

Вознесенськ, Новомиргород, Олександрія, Берислав, Овідіополь; 3) Ольвіополь, Очаків; 4) Анан'їв, Бобринець¹.

Не варто забувати і про інший немаловажний аспект: мала місце помітна специфіка окремих районів міст; особливо вражала “прірва” між архітектурою центральних районів і деяких передмість Одеси та губернських міст. Зокрема, згідно з доповіддю Херсонської міської управи 1899 р., міські землі в передмісті Млини ще з кінця 1880-х рр. орендували кочові цигани, які звели тут свої мазанки, “що не задовольняють самим примітивним вимогам благоустрою”². Із доповіді ж тієї самої управи 1900 р. випливає, що мова йшла навіть не про мазанки, а про землянки³.

При тому, що фактично кожне місто мало своє співвідношення чисельності споруд різних типів, у період, що нас цікавить, простежується загальна тенденція зміни “обличчя” південноукраїнських міст та їх вихід за деякими параметрами на перші місця в імперії.

У довідкових виданнях другої половини XIX – початку XX ст. при описі міських споруд звертається увага переважно на два аспекти: їхнє функціональне призначення і матеріали, з яких вони були зведені. Саме останнє можна вважати маркером, за яким ми можемо простежити досягнення модернізації у сфері містобудування.

Як випливає з наших підрахунків, зроблених на підставі матеріалів “Пам’ятної книжки Катеринославської губернії на 1864 рік”⁴, серед житлових будинків (як казенних, так і громадських та приватних) кам’яні становили, за кількома винятками, вельми незначний відсоток: у Верхньодніпровську — 0,2 %, Новомосковську — 0,4 %, Нікополі — 0,8 %, Олександрівську — 1,0 %, Бахмуті — 6,6 %, Катеринославі — 9,1 %. Натомість у Маріуполі кам’яними були 93,9 % відповідних споруд, а на Луганському заводі — 98,6 %.

При переведенні у відсотки абсолютних цифр, поданих станом на 1857 р. у “Матеріалах для географії та статистики Росії” по Херсонській

¹ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть вторая / Сост. А. Шмидт. — СПб.: Тип. Калиновского, 1863. — С. 724.

² Памятная книжка Херсонского городского общественного управления за 1899 год... — С. 147-148.

³ Отчет Херсонской городской управы за 1900 год... — С. 154-155.

⁴ Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. — Екатеринослав: Тип. Я. Чаусского, 1864. — С. 91-94.

губернії¹, виходить, що кам'яними були в Анан'єві — 0,2 % житлових будинків, Олександрії — 0,3 %, Бобринці — 0,4 %, Новогеоргіївську — 2,8 %, Овідіюполі — 7,6 %, Очакові — 11,5 %, Херсоні — 16,2 %, Бериславі — 88,9 %. Решта будинків значиться як дерев'яні. Натомість у Миколаєві 52,6 % будинків були кам'яними, всі ж інші, за винятком 1 дерев'яного, були “битими із землі та камишовими”.

За підрахунками ж, в основу яких покладені дані Херсонського губернського статистичного комітету², у 1861 р. серед житлових будинків Ольвіополя кам'яні становили 0 %, Нової Праги — 0,2 %, Бобринця — 0,3 %, Новогеоргіївська — 0,7 %, Олександрії — 0,8 %, Єлисаветграда — 7,9 %, Овідіюполя — 7,9 %, Очакова — 10,5 %, Херсона — 21,8 %, Вознесенська — 100 %. У цілому ж у всіх містах губернії (без врахування Одеси та Миколаєва) кам'яними були 19,9 % житлових будинків. Якщо ж брати в розрахунок і нежитлові будівлі — то 21,8 %. Решта ж споруд значаться як дерев'яні.

Згідно з даними “Новоросійського календаря на 1873 рік”³ кам'яними були в Нікополі — 0,3 %, Верхньодніпровську — 0,5 %, Новомосковську — 0,9 %, Павлограді — 1,6 %, Словоносербську — 1,8 %, Олександрівську — 2,2 %, Бахмуті — 7,1 %, Катеринославі — 7,6 %, Севастополі — 74,8 %, Маріуполі — 83,2 %, на Луганському заводі — 98,5 %. По решті міст регіону дані про матеріали, з яких споруджені будинки, не наведені, або ж подані дані лише стосовно чисельності кам'яних споруд (у Керчі — 2319, Старому Криму — 135).

Для з'ясування відповідної специфіки різних груп населених пунктів, представлених у регіоні, станом на кінець періоду, що нас цікавить, доцільно звернутися до таблиць, складених В.П. Семеновим-Тян-Шанським.

Згідно з ними в південноукраїнських “крупних містах” “чисто долинного підтипу” кам'яні будинки склали 66 %, дерев'яні — 24 %, глинобитні — 10 %. Покрівлі були виготовлені із заліза в 70 %, дерева — 20 %, черепиці — 8 %, соломи чи очерету — 2 %. Значно скромнішим був вигляд “великих міст” цього ж підтипу. У них кам'яних будинків було 32 %, дерев'яних — 45 %, глинобитних — 23 %. Залізні покрівлі

¹ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть вторая / Сост. А. Шмидт. — СПб.: Тип. Калиновского, 1863. — С. 716-717.

² Труды Херсонского губернского статистического комитета. Книга первая. Часть I-я. Материалы для географии и статистики Херсонской губернии. — Херсон: Херсонская губернская типография, 1863. — С. 82-85.

³ Новороссийский календарь на 1873 г. / Под ред. В. Михневича. — Одесса: Тип. П. Францова, 1872. — С. 85-108.

становили 55 %, дерев'яні — 18 %, черепичні — 3 %, натомість із соломи та очерету — 24 %. У “великих містах” “південного садівницького типу” було 75 % кам'яних і 25 % глинобитних будинків. Стосовно матеріалів, з якого були виготовлені покрівлі, зазначені залізо (13 %) і черепиця (87 %), хоча навпроти і поставлені знаки питання. У “великому місті” “гірничозаводського типу” (нагадаймо, що до таких за типологією Семенова-Тян-Шанського в регіоні належала лише Юзівка) було 8 % кам'яних, 20 % дерев'яних, 72 % глинобитних будинків; 40 % залізних, 35 % дерев'яних, 20 % черепичних і 5 % земляних покрівель.

Іншим був вигляд “середніх міст”, і тут спостерігались особливості залежно від їх типів. Так, у “чисто долинному підтипі”, “південному садівницькому” і “гірничозаводському” типах кам'яних будинків було відповідно 44 %, 100 %, 55 %; дерев'яних — 29 %, 0 %, 31 %; глинобитних — 27 %, 0 %, 14 %. Залізних покрівель — 20 %, 16 %, 28 %; дерев'яних — 7 %, 0 %, 11 %; черепичних — 30 %, 84 %, 22 %; солом'яних та очеретяних — 40 %, 0 %, 34 %; толевих — 2 %, 0 %, 0 %; земляних — 1 %, 0 %, 5 %.

“Малі міста” “чисто долинного підтипу” і “південного садівницького типу” натомість мали відповідно кам'яних будинків 17 % і 38 %; дерев'яних — 55 % і 45 %; глинобитних — 28 % і 17 %. Залізних покрівель — 10 % і 51 %; дерев'яних — 18 % і 45 %; черепичних — 7 % і 4 %; солом'яних та очеретяних — 52 % і 0 %; земляних — 13 % і 0 %. На жаль, інформації щодо “гірничозаводського типу” тут немає.

Нарешті, щодо “городків” наводиться така статистика (дані про “гірничозаводський тип” знову відсутні): у “чисто долинному підтипі” було лише 2 % кам'яних і аж 96 % глинобитних будинків; по 2 % залізних і черепичних і аж 98 % солом'яних та очеретяних покрівель (напевно, оскільки загальна сума в обох випадках не дала 100 %, біля кожної цифри Семенов-Тян-Шанський поставив знак питання). У той же час по “городках” “південного садівницького типу” кам'яних і дерев'яних будинків було по 50 %, а покрівлі у 16 % з них були залізні, 47 % — дерев'яні, 37 % — черепичні. При цьому географ робить припущення, що “в безлісому Чорномор'ї панування кам'яних міських споруд веде свій початок ще від греків та італійців; під італійським же впливом, вірогідно, сюди проникла і черепиця”¹.

Самі упорядники видання “Міста Росії в 1904 році”, з якого В.П. Семенов-Тян-Шанський і брав дані для свої підрахунків, аналізуючи статистику щодо всіх розглянутих ними регіонів імперії, відзначали, що

¹ Семенов-Тян-Шанский В.П. Города деревня в Европейской России... — С. 196-204.

серед губернських міст найбільшою кількістю кам'яних споруд виділявся Сімферополь, в якому всі будівлі були саме з цього матеріалу. На п'ятому ж місці за цим показником ішов Катеринослав (37 %), тоді як у Москві кам'яних будівель було лише 26 %. У той же час Сімферополь і Катеринослав опинились на останніх місцях за відсотком дерев'яних будинків. Щодо Катеринослава, до того ж, відмічена така унікальна серед імперських губернських центрів риса, як дуже велика частка (45 %) мазанок, бетонних та глинобитних будинків. Важливо, що серед повітових, безповітових міст та інших населених пунктів імперії, які увійшли у видання, перше місце за відсотком кам'яних будівель належало саме міським поселенням Таврійської губернії, а друге — Катеринославської¹.

Аналіз статистичних даних дозволяє стверджувати, що модернізаційні процеси в цьому ж аспекті не оминули і сільську місцевість, де впродовж періоду, що нас цікавить, співвідношення чисельності будинків, виготовлених із каменю і з залізними покрівлями також зростало, хоча і вкрай нерівномірно. Те ж стосується і містечок, які на початку досліджуваного нами періоду описувались як такі, що, за не багатьма винятками, не відрізнялись “добрими спорудами”, не мали таких будинків, які зустрічались в містечках Західної України; житла тут також майже не відрізнялися від селянських, хіба що розмірами вікон².

Разом із тим, сільські поселення в плані типологічного різноманіття представлених у них споруд упродовж цього періоду в цілому залишалися біднішими, аніж міста регіону. Особливо це стосується різноманіття за функціональною ознакою. Не набагато “цивілізованішими” в цьому плані були і містечка Півдня. Доволі неширокий спектр підтипів споруд мали залізничні станції, які можуть розглядатись як особливий вид поселень несільськогосподарської спеціалізації³. Причина ж наявності такого “розриву” між містами та іншими населеними пунктами регіону полягала, з одного боку, у вже розглянутій нами раніше ролі офіційних міст як адміністративних центрів, де зосереджувались управлінські структури (для яких, відповідно, відводилися будинки), а з іншого, — в ролі міст як культурних, освітніх, релігійних центрів, про що мова піде згодом.

Однією зі сфер освоєння “міського простору”, яка досить чітко віддзеркалювала перипетії проєктування міст регіону шляхом модернізації,

¹ Города России в 1904 году... — С. 393.

² Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть вторая... — С. 726.

³ По Екатерининской железной дороге. Выпуск I-й...

була сфера благоустрою. За спостереженням Даніеля Бровера, початок епохи “великих реформ” знаменував собою і якісно новий етап у ставленні влади до питань міського благоустрою, що було пов’язане з посиленням уваги до місцевих суспільних потреб, зростанням поваги до наукових розробок і загрозою “масової урбанізації” суспільному порядку. Змінилася сама шкала пріоритетів щодо розвитку міст: тоді як раніше першочергове значення надавалося “фасадному плануванню”, тепер новий стандарт “цивілізованого міста” полягав не стільки в його монументах, неокласичних фасадах, скільки в інфраструктурі забезпечення повсякденного життя: заможених вулицях, освітленні, водопостачанні тощо¹.

Така зміна пріоритетів знайшла вираз у цілій низці узаконень, які стосувалися різних аспектів міського благоустрою другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: освітлення², водопроводів³, каналізації⁴, асенізації⁵, утримання проїжджих вулиць, площ⁶, облаштування мостових⁷, влаштування телеграфу⁸, телефонізації¹, міського транспорту².

¹ Brower Daniel R. The Russian City between Tradition and Modernity... —Рр. 125-126.

² ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. I. — С. 976-980. (№ 37126); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLIII. — Отд. I. — С. 17-22. (№ 45391); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLIV. — Отд. II. — С. 334. (№ 47723); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVI. — Отд. I. — С. 408. (№ 49535); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVI. — Отд. I. — С. 845. (№ 49729); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. VII. — С. 521-523. (№ 4914); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XV. — С. 448. (№ 11855).

³ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. II. — С. 152-160. (№ 37241); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLII. — Отд. I. — С. 269-270. (№ 44349); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLIX. — Отд. II. — С. 420-421. (№ 54158); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. LI. — Отд. I. — С. 636. (№ 57375); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. VI. — С. 50. (№ 3505); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. VII. — С. 479. (№ 4848); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIII. — С. 577. (№ 9987); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XV. — С. 448. (№ 11855); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XVII. — С. 446. (№ 14374); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XVIII. — Отд. I. — С. 481. (№ 15579); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXI. — Отд. I. — С. 435. (№ 20233); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIII. — Отд. I. — С. 52-53. (№ 22458).

⁴ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIII. — С. 515-516. (№ 9858).

⁵ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XV. — С. 280. (№ 11635).

⁶ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXIX. — Отд. I. — С. 61. (№ 40509); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLII. — Отд. I. — С. 292. (№ 44375).

⁷ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. I. — С. 995. (№ 37149); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVIII. — Отд. I. — С. 34. (№ 39134); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVIII. — Отд. II. — С. 229. (№ 40312); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. LIV. — Отд. II. — С. 303. (№ 60296); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. II. — С. 63. (№ 694); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XII. — С. 694-695. (№ 9165); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIII. — С. 515-516. (№ 9858); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIII. — С. 577. (№ 9987).

⁸ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLIV. — Отд. II. — С. 347-348. (№ 47750); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVII. — Отд. I. — С. 641-644. (№ 50841); ПСЗРИ. — Собр. II. —

З початком реформ мали місце помітні зрушення і в сприйнятті самими городянами значущості проблем благоустрою. Місцева та регіональна преса, статистичні та інші видання стали приділяти все більше уваги саме цій сфері. Причому картина південноукраїнських міст, яка постає зі сторінок цих видань, виглядає аж ніяк не блискуче. Особливо на фоні західноєвропейських прикладів, про які читачі могли дізнатись із тих же видань і до яких апелював багато хто з авторів.

Навіть стосовно багато в чому “зразкової” Одеси у виданні 1870 р. писалося, що її чудовий клімат міг би бути кращим у Росії, якби суспільство нарешті зрозуміло, що допотопна система влаштування у дворах помийних ям і відхожих місць шкідливо впливає на здоров'я мешканців, особливо в спеку. “В деяких будинках Одеси ще й досі на дворах існують понтійські болота, помийні виливаються прямо посередині двору, сміття ніколи не вивозиться, водостічних і помийних канав немає”. Причому підкреслювалося, що “тут вже ні громадське управління, ні поліція, ні мирові суди нічого не можуть зробити... Тільки одна просвіта може з часом змити давньо татарські звички деяких з

Т. XLVIII. — Отд. I. — С. 143-145. (№ 51819); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. L. — Отд. I. — С. 343. (№ 54575); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. LI. — Отд. I. — С. 161-162. (№ 55641); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. LIV. — Отд. II. — С. 373-374. (№ 60406); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. I. — С. 24-25. (№ 50); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. V. — С. 239-240. (№ 2989); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIX. — Отд. I. — С. 1259-1263. (№ 17919); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIV. — Отд. I. — С. 477-478. (№ 24552).

¹ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. LV. — Отд. I. — С. 954. (№ 61921); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. I. — С. 298-299. (№ 414); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. II. — С. 487-489. (№ 1289); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. III. — С. 313. (№ 1661); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. V. — С. 342-343. (№ 3081); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. VI. — С. 126. (№ 3586); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XX. — Отд. I. — С. 513-518. (№ 18631); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXI. — Отд. I. — С. 317-321. (№ 20059); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXI. — Отд. I. — С. 808. (№ 20548); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXII. — Отд. I. — С. 520-521. (№ 21572); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXII. — Отд. I. — С. 899-900. (№ 22102); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIII. — Отд. I. — С. 839. (№ 23248).

² ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. II. — С. 420-421. (№ 1125); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. II. — С. 460-461. (№ 1231); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. III. — С. 475. (№ 1885); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. VI. — С. 79-80. (№ 3525); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. VII. — С. 265-266. (№ 4515); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. VII. — С. 295-296. (№ 4552); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. VIII. — С. 64. (№ 5034); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. VIII. — С. 158. (№ 5124); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XVII. — С. 80-81. (№ 13778); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XVIII. — Отд. I. — С. 979-981. (№ 16063); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIX. — Отд. I. — С. 824-826. (№ 17308); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIX. — Отд. I. — С. 1050-1051. (№ 17630); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIX. — Отд. I. — С. 1303. (№ 17965); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIII. — Отд. I. — С. 36-37. (№ 22429).

мешканців нашого міста”¹. Застереження було далеко не випадковим: в Одесі вже ряд років діяло реформоване міське самоврядування, якого ще на знали інші південноукраїнські міста.

Одна з вагомих причин безрадісного стану благоустрою міст полягала в дуже скромному бюджеті, який традиційно виділявся на відповідну сферу. Тож на початок 1860-х рр. благоустрій головним чином і обмежувався піклуванням про стан центральних вулиць, площ, водоймищ, освітлення². Не менш важливою проблемою був стан органів міського самоврядування, який не дозволяв ефективно вирішувати проблеми благоустрою.

Тому знаковим моментом в історії міського благоустрою і регіону, і імперії в цілому можна вважати запровадження Міського положення 1870 р., яким благоустрій (“піклування про облаштування міста згідно із затвердженим планом; завідування... влаштуванням та утриманням вулиць, площ, мостових, тротуарів, міських громадських садів, бульварів, водопроводів, стічних труб, каналів, ставків, канав та стоків, мостів, гатей і переправ, а також освітлення міста”) визнавався сферою відповідальності міського самоврядування³. Втім, серед самих членів громадського управління єдності інтересів у відповідному питанні в багатьох випадках не було, що досить наочно демонструють протоколи засідань дум чи не кожного південноукраїнського міста. У цьому плані заслуговує на увагу думка Данієля Бровера про те, що сприйняття громадських потреб купецтвом та “угрупованнями активістів” (себто гласними, які не належали до купецтва) суттєво відрізнялось: тоді як перші сприймали благоустрій переважно як засіб сприяння комерції та виробництву, а тому і прагнули обмежитись благоустроєм саме місцевостей навколо “зон економічної активності”, другі опікувались облаштуванням всієї без винятку міської території. Причому до кінця ХІХ ст. домінуючим став саме другий підхід⁴. Втім, ми не схильні абсолютизувати відмічену Бровером тенденцію: південноукраїнські матеріали дають цілу низку прикладів, коли саме купці виступали ініціаторами благоустрою міста в цілому, так само як маємо чимало прикладів, коли представники інших страт намагалися провести в думі рішення, спрямовані на надання в благоустрої переваг одним районам міста за рахунок інших. Потребує принципового уточнення й

¹ Федоров И. Климат Одессы и влияние его на общественное здоровье // Труды Одесского статистического комитета. Выпуск III-й. — Одесса: Тип. П. Францова, 1870. — С. 114.

² Кошман Л.В. Город и городская жизнь в России XIX столетия... — С. 78.

³ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLV. — Отд. I. — С. 823. (№ 48498).

⁴ Brower Daniel R. The Russian City between Tradition and Modernity... — P. 125.

узагальнення щодо “всієї без винятку міської території”: пріоритетним у всіх містах регіону все ж таки залишався благоустрій центральних районів, тоді як передмістя в багатьох випадках залишались обділеними “благами цивілізації”, хоча, як випливає з протоколів засідань міських дум, гласні доволі часто піднімали питання про облаштування цих складових “міського простору”. Симптоматично, що і сам Бровер (щоправда, в іншій частині своєї роботи) пише, що “голоси з міського центру були чуті набагато краще, аніж з околиць” (за винятком випадків, коли їх подавали власники розташованих там підприємств)¹.

Ще важливішою проблемою, аніж відсутність єдності бачення напрямків розвитку міського благоустрою особами, задіяними в міському самоврядуванні, було те, що самі органи громадського самоуправління реально являли собою міську еліту, чиє бачення міських проблем відрізнялося від бачення не тільки державних чиновників, але й самого населення тих самих передмість, чисельних представників “нижчих” суспільних страт, представлених у місті.

Чи не головною проблемою благоустрою і після 1870 р. залишався брак коштів на відповідні потреби в міських бюджетах.

Питання благоустрою міст у багатьох аспектах тісно перепліталися з уже розглянутими плануванням та забудовою “міського простору”. Як приклад, що звертає увагу на інші аспекти цього взаємозв’язку, наведемо боротьбу Миколаївського військового губернатора з недобудовами, які, за його словами, “залишаючись із давніх часів не огороженими, спотворюють місто і в той же час слугують складом для різних нечистот, що заражають повітря”².

Згадаймо і такий аспект благоустрою, пов’язаний із плануванням та забудовою, як найменування вулиць, провулків, площ, парків тощо. Між іншим, у Повному Зібранні нами виявлена ціла низка узаконень, що регулювали відповідну проблему³. Міста розвивалися, змінювалися, що знаходило вияв як у появі нових, ще не названих, елементів їхнього каркасу, так і у втраті актуальності деяких старих назв. Важливо, що питання про іменування порушувалися переважно органами міського

¹ Brower Daniel R. The Russian City between Tradition and Modernity... — P. 134.

² ДАМО. — Ф. 222. — Оп. 1. — Спр. 1194. — Арк. 1.

³ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. II. — С. 381. (№ 37526); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVII. — Отд. I. — С. 761. (№ 38536); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVIII. — Отд. I. — С. 439. (№ 39607); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLII. — Отд. I. — С. 413. (№ 44502); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVII. — Отд. II. — С. 1238. (№ 51694); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. LI. — Отд. I. — С. 45. (№ 55497); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. LI. — Отд. I. — С. 223. (№ 57068); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. LV. — Отд. I. — С. 623-624. (№ 61434); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. V. — С. 468. (№ 3303).

самоврядування, які в ряді випадків виявляли великий ентузіазм. У цьому аспекті показовим можна вважати приклад зі справою щодо зміни назв елементів міського каркасу Миколаєва. У 1881 р. відповідне питання розглядала в думі спеціально створена комісія статистичного комітету. Було висловлено чимало критичних зауважень і пропозицій щодо існуючої топоніміки. Зокрема пропонувалось Адміралтейську частину міста, як таку, що не має ніякого відношення до адміралтейства, назвати Херсонською, за аналогією з Одеською частиною. Вказувалося на “відсутність якого-небудь” значення в назвах багатьох вулиць, зокрема Купецької, Молдаванської, Німецької, Католицької, Артилерійської, Інженерної, Міщанської, Острожної, Пограничної, тоді як “забуті імена засновниці Миколаєва імператриці Катерини Великої, головного сподвижника князя Потьомкіна Таврійського, будівничого міста Фалєєва”. Не була увічнена пам’ять Суворова, Нахімова, Корнілова та інших “героїв, що становили славу і гордість Росії”. Не було навіть вулиці Олександрівської, яка б була названа на честь правлячого “любимого всім звільненим російським народом монарха-визволителя”. Тож було вирішено змінити назви загалом 29 вулиць, площ, бульварів і провулків. Втім, справа тоді закінчилася нічим: проект був переданий військовому губернатору, а той “знайшов пропозицію цю незручною для виконання”¹. Лише згодом, з нагоди відзначення століття з дня заснування міста, перейменування відбулося, але воно торкнулося лише трьох вулиць: імператор підписав узаконення, яким Купецька вулиця перейменовувалася на Потьомкінську, Німецька — на Фалєєвську, а Острожна — на Олександрівську (в ім’я розташованого там храму)².

Те, як дії влади (як міського самоврядування, так і державної) щодо топонімів відставали від реального розвитку міста, чітко видно на прикладі Єлисаветграда. Міський технік Рекуха 31 січня 1903 р. доповідав Єлисаветградській управі, що ціла низка вулиць, розташованих на окраїнах міста, іменуються спільною назвою “Вигінні”, так само як і ціла низка провулків, розкиданих по всьому місту, йменуються “Безіменними”. Загалом таких вулиць і провулків в Єлисаветграді було виявлено “близько 43”. Втім, справа із наданням їм назв затягнулася до 1906 р.³ Цікаво, що невітійна ситуація з іменуванням вулиць і провулків Єлисаветграда була виявлена при виконанні розпорядження щодо вручення домовласникам форми “домових табличок” (де потрібно було зазначати власника, назву вулиці чи провулку і номер будівлі). Втім,

¹ ДАМО. — Ф. 231. — Оп. 1. — Спр. 1379. — Арк. 2-4.

² ДАМО. — Ф. 216. — Оп. 1. — Спр. 1966. — Арк. 31.

³ ДАКО. — Ф. 78. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 11-16.

номери будинків зазначалися далеко не скрізь. Зокрема херсонєць В.Б. Пиворович на підставі наявних у його розпорядженні конвертів початку ХХ ст. робить узагальнення, що на поштових відправленнях того часу не зазначали номери будинків, але тільки вулицю і прізвище домовласника¹. Наголосимо, що попри всі згадані проблеми, в цьому аспекті спостерігалася кардинальна відмінність між містами та сільською місцевістю, де питання про іменування вулиць не стояло.

У містах раніше, і в значно більшій кількості, ніж у сільській місцевості, з'явилися такі породження прогресу, як нові види транспортних засобів, і вже невдовзі органи влади були змушені звернути увагу на необхідність регламентації їх використання. Тож, наприклад, були оприлюднені розпорядження Одеського градоначальника “Про їзду на велосипедах в межах Одеського градоначальства” 1892 р.², обов'язкова постанова Одеської думи “Про пасажирський і вантажний рух на автоматичних екіпажах у межах Одеського градоначальства” 1904 р.³ У тому ж році Херсонська міська дума розглядала питання про організацію автомобільного руху в Херсоні та на його околицях⁴. Навіть у повітовому Єлисаветграді міська дума ще в 1896 р. розглядала питання про запровадження податку на користування велосипедами та “іншими автоматичними екіпажами”⁵. Відповідні питання не були обійдені і центральною владою. Зокрема 20 січня 1903 р. Микола II затвердив думку Державної Ради “Про встановлення на користь міст збору з велосипедів та автоматичних екіпажів”⁶. Згадаймо й появу наприкінці досліджуваного нами періоду на вулицях деяких південноукраїнських міст трамваїв — транспортних засобів, які й досі залишаються ознакою суто “міського простору”. Між іншим, одне з міст регіону, Севастополь, стало другим в імперії, де було відкрите регулярне трамвайне сполучення⁷.

¹ Пиворович В.Б. Письма из прошлого // Летопись Причерноморья. Археология, история, нумизматика... — Вып. 1. — Херсон, 1999. — С. 58.

² Обязательные постановления Одесского градоначальника // Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1894 год... — С. 416-418.

³ Обязательные постановления Одесской городской думы // Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1905 г. — Изд. “Ведомостей Одесского Градоначальства”. — Одесса: Тип. акционерного Южно-Русского о-ва печатного дела, 1905. — С. 223-226.

⁴ Отчет Херсонской городской управы за 1904 год... — С. 123-124.

⁵ ДАКО. — Ф. 78. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 5-5 зв.

⁶ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIII. — Отд. I. — С. 36-37. (№ 22429).

⁷ Тархов С.А. Первый в Крыму: История трамвая и троллейбуса в Севастополе. — Севастополь, 1998. — С. 15-45; Севастополь на фотографиях и открытках: Фотоальбом: [Автор проекта Прокопенков В.Н.]. — Симферополь: Издательство ООО “Фирма “Салта” ЛТД”, 2009. — С. 47.

Значно більшою мірою, аніж сільська місцевість, міста Півдня були охоплені й іншими технічними “породженнями століття”. Йдеться, зокрема, про телефон і телеграф, які Райнер Лінднер розцінює як важливі засоби транслокальної комунікації, завдяки яким розширювалась і трансформувалась комунікація соціальна¹.

З огляду на кліматично-географічну специфіку регіону особливе значення в благоустрої його поселень мало озеленення². Як доводить Н.В. Мельник, сади, парки, променади, бульвари були невід’ємними елементами структуроформуючої частини містобудівної системи — каркаса міст півдня України³. Сюди ж відносяться і вулиці з насадженими вздовж них деревами.

Як зазначалось у “Працях Одеського статистичного комітету”, Одеса, “збудована в країні абсолютно безлісій і безводній і такій, що має сухий клімат”, дуже небагата на рослинність, незважаючи на всі великі зусилля і витрати, зроблені містом і приватними особами за прикладом М.С. Воронцова, який заохочував розвиток садів, плантацій і виноградників, вважаючи, що це допоможе змінити і сам клімат⁴. Показово, що такі ідеї були вельми поширеними в регіоні, так само як й ініціювання озеленення саме представниками державної влади. З розвитком структур місцевого самоврядування останні активно включились у цей процес, перебравши ініціативу на себе. Так, Херсон зобов’язаний тим, що його тротуари були засаджені деревами, які “служували прикрасою вулиць і зменшували літню спеку”, ініціативі гласного доктора медицини Красинського, який виступив із відповідною доповіддю перед Херсонською міською думою⁵. Миколаївська ж міська

¹ Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр... — С. 23-24.

² Слюсаренко В. Зелені шаги нашого міста // Актуальні аспекти дослідження історії міста. Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. Частина II. — Кіровоград: Поліграф-Терція, 2006. — С. 151-158; Гаврилов С.И., Любаров Ю.И. и другие. Николаев — 220 лет... — С. 31-33; Этингер Я. Садоводство г. Николаева Херсонской губернии и его окрестностей. — Одесса: “Славянская” Тип. Хрисогелос, 1897. — 36 с.; Машук В. Воспоминания о городе Екатеринославе (1887-1910 г.). — Екатеринослав: Тип. Губернского земства, 1910. — С. 42-51; Итоги двадцатипятилетия Херсонского городского самоуправления... — С. 178-179; Коваль Г.П. Діяльність Миколаївської міської думи в галузі озеленення міста Миколаєва в кінці XVIII – на початку XX століття // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. VI Миколаївська обласна краєзнавча конференція. — Миколаїв: Можливості Кіммерії, 2006. — С. 112-114; ДАМО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 24а. — 84 арк.

³ Мельник Н.В. Архітектура комплексів громадсько-житлової забудови міст Півдня України кінця XVIII – початку XX ст. (на прикладі міст Херсона, Миколаєва, Одеси): дис...

⁴ Географический и топографический очерк Одесского градоначальства // Труды Одесского статистического комитета. Выпуск III-й. — Одесса: Тип. П. Францова, 1870. — С. 14.

⁵ Итоги двадцатипятилетия Херсонского городского самоуправления... — С. 179.

управа у 1894 р. розробила спеціальну постанову “Про устрій облаштування на вулицях палісадників”, якою докладно регламентувала відповідний спосіб озеленення міста¹.

Влада звертала увагу навіть на регламентацію вирощування квітів у горщиках на карнизах і балконах. Щоправда, тут уже бралися до уваги не міркування озеленення. Так, Одеський градоначальник звернув увагу, що в деяких будинках на карнизах біля вікон других і третіх поверхів виставлялися квіти в горщиках. Це негайно було заборонено, оскільки існувала небезпека, що від поривів вітру ці горщики можуть впасти і спричинити травми перехожим. Тим же рішенням дозволялося залишити квіти на балконах, але з тим, щоб поливали їх лише рано-вранці, коли на вулицях ще не було руху².

Тісно взаємопов’язаною з озелененням була турбота про збереження зелених насаджень на міській території, яка знаходила вияв і у відповідних розпорядженнях міського самоврядування та місцевих представників державної влади (прикладом тут може слугувати видана щодо Одеси “Обов’язкова для місцевих мешканців постанова... про заходи із захисту від пошкоджень насаджень на вулицях, бульварах та в інших громадських місцях”³).

У цьому ж контексті можна розглядати і заходи щодо збереження лісових ділянок, які належали містам або ж примикали до них. Досить показовою була справа середини 1860-х рр. щодо будівництва казною шосе між містом Бериславом і містечком Каховкою, яке планувалося для укріплення обсадити вербами. Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор наказав розпорядитися вирубати для цього 35 тис. вербових кілків з лісної дачі при Бериславі. Але завідуючий Херсонським лісництвом доповів, що ця дача належить місту і знаходиться поза його юрисдикцією. Відпустити ж кілки з підвідомчих йому казенних дач біля Каховки завідуючий лісництвом відмовився, оскільки це суперечило циркулярам лісового департаменту щодо впорядкування рубки дерев. Генерал-губернатору довелося звертатись до управляючого Херсонською палатою державного майна, наголошуючи, що затягування справи матиме негативний вплив на інтереси казни і підкреслюючи, що вирубка не тільки не спричинить шкоди, а буде сприяти росту та укріпленню

¹ Коваль Г.П. Діяльність Миколаївської міської думи в галузі озеленення міста Миколаєва в кінці XVIII – на початку XX століття... — С. 114.

² Распоряжения г. Одесского градоначальника по разным предметам // Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1905 год ... — С. 86.

³ Обязательные постановления, изданные Одесской городской думой // Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1894 год ... — С. 467-468.

інших дерев, а самі вербові кілки, посаджені в теплий і сирий ґрунт, одразу пустять коріння¹. Практикувалось і визнання за місцевостями статусів “захисних лісових дач”. Зокрема у 1893 р. в Херсоні засідала дорадча комісія зі створення такої дачі при містечку Міловому на ділянках землевласниці О.Д. Пуголовко. Комісія визначила межі ділянки, поряд із розподілом насаджень за розрядами, періодичність рубки для кожного виду дерев, а також дала рекомендації землевласниці². Загалом же проблема лісозбереження в регіоні стояла набагато гостріше, ніж у більшості інших складових Російської імперії³ (при цьому, як доводить у своєму дослідженні Жан Костров, “особливе ставлення” до лісів спостерігалось і в державі в цілому, принаймні з боку діячів культури⁴).

Справі озеленення в деяких випадках шкодили конфлікти між представниками державної влади і місцевого самоврядування (саме виникнення яких, між іншим, можна розглядати як вияв зростаючого усвідомлення органами міського громадського управління своєї влади і формулювання власних інтересів, які не завжди узгоджувались із інтересами представлених у місті державних відомств, хоча і перші, і другі декларували, що діють виключно в інтересах населеного пункту). Показовою в цьому плані була ситуація в Бердянську. У 1878 р. начальник міста і порту П.П. Шмідт рапортував Таврійському губернатору, що в Бердянську, “який рясніє почергово то найглибшою багною, то удушливою пилюкою”, немає ні на площі, ні на березі моря нічого схожого на сад чи бульвар. Тому Шмідт наказав, не звертаючись до міського бюджету, засипати болото на узбережжі і звернувся до міської думи з проханням виділити в розпорядження створеної ще в 1876 р. садової комісії хоча б 100 карбованців і дозволити взяти з місцевого розсадника до 300 саджанців молодих дерев і кущів. Втім, міська управа планувала перенести на цю ж ділянку рибні балагани, тож

¹ ДАХО. — Ф. 300. — Оп. 1. — Спр. 1275. — Арк. 1-19 зв.

² ДАХО. — Ф. 10. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 5-5 зв.

³ Причому природна “обділеність” Південної України в порівнянні з іншими регіонами спричиняла як хижацьку вирубку внаслідок дефіциту деревини (саме так були, починаючи з 1870-х рр., знищені ліси на Хортиці (Новицький Я.П. Острів Хортица на Дніпрі, его природа, история, древности // Новицький Я. Твори в 5-ти томах. Т. 1. — Запоріжжя: ПП “АА Тандем”, 2007. — С. 371), так і неабияке піклування влади і власників про збереження лісів (Новицький Я.П. С берегов Дніпра (Очерки Запорожья). Путевые записки и исследования // Новицький Я. Твори в 5-ти томах. Т. 1... — С. 106).

⁴ Costlow Jane. Imaginations of Destruction: The “Forest Question” in Nineteenth-Century Russian Culture // Russian Review. — Vol. 62. — No. 1 (Jan., 2003). — Pp. 91-118.

на дії начальника міста і порту посипалися скарги, що суттєво затягнуло справу¹.

Що ж до самих городян, то вони в цілому з ентузіазмом підтримували ініціативи щодо озеленення їхніх міст. Сам П.П. Шмідт, заходившись облаштуванням бульвару в Бердянську, розраховував у першу чергу на підтримку з боку місцевого населення, а не думи. У цьому ж контексті можна розглядати і широку участь городян у “святах деревонасадження”².

Загалом же зазначена проблема є складовою набагато ширшої і багатоаспектнішої діалектики взаємовідносин природи і цивілізації, уособленням якої і виступало місто. Вельми показовими в цьому плані є терміни “соціоприрода” та “соціоекологія”, введені британським географом Ериком Суїгенду, які фіксують розуміння міст як гібридів природи, технології та архітектури³. Серед інших складових зазначеної діалектики — вже згадуване нами вписування міських поселень у природний ландшафт. У контексті же розгляду міського благоустрою доцільно звернути увагу на такий аспект історії взаємин природи і цивілізації, як назрівання екологічних проблем. Між іншим, відповідний аспект починає активно досліджуватись у західноєвропейській та північноамериканській історіографії в рамках так званого напрямку “екоісторія”⁴. Втім, на південноукраїнських теренах ця проблематика ще чекає на глибоке вивчення.

Зрозуміло, що вирішення питань благоустрою мало на меті суто прагматичні завдання, зокрема упередження епіdemій. Хоча об’єктивно відповідні заходи були спрямовані в тому числі і на захист природного середовища. Прикладами такого захисту і водних ресурсів, і повітря можуть слугувати вперта боротьба миколаївської міської влади за перенесення боєнь салотопних заводів за межі міста⁵ і за заборону солити рибу в Миколаєві⁶, піклування ялтинської влади про перенесення різниць різниць із “міського сусідства”⁷. Як один із провісників майбутнього

¹ ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 13. — Спр. 1550. — Арк. 15-23 зв.

² ДАМО. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 142. — Арк. 6-8; Отчет Херсонской городской управы за 1900 год... — С. 35; ДААРК. — Ф. 64. — Оп. 1. — Спр. 1079. — 11 арк.; Бериславщина: рік 1903... — С. 10.

³ Трубина Е.Г. Современная урбанистика: Учебное пособие. — Екатеринбург, 2008. — С. 118.

⁴ Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів. — Львів: ПАІС, 2007. — С. 69-70.

⁵ ДАМО. — Ф. 231. — Оп. 1. — Спр. 934. — 42 арк.

⁶ ДАМО. — Ф. 216. — Оп. 1. — Спр. 621. — 81 арк.

⁷ Рыбицкий В.А. Пятидесятилетие Ялты... — С. 40.

екологічного законодавства може розглядатись обов'язкова постанова Одеської міської думи 1902 р. “Про порядок спуску в міські водостоки відпрацьованих вод із фабрик і заводів, що використовують у виробництві сірчану та соляну кислоти”¹.

Піклування про водні ресурси мало й багато інших, крім розглянутого вище, аспектів. Великою мірою це зумовлювалося браком питної води, який відчувався в багатьох містах як степових, так і гірських районів Півдня (і це попри те, що в регіоні повною мірою спрацьовувало природне прагнення людини влаштувати поселення поближче до води)².

При розгляді діалектики взаємовідносин природи і цивілізації в контексті міського благоустрою звернемо увагу і на такий специфічний аспект, як утримання в містах домашніх тварин. Причому тут не ведемо мову про тварин свійських, які становили неодмінну складову “пейзажів” навіть центрів багатьох південноукраїнських міст (так, Павлоград був “знаменитий... своїми свинями, які після дощу у великій кількості ніжились зі своїми численними потомствами в чорному місиві липкої багноки на самій головній вулиці міста”³).

Найбільшій регламентації з боку міської влади були піддані правила утримання собак і боротьби з собаками бродячими. Між іншим, цим міста різьоме відрізнялися від населених пунктів інших типів, де відповідні питання не ставились. Тож намагання “цивілізувати” відповідну сферу можна вважати специфічною ознакою розвитку саме офіційних міст досліджуваного нами періоду.

Ще в першій половині 1860-х рр. проблемою бродячих собак серйозно опікувались у Миколаєві. Збереглася підписка міщанина Андрія Пруцького, дана ним у присутстві міської думи, якою він зобов'язувався “винищувати бродячих собак по місту шляхом отруєння”, за що дума мала сплачувати 30 крб. на місяць. На доказ результативності своєї роботи Пруцький мав щоденно пред'являти довіреній від думи особі вісім пар собачих вух⁴. У наступні роки відповідні дії набули розвитку і

¹ Обязательные постановления Одесской городской думы // Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1905 г. — Изд. “Ведомостей Одесского Градоначальства”. — Одесса: Тип. акционерного Южно-Русского о-ва печатного дела, 1905. — С. 197-198.

² Артезианские колодцы Таврической губернии // Новороссийский календарь на 1892 год издаваемый Одесским городским общественным управлением / Под ред. А.С. Бориневича. — Одесса, 1892. — С. 131-167; Давидович С. Города в Бессарабии и Новороссийском крае вообще // Живописная Россия. Малороссия и Новороссия... — С. 172; ДААРК — Ф. 26. — Оп. 2. — Спр. 1532. — Арк. 63-63 зв.

³ Бушин В.С. Нариси з історії Павлограда. — Дніпропетровськ: Ліра, 2004. — С. 130.

⁴ ДАМО. — Ф. 231. — Оп. 1. — Спр. 612. — Арк. 2-2 зв.

більш детальної регламентації. Зокрема до особи, яка брала на себе підряд на отруєння бродячих собак, став приставлятися поліцейський, зобов'язаний стежити, аби отрута “не була розкидана в неналежних місцях, наприклад на бульварі і т.п. місцевостях, а лише проміж бродячими собаками”¹. Були розширені і функції самих підрядників, які тепер, крім отруєння собак, мали ще й прибирати з вулиць палих тварин, для чого, зокрема, підрядник Сруль Губерман мав відкрити контору з вивіскою “Контора для заяв про палих тварин по м. Миколаєву”².

У 1865 р. міська поліція розробила, а Миколаївський військовий губернатор затвердив правила для домовласників, якими, зокрема, передбачалося: “не випускати з дворів собак, коней і худобу, крім того часу, коли остання ганяється на пасовисько чи до водопою, а свині, що бродять по вулиці, будуть забиватись на користь арештантів”³.

12 листопада 1880 р. затвердженою імператором думкою Державної Ради міським думам було надане право видавати обов'язкові постанови щодо заходів безпеки проти домашніх тварин⁴.

Статистика кількості покусаних скаженими тваринами людей, так само й інформація про діяльність міського підрядника щодо знищення бродячих собак і прибирання з вулиць палих тварин була складовою щорічних додатків до Всеїдданіших звітів Миколаївського градоначальника, що складалися на початку ХХ ст.⁵

12 грудня 1883 р. Одеська міська дума затвердила постанову “Про порядок і благочиння в публічних купальнях м. Одеси”, окремим пунктом якої обумовлювалася заборона водити в купальні собак та інших тварин⁶. Дещо згодом, 4 березня 1885 р. ця ж дума прийняла постанову “Про порядок і благочиння в публічних банях м. Одеси”, в якій містилась аналогічна заборона⁷.

Згідно ж з обов'язковою постановою Одеського градоначальника 1886 р. в межах градоначальства заборонялося випускати собак у всі громадські місця інакше як у намордниках або на прив'язі. Обумовлювалося, що порушники цієї постанови мають підлягати відповідальності в мировому суді, а ті собаки, які будуть виявлені на

¹ ДАМО. — Ф. 231. — Оп. 1. — Спр. 1212. — Арк. 15.

² ДАМО. — Ф. 231. — Оп. 1. — Спр. 1212. — Арк. 3.

³ ДАМО. — Ф. 231. — Оп. 1. — Спр. 645. — Арк. 3 зв.

⁴ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. LV. — Отд. I. — С. 680-681. (№ 61538).

⁵ Обзор Николаевского градоначальства за 1902 год... — С. 35.

⁶ Обязательные постановления, изданные Одесской городской думой // Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1894 год... — С. 445.

⁷ Обязательные постановления Одесской городской думы // Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1900 год... — С. 55.

вулицях, площах або в місцях громадських гулянь без господарів і намордників, підлягають знищенню¹.

Після того, як побачила світ низка узаконень, що запроваджували збір за утримання собак у деяких містах імперії², 1 грудня 1897 р. імператором була затверджена думка Державної Ради, якою встановлювалися загальні правила зборів за собак у містах, причому вирішення питання запровадження такого збору передавалося на розсуд міських дум³.

Було б помилкою робити узагальнення щодо впорядкування утримання домашніх собак і боротьби з бродячими собаками без урахування того, що стан опіки відповідними питаннями місцевої влади у різних містах регіону суттєво різнився, що обумовлювалось і рівнем самої активності міського самоврядування, і його фінансовими можливостями. Тож наведемо досить красномовну цитату зі статті газети “Юг”, яка змальовує ситуацію в Бериславі 1903 р.: “За кількістю собак наше місто заткнуло за пояс, здається, столицю Туреччини, де, як відомо, собаки ніколи не знищуються з огляду священного звичаю... Наш базар і наші вулиці нагадують собою справжній зоологічний сад, оскільки, крім нескінченної кількості собак, цими вулицями розгулюють і багато інших представників чотириноного царства: свині, корови, коні... Та гірше всього, що проти собак не вживається енергійних заходів, тим паче, що між ними уже давно завівся сказ... Належало б зробити розпорядження про поголівне винищення бродячих собак, інакше сказ їхній може загрожувати серйозною небезпекою для усього населення нашого міста”⁴.

Звернемо увагу, що умови утримання кішок такої регламентації, якої зазнавали умови утримання собак, не піддавалися, хоча любителів саме цих тварин у містах вистачало. Газета “Юг” у недільній хроніці за 16 січня 1903 р. повідомляла, що учаділа і загинула бериславська міщанка К. Єрмакова. Бідна жінка дуже любила котів, і в її квартирі завжди можна було нарахувати не менше десятка цих тварин; аби їх

¹ Обязательные постановления Одесского градоначальника // Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1894 год... — С. 409-410.

² ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XV. — С. 7. (№ 11220); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XV. — С. 738-739. (№ 12332); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XV. — С. 739. (№ 12333); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XV. — С. 740-741. (№ 12335); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XVI. — С. 6. (№ 12366); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XVI. — С. 6-7. (№ 12367); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XVI. — С. 8. (№ 12370); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XVI. — С. 10-11. (№ 12374).

³ ДАЗО. — Ф. 24. — Оп. 1. — Спр. 105. — Арк. 1-3 зв.; ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XVII. — С. 660-661. (№ 14719).

⁴ Цит. за: Бериславщина: рік 1903... — С. 71-72.

прогодувати, Єрмакова не соромилася випрошувати для них їжу в сусідів. “І ось саме ці улюбленці геть вигризли обличчя покійної так, що на ньому не лишилося ані шматочка м’яса; очі також були виїдені. Коли на ранок у квартиру небіжчиці явився пристав Дрімлюга, то його очам постала наступна картина: на трупі Єрмакової спокійнісінько сиділа кішка і продовжувала гризти вуха”¹.

Л.В. Кошман пише, що оскільки впродовж усього XIX ст. аграрна Росія домінувала над міською, місто відчувало великий вплив сільської округи як на економічні процеси, так і на культурний побут населення; “це багато в чому визначало схожість культурної ситуації в більшості провінційних міст”, що знаходило вияв, між іншим, у “відсутності типового міського благоустрою”². У цьому твердженні є раціональне зерно, і південноукраїнські матеріали також дають підстави стверджувати, що благоустрій деяких міст багато в чому був схожим із благоустроєм сільської місцевості, особливо якщо йдеться про передмістя. Втім, не досить зрозумілим використання Кошман терміна “типовий міський благоустрій”. Який же він “типовий”, якщо, як стверджує сама авторка, був відсутній “у більшості”? Скоріш за все Кошман бере за “типовий зразок” або сучасне розуміння благоустрою, або ж благоустрій тогочасних столиць (згадаймо, що сама авторка — москвичка). Втім, обидва підходи ми вважаємо хибними.

Загалом же і темпи, й успіхи благоустрою в різних містах південноукраїнського регіону суттєво різнились, обумовлюючись складним комплексом чинників.

Певною мірою знаковим містом Південної України в плані розгортання модернізаційних процесів (у тому числі — і в аспекті благоустрою) можна вважати Ялту, яка саме впродовж досліджуваного нами періоду пройшла шлях від скромного населеного пункту з півсотнею будинків, нерозвиненою інфраструктурою і віддаленими уявленнями про “блага цивілізації” до провідного курорту Російської імперії з першокласними готелями, водопроводом, каналізацією, організованим вивезенням сміття, впорядкованими тротуарами, освітленням тощо. Вельми показовою була діяльність “Товариства для сприяння розвитку зручностей життя в місті Ялті”³, сама назва якого доволі симптоматична. Тож доволі вдалим є використання щодо Ялти епітета “вітрина російського капіталізму”⁴. Причому це була вітрина, яка

¹ Цит. за: Бериславщина: рік 1903... — С. 9.

² Кошман Л.В. Город и городская жизнь в России XIX столетия... — С. 61.

³ Рьбицкий В.А. Пятидесятилетие Ялты... — С. 39.

⁴ Мальгин А.В. Русская Ривьера. — Симферополь: СОНАТ, 2004. — С. 94.

демонструвала як принади парадного боку життя імперії, так і його недоліки. Адже навіть при своїй виключній ролі в розвитку туризму, “обласканості” з боку імператорської родини та інших перевагах над іншими містами Півдня Ялта у сфері того самого благоустрою все ж мала чималі проблеми. Тож у плані і специфіки, і в той же час типовості курортної Ялти у порівнянні з іншими приморськими містами регіону досить влучною є характеристика, дана на самому початку ХХ ст. доктором Святловським: “Якщо дуже бувалу людину — туриста привезти, зав’язавши очі, в Ялту і розв’язати їх на якійсь Виноградній чи Лавровій вулиці, то він ні в якому разі не впізнає, що знаходиться в межах власної російської батьківщини. Все тут пахне європейською культурою, особливо при першому і, звичайно, поверхневому погляді. Поживе людина, придивиться, і, звичайно, ілюзія ця зникне. Замість Європи запахне, і дуже сильно, Азією. Але зате в інших курортах цей запах чути при першому в’їзді”¹.

На протилежному “полюсі” за досягненнями в розвитку можна поставити інше повітове місто, Перекоп, яке впродовж другої половини ХІХ ст. багато в чому втратило свої колишні позиції. У 1859 р. з Перекопа до Сімферополя було переведене Соляне правління, що стало відчутним ударом по місту. Ще раніше, у 1847 р., у зв’язку із введенням в дію нової дороги з материка в Крим через Чонгарський півострів Перекоп втратив монополію роль єдиних сухопутних “воріт Криму”. А в 1875 р. місто було обійдене стороною при прокладенні Лозово-Севастопольської залізниці². Як результат, місто певною мірою деградувало. Як зазначав єпископ Гермоген у 1887 р., “раніше тут були будинки казенного соляного відомства із дикого каменю, добутого з Перекопської фортеці, і розташовані в порядку, і широкі вулиці обсажені деревами. Тепер багато з цих будинків або продані на злом, і від них залишилися лише пустопорожні місця, завалені сміттям і щебенем, або стоять у руїнах, немовби постраждали від навали неприятеля”³. Навіть Вірменський Базар, який мав офіційний статус передмістя Перекопа, при цьому маючи більше населення і кращу інфраструктуру, все ж залишався “глухим городишком з незамошеними вулицями, в ньому були відсутні візники з екіпажами, було мало зелені... В 1904 р. з’явилися перші тротуари”⁴.

¹ Цит. за: Мальгин А.В. Русская Ривьера. — Симферополь: СОНАТ, 2004. — С. 108.

² Кружко Л.П. Армянск. Страницы истории... — С. 48-49.

³ Гермоген, єпископ. Таврическая епархия. — Псков: Тип. Губернского правления, 1887. — С. 337-338.

⁴ Кружко Л.П. Армянск. Страницы истории... — С. 50.

Принципово важливо підкреслити, що в другій половині XIX – на початку XX ст. у сфері благоустрою шлях модернізації торували не лише офіційні міста, але й інші міські поселення та сільська місцевість, чому чимало сприяла діяльність земств. Звичайно, як правило, “блага цивілізації” доходили в містечка та села у порівнянні з містами із запізненням, і ціла їх низка так і залишалася майже виключною прерогативою міст. Втім, певною мірою це обумовлювалося специфічністю по треб “міського простору” (зокрема варто згадати слова В.П. Семенова-Тян-Шанського про те, що тоді як міське вуличне і фабричне життя не може обходитися без штучного освітлення вночі, землеробські поселення сплять вночі “сном праведних”¹). Що ж до діяльності земств у сфері благоустрою, то вона, за оцінками сучасників, у низці випадків була ефективнішою за активність органів міського самоврядування. У секретному листі від 11 лютого 1887 р. начальник Херсонського жандармського управління писав: “Міські справи губернського міста Херсона йдуть вкрай погано, оскільки міський голова та члени управи думають тільки про свої кишені, анітрохи не піклуючись про потреби міста... Внаслідок такого ставлення до справи представників міського самоврядування для благоустрою міста як у санітарному, так і в інших відношеннях робиться дуже мало, а тим часом постійно витрачаються досить значні суми, робляться позики під заклад міської землі... Діяльність земства стоїть у всіх відношеннях набагато вище, і хоча в деяких повітах були зловживання, виключно серед нижчих земських діячів, але в цілому все ж таки видно прагнення представників земства принести посильну користь”².

Таким чином, освоєння “міського простору” у всіх розглянутих нами аспектах демонструвало звивистість і неоднозначність модернізаційних процесів у регіоні.

Підкреслимо, що зрозуміти специфіку цих процесів саме в межах “міського простору” можна лише при співвіднесенні відповідних аспектів, що в той самий час мали місце як у міських поселеннях різних типів, так і в сільській місцевості. При цьому доволі чітко простежується тенденція “асинхронності”, розбіжність темпів розгортання модернізаційних процесів у низці розглянутих сфер освоєння простору офіційних міст, інших міських поселень і поселень сільських.

Сам розвиток інфраструктури, благоустрою був однією зі знакових складових урбанізаційних процесів і формування рис “міського образу

¹ Семенов-Тян-Шанский В.П. Города деревня в Европейской России... — С. 54.

² ДАХО. — Ф. 317. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 4-5.

життя”. Причому йдеться не виключно про офіційні міста, але й про населені пункти інших типів.



2. “Економічні функції” і місце міських поселень в еволюції промисловості, транспортної мережі, торгівлі, фінансової сфери та сільського господарства в регіоні

Із певною умовністю розглянути в попередньому підрозділі формування меж, розвиток структури забудови і благоустрій міських поселень можна розцінювати як внутрішньоміську діяльність, спрямовану переважно на задоволення внутрішніх потреб городян. У той же час, як нами вже зазначалося, доволі поширеною в історіографії є точка зору, що “виправдовують буття міста” ті функції, та діяльність, що спрямовані на зовні, на зв’язок із зовнішнім для міста світом. Тож доцільно звернутися до таких сфер, як промисловість, транспорт (не внутрішньоміський), торгівля, фінанси, сільське господарство, в еволюції яких наочно і проявлялася зміна ролі міст у господарському розвитку Півдня.

Характеристика стану економіки, більш чи менш детальний фактаж щодо кількості промислових, торговельних та фінансових закладів, обсягів виробництва, наявності шляхів сполучення тощо присутній чи не в кожному виданні, присвяченому конкретному місту регіону. Тож, не маючи на меті реконструкцію та опис економічного розвитку кожного південноукраїнського міста, ми вважаємо за доцільніше звернутися до таких вкрай важливих аспектів урбанізаційних процесів, як зміни в “економічних функціях” міських поселень, провідні тенденції в їхньому економічному розвитку, специфіка модернізаційних процесів в економічній сфері міських поселень Південної України у порівнянні з сільською місцевістю Півдня і міськими поселеннями інших регіонів.

Звернемо увагу, що оскільки проблеми земельної власності найтіснішим чином пов’язані із визначенням меж міських поселень та освоєнням “міського простору”, відповідний аспект нами розглядався в попередньому підрозділі. Тут же ми звернемося до деяких інших аспектів розвитку сільського господарства в міських поселеннях, без яких картина “економічної діяльності на зовні” виглядатиме спотворено.

Для з’ясування і тенденцій в економічному розвитку південноукраїнських міст, і специфіки останніх як на фоні загальноімперської ситуації, так і в порівнянні з відповідними показниками щодо неміських поселень, доречно звернутися до вже

згадуваної нами в другому розділі класифікації міст за видами діяльності, або за їх функціями, використаної Б.М. Мироновим.

Підрахунки станом на початок досліджуваного нами періоду дають наступну картину. Із 38 південноукраїнських міст, дані про які систематизовані у виданні “Економічний стан міських поселень Європейської Росії в 1861–1862 р.”, аграрними були 31,58 %, адміністративно-військовими — 26,32 %, змішаними — 26,32 %, промисловими — 7,89 %, торговими — 7,89 %¹.

Важливо співвіднести результати наших підрахунків щодо міст Південної України із картиною по всій європейській частині Російської імперії. За підрахунками Б.М. Миронова, тут найбільше було промислових міст (43 %), далі йшли аграрні (22 %), змішані (20 %) і торгові (10 %), адміністративно-військові міста (5 %). Важливо, що міста різного функціонального призначення різнились між собою за всіма ознаками: економічною орієнтацією, чисельністю мешканців, соціально-професійним складом населення, структурою виробництва, кількістю землі, розмірами міського бюджету тощо.

Наведена картина може служити “зрізом”, відправною точкою для простеження як безпосередньо еволюції функцій міст, так і в цілому тенденцій в економічному розвитку південноукраїнських міських поселень у 1861 – 1904 рр.

За формулюванням Даніеля Бровера, в період після 1861 р. економічне зростання міст Російської імперії ставало все менше і менше продуктом дій держави і все більше — соціальним творінням, результатом діяльності працелюбного, мобільного населення, яке прагнуло адаптувати економічні та соціальні практики до своїх потреб і до можливостей міського життя. Моделі для “нового стилю урбанізму” поставали з індустрії, науки та технології, так само як і з нових західних концепцій “цивілізованого міста”. “Російські імперські урбанізаційні плани ставали анахронізмами, коли суспільне втілення прогресу набувало форм парового двигуна”².

При вивченні промислової функції міських поселень регіону принципово важливою є теза Патриції Герлігі про те, що індустріалізація, як правило, була важливим чинником не в момент заснування міста, але

¹ Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-62 г. — Часть 1. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1863. — С. 1-46; Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-62 г. — Часть 2. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1863. — С. 1-47, 1-48; РГИА. — Ф. 1287: Хозяйственный департамент Министерства внутренних дел. — Оп. 39. — Спр. 1488-1491.

² Brower Daniel R. The Russian City between Tradition and Modernity... — P. 40.

впродовж наступної, специфічної стадії в процесі урбанізаційного зростання. Хоча адміністративна, торгова, культурна функції були важливі у формуванні урбаністичних осередків і хоча міста могли виживати як виключно адміністративні, комерційні чи культурні центри, саме індустріалізація давала імпульс для міцного урбанізаційного зростання. В Україні, як і в усьому світі, індустріалізація зробила непересічний внесок у виникнення “перших справді великих, справді модерних міст”¹.

Для промисловості південноукраїнських губерній середини XIX ст. було характерним збереження тієї спеціалізації регіону, що сформувалась у першій половині століття: 1) переробка сільськогосподарської продукції та 2) виробництво будівельних матеріалів. У 1853 р. з 365 заводів і фабрик міст 115 представляли перший напрямок і 103 — другий, що становило відповідно 31,5 % та 28,2 %. Водночас поступовий розвиток зернового напрямку сільського господарства зумовив збільшення кількості млинів у містах². Згідно з даними, наведеними укладачами військово-топографічних описів середини XIX століття, найбільшими промисловими центрами на той час були Одеса (44 заводи та фабрики), Херсон (30), Єлисаветград (35), Катеринослав (29), Бахмут (28).

У містах розміщувалися великі промислові об’єкти регіону, які будувалися за підтримки держави. Разом із тим, зростала кількість приватних промислових об’єктів. Мало місце освоєння природних копалин, хоча обсяги видобувної промисловості ще залишалися відносно незначними. Невеликими залишались і в цілому обсяги промислового виробництва регіону³. Разом із тим, згідно з висновками В.П. Ващенко, промисловість зосереджувалася переважно саме у містах Південної України. За його підрахунками, станом на 1857 р. вартість промислової продукції, виготовленої в містах Катеринославської губернії, становила 95,8 % вартості продукції всіх приватних промислових підприємств. Станом на 1859 р. цей же показник для Херсонської губернії склав 87 %⁴.

¹ Herlihy Patricia. *Ukrainian Cities in the Nineteenth Century // Rethinking Ukrainian History / Ed. by Rudnytsky Ivan L. — Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies. The University of Alberta, 1881. — P. 153.*

² Новоросійський календарь на 1854 год. — Одесса, 1853. — С. 75-96.

³ Константінова В.М. Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – 1853 р.: дис... — С. 159-165.

⁴ Ващенко В.П. Развитие капиталистической промышленности и торговли в городах юга Украины в дореформенный период (конец XVIII в. – 1861 г.): автореф. дис. на соискание

Настання пореформених часів не знаменувало собою одночасних стрімких змін у промисловому розвитку всіх південноукраїнських міст.

Вельми показово, що абсолютна більшість із виявлених нами у Повному Зібранні 271 узаконення за 1861 – 1904 рр. щодо промислових товариств на півдні України побачила світ у 1880 – 1890-і рр.

Згідно з висновками С.Б. Надібської початок більш чи менш значного підйому промисловості в південноукраїнських губерніях припадає на 1880-і рр. За даними, наведеними Світланою Богданівною, впродовж пореформеного періоду обсяг промислового виробництва Катеринославської губернії зріс у 15 разів, а Херсонської — в 11 разів, причому більша частина приросту припала на Одесу. Разом із тим, тримаючи першість серед усіх міст за обсягами промислового виробництва, за темпами його зростання Одеса поступалася Катеринославу, Луганську та Миколаєву¹. В цьому плані заслуговують на увагу, з одного боку, висловлена Д. Атласом думка про те, що “до епохи Великих реформ закінчився золотий вік” Одеси², і промовиста назва підрозділу книги Стівена Ципперштейна “Підйом інших новоросійських міст і зміна економічного становища Одеси”³, а з іншого, — теза про те, що Катеринослав — один із “найбільш яскравих прикладів тієї майже казкової швидкості, з якою здійснювалося перетворення нікчемних провінційних городишек на величезні, багатолюдні торговельно-промислові центри”⁴.

Упродовж досліджуваного нами періоду відбулися помітні зрушення в структурі промислового виробництва і низки окремих міст регіону, і Південної України в цілому.

Великою мірою це було пов’язане з розвитком важкої індустрії і добувної промисловості, що стало однією з знакових рис економіки Південної України на загальноімперському тлі. Вивчаючи місце індустріального Донбасу в історії розбудови Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. І.В. Довжук дійшов висновків, що на рубежі століть Донецький басейн перетворився на величезний центр важкої промисловості, чий розвиток характеризувався більш високими, у порівнянні із загальноімперськими, темпами розвитку та рівнем

учен. степені канд. ист. наук: спец 07571 “История СССР” / В.П. Ващенко. — Одесса, 1972. — С. 12.

¹ Надібська С.Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861-1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): автореф... — С. 11.

² Атлас Д. Старая Одесса, ее друзья и недруги. — Одесса: Типо-литография “Техник”, 1911. — С. 66.

³ Ципперштейн С. Евреи Одессы: История культуры, 1794-1881... — С. 145.

⁴ Цит. за: Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А.Г. Болєбуха... — С. 212.

концентрації виробництва. У процесі буржуазної модернізації Донбас став одним із найбільших центрів видобутку мінерального палива не тільки в Російській імперії, але і в Європі. Донбас зайняв пріоритетне місце в підросійській Україні і з металургійного виробництва. Перше місце в Україні по виготовленню чавуну та випуску сталейних рейок займав Юзівський завод¹. За підрахунками, наведеними А.Х. Маргуловим, з 1885 по 1900 р. питома вага Донецького басейну в загальноімперській виплавці чавуну зросла в 6 разів і склала 36 %. З 1889 по 1900 р. видобуток вугілля зріс з 189 млн. пудів до 672 млн. пудів, склавши 68,7 % загальноімперського вуглевидобутку. Швидкими темпами розвивалася хімічна промисловість. Загалом у 1900 р. в Донбасі працювало близько 300 підприємств різних галузей промисловості, причому вагомою була роль іноземних інвестицій у зведенні великих підприємств². Потужним центром залізорудної промисловості став Криворізький басейн.

При цьому і по відношенню безпосередньо до міських поселень залишається справедливою теза, що індустріалізація Південної України не набула всебічного, економічно-збалансованого характеру³.

Важливо, що попри поступовий відхід від спеціалізації міської промисловості на переробці сільськогосподарської продукції, міста Південної України і в цій сфері багато в чому продовжували домінувати над сільською місцевістю. Як приклад можна навести той факт, що обидва заводи Херсонської губернії, на яких наприкінці XIX ст. виготовлявся цукор-рафінад, розташовувалися в Одесі, звідки він і постачався до всіх портів Чорного й Азовського морів, на Кавказ, у Закаспійську область і Персію⁴.

Для розуміння значення міської промисловості для розвитку економіки сільської місцевості важливо підкреслити, що саме в містах розташовувалася переважна більшість підприємств, які виготовляли сільськогосподарську техніку.

Упродовж періоду, що нас цікавить, відбулися серйозні зміни ролі міських поселень Півдня в загальногубернському промисловому виробництві. За підрахунками, наявними в дисертації С.Б. Надібської, на

¹ Довжук І.В. Індустріальний Донбас в історії розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): Монографія... — С. 355, 358.

² Маргулов А.Х. Урбанізація Донбасу у 1861-1917 рр.: автореф... — С. 10.

³ Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція... — С. 30.

⁴ Статистико-економічний обзор Херсонской губернии за 1897 год. Год одиннадцатый... — С. 109.

кінець XIX ст. вартість промислової продукції, виготовленої в містах і містечках Херсонської губернії, становила 89,3 %, від загальногубернської, що демонструвало зростання ролі міст у порівнянні з серединою XIX ст., у той час як вартість продукції підприємств усіх міст Катеринославської губернії становила лише 19,9 %, що свідчило про протилежну тенденцію, безумовно, пов'язану із концентрацією частини промисловості губернії (передусім — добувної і металургійної) у сільській місцевості¹. Не заперечуючи наявності щодо Катеринославської губернії відповідної тенденції, яка мала місце станом на кінець XIX ст. у порівнянні з серединою століття, мусимо поставити під сумнів коректність наведених С.Б. Надібською підрахунків. Для цього звернемо увагу на опубліковані і проаналізовані Д. Лінтварьовим дані офіційної статистики за 1888 – 1898 рр. Згідно з ними, тоді як у 1888 р. на повіті Катеринославської губернії припадало 77 %, а на міста — лише 23 % промислового виробництва, то в 1898 р. відповідні показники вже склали 40,3 % і 59,7 %. Це дало підстави Д. Лінтварьову зробити висновок, що “як і належало очікувати, фабрично-заводська промисловість Катеринославської губернії переноситься все більше і більше в міста, залишаючи позаду себе і відтісняючи на задній план промисловість позаміську”². Вкрай важливо, що в цих підрахунках як міста бралися лише населені пункти, що мали такий статус офіційно. Зміни ж у відсотковому співвідношенні частки міст і повітів великою мірою обумовлювалися потужним зростанням промислового потенціалу безпосередньо губернського центру.

Аналізуючи промисловий розвиток українських земель 1860 – 1897 рр., І.К. Вологодцев дійшов висновку, що промисловість змогла стати дійсно активним чинником урбанізації тільки в останнє десятиліття цього періоду. Причому серед основних аргументів на користь цієї тези називається саме виникнення й активне зростання в цей час “індустріальних міських поселень”, що брали свій початок від фабрично-заводських поселень при “металургійних гігантах-заводах” (Єнакієво, Алчевськ, Краматорська, Дружківка), а також інтенсивний розвиток тих поселень, що виникли раніше (Юзівка). При цьому Вологодцев відзначає, що згідно з матеріалами опублікованого на підставі даних перепису 1897 р. видання “Населені місця Російської імперії в 500 та більше

¹ Надібська С.Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861-1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): дис... — С. 95-96.

² Лінтварев Д. Фабрично-заводская промышленность Екатеринославской губернии // Екатеринославская губерния. Выпуск первый. Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 год.. — С. 142.

мешканців” саме Катеринославська губернія (а точніше — територія Донбасу в її межах) мала першість серед усіх губерній України як за чисельністю, так і за кількістю населення заводських, фабричних, залізничних, рудничних селищ¹. Підкреслимо, що ці населені пункти, попри їхнє економічне значення і несільськогосподарську спеціалізацію не мали статусу міських поселень. Втім, саме в досліджуваній нами період було закладено економічне підґрунтя для того, аби вони згодом перетворилися на міста. Показово, що в наведеному Володимиром Подовим і Віталієм Курило “Списку міст Донбасу, які стали відомими з XIX ст.”² присутні 26 сучасних міст Донецької і 17 — Луганської областей. Причому, за нашими підрахунками, до 1905 р. офіційний статус міст мали лише 6,7% з них.

У плані оцінки взаємозв'язку урбанізації та індустріалізації вельми важливою є теза О.С. Сенявського про те, що міста Російської імперії значною мірою виростили не з потреб території, як економічні, культурні та інші центри, а з потреб держави, і тільки економічний сплеск кінця XIX – початку XX ст. дав поштовх деяким “природним” двигунам міського розвитку³. В цьому ж ключі пише і Ричард Роуланд, у результаті дослідження доходячи висновку, що слабкий зв'язок між міграцією селян до міст та індустріалізацією віддзеркалював слабкий зв'язок між урбанізацією та індустріалізацією наприкінці XIX ст.⁴, а в роботі “Урбанізація в Росії та СРСР, 1897 – 1966”, написаною спільно з Робертом Льюїсом, взагалі стверджуючи, що вплив індустріалізації на урбанізацію в цілому був незначним, й індустріалізація стала важливим чинником зростання міст тільки наприкінці періоду 1897 – 1926 рр.⁵

Підкреслимо, що наведені висновки робилися стосовно Російської імперії (пізніше — Радянського Союзу) в цілому. Втім, вивчення розвитку промисловості Південної України дає нам підстави погодитись із Роджером Тейдом, що такі висновки не є коректними по відношенню до “Новоросії”, де індустріалізація мала значно вагоміший вплив на урбанізацію⁶.

¹ Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины... — С. 114.

² Подов В.И., Курило В.С. История Донбасса: В 3 т. — Т. II. Донбасс в XIX веке. — Луганск: Альма-матер, 2004. — С. 256-257.

³ Сенявский А.С. Урбанизация России в XX веке... — С. 55.

⁴ Rowland Richard H. Urban In-Migration in Late Nineteenth-Century Russia // The City in Russian History / Ed. by Hamm Michael F. — Lexington: The University Press of Kentucky, 1982. — P. 122.

⁵ Цит. за: Thiede Roger L. Industry and Urbanization in New Russia from 1860 to 1910... — P. 137.

⁶ Thiede Roger L. Industry and Urbanization in New Russia from 1860 to 1910... — P. 137.

Зміна ролі міських поселень у господарському розвитку Південної України найтіснішим чином була пов'язана із розбудовою шляхів сполучення в регіоні, які доцільно розглядати як складову загальноімперської, а в деяких аспектах — і світової транспортної мережі, що формувалась.

Знаковою характеристикою досліджуваного періоду стало бурхливе зростання залізничної мережі.

Певним індикатором такого зростання слугує рівень тієї уваги, який приділявся будівництву залізниць законодавчою владою, що простежений нами за матеріалами Повного Зібрання. Зокрема в період з 19 лютого 1861 р. по 15 червня 1870 р. побачили світ 27 узакошень щодо залізниць на території Південної України¹, з 16 червня 1870 р. по 28 лютого 1881 р. — 32, з 1 березня 1881 р. про 10 червня 1892 р. — 47, з 11 червня 1892 р. по 31 грудня 1904 р. — аж 121 узакошення. Серед аспектів, стосовно яких з'явилося найбільше законодавчих документів, назвемо відчуження земель під залізницю та залізничні станції (87 узакошень), утворення та діяльність товариств із прокладення та експлуатації залізниць (41), безпосередньо прокладення та експлуатацію залізниць (35), організацію перевезення по залізницях речей та пошти (15), викуп залізниць державою (5).

Не зупиняючись на динаміці розбудови залізничної мережі Півдня, що вже знайшла докладне викладення в історіографії², приділимо увагу деяким моментам, принципово важливим при вивченні урбанізаційних процесів.

Ми не можемо погодитись із тезою в цілому доволі глибокої і продуманої монографії І.В. Довжука про те, що конфігурація залізниць в Україні визначалася, передусім, військово-стратегічними міркуваннями

¹ Константінова В.М. Від селянської до міської реформи: матеріали щодо міст Південної України в Повному Зібранні законів Російської імперії // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. — Херсон: Видавництво ХДУ, 2010. — Вип. 31 – 32. — С. 91.

² Див., зокрема: По Екатерининской железной дороге...; Пономаренко Р.О. Развитие железнодорожного транспорта Півдня та Сходу України в другій половині XIX століття – на початку XX століття: автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 “Історія науки і техніки”. — К., 2007. — 21 с.; Довжук І.В. Індустріальний Донбас в історії розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): Монографія... — С. 95-108, 156-173; Мирончук В.Д. Історія Катерининської залізниці (остання чверть XIX – початок XX століття): Нарис. — Дніпропетровськ: б. в., 2003. — 52 с.; Шаригіна О.А. Історіографія розвитку залізничного та морського транспорту на півдні України у другій половині XIX – на початку XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2010. — Вип. XXVIII. — С. 464-468.

імперського уряду, який не цікавили потреби місцевого економічного життя¹.

У цьому плані заслуговує на увагу висновок Райнера Лінднера, що будівництво залізниць і мостів аж ніяк не було інструментом імперських територіальних амбіцій, який насаджувався “згори”².

Не будучи великою прихильницею методи “заперечення одного авторитету посиланням на іншого”, для аргументації нашої незгоди з позицією І.В. Довжука звернемо увагу на два аспекти.

По-перше, сама практика влаштування залізничних гілок на Півдні демонструвала все зростаючу роль економічного, а не військово-стратегічного чинника в цьому процесі, і прокладання залізниць до промислових поселень Донбасу — яскравий тому приклад (при цьому ми аж ніяк не заперечуємо зв'язок економічних і військово-стратегічних інтересів мілітаризованої Російської імперії).

По-друге, міські громади не залишались осторонь обговорення питання про напрямок прокладення залізниць. Більше того. Як свідчать і матеріали місцевої та регіональної преси, і документи органів міського самоврядування чи не більшості міст Півдня, сама міська історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. певною мірою може розглядатися саме як історія боротьби навколо відповідного питання.

Зокрема досить показовим зразком тієї полеміки, що іноді доходила до справжньої “інформативної війни”, яка супроводжувала, а точніше, передувала прокладенню тієї чи іншої залізничної гілки територією Південної України, служать систематизовані і видані нами публікації “Одеського Вісника” щодо Бердянська 1861 – 1893 рр.³

Причина ж такої небайдужості городян до питання залізничного будівництва цілком очевидна — від того, чи пройде залізниця через конкретний населений пункт, великою мірою залежали перспективи його економічного, та й не тільки, розвитку. Ми вже згадували про те, що в період, який нас цікавить, у багатьох відношеннях деградував Перекоп, великою мірою — і через те, що він був “обійдений” залізницею з материка в Крим. Натомість міста, через які залізниця пройшла, стрімко

¹ Довжук І.В. Індустріальний Донбас в історії розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): Монографія... — С. 4.

² Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр... — С. 300.

³ “Кращий порт Азовського моря”. Літопис історії Бердянська очима кореспондентів “Одеського Вісника” (1861 – 1875 рр.) // Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константінова. — Бердянськ – Таганрог: РА “Тандем-У”, 2007. — 360 с.; “Повітова столиця”. Літопис історії Бердянська очима кореспондентів “Одеського Вісника” (1876 – 1893 рр.) // Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константінова. — Бердянськ – Невинномиськ: РА “Тандем-У”, 2007. — 339 с.

розвивалися. Показовим є формулювання, вжите купцями та промисловцями Олександрівська у 1902 р. в клопотанні до міського голови про відкриття в місті відділення Державного банку: “До 1873 року, тобто до будівництва Лозово-Севастопольської залізниці, Олександрівськ був незначним городком з населенням в 6000 душ, в якому не було жодного фабричного підприємства, торгівля була в зародковому стані, рух по Дніпру був самий мізерний... Тепер у ньому нараховується, разом із передмістями, до 35000 мешканців, а про велику торгово-промислову діяльність його свідчать існуючі в ньому 8 парових млинів..., 7 заводів землеробських машин і знарядь, 10 великих майстерень..., 30 майстерень меншого розміру, 1 лісопилний, 1 броварний і 3 миловарних заводи, до 350 магазинів і лавок..., 5 цегельних і черепичних заводів...”¹.

При вирішенні питання про напрямок прокладення залізниці офіційний Петербург цікавився думкою місцевих органів самоврядування. Була здійснена і спроба впорядкування подання відповідних клопотань: у 1899 р. губернські і повітові земські управи, міські управи і старости через губернські правління одержали циркуляр, в якому повідомлялося, що при розгляді в спеціальній комісії Міністерства фінансів справ про будівництво нових залізниць, а також при їх обговоренні в інженерній раді Міністерства шляхів сполучення нерідко викликаними для з’ясування місцевих обставин представниками самоврядування висловлюються думки і клопотання, невідомі присутнім у цих комісії та інженерній раді представникам Міністерства внутрішніх справ. Тож, зокрема, Херсонський віце-губернатор розпорядився, аби відтепер земські і міські заклади передавали через губернське керівництво всі наявні у них відомості до господарського департаменту Міністерства внутрішніх справ².

Для характеристики урбанізаційних процесів вкрай важливо, що розгортання залізниць слугувало потужним чинником урбанізації регіону в цілому, а не лише економічного розвитку безпосередньо міст. Такі населені пункти несільськогосподарського спрямування, як залізничні станції, ставали центрами економічного життя округи, оскільки саме до них спрямовувалися товаропотоки (навіть певною недооцінкою можна вважати тезу про те, що з проведенням “Бердянської залізниці” навколо залізничних станцій утворилися райони тяжіння до неї хлібних потоків діаметром 15 – 20 верст³). Саме прокладання залізниці через той чи

¹ ДАЗО. — Ф. 24. — Оп. 1. — Спр. 166.

² ДАКО. — Ф. 78. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 10-10 зв.

³ ДАЗО. — Ф. 24. — Оп. 1. — Спр. 113. — Арк. 42-42 зв.

інший повіт слугувало формуванню важливого каналу зв'язку його населення з навколишнім світом, передусім із містами, що, у свою чергу, сприяло поширенню міського образу життя. Якщо підсумовувати, маємо констатувати, що завдяки залізницям місто ставало “ближчим” до села, хоча ми аж ніяк не схильні переоцінювати масштаби такого “зближення”.

Симптоматично, що переваги, які давали залізниці, чудово усвідомлювали не тільки городяни, а й мешканці сільської місцевості, у тому числі — і землевласники.

Досить показовим у плані значення залізниць для сільської місцевості є спостереження, зроблене щодо населених пунктів Анан'ївського повіту: “з часу визволення селян і прокладення Одесько-Бірзулово-Єлисаветградської лінії залізниці деякі поселення, особливо ті, що лежать по цій лінії, суттєво зросли, тоді як інші не тільки не розвинулись, але навіть прийшли в занепад”¹.

Заслугує на увагу висновок Л.Г. Мельника про те, що головним результатом технічного перевороту на транспорті, який мав місце у 1860–1890-х рр., стало утворення залізницями, річковим і морським (каботажним) пароплаванням “єдиної механічної транспортної мережі” України, внаслідок чого виникли транспортні вузли, в яких сходилися різні шляхи сполучення (Одеса, Катеринослав, Миколаїв, Олександрівськ, Маріуполь, Херсон та інші). Сам “механічний транспорт”, тобто залізниця і пароплави, сприяв прискоренню та поглибленню технічної революції, викликав до життя низку галузей важкої індустрії (виробництво рейок, транспортне машинобудування тощо)². Висновок у цілому слушний, хоча виникає сумнів щодо доцільності включення в перелік транспортних вузлів Херсона. Адже дослідження, а отже, і висновки, Л.Г. Мельника стосуються 60-х–початку 90-х рр. XIX ст., тоді як залізниця пройшла через Херсон лише на початку XX ст., хоча боротьба навколо відповідного питання точилася ще з 1870-х рр.³ Тож Херсон до 1907 р. залишався важливим центром водного, але не залізничного сполучення, тоді як усі інші перелічені міста насправді являли собою транспортні вузли, де перетиналися водні та залізничні шляхи.

¹ Иващенко М. Исторический очерк Ананьевского уезда и г. Ананьева. — 1895. (Машинопис). — С. 14.

² Мельник Л.Г. Промышленный переворот на Украине (60-е – начало 90-х XIX столетия): автореф. дис. на соискание учен. степени доктора ист. наук / Л.Г. Мельник. — К., 1972. — С. 33.

³ Отчет Херсонской городской управы за 1900 год.. — С. 277-294.

Така комбінація була вельми бажаною фактично для кожного міста-порту.

З огляду на значення залізниць цілком зрозуміле незадоволення мешканців Севастополя, який був “незаслужено обділений” проведенням до нього залізниці на користь Азовських портів (Таганрога), що, на думку севастопольців, переслідувало особисті інтереси деяких можновладців і було безглуздим, оскільки порти цього “озера” чи не на півроку замерзають¹.

Зрозумілі і мотиви клопотання уповноважених Херсонської міської думи перед головою Ради Міністрів, які просили відхилити клопотання Фальц-Фейна і Скадовського про прокладення залізниці до Скадовського порту, що могло відтягнути товаропотоки від Херсона².

Що ж стосується безпосередньо водного сполучення в регіоні, то в його розвитку ще більше, ніж у перипетях розбудови залізничної мережі, відобразилися складності переходу імперії до індустріального суспільства, пов’язані з розгортанням модернізаційних процесів у рамках старих політичних і суспільних структур в умовах збереження поліцейсько-авторитарного режиму; з прагненням держави тримати під цілковитим контролем розвиток економіки; з непослідовністю і незавершеністю реформ; нарешті, з недостатньою розвиненістю внутрішнього ринку і перманентним браком капіталів³.

Ці складності певною мірою відбилися і в законодавстві, що регулювало експлуатацію водних шляхів сполучення Південної України (у Повному Зібранні нами виявлено 47 узаконень щодо пароплавств і товариств, які займалися водними перевезеннями в регіоні; 19 узаконень по лініях водного сполучення в регіоні та зв’язках портів Півдня з іншими портами; 25 — стосовно суден південноукраїнських портів Чорного та Азовського морів).

Серед важливих проблем, пов’язаних із розвитком водного сполучення в регіоні, дослідники звертають увагу на його значно меншу державну підтримку в порівнянні з тією підтримкою, що надавалася розвитку залізниць, на суперечливість поєднання протекціоністських заходів відносно малого каботажу і відсутності відповідних обмежень

¹ Палимпсестов И. Возражающийся Севастополь... — С. 199-203.

² ДАХО. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 5-6 зв.

³ Шляхов О.Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну: 90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.: Монографія. — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. — С. 16-17; Шляхов О.Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну в модернізаційних процесах кінця XIX – початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.Б. Шляхов. — Дніпропетровськ, 2004. — С. 16-17.

для великого каботажу і тим більше — “далекого плавання”, на недостатню продуманість митної політики, що суттєво впливала на економічне благополуччя портів, на недоліки річкових комунікацій тощо¹.

Одночасно звертається увага і на досягнення південноукраїнського регіону у відповідній галузі, зокрема на те, що до середини 80-х рр. XIX ст. пароплави вже практично витіснили вітрильні іски із закордонного плавання; що за темпами технічного перевороту Чорноморсько-Азовський торговий флот помітно випереджав інші басейни імперії, так само як стрімкими темпами розвитку парового флоту позначилось і судноплавство ріками регіону²; на те, що зростання інтенсивності річкового судноплавства було сталим чинником зростання товарообігу та пасажироперевезень³; нарешті, на те, що чорноморські й азовські порти спрямували торгівлю інших регіонів України, яка до того була зорієнтована відповідно на Росію і Польщу, в одному, південному напрямку, що було вирішальним кроком до економічної інтеграції українських земель; через ці ж порти економіка України включилася в міжнародний розподіл праці⁴.

Ми ж наголосимо на обставині, принципово важливій для розуміння специфіки саме урбанізаційних процесів: центрами морського мореплавства на півдні України в абсолютній більшості були офіційні міста, і лише як виняток — населені пункти, які ще не мали такого статусу (йдеться, зокрема, про Скадовськ). У той же час ми не можемо зробити такого узагальнення щодо ролі офіційних міст у розвитку річкового сполучення. Тут в утриманні пристаней, суден помітною була роль поселень з іншим статусом. Між іншим, це уможлилювало виконання річковою мережею функції каналу взаємин “село – місто”. У цьому плані показовим було укладення договорів між Херсонською

¹ Коновалов Ю.П. Морской торговый флот России в период промышленного капитализма. 60-е – середина 90-х гг. XIX в. (На материалах Черноморско-Азовского бассейна): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 “История СССР” / Ю.П. Коновалов. — Одесса, 1981. — С. 16-18; Кривко І.М. Розвиток річкового транспорту на півдні України у другій половині XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя: Просвіта, 2006. — Вип. XX. — С. 75.

² Коновалов Ю.П. Морской торговый флот России в период промышленного капитализма. 60-е – середина 90-х гг. XIX в. (На материалах Черноморско-Азовского бассейна): автореф.. — С. 18-19; Золотов В.А. Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XVIII – XX вв.: автореф.. — С. 25-26.

³ Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр... — С. 307.

⁴ Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Історичні есе. — Т. 1. — К., 1994. — С. 155; Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція... — С. 31.

міською управою і Голопристанською сільською громадою про здачу селянам в оренду частини міської пристані Херсона для швартування там їх пароплавів, а також про здачу в оренду місту частини пристані в Голій Пристані для швартування суден, що курсують між цим населеним пунктом та Херсоном¹.

Маємо підстави стверджувати, що в період, який нас цікавить, прокладання та модернізація сухопутних шляхів на півдні України відіграло в порівнянні із розбудовою залізничної мережі другорядне значення. Певною мірою це відобразилось і в матеріалах Півного Зібрання, де за період з 19 лютого 1861 р. по 15 червня 1870 р. нами виявлено лише 2 узаконення щодо сухопутних шляхів сполучення на території Південної України (обидва стосуються Сімферопольського шосе), з 16 червня 1870 р. по 28 лютого 1881 р. — 5 (також переважно щодо кримських шосейних доріг), з 1 березня 1881 р. по 10 червня 1892 р. — 3, з 11 червня 1892 р. по 31 грудня 1904 р. — також 3 законодавчі документи.

Попри це, ми вважаємо неприпустимим ігнорування ролі сухопутних шляхів у розвитку міст. У цьому плані некоректним видається підхід С.Б. Надібської, яка, декларуючи прагнення дослідити соціально-економічний розвиток міст Південної України 1861–1900 рр. на матеріалах Херсонської і Катеринославської губерній, підрозділ “Розвиток транспортної мережі регіону та будівництво залізниць” практично повністю звела до висвітлення лише останнього аспекту² (та й те з доволі сумнівними тезами на кшталт того, що “увесь південь України вкрився сіткою залізних доріг, які в першу чергу пов’язали між собою основні міста”, що суперечать застосованій самою дослідницею типології, згідно з якою міст у двох губерніях було лише сім, і серед них — Херсон, який, як нами вже зазначалось, одержав залізницю лише в 1907 р.).

Безумовно, стан шляхів Південної України залишав бажати кращого, що негативно відбивалося на багатьох аспектах життя навіть тих міських поселень регіону, які мали вихід до водних шляхів сполучення, не кажучи вже про населені пункти, що знаходились у віддаленні від водних шляхів і залізниць. Досить показовими є кореспонденції газети “Юг” від 26 лютого і 13 листопада 1903 р. щодо міста Берислава: “Нарешті відкрилась навігація, і бериславцям видалася давно очікувана можливість подивитися на світ Божий, який за кілька зимових місяців геть був від

¹ Отчет Херсонской городской управы за 1900 год... — С. 61-69.

² Надібська С.Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861-1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): дис... — С. 97-108.

нас відрізаний, й ті, кого невмолима доля змушувала здійснити подорож до Херсона, на відстань 70 вер. від нашого міста, мав би, про всяк випадок, залишити удома дружині духовний заповіт, бо у горезвісних омнібусах їхати було небезпечно”¹; “З 1-го листопада припинилася у нас доставка поштової кореспонденції на пароплавах РТПІТ, і ми пошту отримуємо лише 3 рази на тиждень, а якщо поштові коні де-небудь по дорозі зав’язнуть, то пошта отримується і раз на тиждень. Таким чином, з 1-го листопада на цілих 5 місяців ми геть відрізані від усього світу”².

Про те, що ситуація в Бериславі не була чимось унікальним, свідчить вивчення публікацій бердянських кореспондентів “Одеського Вісника”, які багато чого кажуть про специфіку “життя провінційного міста”. Наведемо лише кілька цитат: “Зима — мертвий сезон для нашого міста: пароплавство припиняється, шляхи робляться неможливими, місто ізольовується від зовнішнього світу, діяльність припиняється, і громада засинає до нової навігації”³; “Зимою загалом, а особливо восени і навесні, коли настає бездоріжжя, всякі зносини із зовнішнім світом у нас припиняються; шлях робиться настільки поганим, що на проїзд від Бердянська до Мелітополя (відстань 110 верст) іноді треба витратити тиждень часу і заплатити за проїзд не менше 70 або 100 крб.”⁴.

Заслугує на увагу спостереження, зроблене Юрієм Присяжнюком: “Відстані, що розділяли села, волості, регіони були ще “надмірно великими”, дороги — “надто довгими”. Рішення міряти їх власними ногами виникали хіба що за крайньої господарської (матеріальної) чи лікувальної потреби”. І попри це, за офіційними даними у першій половині 1890-х рр. близько 450 тис. селян лівобережних та правобережних губерній щорічно ходили на сезонні роботи, передусім — до Південної України⁵.

Разом із тим, при недостатній розгалуженості залізниць саме ці сухопутні шляхи сполучення відігравали важливу роль транспортних артерій регіону, які з’єднували порти із внутрішніми районами.

І ці шляхи сполучення згодом зазнали впливу модернізаційних процесів: поряд із диліжансами⁶, омнібусами і каретами⁷ на міжміських шляхах стали з’являтися й автомобілі. Зокрема у вересні 1904 р. як

¹ Бериславщина: рік 1903... — С. 14.

² Бериславщина: рік 1903... — С. 72.

³ Бердянск // Одесский Вестник. — № 347. — 28.XII.1888. — С. 3.

⁴ Бердянск // Одесский Вестник. — № 80. — 24.III.1889. — С. 3.

⁵ Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст... — С. 143-144.

⁶ ДАДонО. — Ф. 113. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 9.

⁷ ДААРК. — Ф. 26. — Оп. 2. — Спр. 1532. — Арк. 151-151 зв.

експеримент Херсонський губернатор дозволив підданому Великої Британії організувати автомобільне сполучення між Херсоном, Миколаєвом та Одесою¹.

Важливим аспектом розвитку сухопутних шляхів у регіоні було влаштування та утримання мостів і переправ, які сприяли покращенню регіонального та міжміського сполучення і пожвавленню економічної діяльності місцевостей, розташованих уздовж річок². Між іншим, саме спорудження та утримання мостів і переправ, так само як і облаштування шляхів, було однією зі сфер взаємин сільського населення і городян.

З розвитком транспорту і шляхів сполучення найтіснішим чином була взаємопов'язана торгівля.

За період, що нас цікавить, у Повному Зібранні виявлено 39 узакошень стосовно продажу і видобутку солі в регіоні, 17 узакошень щодо митниць Південної України, 17 — правил вивезення товарів, 16 — правил ввезення товарів у порти, 14 — торгівлі в цілому.

Досліджуючи відповідний аспект економічного розвитку міст Південної України, С.Б. Надібська дійшла висновків, що в період 1861 – 1900 рр. розширювалася мережа ярмарків, базарів, магазинів, крамниць; основні види внутрішньої торгівлі регіону (ярмаркова, постійна, оптова та ін.) були пов'язані із зовнішньою експортною торгівлею; склалася структура постачання сільськогосподарської продукції на зовнішні ринки, в основі якої стояли ярмарки, базари та оптові хлібні магазини; зовнішня торгівля зосереджувалась у портових містах, причому тоді як загальний експорт через чорноморсько-азовські порти у 1860 р. складав понад 32 % експорту всієї імперії, а по хлібу — 70–78 %, на кінець ХІХ ст. відповідні показники дорівнювали 50 % і 60–70 %³.

У цілому висновки є слушними. Разом із тим, ми не впевнені у вдалості формулювання “внутрішня торгівля швидко розвивалась і входила до складу всеросійського ринку”. Та й для адекватного сприйняття висновку про те, що “загалом стан торгівлі у більшості міст регіону був доволі розвиненим”⁴ не варто забувати, що його зроблено на матеріалах лише семи міст Катеринославської і Херсонської губерній. Тож у цьому контексті досить двозначно звучить і такий висновок Світлани Богданівни: “Саме торгівля, передусім зовнішня, була одним із

¹ ДАМО. — Ф. 216. — Оп. 1. — Спр. 2096. — Арк. 10-10 зв.

² Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр... — С. 307.

³ Надібська С.Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861-1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): автореф... — С. 10-11.

⁴ Надібська С.Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861-1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): автореф... — С. 10.

головних факторів розвитку міст регіону за винятком промислових (Катеринослава, Луганська та Бахмута)”. Тобто реально йдеться лише про чотири міста: Одесу, Миколаїв, Херсон і Єлисаветград!¹

Звернемо увагу, що три з чотирьох тільки-но перелічених міст серед головних чинників їхнього розвитку мали торгівлю перш за все через те, що це були міста портові. Подібні тенденції мали місце і на території Таврійської губернії, яка залишилась поза увагою С.Б. Надібської і в якій морських портових міст було більше, ніж у Катеринославській і Херсонській губерніях разом узятих.

Певним індикатором того, яку роль відігравали порти і торгівля в житті міст, можуть слугувати публікації преси. У цьому плані досить показовою є ситуація, що спостерігалась у висвітленні в публікаціях “Одеського Вісника” подій у тому ж портовому Бердянську. Засноване у 1827 р. місто розвивалося, набирало авторитету, і до нього вже недоречно було застосовувати епітет “юне”, досить поширений у статтях перших трьох десятиліть його існування. Тож ми не зустрічаємо його в публікаціях 1861 – 1875 рр. Натомість, кореспонденти робили акцент на першості міста: “Бердянськ, безперечно, — кращий із всіх Азовських портів”²; “Бердянськ... вважається в Азовському морі кращим портом відносно зручності розвантаження і навантаження суден”³; “Він [брекватер] цілком захищає в теперішній час всі каботажні судна від південно-західного вітру і зробив Бердянський порт одним із кращих в Азовському морі”⁴; “Кращий порт Азовського моря — Бердянськ”⁵; “Чи треба бажати після цього кращого порту в Азовському морі?”⁶. Таким чином, читачі мали знову й знову переконуватися, що виправдовується “пророцтво”: “Бердянськ буде одним з кращих портів в Азовському морі”⁷. Йдеться про фразу, висловлену Новоросійським та Бессарабським Бессарабським генерал-губернатором М.С. Воронцовим ще на зорі створення Бердянська. Через кілька десятиріч після заснування Бердянського порту в кореспонденції “Одеського Вісника” з’являється

¹ Надібська С.Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861-1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): автореф... — С. 11.

² М-р. Бердянск // Одесский Вестник. — № 22. — 23.II.1863. — С. 99-100.

³ Ф. С. Бердянск // Одесский Вестник. — № 55. — 12.III.1864. — С. 220-221.

⁴ Стенстрем И. Несколько слов об обмелении Бердянского рейда и о неминуемой гибели порта // Одесский Вестник. — № 13. — 18.I.1869. — С. 44-45.

⁵ О железной дороге к Бердянску. (Журнал Бердянской земской управы от 28 января 1869 г.) // Одесский Вестник. — № 53. — 9.III.1869. — С. 177.

⁶ Бердянск // Одесский Вестник. — № 1. — 1.I.1875. — С. 3.

⁷ Крыжановский В. Первая льгота городу Бердянску // Одесский Вестник. — № 32. — 25.IV.1851. — [С. 1].

ще більш сміливий прогноз: “Бердянськ буде другою Одесою”¹. Безумовно, діяльність порту була життєво необхідною для Бердянська. Саме порт для приморського населеного пункту був тим, що сучасною термінологією визначається як “містоформує підприємство”. Місцеве населення було кровно зацікавлене в процвітанні порту. В той же час діяльністю Бердянського порту жваво цікавились і торговці та товаровиробники з інших місць. І цей інтерес часто був далеко не пустою цікавістю. Звідси і така увага до порту в публікаціях бердянських кореспондентів. Саме тематика, пов’язана з навігацією, портом, торгівлею домінує серед тем публікацій “Одеського Вісника”. За нашими підрахунками, відповідна інформація наводиться аж в 87 із 188 публікацій, які стосуються Бердянська, за 1861 – 1875 рр. Причому саме публікації про порт є одними з найбільш розлогих і ґрунтовних, містять багаті цифрові матеріали.

Найпопулярнішою серед бердянських кореспондентів проблематика діяльності порту і торгівлі через нього залишалась і в 1876 – 1893 рр., до самого моменту закриття “Одеського Вісника”. Загалом за цей період нами виявлено 232 публікації стосовно як Бердянська, так і повіту, чії установи розташовувались у місті, і у 63 з них йдеться про торговельну діяльність через Бердянський порт і пов’язану з цим навігацію. Причина такої популярності тематики сформульована в одній із статей: “Порт — це життєвий нерв, від якого всіяко залежить заможність, розвиток і саме існування міста. Якщо цей нерв розірветься, то результати загибелі відіб’ються не тільки на місті, яке неминуче прийде в занепад, але і на Бердянському та сусідніх повітах, оскільки Бердянський порт, поміж портами південного району, безумовно має в торговому відношенні вельми важливе значення”².

Наведена цитата, між іншим, є вельми симптоматичною: вона чітко формує залежність сільських поселень від Бердянського порту. І це цілком відповідало дійсності. Адже саме Бердянськ продовжував слугувати тими морськими воротами, через які населення навколишніх місцевостей збувало свою продукцію, перш за все зерно, за кордон. А на вирощуванні зернових трималося благополуччя повіту. Тож далеко не випадково в 44 кореспонденціях з Бердянська повідомлялося про ситуацію з вирощуванням сільськогосподарської продукції, передусім — зерна. Причому в багатьох випадках така інформація наводилась у тих же статтях, в яких йшлося про бердянську торгівлю. Тут же часто

¹ Бердянск // Одесский Вестник. — № 1. — 1. I. 1875. — С. 3.

² Бердянск // Одесский Вестник. — № 204. — 30. VII (11. VIII). 1886. — С. 3.

наводилися дані про погоду, стихію. Така увага кореспондентів цілком зрозуміла. Адже саме від погоди великою мірою залежали і навігація, і сільське господарство. Не дивно, що кількість повідомлень про погоду приблизно дорівнює кількості повідомлень про сільгоспроботи і види на врожай.

Загалом же, повертаючись до висновків щодо розвитку торгівлі в південноукраїнських містах, зроблених С.Б. Надібською, маємо наголосити, що задля формування адекватної картини варто простежити щодо кожного офіційного міста всіх трьох губерній регіону зміни у співвідношенні їх торгових та інших функцій, що і буде нами зроблено дещо нижче.

Зараз же обмежимося лише кількома зауваженнями.

Маємо звернути увагу на такий специфічно міський (принаймні в досліджуваній період) вид організації торгівлі, як біржі. Досліджуючи формування їхньої мережі, Р.Б. Шиханов дійшов висновку, що перші південноукраїнські біржі, які виникли в найкрупніших торговельних портах регіону, Одесі та Миколаєві, надали можливість місцевим та іноземним підприємцям проводити операції з товарами та цінними паперами не періодично, як на ярмарках, а на постійній основі, що змінило сам характер оптової торгівлі на півдні України¹.

Іншою специфічною ознакою саме офіційних міст була діяльність у деяких із них іноземних консульств, основним завданням яких якраз і було сприяння торгівлі.

У плані оцінки ролі міст як центрів торгівлі варто згадати тезу А. Вебера про те, що в економічному відношенні скупчення великих мас населення на незначній території в той самий час збільшує людські потреби і дає засоби для їхнього задоволення: ці вигоди передаються навколишнім сільським місцевостям, які знаходять у містах ринок збуту своїх продуктів і стимул до збільшення їхнього різноманіття².

Можна стверджувати, що місцева влада, опікуючись розвитком торгівлі, прагнула забезпечити доступ на міський ринок безпосередньо сільськогосподарських виробників, тим самим не допускаючи монополізації торгівлі городянами. У цьому контексті можна розглядати обов'язкову постанову Одеської думи від 2 травня 1884 р. “Про внутрішній розпорядок на ярмарках, ринках і базарах...”, перший параграф якої обумовлював, що без дозволу управи на міський землі не

¹ Шиханов Р.Б. Біржі Південної України 1886-1914 рр.: автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Р.Б. Шиханов. — Запоріжжя, 1999. — С. 10.

² Вебер. А. Рост городов в 19-м столетии... — С. 431.

має права торгувати ніхто, окрім сільських мешканців, які можуть торгувати виробленою ними сільськогосподарською продукцією у відведених управою місцях в призначені для того години¹. Досить напруженою в деяких містах Півдня була боротьба проти так званих “кулаків” — перекупників, які за заниженими цінами скуповували у селян зерно на під’їздах до міст². Тим самим підтримувався важливий канал зв’язку “село – місто”. Причому для багатьох селян це була чи не єдина нагода, з якої вони знайомились із містом. Досить типовими в цьому контексті є спогади народженого у 1885 р. селянина І. Ярошенка про своє дитинство: “Часто їздив з батьком на ярмарок торгувати кінями... Один раз, я пам’ятаю, їздили в Олександрівськ на ярмарок і стояли на постой у Кацина, і батько пішов на ярмарок, а я залишився... і вийшов за ворота, але коли став йти назад, то не знайшов воріт і довго ходив шукати”³.

Іншим таким каналом, пов’язаним із торгівлею, було відвідування селянами міст із метою придбання товарів.

Варто згадати і такий канал, як чумацтво — явище своєрідне, а то й унікальне в багатьох аспектах⁴, у тому числі — і в плані формування та передачі уявлень селянства про міста. Це, між іншим, простежується і за чумацькими піснями, в яких поміж міст найчастіше згадується Одеса. Лише один приклад: “Зажурився чумаченько, що й копійчки нема; Сидить — лупає очима, як голодная сова. Що в Одесі і Черкесі за сім років заробив; а в Полтаві зробив славу — за дві ярмарки пропив”⁵.

З розвитком торгівлі була прямо пов’язана еволюція кредитно-банківських установ на півдні України.

У Повному Зібранні за 1861 – 1904 рр. нами виявлено 93 узаконення, що регулювали зміни мережі та діяльність банків Південної України (з них 11 стосувалися земських банків), ще 30 стосувались взаємного

¹ Обязательные постановления, изданные Одесской городской думой // Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1894 год ... — С. 446.

² ДАХО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 18; Безгласов Фома. Бердянск // Одесский Вестник. — № 282. — 25.XII.1875. — С. 3; Г.С. Бердянск // Одесский Вестник. — № 199. — 10.IX.1883. — С. 2; Senior. Общество взаимного кредита Бердянского уездного земства. Земская недвижимка // Одесский Вестник. — № 28. — 2.II.1885. — С. 4.

³ Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плехій. Передмови: С. Плехій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2005. — С. 262.

⁴ Рябков П. Чумацтво / Упорядник С. Телюпа / Старожитності Південної України. Випуск 22. — Запоріжжя: ЗНГН, 2010. — 124 с.

⁵ Рудченко І.Я. Чумацкие народные песни. — К.: Тип. М.П. Фрица, 1874. — С. 237.

кредиту, 4 регламентували діяльність міських і 1 — сільських ощадних кас, 4 — ломбардів, 3 — позиково-ощадних товариств на селі.

Вивчаючи відповідну проблематику, І.С. Дружкова дійшла висновків, що хоча у другій половині XIX ст. в регіоні і з'явилася розгалужена мережа кредитно-банківських установ, однак зріст попиту на кредит значно перевищував пропозицію. Після скасування кріпацтва на Півдні виникли різні форми економічної допомоги населенню, які ґрунтувалися на багатвікових народних традиціях; найважливішою для сільського населення стає кооперація як “рух самозахисту економічно слабких і соціально принижених верств населення”. Оскільки темпи економічного розвитку Півдня були швидшими за загальноімперські, тут мало місце штучне гальмування розвитку кредитних закладів. Упродовж 1860 – 1890-х рр. створювалася “досконала система” державних кредитно-банківських установ на чолі з Державним банком. До неї входили, крім Державного банку, Селянський поземельний банк (діяльність якого спрямовувалася на розвиток земельної власності селянства) та Дворянський земельний банк (який мав допомагати дворянству й обсяги операцій якого були значно меншими за середньоімперські показники). Тоді як державні банки були орієнтовані на державні ж потреби, ціна позикового капіталу в них була непропорційно високою, а тому купцям і виробникам було вигідніше звертатися за допомогою до приватного організованого або неорганізованого кредиту. У 1864 – 1873 рр. спостерігалася “засновницька гарячка”, в ході якої виникла велика кількість акціонерних банків. Колишні відкупники та грюндери (засновники), які накопичили капітали, почали займатися банківською справою. Для дрібного кредиту були засновані ощадні каси, які не мали змоги суттєво допомогти розвитку торгівлі і промисловості, але слугували для накопичення коштів населенням¹.

Маємо зауважити, що хоча тематика дисертації І.С. Дружкової і формулюється як “Кредитно-банківські установи на Півдні України в XIX – на початку XX ст. (історичний аспект)”, до територіальних меж цього дослідження увійшла тільки Херсонська губернія, яка (і в цьому можна погодитись із Іриною Сергіївною) була лідером в Україні за кількістю кредитно-банківських закладів та обсягами кредитних операцій². Зрозуміло, що причина такого лідерства великою мірою

¹ Дружкова І.С. Кредитно-банківські установи на Півдні України в XIX – на початку XX ст. (історичний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / І.С. Дружкова. — Одеса, 2004. — С. 11-15.

² Дружкова І.С. Кредитно-банківські установи на Півдні України в XIX – на початку XX ст. (історичний аспект): автореф... — С. 1.

полягала у наявності на території Херсонщини такого виключного у багатьох відношеннях міста, як Одеса. Втім, у такому випадку виникає сумнів щодо “репрезентативності” Херсонської губернії для південноукраїнського регіону, на яку вказує І.С. Дружкова.

Наш аналіз еволюції кредитно-банківських закладів усіх трьох губерній Південної України дає підстави стверджувати, що на теренах Таврійської і Катеринославської губерній у цілому простежувались ті ж тенденції, що відмічені І.С. Дружковою щодо Херсонщини, хоча обсяги кредитних операцій і мережа кредитно-банківських установ у згаданих двох губерніях тут були меншими. Разом із тим, маємо сумніви щодо коректності застосування по відношенню до Півдня в цілому формулювання “досконала система” державних кредитно-банківських установ: і документи щодо діяльності цієї системи в Катеринославській і Таврійській губерніях, і матеріали дисертації самої І.С. Дружкової свідчать про численні вади цієї “досконалості”.

Для тематики ж нашого дослідження вкрай важливо, що відділення і комерційних, і державних банків, у тому числі і тих, які мали за мету допомогу розвитку земельної власності (зокрема Селянського поземельного і Дворянського земельного банків), так само як і земські банки, розміщувалися в переважній більшості саме в офіційних містах (на 1904 р. в цьому плані для Катеринославської губернії винятками були Юзівка і Нікополь, для Таврійської — Велика Лепетиха, для Херсонської — Кривий Ріг)¹.

Упродовж періоду, який нас цікавить, ознакою міського життя були ломбарди, що створювалися майже виключно саме в офіційних містах (серед винятків — наявність “міського ломбарду” в посаді Нова Прага²). Разом із тим, звернемо увагу, що 24 квітня 1904 р. імператор затвердив положення Комітету Міністрів, яким Міністру фінансів надавалося право після узгодження з Міністром внутрішніх справ затверджувати статuti земських сільських ломбардів, “із введенням до тих статутів деяких, зумовлених особливостями сільського побуту, змін”³.

Характерною особливістю економічного життя офіційних міст Півдня 1860–1870-х рр. було виникнення і в деяких випадках — банкрутство міських громадських банків.

¹ Города России в 1904 году... — С. 368-369, 0140.

² Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1904 год. Год восемнадцатый... — С. 157.

³ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIV. — Отд. I. — С. 394. (№ 24427).

Натомість як у міських поселеннях, так і на селі діяли товариства взаємного кредиту¹. Втім, можливості міського і сільського населення в плані одержання кредиту залишалися нерівними. Як зазначалось у “Статистико-економічному огляді Херсонської губернії за 1904 рік”, сільське населення в основній масі було позбавлене доступного і дешевого кредиту, через “відносну нечисленність створених для нього кредитних установ”. Міське ж населення “переважно може задовольняти потребу в такому кредиті”².

Не тільки в містах, а і в офіційних сільських поселеннях на початок ХХ ст. були доволі поширеними ощадні каси. Специфікою Катеринославської губернії можна вважати практику відкриття таких кас на рудниках³. Разом із тим, як можна судити зі статистики діяльності ощадних кас, більша частина вкладників належала до городян⁴.

Вище ми вже неодноразово згадували про різні аспекти взаємозв'язку економічного життя міських поселень і розвитку сільського господарства, а згодом ми спробуємо з'ясувати, як упродовж досліджуваного періоду змінилась аграрна функція міст. Тож зараз сформулюємо лише декілька спостережень, принципово важливих для розуміння урбанізаційних процесів на Півдні.

Характер сільськогосподарських занять на міських землях великою мірою зумовлювався загальною специфікою відповідної галузі господарства регіону та його складових, а також особливостями агрономічної культури представлених тут етнічних груп⁵.

Хоча само по собі превалювання сільського господарства в економіці Півдня, так само як і його присутність у міській економіці, традиційно

¹ Города России в 1904 году... — С. 368-369, 0140.

² Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1904 год. Год восемнадцатый... — С. 155-156.

³ Статистико-экономический обзор Екатеринославской губернии за 1898 год. Год второй... — С. 34.

⁴ Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1897 год. Год одиннадцатый... — 145 с.; Статистико-экономический обзор Екатеринославской губернии за 1898 год. Год второй. — Екатеринослав: Тип. Губернского земства, 1899. — С. 33.

⁵ Борисов В. Труженики степи // Живописная Россия. Малороссия и Новороссия... — С. 29-58; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния / Сост. В. Павлович. — СПб.: Типография Департамента Генерального Штаба, 1862. — С. 130-167, 170-189; Подов В.И., Курилю В.С. История Донбасса: В 3 т. — Т. II... — С. 134-160; Памятная книжка Таврической губернии. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. — Т. IX. / Под ред. К.А. Вернера. — Симферополь: Тип. газеты “Крым”, 1889. — Отдел III. Статистика землевладения и землепользования. — С. 1-124; Отдел IV. Статистика сельского хозяйства. — С. 1-73.

зберігалися, що може дати підстави розглядати це як певні елементи “структур довгої тривалості”, модернізаційні процеси, в які Південна Україна поринула глибше, ніж багато інших регіонів імперії, вельми потужно проявлялись у цій сфері господарювання.

Частка міст у валовому виробництві сільськогосподарської продукції в цілому по губерніях була доволі скромною, що зумовлюється в тому числі і згадуваним нами незначним відсотком міських земель у загальному земельному фонді губерній.

Згадаймо і про такий аспект проблеми місця міських поселень у господарському розвитку регіону, як придбання міськими мешканцями землі в сільській місцевості.

Що ж стосується містечок, то вони у своїй масі зберігали сільськогосподарське спрямування, в цьому аспекті мало відрізняючись від неміських поселень. Досить докладну і в той же час типову картину господарської діяльності містечка містить виданий Херсонською губернською земською управою історико-статистичний та етнографічний опис містечка Дмитрівки¹.

Кажучи ж про роль занять сільським господарством у промислових селищах, варто наголосити, що тут “апогеем індустріалізації”, символічним маркером витіснення аграрного сектора з економіки можна сприймати наполягання Дж. Юза на забороні робітникам (байдуке, що в переважній більшості це — вчорашні селяни) утримувати худобу. Аргумент був простий, хоча і мало зрозумілий місцевому населенню: “британські робочі живуть тільки на фабричну заробітну плату, не звертаючись до підсобного господарства”².

Заслуговує на увагу роль міст як центрів найму і сільськогосподарських працівників для сільської місцевості, і селян, що воліли працювати безпосередньо в містах. Будучи одним із місць, де “місто і село сходились”, за яким селяни могли судити про міста, а городяни — про селян, кожен пункт найму працівників відігравав роль ключового пункту комунікації міського та сільського населення, і в той же час у багатьох випадках був “вогнищем напруження”, зосередженням цілого комплексу проблем.

Зокрема в Маріуполі для двох згаданих вище категорій працівників діяло два пункти найму, в які стікалися селяни, бажаючі працювати на морській пристані, в порту, на залізниці, хлібних складах, на заводах, а

¹ Сорокин Г.И. Местечко Дмитровка. Опыт историко-статистического и этнографического описания / Издание Херсонской губернской земской управы. — Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1889. — 65 с.

² Степкин В.П., Гергель В.И. Полная история Донца... — С. 114.

також ті, що шукали заробітку як сільськогосподарські робітники. Обидва пункти були розсадниками антисанітарії: один був засмічений, з “вічною пилюкою в сухі дні і багнукою у дощові”, в помиях тощо; інший — “звалище для палих дрібних тварин і птиці”. Найом відбувався в недільні та святкові дні. Тоді до пунктів приїздили і роботодавці з сільської місцевості. Як можна судити зі звіту про діяльність лікарсько-продовольчого пункту в Маріуполі за 1900 р., між місцевим населенням і сезонними робітниками спостерігалися досить напружені стосунки: “Оскільки прийшлий робочий люд, хоча і не особливо, але все ж знижує поденну плату пропозицією своєї праці, то постійні поденники, які здавна оселились у Маріуполі, не відчувають дружлюбних почуттів до прийшлого елемента... Одне завжди неприємно вражало нас — це презирливе ставлення міських “босявок” до прийшлих робочих і повна пасивність цих останніх до зухвальства і нахабства перших”. У подібному ж звіті за 1899 р. відмічалось, що “греки-поселяни чомусь вважають себе вище прийшлих селян і ставляться до них з презирством. Ближчі до пункту власники будинків не задоволені влаштуванням пункту, оскільки з часу його влаштування стали частіше повторюватись крадіжки худоби, парканів і т. п. Прийшли робітники ненавидять місцевих мешканців і всіляко намагаються з них зідрати зайве скрізь”¹.

Багато в чому схожа картина спостерігалась і в Єлисаветграді. Там місцеві власники та орендарі лавок у 1900 р. неодноразово скаржилися міській управі, поліції і торговому наглядачу, що на площі біля їхніх лавок починаючи з весни постійно скупчуються і цілими днями знаходяться прийшли робітники, серед яких часто спостерігаються пияцтво, бійки та лайка, що відлякують покупців. Натомість жінки, які перебували на “робочому толчку” Єлисаветграда, у своєму проханні, адресованому місцевому поліцмейстеру, повідомляли, що причина неподобств — винна лавка, розташована поблизу “толчка”. Жінки писали: “Оскільки ми люди бідні і живемо тільки фізичною працею, а саме наймом з толчка на роботи, і не кожна з нас потрапляє на роботу зранку..., ми позбавляємось можливості потрапити на роботу, і тому не маємо засобів для існування”. Тому було сформульоване прохання щодо призначення іншого місця для “толчка”, де жінки могли б, як і раніше, перебувати до вечора, або ж про дозвіл залишатися на старому місці².

¹ Каковкина О.Н. Мариупольский уезд и его жители в материалах “Врачебно-санитарной хроники Екатеринославской губернии” // Північне Приазов'я / За ред. В.В.Крижка, В.А.Папанової та ін. — Донецьк-Бердянськ: Норд-Прес, БДПУ, 2008. — С. 201-203.

² ДАКО. — Ф. 78. — Оп. 2. — Спр. 227. — Арк. 1-2 зв.

Розглянувши окремі “економічні функції” міських поселень, варто повернутися до питання про співвідношення в регіоні міст різного функціонального призначення, з’ясувавши, які зміни відбулися на кінець періоду, що нас цікавить.

За спостереженням Б.М. Миронова, в постемансипаційні часи в економічній структурі міст мали місце такі трансформації: зменшилася кількість чисто аграрних й адміністративно-військових міст, вузька спеціалізація міст на якомусь одному виді діяльності змінилася багатофункціональністю, майже у всіх містах виник “культурний сектор” і сфера обслуговування. Станом на кінець ХІХ ст. міст змішаного типу було вже аж 89,2 %, тоді як аграрних — 8,5 %, промислових — 2,0 %, адміністративно-військових — 0,3 %, чисто торгових — 0 %. Втім наведена картина буде малозрозумілою, якщо не уточнити, що серед міст змішаного типу 37,6 % провідними галузями мали саме промисловість і будівництво, 30,0 % — сільське господарство, 17,4 % — сервіс, 9,7 % — адміністративно-військову сферу, 0,7 % — торгівлю, транспорт і фінанси, інші галузі — 4,6 %¹.

Південноукраїнська картина за цими ж показниками, що базується на матеріалах перепису 1897 р., виглядала таким чином.

За “економічними функціями” аграрними були 4,88 % міст, решта ж 95,12 % були змішаними. Серед міст змішаного типу провідними галузями мали: 46,15 % — промисловість і будівництво, 23,08 % — сільське господарство, 12,82 % — сервіс, 10,26 % — адміністративно-військову сферу, 5,12 % — торгівлю, транспорт і фінанси, 2,56 % — інші галузі.

Важливо подивитися на стан міст Південної України кінця ХІХ ст. і за класифікацією на доіндустріальні, індустріальні та постіндустріальні, яка зазвичай використовується в економічній географії: доіндустріальне місто виконує переважно адміністративну, військову та аграрну функції; індустріальне — промислову, торгову, транспортну, фінансову; постіндустріальний — сервісну, до якої включається і культурна сфера. Підрахунки, зроблені Б.М. Мироновим щодо всієї європейської частини Російської імперії, показують, що на 1897 р. 35,8 % міст відносилися до доіндустріальних, 63,7 % — індустріальних і лише 0,5 % — до постіндустріальних². Для Півдня ж маємо таку картину: з 41 міста регіону, матеріали перепису яких опубліковані, доіндустріальні склали 14,63 %, індустріальні — 82,93 %, постіндустріальні — 2,43 %.

¹ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 297-302.

² Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 302-303.

Суттєвий прогрес південноукраїнського регіону в порівнянні з рештою європейської частини Російської імперії за показником відсоткового представництва постіндустріальних міст пояснюється присутністю тут Одеси, яка була одним із трьох міст відповідного класу (поряд з Петербургом і Києвом).

Те, що офіційний статус населеного пункту суттєво впливав на специфіку галузевої зайнятості його населення, можна пересвідчитись, порівнявши відповідні показники по окремих містах Південної України [Додаток 4.2.1а-в].

З'ясуванню місця південноукраїнських міст у господарському розвитку Півдня, економічної специфіки міст у порівнянні з сільською місцевістю допомагає вивчення і зіставлення даних щодо галузевої зайнятості городян із їх відповідниками щодо населення повітів. Для виявлення специфіки складових Південної України є сенс зробити відповідні підрахунки по трьох представлених тут губерніях [Додаток 4.2.2а-в].

Як випливає з аналізу даних перепису 1897 р., у всіх трьох південноукраїнських губерніях мали місце суттєві відмінності між містами і повітами у сфері зайнятості населення.

Якщо землеробством у містах Катеринославської губернії займалось 4,08 % самостійного населення, то в повітах — 61,53 %. Для Таврійської губернії це співвідношення становило 3,86 % і 66,78 %, для Херсонської — 5,59 % і 76,84 %.

Так само і в тваринництві був задіяний значно менший відсоток городян. Зокрема в містах Катеринославської губернії ним займалося лише 0,04 % мешканців, тоді як у повітах — 1,14 %. Для Таврійської губернії відповідні показники становили 0,25 % і 2,30 %, для Херсонської — 0,07 % і 1,35 %.

Зовсім інше співвідношення спостерігаємо стосовно зайнятості в торгівлі. Причому, що вкрай важливо, фактично у всіх її сферах. Так, у Катеринославській губернії торговим посередництвом було зайнято 0,40 % городян і лише 0,04 % населення повітів. Переважання міст у губернії маємо в заняттях торгівлею живою худобою (0,29 % проти 0,09 % в повітах), зерновими продуктами (1,46 % проти 0,22 %), іншими продуктами сільського господарства (4,18 % проти 0,60 %), будівними матеріалами, паливом (1,12 % проти 0,19 %), предметами домашнього вжитку (0,28 % проти 0,03 %), металевими товарами, машинами і зброєю (0,33 % проти 0,02 %), тканинами і предметами одягу (1,75 % проти 0,37 %), шкірою, хутром і т. п. (0,34 % проти 0,04 %), предметами “розкоші, науки, мистецтва, культу і т. п.” (0,21 % проти 0,02 %),

“іншими предметами” (0,30 % проти 0,04 %), в розносній і розвізній торгівлі (0,32 % проти 0,10 %).

У Таврійській губернії торговим посередництвом було зайнято 0,38 % городян і 0,03 % населення повітів. Торгівлею живою худобою в містах займалось 0,25 %, в повітах — 0,08 %, зерновими продуктами — 1,11 % і 0,30 %, іншими продуктами сільського господарства — 4,54 % і 0,60 %, будівними матеріалами, паливом — 0,29 % і 0,16 %, предметами домашнього вжитку — 0,21 % і 0,02 %, металевими товарами, машинами і зброєю — 0,14 % і 0,03 %, тканинами і предметами одягу — 1,27 % і 0,36 %, шкірою, хутром і т. п. — 0,24 % і 0,03 %, предметами “розкоші, науки, мистецтва, культу і т. п.” — 0,12 % і 0,01 %, “іншими предметами” — 0,37 % і 0,06 %, розсноною і розвісною торгівлею — 0,39 % і 0,14 %.

У Херсонській губернії в містах торговим посередництвом займалось 0,82 % самостійних мешканців, а в повітах — 0,06 %. Торгівлею живою худобою займалось 0,17 % городян і 0,11 % самостійних мешканців повітів, зерновими продуктами — 1,54 % і 0,53 %, іншими продуктами сільського господарства — 4,43 % і 0,74 %, будівними матеріалами, паливом — 0,43 % і 0,08 %, предметами домашнього вжитку — 0,26 % проти 0,02 %, металевими товарами, машинами і зброєю — 0,25 % і 0,02 %, тканинами і предметами одягу — 1,56 % і 0,30 %, шкірою, хутром і т. п. — 0,19 % і 0,05 %, предметами “розкоші, науки, мистецтва, культу і т. п.” — 0,17 % і 0,01 %, “іншими предметами” — 0,29 % і 0,02 %, розсноною і розвісною торгівлею — 0,40 % і 0,08 %. При оцінці цих даних варто враховувати, що Херсонська губернія мала на своїй території найбільшу, в порівнянні з іншими південноукраїнськими губерніями, кількість містечок, населення яких традиційно було задіяне в торгівлі більшою мірою, ніж населення неміських поселень. Втім, і перші, і другі при проведенні перепису зараховувалися в повіті.

У галузях промисловості такого переважання міст по всіх показниках не спостерігалось. Особливо це стосується видобувної промисловості та металургії. Так, у Катеринославській губернії в містах видобутком руди та на копальнях було зайнято 0,23 % самостійного населення, тоді як у повітах — аж 6,30 %, виплавкою металів 0,03 % городян і 0,38 % населення повітів.

У Таврійській губернії такої різкої розбіжності вже не маємо: в містах видобутком руди та на копальнях було зайнято 0,21 % , а в повітах — 0,33 % самостійного населення, виплавкою металів — 0,002 % городян і тільки 0,001 % населення повітів.

Натомість у Херсонській губернії городян у видобутку руди та на копальнях було задіяно 0,41 %, а мешканців повітів — лише 0,31 %, тоді

як виплавою металів займалося відповідно лише 0,002 % городян і 0,03 % мешканців повітів.

По інших галузях промисловості такого великого “відставання” міст уже не спостерігалось, а в більшості випадків мало місце і випередження повітів містами за показником відсотку зайнятого в цих галузях населення. Зокрема в містах Катеринославської губернії обробкою волокнуватих речовин займалося 0,25 % самостійного населення, а в повітах — 0,26 %, обробкою тваринних продуктів відповідно 0,37 % і 0,18 %, металообробкою — 8,04 % і 3,84 %, поліграфічним виробництвом — 0,61 % і лише 0,03 %.

У Таврійській губернії в містах обробкою волокнуватих речовин займалося 0,40 % самостійного населення, а в повітах — 0,23 %, обробкою тваринних продуктів 0,52 % і 0,26 %, металообробкою — 3,02 % і 1,85 %, поліграфічним виробництвом — 0,48 % і 0,03 % відповідно.

У Херсонській губернії в обробці волокнуватих речовин було задіяно 0,52 % самостійних городян проти тільки 0,22 % самостійних мешканців повітів, в обробці тваринних продуктів — 0,49 % проти 0,15 %, у металообробці — 3,78 % проти 1,24 %, поліграфічному виробництві — 0,72 % проти 0,02 %.

Серед городян було більше зайнятих і в транспортній сфері, хоча таке переважання мало дуже різні масштаби для різних засобів пересування. Так, на залізничному транспорті Катеринославської губернії було задіяно 2,92 % самостійних городян і 2,35 % мешканців повітів, у Таврійській губернії — 0,77 % і 0,68 %, Херсонській — 0,92 % і 0,80 %.

У водному сполученні Катеринославської губернії в містах працювало 0,28 %, у повітах — 0,13 %. Для Таврійської губернії це співвідношення склало 1,63 % і 0,26 %, для Херсонської — 1,14 % і 0,05 %. Безперечно, що в суттєвих розбіжностях між губерніями як у співвідношенні зайнятого у водному сполученні міського і повітового населення, так і в розмірах частки працівників відповідної сфери великою мірою відбилась те, що Катеринославська губернія, на відміну від Таврійської і Херсонської, не мала широкого виходу до моря, і тому у водному сполученні тут значно більшою, у порівнянні з відповідними показниками двох інших південноукраїнських губерній, була частка сполучення річкового.

Абсолютно домінували городяни в заняттях візницьким промислом: у містах Катеринославської губернії в ньому було задіяно 2,25 % самостійного населення, а в повітах — лише 0,35 %. Для Таврійської

губернії ці показники склали 2,53 % і 0,56 %, для Херсонської — 1,99 % і 0,21 %.

В інших сухопутних засобах пересування і на шляхах сполучення було задіяно в Катеринославській губернії 0,22 % городян і 0,12 % населення повітів, у Таврійській — 0,63 % і 0,03 %, у Херсонській — 0,59 % і 0,01 %.

Абсолютно переважали городяни мешканців повітів за показником частки населення, що працювала в кредитних і громадських комерційних установах. У містах Катеринославської губернії тут було задіяно 0,31 % самостійного населення, тоді як у повітах — лише 0,005 %. Для Таврійської губернії ці показники склали відповідно 0,15 % і 0,01 %, для Херсонської — 0,26 % і 0,004 %.

Господарська специфіка Півдня добре видна на фоні загальноімперської картини галузевої зайнятості самостійного населення міст і повітів [Додаток 4.2.3].

Для оцінки економічного розвитку і специфіки південноукраїнських міст доцільно звернути увагу і на показники “торгово-промислової жвавості”, підраховані В.П. Семеновим-Тян-Шанським станом на 1900 р.

Співвіднесення наведених Веніаміном Петровичем абсолютних цифр річного торгово-промислового обороту на одного мешканця (в карбованцях) із запропонованою ним же шкалою класифікації міських поселень (описаною нами в другому розділі) дає таку картину.

До групи “вельми жвавого” обороту (від 800 крб. і вище) відносяться “середні міста”: Маріуполь, Кам’янське, Луганськ; “малі міста”: Сартана, Мануйлівка, Голубівка, Щербинівка, Юр’ївка; “городки”: Дружківка, Микитівка, Єнакієво, Алмазна, Костянтинівка, Сантуринівка.

У групі “жвавого” обороту (від 500 до 800 крб.) знаходилися “крупні міста”: Одеса, Катеринослав; “велике місто” Юзівка; “середні міста”: Бердянськ, Євпаторія, Кривий Ріг, Генічеськ, Горлівка; “малі міста”: Ольвіополь, Амур; “городки”: Гришино, Гальбштадт, Царедарівка, Лисичанськ, Лозова Павлівка, Дебальцево, Авдотіно, Волинцево.

Групу “середнього” обороту (від 100 до 500 крб.) склали: “крупне місто” Миколаїв; “великі міста”: Єлисаветград, Херсон, Севастополь, Сімферополь; “середні міста”: Олександрівськ, Нікополь, Мелітополь, Павлоград, Вознесенськ, Олександрія, Каховка, Гуляйполе, Керч, Феодосія, Ялта, Бахмут; “малі міста”: Широке, Верхньодніпровськ, Гола Пристань, Березівка, Оріхів, Нововоронцовка, Лозова, Перекоп, Якимівка, Успенське, Крестна; “городки”: Великий Анадол, Павлівка, Синельниково, Веселі Терни, Карань, Нова Каракуба, Добре, Хортниця, Знам’янка, Саки, Пришиб, Джанкой, Славгород, Алушта, Гурзуф,

Балаклава, Алупка, Судак, Олександрівка, Старомихайлівка, Миколаївка, Єленівка, Первозванівка, Гаврилівка.

До групи “слабкого” обороту (від 50 до 100 крб.) увійшли: “середнє місто” Великий Токмак, “мале місто” Олешки, “городки” Маяки, Старий Керменчик, Городище.

Нагадаймо, що належність до двох категорій “слабкого” обороту і “вельми слабкого” обороту (нижче 50 крб.), згідно з концепцією В.П. Семенова-Тян-Шанського, означала випадіння населених пунктів зі складу “істинних економічних міст”. Тому навпроти кожного населеного пункту зі “слабким” оборотом Веніамін Петрович зробив позначку, що поселення внесене до списку умовно, “в припущенні, що не вся торгово-промислова діяльність була піддана реєстрації”. Населені ж пункти “вельми слабкого” обороту, навіть якщо вони мали офіційний статус міста, до складених Семеновим-Тян-Шанським таблиць не увійшли взагалі¹. Загалом же маємо відзначити досить слабку кореляцію рівня “торгово-промислової жвавості” як із офіційним статусом населеного пункту, так і з належністю поселення до тієї чи іншої групи, виділеної на підставі даних щодо чисельності населення.

Якщо звернутися до систематизації південноукраїнських населених пунктів за іншою запропонованою В.П. Семеновим-Тян-Шанським шкалою (за “ступенем участі промисловості в торгово-промисловому обороті міста”), то отримаємо таку картину.

До населених пунктів із “сильно промисловим” ступенем (40 % і більше від усього торгово-промислового обороту) відносились: “крупне місто” Катеринослав; “великі міста”: Єлисаветград, Юзівка; “середні міста”: Кам’янське (94 %), Великий Токмак (рівно 40 %), Олександрівськ, Кривий Ріг, Павлоград, Луганськ, Горлівка (91 %); “малі міста”: Широке, Амур, Сартана (99 %), Мануйлівка, Голубівка (98 %), Успенське, Щербинівка, Юр’ївка (96 %); “городки”: Великий Анадоль, Городище, Павлівка, Веселі Терни, Гальбштадт, Хортиця, Саки, Олександрівка, Лисичанськ, Дружківка (98 %), Микитівка, Єнакієво (98 %), Алмазна (95 %), Костянтинівка (90 %), Старомихайлівка, Дебальцево, Миколаївка, Авдот’їно, Сантуринівка (92 %), Волинцево (рівно 40 %), Єленівка, Первозванівка.

“Промисловий” ступінь (25 – 40 %) мали: “велике місто” Херсон; “середні міста”: Мелітополь, Олександрія, Гуляйполе, Керч, Бахмут;

¹ Семенов-Тян-Шанский В.П. Город и деревня в Европейской России... — С. 150-156, 165-166, 173-176.

“мале місто” Ольвіополь; “городки”: Гришино, Балаклава, Лозова Павлівка.

“Помірно промисловий” ступінь (20 – 25 %) характеризував “крупні міста”: Одесу, Миколаїв; “середні міста”: Каховку, Генічеськ; “малі міста”: Оріхів, Лозову; “городок” Маяки.

Нарешті, “торговий (слабо промисловий)” ступінь (менше 20 %) був ознакою “великих міст”: Севастополя, Сімферополя; “середніх міст”: Маріуполя, Бердянська (7 %), Євпаторії (5 %), Нікополя, Вознесенська (1 %), Феодосії, Ялти; “малих міст”: Олешек (2 %), Верхньодніпровська, Голої Пристані (1 %), Березівки (2 %), Нововоронцовки (2 %), Перекопа (2 %), Якимівки, Крестної; “городків”: Старого Керменчика (1 %), Синельниково (менше 1 %), Карань, Нової Каракуби, Добре (менше 1 %), Царедарівки (менше 1 %), Знам’янки, Пришиба (2 %), Джанкою (менше 1 %), Славгорода (менше 1 %), Алушти (7 %), Гурзуфа (4 %), Алупки (6 %), Судака (менше 1 %), Гаврилівки (менше 1 %) ¹.

Щодо іншої запропонованої класифікації (за географічною ознакою) сам Семенов-Тянь-Шанський відзначає, що “чисто долининний” підтип “південного чорноземного типу заселення” відрізняється наявністю десятків дуже людних поселень (в 10 – 20 тис. мешканців), які “не виявляють анітрохи схильності до міського економічного складу життя”; з іншого боку, тут спостерігається бурхливе зростання десятків “економічних міст”. І першу, і другу особливість географічної відносності на рахунок того, що “чисто долининний” підтип являє собою останній за хронологією, новітній етап заселення “російської рівнини”. Стосовно ж “гірничозаводського типу” Веніамін Петрович зауважив, що географічне розташування “економічних міст” тут “цілковито слідує ступені багатства і розробки корисних копалин”; зростання “економічних міст” цього типу заселення повністю віддзеркалює в собі розвиток гірничої промисловості ².

Аналізуючи специфіку економічного стану та розвитку населених пунктів різних статусів, ми доходимо висновку, що на південноукраїнських матеріалах у цілому підтверджуються спостереження, зроблені П.Г. Риндзюном щодо загалом Російської імперії: тут існувало чимало неміських поселень із “міським” економічним “обличчям”, і в той же час чимало офіційних міст із слабо вираженими ознаками специфічно міського господарського життя. Разом із тим, великі промислові поселення без офіційного міського статусу

¹ Семенов-Тянь-Шанский В.П. Город и деревня в Европейской России... — С. 150-156, 165-166, 173-176.

² Семенов-Тянь-Шанский В.П. Города деревня в Европейской России... — С. 150, 167.

мали відмінну від міст економічну (так само як і соціальну) структуру, яка, як правило, була менш універсальною, менш багатоаспектно розвиненою. Тому великі промислові поселення і в економічному плані не зливались із містами, а лише наближалися до них¹.

Заслужовує на увагу спостереження, зроблене Даніелем Бровером, який, пишучи, що з історичної перспективи зв'язка торговельної і промислової діяльності та зростання міст Російської імперії підпадає під тенденції, які, зазвичай, маркуються термінами “індустріалізація” та “урбанізація”, зауважує, що тут ці тенденції розгорталися у спосіб, який суттєво відрізнявся від західноєвропейського чи північноамериканського. По-перше, оскільки індустріальна революція прийшла на землі імперії лише в другій половині XIX ст., економічна база урбанізації цих територій формувалася значно більшою мірою, ніж на Заході, ерою індустріалізації. По-друге ж, розгортання промислового потенціалу тут збіглося зі швидкою інтенсифікацією ринкових стосунків. Раніше ж ці дві сфери були як за масштабами, так і за інтенсивністю набагато більш обмеженими, ніж на Заході, де так звані “комерційні революції” відбулися ще в XVI – XVIII ст.²

Таким чином, аналіз “економічних функцій” міських поселень регіону дозволяє простежити зміни, що відбулися у співвідношенні чисельності міст різного функціонального призначення, систематизувати міські поселення регіону за низкою типологій, що дають можливість більш глибоко оцінити рівень економічного розвитку та специфіку і в цілому південноукраїнської міської мережі, і її складових. Маємо підстави стверджувати, що для півдня України модернізація другої половини XIX – початку XX ст. мала одним із наслідків те, що відбулися суттєві корективи в ієрархії населених пунктів і безпосередньо офіційних міст: тоді як одні з них висунулися наперед, інші залишилися “на узбіччі”. Подібні процеси супроводжували і міські мережі інших регіонів³.

Дослідження місця міських поселень у господарському розвитку Півдня дозволяє зробити висновок, що офіційний статус населеного пункту накладав помітний відбиток фактично на кожен розглянутий нами аспект освоєння “міського простору” (на його межі, земельну власність, розвиток структури забудови, благоустрій). Тож і законодавче регулювання, і практика упорядкування (розбудови) відповідних аспектів щодо офіційних міст суттєво відрізнялися від тих, що стосувалися населених пунктів інших типів (у тому числі — і міських). Тим самим

¹ Рьндзюнский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России... — С. 264.

² Brower Daniel R. The Russian City between Tradition and Modernity... — P. 41.

³ Гуменюк А.О. Міста Правобережної України в другій половині XIX ст.: автореф... — С. 8.

підтримувалися і в низці сфер певною мірою навіть поглиблювалися відмінності між офіційними містами і сільською місцевістю, з посіданням містечками такої собі проміжної позиції між “містом” і “селом”, причому із більшим наближенням до останнього, а не до першого. Разом із тим, конкретика освоєння “міського простору” самих офіційних міст досить помітно варіювалась, що дає можливість відзначити цілу низку важливих відмінностей у площі, мережі передмість, структурі та обсягах земельної власності, структурі забудови, благоустрої різних міст Півдня. У той же час важливі відмінності спостерігались і в освоєнні простору окремих складових тих самих міст, найбільш разючими, як правило, залишалися відмінності між центральними частинами міст та їх околицями. Важливо, що в процесі модернізації середини XIX – початку XX ст. фактично кожен із розглянутих нами аспектів зазнавав серйозних змін, які, при всій специфічності і звивистості цього шляху, в багатьох складових все ж знаходились у контексті тих трансформацій, що зазнали на цьому ж шляху міста Західної Європи і Сполучених Штатів.

Те саме є справедливим і щодо еволюції “економічних функцій” південноукраїнських міських поселень, розвитку промисловості, транспортної мережі, торгівлі, фінансової сфери та сільського господарства.

Вельми важливо наголосити, що в досліджуваній нами період не тільки міські, але і сільські поселення Півдня еволюціонували в плані як освоєння їхнього простору, так і їхніх “економічних функцій”, що дає підстави відзначити цілу низку рис поширення в сільській місцевості “міського образу життя”, а відповідно — й урбанізації. Особливо помітними були відповідні зрушення у промисловій сфері. Розвиток добувної та металургійної промисловості, який вивів регіон на перші позиції в Російській імперії у відповідних галузях, великою мірою відбувався за рахунок саме неміських поселень, що і дає підстави для тверджень про те, що високий рівень економічного розвитку, переважання несільськогосподарських занять і велика чисельність населення аж ніяк не були виключною специфічною ознакою офіційних міст.



РОЗДІЛ 5 СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ УРБАНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У РЕГІОНІ



1. Соціальна стратифікація і соціальна мобільність

З огляду на надзвичайну строкатість підходів до розуміння поняття “соціокультурний”, що використовуються представниками різних наук і безпосередньо істориками, маємо обумовитись, що в нашій роботі під соціокультурними процесами маються на увазі соціальні та культурні зміни, розвиток суспільства в єдності його соціальних і культурних аспектів. Разом із тим, при розгляді низки складових соціокультурних процесів ми плануємо спиратися на традицію використання терміна “соціокультурна система”, що бере початок від П. Сорокіна, який показав, що повноцінний розгляд будь-якої соціальної взаємодії неможливий без урахування контексту культурних цінностей, оскільки є неможливим саме ізольоване існування суспільства поза культурою і навпаки; такий нерозривний взаємозв’язок проявляється, зокрема, в тому, що одним із надзвичайно важливих “культурних елементів”, без якого неможливо досліджувати соціальні інститути та організації, є правові норми¹.

Одними із знакових складових соціокультурних процесів, які великою мірою віддзеркалювали специфіку урбанізаційних процесів на півдні України другої половини XIX – початку XX ст., були зміни соціальної стратифікації та соціальної мобільності. При їх аналізі ми відштовхуємося від концепції, сформульованої П. Сорокіним у роботі “Соціальна мобільність”, яка справедливо вважається класичною для “західної”, а останнім часом — і пострадянської соціології². Під соціальною стратифікацією розуміється диференціація населення в ієрархічному ранзі, сутність та основа якої полягає в “нерівномірності розподілу прав та привілеїв, відповідальності та обов’язків, наявності чи відсутності соціальних цінностей, влади та впливу серед членів того чи іншого соціуму”. У той же час, за П. Сорокіним, соціальна мобільність —

¹ Сорокин П.А. Структурная социология // Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов: Пер. с англ. — М.: Политиздат, 1992. — С. 218-219.

² Согомонов А.Ю. Судьбы и пророчества Питирима Сорокина // Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество... — С. 13, 19.

“будь-який перехід індивіда або соціального об’єкта (цінності), тобто всього того, що створене або модифіковане людською діяльністю, з однієї соціальної позиції в іншу”¹. Втім, ми, слідом за усталеною в соціології позицією², розуміємо під соціальною мобільністю переміщення виключно індивідів і соціальних груп. Причому виділяється два основних типи такої мобільності: горизонтальна і вертикальна. Горизонтальна — перехід з однієї соціальної групи до іншої, розташовану на тому самому рівні (як от перехід до іншої родини при повторному шлюбі, до іншої конфесії, на інше місце роботи при збереженні соціального статусу тощо). Вертикальна ж мобільність має на увазі ті взаємини, що виникають при переміщенні з одного соціального пласту в інший, а тому двома типами вертикальної мобільності є висхідна і низхідна, тобто соціальний підйом і соціальний спуск³. Звернемо увагу, що попри суттєве переосмислення підходів до вивчення соціальної історії, яке мало місце і в західній, і в пострадянській (хоча і з певним запізненням) історіографії, дослідження соціальної стратифікації та мобільності не втратили своєї актуальності⁴.

Розглядаючи соціальну стратифікацію міського населення Південної України, ми солідарні з поширеною в історіографії концепцією, згідно з якою у другій половині XIX – на початку XX ст. в Російській імперії мав місце перехід від станів (*estates*) (які характеризувалися наявністю закріплених специфічних прав і соціальних функцій; спадковою передачею станових прав; об’єднанням представників окремих станів у станові організації, або корпорації; правом на самоврядування і представництво в місцевому і центральному державному управлінні; наявністю специфічного менталітету; зовнішніми ознаками належності до стану — особливими прикрасами, одягом тощо) до класів (під якими розуміються великі групи людей в індустріальному суспільстві, що різняться між собою за родом занять, розмірами прибутків, обсягами влади і впливом у суспільстві). Причому фактично загальним місцем

¹ Сорокин П.А. Социальная стратификация и мобильность // Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество... — С. 302, 373.

² Кузьменко Т.М. Соціальна мобільність: наукова ретроспектива та реалії сучасного українського суспільства // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя: Просвіта, 2008. — Вип. XXIV: Соціальні та національні чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаємовпливів. — С. 290.

³ Сорокин П.А. Социальная стратификация и мобильность // Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество... — С. 373-374.

⁴ Grusky David B., Fukumoto Ivan K. Social History Update: A Sociological Approach to Historical Social Mobility // Journal of Social History. — Vol. 23. — No. 1. — Autumn, 1989. — Pp. 221-232.

більшості досліджень є погляд на період “великих реформ” як на ключовий етап, який знаменував початок перетворення станів на класи¹. Втім, процес у багатьох аспектах так і залишився незавершеним.

Згідно із законодавчими нормами, що вже діяли в 1861 р. і зберігали чинність до самого падіння царизму, в імперії виділялось чотири основні стани: дворянство, духовенство, міський стан і селянство.

Підкреслимо, що мова йде саме про існуючі впродовж всього цікавого нам періоду основні стани, якими не обмежувалося все різноманіття соціальної структури імперії. Згадаймо, що до 1874 р. виділявся військовий стан, що формувався за рахунок рекрутської повинності міських обивателів і селян; але із запровадженням загальної військової повинності цей стан перестав існувати, оскільки відтепер особи, які призивалися на службу, залишалися у своєму стані. Варто згадати і про різночинців, під якими розумілися, з одного боку, особи, які на момент проведення обліку (перепису) відкріпилися від одного і не встигли прикріпитися до іншого стану, а з другого боку, ті, хто належав до дрібних соціальних груп (наприклад, канцеляристи), які мали більш привілейований, ніж селянство і міський стан, і менш привілейований, ніж дворянство, юридичний статус².

Вкрай важливо, що жоден із названих станів не являв собою нестратифікований моноліт, маючи у своєму складі розряди, що суттєво різнилися між собою, в тому числі — і юридичним статусом.

Дворянство поділялося на спадкове та особисте.

Юридична стратифікація міського стану впродовж останньої чверті XVIII–першої половини XIX ст. зазнала певних змін, хоча до самої Міської реформи 1870 р. продовжували вестись міські обивательські книги, правила заповнення яких були закладені ще “Грамотою на права та вигоди містам Російської імперії” (мається на увазі розподіл міської обивательської книги на шість частин, у першу з яких вносяться “справжні міські обивателі”, тобто мешканці міста незалежно від стану, які мали тут нерухомість; у другу — гільдійські купці; в третю — записані до цехів ремісники; в четверту — іноземні та іногородні “гості”, які були приписані до міста “заради промислу, роботи чи інших міщанських вправ”; у п’яту — імениті громадяни, до яких могли бути зараховані службовці, науковці, митці, художники, “капіталісти”, банкіри, судовласники, а також ті, що відзначилися службою в міському управлінні; нарешті, в шосту частину вносилися “посадські”, тобто

¹ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 76-78.

² Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 131-133.

мешканці міста, які не внесені в попередні п'ять частин міської обивательської книги і займалися “промислом, рукоділлям чи роботою”). Серед змін, що зазнала викладена вища структура в першій половині XIX ст., важливу роль відіграло запровадження у 1832 р. почесного громадянства замість розряду іменитих громадян.

Духовенство поділялось як за конфесіями, так і в їх межах (зокрема звернемо увагу на поділ православного духовенства на чорне, парафіяльне, військове і придворне, причому існував і поділ духовних осіб на священно- та церковнослужителів).

Хоча селянська реформа і нанесла важливого удару по системі стратифікації селянства, останнє і після 1861 р. не стало являти собою цілком монолітного нестратифікованого стану.

Вельми важливо, що в межах кожного із перелічених станів можна виділити страти на підставі розміру прибутків, освіти, престижу. Досить струнку систему такого ранжування використовує Б.М. Миронов, умовно ділячи кожен зі станів на три страти: нижчу, середню і вищу¹. На прикладі купецтва імперії переконливо викладав таку “трьохрівневу” стратифікацію Альфред Рібер².

Немає потреби докладно зупинятися на викладенні фактажу щодо змін і стану соціальної стратифікації, з яким міста Південної України увійшли в другу половину XIX ст. Відповідні проблеми вже були розглянуті нами в дисертаційному дослідженні “Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – 1853 р.”³. Згадаймо й про кандидатську дисертацію Н.М. Діанової “Формування населення міст Південної України у дореформений період (кінець XVIII ст. – 1861 р.)”⁴. Щоправда, ця робота, територіальні межі якої визначені як “регіон сучасної Південної України, до якого увійшла переважна більшість міст Катеринославської, Херсонської, материкової частини Таврійської губернії та Південної Бессарабії”, містить не зовсім коректні формулювання на кшталт “найбільш привілейованими станами в містах південного краю були духовенство та дворянство” (дворянство мало більше привілеїв, а отже, його варто було б поставити на перше

¹ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 86-87.

² Rieber Alfred J. Businessmen and Business Culture in Imperial Russia // Proceedings of the American Philosophical Society. — Vol. 128. — № 3. — 1884. — Pp. 238-243; Rieber Alfred J. Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia. — Chapel Hill: University of North Carolina, 1982. — Pp. 418-420.

³ Константінова В.М. Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – 1853 р.: дис... — С. 140-151.

⁴ Діанова Н.М. Формування населення міст Південної України у дореформений період (кінець XVIII ст. – 1861 р.): автореф...

місце); “на відміну від інших регіонів Російської імперії, в південноукраїнських містах воно [духовенство — В.К.] носило багатоконфесійний характер” (такий характер мало духовенство більшості регіонів імперії; інша справа, яким було співвідношення духовенства різних конфесій); “дворянство в містах південного регіону... не відіграло помітної ролі”¹ (відсоток дворян серед міського населення насправді був незначним, втім, не лише чисельністю визначалася роль стану).

Тож має сенс приділити увагу підрахунку відсоткового представництва станів у складі мешканців окремих міських поселень кожної з трьох південноукраїнських губерній станом на 1861 р., взявши за основу підрахунків матеріали видання “Економічний стан міських поселень Європейської Росії в 1861 – 62 р.” [Додаток 5.1.1], а також на підрахунки співвіднесення станової стратифікації населення міст і сільської місцевості губерній [Додатки 5.1.2, 5.1.3].

Доцільно звернути увагу на зміни, яких зазнали окремі стани, представлені в “міському просторі” Півдня.

Вельми симптоматичними і для свого часу, і для регіону є характеристики, дані дворянству Херсонської губернії в “Матеріалах для географії і статистики Росії” 1863 р. Згідно з ними, дворянство являло “величезну суміш усіх народностей, звичаїв, понять та освіченості”, причому такої “племінної строкатості” дворянства “навіть чи десь у Росії можна зустріти”. “Життя в містах, окрім Одеси, доволі слабо розвинене, власне тому, що тутешнє дворянство воліє мешкати на селі, або, якщо дозволяють статки, мешкає в Одесі, поміж іноземців. Звідси — відчуженість і взаємна роз’єднаність тутешніх дворян”. “Чинівне дворянство, що мешкає тут у містах, за образом життя і поняттями схоже з цим класом інших губерній імперії; тільки Херсон не становить привабливості для молоді з тутешніх поміщиків, які бажають служити поближче від своїх маєтків, тому вони й обирають для цього Одесу або губернські міста сусідніх губерній. Особисті ж дворяни цілком зберегли тип дрібного чинівництва”². Важливо, що згодом деякі із перелічених характеристик стали втрачати актуальність, зважаючи на перебіг модернізаційних процесів. Зокрема спостерігалась стійка тенденція зменшення дворянського землеволодіння, що стало важливою передумовою переселення частини дворянства до міст. В опублікованому

¹ Діанова Н.М. Формування населення міст Південної України у дореформений період (кінець XVIII ст. – 1861 р.): автореф... — С. 13.

² Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть первая / Сост. А. Шмидт... — С. 550-555.

1892 р. аналізі руху приватної земельної власності в Херсонській губернії наведені підрахунки, згідно з якими впродовж 1861 – 1891 рр. дворянське землеволодіння в губернії скоротилося на 45 %¹. Як зазначалося в аналізі руху земельної власності в Катеринославській губернії, “назад тому років 20 – 25 земельна власність у Катеринославській губернії зосереджувалася майже виключно в руках дворян”, але пізніше “земля переважно... переходить в руки тих станів, які вносять в обробку землі свою власну працю”². У наступні роки кінця XIX – початку XX ст. тенденція скорочення дворянського землеволодіння на Півдні збереглася³. Мав місце процес збідніння більшої частини дворянства, що в багатьох випадках супроводжувався переселенням до міст із зайняттям посад на державній чи приватній службі, заняттям підприємництвом тощо.

У досліджуваній нами період низки важливих змін зазнало духовенство. Конфесійне життя південноукраїнських міських поселень як складова соціокультурних процесів нами буде розглянуте в окремому підрозділі, тож зараз звернемо увагу лише безпосередньо на православне духовенство, яке складало абсолютну більшість духовних осіб регіону і серед якого, у свою чергу, чисельно абсолютно домінувало духовенство біле. Досліджуючи цю групу духовенства, І.І. Лиман дійшов висновку, що при наявності на півдні України тенденцій обмеження виборного начала і посилення спадковості, що спостерігались і в інших регіонах імперії, замкненість духовного відомства в краї формувалась із значним відставанням, так і не ставши абсолютною. Свою роль зіграли традиції краю і сусідніх українських епархій, більш пізній початок активної розбудови храмової мережі, нестача духовних осіб, закладів духовної освіти, що спостерігались в останній чверті XVIII – в перші десятиліття XIX ст. Світське суспільство продовжувало мати могутній вплив і на матеріальне, і на реальне соціальне становище священно- та церковнослужителів, на їхню культуру. Саме парафіяльне духовенство не сформувалось у монолітну групу і певною мірою являло конгломерат осіб із досить різними умовами існування, що визначалися не лише наявністю певного сану чи посади, але й місцем служіння⁴. Причому матеріальні умови існування духовенства великою мірою залежали саме

¹ Борисов Н. Движение частной земельной собственности в Херсонской губернии. (По данным земской статистики) // Новороссийский календарь на 1893 год ... — С. 87.

² Журба Н. Движение земельной собственности в Екатеринославской губернии за последний период времени // Новороссийский календарь на 1892 год... — С. 31, 41.

³ Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1904 год. Год восемнадцатый... — С. 3-4.

⁴ Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України... — С. 229.

від того, в місті чи у сільській місцевості знаходився храм. Як стверджує І.І. Лиман, серед духовенства панувало переконання, що найбільші прибутки мали причти соборних церков, інших храмів процвітаючих приморських міст, єпархіальних і губернських центрів. Тож отримання місць при таких храмах було жаданим для священно- та церковнослужителів. Серед підстав для такого переконання була наявність серед міських парафіян більшого відсотку заможних осіб, ніж серед парафіян сільських. Відповідно, були більшими і пожертви, а звідси — і статки самих духовних осіб. З іншого боку, якщо храм знаходився на державній рузі, духовенство мало гарантію стабільного і відносно високого утримання. Прибутки же духовенства, яке працювало в сільських церквах, значно відрізнялися між собою і залежали від складного комплексу чинників, який включав рівень заможності парафіян і ступінь їхньої готовності жертвувати, вміння і бажання духовних осіб примушувати мирян надавати передбачене колісь утримання; площу і якість підцерковної землі; кількість парафіян тощо¹. Така тенденція кращості служби в містах зберігалась і в період, що нас цікавить.

1860-і рр. знаменували собою початок нового етапу в житті православного духовенства і Південної України, і імперії в цілому. Була проведена ціла низка церковних реформ, спрямованих на перетворення духовного стану на відкриту професійну групу. Спадкова передача місць при церквах була заборонена. При зайнятті посади при церкві єпархіальне керівництво тепер мало враховувати виключно професійні і моральні якості, а не соціальний стан кандидата. Діти духовенства отримали світський юридичний статус. Мав місце відхід від традиції укладати шлюби виключно між представниками духовного відомства та членами їхніх родин. Суттєво послабилася влада єпархіальних архієреїв як “господарів єпархії” і “вершителів доль” підлеглих². Втім, традиційність цього стану великою мірою гальмувала реформи, які вкорінювались із великими складностями, і хоча законодавство фактично створило міцне правове підґрунтя для перетворення духовного стану на професію, в яку могли приходити представники інших страт, реалії засвідчили в цілому невисокий рівень такої соціальної мобільності. Разом із тим, спостерігалась тенденція посилення мобільності в плані переходу освічених дітей духовенства в інші стани і професії.

¹ Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України... — С. 224-225.

² Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 106-107.

На процес руйнації міського стану великою мірою вплинули як судова, військова, земська реформи, так і безпосередньо реформа міська, яка, як уже було нами показано раніше, перетворила органи міського самоврядування на всестанові. Ще раніше, у 1863 р., була скасована третя гільдія, і в лави купецтва отримали доступ представники всіх станів¹.

Могутнім ударом по традиційній стратифікації селянського стану стала ліквідація в результаті реформи 1861 р. розрядів поміщицьких і посесійних (тих, що були закріплені за посесійними мануфактурами) селян. Невдовзі, у 1863 р., були прийняті узаконення щодо ліквідації розряду дворцових (удільних) селян, а в 1866 р. — державних селян, що “належали казні”. За формулюванням Б.М. Миронова, селянство, яке і до 1861 р. найменшою мірою відповідало поняттю стану і було скоріше “напівстаном” або “квазістаном”, у результаті реформ стало консолідуватись у єдиний стан вільних сільських обивателів і втрачати станові риси, але відбувалося це повільно, оскільки урядова політика свідомо консервувала патріархальність села; тільки після скасування викупних платежів за землю, подушної податі, кругової поруки, після указу від 5 жовтня 1906 р. селянство стало швидко перетворюватися на “справжній клас в істинному значенні цього поняття”².

Оскільки законодавчі документи, що приймалися починаючи з 1861 р.³, вже не проводили так послідовно, як раніше, станового

¹ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 112-114.

² Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 122-123.

³ При цьому в Повному Зібранні за 1861-1904 рр. нами виявлено 4 узаконення щодо дворянства (ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVII. — Отд. I. — С. 795-796. (№ 38587); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLV. — Отд. I. — С. 764-765. (№ 48455); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. IX. — С. 332-333. (№ 6094); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XX. — Отд. I. — С. 1072. (№ 19298)), 9 — щодо купецтва (ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. I. — С. 983-984. (№ 37131); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. II. — С. 393. (№ 37552); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. II. — С. 663. (№ 37803); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVIII. — Отд. I. — С. 185. (№ 39321); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XL. — Отд. II. — С. 72 (№ 42581); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLII. — Отд. I. — С. 285-286. (№ 44365); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLIII. — Отд. I. — С. 566. (№ 45833); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVII. — Отд. II. — С. 1027. (№ 51586); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVII. — Отд. II. — С. 1245. (№ 51697)); 14 — міщанства (ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. II. — С. 195. (№ 37287); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVII. — Отд. I. — С. 468. (№ 38307); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVII. — Отд. I. — С. 522-523. (№ 38365); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVIII. — Отд. I. — С. 185. (№ 39321); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XL. — Отд. II. — С. 24-29. (№ 42546); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XL. — Отд. II. — С. 72. (№ 42581); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLI. — Отд. II. — С. 238-239. (№ 43848); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLII. — Отд. I. — С. 130-131. (№ 44239); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLII. — Отд. I. — С. 285-286. (№ 44365); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLIII. — Отд. I. — С. 566. (№ 45833); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLV. — Отд. I. — С. 153. (№ 48019); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVII. — Отд. II. — С. 1134-1135. (№ 51650); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. LIII. — Отд. I. —

принципу організації суспільства, це зумовило втрату специфічності правового положення окремих станів і, як наслідок, розмивання бар'єрів між ними. Разом із тим, південноукраїнські матеріали підтверджують спостереження Б.М. Миронова про те, що попри і такі трансформації, і неоднорідність кожного стану в суспільній свідомості “чотиричленна станова парадигма” зберігалася достатньо чітко, ранжуючи стани за критерієм престижу та переважності (враховуючи цілий комплекс “параметрів”, як от власність, влада, психологічне задоволення, місце проживання тощо) за шкалою: дворянство – духовенство – міський стан – селянство¹.

Між іншим, важливим виявом складного процесу згладжування станових бар'єрів були реалії формування представницьких структур громадського управління, розглянуті нами у підрозділі “Розбудова органів міського самоврядування”.

Вважаємо, що вельми важливо поглянути на зміни соціальної стратифікації в такому ракурсі урбанізації, як маргіналізація населення, прямо пов'язана із розмиванням традиційних суспільних структур. У масштабах Російської імперії доволі вдало відповідний ракурс охарактеризував О.С. Сенявський. Згідно з ним маргіналізація являла собою перетворення цілих груп населення в “пограничні верстви”, неадаптовані до пануючих умов. Маргінали — люди “вимиті”, викинуті,

С. 228-229. (№ 58358); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. V. — С.18. (№ 2673)); 2 — ремісників (ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. I. — С. 813. (№ 37080); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. II. — С. 195. (№ 37287)); 4 — робітників (ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. I. — С. 438-450. (№ 36719); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVIII. — Отд. I. — С. 191-192. (№ 39326); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVI. — Отд. II. — С. 775-776. (№ 50328); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIV. — С. 106-109. (№ 10420)); 6 — селянського стану у містах (ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. I. — С. 170-174. (№ 36658); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. I. — С. 174-202. (№ 36659); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVII. — Отд. II. — С. 206-207. (№ 38793); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXIX. — Отд. I. — С. 403. (№ 40844); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XL. — Отд. II. — С. 151. (№ 42643); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLIX. — Отд. I. — С. 39-40. (№ 53010)); 3 — щодо почесного громадянства (ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVII. — Отд. I. — С. 761. (№ 38536); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIV. — Отд. I. — С. 85-86. (№ 10379); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXI. — Отд. I. — С. 40. (№ 19603)); 10 — щодо причислення до міст і міського стану (ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVII. — Отд. II. — С. 72-73. (№ 38670); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVII. — Отд. II. — С. 206-207. (№ 38793); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVIII. — Отд. I. — С. 185. (№ 39321); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVIII. — Отд. I. — С. 191-192. (№ 39326); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XL. — Отд. II. — С. 151. (№ 42643); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVI. — Отд. II. — С. 67. (№ 49832); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLIX. — Отд. I. — С. 39-40. (№ 53010); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLIX. — Отд. II. — С. 382. (№ 54060); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. II. — С. 2-3. (№ 591); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIII. — С. 217. (№ 9520)).

¹ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 80-81.

витіснені з традиційного соціального середовища, ті, що опинилися на перепутті чи узбіччі. При тому, що маргіналізація умовно поділяється на “базову” і ситуативну, урбанізаційний процес другої половини XIX – початку XX ст. характерною ознакою мав саме перший тип: в умовах трансформації суспільних структур мала місце поява маси дезадаптованих і дезорієнтованих мешканців міст. Причому небезпідставно “нових городян” до третього покоління деякі соціологи відносять саме до маргіналів.

Паралельно з описаними процесами в містах спостерігався і процес маргіналізації сільського населення, що прямо було пов’язане як із селянською реформою, так і з тією самою урбанізацією. Тоді як раніше абсолютна більшість сільського населення впродовж усього свого життя зберігала незмінний соціальний статус, місце проживання і образ життя, тепер різко зросла і територіальна, і соціальна мобільність¹.

Йдеться перш за все про відхідництво і переселення селян до міст.

Досить глибоко дослідивши відхідництво, П.Г. Риндзюньський зазначив, що воно було дуже важливим елементом селянського життя і впливало на всі сторони селянського побуту. Для великої частини селянства заробіток у місті став єдиним джерелом існування: збиткове господарство на наділі фактично підтримувалося цими заробітками; цим створювалося суперечливе становище: відхідництво підірвало патріархальність села і в той же час підтримувало його існування². На південноукраїнських матеріалах у цілому підтверджується теза Ричарда Роуланда про те, що в Російській імперії міграція селян у міста обумовлювалася більшою мірою не якимось державним стимулюванням цього процесу, а економічними важелями, тобто ширшими можливостями знайти роботу в місті, аніж у селі³. Втім, маємо зауважити, що рівень такої привабливості окремих міст регіону вельми помітно, а іноді й кардинально різнився.

Самі відхідники виступали в ролі своєрідного містка між селом і містом, так званими “селянами-городянами”. За формулюванням Джеймса вон Гелдерна, ці люди “часто жили між селянством та

¹ Сенявский А.С. Урбанизация России в XX веке... — С. 65-66.

² Риндзюньский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России... — С. 121.

³ Rowland Richard H. Urban In-Migration in Late Nineteenth-Century Russia // The City in Russian History / Ed. by Hamm Michael F. — Lexington: The University Press of Kentucky, 1982. — P. 119). Докладніше про статус селян у містах і промислових центрах Південної України див.: Приймак О.М. Соціальна поліструктурність сільського населення Півдня України кінця XIX – початку XX століть // Музейний вісник. — № 9. — Запоріжжя, 2009. — С. 135-136.

робітниками, між селом і містом, не належачи повністю до жодного з них”¹.

Зв'язок відхідників із селом знаходив прояв чи не в усіх аспектах, починаючи від юридичного (з обов'язком з'являтися до села за викликом волосного суду), сімейного (родини відхідників, як правило, залишалися мешкати на селі)² і закінчуючи аспектом поведінково-ментальним і побутовим (включно із звичаєм селян при вступі на роботу до промислових підприємств приносити масло, сало, курей, щоб “задобрити начальство”)³. У плані територіальної мобільності в досліджуваній нами період досить типовою була біографія в майбутньому відомого анархіста Вольдемара (Володимира) Антоні, який народився в селі Гуляйполе Олександрівського повіту, а в 16 років переселився до Катеринослава і працював там на заводі, коли ж завод згорів — перебрався до Полог, де працював у залізничному депо⁴.

У контексті поширення урбанізації на сільську місцевість, з огляду на роль у цьому процесі промислових селищ на особливу увагу заслуговує теза А.Х. Маргулова про те, що в Донбасі суб'єктом модернізації і пов'язаної з нею урбанізації “був чиновник, напівпатріархальний пролетаріат, учорашній селянин”, на відміну від процесів на Заході, де їх мотором виступали підприємець та індустріальний робітник⁵.

У архівах збереглася велика кількість документів, що стосуються приписування та виключення з міщанських громад південноукраїнських міст⁶. Втім, їх зіставлення із статистичними даними про зміни

¹ Von Geldern, James. Life In-Between: Migration and Popular Culture in Late Imperial Russia // *The Russian Review*. — Vol. 55. — July, 1996. — P. 366.

² Рындыонский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России... — С. 13-14; Von Laue Theodore H. Russian Peasants in the Factory 1892-1904 // *The Journal of Economic History*. — Vol. 21. — No. 1. — Mar., 1961. — P. 64. У цьому ж плані вельми промовистою була опублікована в 1891 р. у США стаття “Сучасний стан селянства в Російській імперії”, де зазначалося, що коли селянин переселяється до міста, його односельці мають з цього багато користі (грошей), але він опиняється в місті один, без родини, що ставило питання “Як з цим буде поратись він? Як з цим буде поратись його дружина?” (de Lestrade Combes. *The Present Condition of the Peasants in the Russian Empire* [електронний ресурс] // *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. — Vol. 2. — Sep., 1891. — P. 88. — Режим доступу до статті: <http://www.jstor.org/stable/1008927>).

³ ДАДО. — Ф. 23. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 51.

⁴ Записки гуляйпільського анархіста Вольдемара Антоні / Упорядник В.Чоп // *Старожитності Південної України*. Випуск 15. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2006. — С. 27, 38, 40.

⁵ Маргулов А.Х. Урбанізація Донбасу у 1861-1917 рр.: автореф... — С. 15.

⁶ ДАХО. — Ф. 22. — Оп. 1. — Спр. 142. — Арк. 1-18; ДАХО. — Ф. 22. — Оп. 1. — Спр. 148. — 78 арк.; ГАРФ. — Ф. 102. — Оп. 76 а. — Спр. 1293. — 9 арк.; ГАРФ. — Ф. 102. — Оп. 76 а. — Спр. 1497. — 27 арк.; ДАМО. — Ф. 218. — Оп. 1. — Спр. 2. —

чисельності інших страт, про чисельність населення міст і з даними щодо природного приросту населення, зафіксованими в метричних книгах за відповідні проміжки часу, дає підстави стверджувати, що обсяги територіальної мобільності були значно вищими, аніж обсяги мобільності міжстанової.

Для з'ясування специфіки соціальної стратифікації та мобільності, що мали місце в містах кожної з південноукраїнських губерній, у тому числі — і специфіки в порівнянні з сільською місцевістю, маємо звернутися до матеріалів перепису 1897 р. Наші підрахунки відсоткового представництва кожного стану дали таку картину. У Катеринославській губернії спадкові та особисті дворяни становили 0,96 % загальної чисельності населення, тоді як у містах їх було аж 4,85 %. Частка в населенні міст духовенства також залишалася більшою, ніж у населенні губернії в цілому (0,88 % і 0,33 % відповідно). Те ж саме стосується купецтва (2,03 % в містах при 0,37 % в губернії). Цілком природно, що схожа ситуація мала місце і щодо представництва міщан (50,57 % і 9,87 %). Натомість відсоток селян у містах був меншим (39,40 % проти 87,35 %). Іноземні піддані в містах становили 0,85 % населення, в губернії в цілому — 0,64 %.

Фактично аналогічні тенденції, хоча і з деякими суттєвими відмінностями у відсоткових співвідношеннях, спостерігались у Таврійській губернії. Тут спадкові та особисті дворяни у містах склали 5,69 %, а в губернії в цілому — 1,57 %, духовенство — 0,59 % і 0,33 %, купецтво — 1,84 % і 0,53 %, міщанство — 51,48 % і 16,84 %, селянство — 33,04 % і 77,60 %, іноземні піддані — 4,89 % і 2,21 %. Не була винятком у плані відсоткового переважання всіх станів, крім селянства, в містах у порівнянні із губернією в цілому і Херсонщина, де спадкові та особисті дворяни становили відповідно 4,94 % і 1,85 %, духовенство — 0,42 % і 0,29 %, купецтво — 1,26 % і 0,45 %, міщанство — 62,63 % і 27,41 %, селянство — 24,59 % і 67,55 %, іноземні піддані — 2,77 % і 1,08 % [Додаток 5.1.4].

10 арк.; ДАМО. — Ф. 218. — Оп.1. — Спр. 3. — 20 арк.; ДАМО. — Ф. 218. — Оп.1. — Спр. 4. — 37 арк.; ДАМО. — Ф. 218. — Оп.1. — Спр. 49.— 2 арк.; ДАМО. — Ф. 218. — Оп.1. — Спр. 57. — 7 арк.; ДАМО. — Ф. 218. — Оп.1. — Спр. 60. — 22 арк.; ДАМО. — Ф. 218. — Оп.1. — Спр. 63. — 3 арк.; ДАМО. — Ф. 218. — Оп.1. — Спр. 69. — 6 арк.; ДАМО. — Ф. 324. — Оп. 1. — Спр. 57. — 115 арк.; ДАМО. — Ф. 324. — Оп. 1. — Спр. 170. — 87 арк.; ДАМО. — Ф. 224. — Оп.1. — Спр. 10.— 8 арк.; ДАМО. — Ф. 224. — Оп.1. — Спр. 11.— 24 арк.; ДАКО. — Ф. 18. — Оп. 1. — Спр. 502. — 6 арк.; ДАКО. — Ф. 18. — Оп. 1. — Спр. 522. — 7 арк.; ДАЗО. — Ф. 24. — Оп. 1. — Спр. 92. — 348 арк.; ДАЗО. — Ф. 24. — Оп. 1. — Спр. 93. — 332 арк.; ДАЗО. — Ф. 24. — Оп. 1. — Спр. 94. — 333 арк.

Отже, маємо підстави стверджувати, що на матеріалах усіх трьох губерній підтверджується висновок, зроблений С.Б. Надібською на основі вивчення соціальної стратифікації семи південноукраїнських міст: однією із найвиразніших особливостей соціального складу населення міст регіону було те, що на відміну від інших міст імперії, більшу його частину складала не селяни, а міщани¹.

Більш детально з'ясувати специфіку соціальної стратифікації дають можливість підрахунки, зроблені щодо кожного зазначеного в перепису міста і повіту Півдня [Додаток 5.1.4].

З огляду на те, що в досліджуваній нами період дворянство активно поповнювало лави чиновницької бюрократії, а також на відзначену тенденцію потягу дворянства до губернських центрів та Одеси, цілком природно, що відсоток спадкових і особистих дворян саме у Катеринославі (6,25%), Сімферополі (7,94%), Херсоні (6,01%) та Одесі (5,52%) був вищим, ніж у середньому по містах губернії. Як “курортна столиця імперії” була привабливою для дворянства Ялта, де відповідний стан склав аж 8,79% населення. Традиційно високий відсоток дворян зберігався у містах з особливим статусом — Миколаєві (5,83%) та Севастополі (9,11%) з Балаклавою (7,90%), що входила до складу Севастопольського градоначальства.

Цілком логічно, що вищим ніж у середньому по містах відповідної губернії був відсоток духовних осіб у губернських центрах (Катеринославі — 1,27%, Сімферополі — 1,72%, Херсоні — 0,62%). Симптоматично, що найменший “відрив” від середньогубернських показників спостерігався у Херсоні, який, на відміну від двох інших південноукраїнських губернських міст, не виконував роль центру єпархії. Зауважимо, що специфіка релігійного життя окремих південноукраїнських міст, яка і визначала відсоткове представництво в них духовенства, буде докладніше розглянута в підрозділі, присвяченому конфесіям, представленим у міських поселеннях регіону.

Щодо відсотку в містах купецтва, то відповідні показники лише до певної міри корелюються із тими “економічними функціями” міст, місцем того чи іншого міського поселення в класифікації за річним торгово-промисловим оборотом на одного мешканця, за “ступенем участі промисловості в торгово-промисловому обороті міста”, що розглядалися нами в четвертому розділі. Тож маємо відзначити, що найбільший відсоток купців був серед городян у Катеринославській губернії

¹ Надібська С.Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861-1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): автореф... — С. 14.

Павлограда (3,56 %) і Верхньодніпровська (2,39 %); у Таврійській — Перекопа (3,22 %), Феодосії (2,83 %), Мелітополя (2,72 %), Сімферополя (2,17 %), Євпаторії (2,09 %); у Херсонській — Єлисаветграда (1,70 %), Вознесенська (1,70 %), Миколаєва (1,55 %), Херсона (1,50 %).

За відсотком міщан серед міст Катеринославської губернії мали першість Верхньодніпровськ (64,46 %), Катеринослав (54,89 %), Олександрівськ (54,60 %); Таврійської — Бахчисарай (77,37 %), Єнікале (76,70 %), Ногайськ (72,19 %), Бердянськ (71,26 %), Карасубазар (67,76 %); Херсонської — Овідіополь (92,77 %), Маяки (90,14%), Бобринець (88,09 %), Ольвіополь (83,98 %), Анан'їв (82,87 %), Берислав (80,10 %), Олександрія (77,33 %).

Натомість першість за відсотком селянства утримували в Катеринославській губернії Луганськ (61,44 %), Новомосковськ (60,20 %), Слов'яносербськ (47,80 %), Бахмут (41,63 %); у Таврійській — Оріхів (63,54 %), Севастополь (47,36 %), Ялта (40,50 %), Мелітополь (35,45 %); у Херсонській — Новомиргород (52,47 %), Вознесенськ (44,79 %), Новогеоргіївськ (40,55 %).

Нарешті, найбільший відсоток іноземних підданих був у Катеринославській губернії в Маріуполі (1,56 %), Олександрівську (1,21 %), Катеринославі (0,95 %); Таврійській — Старому Криму (21,50 %), Ялті (12,31 %), Балаклаві (8,64 %), Керчі (7,17 %), Євпаторії (7,05 %); Херсонській — Одеському градоначальстві (4,81 %). При цьому варто відзначити, що переважна більшість міст Таврійської губернії мала у своєму населенні відсоток іноземних підданих вищий, ніж відповідний показник “лідера” Катеринославської губернії Маріуполя.

Скласти більш глибоке уявлення щодо станової стратифікації населення міст Південної України дають можливість наші підрахунки відсоткового представництва в кожному стані етнічних груп, виокремлених за мовною ознакою [Додаток 5.1.5].

При тому, що період, який нас цікавить, цілком правомірно розглядати в ракурсі процесу перетворення станів на класи, саме віднесення тих чи інших категорій населення до класів у розумінні класиків марксизму-ленінізму пов'язане з низкою складностей. Тут заслуговують на увагу міркування, сформульовані А.А. Терещенком у докторській дисертації “Соціально-економічний розвиток міст Центрального Чорнозем'я в другій половині XIX – на початку XX століття: 1861 – 1904 рр.”. Російський історик, пишучи, що В.І. Леніним була розроблена методика обробки матеріалів перепису 1897 р., на основі якої все населення імперії за класовою ознакою було віднесено до чотирьох груп (крупна буржуазія, заможні дрібні власники,

бідніші дрібні власники, а також напівпролетарі та пролетарі), і що ця схема широко використовувалась у радянській історичній літературі, зауважує, що такий поділ “неминуче грішить суттєвим спрощенням соціальної структури населення”. Фактично, все суспільство було поділене на дві частини: буржуазію і пролетаріат, причому до перших були віднесені і лікарі, вчителі, службовці різних установ, духовенство, артисти, власники житла, не кажучи вже про більшу частину селянства. Тим самим, на переконання А.А. Терещенка, заявлений підхід вступав у певне протиріччя вже з позицією К. Маркса, який підкреслював, що в основі капіталістичного виробництва “лежить повне відділення виробника від засобів виробництва”, а приватна власність, заснована на власній праці, ще не є капіталістичною приватною власністю. Великі сумніви викликають і ті відсоткові співвідношення, що були застосовані В.І. Леніним для розподілу за класами невиробничого, торгово-промислового і сільськогосподарського населення¹.

Проте, розгляд стратифікації населення саме під кутом зору поділу на класи знайшов поширення не лише в радянській, але і в пострадянській і зарубіжній історіографії, і на відповідній ниві досягнуті важливі здобутки, які аж ніяк не варто ігнорувати².

При цьому варто звернути увагу на широкий спектр термінів, що застосовується при характеристиці соціальної стратифікації і безпосередньо населення Південної України.

Зокрема, аналізуючи формування соціального складу гірничопромислової буржуазії у пореформений період в Україні на матеріалах саме цікавого нам регіону, В.В. Крутіков писав, що після

¹ Терещенко А.А. Социально-экономическое развитие городов Центрального Черноземья во второй половине XIX – начале XX века: 1861-1904 гг.: дис. ... доктора исторических наук: 07.00.02 / Терещенко Анатолий Андреевич. — Курск, 2003. — С. 15-16.

² Між іншим, не відкидає правомірність використання терміна “клас” і Альфред Рібер. Разом із тим, він зауважує, що вважає проблематичним використанням дефініцій іншомовного походження при описі Російської імперії некоректно використовувати термін “бізнесмени” по відношенню до торговців і промисловців цієї держави; термін “буржуазія” — надмірно заідеологізований, до того ж, не точно відповідає реаліям Російської імперії. “Грубо кажучи, в Росії не було класу бізнесменів, зіставимого з тим, що існував у Сполучених Штатах, і навіть буржуазії в європейському сенсі”. Тож Рібер широко користується термінами “стан” (soslovie, estate) та “interest group”. За переконанням Рібера, в Російській імперії так і не сформувався повноцінний “середній клас” (Rieber Alfred J. Businessmen and Business Culture in Imperial Russia // Proceedings of the American Philosophical Society. — Vol. 128. — № 3. — 1884. — Pp. 238-243.). Важливо, що такий підхід, який знаний американський соціальний історик використовував за часів “холодної війни”, не був відкинутий ним і згодом, про що професор Рібер казав, зокрема, в бесіді із професором Лиманом у 2009 р.

1861 р. “проходив інтенсивний процес розкладу класів і станів феодального суспільства”. Дослідник дійшов висновку, що мало місце зменшення ролі поміщиків, чиновників та офіцерів; упродовж 60 – 70-х рр. одним із основних джерел формування індустріальної буржуазії Донбасу було селянство і козацтво, але з початку 1880-х рр. їхнє значення помітно послабло. Натомість зростала питома вага купецтва. У підприємницьку діяльність поступово втягувалась і інтелігенція, хоча вона і мала в цілому невисоку питому вагу в загальній структурі індустріальної буржуазії. Фактично не відбулося суттєвих змін у представництві підприємців-підданих іноземних держав¹.

Згідно зі спостереженнями, зробленими І.В. Довжуком при вивченні формування промислової буржуазії і промислових робітників Донбасу, на початковому етапі промислової розробки абсолютну перевагу у вуглевидобутку мали поміщики. Одночасно з ними вугільну промисловість розвивали селяни та козаки. Конкурентна боротьба змусила поміщиків поступитися місцем енергійним підприємцям з купців, але поміщицький елемент у складі гірничопромислової буржуазії і на кінець ХІХ ст. залишався досить вагомим. Натомість основним резервом формування промислового робітництва було селянство — “найчисельніша група суспільства”. “Сільські пролетарі, що з’явилися в процесі розшарування селянства в період капіталістичної модернізації, були тим глибинним джерелом, звідки черпали робочу силу капіталістична промисловість і сільське господарство”².

Досліджуючи промислову буржуазію півдня України, М.О. Гринчак сформулювала свої спостереження так: “Наслідком формування капіталістичної системи господарювання стало утворення двох нових для цих територій суспільних станів — пролетаріату і буржуазії... Промислова буржуазія в пореформений період поповнювалася вихідцями з різних прошарків — дворянства, купецтва, заможного капіталізованого селянства... До складу промислової буржуазії входили також представники технічної інтелігенції і частково капіталісти-іноземці”³.

¹ Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. Монографія. — Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1992. — С. 39.

² Довжук І.В. Індустріальний Донбас в історії розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): Монографія... — С. 246-254.

³ Гринчак М.О. Промислова буржуазія Півдня України та еволюція її соціально-економічних вимог у II половині ХІХ – на початку ХХ сторіччя: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / М.О. Гринчак. — Дніпропетровськ, 2008. — С. 11.

Вивчаючи склад “прошарку” судновласників і “групи транспортного пролетаріату”¹ — моряків Азово-Чорноморського басейну, О.Б. Шляхов констатував, що склад судновласників тут був “різномірним за соціальним становищем. Найчисельнішими були групи, які формувались з представників традиційно підприємницьких верств — купців та спадкових почесних громадян”. Причому спостерігалася помітна різниця в соціальному походженні підприємців у паровому (де переважали представники купецтва та дворянства) і вітрильному пароплавстві (де були широко представлені вихідці з селянства і міщанства). У той же час основними джерелами поповнення екіпажів суден були селяни (71,9 %) і міщани (25,9 %) ².

Г.В. Ветрова, аналізуючи процес формування промислового робітництва на півдні України у другій половині XIX ст., робить висновок, що основними джерелами поповнення робітничого класу в пореформений період були селянство, кустарі та родини робітників (жінки і діти) ³.

Загалом же варто звернути увагу, що при визнанні першості саме “станово-класового критерію” при побудові стратифікаційних систем, у сучасній соціології існує і підхід, згідно з яким будь-яке конкретне суспільство складається з комбінації різних стратифікаційних систем і безлічі перехідних форм. Серед таких систем — культурно-нормативна, культурно-символічна, фізико-генетична, соціально-професійна тощо ⁴. Визнаючи важливість відповідних систем, ми звернемося до культурно-нормативної системи (основами диференціації в якій є норми поведінки і стилі життя) у підрозділах, присвячених ментальності та повсякденності; культурно-символічній (основами диференціації в якій виступають знання — сакральні і наукові) — в підрозділах щодо конфесійного життя і ролі міських поселень як освітніх центрів; фізико-генетичної (де диференціація базується на ознаках статі, віку тощо) — в підрозділах, присвячених гендерним і демографічним аспектам урбанізаційних процесів. Питання ж соціально-професійної стратифікації ми частково вже торкалися і в цьому підрозділі, і в підрозділі “Економічні функції” і

¹ Шляхов О.Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну в модернізаційних процесах кінця XIX – початку XX ст.: автореф... — С. 3.

² Шляхов О.Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну в модернізаційних процесах кінця XIX – початку XX ст.: автореф... — С. 18, 20.

³ Ветрова Г.В. Формування промислового робітництва на півдні України у другій половині XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2010. — Вип. XXVIII. — С. 67.

⁴ Казанцев В.И., Светульков М.Г. Социология города: учебно-методическое пособие. — Ульяновск: УлГТУ, 2004. — С. 85-87.

місце міських поселень в еволюції промисловості, транспортної мережі, торгівлі, фінансової сфери та сільського господарства в регіоні”.

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. на півдні України, як і в імперії в цілому, спостерігалися трансформації соціальної стратифікації і зростання соціальної мобільності, що знаменувало рух шляхом модернізації і відхід від традиційного суспільства. Разом із тим, темпи відповідних змін на Півдні були інтенсивнішими, ніж загальноімперські.

Порівняння даних щодо відсотку представників окремих станів серед городян Півдня у 1861 і 1897 рр. дає підстави казати про тенденцію збільшення відсотку дворянства та іноземних підданих і, навпаки, зменшення представництва духовенства серед мешканців міст усіх трьох південноукраїнських губерній. Разючі зміни маємо у представництві селянства, зростання якого чітко простежується у “міському просторі” всіх трьох губерній, будучи найбільш значущим на Херсонщині. Певною мірою такий приріст відбувся в наслідок зникнення військового стану, крім того, давали взнаки і неоднакові темпи природного приросту у різних станових груп, законодавчі новації щодо умов соціальної мобільності для кожного стану тощо.

У контексті загальної проблематики нашого дослідження принципово важливо, що в офіційних містах, інших міських поселеннях і в сільській місцевості відсоткове представництво кожної страти мало помітну специфіку, що великою мірою визначало різні темпи урбанізаційних процесів у населених пунктах відповідних типів. Адже концепцію Даніеля Бровера (згідно з якою ключовими суб’єктами урбанізації в містах Російської імперії XIX ст. виступали купецтво і мігранти, які надавали місту особливого сенсу як промислового центру, лікарі та освітяни, які були більш відкриті західним цінностям у плані розуміння необхідності побудови “прогресивного міста”, і представники урядової адміністрації та місцевого самоврядування, які опікувалися міською розбудовою) можна прикласти не лише до офіційних міст, але і до інших населених пунктів, і простежити взаємозв’язок між ступенем представництва в них відповідних страт і специфікою урбанізаційних процесів у цих поселеннях.



2. Роль міських поселень у суспільному житті Півдня

Напевно, не буде помилкою стверджувати, що історія суспільного життя є одним із тих аспектів урбанізаційних процесів на півдні України

другої половини XIX – початку XX ст., яким в історіографії приділена найбільша увага. Така ситуація є цілком логічною. Адже “пошук ключів” до витоків соціальних потрясінь 1905 – 1907, 1917 рр. домінує в історичній літературі, присвяченій пізньому імперському періоду, і, за висловом Даніеля Бровера, відчуття апокаліптичної атмосфери присутнє навіть у тих дослідженнях, чий об’єкт дуже далекий від історії революції¹.

Втім, наше звернення до відповідної проблематики зумовлене не прагненням слідувати історіографічній традиції, а саме усвідомленням значущості суспільного життя і його конкретизації (соціальних конфліктів, суспільного руху, громадських організацій) як невід’ємної складової урбанізаційних процесів, тенденції в яких без аналізу цієї складової залишаться недостатньо зрозумілими. Існування ж розлогої історіографії позбавляє нас необхідності наводити докладний фактаж, і в той же час дає можливість звернути увагу на концептуальне питання специфіки соціальних конфліктів, суспільного руху, діяльності громадських організацій у міських поселеннях Півдня в порівнянні з сільською місцевістю.

У радянській історіографії з її акцентом на вивченні класової боротьби визначення специфіки соціальних конфліктів у містах базується на тезі В.І. Леніна про те, що саме міські фабричні робітники були революційним “авангардом” класу, і на такій наведеній ним же статистиці: “Якщо в звичайний час (1895 – 1904) кількість страйків у містах втричі перевищує кількість їх у селах, то відсоткове відношення кількості страйків до кількості закладів в 4 ½ рази більше в містах, ніж у селах”².

Натомість у сучасній російській історіографії все більше поширення знаходить концепція сприйняття революції як реакції традиційного селянства на модернізацію, індустріалізацію. У цю концепцію вписується і бачення взаємозв’язку міст і соціальних конфліктів. Доволі логічно виклав таке бачення О.С. Сенявський. Згідно з ним, урбанізація імперії почалася так само “примусово”, як і її індустріальний розвиток. Вступивши на шлях індустріалізації пізніше, ніж “більшість передових країн”, Російська імперія ще не мала внутрішнього потенціалу, який би був готовий до форсованої урбанізації. Початкова стадія урбанізаційного переходу зробила свій внесок у деформацію традиційного суспільства, спричинивши його “базову” соціальну нестабільність, породивши

¹ Brower Daniel R. The Russian City between Tradition and Modernity... — P. 222.

² Див.: Рындзюнский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России... — С. 6-7.

“вибухонебезпечні” маргінальні страти в місті і підірвавши цінності сільської общини. Місто опинилося протиставленим селу і економічно, і соціокультурно, як носій західних цінностей, до яких традиційне село ставилося вороже. Міста стали центрами соціальної нестабільності. Сама революція 1917 р. стала реакцією відторгнення традиційним суспільством модернізаційних процесів, здійснених на основі “антитрадиційних прозахідних схем”. По суті, це була не революція пролетарів, а бунт села, в тому числі — і проти міста, яке ламало устої традиційного селянського життя¹.

При всій несхожості, а багато в чому — і протилежності позицій двох згаданих вище концепцій, їхнім загальним місцем є погляд на місто як на важливий ключ до розуміння формування передумов соціальних конфліктів і безпосередньо революційних подій.

Зауважимо, що на особливу роль міст у формуванні суспільних рухів, у соціальних конфліктах була звернута увага ще до самих революційних потрясінь початку ХХ ст. Причому це було зроблене зовсім не відносно міст Російської імперії. Зокрема, намагаючись виявити закономірності щодо впливу міста на характер суспільного життя, Георг Теккер дійшов висновку, що “любов до громадянської свободи може і є сильнішою і постійнішою в селах”, а в містах вона знаходиться під більш пильним наглядом, проте закон і порядок у містах більше піддані ризику, оскільки інтрига і чистолюбство тут простіше можуть впливати на невігластво і нужду². З цього ж приводу А. Вебер зауважував, що на розвиток ліберальних і прогресивних ідей впливає те, що в містах різноманіття занять, інтересів і думок призводить до обміну ними, а це веде до більш широких і вільних суджень і до більшої схильності до засвоєння нових думок, прийомів та ідеалів. “Міське життя може і не продукує геніїв, але воно приводить мислителів у контакт між собою, воно викликає в них священний імпульс до оригінальності, шляхом симпатії або антагонізму”. Невеличкі міста не вільні від консерватизму, властивого селам; втім, вони виконують функцію посередника “між прогресивним напрямом, лібералізмом, радикалізмом більших міст і консерватизмом і забобонами сіл”³.

Вивчення характеру суспільного життя в південноукраїнських містах другої половини ХІХ – початку ХХ ст. дає підстави стверджувати, що із серйозними застереженнями, пов’язаними з відмінностями конкретно-історичних обставин, такі спостереження, зроблені на підставі аналізу

¹ Сенявский А.С. Урбанизация России в ХХ веке... — С. 54-57.

² Цит. за: Вебер. А. Рост городов в 19-м столетии... — С. 3.

³ Вебер. А. Рост городов в 19-м столетии... — С. 431.

життя міст інших, аніж Російська імперія, країн фактично того ж періоду, можна прикласти і до Південної України.

Адже спільним для сучасних концепцій і викладених міркувань більш ніж сторічної давнини є погляд на місто як на уособлення модернізаційних рис, тоді як села виступають оплотом традиції. На південноукраїнських матеріалах, які стосуються суспільного життя, така специфіка міст у порівнянні із селами простежується як тенденція. При цьому необхідно наголосити, що йдеться саме про тенденцію, а не про аксіому, що зумовлюється, між іншим, і нетотальністю поширення та вкорінення модернізації, і самою неоднорідністю міст, і наявністю міських поселень інших типів, невписуванням багатоманітності реальних населених пунктів в “ідеальну” дихотомію “село – місто”.

Великою мірою як наявність відмінностей суспільного життя міста і села, так і їх нетотальність були пов'язані з реаліями формування робітничого класу та характером його представництва в населених пунктах різних типів. Те ж, що саме цей клас був соціальною базою для поширення ідей соціальної рівності і радикальної перебудови суспільного ладу, не заперечують і сучасні дослідники. У цьому контексті вельми показовим є наголошення О.П. Ресентом на таких основних характерних рисах пролетаріату: 1) відсутність приватної власності; 2) відрив від села і додаткових джерел матеріального забезпечення; 3) концентрація на підприємствах; 4) кваліфікація та певний рівень освіти; 5) погані побутові умови і гостра житлова проблема. Звідси, згідно з Олександром Петровичем, у пролетаріату формуються: вищий, у порівнянні з селянством, ступінь корпоративності; колективістська, на протигагу індивідуалістській, психологія; глибше усвідомлення свого місця в суспільстві та своїх соціально-економічних інтересів; мобільність, організованість, керованість; здатність до узгоджених дій задля досягнення соціально-економічних цілей; спроможність засвоювати політичні гасла і керуватися ними¹.

Звернемо увагу, що перелічені О.П. Ресентом риси пролетаріату далеко не в кожному випадку були присутні “в чистому виді”. Зокрема вище ми вже писали про збереження зв'язків значної частини міських промислових робітників із селом. Та й сам Олександр Петрович обмовляється, що дані характеристики неоднаковою мірою стосуються різних груп пролетаріату: більше — освічених і висококваліфікованих,

¹ Ресент О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.): Монографія / Інститут історії України НАН України. — К., 2003. — С. 148.

менше — малокваліфікованих робітників і сільськогосподарського пролетаріату¹.

Те, що в реаліях модернізації на півдні України умови праці робітників були важкими (велика тривалість робочого дня, використання жіночої і дитячої праці, брак, а часто й відсутність засобів безпеки тощо), заробітна платня — часто замалою (хоча Південна Україна і відрізнялася від інших регіонів найвищим її рівнем), побутові умови — жалюгідними, створювало сприятливий ґрунт для виникнення соціальних конфліктів, які не могли попередити або ж загасити ні зміни законодавства, ні намагання “цивілізувати” відносини між робітниками і роботодавцями шляхом запровадження у 1882 р. фабричної інспекції, ані поліцейські заходи.

Вже у 1870-х – на початку 1880-х рр., крім скарг робітників до різних інстанцій, в тому числі — і через своїх виборних (як було, зокрема, у випадку із працівниками вагонних майстерень Одеси, які саме у такий спосіб у 1882 р. протестували проти зниження заробітної плати і запровадження неповного робочого дня), стихійних виступів (як то було у квітні 1875 р. у Юзівці, де в такий спосіб вилилося незадоволення робітників металургійного заводу Новоросійського акціонерного товариства затримкою зарплати), масового залишення роботи до кінця термінів контрактів (зокрема з приводу саме таких дій на Севастопольській дільниці Лозово-Севастопольської залізниці прокурори Сімферопольського і Катеринославського окружних судів у 1873 р. отримали розпорядження щодо розслідування порушень підрядником умов найму і про необхідність упередження масових втеч), набирали сили і такі узгоджені, організовані форми протесту, як страйки. Серед них — страйк у Миколаєві, де портовики виступили проти нерівних умов оплати праці; страйк ливарників залізничних майстерень Одеси 1878 р., викликаний зменшенням розцінок.

Вельми показово, що опис цих та інших випадків протесту промислових робітників міститься у монографії О.П. Реєнта у розділі з промовистою назвою “Соціально-економічний розвиток України та боротьба між працею та капіталом”, причому саме протести на території Південної України склали майже половину випадків, описаних у підрозділі “Перші виступи робітників на захист своїх прав та інтересів”, хронологічно доведеному до 1904 р.² І це далеко не випадково, зважаючи на ті обсяги, яких набули протести на Півдні в порівнянні з іншими

¹ Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)... — С. 148.

² Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)... — С. 149-173.

регіонами України, що прямо було пов'язане і з самими темпами та специфікою модернізації в Південній Україні. Доволі промовистою є статистика, згідно з якою за останнє п'ятиріччя XIX ст. в Україні відбулося 212 страйків та 14 заворушень, і найбільше з них мали місце саме в Катеринославській (108) і Херсонській (38) губерніях¹.

Та і в наступні роки, що передували першій російській революції і позначилися світовою економічною кризою, яка помітно вдарила і по Півдню, саме цей регіон став однією з найважливіших арен потужних соціальних виступів, включаючи загальний страйк на півдні Російської імперії.

Не менш показово, що серед описаних О.П. Реєнтом протестів абсолютна більшість мала місце в населених пунктах із офіційним статусом міста, а також у промислових селищах. Йдеться про промислові селища Донбасу, де досліджуваний нами період відмічений потужними соціальними конфліктами, на що, фактично в унісон, звертають увагу чи не всі дослідники, які вивчають історію Донецького басейну. Причому мова йде не лише про радянських і сучасних українських істориків, але і про іноземних.

Так, відповідна теза стала фактично провідною думкою монографії Теодора Фридгута "Юзівка та революція"².

Гіроакі Куромія, описуючи події другої половини XIX – початку XX ст., зауважує, що історія Донбасу позначена періодичними потужними вибухами протесту³.

Райнер Лінднер пише, що соціальні перекося, які постійно супроводжували індустріалізацію "Півдня Росії", в районах промислового буму, на Донбасі, мали ще гостріший, позначений насиллям характер, ніж в інших регіонах Російської імперії⁴.

Разом із тим, вельми важливо, що робітники Донбасу багато в чому не відповідали тим "ідеальним" характеристикам, які, за формулюванням О.П. Реєнта, формувались у пролетаріату. Одну з причин цього деякі дослідники вбачають саме в характері населених пунктів і місцевостей, де працювали робітники Донецького басейну. Зокрема Гіроакі Куромія наголошує, що майже в усіх повідомленнях про робітничий рух у Донбасі стверджується, що робітників, а особливо шахтарів, було важко організувати. Копальні були розкидані по всьому степу, зв'язок між ними був слабкий; незадоволені робітники, як і ті, кого переслідувала

¹ Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)... — С. 170.

² Friedgut Theodore H. Iuzovka and Revolution...

³ Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі... — С. 87.

⁴ Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр... — С. 77.

адміністрація, просто переходили на іншу шахту. При цьому Гіроакі Куромія погоджується із висновками Теодора Фридгута про те, що існувала чітка різниця між заводськими робітниками, які рухалися до сучасної культури, перебуваючи у населених пунктах, що набували міських обрисів, і шахтарями, які “застигли в агонії безладного переходу від села до індустрії”¹.

Складовою суспільного життя і Донбасу, і Південної України в цілому стали не лише виступи проти адміністрації та влади, але і конфлікти іншого характеру, які носили міжетнічне та міжконфесійне забарвлення. З цього приводу авторами книги “Південна Україна: модернізація, світова війна, революція...” зроблено спостереження, в якому, щоправда, присутня певна плутанина саме у зв’язку із невизначеністю статусів населених пунктів: “Часто жителі міст і робітничих селищ шукали причини своїх негараздів в односельцанах [!] інших віросповідань, культури, ментальності чи навіть роду занять”².

Вкрай важливо підкреслити, що робітничий рух був лише однією зі складових суспільного руху в регіоні, під якими, за визначенням С.І. Світленка, розуміється історичний процесуальний феномен, в якому віддзеркалюється вся багатоманітність внутрішніх динамічних соціальних зв’язків та змін і виявляються національні, групові, класові, партійні, професійно-корпоративні, регіональні, особисті та інші інтереси, різноманітні світоглядні течії та напрями³.

При такій широті розуміння суспільного руху сам Сергій Іванович дає вужчу його панораму в одній з губерній Південної України в монографії “Суспільний рух на Катеринославщині у 50 – 80-х роках XIX століття”⁴. У контексті нашого дослідження найбільший інтерес викликають такі висновки: особливістю генези українського національного руху в губернії було те, що за умови відсутності осередків української національної освіти і науки його першими представниками стали приїжджі київські

¹ Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі... — С. 84-85.

² Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція... — С. 35.

³ Світленко С. Суспільний рух в Україні кінця XVIII – початку XX століття: образи історичної дидактики // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В.Смолій; відповідальний редактор І.Колесник. — Вип.2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — Ч.1. — С. 308.

⁴ Світленко С.І. Суспільний рух на Катеринославщині у 50-80-х роках XIX століття. Монографія. — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2006. — 268 с.; Швидько Г.К. [Рец.] Катеринославщина в загальному річчі суспільних рухів // Історія і культура Придніпров’я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Дніпропетровськ: НГУ, 2007. — Вип. 4. — С. 184-187.

студенти і вихідці з Правобережжя. На рубежі 1850 – 1860-х рр. головною формою діяльності українських народолубців на території Катеринославщини стало культурно-етнографічне летуче “ходіння в народ”, у сільську місцевість. У середині 1860-х рр. на Катеринославщині, і насамперед у самому губернському місті, з’явилися перші українські народолубці, які постійно перебували тут у службових справах; у 1870 – 1880-х рр. цей рух був представлений вже не лише приїжджими, але і тими, що зросли на місцевому ґрунті (зокрема, Я.П. Новицький). Вони “працювали не тільки в губернському центрі, а й у повітових містечках [?!] і селах”, як правило, поєднуючи культурницьку діяльність (збирання літературних і фольклорно-етнографічних матеріалів, вивчення мови, історії, культури і побуту народу) з легальною роботою в освітніх, судових установах і в органах місцевого самоврядування. Втім, український національний рух на Катеринославщині не вийшов за рамки діяльності окремих осіб. У 1870-х рр. тут діяли і представники загальноросійського народництва. Але їх спроби налагодити пропагандистську роботу серед селян, прагнення зав’язати контакти серед сільської і міської інтелігенції не мали відчутних позитивних результатів, що було зумовлене, між іншим, недостатнім врахуванням етнокультурних особливостей українського села і царистськими ілюзіями ілюзіями селянських мас. У середині 1880-х рр. Катеринославщина¹ перетворилася на важливий загальноросійський центр народовольського підпілля, а наприкінці того ж десятиліття розпочався перехід від народництва до марксизму².

Саме місто, а не село залишалося центром суспільного руху губернії і в другій половині 1880-х – 1904 рр. Про це свідчать, між іншим, і матеріали написаної тим же С.І. Світленком глави “Суспільний рух у Катеринославі наприкінці XIX – на початку XX століття” фундаментальної “Історії міста Дніпропетровська”. У зазначений період губернський центр встиг зазнати діяльності культурників, гуртків перехідного типу від народництва до марксизму, робітничих гуртків, гуртка “Союз боротьби за визволення робітничого класу” (яким було започатковано процес консолідації у місті соціал-демократії і стихійного робітничого руху) та Катеринославського комітету РСДРП,

¹ А точніше — безпосередньо Катеринослав, як це уточнюється С.І. Світленком в “Історії міста Дніпропетровська” (Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А.Г. Болебруха... — С. 208).

² Світленко С.І. Суспільний рух на Катеринославщині у 50-80-х роках XIX століття: Монографія. — Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2006. — С. 221-223.

Катеринославського комітету партії соціалістів-революціонерів, Катеринославської організації Бунду тощо¹.

Вивчення матеріалів, які стосуються суспільного руху у двох інших південноукраїнських губерніях, дає підстави стверджувати, що і там саме міста відігравали домінуючу роль у відповідній сфері життя.

У всіх трьох губерніях фактична невдача “ходіння в народ” 1870-х рр. наочно засвідчила наявність доволі великої “ідеологічної прірви” між селом і містом.

Між іншим, варто згадати таке своєрідне продовження “ходіння в народ”, як вчинок севастопольського офіцера М.Д. Шишмарьова та його дружини, доньки учасника оборони Севастополя віце-адмірала Ніконова. Подружжя активно вивчало народницьку літературу, а в 1879 р. під впливом “Листів із села [“деревни”]” О.М. Енгельгардта, члена “Землі і Волі”, засланого до Смоленської губернії, поїхали до нього в маєток Батищево. У 1881 р. Шишмарьов звільнився з армії, повернувся до Батищево і рік працював батраком у Енгельгардта, після чого купив хутір Бухово і створив там переважно з народників “інтелігентську колонію”. Цей експеримент провалився, як і “ходіння в народ” — колонія остаточно розпалась у 1884 р. Невдовзі М.Д. Шишмарьов повернувся до міського життя².

Як і в інших південноукраїнських губерніях, історія виникнення політичних партій у Таврійській губернії в період, що нас цікавить, — це, головним чином, історія міст, але не сіл. Присвятивши відповідному питанню частину розділу своєї дисертації, В.І. Корольов навів таку хронологію. У 1899 р. перший марксистський гурток було створено в Сімферополі, того ж року гуртки з’явилися в Керчі і Ялті. У 1901 р. виникло кілька соціал-демократичних гуртків у Севастополі, у квітні 1902 р. — у Феодосії, влітку 1902 р. — у Мелітополі, влітку 1903 р. — в Бердянську. Як і по всій імперії, гуртки об’єднувались у союзи. У 1901 р. було створено “Сімферопольський робітничий союз”, у травні 1902 р. — Севастопольський. З початку 1902 р. робітничі союзи за допомогою партійних емісарів переформатувалися в організації РСДРП. У квітні 1903 р. було створено Кримський союз РСДРП, до якого увійшли комітети Севастополя, Сімферополя, Керчі, Феодосії, Ялти і Мелітополя. Бердянська організація діяла під проводом Катеринославського комітету.

Перший гурток соціал-революціонерів у Таврійській губернії виник у 1900 р. в Севастополі. У 1901 р. було створено “Керченський робітничий

¹ Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А.Г. Болєбуха... — С. 260-309.

² Крестьянников В.В. Севастополь и народники // Севастополь: взгляд в прошлое. — Севастополь, 2006. — С. 92.

союз соціалістів”. Восени 1903 р. есерівські гуртки діяли в Сімферополі, Феодосії, Ялті, селі Білозерка “та ін. пунктах”. Влітку-восени 1904 р. гуртки переформатуються в організації партії соціалістів-революціонерів.

На початку 1901 р. в губернському центрі виник підвідділ партії Поалей-Ціон, у 1903 р. там же — організація вірменської партії Гнчак (трохи згодом її відділення були створені в Севастополі, Феодосії та Ялті). Навесні 1904 р. у Севастополі було створено першу самостійну організацію Бунда. Влітку 1904 р. формування вірменської партії Дашнакцутюн діяли в Сімферополі, Керчі, Феодосії, Ялті та Бердянську¹.

Домінуюча роль міст (причому переважно — Одеси, Миколаєва та Херсона) у суспільному русі простежується по всьому тексту дисертаційного дослідження О.В. Кульчицької, присвяченого діяльності громадських і політичних організацій півдня України кінця XIX – початку XX ст. на матеріалах Херсонської губернії. Сама Олена Василівна, розглянувши політичні організації соціал-демократичного, неонародницького, анархічного, ліберально-демократичного, монархічно-консервативного спрямувань сформулювала висновок, що аналіз умов їхньої діяльності показав: усі вони, незалежно від соціальної орієнтації, політичних програм і гасел, виникали перш за все у містах, де рівень зрілості населення був вищим, і лише потім несли свої ідеї на село; попри всі зусилля у цьому напрямку, в партійно-організаційному плані село виявило свою слабкість². Звернемо увагу і на тезу автореферату О.В. Кульчицької, в якій також досить чітко проглядає усвідомлення значення міст у розгортанні партійної діяльності: “На межі XIX–XX ст. представники південної громадськості надали перевагу місцевим відділам загальноросійських партій, що... було пов’язано з багатонаціональністю Херсонської губернії, наявністю значного відсотка єврейського населення, російськомовністю міст, жвавими міграційними й урбанізаційними процесами”³. Заслуговує на увагу і висновок про те, що значна частина і громадських організацій, і політичних осередків розгорнула свою діяльність в Одесі, що вказує на “значно вищу

¹ Корольов В.І. Діяльність політичних партій у Криму і Північній Таврії. 1899-1918 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В.І. Корольов. — К., 1996. — С. 23-24.

² Кульчицька О.В. Громадські та політичні організації Півдня України в кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Кульчицька Олена Василівна. — Донецьк, 2007. — С. 185.

³ Кульчицька О.В. Громадські та політичні організації Півдня України в кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.В. Кульчицька. — Донецьк, 2007. — С. 12.

політизацію народних мас у цьому місті, порівняно з іншими місцевостями півдня України”. Щоправда, ми не впевнені, що коректно судити про “всі місцевості” південноукраїнського регіону, розглядаючи матеріали лише Херсонської губернії: активність суспільного руху в тому самому Катеринославі могла б поставити під сумнів тезу про “значно вищу політизацію” Одеси. Хоча в низці аспектів Одеса насправді мала першість у політичному житті Півдня. Зокрема саме вона наприкінці досліджуваного нами періоду стала центром анархістського руху в регіоні. Між іншим, вельми симптоматично, що саме Одеса найчастіше згадується і в авторефераті докторської дисертації¹, і в заключній частині монографії² класика радянської історіографії революційного руху на півдні України З.В. Першиної. Не менш показово, що хоча Заїра Валентинівна і не формулює там висновків щодо ролі міст у цікавих їй процесах у регіоні, наведений нею фактаж може слугувати підтвердженням сформульованого нами вище спостереження з цього приводу.

Мусимо зауважити, що значення політичної складової життя південноукраїнських міст не варто абсолютизувати. Досить знаковим для розуміння сприйняття відповідних процесів пересічним городянином є такий фрагмент спогадів херсонця Й.Н. Векслера: “Раніше, до революції, політикою ніхто не цікавився. Були якісь підпільні гуртки, але мешканці їх не знали і не знали, чим вони займаються. В 1905 році вони активізувались”³.

Аби визначити характер взаємозв’язку між офіційним статусом населеного пункту і ступенем активності в ньому суспільного руху варто звернутися, нарівні із архівними та опублікованими джерелами, сучасною історіографією, і до матеріалів “Історії міст і сіл Української РСР”. А вже з огляду на ідеологічні настанови авторські колективи та редколегії її томів не оминали увагою ні навіть незначні прояви “класової боротьби”, ні зародки політичної активності в кожному населеному пункті.

За нашими спостереженнями, мала місце тенденція, згідно з якою активність суспільного руху знижувалася за такою шкалою: “губернські

¹ Першина З.В. Южная Украина в годы первой и второй революционных ситуаций (проблема центра и региона в российском освободительном движении): автореф..

² Першина З.В. Очерки истории революционного движения на юге Украины (К 100-летию “Южнороссийского союза рабочих”): Монография. — К. — Одесса: Вища школа, 1975. — С. 182-188.

³ Векслер Н.И. Херсон и его жители // Джерела з історії Південної України. Том 9 // Мемуари та щоденники. Частина 2 / Упорядники: А. Бойко, В. Мільчев. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2006. — С. 515.

міста – повітові міста – безповітові міста – містечка”. Відхилення ж від цієї тенденції зумовлювалися, між іншим, особливим статусом деяких міст (як-от повітового центру Одеса, Миколаєва тощо), специфікою економічної активності і соціальної стратифікації населення деяких міських поселень. Останні два чинники великою мірою впливали на рівень суспільної активності в межах кожної складової наведеної вище шкали. Зокрема мала місце підвищена активність у повітових портових містах.

З огляду на розташування духовних семінарій, усіх вищих і абсолютної більшості середніх навчальних закладів у містах (про що докладніше мова піде у підрозділі нашої роботи, присвяченому освіті) саме міським феноменом був рух студентської та учнівської молоді¹. Разом із тим, наявність серед студентів та учнів певного відсотку вихідців із села, так само як і те, що після закінчення навчання частина випускників їхала працювати в сільську місцевість, створювало передумови для привнесення на село ідей, що поширювались у навчальних закладах. Про студентів-народовольців, вихідців із сільської місцевості, згадує у своїх мемуарах Д.З. Лях — предок плеяди відомих українських істориків. Сини пана Жебуньова, власника маєтку, на хуторі при якому народились батьки Данила Захаровича, будучи студентами у вищих навчальних закладах, “були замішані в таємних революційних організаціях і були заарештовані; наїхали жандарми, і на маєток пана Ж. здійснено трус. На старого п. Ж. це так уплинуло, що він себе застрелив”².

До деякої міри як такий, що мав зближати місто і село, можна розглядати земський ліберальний рух, з огляду на поширення компетенції земств на повіті, на розміщення земських установ у містах і

¹ Тарасов А.В. Суспільно-політична позиція учнівської молоді Півдня України другої половини XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / А.В.Тарасов. — К., 2008. — 20 с.; Гончарова Н.О. Національно-політичний рух студентської та учнівської молоді в Україні (90-ті рр. XIX ст. – лютий 1917 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Н.О. Гончарова. — Одеса, 2006. — 23 с.; Бельдогін В.А. Молодь у контексті боротьби за реалізацію української національної ідеї (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В.А.Бельдогін. — Луганськ, 2006. — 20 с.; Титлинов Б.В. Молодежь и революция. Из истории революционного движения среди учащейся молодежи духовных и средних учебных заведений. 1860-1905 гг. Второе издание. — Ленинград: Ленинградское отделение государственного издательства, 1925. — 168 с.

² Лях Д.З. Спогади про життя моє // Джерела з історії Південної України. Том 9 // Мемуари та щоденники. Частина 2 / Упорядники: А. Бойко, В. Мільчев. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2006. — С. 104.

на характер представництва мешканців міської і сільської місцевості у земських структурах. Між іншим, специфіку земського ліберального руху, його взаємозв'язки з іншими течіями в суспільному русі простежує О.А. Редькіна. Втім, на жаль, попри задекларовані в назвах і її монографії, і безпосередньо розділу “Земства — осередки ліберального руху в Лівобережній та Південній Україні” територіальні рамки, в цій частині робота Ольги Анатоліївни базується майже виключно на матеріалах щодо Лівобережжя¹.

Певним індикатором поширення суспільного руху в тій чи іншій місцевості може слугувати запровадження в них стану посиленої охорони. Тож є сенс простежити відповідний аспект за матеріалами Повного Зібрання. Іменним указом від 4 вересня 1881 р. в стані посиленої охорони було оголошено губернії: Петербурзьку, Московську, Харківську, Полтавську, Чернігівську, Київську, Волинську, Подільську, Бессарабську, Херсонську; повіти: Сімферопольський, Євпаторійський, Ялтинський, Феодосійський, Перекопський та місто Бердянськ Таврійської губернії; місто Воронеж з повітом і міста Ростов-на-Дону і Маріуполь Катеринославської губернії; а також Одеське, Таганрозьке і Керч-Єнікальське градоначальства². Вельми показово, що Височайше затвердженням 22 січня 1882 р. положенням Комітету Міністрів уточнювалось, що до складу Одеського генерал-губернаторства входили все ті ж Херсонська та Бессарабська губернії, повіти: Сімферопольський, Євпаторійський, Ялтинський, Феодосійський, Перекопський та місто Бердянськ Таврійської губернії, міста Ростов-на-Дону і Маріуполь Катеринославської губернії, а також Одеське, Таганрозьке і Керч-Єнікальське градоначальства³. Височайше затвердженням 24 березня 1882 р. положенням Комітету Міністрів у стані посиленої охорони оголошено Миколаївське військове губернаторство та Севастопольське градоначальство. Обумовлювалося, що ці адміністративно-територіальні одиниці включаються до Одеського тимчасового генерал-губернаторства⁴. Височайше затвердженням 26 серпня 1882 р. положенням Комітету Міністрів стан посиленої охорони у місцевостях, перелічених в Іменному указі від 4 вересня 1881 р. (за виключенням міста

¹ Редькіна О.А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття. — К.: Купріянова, 2008. — С. 120-148.

² ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. I. — С. 283-284. (№ 382).

³ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. II. — С. 22. (№ 618).

⁴ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. II. — С. 136. (№ 761).

Воронеж з повітом), було продовжено ще на рік¹. 18 березня 1883 р. було Височайше затверджене положення Комітету Міністрів про продовження на рік дії Положення про посилену охорону в Миколаївському військовому губернаторстві та Севастопольському градоначальстві². Як для цих одиниць, так і для всіх перелічених у Височайше затвердженому 26 серпня 1882 р. положенні Комітету Міністрів губерній, повітів та міст дія Положення про посилену охорону подовжувалась 27 серпня 1883 р.³, 15 серпня 1884 р.⁴ Височайше затвердженими 21 серпня 1885 р., 20 серпня 1886 р., 11 липня 1887 р., 2 липня 1888 р. положеннями Комітету Міністрів дія Положення про посилену охорону подовжувалася для всіх перелічених адміністративно-територіальних одиниць, за винятком міст Бердянська та Маріуполя⁵. Узаконенням від 11 липня 1887 р.⁶, крім того, вносилися зміни в саме Положення про посилену охорону. Тільки Височайше затвердженим 25 червня 1889 р. положенням Комітету Міністрів посилену охорону була скасована для Полтавської та Чернігівської губерній, а також для Сімферопольського, Євпаторійського, Ялтинського, Феодосійського, Перекопського повітів Таврійської губернії, міст Керчі та Севастополя. Для інших адміністративно-територіальних одиниць (на півдні України — Херсонська губернія, Одеське градоначальство, Миколаївське військове губернаторство) дія Положення була продовжена⁷. У відповідних Височайше затверджених 30 червня 1890 р., 30 червня 1891 р., 19 червня 1892 р., 3 липня 1893 р., 27 червня 1894 р., 23 червня 1895 р., 10 травня 1896 р., 20 червня 1897 р., 19 червня 1898 р. положеннях Комітету Міністрів з південноукраїнського регіону згадувалися лише Одеське градоначальство та Миколаївське військове губернаторство⁸. 11 червня 1899 р. було Височайше затверджене положення Комітету Міністрів про

¹ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. II. — С. 390. (№ 1071).

² ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. III. — С. 86. (№ 1445).

³ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. III. — С. 383. (№ 1718).

⁴ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. IV. — С. 434. (№ 2396).

⁵ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. V. — С. 403. (№ 3168); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. VI. — С. 427. (№ 3924); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. VII. — С. 383-384. (№ 4651); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. VIII. — С. 422. (№ 5383).

⁶ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. VII. — С. 383-384. (№ 4651).

⁷ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. IX. — С. 351-352. (№ 6122).

⁸ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. X. — Отд. I. — С. 581. (№ 7008); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XI. — С. 478-479. (№ 7889); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XII. — С. 487-488. (№ 8768); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIII. — С. 511-512. (№ 9841); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIV. — С. 501-502. (№ 10842); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XV. — С. 468. (№ 11877); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XVI. — Отд. I. — С. 383. (№ 12914); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XVII. — С. 426. (№ 14327); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XVIII. — Отд. I. — С. 678. (№ 15693).

оголошення в стані посиленої охорони низки місцевостей, з яких до цікавого нам регіону належали вся Катеринославська губернія, посади Богоявленськ і Калинівка Херсонського повіту і містечко Варварівка Одеського повіту¹. У Височайше затвердженому 25 червня того ж року положенні Комітету Міністрів називалися ці ж адміністративно-територіальні одиниці плус, як і в попередні роки, Одеське градоначальство та Миколаївське військове губернаторство². Всі вищезгадані адміністративно-територіальні одиниці називались у Височайше затверджених 30 червня 1900 р., 29 червня 1901 р. положеннях Комітету Міністрів³. Причому 29 червня 1901 р. до списку були додані місто Єлисаветград, посад Воскресенськ і містечко Кривий Ріг Херсонської губернії. 22 червня 1902 р. стан посиленої охорони для всіх перелічених в узаконенні від 29 червня 1901 р. місцевостей був продовжений, а до списку додані Криворізькі рудники та Гданцівський рудоплавильний завод Херсонської губернії⁴. Список був повторений 20 червня 1903 р. і 25 червня 1904 р.⁵ Після початку війни з Японією 25 березня 1904 р. було Височайше затверджено Тимчасові правила по охороні у військовий час деяких Російських портів⁶, у тому числі — Севастополя та Очакова.

Важливою складовою суспільного життя Півдня було створення та діяльність тут громадських організацій⁷, які в сучасній історіографії все частіше розглядаються як зародки “суспільства” (громадянського суспільства). У цьому контексті варто звернутися до праць Б.М. Миронова, Джозефа Бредлі, Райнера Лінднера.

Прагнучи довести свою провідну тезу щодо “нормальності” розвитку Російської імперії, Б.М. Миронов шукає в ньому ознаки громадянського суспільства “в повному смислі цього слова”, тобто як структури, в якій людина, соціальні організації і держава утворюють стійку єдність на основі паритетних стосунків; у цій структурі громадський порядок

¹ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIX. — Отд. I. — С. 711. (№ 17180).

² ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIX. — Отд. I. — С. 835-836. (№ 17333).

³ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XX. — Отд. I. — С. 870-871. (№ 18960); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXI. — Отд. I. — С. 749. (№ 20460).

⁴ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXII. — С. 667-668. (№ 21741).

⁵ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIII. — Отд. I. — С. 800. (№ 23180); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIV. — Отд. I. — С. 753-754. (№ 24853).

⁶ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIV. — Отд. I. — С. 299-302. (№ 24283).

⁷ З огляду на широчінь наведеного нами вище трактування поняття “суспільний рух” громадські організації можуть розглядатись і як його складова. Втім, сам С.І. Свігленко, який сформулював згадане трактування, суспільному руху присвятив окрему главу “Історії міста Дніпропетровська”, тоді як громадські організації розглянуті в контексті інших глав.

базується не на страху і пануванні, а на внутрішній, раціонально мотивованій дисципліні, на соціальному компромісі, доцільності, взаємному інтересі; всі вірогідні і реальні конфлікти регулюються не насиллям можновладців, а правовими і політичними засобами, владою держави, яка сама підпорядковується створеним нею законам¹. Зрозуміло, що при всьому бажанні імперські реалії фактично не можливо підвести під наведене вище формулювання, тож російський патріот Б.М. Миронов змушений писати, що громадянське суспільство в Російській імперії “проходило стадію становлення” і було “менш розвинутим”, ніж у західноєвропейських країнах.

Шукаючи паростки громадянського суспільства в Російській імперії, Джозеф Бредлі вбачає їх саме у створенні “публічної сфери” і “вільних асоціацій”, які, попри їх “вільність”, знаходилися під амбівалентним пильним наглядом влади, яка, з одного боку, ставилася до цих “асоціацій” підозріло, а з іншого, — сприяла створенню багатьох із них².

Дещо під іншим кутом зору розглядає проблему Райнер Лінднер, який зауважує, що роботи, в яких досліджується процес формування сучасного міста як “інкубатора” громадського життя і розсадника “громадської ідентичності”, засвідчили: комунікація між “прототипами громадянського суспільства” в Російській імперії розгорталася в руслі існуючого співвідношення інтересів; ще у XVIII ст. сюди проникає поняття “суспільство”, чие семантичне поле увібрало в себе категорію творення соціальної спільноти людей та нові організаційні форми добровільного їх об’єднання; саме поняття “суспільство” мало на увазі асоціацію на добровільних, професійних, ідейних засадах або ж для дружнього спілкування. У останній третині XIX – на початку XX ст. громадськість, що народжувалася, була феноменом, обмеженим здебільшого міським суспільством, і означала добровільну комунікативну діяльність індивідів з метою реалізації інтересів і презентації внутрішньої ціннісної позиції³.

При всьому різноманітті підходів до типологізації чисельних організаційних форм добровільного об’єднання людей, або громадських організацій, представлених на півдні України в досліджуваний нами період, О.В. Кульчицька звернула увагу на благодійні товариства, культурно-освітні організації та фізкультурно-спортивні товариства.

¹ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. II. — С. 290.

² Bradley Joseph. Subjects into Citizens: Societies, Civil Society, and Autocracy in Tsarist Russia // American Historical Review. — October 2002. — Vol. 107. — № 4. — Pp. 1094-1123.

³ Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 pp... — С. 24-25.

На жаль, Ольга Василівна не формує висновків щодо репрезентативності благодійних товариств у міській і сільській місцевості; разом із тим, наведений нею фактаж щодо мережі громадських організацій, які опікувалися пов'язаними з безробіттям, безпритульністю, жебрацтвом соціальними проблемами, засвідчує, що відповідні благодійні товариства в абсолютній більшості випадків створювались саме в містах, хоча діяльність низки з них і поширювалася на сільську місцевість. У той же час благодійні товариства, розташовані в містах, великою мірою мали справу саме з мігрантами з сільської місцевості, які і складали великий відсоток міських нужденних, що потребували допомоги. Вельми важливо, що хронологічно збільшення напливу мігрантів до конкретних південноукраїнських міст і відкриття у цих же населених пунктах благодійних товариств досить чітко корелюється. Констатуючи факт, що загальним явищем південноукраїнських міст стала наявність у них безпритульних дітей, О.В. Кульчицька наводить дані щодо діяльності багатьох благодійних товариств Одеси, Херсона, інших міст, які опікувались утриманням дитячих притулків. Зазначаючи, що серед прибулих до міст у пошуках роботи було чимало тих, хто не мав навіть де переночувати, Ольга Василівна пише про громадські організації (на кшталт “Товариства по влаштуванню нічліжних будинків і дешевих їдалень у Миколаєві”)¹, які покликані надавати допомогу саме цій stratі населення. Специфікою Південної України була наявність тут чисельних національних благодійних організацій². І хоча відповідні національності були представлені як у міській, так і в сільській місцевості, їхні організації базувались, як правило, саме у містах.

З огляду на вже зазначений вище характер розташування середніх та вищих навчальних закладів, міську специфіку мали добротинні об'єднання допомоги учням і студентам, що діяли на півдні України.

Як свідчать матеріали монографії Ю.І. Гузенка, міським явищем на півдні України були і товариства взаємодопомоги, медичні благодійні товариства та філантропічні спілки за конфесійною належністю³.

Згідно з даними “Новоросійського календаря на 1867 рік” більшість благодійних і богоугодних закладів Південної України були зосереджені

¹ ДАМО. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 67. — Арк 1-3.

² Кульчицька О.В. Громадські та політичні організації Півдня України в кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): дис... — С. 47-70.

³ Гузенко Ю.І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): Монографія. — Миколаїв: Вид-во “Іліон”, 2006. — 232 с.

саме в Херсонській губернії, причому майже всі — безпосередньо в Одесі. У наступні роки мережа розширилася, хоча продовжувала охоплювати майже виключно міста, і Одеса залишалася беззаперечним лідером як за чисельністю, так і за різноманіттям спрямування представлених у ній благодійних товариств¹.

Спостереження, зроблені вище стосовно благодійних товариств, багато в чому є справедливими і щодо розгортання в регіоні мережі культурно-освітніх організацій (хоча у випадку з музичними та іншими культурними товариствами уже не простежується така чітка взаємозалежність зростання активності громадських організацій і динаміки напливу до міст мігрантів). Центрами діяльності цих організацій в Херсонській губернії стали Одеса, Херсон і Миколаїв.

Одеса та губернські міста стали основними центрами діяльності наукових товариств (тільки в Одесі наприкінці XIX ст. діяли Імператорське Одеське товариство історії та старожитностей, Новоросійське товариство дослідників природи, Історико-філологічне товариство, Одеське бальнеологічне товариство, Одеське відділення імператорського технічного товариства, Товариство сільського господарства Південної Росії, не кажучи вже про Товариство одеських лікарів, Товариство російських лікарів, Товариство садівництва, Одеське юридичне товариство, Одеське відділення Імператорського музичного товариства, Кримський гірничий клуб, Військово-санітарне товариство, Фармацевтичне товариство, які також мали на меті науково-дослідну діяльність)².

Великі міста стали й основними центрами, в яких діяли фізкультурно-спортивні товариства. На відміну від благодійних організацій, фізкультурно-спортивні товариства спрямовували свою діяльність переважно на задоволення потреб не міських “низів”, але елітних страт городян.

Важливо, що ініціатива щодо створення більшості благодійних товариств, культурно-освітніх організацій, наукових та фізкультурно-спортивних товариств виходила не від державних установ, хоча в багатьох випадках влада і сприяла розгортанню їхньої діяльності. У цьому ж ключі можна розцінювати і зміни законодавства, що передбачали деяке спрощення процедури заснування товариств. До того ж, для більшості великих адміністративних центрів Півдня було справедливе спостереження, зроблене стосовно Катеринослава:

¹ ДАОО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 2305. — Арк. 52; ДАОО. — Ф. 274. — Оп. 1. — Спр. 26. — 54 арк.; ВРВір ОННБ. — РКП 62/15. — 48 арк.

² Коханский В. Одесса за 100 лет... — С. 195-209.

благодійні товариства тут створювалися за безпосередньої участі не тільки дворянства і купецтва, а й місцевих можновладців, які очолювали правління цих товариств, підтримували їх морально і матеріально, залучали до їх діяльності своїх дружин¹.

Між іншим, як вияв сприяння влади формуванню підконтрольних громадських організацій можна розглядати і події навколо виникнення деяких прообразів профспілок у регіоні. Таким був, зокрема, “Союз матросів і кочегарів”, створений в Одесі у 1903 р. зубатовцями при активній підтримці влади і поліції. Як зауважує О.Б. Шляхов, цей Союз, який декларував як мету “покращення побуту” моряків, став помітним чинником у поширенні ідей “поліцейського соціалізму” в цивільному флоті Чорного та Азовського морів, хоча питома вага охоплених ним судноробітників і складала лише близько 1,5 % від загальної кількості нижчого плавскладу команд; невдовзі і Союз втратив навіть ці позиції, що, на думку Шляхова, пояснювалося не стільки пропагандою з боку РСДРП, як наголошувала радянська історіографія, скільки тим, що “царизм, свідомо уникаючи дійсного розв’язання робітничого питання..., обмежувався в той час створенням робітничих організацій під поліцейським наглядом, тобто лише певного сурогату профспілок”².

Таким чином, громадські організації Півдня можуть розглядатись як складова “місцевої громадськості” в тому сенсі, що складають у це поняття Лунц Гефнер і Гвідо Гаусманн: “сфера суспільної самоорганізації у просторі між державою і сім’єю”, “середовище формування практичних підходів і механізмів осуспільнення та залучення до загальногромадського життя різних соціальних формацій, самоорганізований ансамбль потойбіч станових і класових розмежувань”³. Розміщення ж громадських організацій у містах є свідченням того, що “місцева громадськість” у процесі модернізації набула розвитку, головним чином, у міській, але не в сільській місцевості, хоча при цьому і не залишалася замкненою виключно на інтереси міських мешканців.

Громадські організації створювалися з різних мотивів; втім, якими б не були цілі виникнення, чи не всім “вільним асоціаціям” доводилося так чи інакше мати справу з проблемою урбанізації в сенсі взаємодії міста з селом, реагувати на виклик, пов’язаний з феноменом виникнення

¹ Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А.Г. Болебуха... — С. 251.

² Шляхов О.Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну: 90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.: Монографія... — С. 219-220.

³ Цит. за: Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр... — С. 25-26.

“мігрантських міст”, намагатися в силу своєї специфіки “цивілізувати” урбанізаційний процес.

Вивчення матеріалів щодо суспільного життя на території всіх трьох південноукраїнських губерній дає підстави стверджувати, що його активність і масштаби значною мірою відрізнялися не лише в населених пунктах із різним статусом (у міських і неміських поселеннях), але і в самих офіційних містах, що певною мірою корелюється із їх адміністративним статусом, “економічними функціями”, чисельністю і співвідношенням соціальних страт населення.



3. Релігійне життя південноукраїнських міських поселень

Однією з визначальних характеристик і Південної України в цілому, і її міських поселень, що міцно закріпилась в історіографічній традиції, є багатоконфесійність із меншим, ніж в цілому по Російській імперії, відсотком представників “панівної віри”, тобто православ’я. При цьому автори абсолютної більшості досліджень обмежуються або самою констатацією цієї специфіки, або наводять лише кілька цифр для її ілюстрації.

Втім, для дослідження з історичної урбаністики цього замало; є потреба звернути увагу на характер представництва конфесій у міському населенні кожної губернії Південної України (причому зробити це і щодо конкретних міст); визначити цифрові характеристики специфіки конфесійного складу городян у порівнянні з населенням повітів; систематизувати дані по кількості городян, що припадали на одну релігійну споруду тощо. При цьому вкрай важливо простежити, яких змін зазнали зазначені вище параметри впродовж другої половини XIX – початку XX ст.

Згідно з нашими підрахунками, зробленими на основі даних “Пам’ятної книжки Катеринославської губернії за 1864 рік”, населення міст і сільської місцевості цієї складової Південної України за конфесійною належністю розподілялося так: православні в містах становили 84,3 %, у повітах і Маріупольському окрузі — 94,9 %; іудеї — відповідно 14,1 % і 1,4 %; протестанти — 0,4 % і 2,3 %; католики — 0,5 % і 0,7 %; “розкольники різних сект” — 0,3 % і 0,6 %; послідовники

ісламу — 0,005 % і 0,003 %; єдиновірці — 0,02 % і 0 %; вірмено-григоріани — 0,1 % і 0 %; караїми — 0,2 % і 0 %¹.

Зі “Статистичних таблиць Російської імперії” за 1858 р. випливає, що у Таврійській губернії православні у містах становили 55,59 %, у повітах — 46,71 %; мусульмани — відповідно 29,86 % і 44,90 %; іудеї та караїми — 8,25 % і 0,25 %; протестанти — 1,08 % і 6,49 %; католики — 2,42 % і 0,97 %; вірмено-григоріани — 2,38 % і 0,03 %; “розкольники” — 0,43 % і 0,65 %².

Згідно з підрахунками, зробленими на підставі даних “Матеріалів для географії і статистики Херсонської губернії”, у 1861 р. православні в містах губернії становили 77,2 %, у повітах — 91,7 %; іудеї — 19,6 % і 2,9 % відповідно; протестанти — 0,3 % і 2,3 %; католики — 0,9 % і 2,9 %; розкольники — 0,6 % і 0,04 %; послідовники ісламу — 0,05 % і 0,001 %; єдиновірці — 1,1 % і 0,2 %; вірмено-григоріани — 0,01 % і 0 %; караїми — 0,3 % і 0 %³.

Конфесійну картину міст і повітів трьох південноукраїнських губерній кінця XIX ст. маємо можливість побачити на матеріалах перепису 1897 р.

Варто звернути увагу, якими були позиції південноукраїнських губерній, серед міського населення яких чисельно домінуючими групами виступали православні та іудеї, на фоні інших губерній імперії (за цими ж показниками). Згідно з нашими підрахунками серед 50 “губерній Європейської Росії” за відсотком православних Катеринославська губернія посідала 26-е місце, Херсонська — 34-е (Одеса, підрахунки по якій наводились окремо, мала відсоток православних менший, ніж у 42 губерніях), Таврійська — 37-е. Натомість за відсотком іудеїв Херсонська губернія займала 6-е місце, Катеринославська — 13-е, Таврійська — 14-е. Безпосередньо Одеса мала відсоток іудейського населення більший, ніж будь-яка з губерній “Європейської Росії”⁴.

¹ Число жителей по вероисповеданиям // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год.. — С. 73-77.

² Статистические таблицы Российской империи, издаваемые по распоряжению Министерства внутренних дел Центральным Статистическим Комитетом. Наличное население империи за 1858 год / Под ред. А. Бушена. — Вып. 2. — СПб., 1863. — С. 214-229.

³ Материалы для статистики народонаселения // Труды Херсонского губернского статистического комитета. Книга первая. Часть I-я. Материалы для географии и статистики Херсонской губернии. — Херсон: Херсонская губернская типография, 1863. — С. 12-17.

⁴ Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. — Т. I. — СПб.: Типо-литография Н.Л. Ньркина, 1905. — С. 72, 80.

Важливо підрахувати і співвіднести відсоток представників кожної конфесії в населенні міст з відповідним відсотком у сільському населенні губернії [Додаток 5.3.1].

Згідно з нашими підрахунками у всіх трьох губерніях представництво православних і єдиновірців серед міського населення було меншим, аніж серед населення повітів. При цьому найбільший відсоток православних і єдиновірців був і серед городян (69,21 % чоловіків і 69,61 % жінок), і серед мешканців повітів (92,74 % чоловіків і 92,66 % жінок) Катеринославської губернії, тоді як у містах Таврійської губернії відповідні показники становили лише 61,97 % і 62,71%, а у повітах — 76,40 % і 77,16 %.

Натомість ситуація із представництвом іудеїв у губерніях суттєво різнилася, хоча тенденція їхнього більшого відсотку в містах у порівнянні із повітами зберігалася на всій території Півдня. За чисельністю ця конфесія була другою в містах Херсонської (28,73 % чоловіків і 32,56 % жінок) і Катеринославської (25,74 % чоловіків і 27,48 % жінок) губерній, тоді як у Таврійській губернії вони трохи поступалися мусульманам, становлячи 12,91 % чоловіків і 14,49 % жінок.

Іслам, будучи в містах Таврійської губернії другою за представництвом конфесією (14,82 % чоловіків і 14,32 % жінок), у містах Катеринославщини був представлений лише 0,78 % чоловіків і 0,05 % жінок, а Херсонщини — 0,44 % чоловіків і 0,08 % жінок. При цьому у всіх трьох губерніях відсоток представників цієї конфесії у містах був вищим, аніж у повітах.

Великі розбіжності між складовими Півдня спостерігались і щодо представництва караїмів, які у містах Таврійської губернії становили 1,67 % чоловіків і 2,47 % жінок, тоді як у містах Херсонської губернії — лише 0,22 % і 0,28 %, а Катеринославської — 0,11 % і 0,14 %. Спільним для трьох губерній було те, що в містах відсоток караїмів на кілька порядків перевищував відповідний показник по повітах.

У порівнянні з повітами дещо більшим було представництво в містах усіх трьох губерній католиків, причому переважно — за рахунок чоловічого населення (5,16 % чоловіків і 3,05 % жінок по Херсонській; 4,35 % і 1,86 % — Таврійській; 2,82 % і 1,58 % — Катеринославській губерніях).

Натомість лютерани у містах усіх трьох губерній становили менший відсоток, ніж у повітах, будучи найменше представленими у Катеринославській (0,91 % чоловіків і 0,82 % жінок) і найбільше — в Херсонській губернії (1,58 % і 1,28 %).

У всіх трьох губерніях у містах, у порівнянні з повітами, були менше представлені старообрядці та ті, хто відхилився від православ'я. Найбільш представницькою ця група була в містах Херсонської губернії (0,78 % і 0,80 %), найменш — у містах Катеринославської губернії (0,20 % і 0,15 %).

По всій Південній Україні абсолютно домінували в містах у порівнянні з повітами вірмено-григоріани, вірмено-католики, англіканці. Натомість по всьому Півдню мало місце зосередження у повітах абсолютної більшості баптистів і менонітів.

Важливо визначити динаміку змін представництва різних конфесій в окремих містах регіону.

Згідно з “Пам'ятною книжкою Катеринославської губернії за 1867 рік”, серед населення Катеринослава у 1865 р. православних було 72 %, іудеїв — 23,8 %, католиків — 1,3 %, протестантів — 1,2 %¹. За даними ж “Пам'ятної книжки Катеринославської губернії за 1864 рік”, у губернському місті нараховувалось 77,8 % православних; 19,2 % іудеїв; 0,9 % “розкольників різних сект”; 0,9 % протестантів; 0,6 % католиків; 0,5 % караїмів. Отже, Катеринослав мав найменший відсоток православних. Адже загалом серед південноукраїнських міст губернії найбільший відсоток православних налічувався в Словоносербську (93,7 %), далі йшли Олександрівськ (91,9 %), Маріуполь (91,4 %), Новомосковськ (91,3 %), Бахмут (86,7 %), Верхньодніпровськ (79,3 %), Павлоград (78 %). Відзначимо, що Луганський завод статус міста ще не мав, а тому в наведений вище перелік нами не включений, хоча там православні становили аж 96 %. Містечко Нікополь мало в своєму населенні 85,4 % православних.

Відсоток іудеїв найбільшим був у Павлограді (22 %), найменшим — у Словоносербську (5,3 %). На Луганському заводі іудеї становили лише 2,4 %.

Найбільшим представництво протестантів було в Олександрівську (1,6 %), тоді як наявність їх у Верхньодніпровську, Павлограді, Словоносербську, на Луганському заводі не зазначена.

Католиків найбільше було в Маріуполі (1,6 %), тоді як у тих самих Верхньодніпровську, Павлограді, Словоносербську відзначена їх відсутність.

¹ Ващинский И. Об однодневном считании жителей г. Екатеринослава // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. Часть II. — Екатеринослав: Тип. Губернского правления, 1867. — С. 168.

“Розкольників різних сект” найбільше було в Катеринославі; при цьому відсутні дані про їх присутність у населенні Верхньодніпровська, Новомосковська, Павлограда, Бахмута, Маріуполя.

Якщо вірити зазначеному джерелу, прибічники ісламу були присутні лише в Олександрівську (0,1%), єдиновірці — в Бахмуті (0,1%), вірмено-григоріани — на Луганському заводі (1,3%), Слов’яносербську (0,4%), Бахмуті (0,3%), Маріуполі (0,04%), караїми, крім Катеринослава, тільки в Олександрівську (0,4%)¹.

За даними “Пам’ятної книжки Таврійської губернії” 1867 р., серед міст Таврійської губернії найбільший відсоток православних у своєму населенні мала Балаклава (97,28%), найменший — Бахчисарай (11,80%). Натомість послідовників ісламу найбільше було в Бахчисарая (82,32%), тоді як у Ногайську та Оріхові їхня присутність не зафіксована. Найбільший відсоток іудеїв був у Карасубазарі (20,01%), тоді як у Балаклаві та Старому Криму вони не значаться. Найбільше протестантів було серед городян Ногайська (6,42%), тоді як у Балаклаві їхня присутність не відмічена. Найбільше католиків було серед мешканців Бердянська (10,32%), найменше — Бахчисарая (0,14%). Вірмено-григоріани найбільш широко були представлені в Старому Криму (36,61%) при їх відсутності у Балаклаві, Олешках, Бердянську, Оріхові².

Згідно з підрахунками, зробленими на підставі опублікованих Херсонським губернським статистичним комітетом “Матеріалів для географії і статистики Херсонської губернії”, у 1861 р. православні найбільш широко були представлені в посаді Новій Празі (96,8%), містах Овідіюполі (96,2%), Ольвіюполі (94,8%), Очакові (90%), а найменше — у Єлисаветграді (62%), Олександрії (68,8%) і Херсоні (69,2%).

Натомість іудеїв було найбільше серед мешканців Єлисаветграда (32,2%), Олександрії (29,6%), Херсона (25%), найменше — Нової Праги (3,2%), Овідіюполя (3,4%), Ольвіюполя (5,1%).

Єдиновірців було найбільше в Єлисаветграді (3,1%) і Херсоні (1,7%), тоді як у Бериславі, Овідіюполі, Очакові, Бобринці, Новомиргороді, Вознесенську, Ольвіюполі, Олександрії, Новій Празі їх наявність не зафіксована.

¹ Число жителей по вероисповеданиям // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год... — С. 73-77.

² Элерс, Хаецкий К.В. Историко-статистическое описание городов Таврической губернии // Памятная книга Таврической губернии, изданная Таврическим губернским статистическим комитетом / Под ред. К.В. Ханаецкого. — Вып. 1. — Симферополь: Тип. Таврического губернского правления, 1867. — С. 247-341.

Католиків було найбільше у Херсоні (2,4 %) і Новомиргороді (2,3 %), найменше — у Овідіюполі (0,03 %) і Ольвіюполі (0,03 %).

Протестанти найширше представлені серед городян Новомиргорода (0,9 %) і Єлисаветграда (0,5 %), тоді як немає відомостей про їх наявність у Бериславі, Очакові та Новій Празі.

Наявність караїмів зафіксована тільки в Херсоні (0,8 %), Вознесенську (0,03 %), Єлисаветграді (0,2 %); мусульман і вірмено-григоріан — лише в Херсоні (відповідно 0,2 % і 0,04%)¹ [Додаток 5.3.2].

Підрахунок відсоткового представництва кожної конфесії в окремих містах Південної України, представлених у матеріалах перепису 1897 р. [Додаток 5.3.3а-в], дає можливість встановити, що православні та єдиновірці в Катеринославській губернії становили найбільший відсоток у Слов'яносербську (94,55 %), а найменший — у Катеринославі (57,78 %); у Таврійській — відповідно у Балаклаві (94,16 %) і Бахчисараї (11,85 %); Херсонській — Овідіюполі (92,19 %) і Одеському градоначальстві (56,15 %).

Натомість за представництвом іудеїв на першому місці серед міст Катеринославщини був Катеринослав (36,55 %), на останньому — Слов'яносербськ (4,58 %); Таврійської губернії — Мелітополь (42,37 %) і Старий Крим (0,42 %); Херсонщини — Єлисаветград (38,99 %) і Овідіюполь (7,60 %).

Найбільший відсоток мусульман на Катеринославщині мешкав у Павлограді (1,37 %), найменший — у Верхньодніпровську (0,04 %); у Таврійській губернії — в Бахчисараї (83,00 %) і Ногайську (0,0 %); у Херсонській — в Очакові (0,52 %) і Бобринці, Ольвіюполі, Маяках, Овідіюполі (по 0,0 %).

Згідно ж з даними на кінець досліджуваного нами періоду, що містяться у виданні “Міста Росії в 1904 році”, в цілому існуюче на 1897 р. співвідношення зберігалось.

Зокрема, містами з найбільшим і найменшим відсотком православних і старообрядців у Катеринославській губернії залишались все ті ж Слов'яносербськ (98 %) і Катеринослав (51,9 %), натомість у Таврійській губернії Балаклаву (94,2 %) випередили Олешки (98,5 %), найменший же відсоток православних залишався у Бахчисараї, хоча і зріс до 24,8 %.

Найбільше іудеїв серед міст Катеринославської губернії залишалось у Катеринославі (40,3 %), найменше — у Слов'яносербську (2,0 %); Таврійської губернії — Мелітополі (30,0 %) і Старому Криму (10 %).

¹ Матеріали для статистики народонаселення // Труды Херсонского губернского статистического комитета. Книга первая. Часть I-я. Матеріали для географии и статистики Херсонской губернии. — Херсон: Херсонская губернская типография, 1863. — С. 12-17.

У Катеринославській губернії змінилася розстановка міст за чисельністю мусульман, але великою мірою — через відносну мізерність представників цієї конфесії в кожному місті. Тепер найбільше послідовників ісламу було в Маріуполі і Новомосковську (по 1,0 %), тоді як напроти Верхньодніпровська, Луганська, Павлограда та Слов'яносербська стоять прочерки.

Важливо, що у цьому ж виданні містяться дані щодо конфесійного складу низки населених пунктів, що не мали статусу міст.

Зокрема в Юзівці було 80,2 % православних, 18 % іудеїв, 0,8 % протестантів, 0,7 % католиків, 0,3 % мусульман.

У містечку Нікополь нараховувалось 88,0 % православних, 11,5 % іудеїв і 0,5 % протестантів. Православні абсолютно домінували і у всіх зазначених у виданні населених пунктах Таврійської губернії, що не мали офіційного статусу міста (Андріївка — 99,0 %, Берестове — 99,0 %, Велика Білозерка — 96,7 %, Велика Знам'янка — 99,0 %, Велика Лепетиха — 94,0 %, Великий Токмак — 95,0 %, Верхній Рогачик — 96,0 %, Верхня (Мала) Білозерка — 98,5 %, Михайлівка — 97,0 %, Миколаївка — 99,0 %, Попівка — 99,0 %, Рубанівка — 97,0 %, Чернигівка — 98,0 %) ¹.

Важливо звернути увагу на чисельність релігійних споруд, що діяли в регіоні.

За даними, наведеними І.І. Лиманом, станом на 1860 р. за кількістю православних монастирів серед 57 єпархій імперії Таврійська єпархія разом із ще 5-ма посідала 26-е місце, Херсонська із ще 2-ма — 44-е, Катеринославська із ще 2-ма — аж 51-е. Серед 9 українських єпархій Таврійська за чисельністю монастирів була 5-ю, Херсонська — 8-ю, Катеринославська — 9-ю. За кількістю православних соборів та церков Таврійська єпархія посідала в імперії 52-у, Херсонська — 37-у, Катеринославська — 44-у позицію. Причому серед українських єпархій єпархії Південної України за цим показником посідали три останні місця ². Важливо, що монастирі не були ознакою виключно міських поселень — великий їх відсоток діяв за межами “міського простору”.

Згідно з нашими підрахунками, зробленими на підставі матеріалів “Пам'ятної книжки Катеринославської губернії за 1864 рік” ³, у 1862 р. губернський центр був третім серед південноукраїнських міст цієї

¹ Города России в 1904 году... — С. 210-211.

² Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України... — С. 137.

³ Число жителей по сословиям в городах и уездах // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год... — С. 51-70; Число церквей и других богослужебных зданий // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год... — С. 99-103.

губернії за забезпеченістю населення релігійними спорудами, тобто за кількістю городян, що припадала на одну таку споруду (1220). Більш забезпеченими в цьому плані були лише Маріуполь (787) і Верхньодніпровськ (865). Натомість у повітових Олександрівську на одну релігійну споруду припадало 1677 мешканців, Павлограді — 1783, Новомосковську — 1980, Слов'яносербську — 2892, Бахмуті — 3760. Містечко Нікополь мало відповідний показник у 1966 осіб, Луганський завод — 1619. Сільська ж місцевість, як правило, була забезпечена релігійними спорудами набагато гірше за свої повітові центри: у Маріупольському на одну таку споруду припадало 1778 мешканців, Верхньодніпровському — 2106, Павлоградському — 2265, Олександрівському — 2281, Катеринославському — 2514, Новомосковському — 2729. Тільки у Слов'яносербському (2451) і Бахмутському (3077) повітах відповідні показники були кращі, ніж у їхніх повітових містах, хоча Бахмутський повіт разом із тим був аутсайдером у губернії.

Досить великими були розбіжності у забезпеченні релігійними спорудами окремих міст Херсонської і Таврійської губерній. Зокрема на кінець 1850-х рр. у губернському Херсоні на одну релігійну споруду припадало 1688 осіб, в Одесі — 2771, у тоді ще повітовому Бобринці — аж 7766, заштатних Новогеоргіївську — 1922, Вознесенську — 3623, Маяках — 6574¹.

Станом на 1861 р. у Херсоні на одну релігійну споруду вже припадало 1306 городян, повітових Олександрії — 1590, Бобринці — 3185, Анан'єві — 3762, безповітових Єлисаветграді — 818, Новомиргороді — 1226, Бериславі — 1362, Новогеоргіївську — 1566, Очакові — 1768, Овідіюполі — 1813, Ольвіюполі — 1932, Вознесенську — 4505, посаді Нова Прага — 3048².

За нашими підрахунками, зробленими на підставі матеріалів “Новоросійського календаря на 1873 рік”, чисельність городян, що припадала на одну релігійну споруду, тепер виглядала таким чином. У Катеринославській губернії в губернському центрі показник, що нас цікавить, дорівнював 1273 особам, Олександрівську — 1353, Бахмуті — 3040, Верхньодніпровську — 1407, Маріуполі — 1158, Новомосковську — 2133, Павлограді — 2883, Слов'яносербську — 1623,

¹ Список населенных мест по сведениям 1859 года. XLVII. Херсонская губерния / Ред. Л. Майков. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1868. — С. 1-5.

² Труды Херсонского губернского статистического комитета. Книга первая. Часть I-я. Материалы для географии и статистики Херсонской губернии. — Херсон: Херсонская губернская типография, 1863. — С. 88-91.

на Луганському заводі — 2059, в містечку Нікополь — 2477. У Таврійській губернії на одну релігійну споруду в губернському Сімферополі припадало 276 осіб, повітових Олешках — 4174, Бердянську — 4187, Євпаторії — 467, Мелітополі — 4860, Перекопі — 271 (при цьому у Вірменському Базарі — 218), Ялті — 1391, Феодосії — 851, безповітових Бахчисараї — 309, Карасубазарі — 495, Ногайську — 1542, Оріхові — 867, Старому Криму — 386; в Керчі — 1325, Севастополі — 1906. У містечку Судаку — 385. У Херсонській губернії в губернському місті показник становив 1764; повітових Олександрії — 2149, Анан'єві — 4029, Єлисаветграді — 3948; безповітових Бериславі — 1645, Бобринці — 4830, Вознесенську — 2423, Маяках — 3923, Новогеоргіївську — 3444, Новомиргороді — 3024, Овідіюполі — 4737, Ольвіюполі — 5436, Очакові — 5279; в Миколаєві — 2390, Одесі — 2653¹.

Вивчення співвідношення конфесійної належності релігійних споруд дозволяє відзначити тенденцію, що мала чисельність городян, яка припадала на одну таку споруду, зафіксована головним чином у містах із великим відсотком мусульманського населення, а, відповідно, і мечетей. Цим великою мірою і пояснюються разючі відмінності міст Таврійської губернії (переважно — Кримського півострова) від двох інших південноукраїнських губерній у співвідношенні населення та чисельності культових споруд. Вельми красномовною є статистика, наведена у “Новоросійському календарі на 1867 рік”: згідно з нею у 1865 р. у всіх населених пунктах Таврійської губернії нараховувалось аж 557 мечетей, тоді як вони були відсутні у двох інших південноукраїнських губерніях. У той же час у Таврійській губернії нараховувалося тільки 13 синагог і єврейських молитовних будинків, у Катеринославській губернії — 26, тоді як на Херсонщині — аж 132². Остання цифра великою мірою пов'язана з абсолютним домінуванням Херсонської губернії за чисельністю містечок.

Порівняння отриманих у результаті наших підрахунків даних із відповідними показниками, що містяться у виданні “Міста Росії в 1904 році”, дає підстави констатувати, що в цілому впродовж досліджуваного нами періоду темпи зростання міського населення були вищими, аніж

¹ Города и значительнейшие местечки Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1873 год, издаваемый в канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора / Под ред. В. Михневича. — Одесса: Тип. П. Францова, 1872. — С. 85-108.

² Статистические таблицы Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1867 год.. — С. 72.

темпи збільшення в містах чисельності релігійних споруд різних конфесій, хоча відмічена тенденція поширювалася не на всі міста регіону, що зумовлювалося, зокрема, різними темпами демографічних змін у них.

Вельми скромною у порівнянні з іншими українськими губерніями залишалася чисельність монастирів: у містах Катеринославської губернії їх налічувалося лише 3, Таврійської — 5, Херсонської — 3¹.

Аналізуючи статистику щодо кількості релігійних споруд у різних регіонах імперії, упорядники видання “Міста Росії в 1904 році” зробили висновок, що серед міст “з суто російським, православним населенням найбільш бідними на храми є саме міста “Новоросії”. Разом із тим, на окраїнах імперії в містах зі змішаним населенням має місце численність релігійних споруд там, де переважає мусульманське, вірмено-григоріанське чи іудейське населення.

Загалом по імперії за кількістю населення, що припадає на одну релігійну споруду, маленькі міста відносно багатші за міста великі, і губернські міста відносно бідніші за міста повітові і безповітові. Що ж стосується населених пунктів, які не мають офіційного статусу міст, то відносна кількість релігійних споруд у них “взагалі дуже невелика”; особливо бідними в даному відношенні є великі фабричні та заводські поселення².

Варто співвіднести висновки щодо загальноімперської ситуації з південноукраїнською картиною. Тенденція щодо зворотної залежності відносної чисельності релігійних споруд адміністративному статусу міста доволі чітко простежується в Катеринославській губернії: тут у губернському центрі на одну релігійну споруду припадало аж 6023 мешканці, у повітових Олександрівську — 3615, Бахмуті — 3724, Верхньодніпровську — 2700, Луганську — 3111, Маріуполі — 2011, Новомосковську — 3601, Павлограді — 1875, тоді як у безповітовому Слов’яносербську відповідний показник складав лише 975 осіб. Натомість у Таврійській губернії згадана тенденція простежується лише відносно пари “повітові – безповітові міста”. У губернському Сімферополі на кожну релігійну споруду припадало 1380 мешканців, тоді як у повітових Олешках — аж 5350, Бердянську — 1636, Євпаторії — 881, Мелітополі — 2467, Перекопі — 443, Феодосії — 1528, Ялті — 2514. При цьому в Балаклаві відповідний показник дорівнював 320, Бахчисараї — 294, Карасубазарі — 486, Ногайську — 1605, Оріхові —

¹ Города России в 1904 году... — С. 124, 292-293.

² Города России в 1904 году... — С. 460.

1317, Старому Криму — 979. Серед міст губернії, за винятком Олешок, найменша відносна кількість релігійних споруд була в Севастополі — тут на одну споруду припадало 3764 мешканці.

Не маємо підстав казати про наявність чіткої тенденції і в Херсонській губернії. Тут у губернському центрі показник, що нас цікавить, становив 2017; повітових Олександрії — 1777, Анан'єві — 2164, Єлисаветграді — 3436; безповітових Березівці — 1515, Бериславі — 1783, Бобринці — 2790, Вознесенську — 2617, Маяках — 1057, Новогеоргіївську — 2000, Новомиргороді — 2630, Овідіополі — 3047, Ольвіополі — 1647, Очакові — 2471. При цьому в Одесі показник дорівнював 4946, Миколаєві — 2676. Тож, як і щодо Таврійської губернії, мала місце тенденція наявності найменшої відносної кількості споруд у великих містах з особливим статусом.

Щодо інших, крім міст, населених пунктів із офіційним статусом міських поселень, то на одну релігійну споруду припадало: в містечках Великий Токмак 4295, Нікополь — 2456, Аджамка — 3765, Валегоцулово — 2352, Гладоси — 2687, Злинка — 2661, Казанка — 3470, Кривий Ріг — 2917, Новоукраїнка — 2511, Новий Буг — 3329, Ровне — 1685, в посаді Нова Прага — 1185.

На південноукраїнських матеріалах підтверджується тенденція щодо бідності на відносну чисельність релігійних споруд неміських поселень і, зокрема, промислових селищ. Між іншим, у Юзівці на одну релігійну споруду припадало аж 6673 мешканця¹.

Важливо, що саме міста виступали центрами управлінських церковних структур так само як і структур світських. Так, по лінії духовного відомства православного сповідання в Одесі, Катеринославі і Сімферополі знаходились єпархіальні архієреї, духовні консисторії, попечительства про бідних духовного звання; в повітових містах розташовувалися благочинні (хоча при цьому низка благочинь розміщувалася і в містечках та селах, оскільки мережа відповідних складових церковної ієрархії була густішою, аніж мережа офіційних міст у регіоні²).

У містах розташовувались і керівництво Нахичевансько-Бессарабською вірмено-григоріанською єпархією (щоправда, в досліджуваний нами період вірмено-григоріанська консисторія і

¹ Города России в 1904 году... — С. 292-293, 0124.

² Список церквей Херсонской епархии с распределением их по благочинническим округам // Херсонские епархиальные ведомости. — 1888. — № 5. — С. 95-115; Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1900 год // Екатеринославская губерния. Выпуск первый. Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 год.. — С. 51-52.

єпархіальний архієрей були переведені з Феодосії до Кишинева), Таврійського мусульманського духовного правління (Сімферополь), управлінські структури інших сповідань¹.

Разом із тим, відносна неразгалуженість мережі управлінських структур неправославних зумовлювала те, що Південна Україна чи її частини входили до більш широких церковно-адміністративних одиниць, а отже, і послідовники відповідних конфесій підпорядковувалися структурам, розташованим за межами регіону (для прикладу, згадаймо підпорядкування католиків Півдня Тираспольській єпархії, чий єпархіальний єпископ і консисторія місцерозташуванням мали Саратов²). У той же час і низка сект (користуємося термінологією періоду, що нас цікавить) свідомо уникали формування ієрархічної вертикалі управлінських структур³, що, з огляду на превалювання відповідних релігійних течій у сільській місцевості, не сприяло зближенню міста і села.

Попри важливість усіх наведених вище підрахунків, ми цілком свідомі того, що специфіка релігійного життя міських поселень не може вимірюватися виключно цифровими показниками.

Зміни кількісного співвідношення представників різних конфесій у міських поселеннях Південної України, що відбулися впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст., лише до певної міри відображають ті складні міжконфесійні процеси, що мали місце в регіоні і безпосередньо в міських поселеннях.

Однією із знакових складових цих процесів було активне поширення на Півдні протестантизму, що прямо пов'язано зі становленням нових економічних відносин і деформаціями традиційної соціальної стратифікації. Простежуючи таку залежність, О.В. Безносова наголошує, що процеси соціального розшарування українського селянства після 1861 р., розвиток сезонних міграцій, приплив прибулих робітників до регіону руйнували традиційний побут місцевого населення, в основній масі — православного. В умовах, коли офіційна Церква втрачала свій моральний авторитет серед парафіян, що було пов'язано з “підтримкою нею антинародної політики російського уряду, нездатністю приходського духовенства стати опорою для віруючих у нових умовах”, потяг народу до духовної самоосвіти, який широко виявився в українському соціумі

¹ Новоросійський адрес-календарь // Новоросійський календарь на 1867 год... — С. 52-56; Новоросійський адрес-календарь // Новоросійський календарь на 1873 год... — С. 38-45.

² Новоросійський адрес-календарь // Новоросійський календарь на 1873 год... — С. 43-44.

³ Моїсєєнко Л.М. Християнські конфесії Донбасу (1880-1914 рр.): дис. ... канд. істор. наук 07.00.01 / Моїсєєнко Лариса Миколаївна. — Донецьк, 2009. — С. 86-94.

постемансипаційних часів, сприяв поширенню релігійних пошуків серед православних. Зіграло свою роль і те, що на відміну від раннього (традиційного) протестантизму (лютеранства, реформатства, кальвінізму, менонітства тощо), штунда, баптизм, євангельське християнство визначальною ознакою мали активний прозелітизм, поширення віровчення всіма віруючими без винятку і погляд на місіонерську роботу як на показник сили і ступеня внутрішнього благочестя кожного віруючого¹.

У контексті нашого дослідження вельми важливо, що лави представників пізнього протестантського сектантства на Півдні поповнювалися головним чином мешканцями сільської, а не міської, місцевості, хоча і населення “міського простору” не залишилося поза відповідним впливом².

Сказане вище стосовно пізньопротестантських течій багато в чому можна прикласти до сект, що мали православне підґрунтя. Зокрема поширення на Півдні духовного християнства також цілком логічно пов’язувати із послабленням авторитету офіційної Церкви, з релігійними пошуками православних. І тут ми маємо справу більше із сільським, а не міським явищем.

Досліджуючи реформоване християнство і сектантство в південноукраїнському регіоні, О.Ю. Бойков зробив таке спостереження: “феномен українського, конкретно протестантського сектантства, який досить яскраво проявився на півдні України, можна розглядати як “селянський протестантизм” з досить міцною православною основою. Звісно, поступово, з відмиранням живої селянської культури і заміною її на селищно-міську моду, зникають і ознаки “селянськості” в реформованому християнстві й на півдні України, проте саме період кінця ХІХ – початку ХХ століття відзначився як такий, коли повною мірою поєдналися західноєвропейські та східноєвропейські риси відносно нової для України тенденції розвитку духовно-релігійного життя”³.

¹ Безносова О.В. Пізнє протестантське сектантство Півдня України (1850-1905): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.В. Безносова. — Дніпропетровськ, 1998. — С. 10, 1.

² ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 2705. — 13 арк.; ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 2708. — Арк. 1-2; ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 2957а. — 10 арк.; ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 3838. — 2 арк.

³ Бойков О.Ю. Церковно-релігійні структури в духовному і соціокультурному житті Півдня України кінця ХІХ – початку ХХ ст. — дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Бойков Олег Юрійович. — Херсон, 2009. — С. 125.

До селянського стану відносилась і абсолютна більшість тих старообрядців, чиї громади з'явилися на півдні України в результаті пізньої міграції другої половини XIX ст. Як доводить у своєму дисертаційному дослідженні О.В. Бельський, ці громади розташовувалися переважно саме у сільських поселеннях¹.

На відміну від першої половини XIX ст., позначеної доволі високим рівнем релігійної толерантності, в другій половині століття на півдні України, зокрема на Катеринославщині, спостерігалось більше напруження у міжконфесійних взаєминах, мають місце міжконфесійні конфлікти, у тому числі — і між православними та сектантами. Певною мірою ці конфлікти обумовлювались і діями самої офіційної Церкви. Простежуючи у своєму дисертаційному дослідженні боротьбу Російської православної церкви з поширенням християнських течій, Н.М. Буланова звертає увагу на широкий спектр методів, що застосовувались офіційною Церквою з метою вберегти свою паству від впливів іновірців². На матеріалах Таврійської губернії (епархії) цю боротьбу досліджує Ю.А. Катунін³. Між іншим, у такій боротьбі важливу роль відігравали саме міста — зокрема і як місця розташування управлінських структур православної Церкви, і як місця розміщення духовних освітніх закладів, де готувалися кадри для місіонерської діяльності (зокрема імператорською волею від 28 липня 1886 р. передбачалося створення викладацької кафедри з історії та викриття російського розколу і сектантства в Херсонській духовній семінарії⁴).

Ставлення до сектантів, як і до інших деномінацій і конфесій, законодавчо змінилося затвердженням імператором 17 квітня 1905 р. положенням Комітету Міністрів “Про укріплення початків віротерпимості”⁵, що можна вважати маркером початку нового етапу в міжконфесійних взаєминах і в південноукраїнському регіоні, і в Російській імперії в цілому⁶.

¹ Бельський О.В. Старообрядництво в Південній Україні: формування та розвиток у другій половині XVIII – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.В. Бельський. — Запоріжжя, 2007. — С. 13.

² Буланова Н.М. Християнські конфесії Катеринославщини останньої чверті XVIII – початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Н.М. Буланова. — Дніпропетровськ, 2007. — С. 13.

³ Катунін Ю.А. Из истории христианства в Крыму: Таврическая епархия (вторая половина XIX – начало XX века). — Симферополь: Таврия, 1995. — С. 29-41.

⁴ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. VI. — С. 405-406. (№ 3892).

⁵ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXV. — Отд. I. — С. 258-262. (26126).

⁶ Згідно з Ю.А. Катуніним, “17 жовтня 1905 року і 17 квітня 1906 року були видані царські укази, які остаточно зняли обмеження з діяльності сектантських організацій і зрівняли їх у правах з представниками інших конфесій” (Катунін Ю.А. Из истории христианства в

У порівнянні із серединою XIX ст. докорінно змінилася конфесійна картина Таврійської губернії, що тішило православне духовенство, яке доволі болісно сприймало попереднє домінування тут ісламу. Протоієрей А. Лебединцев з приводу сторіччя приєднання Криму до Російської імперії писав, що створення у 1860 р. самостійної Таврійської єпархії і Кримська війна “дали Криму те, без чого він не був і не міг бути російським і християнським краєм”. Далі ж духовна особа уточнила: “Безумовно, що війна є великим злом; але в руці Провидіння Божого вона приносить і благо непередбачуване. Не будь цієї війни, татари ще довго залишались би пануючим у Криму населенням, і ми продовжували би чути їх мову в містах і селищах..., і по необхідності вчитись їй, пристосовуватись також до їхніх норів і звичаїв... Не будь війни, переважання в Криму татар ще довго гальмувало би всякий прогрес в житті цього краю”. Протоієрей тішився, що після масового виходу мусульман до Туреччини і заселення цих земель в абсолютній більшості православними чисельність останніх стала більш як вп'ятеро перевищувати кількість татар-послідовників ісламу, які “у великій кількості” тепер жили лише в Бахчисараї, Сімферополі, Євпаторії, Феодосії та в Ялтинському повіті¹. Успіхи поширення православ'я в Таврійській губернії були насправді вражаючими: за 1861 – 1871 рр. на території Таврійській єпархії було зведено стільки ж православних церков, скільки за попередні 80 років². Разом із тим, активний прозелітизм православного духовенства стримувався світською владою: обов'язком органів, покликаних контролювати життя мусульман (Міністерства внутрішніх справ і його Департаменту духовних справ іноземних сповідань), було підтримання “принципу повної терпимості,

Криму... — С. 30). Втім, 17 квітня 1906 р. ніякого законодавчого документа, який би регламентував міжконфесійні взаємини, підписано не було. Напевно, має місце помилка, і йдеться все ж про згадане нами положення “Про укріплення початків віротерпимості” від 17 квітня 1905 р. У той же час ми не можемо погодитись із формулюванням М.М. Клименка, згідно з яким “до 1905 р. єдиною узаконеною релігією на території держави було Православ'я” (Клименко М.М. К вопросу о религиозной сущности Юга Украины начала XX века // Государна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах півдня України. Збірник наукових праць V Всеукраїнської науково-практичної конференції 2-3 жовтня 2003 р. — Запоріжжя: Облдержадміністрація, ЗНТУ; Сімферополь: Доля, 2003. — С. 189).

¹ Лебединцев А. Столетие церковной жизни Крыма. 1783-1883 // ЗООИД. — Одесса, 1883. — Т. XIII. — С. 217-218.

² Катунин Ю.А. Из истории христианства в Крыму... — С. 45-46.

наскільки така терпимість може узгоджуватись з інтересами державного порядку”¹.

Аспектом міжконфесійних взаємин, який заслуговує на окрему увагу, були єврейські погроми, що, як і загалом специфіка існування в містах Півдня євреїв, буде розглянуто нами у підрозділі, присвяченому етнічним особливостям міського населення.

Надзвичайно важливо звернути увагу на специфіку “міського простору” в такому знаковому аспекті модернізаційних процесів, як секуляризація суспільства.

На південноукраїнських матеріалах доволі чітко помітні зміни, що відбулися з середини ХІХ ст. у ставленні православного духовенства до виконання своєї місії в містах (звертаємо увагу саме на цю конфесію не лише з огляду на те, що попри багатоконфесійність регіону вона чисельно домінувала майже у всіх південноукраїнських містах, але і через найбільшу близькість православної Церкви зі світською владою). Причому ці зміни в загальних рисах відповідали логіці, що на загальноімперському тлі простежена Грегорі Фрізом. До середини ХІХ ст. духовенство в цілому було задоволене станом побожності і власним статусом у містах більше, ніж у сільській місцевості (вище ми вже писали про те, що отримати посаду при парафії в місті було бажаніше, ніж у селі). Більша щільність і храмів, і духовенства у містах створювала передумови для більш ефективного “окормлення” віруючих² (при цьому масмо обумовитися, що таке спостереження, зроблене на матеріалах всієї імперії, попри порівнянню з іншими регіонами “бідність” міст Півдня на церкви є справедливим і щодо цих територій, адже тут і в сільській місцевості щільність храмів було набагато меншою). У цьому контексті заслуговує на увагу спостереження І.І. Лимана, який цілком слушно зазначає, що причину різниці в рівні “релігійної свідомості” городян і мешканців сільської місцевості сучасники великою мірою вбачали в “географічному чиннику”: відмічаючи розбіжності в “релігійності і моральності” населення різних частин Південної України, вони прямо пов’язували це зі щільністю в тій чи іншій частині населених пунктів із релігійними спорудами. “Логіка проста: наявність храму, з одного боку, вже є виявом релігійності, готовності принаймні витратитися на зведення і утримання релігійної споруди (хоча і не в усіх

¹ Ислам в Российской империи (законодательные акты, описания, статистика) / Сост. Арапов Д.Ю. — М.: ИКЦ “Академкнига”, 2001. — С. 23.

² Between Tsar and People: Education Society and Quest for Public Identity in Late Imperial Russia / Edited by Edith W. Clowes, Samuel D. Kassow, and James L. West. — Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1991. — P. 217.

випадках), а з іншого, — створює можливості для систематичного спілкування мирян із духовними особами, які серед головних завдань якраз і мали виховання парафіян у дусі побожності”¹.

Церква мала зиск з міської економіки і з більшого поширення добродійності в міській, аніж у сільській місцевості. Морально-релігійний рівень городян у звітах по духовному відомству розцінювався, як правило, вище, ніж відповідний рівень селян. У цих же звітах зазвичай не висловлювалась стурбованість щодо рівня побожності ні міських освічених еліт, ані нижніх страт городян. Додамо сюди вищий рівень писемності, а отже, й обізнаності в Законі Божому городян та освіченості міського духовенства.

У той же час ситуація в сільській місцевості викликала більше занепокоєння. Хоча мова йшла не про саму повагу до Церкви, але про меншу обізнаність сільських парафіян в обрядовості, в текстах Святого Писання², про більшу їхню забобонність. З цього приводу наведемо красномовну характеристику, що міститься в “Матеріалах для географії і статистики Росії” 1863 р. по Херсонській губернії: “Говорячи про більшість населення, варто сказати, що всі релігійні поняття його обмежуються самим поверхневим знанням зовнішніх форм деяких обрядів..., і що ці поняття злилися з відомими звичаями... Більшість парафіян не тільки не розвинена настільки, щоб розуміти весь таємничий смисл богослужіння, але навіть можна зустріти в багатьох поселеннях, і при тому доволі багато, селян, які ніколи не чули про заповіді, молитви Господній і Символ Віри”³.

Разом із тим, підкреслимо, що йдеться все ж таки про тенденцію, а не про сувору закономірність. Ця тенденція змінилася в другій половині XIX ст., коли Церква стала відчувати розчарування в містах. Частково це зумовлювалося саме феноменом мігрантських міст, коли ступінь релігійності вчорашніх селян, а тепер — міських робітників знижувався разом із послабленням їхніх зв'язків із селом: Грегорі Фріз зауважує, що “побутове православ'я” було функціонально значущим у ритмах сільського життя, але значно менше відповідало потребам міського існування⁴. Разом із тим, маємо звернути увагу і на зворотний ефект цього ж процесу зростання мігрантських міст: мав місце негативний вплив відхідників на релігійність мешканців сільської місцевості, що на

¹ Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України... — С. 353.

² Between Tsar and People... — Рр. 217-219.

³ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть вторая / Сост. А. Шмидт... — С. 593-594.

⁴ Between Tsar and People... — Рр. 219-220.

матеріалах Російської імперії 1860 – 1905 рр. простежує Джеффри Бардс¹. У цьому контексті вельми промовистим є фрагмент опису містечка Нікополя 1860 р., складеного підполковником Чирковим, де зазначається, що в Нікополі не спостерігається та “відвага”, яку мають всі жінки і дівчата-городянки нижніх страт у Херсоні та Олешках. Підполковник писав: “Борони Боже, щоб ці нещасні властивості колись проникли та укорінились у Нікопольчанському; хай краще вони будуть неписьменні і не рукодільниці, хай будуть звичайні господарки, але при цьому тільки залишаються такими ж скромними, релігійними і благонравними, якими вони є зараз; а для цього, дай Боже, щоб у Нікополі ніколи не було жодного вовномийного заводу, бо вони призвели херсонських і олешківських жінок до такого згубного й аморального стану, в якому до душевної скорботи людства вони перебувають”².

Зміна ставлення духовенства до міста знайшла вияв і в посиленні стурбованості станом побожності “освіченого суспільства”. Промовистими є писемні повідомлення духовенства, що цитуються у виданні 1887 р. “Таврійська єпархія” єпископа Гермогена. Зокрема євпаторійський протоієрей писав: “Повітова аристократія і бюрократія часто не знає ні домашньої, ні церковної молитви, виконує християнські обов’язки лише *ex officio* і вкрай тяготиться відвіданням храму, додержанням постів і свят і взагалі статутів церкви. Ці люди не ворожі їй, не протестують відкрито, не вступають у диспути чи суперечки з духовенством, а тільки самим життям заперечують церкву... Вважаючи, що церква потрібна лише для дітей і простого народу... вони дивляться на неї і на її служителів як на дещо закам’яніле, відстале... Між ними є добрі і чесні громадські діячі. Але вони більшою частиною християни лише за ім’ям. Їхня віротерпимість доходить до тупої байдужості: вони — релігійні космополіти”³.

Отже, незадоволення духовенства викликала не лише радикально налаштована інтелігенція, але і більш помірковані городяни, які були вразливі для західноєвропейських секуляризаційних ідей. Великою мірою це незадоволення провокувалося самими представниками “освіченого

¹ Burds Jeffrey. A Culture of Denunciation: Peasant Labor Migration and Religious Anathematization in Rural Russia, 1860-1905 // The Journal of Modern History. — Vol. 68. — No. 4. Practices of Denunciation in Modern European History, 1789-1989. — Dec., 1996. — Pp. 786-818.

² Анцишкін І.В. Опис містечка Нікополя 1860 року // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття. — Вип. 7. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2003. — С. 149.

³ Гермоген, єпископ. Таврическая епархия. — Псков: Тип. Губернского правления, 1887. — С. 428-429.

суспільства”, які публічно, в тому числі — у пресі, висловлювалися проти привілейованого статусу духовенства і за розширення світської сфери. З цього приводу Грегорі Фріз зазначає, що немає нічого дивного в тому, що духовенство, відчуваючи зростаючу ворожість з боку освічених міських еліт, сфокусувало свої сподівання на селянах, побожність яких увійшла у прислів'я¹. Втім, вище ми вже зазначали, що на півдні України переважно саме на мешканців сільської місцевості були спрямовані і погляди протестантських сект. Отже, відносно південноукраїнського регіону коректніше буде сказати, що офіційна Церква “розвернулась до села” не тільки з огляду на його сприйняття як носія традиційних православних цінностей, але і з метою запобігти послабленню свого впливу і серед сільської частини вірян.

Звернемо увагу на ще один пов'язаний зі специфікою Південної України аспект, який вплинув на характер ставлення православного духовенства до міста. Наведена нами вище статистика досить наочно демонструє конфесійну строкатість міського населення регіону. Причому для більшості міст ця строкатість була притаманною з самого часу їхнього заснування. Тож сегмент міського населення, що становило паству православного духовенства, тут був значно меншим, ніж у цілому по імперії, що, з одного боку, дало місцевому духовенству час і можливість привичаїтися до умов роботи в оточенні не лише “однодумців”, а з іншого, — в низці випадків дозволяло “перекласти провину” за “зіпсованість” міста на представників інших конфесій.

Грегорі Фріз пише, що Церква стала змінювати своє ставлення до міста і городян наприкінці XIX ст., коли її окремі представники почали казати про важливість “внутрішньої місії” у місті; їхні зусилля стали концентруватися навколо робітничого класу і таких соціальних проблем, як бідність та алкоголізм, і в той же час мали місце заклики переглянути ставлення до освічених страт². Втім, південноукраїнські матеріали свідчать, що такі висловлювання мали місце і раніше, а посилення опікування духовенства “окормленням” робітників розпочалося вже невдовзі після початку масового напливу мігрантів до міст. Тож по відношенню до регіону коректніше було б сказати, що тоді як одна частина духовенства реагувала на посилення секуляризаційних процесів “переключенням” уваги з міста на село, інша частина спробувала прийняти виклик часу і посилити пастирську роботу саме серед найбільш вразливих для секуляризації страт. Серед таких було, між іншим, і

¹ Between Tsar and People... — Pp. 219-220.

² Between Tsar and People... — P. 220.

населення промислових селищ, яке стало новим полем соціальної діяльності Церкви. Показовим є приклад Катеринославського архієрея Володимира, який у 1894 р. відкрив у єпархії два похідні причти, які мали обов'язком здійснювати на пересувних престолах і переносних антими́сах богослужіння на віддалених від стаціонарних храмів рудниках, заводах і фабриках¹.

Можна погодитись із Грегорі Фрізом коли він пише, що зусилля духовенства бажаного ефекту не мали: Церкві не вдалося випрацювати ефективну “міську політику”². Для більшої об'єктивності варто додати, що багато в чому не була вельми ефективною і діяльність Церкви на селі. Досить неприваблива картина змальована в публікації газети “Юг” про село Качкарівку Херсонського повіту за 20 березня 1903 р.: “Каплиця, яка знаходиться сажнів за 10 від храму, залишена напризволяще, служить не лише місцем відпочинку п'яних мужиків, але й для інших потреб перехожих”³.

Викладена вище логіка змін ставлення православного духовенства до виконання своєї місії в містах доволі добре корелюється з фактажем щодо ставлення різних страт суспільства до православної Церкви, що міститься у дисертації О.Ю. Бойкова “Церковно-релігійні структури в духовному і соціокультурному житті півдня України кінця XIX – початку XX ст.”⁴.

Попри відзначені вище тенденції, було б помилкою перебільшувати ступінь секуляризації міського населення регіону. Певним індикатором зовнішньої побожності можна вважати відвідання сповіді (яке фіксувалося у сповідних розписах й у звітах про кількість тих, хто ухилився від сповіді), а індикатором внутрішнього благочестя — утримання від статевих актів під час постів (що можна простежити за даними про народжуваність через 9 місяців після початку посту). Досліджуючи відповідні матеріали, Б.М. Миронов дійшов висновку, що зовнішнє, обрядове благочестя в цілому суворо зберігалось аж до початку

¹ Ігнатуша О.М. Реакція Російської православної церкви на модернізаційний виклик новоевропейського суспільства: український аспект (XIX – початок XX ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. XV. — Запоріжжя: Просвіта, 2002. — С. 96.

² Between Tsar and People... — P. 232.

³ Бериславщина: рік 1903... — С. 20.

⁴ Бойков О.Ю. Церковно-релігійні структури в духовному і соціокультурному житті Півдня України кінця XIX – початку XX ст.: дис...; Бойков О.Ю. Церковно-релігійні структури в духовному і соціокультурному житті Півдня України кінця XIX – початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.Ю. Бойков. — Дніпропетровськ, 2010. — 20 с.

XX ст. включно, тоді як благочестя внутрішнє зазнало легку ерозію, причому в середовищі як городян, так і селян (хоча серед перших — дещо більшою мірою)¹. Вибірковий аналіз сповідних розписів і метричних книг південноукраїнських храмів дає нам підстави казати про те, що в регіоні мала місце друга відмічена Мироновим тенденція, і разом із тим спостерігалось певне послаблення зовнішньої побожності. “Охолодження” до Церкви в останній чверті XIX ст., особливо в містах, що проявлялось і в збільшенні кількості масових відмов від сповіді, на матеріалах Херсонської єпархії констатує і О.П. Тригуб².

Слідом за Б.М. Мироновим маємо підстави стверджувати, що населення у своїй масі залишалось релігійним, хоча ця релігійність і набувала дещо інших форм. Навіть міська інтелігенція, яка просунулася шляхом секуляризації значно далі, аніж селянство, не звільнилася від релігійної концепції світу³. Причому важливо, що “народна релігійність” як у міській, так і в сільській місцевості суттєво відрізнялась від тієї ідеальної моделі, яку воліло бачити церковне керівництво. І для початку XX ст. залишалось справедливим спостереження, зроблене І.І. Лиманом на південноукраїнських матеріалах, що хронологічно відносяться до передемансипаційного періоду: релігійність, яка продовжувала виступати стрижнем світогляду населення, була складним симбіозом, який включав цілу низку нашарувань; і характер, і рівень “народної релігійності” не був тотожним для сегментів суспільства регіону, які виділялися за етнічною, соціальною, професійною, територіальною, іншими ознаками навіть у межах однієї конфесії⁴.

Насамкінець доцільно звернути увагу на існування цілої низки ще не згаданих нами каналів взаємин села і міста саме в релігійній сфері, починаючи з належності населення деяких сільських поселень до парафій міських храмів, навчання вихідців із села в духовних навчальних закладах, розташованих у містах, ходіння селян до міст на прощу⁵,

¹ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. II. — С. 326-332.

² Тригуб О.П. Історія Херсонської єпархії (1775-1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.П. Тригуб. — Донецьк, 2001. — С. 9.

³ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. II. — С. 330-332.

⁴ Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України... — С. 364, 376-377.

⁵ При цьому таке ходіння часто не лише не послаблювало, але й закріплювало у свідомості селян образ міста як “чужого”. Південноукраїнський селянин В. Рубель у мемуарах згадував: “Тих років була мода пішки ходити в Київ на богомілья... А дома дітей лякають: твою матір під Києвом розбійники зарізали”. Про ці моління багато єсть і смішних оповідань” (Мемуари та щоденники. Частина I / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій. Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2005. — С. 141).

хресних ходів (зокрема з Касперівською чудодійною іконою Божої Матері, що з села доставлялася до Херсона, звідти — до Богоявленська, згодом — Миколаєва, пізніше — до Одеси)¹, відвідання сіл міськими іконописцями², і закінчуючи передачею до міських музеїв церковних речей із сільських церков (як то було, зокрема, у випадку із даруванням Херсонському археологічному музею ікони, яка довгий час знаходилась у церкві села Білозерки і колись належала будівничому Херсона І.А. Ганнібалу)³.

Таким чином, конфесійна строкатість упродовж другої половини ХІХ–початку ХХ ст. залишалась однією з визначальних характеристик південноукраїнських міських поселень. При цьому проаналізована статистика свідчить, що впродовж досліджуваного нами періоду спостерігалось зменшення серед городян відсотку православних і відповідно збільшення відсотку іудеїв і представників інших конфесій. Пояснення такої динаміки варто шукати не тільки в більшому природному прирості відповідних конфесій, але і в переміщенні їхніх представників у міста і з інших регіонів, і з сільської місцевості та містечок самої Південної України. Виключенням була ситуація в Таврійській губернії, де у порівнянні з кінцем 1850-х рр. на кінець століття відсоток православних дещо зріс, головним чином — за рахунок переселення мусульман до Туреччини.

Збільшення у містах чисельності релігійних споруд різних конфесій у цілому не встигало за темпами зростання міського населення. При цьому зберігалась тенденція кращої забезпеченості релігійними спорудами міст у порівнянні з сільською місцевістю.

Міста виступали зосередженням духовної влади більшості представлених у регіоні конфесій, тим самим і в цьому аспекті зберігаючи за собою домінуючу роль адміністративних центрів, влада яких поширювалася на навколишню сільську місцевість. Це, нарівні з цілою низкою інших аспектів взаємодії (перетинання) в релігійній сфері, слугувало важливим каналом зв'язку села і міста.

Міжконфесійні відносини в містах, так само як і ставлення духовенства до міст, а городян — до релігії і церкви, зазнали суттєвого

¹ Крестные ходы, ежегодно совершаемье // Новороссийский календарь на 1873 год... — С. 35.

² Новицкий Я.П. С берегов Днепра (Очерки Запорожья). Путевые записки и исследования // Новицкий Я. Твори в 5-ти томах. Т. 1... — С. 62-63.

³ Старая икона, поднесенная в дар Херсонскому археолог. музею // Киевская старина. — Т. LXVIII. — январь 1900. — Отдел II. — С. 20.

впливу секуляризаційних процесів, які в “міському просторі” мали помітну специфіку в порівнянні з сільською місцевістю.



4. Міста як культурні центри

В урбаністиці доволі поширеним є погляд на місто як на систему, що формується з двох основних складових: території з “фізичним оточенням” (“міського простору”) і громади (мешканців, що заселяють цей простір). Культура ж є тією “зв’язкою”, яка об’єднує зазначені дві складові¹. Разом (паралельно) із тим, місто розглядається як культурна константа, об’єктивована в соціальному просторі та одночасно представлена в духовній культурі, ментальності людей².

Тоді як специфіка ментальності городян, образ міста, взаємозв’язки культури та міської повсякденності будуть розглянуті нами в наступному розділі, зараз доцільно зосередитися на ролі міст як культурних центрів певних територій, на специфіці розбудови у міських поселеннях Південної України мережі культурних установ, які, за Райнером Лінднером, можна розглядати і як заклади міжособистісної комунікації, що формували символічний простір міст.

Ще А. Вебер серед “соціальних переваг”, які дають міста у порівнянні із селами, назвав навчання в них мистецтву, музиці, наявність опер, мистецьких виставок, музеїв, бібліотек, художніх галерей, вчених товариств. Вебер писав: “Село нудне не тільки для людей, що шукають легких розваг, але і для тих, які шукають вчених товариств, оскільки в теперішній час саме міста є центрами як розумового життя, так і багатства”³; “Весь процес цивілізації являє собою процес диференціації, і місто є самим важливим диференціатором. Посередність, що живе на селі, змінюється містом і дає зі свого середовища видатні таланти і самих останніх злочинців. Геній часто народжується на селі, але він виявляється і розвивається в місті”⁴. Фактично в унісон із веберівськими звучать слова М.Ф. Страдомського, опубліковані 1905 р.: “Розвиток сучасного міського устрою зробив можливим розквіт наук, просвіти, мистецтв. Містам належить тепер першість у розвитку країни: вони є розсадниками

¹ Див, зокрема: Gavrilova Raina. Bulgarian Urban Culture in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. — Selvingrove-London: Susquehanna University Press, Associated University Press, 1999. — P. 18.

² Ильин В.Г. Город как концепт культуры: дис... — С. 12.

³ Вебер. А. Рост городов в 19-м столетии... — С. 210-212.

⁴ Вебер. А. Рост городов в 19-м столетии... — С. 434.

культури і двигунами суспільного прогресу. Тільки в містах можливі університети, театри, музеї, бібліотеки...”. Тут же Страдомським цитується Вандервельде, за яким вихід із села є не тільки економічною необхідністю для сільського населення, але і (за умови утримання в певних рамках) “необхідною для поширення цивілізації”¹.

Втім, подібні узагальнення не беруть до уваги те, що міста мали вельми неоднаковий рівень розвитку культурної сфери, і якщо одні з них були дійсно місцями зосередження розумового життя, “розсадниками культури і двигунами суспільного прогресу”, то інші в цікавому нам аспекті мало відрізнялися від сільської місцевості. До того ж, треба мати на увазі, що впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. “культурне обличчя” міських поселень зазнало суттєвих змін, а отже, при оцінці їхнього місця в культурному розвитку регіону варто зважати і на час, про який іде мова. Тож вкрай важливо простежити зміни мережі культурних установ міських поселень регіону в досліджуваній нами період (при цьому на установи освітні і медичні буде звернена увага у наступному підрозділі, тоді як про культурно-освітні товариства ми вже згадували в контексті розгляду громадських організацій регіону).

На початок 1860-х рр. ця мережа залишалася доволі нерозгалуженою. Згідно з “Пам’ятною книжкою Катеринославської губернії на 1864 рік” основним місцем зосередження відповідних установ був саме губернський Катеринослав, де діяли публічна бібліотека, театр (для якого був прилаштований приватний будинок, де час від часу грали актори харківської трупи і місцеві аматори), 3 типографії, 2 літографії, 3 фотографії. При цьому не наводяться дані щодо наявності хоча б однієї з таких установ у Верхньодніпровську, Новомосковську, Павлограді, Олександрівську, Бахмуті, Слов’яносербську, Маріуполі².

Певною мірою про культурний рівень населення свідчила і кількість примірників періодичних видань, що передплачувалися городянами. За даними “Пам’ятної книжки Катеринославської губернії на 1867 рік”, із списку в 47 періодичних видань у Катеринославі отримували 463 примірники, Бахмуті — 212, Верхньодніпровську — 151, Павлограді — 123, Олександрівську — 117, Новомосковську — 108, Нікополі — 78,

¹ Страдомский Н.Ф. Города и земство. (К вопросу об урегулировании их взаимных отношений). — К.: Тип. Петра Барского, 1905. — С. 26-27.

² Описание городов Екатеринославской губернии // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год.. — С. 160-183, 186-188.

Маріуполі — 70, Слов'яносербську — 64, на Луганському заводі — 37¹. Таким чином, у Катеринославі один примірник газети припадав на 48 мешканців. У Верхньодніпровську цей показник становив 24, Олександрівську — 38, Бахмуті — 49, Слов'яносербську — 51, Павлограді — 69, Новомосковську — 95, Маріуполі — 109, Нікополі — 110, Луганському заводі — 277.

За даними “Матеріалів для географії і статистики Росії” по Херсонській губернії за 1863 р., тут видавались “Одеський Вісник”, “Journal d’Odessa” (які тепер являли собою дві окремі газети, тоді як у минулому були одним виданням), “Новоросійський календар”, “Херсонські губернські відомості” і періодичний листок, що публікувався німецькою мовою Комітетом про переселенців південної Росії, “Херсонські епархіальні відомості”², які почали виходити з друку в липні 1860 р. і були першим подібним виданням на території Російської імперії.

Згідно з “Матеріалами для географії і статистики Росії” у Херсонській губернії діяли такі бібліотечні установи: Одеська міська публічна бібліотека, бібліотека при Рішельєвському ліцеї, бібліотека ліквідованого інституту східних мов, кабінет для читання при ліцеї, бібліотека князя Воронцова в Одесі, бібліотека при Чорноморському гідрографічному депо в Миколаєві, дві казенні бібліотеки Чорноморського відомства в Миколаєві, Севастопольська офіцерська бібліотека, бібліотека Одеського товариства історії та старожитностей, бібліотека Товариства сільського господарства південної Росії. При цьому зазначено, що бібліотеки створені при всіх навчальних закладах, з яких найзначнішими є бібліотеки духовної семінарії та гімназії. У виданні наведено дані щодо наявності в губернії історичного архіву в Одесі, Запорозького січового архіву в Єлисаветграді (що являв собою “обтяжуючий склад у підвалі міської лікарні”), архіву Чорноморського відомства в Миколаєві, архіву Херсонської фортеці, архівів Новоросійського військового поселення кавалерії у Вознесенську, Новомиргороді та Новій Празі. Називається два музеї — Одеський музей Новоросійських старожитностей і музей Одеського товариства історії та старожитностей. Окремо перераховується 12 кабінетів при Рішельєвському ліцеї, в яких зберігалися колекції мінералів, монет, зразків дерев тощо, а також кабінети в міському саду

¹ Количество экземпляров получившихся периодических изданий // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. Часть II. — Екатеринослав: Тип. Губернского правления, 1867. — С. 293-294.

² Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть вторая / Сост. А. Шмидт... — С. 614-616.

Одеси, в будиночку Товариства сільського господарства південної Росії, де зібрано доволі велику колекцію землеробського реманенту, рослин, посівного матеріалу, комах, зразків ґрунтів і мінералів тощо. При цьому зазначено, що всі ці кабінети рідко відвідуються “сільськими хазяями”, хоча секретар товариства з готовністю не тільки демонструє ці кабінети, але і пояснює сільськогосподарське значення кожного предмета, який там зберігається.

До “допоміжних засобів просвіти” віднесено і ботанічний сад в Одесі, а також ботанічні сади, які свого часу повинні бути влаштовані в Новоросійському військовому поселенні при кожному шпиталі.

У губернії діяло 9 книжкових лавок: 7 в Одесі і по 1 — в Херсоні та Єлисаветграді. В Одесі налічувалось 4 типографії і 5 літографій, у Херсоні — казенна типографія, що перебувала у віданні губернського керівництва, в Миколаєві — типографія та літографія у віданні Чорноморського флоту, в Єлисаветграді — казенна типографія¹.

За даними “Новоросійського календаря на 1873 рік”, в Катеринославській губернії безпосередньо в Катеринославі значиться 1 кам’яний театр, 1 публічна і 1 приватна бібліотека, 3 типографії (одна з них — казенна), 2 літографії, 2 фотографії; в Маріуполі — 2 театри; Павлограді — публічна бібліотека; на Луганському заводі — гірничозаводський музей з бібліотекою. У Таврійській губернії в Сімферополі діяла публічна бібліотека; Бердянськ мав публічну бібліотеку і театр; Керч — 1 типографію і 2 бібліотеки; Севастополь — театр, бібліотеку, музей; Феодосія — музей старожитностей. На території Херсонської губернії в Одесі значаться 2 театри, цирк, музеї історії та старожитностей, сільського господарства, університетські, публічна бібліотека, 10 приватних книжкових магазинів, 13 періодичних видань; в Миколаєві значаться обсерваторія, Севастопольська офіцерська бібліотека.

Не наведено даних про наявність хоча б одного подібного закладу в Катеринославській губернії в Олександрівську, Бахмуті, Верхньодніпровську, Новомосковську, Словоносербську, містечку Нікополі; в Таврійській губернії в Олешках, Вірменському Базарі, Бахчисараї, Балаклаві, Євпаторії, Карасубазарі, Мелітополі, Ногайську, Оріхові, Перекопі, Старому Криму, Ялті; в Херсонській губернії в Херсоні, Олександрії, Анан’єві, Бериславі, Бобринці, Вознесенську,

¹ Материали для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть вторая / Сост. А. Шмидт... — С. 216-219.

Єлисаветграді, Маяках, Новогеоргіївську, Новомиргороді, Овідіюполі, Ольвіюполі, Очакові¹.

Втім, варто звернути увагу, що тут не враховані книгосховища, розташовані в навчальних закладах, так само як і низка інших культурних установ.

Одним із критеріїв культурного розвитку міст є відсоток мешканців, зайнятих у відповідній сфері. Згідно з нашими підрахунками, зробленими на матеріалах перепису 1897 р., наука, література та мистецтво були названі заняттям 0,20 % городян і тільки 0,02 % мешканців повітів Катеринославської губернії. Ці ж показники по Таврійській губернії становили 0,33 % і 0,01 %, по Херсонській — 0,40 % і 0,01 %. При цьому і в губернських центрах відсоток зайнятих наукою, літературою та мистецтвом доволі різнився: у Катеринославі він дорівнював 0,23 %, Херсоні — 0,24 %, то в Сімферополі — 0,45 % [Додаток 4.2.1а-в]. У середньому ж по імперії для міст цікавий нам показник становив 0,35 %, для повітів — 0,01 %.

Важливо простежити, з якими показниками міські поселення Південної України підійшли до 1905 року.

Зробимо це за матеріалами видання “Міста Росії в 1904 році”, які, хоча і не є повними, все ж відображають основні тенденції в структурі культурних установ регіону.

За даними видання, в губернському Катеринославі нараховувалось 19 бібліотек, 8 читалень. Серед повітових міст губернії ні бібліотек, ні читалень не було лише в Луганську, натомість там була “бібліотека-читальня”, а Павлоград мав тільки 2 бібліотеки і жодної читальні чи “бібліотеки-читальні”. Гіршим було забезпечення відповідними закладами 13-ти внесених до видання населених пунктів, які не мали офіційного статусу міста. З них бібліотеки були наявні тільки в Нікополі (2), Кам’янському (2), Петриківці (1), Юзівці (4); читальня — в Петриківці (1); “бібліотеки-читальні” — Гуляйполі (1), Новоспасівці (1), Покровському (1), Саксагані (1), Софіївці (1). Періодика серед усіх населених пунктів губернії видавалася лише в Катеринославі (5 газет і 1 журнал). Типографії, літографії або типолітографії були наявні в усіх офіційних містах, крім Слов’яносербська, в інших же населених пунктах — тільки в Юзівці (4), Нікополі (2) і Кам’янському (1). Фотографії діяли в Катеринославі (20), Олександрівську, Юзівці (по 5),

¹ Города и значительнейшие местечки Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1873 год, издаваемый в канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора / Под ред. В. Михневича. — Одесса: Тип. П. Францова, 1872. — С. 85-108.

Луганську, Маріуполі (по 4), Бахмуті, Кам'янському (по 3), Новомосковську, Павлограді, Нікополі (по 2), Верхньодніпровську, Гуляйполі, Новоспасівці, Петриківці, Саксагані, Софіївці (по 1). На території губернії театри, народні будинки, музеї значаться: у Катеринославі (відповідно 6, 1, 1), Олександрівську (3, 0, 0), Маріуполі (3, 0, 0), Бахмуті (1, 1, 0), Луганську (1, 1, 0), Павлограді (1, 0, 0). Цирку не було в жодному офіційному місті губернії. Майже у жодному із перерахованих у виданні поселень без статусу міста не відзначена наявність театру, народного будинку, музею чи цирку. Єдиним винятком стала Юзівка, де діяли 1 театр і 1 цирк.

У Таврійській губернії губернське місто за чисельністю книгосховищ (1 бібліотека, 2 читальні, жодної “бібліотеки-читальні”) поступалось Ялті (відповідно 4, 2 і 0), Керчі (0,4 і 7), Севастополі (3, 1 і 0), Ногайську (1, 3 і 0), Оріхову (4, 1 і 0), Бердянську (1, 3 і 0), Карасубазару (2, 2 і 0). Серед офіційних міст губернії жодного книгосховища не було лише в Бахчисараї. Набагато краще, ніж у Катеринославській, були забезпечені книгосховищами населені пункти Таврійської губернії, що не мали офіційного статусу міст: із 13 таких поселень, інформація про які наведена у виданні, лише Чернігівка не мала ні бібліотек, ні читалень, ні “бібліотек-читалень”. У губернії ширше були представлені і місцеві газети (інформації щодо наявності жодного журналу в “Містах Росії в 1904 році” не наведено): у Сімферополі їх виходило 5, Ялті — 3, Феодосії та Керчі — по 2, Севастополі, Бахчисараї — по 1. Типографії, літографії або типолітографії діяли в усіх офіційних містах, крім Балаклави, Єнікале, Карасубазара, Ногайська і Старого Криму (навпроти Бахчисарая поставлені знаки питання). Натомість серед інших, крім міст, населених пунктів єдину типографію мав лише Великий Токмак. У ньому ж діяли 2 фотографії (єдині, зазначені в немістах губернії). У той же час фотографії діяли майже у всіх (крім Балаклави, Бахчисарая, Єнікале і Старого Криму) офіційних містах (у Сімферополі, Феодосії, Севастополі і Ялті — по 6, Керчі — 5, Бердянську і Мелітополі — по 3, Євпаторії, Алушті, Карасубазарі — по 2, Олешках, Перекопі, Ногайську та Оріхові — по 1). Серед усіх зазначених у виданні населених пунктів губернії єдиний народний будинок значиться у Севастополі, а єдиний цирк — у Феодосії. Наявність театрів зазначена щодо Сімферополя (2), Бердянська (2), Мелітополя (2), Феодосії (2), Керчі (2), Євпаторії (1), Ялти (1), Алушти (1), Балаклави (1), Бахчисарая (1), Ногайська (1), Севастополя (1), Старого Криму (1); музеїв — Сімферополя (2), Феодосії (1), Керчі (1), Севастополя (1).

На території Херсонської губернії за кількістю книгосховищ губернський центр поступався (6 бібліотек, 4 читальні, 0 “бібліотек-читалень”) лише Одесі (12, 11 і 0) та Миколаєву (3, 8 і 0). Серед офіційних міст губернії жодного книгосховища не мали Маяки, Новомиргород, Овідіополь, Ольвіополь. Натомість серед 11 населених пунктів без офіційного статусу міста книгосховища були лише в Новоукраїнці. При цьому в Одесі видавалось 22 газети і журнали, в Миколаєві — 1 газета і 2 журнали, Єлисаветграді — 2 газети і 1 журнал, Херсоні — по 1 газеті і журналу. Типографії, літографії або типолітографії представлені в усіх офіційних містах, крім Маяків, Новогеоргіївська та Овідіополя. Серед інших населених пунктів такі заклади мали лише Кривий Ріг, Новоукраїнка (по 2), Нова Прага і Новий Буг (по 1). Фотографій не мали серед південноукраїнських офіційних міст губернії лише Маяки, Новомиргород та Овідіополь. В Одесі їх зафіксовано 50, Миколаєві — 9, Херсоні та Єлисаветграді — по 6, Очакові — 4, Березівці, Бобринці, Вознесенську, Новогеоргіївську, Ольвіополі — по 2, Олександрії, Анан’єві та Бериславі — по 1. Серед неміст фотографії зафіксовані лише в Кривому Розі (3), Новоукраїнці та Новому Бузі (по 1). Наявність театрів зазначена щодо Одеси (10), Єлисаветграда і Херсона (по 4), Миколаєва, Вознесенська, Новогеоргіївська, Новомиргорода, Новоукраїнки (по 1). Музеї діяли в Одесі, Миколаєві та Херсоні (по 2). Єдиний на губернію цирк зафіксований в Одесі. Не подано даних щодо наявності в губернії жодного народного будинку¹.

Згідно з підрахунками, зробленими В.П. Семеновим-Тян-Шанським на основі матеріалів видання “Міста Росії в 1904 році” за розробленою ним класифікацією міських поселень, забезпеченість різних груп “істинних міст” Південної України виглядала таким чином.

У “крупних містах” “чисто долинного” підтипу “південного чорноземного типу заселення” на одне книгосховище припадало 10900 мешканців, на одне періодичне видання — 19900, на один поліграфічний заклад — 3100.

У “великих містах” цього підтипу зазначені показники становили відповідно 8200, 32000 і 4000; “великих містах” “південного садівницького типу” — 14900, 17000 і 3600; “великому місті” (Юзівці) “гірничозаводського типу” — 9400, 0 і 3800.

¹ Города России в 1904 году... — С. 299, 304, 309-310, 0125-0127.

Для “середніх міст” “чисто долинного” підтипу цікаві нам показники дорівнювали 9800, 0, 4100; “південного садівницького типу” — 3700, 10000 і 2600; “гірничозаводського типу” — 9000, 72000 і 3100.

“Малі міста” “чисто долинного” підтипу характеризувалися показниками 3400, 0 і 2500; “південного садівницького типу” — 1400, 0 і 700. При цьому навпроти цих даних поставлені знаки питання, так само як вони стоять і на місці даних про кількість мешканців, що припадала на одне книгосховище та один поліграфічний заклад у “малих містах” “гірничозаводського типу”; періодичні ж видання у цих містах, згідно з В.П. Семеновим-Тян-Шанським, були відсутні.

Точно такі позначки, як і в графі про “малі міста” “гірничозаводського типу”, присутні в графі про “городки” “чисто долинного” підтипу. У “городках” же “південного садівницького типу” на одне книгосховище припадало 500 осіб, один поліграфічний заклад — 400 осіб, хоча поруч із цими даними також стоять знаки запитання. Періодичні ж видання тут були відсутні. За даними Семенова-Тян-Шанського, вони, як і поліграфічні заклади, були відсутні і в “городках” “гірничозаводського типу”; замість же даних про книгосховища стоїть знак питання¹.

Як впливає зі складених Семеновим-Тян-Шанським таблиць, рівень забезпечення південноукраїнського населення книгосховищами, періодичними виданнями та поліграфічними закладами в цілому був вищим ніж в інших регіонах, хоча така тенденція не простежувалася щодо кожної групи міст Півдня.

Між іншим, у контексті загальної проблематики нашого дослідження вельми показово, що турбота про влаштування театрів, бібліотек, музеїв “та інших подібного роду загальнокорисних установ” спеціально обумовлювалась як один із предметів відома міського громадського управління Міськими положеннями і 1870², і 1892 р.³

Принципово важливо, що вже сама наявність у місті культурних закладів у суспільній свідомості перетворювала населений пункт на один із “центрів цивілізації”, і разом із тим зовсім не обов’язково означала, що населення “околиць” цього “центру” насправді може задовольнити тут свої культурні потреби.

Досить влучну картину сприйняття міст як культурних центрів, як “столиць” певних територій не лише в адміністративному, але і в культурному аспекті, і в той же час невідповідності провінційних міських реалій тим очікуванням, які покладалися на них сільською інтелігенцією,

¹ Семенов-Тян-Шанский В.П. Города деревня в Европейской России... — С. 196-202.

² ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLV. — Отд. I. — С. 823.

³ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XII. — С. 434.

містить кореспонденція “Одеського Вісника” за 17 червня 1882 р., іронічна характеристика з якої (“повітова столиця”) винесена нами в заголовок археографічного видання, присвяченого Бердянську 1875 – 1893 рр.: “Покінчивши заняття в селі, я із задоволенням вирішив проїхати більше ста верст задля того, аби побувати в нашій повітій столиці — Бердянську... На жаль, я помилився! Бердянськ своєю монотонністю навів на мене елегічні почуття, і я переконався *de facto*, що в ньому немає “життя”... В Бердянську багато місць для гуляння: морський бульвар, сквер, міський сад, театр і т.д. Театр, за відсутністю трупи, пустий; морський, або, точніше, приморський бульвар і сквер, через відсутність музики, рідко відвідується публікою. Міський сад... не створює тих умов, спираючись на які можна б було, без жалю за втраченим часом, віддатись хоча б тимчасово задоволенню. Музика, наприклад, препогана, грає далеко не завидно; до того ж, музика робить великі антракти, в період яких можна сміливо встигнути поспілкуватись з Морфеєм і знову повернутись чекати, коли вона що-небудь “вжарить”. Нерідко доводилось чути вигуки одиничних суб’єктів, які викликали музикантів до діяльності, на кшталт такого: “Панове музиканти, якщо бажаєте спати, то вже раніше вкладайтесь...”. Сама публіка також не являє собою нічого цікавого, і так звана “інтелігенція” бажає скоріше *здаватись*, ніж *бути*... Зовнішній блиск і внутрішня порожнеча — ось відмітна ознака інтелігенції”¹.

Між іншим, наведена вище цитата є показовою ще в одному аспекті: вона недвозначно демонструє, що важливими елементами культурного простору міст виступали бульвари, сквери, сади. Культурна роль цих місць чудово усвідомлювалась городянами досліджуваного нами періоду, хоча сучасні дослідники іноді не звертають увагу на перелічені складові “міського простору”, пишучи про культурний розвиток міських поселень.

Що стосується театрів, то, за спостереженням Райнера Лінднера, тоді як у сільській місцевості переважали пересувні театральні трупи, місто переживало процес професіоналізації, комерціалізації та обуржуазнення театру, ознаками чого були державне і приватне фінансування зведення цих культурних закладів, договірне врегулювання відносин між містом і підприємцем у сфері театру, відкриття останнього для широких міських кіл завдяки визначеним у договорах цінам на вхідні квитки, створення простору спілкування поза глядацькою залю завдяки роботі ресторанів та облаштуванню фойє в театральних будівлях². Певною мірою така

¹ Риниери Г. Бердянск // Одесский Вестник. — № 133. — 17.VI.1882. — С. 2-3.

² Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр... — С. 330.

характеристика може бути прикладена і до південноукраїнських міст 1861 – 1904 рр., хоча варто враховувати, що вона дана на матеріалах тільки великих (переважно губернських) міст України, причому ілюструється переважно фактами, що мали місце після 1905 р.¹ Вивчення ж фактажу щодо міських поселень періоду, який нас цікавить², дає підстави констатувати, що поряд з описаними вище процесами³ мало

¹ Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр... — С. 329-337.

² ДАОО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 169. — 128+1 арк.; ВР ВІР ОННБ. — РКП 53/1. — 94 арк.; ДАХО. — Ф. 212. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 115-116; ДАХО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 3-3 зв.; КОКМ. — 10453/Аи 2655; МОКМ. — Д 1094; ДАМО — Ф. 231. — Оп. 1. — Спр. 551. — Арк. 3-3 зв., 7; ДАМО. — Ф. 231. — Оп. 1. — Спр. 1228. — Арк. 1-55; ДАЗО. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 101. — Арк. 55; БКМ. — КП 21202. — Арк. 1-2; ЦМГ. — КП 31559/Д 11478. — 1 арк.; Бериславщина: рік 1903... — С. 21-24, 50; Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Очерки истории культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX века). Книга вторая: Литература и театр. — Николаев: Изд-во “ТЕТРА”, 2001. — С. 159-221; Шушлянінкова Н.В. Розповіді з історії Херсонського краю: Монографія... — С. 47-48, 70-71; Бушин В.С. Нариси з історії Павлограда... — С. 127; Симферополь 200 лет (1784-1984)... — С. 47-48, 64-65; Театр и зрелища // Материалы для статистики Одессы. Статистическое обозрение Одессы за 1890 г. / Статистические бюро при Одесской городской управе. Одесское городское общественное управление. — Одесса: А. Шульце, 1892. — С. 127-132; Бацак Н. Культурно-просвітницькі заклади та громадські організації греків Північного Приазов'я (друга половина XIX – початок XX ст.). — К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. — С. 6-20; Zenkevich X.X. Керчь в прошлом и настоящем... — С. 65; Херсону 200 лет. 1778-1978. Сборник документов и материалов... — С. 45, 56, 58, 70-71, 75; Коханский В. Одесса за 100 лет... — С. 131-135; Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда... — С. 119-121; На память о родном крае. История Центральной Украины в слове, красках, фотографиях и почтовых открытках / Автор-составитель Александр Чуднов — Кировоград: Имекс-ЛГД, 2008. — С. 220-242; Пискурев С.Е. Коллекция дореволюционных театральных афиш (1867-1916) из собрания Николаевского областного краеведческого музея // VII Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження.— Миколаїв: Можливості Кіммерії, 2008. — С. 278-282; Яблоновский В. Юбилейный спектакль в Херсоне в память сороковой годовщины со дня кончины Тар. Гр. Шевченка // Киевская старина. — Т. LXXXII. — 1901, январь. — С. 158-159; Малорусские народные спектакли в Одессе // Киевская старина. — Т. LXXI. — 1900, октябрь. — С. 78; Народные спектакли в Одессе // Киевская старина. — Т. LXXIX. — 1902, октябрь. — С. 181-182; Отчет Херсонской городской Управы за 1894 год / Сост. Д.Н. Горловский. — Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1895. — С. 142-144; Отчет Херсонской городской управы за 1900 год.. — С. 35-36, 114-118, 333-334, 376-378, 548-553; Шкода Н.А. Українська тема у театральному житті Криму у кінці XIX ст. — на початку XX ст. // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Історико-філософська серія. — Вип. 3. — Мелітополь, 2004. — С. 273-278; Галацька В.Л. Народний театр Придніпров'я XIX – XX століття // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. — Вип. 10. — Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. — С. 284-286.

³ У цьому плані вельми показовим є аналіз, що міститься в “Характеристиці економічного життя Одеси в 1891 р.”: “Завдяки існуванню театрального податку, можна судити про витрати населення на задоволення. Звичайно, зокрема, на вечірній збір в якому-небудь

місце поширення самодіяльних театрів, які важливим аспектом своєї діяльності вважали благодійність і не формувалися виключно з комерційною метою. Звернемо увагу, що як комерціалізація театральної справи, так і міркування благодійності зумовлювали те, що театральні вистави влаштовувались і за межами офіційних міст¹.

Важливою ознакою технічного прогресу стала поява в деяких південноукраїнських містах уже наприкінці XIX ст. кінематографа, хоча стрічки демонструвалися переважно в приміщеннях тих самих театрів і цирків², або ж у пересувних балаганах. А в 1904 р. в Одесі вже були відкриті перші ілюзіони³.

Щодо мережі книгосховищ на півдні України маємо наголосити, що навіть у тій неповній статистиці, що наводилася нами вище, відобразилося поширення цієї мережі не лише на міську, але й на сільську місцевість. У дисертаційному дослідженні Л.М. Лучки, присвяченому бібліотекам Катеринославщини другої половини XIX – початку XX ст., нарівні з бібліотекою Катеринославської повітової земської управи, міськими громадськими бібліотеками, бібліотеками науково-історичних товариств, комісій, гуртків, середніх та вищих навчальних закладів, Катеринославського історичного музею імені О.М. Поля, розглянута діяльність бібліотек початкових навчальних закладів, які діяли і на селі, народних бібліотек-читалень, історія яких на території Катеринославської губернії починалася з 80-х рр. XIX ст. і які функціонували і в міській, і в сільській місцевостях, приватних бібліотек та особових колекцій, які також існували не лише в містах. Втім, вельми показово, що попри таку не суто міську специфіку книгосховищ, Людмила Миколаївна, формулюючи актуальність свого дослідження, пише саме про актуальність вивчення історії бібліотек як важливого елемента культурно-освітнього простору в контексті модернізаційних процесів, “прикметами яких був розвиток міських форм життя,

окремому театрі мають вплив і інтерес до п'єси, і склад трупи, і кількість та якість інших видовищ у місті, навіть стан погоди, але треба думати, що на загальне збільшення чи зменшення зборів по всіх видах видовищ у місті впливають загальні економічні умови життя населення: чим краще населення живе..., тим більше воно витрачає на задоволення” (Бориневич А. Характеристика экономической жизни Одессы в 1891 г. // Новороссийский календарь на 1893 год... — С. 196).

¹ Див., зокрема: ДАДО. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 365 а. — Арк. 23.

² Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Очерки истории культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX века). Книга вторая: Литература и театр. — Николаев: Изд-во “ТЕТРА”, 2001. — С. 222.

³ Самойлов Ф.О., Скрипник М.О., Ярешенко О.Т. Одеса на зламі століть (кінець XIX – початок XX ст)... — С. 208.

формування міської освіти”. Тут же підкреслюється, що індустріалізація та урбанізація були пов’язані з прирощенням освітніх та культурних знань, посиленням культурних осередків¹.

Як важливі ознаки культурного розвитку населених пунктів, і в той же час як сфери, в яких досить наочно проявлялася контрольованість комунікації, формування “суспільства” і “громадської думки” державою, можуть розглядатися видання і розповсюдження газет і журналів, поліграфічна справа².

Динаміка зміни чисельності і розширення спектра періодичних видань Південної України, простежена у начерках історії і бібліографічному показнику “Дореволюційна періодична преса Таврійської губернії (1838 – 1916)”, певною мірою може служити індикатором і розгортання модернізаційних процесів у регіоні, і безпосередньо поглиблення процесів урбанізаційних. Тоді як до 1860-х рр. періодика була представлена переважно губернською пресою, згодом стали з’являтися видання статистичних комітетів, церковні, земські, національні та наукові видання, з кінця 1870-х рр. — приватні газети в губернському, а з 1880-х — і в повітових містах. Між іншим, саме в містах виходила і сільськогосподарська періодика³. Звернемо увагу, що періодика Херсонщини у своєму розвитку випереджала і Таврійську, і Катеринославську губернії (зокрема тут видове різноманіття видань було доволі представницьким уже в другій третині XIX ст.), хоча таку першість губернія тримала майже виключно завдяки Одесі⁴.

Розвиток видання і розповсюдження газет і журналів, поліграфічної справи великою мірою стримувався неусипним контролем органів влади, в компетенції яких знаходилося надання дозволів на заснування друкованих органів, а також цензурою друкованих видань⁵.

¹ Лучка Л.М. Бібліотеки у культурно-освітньому просторі Катеринославщини другої половини XIX – початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Л.М. Лучка. — Дніпропетровськ, 2010. — С. 1.

² Див., зокрема: Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Очерки истории культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX века). Книга третья: Музыкальная и художественная культура. Градоначальство. Музеи и памятники. Печать. — Николаев: Изд-во “ТЕТРА”, 2002. — С. 172-192, 194-197; Гребцова И.С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона...

³ Хоменок О.С. Дореволюционная периодическая печать Таврической губернии (1838-1916): очерк истории и библиографический указатель. — Одесса: АОБАХВА, 2003. — 180 с.

⁴ Перелік видань, що виходили в регіоні у зазначений період, див.: Гребцова И.С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона... — С. 399-403.

⁵ Вельми симптоматичним для стану і свободи слова, і місцевого самоврядування можна вважати формулювання щодо умов дозволу в 1892 р. на видання газети “Відомості

В архівосховищах Південної України нами виявлена ціла низка справ про розгляд дозволів на публікацію періодичних видань і відкриття типографій¹. Причому в багатьох із них містяться відмови. За підрахунками, які зробив О.С. Хоменок, лише по Таврійській губернії впродовж цікавого йому періоду (1838–1916 рр.) не вдалося отримати дозвіл на видання 50 газет та журналів². У 1861–1904 рр. було відмовлено у дозволі на видання 21 друкованого органу.

При цьому не зовсім коректним є формулювання Райнера Лінднера, який, посилаючись на Луїджі Вілларі і пишучи, що провінційна преса особливо сильно потерпала від цензури, зазначає: “У столичних містах ще можна було зустріти нові засоби розповсюдження інформації підривного характеру (насамперед, у формі нелегальних газет або листівок), на периферії місцева влада ретельно пильнувала за всіма публікаціями у пресі”³. Адже поява листівок і пильнування влади за публікаціями в пресі аж ніяк не були взаємовиключаючими чинниками життя і центральних, і “периферійних” міст. У архівах зберігається велика кількість документальних свідчень того, що в містах південноукраїнського регіону (який Лінднер знову ж таки не зовсім коректно називає “південно-західними губерніями”) в період до революції 1905 р. діяли нелегальні типографії, поширювались нелегальна література і листівки⁴.

Помилковим є підхід деяких авторів, передусім краєзнавців, які при описі ролі преси в культурному житті того чи іншого міста ХІХ – початку ХХ ст. фактично виходять із розуміння ролі газет у сучасному світі.

Єлисаветградського міського громадського управління”: “з тим, щоб у “Відомостях” не обговорювались як постанови міст і земств, так і ті, що до їх стосуються, адміністративні розпорядження” (ДАКО. — Ф. 78. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 2).

¹ Див., зокрема: ДАКО. — Ф. 78. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 1-2; ДАДО. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 1-2 зв.; ДАДО. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 333. — Арк. 1-182; РГИА. — Ф. 1287. — Оп. 38. — Спр. 2388. — 8 арк.

² Хоменок О.С. Дореволюционная периодическая печать Таврической губернии... — С. 55-56.

³ Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр... — С. 326-327.

⁴ ГАРФ. — Ф. 94. — Оп. 1. — Спр. 9. — 7+1 арк.; ЦДІАК України. — Ф. 354. — Оп. 1. — Спр. 3. — 186 арк.; ЦДІАК України. — Ф. 386. — Оп. 1. — Спр. 5. — 141 арк.; ЦДІАК України. — Ф. 386. — Оп. 1. — Спр. 37. — 8 арк.; ЦДІАК України. — Ф. 386. — Оп. 1. — Спр. 57. — 209 арк.; ЦДІАК України. — Ф. 386. — Оп. 1. — Спр. 58. — 267 арк.; ЦДІАК України. — Ф. 386. — Оп. 1. — Спр. 59. — 131 арк.; ЦДІАК України. — Ф. 386. — Оп. 1. — Спр. 86. — 9 арк.; ЦДІАК України. — Ф. 386. — Оп. 1. — Спр. 91. — 18 арк.; МОКМ. — Д 365. — 1 арк.; МОКМ. — Д 366. — 1 арк.; КОКМ. — 13337/Аи 5179; ДОКМ. — Д 4/КП 1423. — 1 арк.; ДОКМ. — Д 5/КП 1424. — 1 арк.; ДОКМ. — Д 39/КП 1458. — 1 арк.; ДОКМ. — Д 120/КП 11542. — 1 арк.; ДОКМ. — Д 127/КП 11549. — 1 арк.; ДОКМ. — Д 350/КП 67331. — 1 арк.

Безумовно, що на порядки відрізняється кількість періодичних видань, які виходять сьогодні і видавались у XIX ст. Тим більше — їхні накладі: якщо зараз кількатисячний тираж є скромним і для районної газети, то в досліджуваний нами період така кількість примірників була пристойною навіть для “Одеського Вісника” — найпопулярнішого регіонального видання, чия основна читацька аудиторія охоплювала простори від Молдови до Кавказу. Такі разючі кількісні відмінності не пояснюються лише тим, що і населення регіону у XIX ст. було значно меншим, ніж сьогодні. Тут далися взнаки і відмінності рівня писемності, освіченості, і ціла низка інших чинників, включаючи відмінності культурної, економічної, ідеологічної та суспільно-політичної ситуації, нарешті, відмінності в стані розвитку технологій. І було б глибокою помилкою припущення, що значення преси для суспільства та окремих городян XIX і XXI ст. відрізняється пропорційно до співвідношення кількості населення і чисельності та тиражів газет. З певними поправками на місцеву специфіку до всієї ситуації із пресою на півдні України можна прикласти спостереження, що були сформульовані стосовно значення газет і безпосередньо “Одеського Вісника” для населення Бердянська в другій половині XIX ст. Саме на газети великою мірою поклалися функція формування суспільної думки, завдання інформування населення тощо. І якщо для влади було важливим використання газетних шпальт для ідеологічного впливу на читачів, то видавці і кореспонденти мали на меті, між іншим, вплив як на читачів, так і на саму владу. Що ж стосується “споживачів” газет, то вони шукали у виданнях і цікаву, і корисну для них інформацію. Видавці ж, будучи зацікавлені в тому, аби розширити коло читачів (особливо після дозволу 1865 р. на роздрібний продаж газет), прагнули, аби їхнє видання відповідало обом потребам “читаючої публіки”. Звичайно, з поправкою на характер і спрямованість видання, його фінансові можливості, на вподобання власника, на діяльність цензури і цілу низку інших чинників. З огляду на це зрозуміло, що систематична поява на сторінках “Одеського Вісника” кореспонденцій з Бердянська відповідала інтересам і видавців, і читачів газети. Певною мірою ці публікації слугували і каналом зв'язку між особою і владою, доносячи до відома останньої ті проблеми (а іноді пропонуючи і “підказки” шляхів їх розв'язання), які хвилювали кореспондентів та інших мешканців приморського міста. Разом із тим, шпальти газети активно використовувалися бердянцями для формування певного іміджу міста в очах купців і товаровиробників, від активності яких залежало процвітання Бердянська. Природно, що чи не найбільше матеріали “Одеського Вісника” про Бердянськ цікавили самих бердянців.

У місті ще не видавалось своїх, місцевих, газет. А бердянський читач прагнув дізнаватися з преси не тільки про події, що відбувалися в містах, де він, можливо, ніколи і не бував. Навіть якщо він добре знав про певну подію в рідному місті, все одно йому було цікаво, що саме і як саме про це буде написано в газеті. Не кажучи вже про вірогідність побачити в публікації згадку про себе. Про те, наскільки важливим було для певних страт населення Бердянська читання газет, можна судити з публікації в самому “Одеському Віснику”: “Впродовж минулої зими ми, мешканці Бердянська, цього кращого порту Азовського моря, але по невідомій причині позбавленого благодіянь залізниць, були, можна сказати, відірвані від усього світу. Траплялося по три тижні не отримувати російських газет, а іноземних — по п’ять і шість тижнів. Кому відоме життя провінційного міста, той зрозуміє, наскільки великим було для нас таке обмеження”¹. Публікації “Одеського Вісника” про Бердянськ цікавили далеко не тільки бердянських читачів. Для одних ці кореспонденції давали можливість порівняти ситуацію у своєму населеному пункті з тією, що склалась у Бердянську. Для других — більше дізнатися про місто, яке вони колись відвідували чи в якому мешкали їхні знайомі або родичі. Для третіх — просто насолодитися статтею про той чи інший курйоз. Проте для багатьох ознайомлення з цими публікаціями мало суто практичне значення. У першу чергу — для “торгового люду”. Адже бути в курсі останніх новин стосовно Бердянського порту, експортної та імпоротної торгівлі через нього, навігації тощо означало можливість вдаліше спрямовувати свою торговельну діяльність. Пильно стежили за ситуацією в Бердянську і мешканці його основних конкурентів на Азовському морі — Маріуполя і Таганрога. Усвідомлюючи такий інтерес, редакція “Одеського Вісника”, між іншим, свого часу висловила щире зацікавлення в одержанні від кореспондентів найдокладніших даних про бердянську торгівлю².

Із виданням газет і журналів, поліграфічною справою був тісно пов’язаний такий аспект культурного життя, як розвиток художньої літератури. У ньому досить чітко відобразилась та роль, яку відігравали міста в соціокультурному просторі Південної України. Саме ці населені пункти слугували місцями міжособистісної комунікації письменників, саме в містах видавались їхні твори. Крім того, цілком логічно, що саме

¹Крыжановский В. Бердянск // Одесский Вестник. — № 74. — 9.IV.1877. — С. 3.

² “Повітова столиця”. Літопис історії Бердянська очима кореспондентів “Одеського Вісника” (1876–1893 рр.) // Упорядники: І.І. Лимац, В.М. Константінова. — Бердянськ–Невинномиськ: РА “Тандем-У”, 2007. — С. 3-6.

міста регіону обов'язково відвідувалися тими письменниками з-поза меж Півдня, які прибували сюди по справах чи навіть проїздом.

При цьому далеко не всі майстри художнього слова були вихідцями з міст. Тож на південноукраїнських матеріалах повною мірою підтверджується теза про те, що генії може і народжуються на селі, але їхній талант знаходить розвиток у містах. Втім, письменники аж ніяк не зациклювалися виключно на “міському просторі”, маючи джерелом натхнення і сільську місцевість. Причому тісний зв'язок із селом далеко не обмежувався діяльністю письменників лише народницького спрямування. Підставами для таких спостережень є вивчення чисельних досліджень, присвячених біографіям та творчості письменників, так чи інакше пов'язаних із Південною Україною. При цьому ми не ставили перед собою завдання формування списку таких осіб, зважаючи на те, що подібний аспект висвітлюється як чи не в кожному краєзнавчому виданні, присвяченому тому чи іншому місту регіону, так і в дослідженнях, присвячених іншим складовим Півдня (зокрема тільки автори видання “Начерки історії культури Південного Побужжя” виявили близько 200 імен письменників, пов'язаних із Миколаївщиною, причому більшість з них діяла саме в ХІХ – на початку ХХ ст.)¹.

Спостереження щодо взаємозв'язку міст і художньої літератури багато в чому можна прикласти до музичного аспекту культурного життя, що знаходив втілення в діяльності в регіоні композиторів, співаків і музикантів. Тут лише звернемо увагу, що при наявності доволі різноманітних пластів музичної культури (починаючи з повсюдного поширення народної музики і співу, поширеності як на селі, так і в міських поселеннях церковного співу при храмах і закінчуючи музикою класичною, що виконувалася заїжджими та місцевими знаменитостями) саме міста серед усіх населених пунктів Півдня зберігали за собою безумовну першість як місця і зосередження, і комунікації саме професійних співаків та музикантів².

¹ Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Очерки истории культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX века). Книга вторая: Литература и театр. — Николаев: Изд-во “ТЕТРА”, 2001. — 286 с.

² Див., зокрема: Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Очерки истории культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX века). Книга третья: Музыкальная и художественная культура. Градоначальство. Музеи и памятники. Печать. — Николаев: Изд-во “ТЕТРА”, 2002. — С. 6-78; Шушлянінкова Н.В. Розповіді з історії Херсонського краю: Монографія... — С. 71; Самойлов Ф.О., Скрипник М.О., Ярещенко О.Т. Одеса на зламі століть (кінець ХІХ – початок ХХ ст)... — С. 195-202; Плесская-Зебольд Э.Г. Одесские немцы. 1803-1920... — С. 372-378; Дерибас А.М. Старая Одесса. Забытые страницы: Ист. очерки и воспоминания. — К.: Мистецтво, 2005. — С. 352-354; Николаеву 200 лет... — С. 54-55.

Не обмежувалося рамками “міського простору” й образотворче мистецтво, хоча саме тут оселялася більшість художників, тут організовувалися художні виставки і тут, і в приватних художніх школах, і на уроках малювання в середніх навчальних закладах мешканці регіону оволодівали навичками образотворчого мистецтва¹. Звернемо увагу на відзив видатного мариніста, феодосійця І.К. Айвазовського², згідно з яким “південь Росії і Крим рясніє самородними талантами по всіх галузях мистецтв”. Саме так Іван Костянтинівич обґрунтовував свій намір створити школу живопису в Одесі³.

Міським явищем залишалися музеї⁴. Разом із тим, діяльність цих культурних установ не обмежувалася “міським простором”. Зокрема, як доводить Т.О. Гребінник, два, з трьох розташованих у губернських містах Півдня, земських природничо-історичних музеї (Таврійський і Херсонський) однією з головних сфер діяльності мали ентомологічні дослідження, надання практичної допомоги місцевому сільському господарству в питаннях захисту рослин. Саме формування ентомологічних, так само як і фауністичних та флористичних, колекцій передбачало роботу в сільській місцевості. Та й у третьому природничо-історичному музеї регіону, який завдяки Д.І. Яворницькому набув

¹ Див, зокрема: Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Очерки истории культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX века). Книга третья: Музыкальная и художественная культура. Градоначальство. Музеи и памятники. Печать. — Николаев: Изд-во “ТЕТРА”, 2002. — С. 82-118; Шушлянникова Н.В. Розповіді з історії Херсонського краю: Монографія... — С. 47; Самойлов Ф.О., Скрипник М.О., Ярещенко О.Т. Одеса на зламі століть (кінець XIX – початок XX ст)... — С. 171-177; Дерибас А.М. Старая Одесса. Забытые страницы: Ист. очерки и воспоминания. — К.: Мистецтво, 2005. — С. 303-305.

² ОР РНБ. — Ф. 9. — Оп. 1. — Спр. 2; ОР РНБ. — Ф. 9. — Оп. 1. — Спр. 6. — 4 арк.; ОР РНБ. — Ф. 9. — Оп. 1. — Спр. 7. — 11 арк.; ОР РНБ. — Ф. 9. — Оп. 1. — Спр. 8; ОР РНБ. — Ф. 9. — Оп. 1. — Спр. 12; ОР РНБ. — Ф. 82. — Оп. 1. — Спр. 6. — 2 арк.; ОР РНБ. — Ф. 391. — Оп. 1. — Спр. 140; ОР РНБ. — Ф. 521. — Оп. 1. — Спр. 8. — 2 арк.; ОР РНБ. — Ф. 621. — Оп. 1. — Спр. 781. — 3 арк.; ОР РНБ. — Ф. 796. — Оп. 2. — Спр. 582; ОР РНБ. — Ф. 1004. — Оп. 1. — Спр. 9. — 1 арк.; ОР РНБ. — Ф. 1033. — Оп. 1. — Спр. 143. — 2 арк.

³ Иван Константинович Айвазовский и его ХЛП-х летняя художественная деятельность // Русская старина. — Т. XXIII. — 1878. — С. 303.

⁴ Див, зокрема: Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Очерки истории культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX века). Книга третья: Музыкальная и художественная культура. Градоначальство. Музеи и памятники. Печать. — Николаев: Изд-во “ТЕТРА”, 2002. — С. 152-164; Шушлянникова Н.В. Розповіді з історії Херсонського краю: Монографія... — С. 46; Гребінник Т.О. Земські природничо-історичні музеї Півдня України: організація та природознавча діяльність (60-ті роки XIX – початок XX ст.): автореф...; Коханский В. Одесса за 100 лет... — С. 179-181; ДАМС. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1. — 190 арк.; РГИА. — Ф. 1284. — Оп. 187. — 1901. — Спр. 150. — 18 арк.; ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 7410. — 76 арк.; ЦМТ. — Д 9490 НВ. — Арк. 1.

переважно історичного спрямування, були сформовані колекції флори, фауни, неорганічної природи, заснований дендрологічний скверик¹. Тісне спілкування з населенням сільської місцевості передбачало діяльність з поповнення історичних колекцій. Про міську специфіку музеїв, і в той же час про наявність низки каналів їхньої комунікації з сільською місцевістю свідчать і матеріали біобібліографічного дослідження “Музейна справа в Криму та її дбайливці (XIX – початок XX століття)” А.А. Непомнящого².

Вельми показово, що при влаштуванні деяких музеїв у пошуках фінансування ставка робилася на населення саме міст, а не сільської місцевості. Так було, зокрема, із створенням військового музею в Севастополі в пам’ять оборони цього міста. На влаштування музею була дана імператорська згода, а один із захисників міста, Тотleben, надав для нього приміщення в тому будинку, де він жив під час облоги. Для облаштування ж музею було вирішено відкрити підписку, і Таврійський губернатор з цього приводу писав, що Новоросійський та Бессарабський генерал-губернатор “має безсумнівну надію, що особи, які знаходяться по службі по різних відомствах Таврійської губернії, так само як і купецтво, завжди готове на жертви заради користі та слави батьківщини, і загалом мешканці міст ввіреної мені губернії побажають взяти участь у здійсненні цього патріотичного починання”. Підписка губернським правлінням була відкрита, але по проходженні більше року у справі з’явилася резолюція: “Оскільки бажаних на цю підписку немає, то і справу цю вважати закінченою і здати своєчасно в архів для зберігання”³.

Специфічною ознакою міського культурного простору були пам’ятники можновладцям, військовим і діячам культури⁴, встановлення

¹ Гребінник Т.О. Земські природничо-історичні музеї Півдня України... — С. 10-11; Гребінник Т.О., Савчук В.С. Природознавча діяльність обласного музею ім. О.М. Поля у Катеринославі: плани і реальність // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. — Вип. 10. — Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. — С. 290-291.

² Непомнящий А.А. Музейное дело в Крыму и его старатели (XIX – начало XX века). Библиографическое исследование. — Симферополь: Таврический национальный университет им. В.И. Вернадского, 2000. — 360 с.

³ ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 7524. — Арк 1-3.

⁴ Див., зокрема: РГИА. — Ф. 1284. — Оп. 187. — 1900 г. — Спр. 8. — 5 арк.; КОКМ. — 1179/ФО 2; ДАМО. — Ф. 230. — Оп. 1. — Спр. 6150. — 8 арк.; МОКМ. — Д 8086. — 1 арк.; Столетие Одессы. С портретами административных и общественных деятелей и с видами Одессы. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1894. — С. 70; Исторический очерк основания и развития г. Одессы // Труды Одесского статистического комитета. Выпуск III-й... — С. 83-84; Симферополь 200 лет (1784-1984)... — С. 57; Симферополь. 1784-2007. Альбом. — Симферополь: ООО “Салва”, 2007. — С. 70; Машук В. Воспоминания о городе Екатеринославе... — С. 20-23; К вопросу о сохранении памятников исторических лиц //

яких можна розглядати як вияв “політики пам’яті”, “регулювання історії” на потребу влади¹. Між іншим, вельми показово, що намагаючись продемонструвати охоплення своїм дослідженням території не лише міста Миколаєва (саме чие культурне життя головним чином і описується), автори трьохтомника “Начерки історії культури Південного Побужжя” написали: “На завершення — про пам’ятники, встановлені в сільській місцевості. Їх було не так вже багато, але вони все-таки були”². Але як приклади наводяться пам’ятники в Богоявленську та Кантакузівці, які мали офіційний статус відповідно посаду і містечка, тобто саме міських поселень.

Якщо ж казати про пам’ятники в більш широкому розумінні (об’єкти історико-культурної спадщини), то вони були представлені як у містах, так і за межами “міського простору”, хоча опікувались їхнім збереженням більшою мірою саме освічені городяни³.

Щодо освічених городян і їх ролі в культурному житті міст, то на особливу увагу заслуговує стаття О.І. Журби, який пише про важливу роль Д.І. Яворницького в тому, що Катеринослав наприкінці ХІХ ст. впевнено став не лише індустріальним центром імперії, але й потужним інтелектуальним та культурним осередком: Дмитро Іванович був “одним з яскравих представників “першого набору” нової катеринославської інтелігенції, яка на межі століть заклала підвалини процесу становлення

Киевская старина. — Т. XXXV. — 1891, октябрь. — С. 136-137; Отчет Херсонской городской управы за 1904 год... — С. 4; Бабенко Г.А., Дюличев В.П. Симферополь – город пользы.. — С. 267; Гуркович В.Н. Уникальная архивная находка документов о судьбе сокрушенного в 1917 году памятника Александру III в Феодосии // Историческое наследие Крыма. 2008. — № 22-23. Памятники Крыма. Спецвыпуск: Сводный том по материалам журнала “Историческое наследие Крыма” № 1-21, 2008. — Симферополь, 2008. — С. 241-243; Одеса козацька. Наукові нариси. — Видання друге, змінене і доповнене. — Одеса: Фенікс, 2008. — С. 108; Гейман В. Иван Константинович Айвазовский к столетию со дня его рождения // ИТУАК. — № 55. — Симферополь: Тип. Таврического губернского земства, 1918. — С. 195; Мурзакевич Н. Донесения Обществу // ЗООИД. — Т. 8. — Одесса, 1872. — С. 321-322.

¹ Яковеню Н. Вступ до історії... — С. 260-262.

² Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Очерки истории культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX века). Книга третья: Музыкальная и художественная культура. Градоначальство. Музеи и памятники. Печать. — Николаев: Изд-во “ТЕТРА”, 2002. — С. 170.

³ Див., зокрема: Стрижова І.А. Повне Зібрання законів Російської імперії — джерело вивчення процесу становлення пам’яткоохоронної справи в південноукраїнських землях (Новоросійський край) у ХІХ ст. // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. — Науки: економіка, політологія, історія. — 2009. — № 7 (85). — С. 5-13; Стрижова І.А. Історичні умови та напрямки пам’яткоохоронних досліджень кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Катеринославська вчена архівна комісія // Історія і культура Придніпров’я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Випуск 6. — Дніпропетровськ: НГУ, 2009. — С. 138-145.

науково-освітніх та інтелектуальних структур модерного міста”¹. Саме тому О.І. Журба поставив питання необхідності вивчення особистості Д.І. Яворницького в контексті урбанізаційних досліджень (щоправда, сам дніпропетровський науковець при цьому обмежився лише окресленням проблеми, заявивши, що не претендує на її вичерпне розкриття)². У зв’язку з цим вельми перспективним вважаємо і вивчення культурно-інтелектуального середовища південноукраїнських міст із застосуванням “мережевого підходу”, в контексті якого останнім часом плідно працює І. Колесник³ і який використовує С. Абросимова саме при вивченні мереж інтелектуальних зв’язків Д.І. Яворницького⁴.

У зв’язку із визначенням ролі міст Південної України як наукових центрів звернемо увагу, що останнім часом з’явився напрям в урбаністиці, який умовно йменується міською історією науки (“urban history of science”) і фактично поєднує історичну урбаністику та історію науки, що відкриває нові перспективи для кожної з них. Міста розглядаються як такі, що активно впливали на формування і наукових практик, і наукових знань. Такі “храми знань”, як бібліотеки, музеї тощо розцінюються не лише як пасивні складові “міського простору”, де наукові знання продукувались або зберігались, але і як суб’єкти активного конструктивного творення цих знань. Досліджуючи сфери взаємодії науки і міст XIX – XX ст., Свен Діріг, Йенс Лачманд та Ендрю Мендельсон проаналізували такі їх аспекти, як зв’язок між науковим досвідом і міською політикою, роль науки в культурній репрезентації міста, включення наукової діяльності в соціальну та матеріальну інфраструктуру міста, взаємодія науки та міської повсякденності, причому констатували, що це — лише декілька з чисельних шляхів, якими наука і місто співіснують і формують один одного. Німецький, голландський та англійський дослідники дійшли висновку, що більшість наукових та технологічних інновацій цього періоду з’явилися саме в

¹ Журба О.І. Д.І. Яворницький і формування модерного обличчя Катеринослава // Історія і культура Придніпров’я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Випуск 3. — Дніпропетровськ: НГУ, 2006. — С. 147-148.

² Журба О.І. Д.І. Яворницький і формування модерного обличчя Катеринослава...

³ Колесник І. Мережева модель науки (новий проект української історіографії?) // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. — Вип. 4. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 54-88; Колесник І. Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — 596 с.

⁴ Абросимова С. Д. Яворницький: мережі інтелектуальних зв’язків // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. — Вип. 4. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 417-436.

міському контексті; наука сформувала міський образ життя — від розвитку транспорту і засобів комунікації до реорганізації соціального, географічного та архітектурного простору відповідно до вимог і досягнень інженерної думки, картографії, медицини, соціальних досліджень, адміністративних інновацій тощо. Тож, згідно зі згаданими авторами, міста і самі по собі можуть розцінюватись як наукові конструкції¹. Така постановка питання певною мірою правомірна і щодо міст Південної України; більшість аспектів взаємодії науки і міст, конкретизованих Свенном Дірігом, Йенсом Лачмандом та Ендрю Мендельсоном, можна простежити і на матеріалах південноукраїнського “міського простору”, що, між іншим, є підтвердженням розвитку міст регіону в загальноєвропейському контексті. Сама модернізація, яку переживав Південь у досліджуваний нами період, однією зі складових мала зростання ролі науки. Разом із тим, ми не маємо підстав стверджувати, що в другій половині XIX – на початку XX ст. рівень впливу науки на розвиток міст Півдня був таким вирішальним, як це можна припустити на підставі розглянутого вище дослідження. Звичайно, якщо апріорно не виходити з тези, що міста за своєю суттю є штучними утвореннями, на противагу селам, які є “природним”, “органічним” середовищем існування людей. Не маємо підстав і абсолютно протиставляти рівень впливу науки на розвиток міст і сільської місцевості. Наочним проявом тісного зв'язку науки з неміською місцевістю є науково-практична діяльність гірничих інженерів, яка стала вагомим внеском у розвиток населених пунктів Донбасу періоду, що нас цікавить².

Звернемо увагу і на цілу плеяду науковців, які і в рамках уже згадуваної діяльності наукових товариств і музеїв, і поодиноці здійснювали польові дослідження в сільській місцевості. Я.П. Новицький, Д.І. Яворницький, І.І. Манжура³, Г.А. Залюбовський⁴ —

¹ Dierig Sven, Lachmund Jens, Mendelsohn J. Andrew. Introduction: Toward an Urban History of Science // *Osiris*. — 2-nd Series. — Vol. 18: Science and the City. — 2003. — Pp. 1-19.

² Довжук І.В. Індустріальний Донбас в історії розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): Монографія... — С. 284; Подов В.И., Курилю В.С. История Донбасса: В 3 т. — Т. II... — С. 267-276.

³ Бьков Н. Ив. Ив. Манжура. Украинский этнограф и поэт. (1851-1893) // ЛЕУАК. — Вып. VI. — Екатеринослав: Тип. губернского земства, 1910. — С. 13-37; Марфобудінова М.М. Фольклористична діяльність І. Манжури на Катеринославщині й сучасний фольклорний процес // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. — Вип. 10. — Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. — С. 165-171.

⁴ Данилюв В.В. Памяти Г.А. Залюбовского // ЛЕУАК. — Вып. V. — Екатеринослав: Тип. губернского земства, 1909. — С. 108-111.

тільки деякі представники цієї плеяди. З іншого боку, не варто забувати і про те, що багато науковців мешкали по своїх маєтках на селі, при цьому будучи членами розташованих у містах вчених товариств (однією з таких осіб був відомий економіст, статистик, педагог і громадський діяч Катеринославщини М.О. Каришев, який після відставки оселився в своєму маєтку в селі Олександрівці Олександрівського повіту)¹. Згадаймо й той факт, що в сільській місцевості, як і в містах, розміщувалися бази наукових спостережень (зокрема метеорологічні станції, мережа яких на прикладі того ж Олександрівського повіту досліджена Л.А. Єрохіною)².

Таким чином, ми не можемо казати про повну ізольованість села від міста в культурній сфері. Втім, маємо підстави поставити під сумнів тезу Б.М. Миронова про те, що культурний розкол суспільства не проходив по лінії місто-село³. Впродовж досліджуваного нами періоду міста Південної України дійсно виступали культурними центрами, де зосереджувалась абсолютна більшість і закладів культури, й осіб, професійно зайнятих у відповідній сфері. Переважно саме через міста Південь підтримував культурні зв'язки з іншими регіонами України, в цілому Російської імперії та із закордоном. Роль міст як “центрів цивілізації” вкоренилась і в суспільній свідомості, хоча реалії цілої низки міських поселень, особливо у 1860 – 1870-і рр., ще не давали підстав розглядати їх саме в такій якості. Самі періодика, інша друкована продукція, що видавалася в містах, науковці, митці, гастролюючі артисти стали трансляторами, провідниками культури на селі, так само як ними були і культурні установи, розташовані в містах. Друга половина XIX – початок XX ст. стала періодом, коли мережа культурних установ регіону зазнала важливих трансформацій, поширюючись і на населені пункти, які до того не мали відповідних закладів, і в той же час урізноманітнюючись у містах, де бібліотеки та деякі інші культурні установи були створені в більш ранній період. Причому рівень забезпечення населення Півдня періодикою, бібліотеками, читальнями, іншими культурними закладами був вищим, ніж у середньому і по Україні, і по імперії в цілому.

¹ Марутян Р.Р. Громадсько-просвітницька та наукова діяльність М.О. Каришева: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Р.Р. Марутян. — Запоріжжя, 2001. — С. 7.

² Єрохіна Л.А. Создание системы метеонаблюдений на примере метеостанций Александровского уезда // Музейний вісник — № 8. — Запоріжжя, 2008. — С. 128-133.

³ Миронов Б.Н. Историческая социология России: Учебн. пособие / Под общ. ред. В.В. Козловского. — СПб.: Издательский дом С.-Петерб. ун-та; Интерсоцис, 2009. — С. 238.



5. Роль міських поселень у розбудові закладів освіти та охорони здоров'я Півдня

Надзвичайно важливими складовими соціокультурного простору, наявність або відсутність яких великою мірою слугувала критерієм “цивілізованості” населених пунктів, були освітні та медичні заклади. При цьому такі види соціальної активності, як заняття у сфері освіти і підтримання здоров'я, традиційно прийнято розглядати як складові міського образу життя. Тож у контексті цікавої нам проблематики важливо простежити не лише розбудову мереж освітніх і медичних установ безпосередньо в міських поселеннях, але й розширення цих мереж у сільській місцевості, зважаючи на значущість тези Луїса Вірта про те, що урбанізація — це, зокрема, “той рух до образів життя, що вважаються міськими, який проявляється у людей скрізь, де вони опиняються в радіусі зачаровуючих впливів, що виходять від міста”¹.

Ми не можемо погодитись із тезою Л.В. Кошман, що “із міського соціального інституту початкова школа ставала загальноросійським”². Річ у тім, що початкова освіта і в дореформений період не була суто міським явищем, хоча коло охоплених нею осіб залишалося вельми вузьким. Достатньо згадати, що в 1850-х рр. у Херсонській губернії діяло 36, а в Таврійській — 32 парафіяльні училища. Причому переважна більшість парафіяльних училищ Таврійської губернії знаходилася в казенних селищах: із 32 таких навчальних закладів 27 діяли в казенних, 1 — в поміщицькому селищі, 2 — в болгарських колоніях і тільки 2 — в містах. Із 36 училищ Херсонської губернії в казенних селищах знаходилось 17, в селищах поміщицьких — 4, в болгарських колоніях — 7, в адміралтейських селищах — 2. В Катеринославській губернії у 1855 р. кількість сільських парафіяльних училищ у поселеннях відомства Міністерства державного майна дорівнювала 39. Ще два училища діяли в населених пунктах відомства Луганського гірничого заводу і два — в поміщицьких селах. На 1860 р. у Катеринославській губернії в школах при храмах і монастирях навчалось 1507 хлопчиків і 83 дівчини, що становило 0,18 % від чисельності православного населення. На території Херсонської і Таврійської губерній на той же час у сільських школах, підвідомчих Міністерству державного майна, навчалися загалом 1662 хлопчики і 600 дівчат, тобто 0,2 % від православного населення. І тільки в 1861 р. кількість церковних шкіл, а отже, і відсоток осіб, які навчались

¹ Вирт Л. Урбанизм как образ жизни... — С. 97.

² Кошман Л.В. Город и городская жизнь в России XIX столетия... — С. 118.

у них, почали значно зростати: після проголошення маніфесту від 19 лютого питання влаштування таких закладів було поставлено під особистий контроль імператора, якому варто було щомісячно доповідати про успіхи в цій справі¹.

Доволі показовою щодо сприйняття специфіки ситуації з освітою в регіоні станом на початок 1860-х рр. є характеристика, дана в “Матеріалах для географії і статистики Росії” по Херсонській губернії: “Немає даних, за якими можна було б з точністю визначити ступінь освіченості краю, що описується, але, порівнюючи склад його населення з іншими губерніями імперії, ми доходимо доволі сприятливого висновку... Дворяни всі писемні; про духовенство нема чого й казати; поміж купцями неосвічені знайдуться хіба що серед тих, хто нещодавно перейшов у купецтво з нижчого стану. Тутешні євреї далеко стоять вище за освітою своїх одноплемінників західних губерній... Розкольники, караїми, німці-лютерани і реформати, більша частина греків і болгар чудово знають грамоту. У військовому поселенні та казенних селах, так само і в усіх колоніях загалом, начальство звертало особливу увагу на поширення писемності і вже досягло добрих результатів”. Крім того, упорядник видання повідомляє, що місцеві військові заклади щорічно готували велику кількість учнів, які згодом служили саме в цьому краї, і тут же осідали після виходу у відставку. До того ж “провідником освіченості” була обширна торгівля міст регіону, яка притягувала велику кількість писемних осіб. При цьому підкреслювалось, що “майже половина або принаймні третина” місцевого писемного населення не володіє “російською, особливо гражданською печаттю”, і робився висновок: “Отже, сприятливе відношення писемності створилось тут лише тому, що до складу місцевого населення увійшло багато іноземців; прагнення ж до освіченості в нашому рідному населенні настільки ж слабке, як і в інших місцях Росії, де турбота про освіту майже повністю віддана урядовій ініціативі”². Маємо констатувати, що такі узагальнення, зроблені більшою мірою на гіпотетичних припущеннях, а не на цифрових матеріалах, мають свої хиби, хоча тенденції тут відзначені доволі вдало (і перше, і друге доволі чітко помітно при зіставленні наведених вище характеристик із статистичними матеріалами 1860-х рр.).

Модернізаційні процеси 1860-х – початку 1900-х рр. внесли суттєві корективи в ситуацію зі станом освіти в Південній Україні.

¹ Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України... — С. 337-340, 346.

² Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть вторая / Сост. А. Шмидт... — С. 601-602.

За даними, опублікованими у 1867 р., на весь Одеський навчальний округ, який охоплював територію, значно ширшу, ніж Південна Україна, по відомству Міністерства народної освіти нараховувалось чоловічих навчальних закладів: 1 ліцей (Рішельєвський), 9 гімназій, 33 повітові училища, 21 єврейське училище; жіночих — 1 училище 1-го розряду і 8 повітових училищ. Крім того, тут діяло 76 парафіяльних училищ зі змішаним контингентом учнів¹. Більш точні дані знаходимо в “Новоросійському календарі на 1867 рік”. Згідно з ними, у 1865 – 1866 навчальному році діяли Новоросійський університет; по Одеській дирекції — 2 чоловічі і 3 жіночі гімназії, 10 пансіонів, 3 школи при церквах іноземних сповідань, школа при вірменській церкві, грецьке комерційне училище, комерційне училище, 2 чоловічі, 3 жіночі і 1 змішана школа, повітове училище, 16 парафіяльних училищ, 5 єврейських училищ, талмуд-тора, громадське караїмське училище; по Херсонській дирекції: по 1 чоловічій і жіночій гімназії, 5 повітових училищ, 9 парафіяльних училищ, 2 жіночі училища 2-го розряду, 2 казенні єврейські училища 1-го розряду, 11 пансіонів (з них 4 єврейські), 11 приватних шкіл, талмуд-тора; по Катеринославській дирекції: по 1 чоловічій і жіночій гімназії, 6 повітових училищ, 2 парафіяльні училища, 2 жіночі училища 2-го розряду, 6 казенних єврейських училищ 1-го розряду, 8 пансіонів (з них 3 єврейські), 4 приватні жіночі школи. До Таганрозької дирекції з південноукраїнських навчальних закладів відносились маріупольські парафіяльне училище, 2 жіночі пансіони і 1 жіноча школа; до Таврійської дирекції — 1 чоловіча гімназія, 8 повітових училищ, 9 парафіяльних училищ, казенне єврейське училище, жіноче училище, 6 жіночих пансіонів, єврейська приватна школа, чоловіча приватна школа, бес-медраш, 2 талмуд-тори, 24 хедерів, вірменське училище; по Керченській дирекції — 1 реальна чоловіча гімназія, 2 парафіяльні училища, казенне єврейське училище 1-го розряду, талмуд-тора, 2 жіночі пансіони, 7 хедерів; по управлінню Миколаївських училищ — 1 реальна чоловіча гімназія, повітове училище, парафіяльне училище, 2 жіночі училища, жіночий пансіон, приватна чоловіча школа, 6 шкіл грамотності, єврейська школа, училища наочної освіти, 6 народних училищ в пригородах, талмуд-тора. По лінії відомства закладів імператриці Марії на Півдні діяли Одеський інститут шляхетних дівчат, Одеське міське дівоче училище і Керченський дівочий інститут; по духовному відомству християнських сповідань —

¹ Календарь на 1867 год / Изд. Н.Г. Овсянникова. — СПб.: Печатня В. Головина, 1866. — С. 100.

2 семінарії, 7 повітових училищ, училище для дівчиць духовного звання при Одеському жіночому Архангело-Михайлівському монастирі; по Морському відомству — по 1 чоловічій і жіночій ремісницькій школі. Крім того, в Одесі діяли фельдшерська школа при лікарні і сирітський будинок із виховним закладом. Вкрай важливо, що всі (за винятком Нікопольського парафіяльного училища) вищеперелічені навчальні установи, стосовно яких було зазначено місцезнаходження, розташовувалися в офіційних містах. Разом із тим, на Півдні знаходилось 190 шкіл та училищ у казенних селищах Катеринославської губернії; по Херсонській губернії відповідний показник не зазначений, хоча є дані, що в таких закладах тут навчалось 873 особи. Не наведена кількість навчальних закладів по колоніальному відомству, хоча при цьому зазначено, що в них навчалось 16497 хлопців і 14250 дівчат¹.

Справа і розширення мережі освітніх установ, і їхнього утримання поступово все більше ставала залежною не від урядової, але від місцевої ініціативи. На це суттєво вплинули зміни законодавства, що відбувалися в загальному контексті “великих реформ” і наступних етапів трансформування імперії. Вельми важливо, що піклування про народну освіту називалося предметом відання міського громадського управління Миськими положеннями 1870 р.², 1892 р.³ і земства — Положенням про губернські і повітові земські заклади⁴.

Загалом у Повному Зібранні за період, що нас цікавить, нараховано 30 законодавчих документів щодо Новоросійського університету, 6 — Рішельєвського ліцею, 3 — Катеринославського вищого гірничого училища, 12 — Керченського Кушніківського інституту, 7 — Одеського інституту шляхетних дівчат, 45 — гімназій, 34 — прогімназій (з них 4 — військових), ще 13 — безпосередньо жіночих гімназій та прогімназій, 3 — духовних семінарій, 7 — учительських семінарій, 8 — військових училищ (з них 6 — Єлисаветградського кавалерійського училища), ще 32 — юнкерських училищ, 3 — юнкерських класів, 6 — штейгерських шкіл, 18 — комерційних училищ, 14 — ремісницьких училищ і шкіл, 17 — реальних училищ, 13 — міських училищ, 3 — Одеського училища торговельного мореплавства, 10 — Херсонського земського сільськогосподарського училища, 9 — початкових народних училищ, 3 — епархіального жіночого училища, 8 — нижчих

¹ Статистические таблицы Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1867 год... — С. 78-85.

² ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLV. — Отд. I. — С. 823.

³ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XII. — С. 433.

⁴ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXIX. — Отд. I. — С. 2.

сільськогосподарських шкіл, 8 — церковнопарафіяльних училищ і шкіл. Крім того, окремі законодавчі документи стосувалися народних шкіл, художнього училища Одеського товариства красних мистецтв, Херсонського училища малого (згодом — далекого) плавання, морехідних класів, училища глухонімих, медресе, мектебе, татарської учительської школи, сільських болгарських шкіл, гірничого училища С.С. Полякова, Одеської школи садівництва і городництва, караїмського духовного училища в Євпаторії, школи рульових і сигнальників у Миколаєві, школи мукомелів в Одесі, мінної школи в Чорноморському флоті, Керч-Єнікальської торгової школи, фельдшерських шкіл тощо. Ще у 89 документах йшлося про питання стипендії.

Самі ці законодавчі документи досить чітко відображають усі коливання державної політики в освітній сфері, які великою мірою зумовлювали і той прогрес, що мав місце у зазначеній сфері, і ті складності і перепони, що ставали на шляху поширення освіти.

Втім, не лише законодавчими приписами обумовлювалося те, що влаштування в місті нових і підтримка вже існуючих освітніх установ все більшою частиною “освіченого суспільства” стали розглядатись як справа честі, як активність, завдяки якій населений пункт отримував право дійсно вважатися культурним центром. Досить яскравим, і в той же час типовим прикладом того, як місцева громадськість виступала і ініціатором розширення мережі навчальних установ, і фінансувала цю справу, керуючись міркуваннями необхідності підняття загального рівня освіченості населення і створення можливостей для навчання дітей на місці, без потреби їхати до інших міст, є розгортання подій навколо створення та утримання чоловічої гімназії в Бердянську¹. Адже згідно зі “Статутом гімназій та прогімназій відомства Міністерства народної освіти” 1871 р.² влаштування гімназій у повітових містах не розглядалось як обов’язкове. Для того, щоб документ виконувався, було достатньо існування однієї гімназії на губернію. Розпорядженням Міністра народної освіти гімназії та прогімназії мали влаштовуватися там, “де за чисельністю та потребами народонаселення вони визнані будуть потрібними”. Тому дозволялося мати в одному місті кілька гімназій.

¹ Бердянська чоловіча гімназія (остання третина XIX століття) / Упорядники: В.М. Константінова, І.І. Лиман // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том I. — К.: Освіта України, 2006. — 528 с.; Бердянська чоловіча гімназія (1901–1919 роки) / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константінова // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том II. — К.: Освіта України, 2007. — 631 с.

² ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVI. — Отд. II. — С. 85-99. (№ 49860).

Бердянськ якраз і став одним із таких населених пунктів: у період, який розглядається, в ньому, крім чоловічої гімназії, діяли ще два жіночі середні навчальні заклади. “Статут...” не визначав однозначно і джерело, з якого мали фінансуватися гімназії. Згідно з параграфом сьомим останні утримувались або за рахунок уряду, або із коштів громад, станів та приватних осіб. Тож більша частина витрат, пов’язаних з Бердянською чоловічою гімназією, покривалася саме з місцевих коштів (крім величезної суми, витраченої на будівництво гімназійного корпусу, місто і земство щорічно виділяли відповідно 14 860 та 3 800 крб. на утримання закладу, в той час як із державного бюджету надавалось лише 4 600 крб.). Не дивно, що і самі бердянці, і високі посадовці, які відвідували місто, неодноразово підкреслювали, що чоловіча гімназія зобов’язана своїм існуванням місцевій громаді та земству¹.

Не тільки гімназії, але й всі інші середні навчальні заклади регіону, за ліченими винятками, про які ми згадаємо згодом, розміщувалися саме в містах². Тож розлогу сучасну історіографію, присвячену південноукраїнським складовим цієї ланки освітньої системи, цілком логічно розглядати як таку, що висвітлює розвиток освіти в “міському просторі”.

На відміну від мережі середніх освітніх закладів, яка у другій половині XIX – на початку XX ст. суттєво розширювалася за рахунок не лише міст з особливим статусом і губернських центрів, але і повітових і безповітових міст, право стати місцем розташування вищих навчальних закладів у регіоні одержали лише лічені населені пункти, причому до їх кола не потрапили навіть два з трьох губернських міст. Вельми важливо, що саме в постемансипаційний період Південь став у ряд регіонів, в яких знаходились університетські міста. Причому стосовно того, яке саме місто Південної України стане університетським, певний час точилися суперечки. Імператор схилився до того, щоб влаштувати університет у Миколаєві, а не в Одесі, причому серед аргументів називалося те, що “у великому місті... неможливе те тихе, спокійне життя, яке необхідне як для професорів, так і для студентів, для заняття наукою”, і що

¹ Бердянська чоловіча гімназія (остання третина XIX століття)... — С. 7; Константинова В.Н. Бердянская мужская гимназия — предшественница Бердянского государственного педагогического университета // Актуальные проблемы и перспективы современного гуманитарного знания: материалы международной научно-практической конференции (Невинномысск, 26 марта 2009 года) / Отв. ред. С.Н. Артемов, О.Н. Палиева; НГГТИ. — Ставрополь: Литера, 2009. — С. 141-145.

² Бобров В.В. Становлення та розвиток ліцеїв і гімназій Півдня України у XIX – на початку XX століття: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01/ Бобров Володимир Вікторович. — К, 1998. — 196 с., додатки.

“відсутність розваг різного роду, спокус розбещеної частини населення — є величезною перевагою Миколаєва перед Одесою”. Тільки наполягання графа Строганова і місцевої громадськості схилили чашу терезів на користь Одеси, де 10 червня 1862 р. і був заснований Новоросійський університет¹, який реально почав діяти з 1865 р.²

Другим, після Одеси, містом Південної України, в якому з'явився вищий навчальний заклад, став Катеринослав. Як зазначалось у статті, присвяченій відкриттю тут вищого гірничого училища, “Новоросійський край” став великою перлиною в російській імператорській короні, створивши замість одного, як передбачалося спочатку, кілька крупних міських поселень, одне з яких по праву стало місцем розташування крайового університету; але і Катеринослав “розвиваючись з року в рік, розширюючись територіально і за кількістю населення, не забуває призначеної йому при заснуванні ролі і при першому ж історично створеному моменті підняв голос на користь відкриття у себе вищого навчального закладу”. Тут прозоро натякується на те, що Катеринослав замислювався як університетське місто ще за часів Г.О. Потьомкіна. “Історичним” же моментом стало те, що в урядових колах виник намір створення в імперії кількох вищих спеціальних навчальних закладів, і серед них — одного гірничого інституту³. І катеринославське міське самоврядування, і гірничопромисловці, спираючись на аргументи гірничопромислового значення губернії, доклали чимало зусиль, аби імператор підписав у 1899 р. документ про відкриття вищого навчального закладу саме в Катеринославі⁴.

Разом із тим, у період, що нас цікавить, не були почуті голоси щодо влаштування вищого навчального закладу в Таврійській губернії (зокрема Д. Городецький писав, що “різноманітність галузей, які зачіпаються при вивченні Криму”, дає всі підстави для заснування тут лицю або університету; “минуле Криму пробуджувало б у слухачах інтерес до історії, археології, етнографії; навколишня природа — до фізики, ботаніки, геології”⁵).

Кажучи про взаємозв'язки міст та освіти, варто згадати і про такий аспект, як навчання вихідців з Південної України за кордоном (в абсолютній більшості — саме в містах), що слугувало одним із каналів

¹ Оленин К. “Век”... — С. 82, 85; Атлас Д. Старая Одесса, ее друзья и недруги... — С. 82-86.

² ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 7. — Стр. 6: — 99 арк.

³ Я.Г. Открытие Екатеринославского высшего горного училища // Екатеринославская губерния. Выпуск первый. Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 год... — С. 223-242.

⁴ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIX. — Отд. I. — С. 601-606. (№ 17048.).

⁵ Городецкий Д. Крым и интерес его изучения... — С. 28.

розширення уявлення про міське життя і південноукраїнських городян, і тим більше — мешканців сіл¹.

Тоді як середня і вища освіта зберігала міську специфіку, освіта початкова все більше ширилася не тільки в міській, але і в сільській місцевості.

Після 1861 р. основними типами навчальних закладів, в яких населення Півдня одержувало початкову освіту, були громадські, земські, міністерські, міські, церковнопарафіяльні школи і школи грамотності. Причому, за підрахунками М.О. Мінца, лише за 20-річчя після селянської реформи кількість міських шкіл Півдня збільшилася на 50 %, і наприкінці XIX ст. їх чисельність “різко зросла”². За 30-річчя після 1874 р. кількість земських шкіл збільшилася на 480 %³.

Зв’язок міста і села в освітній сфері забезпечували вчителі, яких можна розглядати як провідників модернізації в сільській місцевості (Крістін Руан і Бен Еклоф у назві розділу монографії, присвяченому цій категорії інтелігенції Російської імперії, використали по відношенню до вчителів досить влучне формулювання — “культурні піонери”⁴). Безумовно, ми не маємо підстав казати про те, що всі освітяни, які працювали на селі, були вихідцями з міст чи хоча б проходили навчання в містах; що всі вони виступали провідниками секуляризації, яка є важливою складовою модернізації; нарешті, що культурний рівень усіх вчителів кардинально відрізнявся від відповідного рівня селян. Втім, можемо констатувати, що впродовж досліджуваного нами періоду відбувалися важливі зміни не лише в чисельності вчителів у регіоні, але і в їхній освіті, професійному рівні: тоді як у 1860 рр. серед них ще переважали священнослужителі, студенти, які не закінчили курс навчання, унтер-офіцери, малоосвічені селяни⁵, то згодом лави освітян стали все більше поповнюватися випускниками середніх навчальних закладів чи принаймні особами, які склали при гімназіях спеціальні іспити на право вчителювати. Чималу роль у професійній підготовці освітян стали відігравати вчительські семінарії. Причому в контексті урбанізації вельми важливо, що вони діяли не лише в офіційних містах

¹ Див., зокрема: Коломоєць Ю.І. Вихідці з Наддніпрянщини у вищих навчальних закладах Швейцарії // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. — Вип. 10. — Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. — С. 182-185.

² Мінц М.О. Розвиток початкової освіти на Півдні України (1861-1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / М.О. Мінц. — Запоріжжя, 2007. — С. 10.

³ Мінц М.О. Розвиток початкової освіти на Півдні України... — С. 12.

⁴ Between Tsar and People... — Рр. 199-211.

⁵ Мінц М.О. Розвиток початкової освіти на Півдні України... — С. 12-13.

(зокрема Миколаєві, Херсоні, Одесі), але і в містечку (Новий Буг) і навіть селі (Преслав). І все ж основними “кузнями кадрів” для сільських шкіл залишалися саме міста. До того ж, серед сільських учителів вельми високим був відсоток народжених у містах (зокрема, як свідчать атестати, свідоцтва і метричні виписки про народження вчителів земських шкіл Херсонського повіту 1889–1904 рр., 73 % цих освітян були народжені в містах, і тільки 27 — у сільській місцевості¹).

Зв'язок початкових закладів освіти у селах з містами відбувався і через інші канали, включаючи і виконання містами ролі місць проведення вчительських з'їздів, адміністративних центрів, де розміщувались установи, яким сільські навчальні заклади були підконтрольні (включаючи органи місцевого самоврядування і структури духовного відомства). При цьому можна погодитись із М.О. Мінцем, що держава намагалася поставити народну школу в суцільне підпорядкування та всебічний контроль, але посилення земства не дало урядові змогу зробити це в повному обсязі².

Педагогами багато робилося задля того, аби початкові навчальні заклади не сприймалися на селі як “чужорідні тіла”, “міські породження”. У цьому плані заслуговує на особливу увагу діяльність М.О. Корфа, який, за спостереженням М.М. Антошак, змінював і пристосовував педагогічний досвід до умов життя селян³.

Що стосується початкової освіти безпосередньо в містах, то тут доречно звернути увагу на висновки Бровера, згідно з якими городяни в Російській імперії постемансипаційних часів посідали особливе місце в освітніх планах і влади, і “освіченого суспільства”, оскільки писемність чітко асоціювалась із міською зайнятістю і міською культурною специфікою; в містах, де була глибокою прірва між вестернізованою культурою еліт і народною культурою мігрантів, саме школа давала шанс покращити соціальну позицію, і в той же час відкривала канали комунікації між зазначеними двома культурами⁴.

Конфігурація освітньої мережі, за якої абсолютна більшість середніх і всі вищі навчальні заклади розташовувались у містах, зумовлювала відтік із сільської місцевості Південної України найбільш обдарованої молоді. Втім, у цьому плані регіон не був винятком: подібні процеси були

¹ ДАХО. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 1. — 137 арк.

² Мінц М.О. Розвиток початкової освіти на Півдні України... — С. 14.

³ Антошак М.М. Громадська та освітньо-наукова діяльність Миколи Олександровича Корфа: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / М.М. Антошак — Запоріжжя, 2010. — С. 13.

⁴ Brower Daniel R. The Russian City between Tradition and Modernity... — P. 153.

характерні як у цілому для Російської імперії, так і для інших країн. Великою мірою може бути прикладена до південноукраїнської ситуації характеристика, дана щодо США XIX ст.: “Для сіл є нещастям те, що найбільш підприємлива і найкраща частина молоді покидає їх. Це повинно, звичайно, знизити тон життя маленьких містечок і сіл та викликати навіть місцевий його застій... Звідси зрозуміло, що село не може не відстати від міст у своєму прогресивному розвитку, і чому воно виявляється менш готовим до сприйняття від міста різних покращень... Зло, що спричиняється тут виселенням звідти найбільш здібних елементів, особливо помітне в їх школах... Міста висмоктують кращі соки з сільських шкіл”¹. Зрозуміло, що далеко не кожен здібний селянин вступав до середнього і тим більше — вищого навчального закладу; до того ж варто зважати на те, що частина мешканців сіл після навчання в місті поверталася додому, як їхали працювати на селі і городяни, які отримали освіту в містах; і все ж масштаби відтоку з сіл молоді з метою одержання освіти і поповнення мешканців сільської місцевості освіченими особами кардинально різнилися. Опосередковано дисбаланс між обсягами цих двох напрямів мобільності відбивається в показниках рівня освіченості міст і повітів, підрахованих нами на матеріалах перепису 1897 р. [Додаток 5.5.1a-в].

Вельми важливо, що для ситуації в південноукраїнському регіоні, який швидше, ніж у цілому Російська імперія, крокував шляхом індустріалізації, до деякої міри може бути прикладений опис змін характеру потреб сільського населення в освіті, даний стосовно тих же Сполучених Штатів: “при режимі домашньої промисловості” діти отримували необхідні знання, працюючи разом із батьками; при “пануванні ремісницької системи” хлопці навчалися ремеслу як учні також на місці; втім, при фабричній системі, коли змінилися прийоми розумового розвитку і професійної підготовки, сільські діти “останню не могли отримати ніде, крім міст, а перший до останнього часу дуже страждав через відсутність засобів сполучення”². Звичайно, такі узагальнення варто сприймати з великою обережністю, зважаючи як на ступінь поширення закладів початкової освіти на селі і професійної освіти — в промислових селищах, так і на велику роль, яку продовжувало відігравати сільське господарство з його потребою в робочих руках, що не вимагали спеціальної кваліфікації.

¹ Вебер. А. Рост городов в 19-м столетии... — С. 429.

² Вебер. А. Рост городов в 19-м столетии... — С. 429-430.

Разом із тим, досить показовим для в цілому соціокультурної ситуації в південноукраїнському регіоні було спостереження, зроблене у 1902 р. санітарним лікарем Маріупольського повіту Б. Гуревичем стосовно ставлення народу, передусім селян, до нововведень: “Всі самі корисні для населення починання виходили не від нього самого, а зверху, і прищеплювались народу шляхом дуже наполегливим і важким, наштотвхуючись нерідко на самі несподівані перешкоди з боку того самого населення, на користь якого деякі нововведення запроваджувались”. Зокрема Гуревич мав на увазі шкільну освіту, яка довго виборювала право існування на селі, коли селяни, “особливо сама консервативна частина селянського населення — селянки, відкупалися від десятських, які примушували їх посилати своїх дітей до школи”¹. Лише згодом недовіра до такого нововведення послабла, і санітарний лікар зазначає, що тепер селяни самі почали будувати школи². Зазначимо, що такі спостереження вельми перегукуються з висновками Ю. Присяжнюка, який пише про те, що спроби “панства” (“освічених”) “окультурити” селянство наштотвхувалися на спротив останнього саме через його традиціоналізм³.

Для з’ясування результатів, з якими підійшли населені пункти Південної України до кінця XIX ст. у сфері освіти, в тому числі і початкової, варто звернутися до даних перепису 1897 р.

Згідно з нашими підрахунками⁴, серед 50 “губерній Європейської Росії” за відсотком писемних серед городян Таврійська губернія (44,9 %) посідала 30-е місце, Херсонська (43,9 %) — 33-є, Катеринославська (42,5 %) — 37-є. Таким чином, у всіх південноукраїнських губерніях відповідний показник був нижчим за середній і по “Європейській Росії” (48,9 %), і в цілому по імперії (45,3 %). Хоча при цьому губернії Півдня і випереджали всі інші українські губернії, за винятком Київської. Таврійська, Херсонська і Катеринославська губернії посідали відповідно 1-е, 2-е і 3-є місця серед губерній України за писемністю всього

¹ Гуревич Б. Ясли-приюты в Мариупольском уезде // Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. — 1902. — № 10. — С. 1171.

² Каковкина О.Н. Мариупольский уезд и его жители в материалах “Врачебно-санитарной хроники Екатеринославской губернии”... — С. 206.

³ Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст... — С. 176.

⁴ Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. — Т. I. — СПб.: Типо-литография Н.Л. Ньркина, 1905. — С. 40.

населення¹. Більш детальною картина зі станом освіти постає, якщо підрахувати відсоток неписьменних серед населення міст і повітів кожної південноукраїнської губернії окремо для кожного соціального стану [Додаток 5.5.2], а також відсоткове представництво кожного стану серед осіб, що одержали освіту в університетах, у спеціальних та технічних вищих навчальних закладах, у спеціальних середніх навчальних закладах, у середніх навчальних закладах, у вищих військових навчальних закладах, у середніх військових навчальних закладах [Додаток 5.5.1а-в].

Некоректним вважаємо формулювання Л.В. Кошман, згідно з якою “в XIX ст. відбувається остаточне [! — В.К.] формування системи освітніх і культурно-просвітницьких установ, які були носіями новаційної культури і разом із тим зберігачами культурного спадку”². Процес формування і системи, і мережі відповідних установ аж ніяк не був “остаточним”, він не зупинився на рубежі XIX – XX століть, продовживши свій розвиток і в після 1900 р. (маємо на увазі і безпосередньо освітню сферу, і систему культурних установ, яка на півдні України, як уже згадувалося, саме в цей період поповнилася таким важливим компонентом, як ілюзії, де демонструвалися кінострічки).

За даними видання “Міста Росії в 1904 році”, на півдні України знаходились 2 вищі навчальні заклади в Катеринославі і 1 в Катеринославі. Середні ж навчальні заклади в містах були представлені таким чином. У Катеринославській губернії: в Катеринославі — 10, Олександрівську, Бахмуті, Луганську, Маріуполі, Новомосковську, Павлограді — по 2. У Таврійській губернії: в Сімферополі їх значиться 8, Керчі — 4, Бердянську, Євпаторії, Феодосії, Севастополі — по 3, Мелітополі, Ялті — по 2, Перекопі, Карасубазарі, Ногайську, Оріхові — по 1. У Херсонській губернії: в Одесі — 21, Херсоні — 10, Миколаєві — 7, Єлисаветграді — 5, Анан’єві і Вознесенську — по 2, Олександрії, Бобринці і Бериславі — по 1. Причому серед усіх перелічених у виданні населених пунктів трьох губерній, що не мали офіційного статусу міста, наявність середнього навчального закладу відзначена лише стосовно Нового Бугу. З іншого боку, вельми показово, що в жодному південноукраїнському населеному пункті, згаданому у виданні (йдеться як про офіційні міста, так і про містечка і села) не відзначена відсутність початкових освітніх установ³.

¹ Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. — Т. I. — СПб.: Типо-литография Н.Л. Ньркина, 1905. — С. 38.

² Кошман Л.В. Город и городская жизнь в России XIX столетия... — С. 113.

³ Города России в 1904 году... — С. 324, 326, 0132.

За підрахунками В.П. Семенова-Тян-Шанського, на 1904 р. на 1 навчальний заклад у “крупних містах” “чисто долинного” підтипу “південного чорноземного типу заселення” припадало 1100 мешканців (у середньому по Європейській Росії — 1300); у “великих містах” цього ж підтипу — 1700, “південного садівницького типу” — 1600, “гірничозаводського типу” — 9400, хоча в останньому випадку біля наведеної цифри поставлено знак питання (в середньому показник по Європейській Росії становив 1600). Для “середніх міст” “чисто долинного” підтипу цікавий нам показник дорівнював 1300, “південного садівницького типу” — 110, “гірничозаводського типу” — 1800 (в середньому — 1500); для “малих міст” “чисто долинного” підтипу — 900, “південного садівницького типу” — 350. Остання цифра поставлена під питання; знак питання стоїть і замість цифри по “малих містах” “гірничозаводського типу”. Середній же показник по “малих містах” Європейської Росії дорівнював 1200. Нарешті, у “городках” “чисто долинного” підтипу на 1 навчальний заклад припадало 1100 мешканців, “південного садівницького типу” — 300, в середньому по Європейській Росії — 660. При цьому біля перших двох цифр поставлені питання, як знак питання стоїть і на місці цифри по “городках” “гірничозаводського типу”¹, що в цілому характерне і для інших підрахунків Семенова-Тян-Шанського, оскільки саме населені пункти “гірничозаводського типу”, за кількома винятками не маючи офіційного міського статусу, надзвичайно швидко розвивалися в останні роки XIX – в перші роки XX ст., і по них достатніх статистичних даних ще не було.

Звертаючись до розгляду ролі міських поселень у розбудові медичних закладів на Півдні, маємо зазначити, що теза, сформульована більш ніж століття тому назад Георгом Теккером стосовно міст США XIX ст., згідно з якою “якщо серед міського населення зменшуються деякі життєві зручності, то одночасно збільшуються інші; якщо міста менше сприятливі для здоров’я, ніж села, то міста надають кращий захист проти хвороб і кращі засоби для їх лікування”², є справедливою і щодо міст Південної України періоду, що нас цікавить.

Напередодні “великих реформ” мережа закладів охорони здоров’я в регіоні була вкрай нерозвиненою, особливо — в сільській місцевості.

У медичному відношенні Херсонська губернія підпорядковувалася Херсонській лікарській управі (у складі інспектора, оператора та акушера), Одеське градоначальство — Одеській лікарській управі (яку

¹ Семенов-Тян-Шанский В.П. Города деревня в Европейской России... — С. 196-202.

² Цит. за: Вебер. А. Рост городов в 19-м столетии... — С. IX.

складали інспектор, член присутствія, акушер і письменодитель). Незалежно від них діяли шпиталі військового і морського відомств, розташовані в містах, а до скасування військового поселення — і в деяких його селах, а також богоугодні заклади. При цьому в губернії без Одеського градоначальства нараховувалося лише 27 лікарів (2 з них — ветеринарні), 9 лікарських учнів, 11 повивальних бабок, 12 фельдшерів, 15 аптекарів, 12 аптекарських помічників і 6 аптекарських учнів. В Одеському ж градоначальстві діяло 52 лікарі (“доктори, медико-хірурги і лікарі”), 29 фармацевтів (аптекарі, провізори, аптечні помічники), 29 фельдшерів, 23 аптекарські учні, 15 повивальних бабок, 3 ветеринари, 3 зубні лікарі, 1 лікарський помічник, 1 ветеринарний учень, 62 цирульники і 7 віспоприщеплювачів. Крім того, на території губернії знаходилося до 50 медиків, що працювали при військах і шпиталях, і, крім виконання службових обов’язків, займалися ще вільною практикою. Додамо сюди селян, які нарівні з лікарськими учнями займалися прищепленням віспи (офіційно таких осіб налічувалось 151). Загалом же на 1 лікаря в Одесі припадало 1200 мешканців, тоді як у губернії, не враховуючи Одеського градоначальства, — аж 12860 осіб. Серед стаціонарних закладів у віданні Херсонської лікарської управи знаходились лише лікарня в самому губернському місті і по лікарні в повітових Олександрії, Анан’єві, Бобринці, безповітових Бериславі та Очакові, богодільня і сирітський будинок у Херсоні. Кілька медичних закладів діяло в Одесі (включаючи міську, єврейську лікарню, лікарню для тих, хто приходить і лікарню при тюремному замку, а також лікарняні відділення при ліцеї, інституті, семінарії, карантині, сирітському і Стурдзівському благодійних закладах). На околицях Одеси діяли так звані лиманні заклади. У 1859 р. водолікувальне відділення було відкрите в Херсоні.

За такого стану розвитку мережі медичних установ при епідеміях, за оцінкою сучасників, медична допомога “ще має якесь значення в Одесі та інших найбільш людних містах, а в поселеннях та інших місцевостях губернії всяка епідемія зникає тоді лише, коли самі умови її існування припиняються і коли вона зробить своєю жертвою майже всіх людей, схильних до прийняття її”. Серед установ, які мали вживати заходів для упередження поширенню епідемії, важливу роль відігравали карантини, що входили до Одеського карантинного округу із Одесою як пунктом центрального карантину¹.

¹ Матеріали для географії и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть вторая / Сост. А. Шмидт... — С. 641-673.

Ще менш представницькою мережа медичних установ була в Катеринославській губернії. За повідомленням В. Павловича, в самому Катеринославі діяли лікарня з богодільнею та аптекою, будинок божевільних. При цьому богоугодні заклади міста “за своїм облаштуванням та утриманням можуть стати на ряду кращих у Росії”. У всіх повітових містах губернії працювали невеликі міські лікарні для користування нижніх чинів місцевих інвалідних команд і військових чинів, причому “за бідністю повітових міст” ці заклади розміщувались у будинках, що винаймались, і не мали належних зручностей. При лікарнях діяли невеликі аптеки. Крім міських, у губернії були наявні лікарні для арештантів у всіх острогах і поремних замках. “Вільні аптеки” діяли в Катеринославі (2), по одній — в повітових містах, Маріуполі, містечку Нікополі і німецькій колонії Грунау. До складу медиків губернії входило 3 члени лікарської управи, 8 повітових і 7 міських лікарів, 3 лікарі при губернській лікарні, 1 фармацевт, 4 лікарі, які служили при дворянах із правами державної служби, 10 повивальних бабок, 13 лікарських учнів, 11 фельдшерів при лікарнях. Крім того, були наявні вільнопрактикуючі лікарі¹. Звернемо увагу, що наведені дані щодо медиків подані по всій Катеринославській губернії, тоді як у її південноукраїнській складовій відповідні показники були ще меншими.

За даними на середину 1860-х рр., мережа медичних закладів Південної України дещо змінилася. Тепер в Одесі вона включала міську лікарню, єврейську лікарню, приватну лікарню М. Рудановського, лиманне відділення, заклад лиманного купання при Куяльницькому лимані, заклад теплих морських ванн, водолікувальний заклад Шорштейна, Стурдзівську богодільню, електротерапевтичну поліклініку, плюс низку благодійних, виховних та освітніх закладів, в яких також можна було отримати медичну допомогу. В Херсоні діяли міська, єврейська лікарні, будинок божевільних, гідронатичний заклад, не рахуючи богодільні і сирітського будинку. У Єлисаветграді та Миколаєві діяли громадські лікарні; Олександрії, Анан'єві, Бериславі, Бобринці та Очакові — по міській лікарні; в єврейській колонії Великому Нагартові і казенному селищі Байталах — по лікарні відомства державного майна; в маєтках Великого князя Михайла Миколайовича Грушовці, князя Кочубея Заградівці, Т.С. Фундуклея Бешбараках — по лікарні для селян, в містечку Кантакузівці — Маріїнське джерело, при якому, щоправда, лікувального закладу влаштовано не було.

¹ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния / Сост. В. Павлович. — СПб.: Типография Департамента Генерального Штаба, 1862. — С. 290-292.

У Катеринославській губернії в самому Катеринославі значилися лікарня, будинок божевільних, богодільня, родильний інститут; в Олександрівську, Бахмуті, Верхньодніпровську, Маріуполі, Новомосковську, Павлограді і Слов'яносербську — по лікарні, хоча вони продовжували зберігати спеціалізацію на обслуговуванні військових та їх родин, а тому особи цивільного відомства користуватись ними не могли.

У Таврійській губернії в Сімферополі діяла лікарня, відділення для божевільних, військовий шпиталь, богодільня, странноприймний будинок Таранова-Білозерова; в Бердянську, Маріуполі та Феодосії — по лікарні; в Керчі та Перекопі — по лікарні та військовому шпиталю; в 15 верстах від Керчі — Чокракський лікувальний заклад; в Євпаторії і Ялті — по лікарняному відділенню; в 19 верстах від Євпаторії — Сакський грязелікувальний заклад; в Севастополі — морський шпиталь; в 3-х верстах від Севастополя — кумисо-лікувальний заклад Ротгольца; в селі Кларівці — лікарня¹.

Трансформації, що відбувалися починаючи з 1861 р. із мережею медичних закладів у містах та охороною здоров'я городян, мають розглядатися в загальному контексті “великих реформ” і подальших змін правового поля та реалій його застосування.

Уже в “Тимчасових правилах для земських закладів зі справ про земські повинності, народне продовольство і громадську опіку” 1864 р. обумовлювалося, що обов'язки зі справ громадської опіки, що поклалися законом на Прикази громадської опіки та лікарняні ради, покладаються на губернські і повітові земські установи, але завідування міськими лікарнями, які утримуються з міських прибутків, надається міським громадам². Нові горизонти для опікування міським громадським управлінням медичними закладами та охороною здоров'я були відкриті міською реформою. Причому тоді як у Міському положенні 1870 р. як про предмети відома органів міського самоврядування йшлося про “охорону народного здоров'я” і влаштування на кошти міста лікарень і завідування ними на підставах, що діяли стосовно тієї ж функції земств³, то в Міському положенні 1892 р. вже містилися формулювання “влаштування благодійних і лікувальних закладів і завідування ними на однакових із земськими закладами підставах”, “участь у заходах з охорони народного здоров'я..., розвиток засобів лікарської допомоги

¹ Благотворительные, богоугодные, воспитательные и врачебные учреждения Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1867 год... — С. 185-195.

² ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXIX. — Отд. I. — С. 20 (№ 40458).

³ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLV. — Отд. I. — С. 823.

міському населенню та віднайдення способів поліпшення місцевих умов у санітарному відношенні”¹. Загалом же за досліджуваний період з таких, що стосувалися Південної України, у Повному Зібранні виявлено 40 законодавчих документів, в яких йшлося про військові, морські шпиталі, військових лікарів, ще 2 — про лікування військових; 15 — про лікарні; 7 — заходи з упередження заносу епідемічних хвороб; 6 — міських лікарів; 4 — аптечні магазини; 3 — повітових лікарів; по 2 — про окружні військово-медичні управління та Одеське лікарське управління; по 1 — про лікаря при Сімферопольському сирітському будинку Фабра, лікарняний збір в Одесі та Миколаєві, відрахування на лікування з мастерових і робочих Миколаївського порту, товариство Одеського фізіотерапевтичного закладу.

Саму зміну в сприйнятті медичних потреб міст логічно розглядати в контексті вже згадуваної нами зміни шкали пріоритетів, коли новим стандартом “цивілізованого міста” стала розбудова інфраструктури забезпечення повсякденного життя. Політика ж міст у сфері охорони здоров’я має розглядатись у зв’язці з політикою у сфері благоустрою міст (про цілу низку аспектів останньої, пов’язаних із міркуваннями охорони здоров’я, ми згадували у підрозділі “Освоєння “міського простору” Південної України: межі, земельна власність, розвиток структури забудови і благоустрій міських поселень”) і в той же час — як реакція на зростання мігрантських потоків.

Необхідно звернути увагу і на той факт, що саме міста Півдня знаходились “на вістрі” новацій у медичній сфері. У цьому контексті згадаймо хоча б відкриття у 1886 р. першої в Російській імперії і другої у світі бактеріологічної (пастерівської) станції на спільні кошти губернського земства і міського самоврядування Одеси, що великою мірою вплинуло на характер розвитку санітарної справи на Півдні², а також заснування в Одесі у 1903 р. станції “швидкої допомоги”³.

Попри помітні зрушення, що відбулись упродовж другої половини XIX – на початку XX ст. із мережею медичних установ у містах, вони були значно скромнішими у порівнянні із тими трансформаціями, що

¹ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XII. — С. 433.

² Майстренко О.А. Роль Херсонського земства в медичному обслуговуванні населення у 1865-1917 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.А. Майстренко. — К., 2006. — С. 13.

³ Історія Одеси / Колектив авторів. Голов. ред. В.Н. Станко. — Одеса: Друк, 2002. — С. 215.

заснала відповідна мережа в населених пунктах, які не мали статусу міст. Це було прямо пов'язано із зростанням ролі земської медицини¹.

Причому в “Положенні про губернські і повітові земські заклади” від 1 січня 1864 р. щодо безпосередньо піклування земств про охорону здоров'я містилося лише формулювання “участь, переважно в господарському відношенні..., в піклуванні... про народне здоров'я”². О.А. Майстренко у своєму авторефераті пише, що “відповідно до “Положення про губернські і повітові земські заклади” 1864 р. на земство, на правах необов'язкової повинності, покладалося: “...піклування... переважно в господарському відношенні про народне здоров'я, вжиття заходів щодо поширення віспощення, а також... завідування... благодійними закладами...”³, хоча в самому “Положенні...” нічого про віспощення сказано не було. Натомість про це йшлося у “Тимчасових правилах для земських закладів зі справ про земські повинності, народне продовольство і громадську опіку”, затверджених імператором того ж 1 січня 1864 р.⁴ На особливу увагу заслуговує думка О.А. Майстренко про те, що попри стриманість законодавців у визначенні обов'язків земств у сфері охорони здоров'я, лише розуміння земськими діячами економічного і соціального значення відповідних заходів і незадовільний стан цієї сфери призвели до того, що земські зібрання висловилися за організацію власних медичних установ⁵. Впродовж 1865 – 1872 рр. відбувалося становлення земської медичної допомоги, причому основна ставка була зроблена на стару, доземську роз'їзну систему фельдшерської допомоги. Натомість у період 1873 – 1889 рр. значно більше, ніж раніше, уваги приділялось організації стаціонарного медичного обслуговування сільського населення. При цьому велика роль відводилася саме губернському земству, яке у 1873 р. взяло на себе третину постійних витрат на організацію медичної справи і зведення лікарських закладів; чималу роль у координації дій земців у

¹ Історіографію становлення й розвитку земської медицини Південної України другої половини XIX – початку XX століть див. в статті О.В. Черемісіна та М.В. Герасименка (Черемісін О.В., Герасименко М.В. Дослідження становлення й розвитку земської медицини Південної України другої половини XIX – початку XX століть в історіографії // Наукові записки / Херсонський краєзнавчий музей. — Херсон: Айлант, 2010. — С. 232-250).

² ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXIX. — Отд. I. — С. 2.

³ Майстренко О.А. Роль Херсонського земства в медичному обслуговуванні населення у 1865-1917 рр.: Автореф. канд. іст. наук. 07.00.01 / Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. — К., 2006. — С. 11.

⁴ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXIX. — Отд. I. — С. 21 (№ 40458).

⁵ Майстренко О.А. Роль Херсонського земства в медичному обслуговуванні населення... — С. 11.

відповідній сфері зіграли губернські з'їзди земських лікарів і членів управ. І в першому, і в другому випадку можемо казати про вагоме значення міст як центрів, з яких надавалася допомога і скеровувалася робота із розгортання системи охорони здоров'я на селі. Хоча при цьому основні зусилля земств були скеровані на задоволення потреб саме сільської місцевості, а не міст: у Херсонській губернії, де було влаштовано 76 лікарських дільниць, 80 % лікарняних ліжок земських медичних закладів зосереджувалися на селі, що було найкращим показником і серед українських губерній, і в цілому по Російській імперії. Прийняття у 1890 р. нового земського Положення знаменувало початок нового етапу в діяльності земств з охорони здоров'я, коли земці були змушені виходити за рамки офіційних приписів, що і дозволило суттєво покращити медичне забезпечення селян¹. Аналогічні процеси мали місце і в інших складових Південної України, хоча і з певною специфікою темпів і результатів розбудови мережі медичних закладів. Зокрема стаття про охорону народного здоров'я на Катеринославщині, опублікована на початку ХХ ст., містила таке твердження: “Ми тепер можемо з повною впевненістю казати, що лікарська допомога населенню, віддаленому від повітових міст, взагалі не надавалась, оскільки при існуванні земств у перші десять років ще не оформились ті медичні корективи, які мали задовольняти потреби мешканців, розкиданих по селах, “деревнях” і хуторах повітів”. На підтвердження цієї тези наводилися підрахунки, що в 1873 р. в губернії 1 земська лікарня припадала на 96603 особи, 1 земський лікар — на 46636 осіб, 1 земський фельдшер — на 13259 осіб, 1 земська акушерка — на 169056 осіб². Специфіку процесів, що мали місце в Донбасі, простежує А.Х. Маргулов, хоча при цьому і застосовує дуже невдале формулювання: “Земства першими спромоглися вирішити... проблему зростання кількості показників медичної справи”³. Маємо погодитись із Артуром Худувичем в тому, що при всіх досягненнях у роботі земських і фабрично-заводських лікарень, їхня кількість, як і чисельність медичного персоналу, не відповідала зростаючим потребам промислових селищ і міст⁴.

¹ Майстренко О.А. Роль Херсонського земства в медичному обслуговуванні населення... — С. 10-14.

² Лямцев Н. Мероприяття по охоранению народного здравия Екатеринославской губернии // Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. Издание к XIII археологическому съезду в г. Екатеринославе / Под общ. ред. В.В. Курилова. — Екатеринослав: Типография губернского земства, 1905. — С. 49-50.

³ Маргулов А.Х. Урбанізація Донбасу у 1861-1917 рр.: автореф... — С. 13-14.

⁴ Маргулов А.Х. Урбанізація Донбасу у 1861-1917 рр.: автореф... — С. 14.

При цьому не варто забувати, що медична сфера в сільській місцевості не обмежувалася виключно земськими закладами і їх працівниками. Зокрема поступове перетворення Криму на “російську Рів’єру” супроводжувалося відкриттям нових неземських лікувальних закладів за межами “міського простору”. Лікувальний заклад було відкрито селянином і в селищі Кирилівка в Північному Приазов’ї, де були цілющі грязі. Причому “весь медичний персонал” уособлювався в одному фундаторові, і через “невизнання адміністрацією за цим селянином лікарської компетенції” заклад було закрито¹.

Як і в освітній сфері, у сфері охорони здоров’я села та міста мали цілу низку каналів взаємодії. Крім згаданих вище, звернемо увагу на медичне обслуговування селян у містах; на практику виїзних профілактичних оглядів лікарів по селах; підготовку медичних кадрів, які йшли на село, в міських навчальних закладах; постачання села ліками, обладнанням, медичною літературою, виготовленими у містах. Не варто забувати, що і самі повітові та губернські земства, які виступали рушійною силою розвитку охорони здоров’я сільського населення, розміщувалися саме в містах.

Як точки “перетинання” села і міста в медичній сфері можна розглядати і лікарсько-продовольчі пункти, що влаштувалися у місцях найму і сільськогосподарських працівників для сільської місцевості, і селян, що воліли працювати безпосередньо в містах. Ці лікарсько-продовольчі пункти, призначені для хоча б мінімального забезпечення відповідних потреб сільського населення, що скупчувалося на пунктах найму, створювалися, фактично, виключно в міських поселеннях. Так, станом на 1903 р. серед 10 подібних пунктів Херсонської губернії (сюди не враховуємо Голту) 7 діяли в містах (Єлисаветград, Бобринець, Вознесенськ, Берислав, Березівка, Миколаїв, Херсон) і 3 — в містечках (Кривий Ріг, Новий Буг, Мостове)².

Варто наголосити, що, як і в справі поширення освіти, сільське населення не одразу сприйняло “міські нововведення” у сфері охорони здоров’я. На Півдні, як і в інших регіонах України, сильними залишалися позиції тієї традиційної лікувальної практики селянства, яку простежує у

¹ Дзякович П.К. Очерк города Мелитополя и его уезда в географическом отношении. — Перевидання. — Мелитополь: Таврида, 1990. — С. 9.

² Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1904 год. Год восемнадцатый / Херсонская Губернская Земская Управа. — Херсон: Типо-литография О.Д. Ходушиной, 1908. — С. 63.

своєму дослідженні Ю. Присяжнюк¹. Як зауважує О. Каковкіна, медицина лише поступово завойовувала авторитет серед селян².

Результати трансформацій, яких зазнала система охорони здоров'я, знайшли вираження в таких показниках.

Згідно з нашими підрахунками, станом на 1897 р., у всіх трьох південноукраїнських губерніях відсоток осіб, зайнятих лікарською та санітарною діяльністю, в містах у рази перевищував відповідний показник у повітах: по Катеринославщині в містах у цій сфері було задіяно 0,96 % мешканців, а в повітах — тільки 0,26 %, по Таврійській губернії — 0,88 % і 0,25 %, по Херсонщині — 0,95 % і 0,20 %. Середньоімперський показник при цьому становив 0,95 % і 0,17 %.

За даними “Міст Росії в 1904 році”, у Катеринославській губернії лікарні мали всі офіційні міста (причому Катеринослав — 13, Маріуполь — 5, Бахмут, Верхньодніпровськ, Луганськ і Павлоград — по 2), а серед інших включених у видання населених пунктів — Нікополь, Гуляйполе, Петриківка, Покровське, Саксагань, Софіївка, Томаківка, Кам'янське та Юзівка. Приймальні покої діяли в Катеринославі (3), Олександрівську, Маріуполі, Амурі-Нижньодніпровську, Новоспасівці і Петриківці. Тож ні лікарні, ні приймального покою не мали лише Кам'янка і Чаплинка. Аптеки були представлені у всіх населених пунктах, також крім Кам'янки і Чаплинки. При цьому в Маріуполі на 1 лікарняне ліжко припадало 228, Катеринославі — 130, Бахмуті — 335, Олександрівську — 348, Верхньодніпровську — 360, Слов'яносербську — 390, Луганську — 1369, Павлограді — 1375 мешканців. Великою була різниця за цим показником у населених пунктах, що не мали статусу міста: у Саксагані — 235, Софіївці — 578, Гуляйполі — 628, Покровському — 720, Нікополі — 884, Томаківці — 1033, Петриківці — 1182, Амурі-Нижньодніпровську — 3912 мешканців. На одного лікаря в губернії припадало осіб: у Катеринославі — 1103, Павлограді — 1719, Маріуполі — 2475, Бахмуті — 3047, Луганську — 3111, Верхньодніпровську — 3600, Слов'яносербську — 3901, Новомосковську — 5401, Олександрівську — 5783. У населених пунктах без статусу міста відповідний показник становив: Нікополі — 3155,

¹ Присяжнюк Ю. Лікувальна практика українського селянства другої половини XIX – початку XX ст. у контексті його традиційного свігосприйняття // Наукові записки. — Випуск 10. — Серія: Історичні науки. — Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2007. — С. 162-167.

² Каковкіна О.Н. Мариупольский уезд и его жители в материалах “Врачебно-санитарной хроники Екатеринославской губернии”... — С. 206.

Кам'янському — 4721, Саксагані — 4954, Юзівці — 5005, Гуляйполі — 5232, Амурі-Нижньодніпровську — 10426, Покровському — 10798, Новоспасівці — 11552, Софіївці — 11560, Томаківці — 12397, Петриківці — 27204.

У Таврійській губернії серед офіційних міст лікарень не мали лише Перекоп і Бахчисарай, серед інших населених пунктів, зазначених у виданні — Берестове, Велика Білозерка, Велика Знам'янка, Велика Лепетиха, Верхня Білозерка, Попівка, Рубанівка. При цьому в Сімферополі діяли 9 лікарень, Євпаторії та Феодосії — по 4, Мелітополі, Бердянську — по 3, Севастополі, Оріхові та Єнікале — по 2. Приймальні покої значаться у Керчі (3), Великому Токмаці (2), Бердянську, Ялті, Балаклаві, Бахчисараї, Оріхові, Севастополі, Андріївці, Великій Лепетисі, Верхньому Рогачику, Рубанівці. Аптеки не було лише у Верхній Білозерці. Таврійська губернія мала кращі в регіоні показники кількості мешканців на 1 ліжко в лікарні: у Сімферополі на 1 лікарняне ліжко припадало 68, Севастополі — 238, Ногайську — 241, Мелітополі — 247, Оріхові — 274, Балаклаві — 280, Феодосії — 463, Олешках — 486, Ялті — 526, Бердянську — 536, Бахчисараї — 1204, Карасубазарі — 1458 городян. У цілому гіршим, аніж у містах, цей показник був в інших населених пунктах: Андріївці — 809, Великому Токмаці — 895, Чернігівці — 984, Верхньому Рогачику — 1847. На одного лікаря в містах губернії припадало: Балаклаві — 560, Ялті — 666, Сімферополі — 913, Старому Криму — 1224, Феодосії — 1274, Оріхові — 1647, Євпаторії — 1842, Севастополі — 1882, Бердянську — 2104, Мелітополі — 2159, Ногайську — 2408, Перекопі — 2659, Олешках — 3567, Бахчисараї — 6019, Карасубазарі — 7290 мешканців. У населених пунктах, що не мали статусу міста, цей показник становив: Великій Лепетисі — 6352, Михайлівці — 8766, Великому Токмаці — 10738, Миколаївці — 11298, Попівці — 12622, Рубанівці — 13858, Великій Білозерці — 14714, Чернігівці — 14754, Андріївці — 16183, Берестовому — 18246, Верхньому Рогачику — 18472, Великій Знам'янці — 18909.

У Херсонській губернії лікарень серед офіційних міст не мали лише Новомиргород, Ольвіополь та Овідіополь, а серед інших населених пунктів, перелічених у виданні — Гладоси, Злинка, Казанка, Новоукраїнка та Ровне. Втім, у кожному з цих поселень, окрім Ольвіополя і Овідіополя, діяли приймальні покої. Серед інших населених пунктів, які мали приймальні покої, були Одеса (105), Миколаїв (30), Херсон (16), Новомиргород (3), Олександрія (1). При цьому в Одесі діяло 14, Херсоні — 11, Миколаєві — 4, Єлисаветграді — 3, Олександрії — 2

лікарні. Аптек не мали лише Гладоси і Злинка. На 1 ліжко в лікарні припадало: у Херсоні — 45, Олександрії — 160, Одесі — 222, Миколаєві — 261, Єлисаветграді — 266, Бериславі — 408, Анан'єві — 487, Маяках — 529, Новогеоргіївську — 632, Березівці — 757, Бобринці — 837, Очакові — 1030, Вознесенську — 1832, Новомиргороді — 3506 мешканців. У посаді Нова Прага показник становив 176. Інші населені пункти без статусу міста і тут мали в цілому значно гірші показники: Новий Буг — 555, Аджамка — 565, Ровне — 1685, Кривий Ріг — 1823, Валегоцулово — 2352, Казанка — 2603, Новоукраїнка — 5021. По містах губернії на 1 лікаря припадало: в Одесі — 837, Херсоні — 1374, Миколаєві — 1375, Олександрії — 2000, Єлисаветграді — 2454, Вознесенську — 2617, Анан'єві — 3246, Бериславі — 4754, Новомиргороді — 5260, Маяках — 5287, Бобринці — 5579, Березівці — 5787, Новогеоргіївську — 6000, Овідіюполі — 6094, Очакові — 6177, Ольвіюполі — 8237 мешканців. Серед інших населених пунктів губернії: в Кривому Розі на одного лікаря було 2917 мешканців, Новій Празі — 4741, Новоукраїнці — 5021, Валегоцулово — 5880, Новому Бузі — 8323, Злинці — 10643, Гладосах — 10746, Аджамці — 11294, Ровному — 16850¹.

Порівняння наведених показників з їхніми відповідниками в інших губерніях Російської імперії дає підстави казати про, в цілому, краще забезпечення південноукраїнського населення медичними установами. Що стосується показника кількості мешканців на 1 лікарняне ліжко, то за ним міста Південної України добре виглядали навіть у порівнянні із загальноросійською ситуацією 1913 р., коли середній показник становив 769. Разом із тим, ситуація в регіоні була значно гіршою, ніж у Німеччині і США, де на 1 ліжко припадало відповідно 145 і 169 мешканців. У тому ж році середньоросійський показник кількості осіб на одного лікаря становив 5555, тоді як у Німеччині від дорівнював 1923, Франції — 1724, США — 526².

Таким чином, у розбудові мереж і освітніх установ, і медичних закладів мали місце ті самі тенденції, пов'язані як зі змінами підходів держави до питання про необхідність поширення серед населення писемності та піклування про “народне здоров'я”, так і зі зростанням ролі місцевого самоврядування у відповідних сферах, що було прямо взаємопов'язано з концентрацією “освіченого суспільства” саме на піклуванні про освіту й охорону здоров'я населення як на основних,

¹ Города России в 1904 году... — С. 226-229, 0108-0109.

² Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 393.

нарівні із розбудовою закладів культури, напрямках своєї “цивілізаторської місії” по відношенню до “низів”. Попри помітний прогрес, який демонстрували сільські поселення Півдня в поширенні закладів освіти й охорони здоров’я, вони продовжували суттєво відставати від міст як за кількісними, так і за якісними показниками. Міста регіону зберігали монопольну позицію як місць розташування і вищих, й абсолютної більшості середніх навчальних закладів; переважна кількість спеціалізованих лікарень також розміщувалася в межах “міського простору”.

В обох сферах мала місце ціла низка аспектів, в яких міське і сільське населення контактували, причому міста Південної України виступали в ролі центрів, з яких, згідно з формулюванням Луїса Вірта, “розходились круговими хвилями ідеї і практики, що йменуються цивілізацією”¹. При цьому ми не схильні абсолютизувати такі впливи, зважаючи як на доволі різний рівень розвитку самих міст регіону, так і на те дистанціювання, яке демонструвало сільське населення по відношенню до міста та нововведень, що від нього виходили.

Соціокультурний розвиток міст фактично в кожному своєму аспекті мав цілу низку особливостей у порівнянні з розвитком сільських поселень, що дає підстави казати про наявність помітного розриву між містом і селом у цій сфері. Попри суттєві трансформації, що зазнавав соціокультурний простір Південної України впродовж другої половини XIX – початку XX ст., такий розрив не зникав. Разом із тим, між містом і селом не було “непрозорого бар’єру”, хоча весь комплекс виявлених нами аспектів соціокультурної інтеракції чи хоча б перетинання городян і мешканців сільської місцевості і не може бути охарактеризований як такий, що демонструє чітку тенденцію наближення села до міста в соціальному та культурному планах. Модернізаційні процеси, безумовно, не могли не торкнутися і сільської місцевості, але в “міському просторі” вони, як правило, були набагато інтенсивнішими, тоді як село демонструвало помітну традиційність. Показники росту в сільській місцевості чисельності освітніх і медичних установ були вражаючими великою мірою зважаючи на той фактично зародковий стан, який мали відповідні мережі напередодні “великих реформ”. При цьому темпи тих соціокультурних змін, які можуть трактуватись як поширення міського образу життя, не були однаковими для усіх населених пунктів, що не мали офіційного статусу міста, помітно відрізняючись як у людних промислових селищах, так і, принаймні в низці аспектів, у поселеннях

¹ Вирт Л. Урбанизм как образ жизни... — С. 93.

німців, болгар, греків, в яких урбанізаційні процеси в цьому плані давалися взнаки більше, ніж у більшості сільських поселень українців. Можемо казати про залежність ступеня розвитку культурних рис міського образу життя в сільських поселеннях від складного комплексу чинників, в якому помітну роль відігравали і офіційний статус, ступінь віддаленості від міських центрів і стан шляхів сполучення, специфіка соціального, етнічного, конфесійного складу мешканців того чи іншого населеного пункту, так само як і наявність чи відсутність у ньому ентузіастів, які своєю діяльністю могли сподвигнути й інших на швидше просування поселення шляхом модернізації завдяки, зокрема, влаштуванню та розвитку в ньому культурних, освітніх і медичних установ.



РОЗДІЛ 6
СПЕЦИФІКА МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ



1. Міське населення і демографічні процеси на півдні України:
особливості зростання чисельності городян

Розглядаючи демографічні процеси в XIX ст. А. Вебер писав, що “грибне” зростання американських міст не повинно дивувати, оскільки воно зобов’язане головним чином заселенню території, що “не була під культурою”; лише в тих випадках, коли зростання населення міст відбувалося швидше, ніж приріст населення території, яку воно обслуговує, потрібно вивчати причини зростання міст, оскільки лише в цьому випадку ми маємо справу з концентрацією населення, себто зі збільшенням відсотку населення, що мешкає в містах¹.

Тож є необхідність простежити, як змінювалася чисельність населення і окремих міст, і городян регіону в цілому, і як відповідні показники корелюються зі змінами загальної чисельності мешканців трьох південноукраїнських губерній.

Мусимо підтримати поширену в історіографії думку, що ті підрахунки чисельності міського населення, які мали місце і до, і після перепису 1897 р., хибують на чисельні неточності через цілий комплекс причин². Простеження ж точної динаміки змін викликає часом нездоланні складності, зважаючи на різницю в методологічних підходах, покладених в основу збирання та систематизації відповідних даних у різні роки і на різних територіях. Тож ми можемо користуватися наявними цифровими даними скоріше для визначення тенденцій, а не точних показників, і саме так варто сприймати наші підрахунки, викладені нижче.

При виборі джерел, за якими доцільно визначати відправну точку в простеженні динаміки змін чисельності городян окремих населених пунктів, ми зупинилися на даних, складених за наказом Міністра внутрішніх справ видань “Міські поселення в Російській імперії”, що видавалися по Катеринославській губернії у 1861³, Таврійській — 1864⁴,

¹ Вебер А. Рост городов в 19-м столетии... — С. 152-153.

² Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины... — С. 95-96, 128; Геррелл Питер, Мэйси Дэвид, Фриз Грегори. Социальная история как метаистория... — С. VI, 313-314.

³ Городские поселения в Российской империи. — Т. 2... — С. 127-196.

⁴ Городские поселения в Российской империи. — Т. 4... — С. 634-805.

Херсонській — 1865 р.¹ і відносилися переважно до 1858 р., а також на зібраних для складання пропозицій про покращення громадського управління в містах матеріалах двохтомного видання Міністерства внутрішніх справ “Економічний стан міських поселень Європейської Росії в 1861 – 1862 р.”, де чисельність населення на 1861 р. подана за даними губернських статистичних комітетів². Саме ці два джерела є одними з найбільш представницьких, стосуючись усіх трьох південноукраїнських губерній.

Оскільки матеріали перепису 1897 р., при всій своїй недосконалоості, є найбільш точним статистичним зрізом за весь досліджуваний нами період, варто саме з ними співвіднести цифрові дані за 1858 і 1861 рр. Крім того, доцільно звернутись і до матеріалів видання “Міста Росії в 1904 році”, які стосуються саме останнього року періоду, що нас цікавить. Заслужують на увагу висновки Д.М. Чорного, який каже про велику достовірність даних цього видання, при складанні якого фахівці ретельно перевіряли отримані з місць відомості, звіряли їх з іншими даними, у тому числі з матеріалами губернських статистичних комітетів, поліції тощо; додатковим підтвердженням достовірності даних “Міст Росії в 1904 році” є те, що вони використовувалися при складанні фахівцями Міністерства внутрішніх справ зведених таблиць щодо чисельності населення міст 1897–1915 рр., які, у свою чергу, добре корелюються з даними інших джерел, виявлених Дмитром Миколайовичем³. При цьому нагадаймо, що В.П. Семенов-Тян-Шанський, говорячи про серйозні вади цього видання, у своїх підрахунках все ж користувався саме ним.

При зіставленні відповідних показників було виявлено, що серед міст Катеринославської губернії найвищі темпи приросту населення демонструвало саме губернське місто, чисельність мешканців якого, якщо вірити чотирьом розглянутим вище джерелам, у 1897 р. у порівнянні з 1858 р. становила 885 %, у 1897 р. у порівнянні з 1861 р. — 598 %, у 1904 р. порівняно з 1858 р. — 1228 % і в 1904 р. порівняно з 1861 р. — 829 %. Вельми високими були відповідні показники у Маріуполя (588 %, 522 %, 608 % і 540 %), Олександрівська (489 %, 505 %, 750 %, 775 %). Не так динамічно, хоча і досить високими

¹ Городские поселения в Российской империи. — Т. 5. Ч. II... — С. 1-252.

² Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-62 г. — Часть 1. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1863. — С. 1-46; Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-62 г. — Часть 2. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1863. — С. 1-47, 1-48.

³ Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра... — С. 48-49.

темпами, змінювалося населення Верхньодніпровська (212 %, 208 %, 342 %, 335 %), Бахмута (156 %, 186 %, 270 %, 322 %). Повільніше зростало населення Павлограда (180 %, 164 %, 235 %, 214 %), Новомосковська (127 %, 126 %, 213 %, 211 %). Незначних змін зазнала чисельність мешканців Слов'яносербська (105 %, 94 %, 131 %, 118 %).

У Таврійській губернії рекордним було зростання населення Ялти (1738 %, 3614 %, 2989 %, 6217 %). Вельми суттєвими були зміни в Севастополі (521 %, 652 %, 658 %, 824 %). Важливих змін зазнало населення Старого Криму (329 %, 327 %, 484 %, 481 %), Мелітополя (346 %, 293 %, 386 %, 327 %), Феодосії (312 %, 285 %, 396 %, 362 %), Бердянська (262 %, 278 %, 291 %, 309 %), Керчі (підрахунок вівея зі врахуванням населення Єнікале) (272 %, 180 %, 389 %, 257 %), Євпаторії (278 %, 253 %, 315 %, 286 %), Сімферополя (190 %, 268 %, 240 %, 339 %). Дещо повільнішою була цікава нам динаміка в Балаклаві (160 %, 160 %, 294 %, 294 %). Ще меншими були зміни в Ногайську (146 %, 122 %, 177 %, 148 %), Оріхові (128 %, 143 %, 139 %, 157 %), Олешках (153 %, 107 %, 181 %, 127 %). Не мало чіткої динаміки зростання населення Бахчисарая (105 %, 121 %, 98 %, 112 %), Карасубазара (86 %, 92 %, 97 %, 104 %). Зменшилося населення Перекопа (75 %, 95 %, 75 %, 96 %).

На території Херсонської губернії серед міст, які мали відповідний статус станом на 1861 р., найшвидші показники зростання чисельності городян демонструвала Одеса, численність населення у порівнянні з 1858 р. у 1897 р. становило 353 %, а у 1904 р. — 437 %. Втім, темпи приросту населення Березівки, яка стала містом лише наприкінці XIX ст., були більш ніж удвічі швидшими, і відповідні показники склали 795 % і 978 %. Майже втричі збільшилося населення Єлисаветграда (261 %, 259 %, 291 %, 290 %). Маяки, які отримали статус міста в 1862 р., демонстрували приріст населення, близький до одеського (384 %, 383 %, 444 %, 443 %). Суттєво зросла людність Миколаєва (283 %, 245 %, 305 %, 263 %), Новогеоргіївська, хоча період бурхливого приросту населення припав саме на кінець 1850-х – початок 1860-х рр., після чого чисельність городян збільшувалася дуже повільно (305 %, 127 %, 315 %, 131 %). Відповідні показники для губернського Херсона склали 144 %, 174 %, 157 %, 190 %; тоді як для Ольвіополя — 371 %, 178 %, 444 %, 213 %; Новомиргорода — 221 %, 255 %, 249 %, 286 %; Вознесенська — 289 %, 175 %, 336 %, 203 %; Очакова — 189 %, 203 %, 216 %, 233 %; Берислава — 193 %, 178 %, 226 %, 209 %; Олександрії — 190 %, 176 %, 217 %, 201 %; Анан'єва — 164 %, 148 %, 192 %, 173 %; Бобринця — 155 %, 149 %, 182 %, 175 %; Овідіополя — 122 %, 143 %, 143 %, 168 %.

У 1897 р. порівняно з 1858 р. у спочатку пригородах, а згодом — посадах чисельність населення дорівнювала: в Покровську 243 %, Висунську 219 %, Березнеговатому 215 %, Калинівці 189 %, Воскресенську 183 %, Богоявленську 173 %. При цьому відповідний показник у посаді Павлівську становив 243 %, у Новоархангельську — 231 %, у Новій Празі — 194 %.

Із приростом населення містечок трьох південноукраїнських губерній ситуація була такою.

У Нікополі станом на 1897 р. населення було 225 % від чисельності 1861 р., а на 1904 р. — 291 %. У містечку Генічеськ, що наприкінці досліджуваного нами періоду отримав статус міста, у 1897 р. кількість мешканців дорівнювала аж 657 % від рівня 1858 р., тоді як в Алушті, яка на початку ХХ ст. теж стала містом, — лише 267 %. У Каховці відповідний показник склав 695 %. Кількість мешканців Великого Токмака у порівнянні з 1858 р. у 1897 р. становила 644 %, а в 1904 р. — 716 %. У порівнянні з 1858 р. у 1897 р. у населених пунктах Таврійської губернії, які в середині ХІХ ст. значились як містечка, а за переписом 1897 р. — як села, мешканців нараховувалось: у Судаку — 246 %, Благовіщенці — 221 %, Василівці — 209 %, Ак-Мечеті (Шейхлярі) — 106 %. У містечках Херсонської губернії відповідний показник становив: у Кривому Розі порівняно з 1858 р. у 1897 р. — 410 %, а в 1904 р. — 400 %; у Новому Бузі — 249 % і 309 %; у Злинці — 236 % і 243 %; у Валегоцулово — 214 % і 271 %; у Аджамці — 212 % і 247 %; у Ровному — 194 % і 217 %; у Гладосах — 171 % і 183 %. У цей же час цікавий нам показник для Доманівки становив 763 %, Ляхово — 762 %, Куликового Поля — 605 %, Широкого — 553 %, Степанівки — 472 %, Новопавлівки — 444 %, Кантакузівки — 443 %, Янівки — 439 %, Братолобівки — 372 %, Свято-Троїцького — 326 %, Ізмайлове Куркове — 316 %, Варварівки — 291 %, Нововоронцовки — 281 %, Дмитрівки — 278 %, Лисої Гори — 254 %, Нової Одеси — 251 %, Троїцького — 244 %, Іллінського — 242 %, Федорків — 232 %, Добровеличківки — 217 %, Улянівки — 197 %, Костянтинівки — 194 %, Новгородки — 188 %, Красної Кам'янки — 174 %, Нечаянного — 158 %, Софіївки — 158 %, Ковалівки — 141 %, Станіслава — 138 %, Любомирки — 127 %, Онуфрїївки — 111 % (зменшення населення зафіксоване лише стосовно Северинівки (94 %)). Серед населених пунктів Херсонської губернії, які у 1858 р. значилися як містечка, а у 1897 р. — вже як села, відповідна цифра дорівнювала: у Касперівці — 424 %, Олексіївці — 354 %, Улянівці — 343 %, Володимирівці — 254 %, Лозоватці — 242 %, Покровському — 236 %, Софіївці — 223 %, Хмільовому — 221 %, Анатоліївці — 214 %,

Новому Стародубі — 206 %, Чернечому — 196 %, Нікольському — 191 %, Білозерці — 189 %, Петрівці — 187 %, Янополі — 187 %, Вігязівці — 187 %, Тягінці — 179 %, Братському — 176 %, Василівці — 170 %, Ревівці — 169 %, Сичівці — 169 %, Маланці — 168 %, Миколаївці — 164 %, Ігнатівці — 163 %, Акмечетці — 155 %, Аннівці — 145 %, Антоно-Кодинцеві — 141 %, Федорівці — 139 %, Олександрівці — 128 %, Іванівці — 122, Березівці — 120 %, Заградівці — 106 %, Трикратах — 103 %, Радьківці — 102 %. Населення зменшилось лише в Ольгополі (94 %).

Важливо порівняти, як наші підрахунки корелюються з підрахунками, зробленими В.П. Семеновим-Тян-Шанським. Згідно з ними “за останні 40 років XIX ст.” на Катеринославщині населення зросло: Маріуполя — в 7,2 рази, Катеринослава — 6,5, Олександрівська — 5,1, Луганська — 2,5, Павлограда — 2,1, Верхньодніпровська — 2,0, Бахмута — 1,6; в Таврійській губернії: Ялти — 13,5, Севастополя — 10,5, Сімферополя — 9,9, Генічеська — 7,0, Керчі — 3,4, Феодосії — 3,1, Балаклави — 3,1, Мелітополя — 2,9, Бердянська — 2,8, Алушти — 2,8, Євпаторії — 2,7, Оріхова — 1,5, Олешек — 1,4, Перекопа (з Вірменським Базаром) — 1,1; на Херсонщині: Одеси — 3,8, Єлисаветграда — 2,7, Миколаєва — 2,3, Вознесенська — 2,0, Олександрії — 1,9, Ольвіополя — 1,9, Херсона — 1,3.

У той же час серед “істинних міст”, які не мали офіційного статусу міста, зростання населення становило: в Катеринославській губернії у Кам’янському — 7,2, Гуляйполі — 3,9, Олександрівці (з Григор’євським) — 3,2, Мануйлівці (зі станцію Верхньодніпровськ) — 2,8, Нікополі — 2,6, Щербинівці — 2,5, Новій Каракубі — 2,3, Сартані — 2,2, Успенському — 2,1, Старому Керменчику — 2,0, Крестній — 1,4, Карані — 1,2; в Таврійській губернії у Великому Токмаці — 3,0, Якимівці — 2,8, Гурзуфі — 2,7, Алупці — 2,6, Голій Пристані — 2,1; у Херсонської губернії у Нововоронцовці — 2,9, Широкому — 2,1¹.

Між іншим, наведені підрахунки дозволяють поставити під сумнів коректність висновків Н.Д. Полонської-Василенко стосовно темпів зростання південноукраїнських міст, зроблених на підставі порівняння даних Атласу Катеринославського намісництва 1787 р. і перепису 1897 р. Адже, поділивши міста на 3 групи, дослідниця віднесла до першої, чисельність мешканців яких збільшувалась мляво, Маріуполь, зауважуючи, що він мав штучне зростання лише свого часу за рахунок

¹ Семенов-Тян-Шанский В.П. Город и деревня в Европейской России... — С. 150-156, 165-166, 173-176.

чужинців, тоді як до третьої групи, куди увійшли міста, що мали надзвичайний рівень зростання, був віднесений Херсон¹. Як бачимо, в період, що нас цікавить, зазначені два міста демонстрували зовсім протилежні відміченим Полонською-Василенко тенденції розвитку.

Таким чином, аналізуючи дані за середину XIX – початок XX ст., ми маємо підстави констатувати загальну чітку тенденцію зростання населення південноукраїнських міських поселень і в той же час важливі відмінності в темпах такого зростання для різних населених пунктів. Побудовані нами динамічні ряди по міських поселеннях Півдня, в які внесені цифрові дані щодо чисельності мешканців у різні роки [Додаток 2.2.2а-в], дають більш повне уявлення про зміни темпів приросту а в низці випадків — і депопуляції в кожному місті, посадах і містечках трьох губерній. Більш деталізовані дані щодо відповідних темпів містяться у багатьох виданнях, присвячених окремим містам регіону, а щодо 7 міст Півдня — у дисертації С.Б. Надибської (при цьому до плутанини, пов'язаної з віднесенням дослідницею до міст Херсонської та Катеринославської губерній лише Одеси, Катеринослава, Херсона, Миколаєва, Єлисаветграда, Луганська та Бахмута і при цьому наведенні статистики щодо всіх міст, по яких наявні підрахунки в перепису 1897 р., Світлана Богданівна додала ще й твердження, що наприкінці XIX ст. “велике промислове селище... Олександрівськ (Запоріжжя) не вважалося містом, хоча фактично вже було ним”²).

Ці темпи визначалися складним комплексом чинників, про цілу низку з яких ми вели мову в попередніх розділах нашого дослідження. Загалом на південноукраїнських матеріалах знаходить підтвердження теза Патриції Герлігі про те, що тоді як одні українські міста зростали повільно і поступово, інші демонстрували вибухове розширення; в одних містах найважливішою була індустріалізація, тоді як в інших головними стимулами розвитку виступали політичні, аграрні і культурні функції³.

Разом із тим, специфіка ситуації в окремих містах не має затулити загальну картину темпів урбанізації в регіоні. За підрахунками, що містяться в “Статистичних таблицях Російської імперії за 1856 рік”, городяни серед мешканців Катеринославської губернії становили 9,44 % населення. І це з врахуванням Ростова-на-Дону, посаду Азов, Таганрога і

¹ Див.: Швайба Н.І. Міста і села Південної України в спадщині Н.Д. Полонської-Василенко // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Випуск 3. — Дніпропетровськ: НГУ, 2006. — С. 21-22.

² Надибська С.Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861-1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): дис... — С. 112-116.

³ Herlihy Patricia. Ukrainian Cities in the Nineteenth Century... — P. 135.

Нахічевані, Ростовського повіту і Таганрозького та Нахічеванського округів. Якщо ж вести підрахунки лише по територіях, що відносяться до Південної України, то міське населення цієї частини Катеринославської губернії становило лише 5,01 %. У той же час по Таврійській губернії городяни становили 18,38 %. Для Херсонської губернії відповідний показник дорівнював 21,35 %. Якщо ж не враховувати населення Тирасполя, Дубосар, Григоріюполя і Тираспольського повіту, то 21,72 %¹. При цьому в середньому по Європейських губерніях та областях імперії частка городян становила 9,03 %, в Кавказькому намісництві — 9,91 %, в Сибірських губерніях та областях — 5,75 %, по Російській же імперії в цілому — 8,91 %². Серед губерній імперії Херсонська і Таврійська займали 3-є і 4-є місця за відсотком городян, пропустивши вперед лише дві столичні губернії; Катеринославська ж губернія була на 20-му місці (якщо ж рахувати безпосередньо південноукраїнську частину губернії з часткою городян в 5,01 %, то Катеринославщина була аж на 53 місці)³.

За підрахунками ж, зробленими за даними на початок 1864 р., городяни в Таврійській губернії склали вже 20,44 %⁴. Певною мірою такі зміни, що відбулися впродовж лише кількох років, можуть бути пояснені активним відновленням низки міст після Кримської війни, масовим виходом саме в цей період татар і ногайців у Туреччину (в абсолютній більшості — саме із сільської місцевості, а не з міст⁵), і в той же час лише частковою компенсацією цих людських втрат за рахунок переселення до губернії болгар та інших християн.

Якщо керуватись абсолютними показниками, вміщеними в іншому томі “Списку населених місць за відомостями 1859 року”, то міське населення Херсонської губернії без Тираспольського повіту перевищувало 28 % населення губернії. Втім, така ситуація великою мірою пояснюється тим, що дані по повітах подаються переважно саме за 1859 р., тоді як по всіх містах — уже станом на 1863 – 1865 рр.⁶

За підрахунками, зробленими на підставі вельми приблизних даних на 1862 р., наведених А.О. Скальковським (з формулюваннями

¹ Статистические таблицы Российской империи за 1856 год. — СПб.: Тип. II отделения собственной Е.И.В. канцелярии, 1858. — С. 38-41, 130-131, 148-151.

² Статистические таблицы Российской империи за 1856 год... — С. 262.

³ Статистические таблицы Российской империи за 1856 год... — С. 263-264.

⁴ Список населенных мест по сведениям 1864 года. ХLI. Таврическая губерния / Ред. М. Раевский. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1865. — С. XLVI-XLVIII.

⁵ Сергеев А.А. Уход таврических ногайцев в Турцию в 1860 г. // ИТУАК. — Т. 49. — Симферополь: Тип. Таврического губернского земства, 1913. — С. 206-210.

⁶ Список населенных мест по сведениям 1859 года. XLVII. Херсонская губерния / Ред. Л. Майков... — С. LVIII-LIX.

“простирається до...” та округленнями до десятків тисяч осіб)¹, частка міського населення у всьому “Новоросійському краї і Бессарабії” складала 19,44 %.

На 1897 р. маємо таку картину. Відсоток городян Катеринославської губернії тепер становив 11,4 %, що означало зростання в порівнянні з серединою XIX ст. більш ніж удвічі. Натомість у Таврійській губернії городян було 20,0 %, що не набагато перевищувало показник 1856 року. Нарешті, Херсонська губернія мала у своєму населенні 28,9 % городян, а якщо виключити з підрахунків дані по Тираспольському повіту — то 30,2 %, тобто частка міського населення зросла без малого на половину.

Загальний відсоток городян в імперії становив 13,4 %, в Європейській її частині — 12,9 %. За відсотком городян серед 89 губерній і областей Російської імперії (враховуючи й острів Сахалін) Херсонська губернія посідала 8-е місце, Таврійська — 14-е, Катеринославська — 43-є. При цьому серед 9-ти українських губерній Херсонська посідала 1-е, Таврійська — 2-е і тільки Катеринославська — 5-е, пропустивши вперед Харківську і Київську [Додаток 6.1.1]. За абсолютними ж показниками чисельності міського населення в імперії Херсонська посідала 4-е (одразу після Петербурзької, Московської та Варшавської), Таврійська — 12-е, Катеринославська — 17-е. Серед українських губерній це були відповідно 1-е, 4-е і 6-е місця [Додаток 6.1.2].

Таким чином, попри високу динаміку, за відсотком городян Херсонська губернія здала позиції у списку губерній та областей імперії за відповідним показником. Цілком логічно, що Таврійська губернія, яка не демонструвала високих темпів збільшення відсотку городян серед усього населення, також опустилась у цьому списку. 43-є ж місце Катеринославської губернії було свідченням її потужного урбанізаційного зростання, зважаючи на те, що після змін адміністративно-територіальних меж вона тепер не включала ті території, які забезпечили їй 20-е місце в 1856 році.

Втім, таку певну втрату позицій не варто сприймати як ознаку відставання темпів урбанізації південноукраїнських губерній, оскільки головна причина — у вищому, ніж у середньому по імперії, прирості загальної чисельності населення кожної з трьох губерній, що нас цікавлять: тоді як за означений період відповідний показник по імперії становив 193,64 %, по Катеринославщині в межах Південної України він дорівнював 221,39 %, по Таврійській губернії — 219,53 %, по

¹ Скальковский А.А. Взгляд на состояние Новороссийского края и Бессарабии в 1862 г... — С. 64.

Херсонській губернії (без врахування Тираспольського повіту) — 248,07 %.

В абсолютних же показниках чисельність городян цікавої нам частини Катеринославської губернії з 1856 по 1897 р. збільшилася з 47847 до 241005 осіб (503,70 %); Таврійської — з 121218 до 289316 (238,67 %); Херсонської губернії без міст Тираспольського повіту — з 213851 до 737650 (344,94 %).

Звернемо увагу, що за підрахунками І.К. Вологодцева, які базуються на даних 1858 і 1897 рр., за темпами зростання міського населення серед українських губерній Катеринославська посідала 1-е місце, Херсонська — 2-е і Таврійська — 4-е, лише трохи відставши від Київської. Щодо зміни частки городян у населенні губернії робиться висновок, вельми подібний до нашого: Таврійська губернія “залишилась майже при старій вазі”, всі ж інші дали приріст, і, як і 40 років тому, 1-е місце за відсотком городян продовжувала посідати Херсонська губернія; “помітно зросла вага” міського населення Катеринославщини. Хоча подані І.К. Вологодцевим показники збільшення населення відрізняються від наведених нами, і щодо Катеринославської губернії відмічене зростання чисельності городян в 3,7 рази, Таврійської — 2,1 рази, Херсонської — 2,8 рази¹. Причини цього варто шукати як у тому, що Вологодцев бере за основу дані іншого, аніж ми, джерела і відповідно за інший рік, так і в тому, що підрахунки велися в інших, аніж наші, територіальних межах.

Принципово важливо підкреслити, що в наведених вище наших розрахунках брались до уваги виключно населені пункти, які мали офіційний статус міста. Якщо ж враховувати інші офіційні міські поселення, а також промислові селища, то рівень урбанізації Південної України був набагато вищим. Зокрема, згідно з підрахунками І.К. Вологодцева, на 1863 р. мешканці містечок становили 4,5 % населення Катеринославщини, 3,1 % мешканців трьох материкових повітів Таврійської губернії і 9,1 % населення Херсонщини (хоча при цьому губернії Півдня за даним показником суттєво поступають всім іншим, за винятком Харківської, українським губерніям, адже у Київській губернії він становив 15,1 %, Волинській — 14,2 %, Подільській — 13,6 %, Полтавській — 13,4 %, Чернігівській — 10,8 %; так що до Південної України не відносився висновок Вологодцева про те, що по Україні “по вазі” свого населення містечка майже не поступалися містам, а по окремих губерніях навіть суттєво їх перевищували). До

¹ Вологодцев І.К. Особенности развития городов Украины... — С. 115, 118.

1897 р. відсоток містечкового населення серед усіх мешканців Катеринославщини зменшився до 3,1 %, тоді як у трьох цікавих Вологодцеву повітах Таврійської губернії зріс до 4,0 %, а в Херсонській губернії знизився до 7,2 %. Причому в цілому по українських губерніях за 1860-ті – 1890-і рр. відповідний показник мав лише незначне зниження — з 10,5 % до 9,6 %, що дало І.К. Вологодцеву підставу казати про велику “відносну роль” містечок і про те, що в цілому по Україні вони продовжували мало поступатися містам¹. І в цьому випадку такий висновок не можна прикласти до ситуації із співвідношенням частки міського і містечкового населення в губерніях Південної України. І це при тому, що всі 3 південноукраїнські губернії за показником зростання абсолютних цифр населення містечок з 1860-х до 1897 р. перевищували загальноукраїнський показник, який, за підрахунками Вологодцева, становив 1,7 рази, тоді як по Катеринославській губернії зростання було в 2,1 рази, по Таврійській — 5,1 рази, по Херсонській — 2,1 рази².

Що стосується населення посадів Півдня, то, за нашими підрахунками, з 1858 по 1897 р. воно зросло з 17711 до 64839 осіб (366,09 %), втім, на цей показник значно більшою мірою вплинуло не зростання кількості мешканців окремих посадів, а ті зміни в самій мережі населених пунктів із таким статусом, про які ми вели мову в другому розділі. На жаль, ми не маємо можливості зробити підрахунки у порівнянні з 1904 р., оскільки в наявних у нас джерелах дані за цей рік по більшості посадів повністю збігаються з цифрами, що містяться в перепису 1897 р., що свідчить не про збереженість чисельності населення, а про неоновлення відповідних показників.

Потужними темпами зростало населення промислових селищ. Зокрема, тоді як у 1859 р. в населених пунктах, які поступово поглинула Юзівка, мешкало 2279 осіб, у 1884 р. тут уже нараховувалося 5494 мешканці³ (241,07 %). На час проведення перепису 1897 р. кількість мешканців Юзівки у порівнянні з 1859 р. становила уже 1231,94 %, а на 1904 р. — 1756,87 %⁴.

Аналізуючи чинники зростання чисельності міського населення Південної України, маємо констатувати, що тут провідну роль зіграло аж ніяк не збільшення чисельності міських поселень і безпосередньо міст за рахунок зміни офіційного статусу населених пунктів. Адже, як нами було показано в другому розділі, такі зміни в мережі міст регіону впродовж

¹ Вологодцев І.К. Особенности развития городов Украины... — С. 100, 124-125.

² Вологодцев І.К. Особенности развития городов Украины... — С. 125.

³ Гайдук В.А., Ляшенко В.Г., Мозговий В.І., Навка І.П. Юз і Юзівка... — С. 14, 45.

⁴ Города России в 1904 году... — С. 164.

другої половини XIX – початку XX ст. були вельми незначними. Двома головними чинниками були міграція і природний приріст міського населення.

Як уже зазначалося, держава прагнула регулювати міграцію і тримати під контролем прибуття, перебування та вибуття приїжджих до міст. У цьому контексті варто розглядати законодавчі документи, що з'явилися в межах досліджуваного нами періоду і регулювали видачу видів на проживання¹, тимчасове перебування в містах², прийняття до міст іноземців³, заборону проживання в містах⁴, обмеження проживання в містах піднаглядних поліції⁵, видачу паспортів і подорожніх⁶, термін дії закордонних паспортів⁷, збір з приїжджих до міст (головним чином — курортних)⁸, обумовлювало штрафи за неоголошення про приїжджих та виїжджаючих⁹. На це ж були спрямовані документи, продуковані

¹ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIV. — С. 347-356. (№ 10709); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XVII. — С. 365. (№ 14234).

² ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVIII. — Отд. I. — С. 437-438. (№ 39604); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXIX. — С. 447. (№ 41521).

³ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. II. — С. 295. (№ 37415).

⁴ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVIII. — Отд. I. — С. 643-644. (№ 52254).

⁵ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. VI. — С. 83. (№ 3535); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. VI. — С. 477-478. (№ 3994).

⁶ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLII. — Отд. I. — С. 130-131. (№ 44239); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLIII. — Отд. I. — С. 890. (№ 46037); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLV. — Отд. I. — С. 153. (№ 48020); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVII. — Отд. I. — С. 291. (№ 50637); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVII. — Отд. II. — С. 758. (№ 51388); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLIX. — Отд. I. — С. 672. (№ 53409); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. L. — Отд. II. — С. 289. (№ 55113).

⁷ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIV. — Отд. I. — С. 1058. (№ 25268); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIV. — Отд. I. — С. 1067-1068. (№ 25299).

⁸ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. II. — С. 453. (№ 1213); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. VIII. — С. 232. (№ 5215); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. X. — Отд. I. — С. 760. (№ 7254); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. X. — Отд. I. — С. 774. (№ 7273); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIII. — С. 7-8. (№ 9233); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIV. — С. 312-313. (№ 10649); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XV. — С. 279-280. (№ 11634); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XVIII. — Отд. I. — С. 1006-1007. (№ 16139); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XX. — Отд. I. — С. 47. (№ 18049); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIV. — Отд. I. — С. 571. (№ 24663); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIV. — Отд. I. — С. 571-572. (№ 24664).

⁹ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVIII. — Отд. I. — С. 790-791. (№ 39840); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLI. — Отд. II. — С. 206. (№ 43807); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLII. — Отд. I. — С. 813. (№ 44619); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVI. — Отд. II. — С. 225. (№ 49939); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVIII. — Отд. II. — С. 555-556. (№ 52877); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLIX. — Отд. I. — С. 881. (№ 53638); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. LIII. — Отд. II. — С. 215. (№ 58973); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. LIII. — Отд. II. — С. 340-343. (№ 59174); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. LIV. — Отд. I. — С. 167-168. (№ 59422); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. III. — С. 489. (№ 1911).

органами влади та управління на місцях, а також їхні дії¹. Втім, це не завадило поширенню поряд із офіційною міграцією відхідництва. Як зауважує Альфред Рібер, всупереч законодавству, яке обмежувало пересування селянства як до, так і після емансипації, завжди існувала велика кількість селян, що займалися відхідництвом, пілігримів, путників, колоністів (як легальних, так і нелегальних). Навіть до скасування кріпацтва була невелика, але помітна кількість переходів у міста і проникнення в інші соціальні страти (міщанство, купецтво, пролетаріат). Уряд не заохочував цей рух, але не міг і зупинити його².

Для з'ясування ролі міграції в прирості міського населення регіону доцільно звернутися до матеріалів перепису 1897 р., які зафіксували місце народження мешканців міст і повітів [Додаток 6.1.3а-г]. Як впливає з наших перерахунків абсолютних показників у відсотки, народжені в тому ж повіті серед південноукраїнських міст становили більше 20 % в Ялті (27,43 %) і Севастополі (27,48 %); більше 30 % — у Катеринославі (31,39 %); від 40 % — у Мелітополі (40,00 %), Сімферополі (41,31 %), Феодосії (42,49 %), Одесі (43,55 %), Маріуполі

¹ Див., зокрема: Извлечения из постановлений о правилах действующих в г. Одессе // Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1885 год. — Одесса: Тип. Штаба Одесского военного округа, 1885. — С. 301-303; Краткое извлечение из положения об Адресном столе в г. Одессе, утвержденного Министром внутренних дел 14 июня 1871 года // Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1885 год. — Одесса: Тип. Штаба Одесского военного округа, 1885. — С. 309-310; Обязательное постановление Одесского градоначальника об учреждении дворников при недвижимых имуществах г. Одессы // Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1897 год. — Одесса: Тип. Штаба Одесского военного округа, 1897. — С. 19-21; Обязательные постановления, действующие в Одесском градоначальстве на основании Высочайше утвержденных правил о положении усиленной охраны // Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1900 год. — Одесса: Тип. Штаба Одесского военного округа, 1899. — С. 2-3, 19-20; Распоряжения Одесского градоначальника по разным предметам // Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1905 год. Издание "Ведомостей Одесского градоначальства". — Одесса: Тип. акционерного Южно-Русского общества печатного дела, 1905. — С. 83; ДАЗО. — Ф. 32. — Оп. 1 — Спр. 90. — Арк. 1-3; ДАЗО. — Ф. 32. — Оп. 1 — Спр. 125. — Арк. 3; ДАЗО. — Ф. 32. — Оп. 1 — Спр. 126. — Арк. 12; ДАЗО. — Ф. 24. — Оп. 1 — Спр. 1996. — Арк. 69-70; ДААРК. — Ф. 26. — Оп. 2. — Спр. 1718. — Арк. 5, 8, 14; ДАХО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 1-1 зв.; ДАМО. — Ф. 231. — Оп. 1. — Спр. 1227. — Арк. 5, 23; ДАМО. — Ф. 231. — Оп. 1. — Спр. 645. — Арк. 4; ЦДІАК України у м. Київ. — Ф. 356. — Оп. 1. — Спр. 137. — Арк. 1-1 зв., 7; ДАДО. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 322. — Арк. 1, 3, 7, 15; ДАДО. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 323. — Арк. 32, 38; ДАОО. — Ф. 314. — Оп. 1. — Спр. 40. — 166 арк.; ДАОО. — Ф. 314. — Оп. 1. — Спр. 63. — 39 арк.; ДАОО. — Ф. 314. — Оп. 1. — Спр. 66. — 212 арк.; ДАОО. — Ф. 314. — Оп. 1. — Спр. 99. — 62 арк.; ДАОО. — Ф. 314. — Оп. 1. — Спр. 104. — 38 арк.; ІР НБУ. — Ф. XXIV. — Спр. 2283-2286. — Арк. 1-8; ІР НБУ. — Ф. 180. — Спр. 11-12. — Арк. 1-4.

² Between Tsar and People... — P. 345.

(44,83 %); більше 50 % — у Керчі (51,01 %), Олександрівську (51,33 %), Миколаєві (52,38 %), Єлисаветграді (56,35 %); більше 60 % — у Балаклаві (61,23 %), Перекопі (62,64 %), Павлограді (62,66 %), Херсоні (63,05 %), Луганську (63,30 %), Очакові (66,37 %), Бердянську (67,27 %), Євпаторії (67,61 %), Вознесенську (68,54 %); більше 70 % — у Бахмуті (73,52 %), Оріхові (74,42 %), Верхньодніпровську (74,56 %), Старому Криму (75,86 %), Ольвіополі (76,05 %), Олександрії (79,12 %), Ногайську (79,38 %), Бериславі (79,48 %); більше 80 % — у Новогеоргіївську (81,68 %), Новомиргороді (82,05 %), Карасубазарі (82,24 %), Єнікале (82,82 %), Маяках (83,10 %), Анан'єві (84,54 %), Слов'яносербську (87,70 %), Бахчисараї (87,85 %), Олешках (88,48 %), Бобринці (89,01 %), Новомосковську (89,23 %); більше 90 % — лише в Овідіюполі (91,46 %). Ці дані помітно корелюються з наведеними нами вище показниками темпів приросту населення відповідних міст. Разом із тим, кореляція не є чіткою. Певною мірою це зумовлюється тим, що в матеріалах перепису дані у відповідній графі подаються з формулюванням “уродженці того ж повіту, де мешкають”. А це означає, що серед осіб, які тут підраховані, є невизначеним відсоток тих, які народилися за межами міста, але на території повіту. Між іншим, на цю важливу деталь не звертають увагу деякі дослідники, що ставить під сумнів їхні висновки. Зокрема Даніель Бровер наводить розрахунки “пропорції мігрантів, народжених за межами міст їхнього проживання”, базуючись на перепису 1897 р. і виходячи з посилки, що там зазначена чисельність мешканців, народжених за межами саме міста, а не повіту, в якому вони мешкали на час проведення перепису¹. Такої ж помилки, посилаючись одразу на 89 томів перепису, припускається Ричард Роуланд, хоча, за його ж логікою, більшість мігрантів прибували до міст саме з коротких відстаней². Напевно, в обох випадках причиною плутанини стало те, що використовувались лише зведені дані по губерніях, де насправді відповідна графа позначена як “місцеві”, тоді як у таблицях VI (“Розподіл населення за становими групами і місцем народження”) містяться аналогічні цифри, але вже в графі “уродженці того ж повіту, де мешкають”.

Тож маємо всі підстави вважати, що серед городян Південної України реальний відсоток народжених за межами міст їхнього проживання був вищим, аніж відбито у наших підрахунках, зроблених на матеріалах перепису. Згідно з цими ж даними, в межах того ж повіту народилося

¹ Brower Daniel R. The Russian City between Tradition and Modernity... — P. 229.

² Rowland Richard H. Urban In-Migration in Late Nineteenth-Century Russia... — Pp. 115-124.

загалом 47,83 % мешканців міст Катеринославщини, тоді як у цілому по населенню губернії цей показник складав 80,16 %; 50,94 % городян Таврійської губернії (загалом по губернії — 75,56 %); 54,34 % городян Херсонщини (по губернії — 78,27 %), втім, якщо не враховувати Тираспольський повіт, то відповідні показники склали 53,20 % і 85,30 %.

Наведений нами відсоток народжених за межами повіту по кожному місту помітно корелюється і зі статусом, людністю, з “економічними функціями” і місцем розташування населеного пункту: як тенденція простежується більша частка немісцевих серед мешканців губернських центрів і міст з особливим статусом; серед городян більш людних міст; серед міст, в економіці яких важливу роль відігравала торгівля; серед приморських населених пунктів.

Вельми важливо, що лише в лічених містах і повітах Півдня відсоток мешканців, народжених в інших повітах тієї ж губернії, перевищував відсоток вихідців з інших губерній імперії: такими містами були Бахчисарай, Карасубазар, Перекоп і Старий Крим; повітами — Свпаторійський і Перекопський¹.

Що стосується чисельності мігрантів з-поза меж регіону, які поповнювали лави мешканців південноукраїнських міст, то детальні підрахунки щодо них проведені Я.В. Бойком, згідно з яким упродовж 1860-х – 1890-х рр. у “Північному Причорномор’ї (Новоросії)” осіло 1237,6 тис. вихідців з 92 губерній Російської імперії, причому з них у містах та передмістях оселилося 43 %, а в сільській місцевості — 57 %. 93 % переселенців дали 45 губерній “Європейської Росії”, з яких 41,7 % осіли в містах і 58,3 % — у сільській місцевості. Основну масу мігрантів містам “Новоросії” дали губернії Центрального Чорноземного району (Воронезька, Курська, Пензенська, Рязанська, Тамбовська, Орловська, Тульська губернії) — 25,4%; Правобережжя (Київська, Подільська, Волинська губернії) — 24,5%; Лівобережжя України (Полтавська, Харківська, Чернігівська губернії) — 14,0%; а також Білорусі — 10,0%. Причому серед переселенців до міст, що вийшли з 92 губерній імперії, в Херсонській губернії осіли 42,3 %, Катеринославській — 15,7 %, Таврійській — 12,8 %, в області Війська Донського — 21 %, в Бессарабії — 8 %. З меж самої “Новоросії”, за підрахунками Бойка, були тільки 12,4 % переселенців до міст Катеринославської, 28,9 — Таврійської, 14,3 — Херсонської губернії, тоді як серед переселенців до

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XII. Екатеринославская губерния... — С. 2; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLI. Таврическая губерния... — С. 2; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния... — С. 2.

повітів ці показники склали відповідно 20,8 %, 25,9 % і 18,2 %¹. Тож ці підрахунки ставлять під сумнів доречність наведеного Н. Яковенко в якості прикладу формулювання, яке може бути використане при написанні наукової роботи: “соціальна мобільність сільського населення України наприкінці XIX – на початку XX ст. була, як і раніше, невисокою, а населення у містах зросло завдяки притоку робочої сили переважно з південних регіонів Росії”².

Нарешті, найбільший відсоток народжених за кордоном серед усіх південноукраїнських міст мала Ялта (10,45 %); меншим цей показник був у Балаклави (6,17 %), Керчі (5,18 %), Старого Криму (4,29 %), Євпаторії (3,89 %), Феодосії (3,59 %), Севастополя (3,27 %), Одеси (2,54 %), Сімферополя (2,21 %), Бердянська (2,08 %), Карасубазара (1,57 %), Єнікале (1,18 %), Маріуполя (1,05 %); усі інші міста регіону мали в своєму населенні менше 1 % народжених в інших державах³.

Загалом же маємо підстави вважати, що міграція була визначальним чинником для зростання населення частини міст Південної України. При цьому не можемо погодитись із узагальненням, зробленим Ричардом Роуландом, коли він подібний висновок про роль міграції застосовує щодо Російської імперії кінця XIX ст. в цілому. Адже при цьому дослідник базується на тезі Кінгслі Девіса, згідно з якою “в минулому” природний приріст міського населення був дуже повільний або навіть не спостерігався через високий рівень смертності, а також спираючись на власні підрахунки за матеріалами перепису 1897 р. щодо 74 міст, в яких зосереджувалося 59 % міського населення⁴. Як впливає з наведених нами підрахунків, така тенденція простежується і на матеріалах найбільш людних міст Півдня; втім, це аж ніяк не означає, що вона стосується всіх міст країни чи регіону, а особливо — міст невеликих безповітових. У цьому ж зв'язку заслуговує на увагу спостереження А. Вебера, який на матеріалах Західної Європи і США XIX ст. простежує процес зростання

¹ Бойко Я.В. Розселення переселенців та розміщення представників східнослов'янських етносів у Північному Причорномор'ї (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2009. — Вип. XXVII. — С. 44-49.

² Яковенко Н. Вступ до історії... — С. 318.

³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния... — С. 36; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLII. Таврическая губерния... — С. 40; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния... — С. 36.

⁴ Rowland Richard H. Urban In-Migration in Late Nineteenth-Century Russia... — P. 117.

ролі природного приросту населення як чинника зростання людності міст¹.

Для з'ясування специфіки темпів природного приросту населення окремих міст Південної України варто звернутися, між іншим, і до наведених нами вище темпів приросту населення і відсотку народжених у тому ж повіті. Якби не невизначеність, яким був відсоток народжених безпосередньо в місті, можна було б з більшою певністю визначити показники природного приросту, базуючись на цих даних. І то з важливою поправкою на ту неточність статистики, про яку ми казали вище. Тож можна казати лише про тенденції, помічені, зокрема, при порівнянні темпів приросту населення тих міст, які мали приблизно однаковий відсоток народжених у тому ж повіті. Хоча і тут треба зважати на цілий комплекс інших чинників, зокрема на відтік городян із населених пунктів. На жаль, про кількість осіб, які виїхали до інших місць з міст Південної України, зведених даних ми не маємо.

Вибіркове вивчення матеріалів по окремих містах Південної України дає підстави констатувати, що на них простежуються ті ж тенденції, які були відзначені Б.М. Мироновим стосовно Російської імперії в цілому: загальне зменшення рівня народжуваності і смертності, зростання середньої тривалості життя і природного приросту населення (останній по імперії з 1851 – 1860 по 1911 – 1913 рр. зріс з 1,2 % до 1,68 %) ². Тут давалися взнаки, між іншим, і покращення рівня медичного обслуговування, і боротьба з епідеміями ³, і заходи з благоустрою міст, про що ми казали в попередніх розділах. Разом із тим, підрахунки, що робилися Б.М. Мироновим, не в усьому можна прикласти до південноукраїнської ситуації, зважаючи, зокрема, на те, що російський дослідник робив їх переважно на матеріалах православного населення, тоді як у містах Півдня великим був відсоток представників інших конфесій, передусім іудеїв, демографічні процеси серед яких помітно відрізнялися. Деякою мірою на специфіку показників природного приросту населення впливало і те, що у всіх трьох південноукраїнських губерніях чисельність жінок відставала від чисельності чоловіків, тоді як у цілому по імперії спостерігалася про тилежна картина (докладніше про цей аспект мова піде в підрозділі, присвяченому гендерному складу міського населення). Варто згадати, що відмінності демографічних

¹ Вебер. А. Рост городов в 19-м столетии... — С. 276.

² Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 209-210.

³ Див., зокрема: Шиколов В.А. Эпидемия холеры в Крыму в XIX-XX веках (история и статистика): Становление санитарно-карантинной службы в морских портах Крыма. — Симферополь: б. и., 2002. — 104 с.

показників південноукраїнських губерній від загальноімперських другої половини XIX ст. досить чітко простежуються і за цифровими даними, наведеними у виданні “Росія. Повний географічний опис нашої батьківщини”: кількість шлюбів і народжених, що припадала на 100 мешканців, тут була вища ніж середня для губерній “Європейської Росії”, тоді як кількість померлих — меншою¹.

Що ж стосується загальної тенденції зниження рівня смертності в містах, то вона до певної міри пов'язана і з тими ж міграційними процесами, оскільки серед мігрантів зазвичай меншою є частка дітей і стариків: тоді як відсоток дітей віком до 1 року в цілому в Катеринославській губернії станом на 1897 р. дорівнював 3,9 %, Таврійській — 3,1 %, Херсонській — 3,3 % (в середньому по імперії — 3,4 %), у містах цих же трьох губерній він становив відповідно 3,0 %, 2,7 % і 2,6 % (середньоімперський показник для міст — 2,7 %); при тому, що дітей віком від 1 до 9 років на Катеринославщині було 26,9 %, у Таврійській губернії — 27,0 %, на Херсонщині — 26,5 % (середньоімперський показник — 23,9 %), у містах відповідних губерній їхній відсоток становив лише 19,6 %, 19,3 %, 19,5 % (по імперії — 24 %). У той же час тоді як у цілому серед населення трьох цікавих нам губерній віком від 20 до 59 років чоловіки становили відповідно 43,9 %, 44,5 %, 44,1 % (по імперії — 44,7 %), а жінки 41,8 %, 41,0 % і 41,5 % (по імперії — 44,6 %), безпосередньо по містах чоловіків було 54,0 %, 57,9 %, 55,5 % (по імперії — 56,3 %), жінок — 46,0 %, 47,1 %, 47,7 % (по імперії — 49,8 %)². При тому, що в містах, у порівнянні із сільською місцевістю, був більшим відсоток осіб репродуктивного віку³, що позитивно впливало на динаміку природного приросту населення, варто брати до уваги, що серед мігрантів до міст було чимало тих, хто залишив на попередньому місці помешкання родину (включаючи дружину або чоловіка), а отже, якщо і міг підняти показники дітонародження на новому місці, то лише вступаючи в позашлюбні стосунки або ж, у випадку з жінками — і внаслідок відвідання законного чоловіка.

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. на півдні України досить чітко простежувалися такі ключові ознаки урбанізації, як

¹ Россия. Полное географическое описание нашего отечества... — Т. 14. — С. 176.

² Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. — Т. I. — СПб.: Типо-литография Н.Л. Ньркина, 1905. — С. 14, 16, 18, 24, 26, 28, 34, 36.

³ Докладніше про віковий склад міського населення регіону див., зокрема: Константинова В.Н. Городское население Российской империи конца XIX века: гендерный аспект (на примере Екатеринославской губернии) // Женщина в российском обществе. — № 4 (53). — 2009. — С. 84.

збільшення частки і концентрації міського населення: при лише незначних змінах мережі офіційних міст чисельність городян усіх трьох південноукраїнських губерній збільшувалась швидшими темпами, аніж загальна чисельність губернського населення; частка мешканців міст частини Катеринославщини, що нас цікавить, зросла більш ніж удвічі, Таврійської губернії — лише незначною мірою і Херсонської — майже на половину. При цьому Південь суттєво випереджав інші українські регіони за рівнем урбанізації. Урбанізація певною мірою носила “розсіяний” (за термінологією, що використовує Б.М. Миронов) характер, зважаючи на вищі, ніж середньогубернські, темпи зростання населення не тільки безпосередньо офіційних міст, але і промислових селищ, що було прямо взаємопов’язано з “розсіяністю” самої індустріалізації. У той же час темпи приросту населення більшості містечок регіону в досліджуваній нами період були значно нижчими, ніж середньогубернські. На демографічні показники вирішальний вплив мали міграційні процеси і природний приріст населення, причому по окремих населених пунктах співвідношення цих двох чинників вельми різнилося.



2. Специфіка етнічного складу городян

Розглядаючи гетерогенність населення як необхідну і розпізнавальну ознаку урбанізму, Луїс Вірт зазначив, що місто демонструє такий тип і таку ступінь гетерогенності, яку не можна повною мірою пояснити законом великих чисел та адекватно представити за допомогою кривої нормального розподілу, тобто ми маємо справу не просто з прямою залежністю рівня відмінностей від чисельності мешканців того чи іншого населеного пункту. Оскільки населення міста не забезпечує власного відтворення, воно рекрутує мігрантів з інших міст, з сільської місцевості своєї держави і з інших країн. Тим самим історично місто було плавильним котлом народів і культур, створюючи сприятливий ґрунт для виникнення нових “біологічних і культурних гібридів”; воно не лише терпіло індивідуальні відмінності, але й заохочувало їх; воно збирало звідусіль людей постільки, оскільки вони різнились і тим самим були корисні один одному, а не на основі їхньої гомогенності і схожості їх мислення¹. Варто простежити, наскільки подібні спостереження є справедливі щодо етнічного складу міського населення Південної України.

¹ Вірт Л. Урбанизм как образ жизни... — С. 102.

Не викликає сумніву, що етнічний чинник був одним із важливих, що впливали на характер урбанізаційних процесів на півдні України у другій половині XIX – на початку XX ст. Не випадково теза про поліетнічність, а то й про мультиетнічність регіону вже давно стала хрестоматійною і застосовується чи не всіма дослідниками, які звертаються до тих чи інших аспектів історії Півдня. Як не парадоксально, але саме така очевидність і загальновизнаність поліетнічності регіону певною мірою заважає усвідомленню етнічної специфіки адміністративно-територіальних одиниць зазначеного періоду, в тому числі — і міських поселень.

При оцінці рівня представництва того чи іншого етносу в складі городян певного населеного пункту, повіту чи губернії варто зважати, що наявні в нашому розпорядженні статистичні дані хибують на точність ще більшою мірою, аніж статистика загальної чисельності мешканців. Адже тут до всіх чинників, які зумовлюють неточності даних про кількісний склад населення, додається та важлива обставина, що визначення (самовизначення) етнічної належності конкретної особи було вельми умовним, при складанні статистичних відомостей фактично не враховувалася специфіка дітей від змішаних шлюбів, а критерій визначення етносу різнилися. Тому з певною обережністю треба сприймати дані навіть найбільш точного з наявних статистичних джерел, яким є матеріали перепису 1897 р., оскільки за критерій визначення етнічної належності тут безпосередньо береться лише мовна ознака. Між іншим, з огляду на це вважаємо не достатньо коректним таке формулювання авторів “Історії міста Дніпропетровська”: “якщо вірити матеріалам перепису, українцями за походженням вважали себе лише 15 % населення міста, в той час як росіянами — 42 %”. Адже при перепису використовувався не критерій самоідентифікації. Хоча стосовно останньої ці ж автори висловлюють слушну думку, що “чимало мешканців не визнавали себе українцями, відмовляючись, так би мовити, від своїх предків. Деякі соромилися свого, як тоді казали, “хохляцького” походження, а інші, особливо з числа освічених і культурних діячів, не визнавали себе як українців з відомих причин — придушення українського національного руху”¹.

Годі й казати про те, що в більшості джерел не розрізняються український, російський і білоруський етноси, які всі значаться як “росіяни” або ж якщо і згадуються окремо, підрахунки все рівно наведені для всієї групи.

¹ Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А.Г. Болєбуха... — С. 223.

Зокрема, саме такі підрахунки містяться у “Списках населених місць” південноукраїнських губерній, виданих у 1860-х рр.

У томі “Списку населених місць” по Таврійській губернії зазначено, що на підставі наявних даних немає можливості розподілити російське населення “за великоросійським і малоросійським племенами”. Тому всі східнослов’янські етноси тут значаться саме як “росіяни”. Зі всіх “росіян”, наявних у губернії, в містах Кримського півострова мешкало 8,26 %, в містах материкової частини губернії — 7,64 %. Натомість у цих же містах сконцентрувалося відповідно 90,48 % і 7,94 % вірмен губернії; 73,43 % і 13,29 % євреїв; 78,95 % і 2,26 % греків. У містах півострова мешкало 27 % татар губернії, тоді як серед городян материкової частини їх присутність не зафіксована. У містах півострова і материка жили лише 0,87 % і 1,75 % німців губернії.

“Росіяни” становили в містах Кримського півострова тільки 36,13 % мешканців, а в містах материкової частини губернії — 88,99 %. При цьому в Ялтинському повіті вони становили 3,36 % мешканців, в Сімферопольському — 21,4 %, Феодосійському — 35,62 %, Євпаторійському — 25 %, Перекопському — 20,45 %, Бердянському — 68,93 %, Мелітопольському — 87,42 %, Дніпровському — 98,95 %. Загалом по губернії частка складала 64,68 %. Важливу частку мешканців губернії становили татари (17,46 %), причому серед городян півострова їх було 31,88 %, тоді як у містах материка вони не значаться зовсім; у Ялтинському повіті їхня частка становила 92,43 %, Сімферопольському — 70,04 %, Феодосійському — 47,49 %, Євпаторійському — 71,43 %, Перекопському — 56,82 %, тоді як у материкових повітах вони не значаться. Наступною групою за представництвом серед городян були євреї (до них зараховано і караїмів), яких у містах півострова було 12,39 %, а материка — 5,97 % (серед населення всієї губернії — 2,5 %). У містах півострова, містах материка і в губернії в цілому було зафіксовано греків відповідно 12,39 %, 0,94 %, 2,32 %; вірмен 6,73 %, 1,57 %, 1,1 %; німців 0,47 %, 2,52 %, 7,97 %. Тільки в сільській місцевості зафіксована наявність болгар (3,72 % населення губернії), естонців (0,14 %), чехів (0,1 %) [Додаток 6.2.1а-б]. При цьому сам упорядник видання зізнається, що наведена ним таблиця “ніяк не може бути названа точною”¹.

Перерахунок наведених абсолютних показників у відсотки показує, що в містах мешкало 28,09 % всіх наявних в Херсонській губернії

¹ Список населенных мест по сведениям 1864 года. ХЛІ. Таврическая губерния / Ред. М. Раевский. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1865. — С. ЛІІ-ЛІІІ.

українців, росіян та білорусів. Натомість у містах було зосереджено майже $\frac{3}{4}$ єврейського населення (73,36 %), тоді як, якщо врахувати лише ту територію Херсонської губернії, яка є складовою Південної України (тобто без Тираспольського повіту), в Херсонському повіті мешкало 18,34 % представників цього етносу, в Олександрійському — 1,33 %, Анан'ївському — 0,11 %, Єлисаветградському — 6,58 %, Одеському — 0,28 %. Якщо вірити абсолютним цифрам, наведеним у виданні, в містах Херсонщини зосереджувалось 77,52 % греків губернії, решта 22,48 % мешкала в Одеському повіті; в містах мешкали всі 100 % французів, італійців, вірмен, Там же зосередилося 47,96 % поляків, тоді як у Херсонському повіті їх було 11,99 %, Анан'ївському — 33,57 %, Єлисаветградському — 3,6 %, Одеському — 2,88 %. Серед нечисленної групи циган 18,18 % мешкали в містах, 36,36 % значаться в Єлисаветградському і 45,45 % — в Одеському повітах. У сільській місцевості мешкала абсолютна більшість болгар: у Херсонському повіті — 22,07 %, Єлисаветградському — 31,63 %, Одеському — 30,99 %, тоді як у містах — лише 15,31 %. Окремо було виділено групу “греко-болгар”, з якої 96,5 % мешкало в Одеському і 3,5 % — в Анан'ївському повітах. Ще меншою в містах була частка молдовського етносу губернії (7,93 %); в Херсонському ж повіті мешкало 5,93 %, Олександрійському — 6,77 %, Анан'ївському — 22,91 %, Єлисаветградському — 48,77 %, Одеському — 7,69 %. З німців у містах зосередилося тільки 5,92 %, тоді як у повітах — 4,76 %, 0,26 %, 5,1 %, 1,26 %, 82,71 % відповідно. Всі 100 % шведів значаться в Херсонському повіті.

Якщо ж казати про частку окремих етносів у загальному населенні міст губернії, то українці, росіяни та білоруси тут становили 75,57 %, євреї — 18,53 %, молдавани — 2,01 %, греки — 1,24 %, вірмени — 0,93 %, німці — 0,71 %, поляки — 0,62 %, болгары — 0,37 %, французи — 0,19 %, цигани — 0,03 %, італійці — 0,09 %. При цьому українці, росіяни та білоруси в загальному населенні губернії становили 77,15 %, молдавани — 9,25 %, євреї — 7,02 %, німці — 4 %, болгары — 1,02 %. Серед сільського населення губернії українців було 89,2 %, росіян — 9,5 % і білорусів — 1,1 %¹.

У томі ж “Списку населених місць” по Катеринославській губернії стосовно етнічного складу населення взагалі зазначено, що “визначити чисельність кожного племені важко”, оскільки єдине джерело для

¹ Список населенных мест по сведениям 1859 года. XLVII. Херсонская губерния / Ред Л. Майков... — С. LXIII.

цього — парафіяльні списки, а в них часто склад населення зазначався без цифрових даних: “особливо це має місце відносно міст, де населення змішане і таке, що змінюється”¹. Тож стосовно етнічного складу населення міст лише сказано, що в містах більшу частину купецтва становлять росіяни (вони ж переважно мешкають невеликими селами, “до значних же належить... Луганський ливарний завод”); євреї мешкають у всіх містах і містечках губернії, але, крім того, населяють і землеробські колонії; греки становлять більшу частину мешканців Маріуполя².

Згідно з матеріалами перепису 1897 р. серед етнічних груп, представлених у містах усіх трьох південноукраїнських губерній, переважали росіяни, в Катеринославській губернії становлячи 40,68 %, Таврійській — 49,10 %, Херсонській — 44,96 % городян. У той же час загалом серед мешканців цих губерній їхнє представництво було набагато меншим: 17,27 %, 27,90 % і 21,05 % відповідно. Протилежна картина спостерігалася щодо українців: тоді як у містах Катеринославщини їх було тільки 27,04 %, Таврійської губернії — 10,40 %, Херсонщини — 17,22 %, в цілому в губернському населенні їхня частка становила відповідно 68,90 %, 42,20 %, 53,48 %. Вельми чисельною етнічною групою серед городян Катеринославщини і Херсонщини були євреї, які тут склали 25,96 % і 28,36 %. Меншою частка цього етносу була в містах Таврійської губернії — тільки 11,80 % (хоча поряд із цим були представлені “караїми та частина іудеїв”, яких нараховувалось 3,0 %). Загалом же в цих губерніях частка євреїв була набагато скромнішою: 3,74 %, 11,80 % і 3,80 % (плюс у Таврійській губернії “караїми та частина іудеїв” — 0,60 %). У містах Таврійської губернії другу за чисельністю групу населення становили татари (14,20 %), тоді як серед городян Катеринославщини і Херсонщини їх було тільки 0,50 % і 0,37 %. Загалом же серед мешканців Таврійської губернії татари становили 13,0 %, Катеринославщини — 0,82 %, Херсонщини — 0,12 %.

Інші етнічні групи були представлені таким чином: поляки в містах Катеринославської, Таврійської і Херсонської губерній — відповідно 1,82 %, 2,20 %, 3,12 %, а в губернському населенні в цілому — 0,59 %, 0,70 %, 1,13 %; німці — 0,99 %, 1,40 %, 1,62 % (3,83 %, 5,40 %, 4,52 %); греки — 0,75 %, 3,60 %, 0,70 % (2,31 %, 1,30 %, 0,30 %); білоруси —

¹ Список населенних мест по сведениям 1859 года. XIII. Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством / Ред. И. Вильсон. — СПб., 1863. — С. XXII.

² Список населенных мест по сведениям 1859 года. XIII. Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством / Ред. И. Вильсон. — СПб., 1863. — С. XXIII-XXIV.

1,05 %, 0,20 %, 0,23 % (0,66 %, 0,70 %, 0,84 %); турки — 0,46 %, 0,30 %, 0,06 % (0,26 %, 0,20 %, 0,02 %); болгары — 0,008 %, 0,30 %, 0,22 % (0,006 %, 2,80 %, 1,00 %); молдовани, румуни — 0,02 %, 0,10 %, 2,18 % (0,43 %, 0,20 %, 5,39 %); вірмени — 0,12 %, 2,20 %, 0,26 % (0,03 %, 0,60 %, 0,08 %); чехи — 0,08 %, 0,10 %, 0,09 % (0,02 %, 0,10 %, 0,05 %); цигани — 0,17 %, 0,10 %, 0,03 % (0,06 %, 0,10 %, 0,06 %); естонці — 0,005 %, 0,20 %, 0,04 % (0,003 %, 0,20 %, 0,01 %) [Додаток 6.2.2].

Характер статистичних даних не дає можливості чітко простежити динаміку зміни співвідношення українців і росіян серед городян регіону. Тож можемо казати лише про тенденцію збільшення частки останніх. Варто звернути увагу на висновок дисертаційного дослідження Н.М. Діанової про те, що “міське населення краю відзначалося значною етнічною строкатістю; проте переважну більшість становили українці”¹. Втім, тут не уточнено, про який саме час ідеться, адже дисертація охоплює досить великий період — кінець XVIII – 1861 р. Узагальнення же деяких тогочасних видань, на кшталт “міщани з малоросіян і великоросіян складають за чисельністю саме головне і чисельне плем’я, що живе в містах, за виключенням... портових міст”, “міщани з малоросів і великоросіян (останніх небагато) переважно займаються простими ремеслами”², є занадто неконкретними, аби на них безоглядно спиратися, до того ж, вони вживаються стосовно Катеринославської губернії, яка в етнічному складі міського населення мала помітні відмінності від губерній Таврійської і Херсонської.

Про те, що в містах частка українців зменшувалася, можна опосередковано судити з даних, згідно з якими з 1858 по 1897 р. у всьому населенні Катеринославщини кількість росіян збільшилася з 8,2 % до 17,3 %, Таврійської губернії — з 20,0 % до 28,0 %, Херсонщини — з 17,0 % до 21,0 %³.

З того факту, що відсоток українців у містах Півдня був низьким, Ф.Г. Турченко і Г.Ф. Турченко роблять висновок, що українці не спромоглися належним чином інтегруватися в міське населення; в

¹ Діанова Н.М. Формування населення міст Південної України у дореформений період (кінець XVIII ст. – 1861 р.): автореф... — С. 14.

² Матеріали для географії і статистики Росії, зібрані офіцерами Генерального штаба. Катеринославська губернія / Сост. В. Павлович. — СПб.: Типографія Департаменту Генерального Штаба, 1862. — С. 263.

³ Бойко Я.В. Заселення Южної України. Формування етнічного складу населення краю: руські і українці (кінець XVIII – початок ХХІ в.). Етностатистичний огляд. Випуск І. — Черкаси: Вертикаль, видавець ЧП Кандыч С.Г., 2007. — С. 27.

результаті урбанізація в регіоні відбувалася за їхньої мінімальної участі¹. Як зазначає перший із названих дослідників, бездержавне становище призвело до поглиблення соціокультурного розколу між адміністративно-промисловим містом, де українці становили меншість, і українським селом. Місто було вороже українському селу і селяни неохоче пов'язували з ним майбутнє; вони “законсервувалися” в рідному селі².

Втім, такий висновок можна прийняти лише з уточненням, що під містом мається на увазі не населений пункт з відповідним адміністративним статусом, а “істинне місто” в розумінні В.П. Семенова-Тян-Шанського, оскільки процеси, що відбувались у промислових селищах, підпадають саме під ці характеристики. У той же час населення маленьких міст в своєму складі мало значно більший відсоток українців.

Вивчаючи історичні витoki феномена регіоналізму і національної ідентичності в Україні, Л. Нагорна зазначає, що в дореволюційний період на півдні та сході України був закладений фундамент для формування багатонаціонального (а по суті безнаціонального) промислового середовища, в якому активно йшли процеси відмови від традицій і нівелювання особистості; міста ставали осередками російських впливів і російської у своїй основі культури, оскільки робоча сила в промисловості формувалася переважно за рахунок “зайшлих” робітників-неукраїнців. Українцям же були притаманні прив'язаність до землі і відрізка до життя в урбанізованому середовищі, тож українські родини охочіше виїжджали на необжиті землі, аніж поповнювали лави робітників заснованих поруч з їхніми оселями заводів³. До схожих висновків доходить і І.В. Довжук, пишучи, що українці не дуже хотіли працювати на шахтах, тому там і в металургії Донбасу більшість робітників була вихідцями з Росії; невеличким був прошарок українців і серед підприємців — власників цих виробництв; українці ж прагнули працювати на землі⁴.

Відповідна особливість у територіальному розміщенні українців-мігрантів до Південної України відзначена Я.В. Бойком, який пише, що в

¹ Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція... — С. 40-43.

² Турченко Ф.Г. [Рец.]: Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. — Черкаси: Вертикаль, 2007. — 637 с. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2009. — Вип. XXVII. — С. 397.

³ Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витoki // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. Випуск 1. — К.: Ін-т історії НАН України, 2007. — С. 117.

⁴ Довжук І.В. Індустріальний Донбас в історії розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): Монографія... — С. 256.

процесі заселення регіону українці віддавали перевагу сільській місцевості, тоді як росіяни брали активну участь у заселенні та розбудові міст. Причину такої ситуації черкаський дослідник вбачає в тому, що українське селянство у своїй діяльності тривалий час віддавало перевагу землеробству, скотарству та супутнім промислам¹.

Ситуація з роллю українців у складі міського населення на півдні України не була унікальною. Більше того. Тенденції “відставання” рівня урбанізованості українців мали місце і в інших регіонах України, і в цілому в імперії. Досліджуючи етнічний склад населення міст Правобережної України другої половини XIX ст., А.О. Гуменюк дійшов висновку, що інтернаціоналізація міст регіону, що його цікавив, проходила швидше ніж зростання ролі українства в суспільному і культурному житті цих поселень, а тому міські центри, особливо великі і середні, за своїм культурно-національним змістом залишалися переважно чужими для широкої позаміської округи. При цьому Анатолій Олексійович зауважує, що офіційна статистика все ж давала занижені дані про чисельність українців у містах: просування до вищих і середніх страт суспільства для представників корінної нації було пов’язане з втратою національної ідентичності, а тому при переписах частина городян-українців записувалася росіянами² (між іншим, подібна тенденція досить чітко простежується і на південноукраїнських матеріалах). Розглядаючи причини слабкої участі українців в урбанізації, Патриція Герлігі пише про два головні чинники: 1) українці мали переважно сільську ментальність, міцно трималися за землю і при аграрному перенаселенні воліли йти скоріше на нові землі, а не в міста; 2) російський імперський уряд волів заселяти українські міста росіянами, а не українцями³. Що ж стосується загальноімперської картини, то, за підрахунками, наведеними Андреасом Каппелером, у 1897 р. в цілому по імперії за ступенем урбанізації (5,61 %) українці пропустили вперед євреїв (49,42 %), таджиків (29,50 %), німців (23,38 %), вірмен (23,25 %), сартів (21,06 %), поляків (18,35 %), греків (17,99 %), латишів (16,05 %), росіян (15,85 %), естонців (13,92 %), узбеків (12,63 %), татар та азербайджанців (11,29 %), грузинів (9,41 %), болгар (8,32 %), румунів

¹ Бойко Я.В. Розселення переселенців та розміщення представників східнослов’янських етносів у Північному Причорномор’ї (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2009. — Вип. XXVII. — С. 49-51, 53.

² Гуменюк А.О. Міста Правобережної України в другій половині XIX ст.: автореф... — С. 13.

³ Herlihy Patricia. Ukrainian Cities in the Nineteenth Century... — P. 135.

(5,72%), при цьому випередивши литовців, білорусів, гірські народи Кавказу, якутів, карелів, казахів, башкирів, етноси Середнього Поволжя, бурятів, калмиків, тунгусів і чукчів¹.

Тож коріння “складності взаємин” українців із містом на півдні України не варто шукати виключно в специфіці ситуації, що мала місце в самому регіоні. Не можна їх зводити і до однієї-двох причин — тут мав місце складний комплекс чинників, який, крім тієї самої селянської ментальності українців, їхньої природної тяги до праці на землі, характеру державної політики, включав економічні кон’юнктури, конкуренцію з боку мігрантів-неукраїнців, рівень підготовленості українського населення до виконання кваліфікованої праці на промислових підприємствах тощо. Що ж до безпосередньо специфіки Південної України, то вона наочно виявилася в тому, що тут частка українців у міському населенні (17,53%) була майже вдвічі меншою, ніж по підросійській Україні в цілому (30,35%) [Додаток 6.2.3]. І це при тому, що частка українців у загальногубернському населенні на Півдні (56,07%) не різнилася так разюче від показників по інших регіонах України [Додаток 6.2.4] і середнього показника по дев’яти українських губерніях (73,43%). Одну з головних причин такої ситуації варто вбачати в тому, що самі міста в Південній Україні великою мірою носили привнесений характер (між іншим, як була привнесеною сяди і важка промисловість, що складала економічну основу існування промислових селищ), і з часу свого офіційного створення виконували функції форпостів імперської політики в регіоні, який до того знав інші порядки і уклад життя. Маємо зауважити, що сприйняття південним українським селянством міста як “чужого” не зникло і після досліджуваного нами періоду, попри те, що, як зазначають автори монографії “Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX – 1921 р.)”, в умовах Столипінської реформи відбувалась інтенсивна міграція українців регіону в промислові центри². Досить потужно проявилось таке ставлення південноукраїнського селянства до міста як до “чужого” в “махновському” русі в роки визвольних змагань³.

¹ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / перекл. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун [Історія країн світу, 2]. — Львів: Видавництво Українського Каголицького Університету, 2005. — С. 304.

² Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція... — С. 46.

³ Чоп В.М., Лиман І.І. “Вольный Бердянск”: місто в період анархістського соціального експерименту (1918 – 1921 роки). — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2007. — 478 с.

Важливою специфічною ознакою етнічної ситуації на Півдні було ще й те, що в містах Таврійської і Херсонської губерній українці поступалися не тільки росіянам, але й євреям, тоді як по Україні в цілому відсоток останніх у міському населенні був нижчим за представництво українського етносу [Додаток 6.2.3].

При цьому “міська специфіка” була притаманна єврейству в цілому, про що, зокрема, І.М. Бікерман на початку ХХ ст. писав так: “Євреї — мешканці міст; цим у загальних рисах визначається їхнє соціальне значення в країні. Більше половини єврейського населення мешкає в містах, не менше п’яти шостих усіх євреїв мешкає в містах і містечках”¹.

Віднесення всіх трьох південноукраїнських губерній до “смуги єврейської осілості” (хоча і з винятком стосовно деяких міст) великою мірою зумовило відмінності рівня представництва євреїв у її містах від середнього по імперії. Впродовж усього періоду, що нас цікавить, представники цієї етно-конфесійної групи були обмежені в можливостях територіальної мобільності за межами “смуги”, що визначало відмінності не тільки чисельності, але й складу євреїв міст Півдня і міст губерній поза “смугою”. У цьому контексті варто згадати Височайше затверджену 27 листопада 1861 р. думку Державної Ради про дозвіл євреям, які мали намір охреститися, мати тимчасове, до півроку, перебування в столицях і всіх інших місцевостях за “смугою осілості”², затверджену імператором 28 червня 1865 р. думку Державної Ради про дозвіл “євреям механікам, винокурам, пивоварам і загалом майстрам і ремісникам мешкати повсюди в імперії”³, Іменний указ від 11 серпня 1904 р., в якому уточнювалися права проживання за межами “смуги” євреїв, які мали вищу освіту, купців 1-ї гільдії, тих, хто мав звання комерції- чи мануфактур-радників, відставних нижніх чинів, які поступили на службу по Рекрутському статуту⁴.

Що ж стосується прав перебування євреїв у конкретних містах самої Південної України, то звернемо увагу лише на деякі з документів, які їх регламентували. 10 липня 1860 р. євреям було дароване право поселення, промислів, торгівлі, підрядів, відкупів і придбання нерухомості в Ялті⁵. 4 червня 1861 р. затвердженим імператором Положенням Комітету про влаштування євреїв було дозволено перебування в Одесі тим іноземним

¹ Бікерман І.М. Черта єврейської оселості. — СПб.: Ризум, 1911. — С. 39.

² ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. II. — С. 508-509. (№ 37681).

³ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XL. — Отд. I. — С. 692-703. (№ 42264).

⁴ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIV. — Отд. I. — С. 872. (№ 25016).

⁵ Городские поселения в Российской империи. — Т. 4... — С. 693.

євреям, які там осіли і були зайняті в торгівлі і промисловості¹. Іншим Положенням цього Комітету, затвердженим того ж дня, євреям-міщанам було дозволено займатися ремеслами в Миколаєві і Севастополі². 24 березня 1866 р. Олександром II була затверджена думка Державної Ради “про дозвіл євреям-міщанам мешкати і мати постійну осілість у місті Миколаєві”³. 24 травня 1893 р. Олександр III підписав думку Державної Ради про виключення Ялти зі списку місцевостей, призначених для постійної осілості євреїв⁴.

Загалом же станом на 1897 р. найбільш широко євреї були представлені в Мелітополі (40,12 %), Єлисаветграді (37,82 %), Вознесенську (37,33 %), Катеринославі (35,43 %), Одеському градоначальстві (30,83 %), Верхньодніпровську (30,76 %), Херсоні (29,05 %), Олександрівську (27,84 %), Павлограді (27,59 %), Олександрії (26,32 %), Бобринці (24,26 %); найменше — в Бахчисараї (1,57 %), Балаклаві (0,74 %), Старому Криму (0,39 %) [Додаток 6.2.4а-в].

Варто згадати, що саме представники цієї групи зазнавали важливих обмежень у праві участі в діяльності органів міського самоврядування, які, втім, не завадили євреям бути представленими і в дореформених шестигласних думах, і серед гласних загальної та розпорядчої Одеської думи після реформи 1863 р., і в органах міського громадського управління, що формувалися після запровадження Міських положень 1870 і 1892 рр., а також брати участь у виборах і діяльності земських установ⁵.

Разом із тим, на думку деяких дослідників, “оригінальною невід’ємною складовою багатой та різноманітної історії” Південної України,

¹ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. I. — С. 812-813. (№ 37079).

² ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. I. — С. 813. (№ 37080).

³ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XII. — Отд. I. — С. 316-318. (№ 43139).

⁴ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIII. — С. 339-340. (№ 9659).

⁵ Тиганій К.А., Тхоржевська Т.В. Євреї в Одеському міському самоврядуванні в XIX столітті // Громадсько-політичний науковий збірник “Інтелекція і влада”. — Одеса: Астропринт, 2008. — Вип. 13. Серія: “Історія”. — С. 19-30; Орлянський С.Ф. История евреев Запорожья. Книга I. Материалы к истории еврейской общины Александровска (Запорожья). Вып. I. 1780 – февраль 1917 г. / Запорожский государственный университет. Запорожское городское отделение общества “Украина-Израиль”. — Харьков-Запорожье: “Еврейский мир”, 1997. — С. 16-17, 48-49; Шевчук-Бела Я.В. Правове становище національних меншин Півдня України у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. (на матеріалах Одеси): автореф. — С. 16; Двуреченська О.С. Органи самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.). — Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2006. — С. 60-63; Двуреченська О. Введення нового Міського положення 1892 року в Катеринославській губернії // Гуманітарний журнал. — № 21-22. — 2004. — С. 136-141.

явищем, яке до певної міри “не мало аналогів в історії східноєвропейського єврейства”, була активна єврейська сільськогосподарська колонізація в регіоні¹, яка розгорталася ще в 1-й половині XIX ст. Починаючи з 1865 р., спостерігалася згортання політики переселення євреїв у сільську місцевість, одним із проявів чого став дозвіл 1868 р. на переселення єврейських колоністів до міст і приписування їх до міських громад. Хоча колоністи і не дуже поспішали користуватися цим правом, що, на думку М.М. Щитюка та В.В. Щукіна, було пов’язане з небажанням втратити пільги і стати платниками податків у повному обсязі².

3 травня 1882 р. Олександр III затвердив положення Комітету Міністрів про приведення в дію “Тимчасових правил про євреїв”, яким представникам цієї етно-конфесійної групи в губерніях “смуги осілости” заборонялося на майбутнє селитися поза межами міст і містечок, із винятком лише щодо вже існуючих єврейських землеробських колоній. Призупинялося здійснення купчих і закладних на ім’я євреїв, так само як і засвідчення їхніх орендних договорів на нерухомість за межами міст і містечок, а також довіреностей на управління і розпорядження такою нерухомістю³. Втім, як вважають М.М. Щитюк і В.В. Щукін, оскільки цей документ стосувався лише тих євреїв, які могли висловити бажання оселитися в сільській місцевості після набрання ним сили, і не міг зашкодити ні тим, хто вже проживав там і мав статус землеробів, ні великим землевласникам-євреям, які могли скористатися діючим положенням про десятирічну давність володіння, “Тимчасові правила про євреїв” фактично не діяли в південноукраїнському регіоні, за винятком оренди землі⁴. Втім, тут не враховано, що 29 грудня 1887 р. Олександром III було затверджено думку Державної Ради, якою спеціально обумовлювалося, що євреям, які проживали до 3 травня 1882 р. за межами міст і містечок, забороняється переселятися з одного сільського поселення до іншого⁵. У порівнянні з 1881 р. на 1897 р. відсоток євреїв у сільській місцевості Катеринославської і Таврійської губерній знизився відповідно з 3,16 % до 1,8 % і з 2,74 % до 1,2 %, при цьому маючи незначний приріст лише на Херсонщині (з 4,67 % до

¹ Щитюк М.М., Щукін В.В. Єврейське населення Херсонської губернії в XIX – на початку XX століть: Монографія. — Миколаїв: Вид-во Ірини Гудим, 2008. — С. 126.

² Щитюк М.М., Щукін В.В. Єврейське населення Херсонської губернії в XIX – на початку XX століть... — С. 106.

³ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. II. — С. 181. (№ 834.).

⁴ Щитюк М.М., Щукін В.В. Єврейське населення Херсонської губернії... — С. 111.

⁵ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. VII. — С. 530. (№ 4924).

4,9 %) ¹. Такі показники певною мірою пояснюються і відтоком євреїв до міст. Тільки на початку ХХ ст. було допущено низку послаблень: 10 травня 1903 р. Миколою II було затверджено положення Комітету Міністрів, яким євреям дозволялось оселятись в деяких населених пунктах поза межами міст і містечок ²; 9 грудня 1903 р. перелік таких сільських поселень був дещо розширений ³; Іменним указом від 11 серпня 1904 р. було передбачено, що заборона селитися за межами міст і містечок не поширюється на євреїв, які закінчили вищі навчальні заклади імперії, а також на їхніх дружин і дітей, на євреїв-купців 1-ї гільдії і членів їхніх родин, на євреїв-відставних нижніх чинів, які поступили на службу по Рекрутському статуту та на деяких інших ⁴.

Важливою сторінкою етно-конфесійного життя міст Південної України досліджуваного нами періоду стали єврейські погроми ⁵.

Як зауважує Стивен Ципперштейн, одеський погром 1871 р. похитнув віру єврейських інтелектуалів у те, що стосунки між євреями і російською владою будуть покращуватися, що індустріалізація зміцнить економічний стан єврейства і що маси поступово стануть більш терпимими до євреїв, а російська інтелігенція буде вірним союзником ⁶. Подальші події засвідчили небезпідставність таких побоювань. Йдеться передусім про погромну хвилю 1881 р. Щодо позиції стосовно цих погромів представників міських еліт досить красномовною є справа про сина Херсонського міського голови і священника, які підкупили могильщика, аби той зруйнував на кладовищі пам'ятники і приписав ці дії євреям ⁷.

Ми не можемо погодитись із Гансом Рогером, на якого посилаються і Гіроакі Куромія, і Ф.Г. Турченко з Г.Ф. Турченко пишучи, що “погроми були по суті міським явищем, відображенням соціальних міжнаціональних напруг у південних містах, які швидко зростали... Міжнаціональну напругу посилював швидкий економічний розвиток”;

¹ Шитюк М.М., Щукін В.В. Єврейське населення Херсонської губернії... — С. 115.

² ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIII. — Отд. I. — С. 493-494. (№ 22933); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIII. — Отд. II. — С. 338-340. (№ 22933).

³ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIII. — Отд. I. — С. 1076. (№ 23664).

⁴ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIV. — Отд. I. — С. 871-873. (№ 25016).

⁵ ДАЗО. — Ф. 24. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 173-176; ДАЗО. — Ф. 24. — Оп. 1. — Спр. 21. — 22 арк.; ГАРФ. — Ф. 102. — Оп. 38. — Спр. 197. — 176 арк.; ГАРФ. — Ф. 102. — 1881. — Оп. 38. — Спр. 681. — 175 арк.; ЦДІАК України — Ф. 385. — Оп. 1. — Спр. 53. — 106+2 арк.; ДАКО. — Ф. 18. — Оп. 1. — Спр. 542. — 23 арк.; ДАОО. — Ф. 314. — Оп. 1. — Спр. 67. — 130 арк.; ДАОО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 201. — 40+1 арк.; ДАОО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 217. — 91+1 арк.

⁶ Ципперштейн С. Евреи Одессы: История культуры, 1794-1881... — С. 130.

⁷ ДАХО. — Ф. 317. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 23, 29.

українців у містах було мало, і погроми до них мали дотичне відношення, а погромниками найчастіше виступали місцеві міщани-росіяни і росіяни-переселенці, які вперше тут зіштовхнулися з євреями¹. Погроми мали місце аж ніяк не виключно в містах. І мова не тільки і не стільки про “антиєврейські заворушення”, що фіксувались у посадах². Коли у 1881 р. регіоном прокотилась хвиля погромів, у Херсонській губернії вона зачепила 40 поселень і сіл³. З приводу цієї хвилі автори монографії “Єврейське населення Херсонської губернії в XIX – на початку XX століть” сумніваються в стихійному характері сільських єврейських погромів, зважаючи на консервативність, поліетнічний склад і відносну матеріальну стабільність південноукраїнського селянства⁴. Не були погроми і виключно південноукраїнським явищем.

Що стосується інших етнічних груп, представлених у досліджуваній нами період у “міському просторі” Півдня, то на сьогодні ми маємо доволі розлогу історіографію, що стосується внеску багатьох з них у розвиток як регіону, так і безпосередньо південноукраїнських міст. Йдеться передусім про греків⁵, німців¹, болгар², поляків³, меншою

¹ Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі... — С. 78; Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція... — С. 36.

² ДАМО. — Ф. 231. — Оп. 1. — Спр. 1212. — Арк. 18.

³ Шитюк М.М., Щукін В.В. Єврейське населення Херсонської губернії... — С. 123.

⁴ Шитюк М.М., Щукін В.В. Єврейське населення Херсонської губернії... — С. 126.

⁵ Гедьо А.В. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.): Монографія. — К., 2001. — С. 102-105; Гедьо А.В. Соціальний статус і розвиток господарства грецьких громад України середини XVII – XIX ст.: джерелознавчий аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.06 / А.В. Гедьо. — Донецьк 2006. — 35 с.; Абдуласва М.А. Духовно-релігійне життя греків Криму наприкінці XVIII – на початку XX ст.: Історичні зошити / Національна академія наук України. Інститут історії України. — К., 2000. — 97 с.; Бацак Н. Культурно-просвітительські заклади та громадські організації греків Північного Приазов'я (друга половина XIX – початок XX ст.). — К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. — 53 с.; Бацак Н.І. Греки Північного Приазов'я: культурно-просвітницький розвиток (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Н.І. Бацак — К., 1999. — 20 с.; Якубова Л. Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. – початок 30-х років XX ст. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. — 331 с.; Караміш О.М. Грецьке Родоканаківське дівоче училище // Наукові праці: Збірник. — Миколаїв: Вид-во МФ НАУКМА, 2001. — Т. 10: Історичні науки. — С. 54-57; Новікова С.В. Внесок греків в економічний розвиток Північного Приазов'я (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / С.В. Новікова. — К., 2005. — 18 с.; Терещук Н.М. Метрические книги второй половины XIX в. – источник база по изучению истории греческой диаспоры г. Севастополя // Севастополь: взгляд в прошлое. — Севастополь, 2006. — С. 79-85; Шевякова Д.П. Греческое население Севастополя в XIX – начале XX в. // Севастополь: взгляд в прошлое. — Севастополь, 2006. — С. 106-110; Шевякова Д.П. Роль греческого населения Севастополя в возрождении православия в Крыму (к. XVIII – н.

XX вв.) // Севастополь: взгляд в прошлое. — Севастополь, 2006. — С. 110-116; Пономарьова І.С. Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII – початок XXI ст.). Історико-етнографічне дослідження. — К.: Реферат, 2006. — 300 с., іл.; Herlihy P. Greek Merchants in Odessa in the Nineteenth Century // Harvard Ukrainian Studies. Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students / Ed. by I. Shevchenko and F. Sysyn. — Vol. III-IV. — 1979-1980. — Part 1. — Pp. 399-420.

¹ Причорноморські німці. Їх внесок в розвиток м. Одеси та регіону...; Німці Одеси та Одеського регіону: Збірник докладів, зроблених на міжнародних наукових конференціях у Геттінгені (Німеччина) / Інститут культури та історії німців Північно-Східної Європи, Люнебург-Геттінген, Німеччина; Упор. А. Айфельд, Е.Г. Плеська; Наук ред. Е.Г. Плеська. — Одеса: Астропринт, 2003. — (С. 137-200; Плесская-Зебольд Э.Г. Одесские немцы. 1803-1920...

² Поглубю К.А. Из истории болгаро-российских культурных связей 40-70-х годов XIX в. (Болгары в учебных заведениях Одессы, Киева, Кишинева). — Кишинев: Издательство “Штиинца”, 1976. — С. 132-168.

³ Ганзуленю В. Польська католицька громада Півдня України в другій половині XIX – на початку XX століть // Поляки на півдні України: історія та сьогодення: У 2 т. — Т. 1. — Жешов-Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. (Серія “Україна: історія і сучасність”. Вип. 4). — С. 164-168; Дьюмін О. Польська професура Новоросійського університету (1865-1920 рр.) // Поляки на півдні України: історія та сьогодення: У 2 т. — Т. 1. — Жешов-Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. (Серія “Україна: історія і сучасність”. Вип. 4). — С. 169-173; Міронова І. Розселення поляків на території Півдня України (XIX – початок XX ст.) // Поляки на півдні України: історія та сьогодення: У 2 т. — Т. 1. — Жешов-Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. (Серія “Україна: історія і сучасність”. Вип. 4). — С. 181-189; Міронова І. Культура та розвиток вільної преси серед польського населення півдня України в XIX – на початку XX ст. // Поляки на півдні України: історія та сьогодення: У 2 т. — Т. 1. — Жешов-Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. (Серія “Україна: історія і сучасність”. Вип. 4). — С. 202-210; Gocłowski A. Historyczno-geograficzna specyfika ziem południowej Ukrainy a polska mniejszość etniczna w XIX i na początku XX w. (na przykładzie Odessy) // Поляки на півдні України: історія та сьогодення: У 2 т. — Т. 1. — Жешов-Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. (Серія “Україна: історія і сучасність”. Вип. 4). — С. 190-201; Васильев К. Поляки в Одессе: врачи и фармацевты (до 1920 г.) // Поляки на півдні України: історія та сьогодення: У 2 т. — Т. 1. — Жешов-Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. (Серія “Україна: історія і сучасність”. Вип. 4). — С. 211-230; Зінько С. Польські громадські організації м. Одеси кінця XIX – початку XX століть // Поляки на півдні України: історія та сьогодення: У 2 т. — Т. 1. — Жешов-Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. (Серія “Україна: історія і сучасність”. Вип. 4). — С. 231-235; Савчук В. Поляки на півдні України: незримі фахові угруповання та їхня діяльність (на прикладі вчених-біологів) // Поляки на півдні України: історія та сьогодення: У 2 т. — Т. 1. — Жешов-Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. (Серія “Україна: історія і сучасність”. Вип. 4). — С. 236-248; Самойлов О, Самойлов Ф. А. А. Арцимович — попечитель Одеського учбового округу // Поляки на півдні України: історія та сьогодення: У 2 т. — Т. 1. — Жешов-Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. (Серія “Україна: історія і сучасність”. Вип. 4). — С. 249-259.

мірою — про вірмен¹. В історіографії не обійдене і питання про етнічну приналежність окремих соціальних страт, представлених на півдні України².

Відмінності в етнічному складі городян наочно видні при зіставленні відсоткового представництва етносів у кожному місті і повіті [Додаток 6.2.4а-в].

Варто звернути увагу, що відсоток представників того чи іншого етносу в кожному місті досить чітко корелюється з відсотком представників окремих конфесій у тому ж населеному пункті. Разом із тим, маємо поставити під сумнів ступінь такої кореляції, що впливає з даних видання “Міста Росії в 1904 році”: у більшості міст південноукраїнських губерній до десятих співпадає відсоток “руських” (реально — росіян, українців і білорусів) і православних та старообрядців; “турко-татар” і мусульман; євреїв та іудеїв; “німців” і протестантів; вірменів і вірмено-григоріан³. Напевно, тут ми маємо справу із формальним перенесенням цифрових даних щодо конфесійної належності у таблиці щодо “племінного складу” міського населення.

Коректнішу картину співвідношення конфесійного та етнічного складу міст кожної південноукраїнської губернії маємо можливість скласти на основі матеріалів перепису 1897 р., перевівши абсолютні показники у відсотки [Додаток 6.2.5а-в].

Що ж стосується представництва різних етносів серед городян, то на час проведення перепису 1897 р. найбільша частка татар була зафіксована серед мешканців Бахчисарая (86,03 %), Карасубазара (63,99 %), Євпаторії (49,38 %), Перекопа (23,89 %), Сімферополя (19,70 %), Феодосії (18,78 %).

Серед усіх міст регіону греки найбільш широко були представлені в Балаклаві (51,36 %), Старому Криму (24,35 %), Єнікале (12,17 %), Ялті (9,07 %), Феодосії (5,31 %), Керчі (5,29 %), Євпаторії (5,13 %), Маріуполі (5,11 % від загального населення).

¹ Калуст'ян Л.Х. Армянская диаспора Одессы. — Одесса: Астропринт, 1999. — 56 с.

² Див., зокрема: Крутіков В.В. Гірничопромишлова буржуазія Донецько-Придніпровського району та соціально-економічна політика царизму в пореформений період (60-90-ті рр. XIX ст.): Автореф. д.ін. 07.00.01 / Дніпропетровський державний університет. — Дніпропетровськ, 1996. — 39 с. (С. 21.); Циганенко Л.Ф. До питання про етнічний склад дворянства Півдня України (кінець XVIII – XIX ст.) // Український історичний журнал. — Випуск 4. — К.: Дієз-продукт, 2009. — С. 67-83; Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр... — С. 120-158.

³ Города России в 1904 году... — С. 210-211.

Вірмени найбільш широко були представлені в населенні Старого Криму (11,92 %), Карасубазара (6,15 %), Сімферополя (3,95 %), Феодосії (3,65 %), Перекопа (3,60 %).

Поляків більш за все було в Севастополі (5,14 %), Одеському градоначальстві (4,31 %), Очакові (4,01 %), Катеринославі (3,03 %), Сімферополі (3,00 %), Керчі (2,57 %), Феодосії (2,48 %), Миколаєві (2,84 %), Єлисаветграді (1,92 %), Павлограді (1,98 %), Ялті (1,97 %), Херсоні (1,73 %).

Найбільший відсоток німців мешкав у Ногайську (4,37 %), Оріхові (3,25 %), Бердянську (2,77 %), Одеському градоначальстві (2,54 %), Олександрівську (1,96 %), Старому Криму (1,86 %), Севастополі (1,69 %), Сімферополі (1,44 %), Ялті (1,44 %); молдован — Анан'єві (25,02 %), Вознесенську (7,89 %), Бобринці (2,42 %), болгар — у Ногайську (5,63 %), Старому Криму (2,31 %), тоді як у всіх інших містах молдован і болгар було менше ніж по 1 % [Додаток 6.2.4а-в].

Б.М. Миронов, прагнучи довести, що Російська імперія не була ні тюрмою народів, ні колоніальною державою в європейському розумінні цього слова і пишучи, що в національній політиці уряд дотримувался принципу імперського етнопатерналізму, стверджує, що різні народи мали рівний етнічний статус, між соціальним статусом і національністю зв'язок був відсутній, неросіяни мали цілу низку переваг у своєму правовому положенні в порівнянні з росіянами¹. Російський патріот Миронов наводить приклади, коли вихрещені євреї робили кар'єру, пише про вищий рівень освіченості, більшу тривалість життя, вищі прибутки на душу населення серед деяких неруських етносів тощо². Втім, Борис Миколайович не пише про те, що ціла низка таких “переваг над росіянами” була досягнута не завдяки, а скоріш всупереч конкретним виявам національної політики імперської влади. Натомість він лише обережно каже, що “для окремих народів ситуація могла бути іншою, і це цікаво буде з'ясувати, що, однак, не входило в моє завдання”³. Що ж до тези про відсутність зв'язку між соціальним статусом і національністю, то порівняння відсоткового представництва окремих етносів серед південноукраїнського населення і серед зайнятих у різних професійних сферах дає підстави поставити її під сумнів. Зокрема, ми вже вели мову про непропорційно більше представництво росіян серед осіб, чия професія була пов'язана з адміністрацією, судом та поліцією. Вивчення структури станового розподілу етнічних груп городян [Додаток 6.2.6а-в]

¹ Миронов Б.Н. Историческая социология России... — С. 42, 59.

² Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. XXVIII-XXX.

³ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. XXX.

наочно засвідчує, що в містах кожної південноукраїнської губернії серед росіян відсоток дворян (як спадкових, так і особистих), почесних громадян був набагато вищим, ніж серед українців і тим більше — ніж серед євреїв.

Аналіз досліджень та архівних джерел, що стосуються етнічного життя південноукраїнських міст¹, дає підстави казати про те, що тут мало місце тісне переплетення і поєднання процесів асиміляції та сегрегації. Різні етноси мали свою специфіку рівня включеності до цих процесів, що зумовлювалося не тільки характером законодавства щодо них і діями влади (в цьому плані вельми показовими були русифікаційні заходи по відношенню до українців), але і цілим комплексом інших чинників, включаючи вибір мігрантами “стратегії виживання” в умовах нового для них оточення: тоді як одні етнічні групи чи їх страти були більше готові відмовитися від своєї мови, традицій, аби стати тут “своїми”, інші бачили вихід у збереженні своєї ідентичності шляхом самоізоляції чи принаймні підтримання тісних зв’язків між своїми представниками.

Та й самі міста створювали вельми різні умови для асиміляції чи сегрегації, що великою мірою було взаємопов’язано зі структурою етнічного складу їхнього населення, яка, у свою чергу, помітно залежала від статусу населеного пункту, місця його розташування, “економічних функцій”. У невеликих містах, віддалених від узбережжя і торговельних шляхів, такі умови суттєво відрізнялися від тих, що існували у великих адміністративних та торговельних центрах. У плані космополітичності лідером серед міст регіону і сучасники, і дослідники в один голос називають Одесу. Так, у виданні 1894 р. “Століття Одеси” зазначається, що місто з самого початку свого існування стало “такою собі Каліфорнією”, яка приваблювала шукачів щастя зі всього світу, що надало Одесі “своєрідного міжнародного характеру, який не нагадував ні за складом, ні за формою життя російського народу”². У виданні “Одеса

¹ ГАРФ. — Ф. 102. — Оп. 76 а. — Спр. 180. — 2 арк.; ГАРФ. — Ф. 102. — Оп. 76 а. — Спр. 188. — 2 арк.; ГАРФ. — Ф. 102. — Оп. 76 а. — Спр. 326. — 22 арк.; ГАРФ. — Ф. 102. — Оп. 76 а. — Спр. 491. — 30 арк.; ГАРФ. — Ф. 102. — Оп. 76 а. — Спр. 751. — 3 арк.; ГАРФ. — Ф. 102. — Оп. 76 а. — Спр. 979. — 3 арк.; РГИА. — Ф. 1284. — Оп. 187. — 1902. — Спр. 219. — 8 арк.; РГИА. — Ф. 1287. — Оп. 10. — Спр. 305; РГИА. — Ф. 1287. — Оп. 38. — Спр. 124. — 10 арк.; РГИА. — Ф. 1287. — Оп. 38. — Спр. 706. — 2 арк.; РГИА. — Ф. 1287. — Оп. 38. — Спр. 1409. — 3 арк.; ДаДонО — Ф. 113. — Оп. 1. — Спр. 5. — 75 арк.; ДаДонО — Ф. 113. — Оп. 1. — Спр. 12. — 14 арк.; РГИА. — Ф. 1287. — Оп. 38. — Спр. 144. — 23 арк.; Указатель материалов по истории крымских армян, хранящихся в Государственном архиве Автономной Республики Крым. — Выпуск I. — Симферополь: ЧП “Предприятие Феникс”, 2007. — С. 4-18.

² Столетие Одессы. С портретами административных и общественных деятелей и с видами Одессы. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1894. — С. 71.

1794–1894” натрапляємо на таку характеристику: “Різномірні елементи змішались між собою і втратили як суто великоросійські відмінності, так і суто малоросійські... “Новорос” рівно відмінний і від малороса і від великороса; він випрацював для себе і особливе змішане наріччя, однаково незрозуміле і полтавцю і москвичу”¹. Патриція Герлігі пише, що для взаємин українців та урбанізму вельми показово, що Одеса як найбільше місто України була “найменш українською” за складом свого населення².

Поліетнічність оточення впливала як на формування у городян Півдня стереотипів у сприйнятті різних етносів, так і на їхню самоідентифікацію. Це досить чітко простежується на прикладі типового представника чиновництва регіону, титулярного радника В.К. Крижанівського³, який був вихідцем із Гадяцького повіту Полтавської області, у молодості перебрався на Південь, тут встиг попрацювати в кількох портових містах, після чого решту свого життя провів у Бердянську. Василь Костянтинівич вважав себе російським патріотом, і підкреслював це при кожній нагоді у своїх щоденниках: “слава нашим російським громадянам”, “російські наші купці” тощо. Він щиро вважав, що росіянами є всі православні, які сприйняли російську культуру, навіть якщо їхня мова і відрізнялась. Саме так він сприймав і отаманів рибних заводів, які розмовляли українською (та й в текстах самого Василя Костянтинівича присутні чимало українських слів). При цьому слова “Україна” та “українець” у лексиконі чиновника були відсутні⁴. Втім, на думку В.С. Шандри, сам Крижанівський мав українське походження⁵.

Стосовно “неросіяні” у Крижанівського склалися стереотипи, що супроводжувалися певною настороженістю і недовірою. За його переконанням, німці є акуратними, добрими господарями, але схильні до шахрайства: “врожай у німців, а у росіян був, але ховрашок поїв”; “один з німців, який торгував у місті пшеницею, продав йому гарну пшеницю, а почав здавати наполовину перемішану із житом; це чисте шахрайство”; “так він кривив душею, хитрий німець”. З певною недовірою чиновник

¹ Одесса 1794-1894. Издание Городского Общественного Управления... — С. 56.

² Herlihy Patricia. Ukrainian Cities in the Nineteenth Century... — P. 149.

³ “Бердянський літописець” Василь Крижанівський // Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константінова. — Бердянськ–Київ–Едмонтон: РА “Тандем-У”, 2007. — 300 с.

⁴ Баханов К.А., Лыман И.И. Бердянск в дневниках титулярного советника В.К. Крыжановского. Крыжановский В.К. Дневники. — Запорожье: Просвіта, 2002. — С. 15.

⁵ Шандра В.С. “Дневники” В.К. Крижанівського і їх видання // “Бердянський літописець” Василь Крижанівський // Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константінова. — Бердянськ–Київ–Едмонтон: РА “Тандем-У”, 2007. — С. 24.

ставився і до поляків, і хоча позитивно відгукувався про особисті якості деяких бердянців польського походження, все ж вважав їх схильними до незаконних вчинків. Так, стосовно випадку із хабаром Василь Костянтинович писав: “Я не дивуюсь поведінці пана Стильчинського: це поляк природний”. Як зверхніх і пихатих сприймав чиновник греків: “Він, грек, мав нещастя тримати себе вище, ніж повинен був”. Оскільки Крижанівському не доводилося мати справу з болгарами, про них він згадує відсторонено і лише в кількох місцях що денників пише про них як про землеробів та орендарів. Натомість з євреями Василю Костянтиновичу доводилося стикатися часто. Він сприймав їх як згуртованих, готових стояти один за одного. Поняття бідність і єврей для нього несумісні. При всьому цьому і з щоденників, і з публікацій В.К. Крижанівського досить чітко проглядає його толерантність по відношенню до представників різних етносів, що, на думку К.О. Баханова та І.І. Лимана, прямо пов’язано з тим, що він усе життя провів на українських землях, де люди здавна звикли чути чужу мову і не сторонитися осіб з “іншими обличчями та іншими звичаями”. Тож у ставленні до тих, з ким він стикався, визначальними для Крижанівського була не їхня етнічна належність, а особисті та ділові якості¹.

Таким чином, рівень і характер поліетнічності як однієї зі складових гетерогенності “міського простору” Південної України вельми різнився в окремих містах, що було взаємопов’язане зі складним комплексом чинників. Різнилися і стратегії, які використовували різні етноси при адаптації до міського поліетнічного середовища. При цьому характерною рисою урбанізаційних процесів на півдні України було те, що представники чисельно домінуючого в загальному населенні всіх трьох губерній українського етносу в містах Катеринославської губернії поступалися росіянам, Херсонської — росіянам та євреям, а Таврійської — росіянам, татарам та євреям. Низький рівень включеності українців у заселення міст і в несільськогосподарську працю, яка є однією з ознак міського образу життя, можна розглядати як і вияв, і в той же час причину того, що місто чи не в кожному аспекті свого існування, попри наявність цілої низки каналів зв’язків, все ж таки великою мірою залишалося “відгородженим” від села, сприймалося сільським населенням як “чуже”.

¹ Баханов К.А., Лыман И.И. Бердянск в дневниках титулярного советника В.К. Крыжановского. Крыжановский В.К. Дневники. — Запорожье: Просвіта, 2002. —С. 15-17.



3. Гендерний аспект урбаністичних процесів на Півдні

У сучасній історіографії вже є досить усталеним уявлення, що статус жінки чи чоловіка не є вродженим, а отримується, і стать є лише “засобом інтерпретації біологічного, закріпленого писаними і неписаними законами суспільства”; гендер розуміється як набір угод, якими суспільство трансформує біологічне в соціальне, і в той же час як система міжособистісної взаємодії, за допомогою якої створюється, підтверджується і відтворюється уявлення про чоловіче, жіноче, інше статево як категорії соціального порядку¹. Гендерні статус, ієрархія і моделі не задаються природою, а визначаються інститутами соціального контролю і культурними традиціями, відтворення ж гендерної свідомості на рівні індивіда підтримує таку, що склалася, систему стосунків панування і підпорядкування у всіх сферах; тобто гендерний чинник виступає як один із конституюючих елементів соціальної ієрархії і системи розподілу влади, престижу і власності².

Ми змінили свій початковий намір “розчинити” гендерну проблематику у всіх підрозділах нашої праці, так, аби при розгляді кожного аспекта урбанізаційних процесів можна було акцентувати увагу на місці у них представників кожної статі. З огляду на те, що “чоловіча” і “жіноча” історія міст Півдня (як і “чоловіча” і “жіноча” історія загалом) мають суттєві відмінності, викладення матеріалу відповідно початкового наміру змістило б акценти в дослідженні, перетворивши монографію на працю з гендерної проблематики. Тож аби, з одного боку, не відійти від намічених мети та завдань дослідження, а з іншого, — не випустити з поля зору такої важливої грані урбанізаційних процесів на півдні України, як гендерна історія, ми зосередимося на цьому аспекті в окремому структурному елементі нашої роботи.

При наявності широкого предметного поля гендерної історії (яке, за запропонованим Джоан Скотт визначенням, включає комплекс символів та образів (“стереотипів”), що характеризують чоловіка і жінку в культурі; комплекс релігійних, педагогічних, наукових, правових, політичних норм, які закріплюють відмінності позиції чоловіка і жінки в суспільстві; проблеми самовираження, суб’єктивного самосприйняття та

¹ Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія... — С. 61-62.

² Репина Л.П., Зверева В.В., Парамонова М.Ю. История исторического знания: Пособие для вузов. — М.: Дрофа, 2004. — С. 256).

самосвідомості; соціальні відносини та інституції, що їх формують¹) ми зосередимо увагу на деяких її аспектах.

Перш за все доцільно звернутися до питання співвідношення чисельності чоловічого і жіночого населення південноукраїнських міст. Специфіка колонізації колишніх земель “Дикого степу” (подаємо в лапках зважаючи на велику долю умовності цього поняття) зумовила кількісне переважання чоловіків серед міських мешканців усіх трьох губерній регіону.

Так, за даними 1856 р. у містах Катеринославської губернії на 100 чоловіків припадало 88,46 жінок (у повітах — 97,93), Таврійської губернії — 76,24 (87,31), Херсонської — 88,95 (92,51). На Катеринославщині чоловіче населення переважало в Маріуполі (67,07 %) і Катеринославі (50,26 %), тоді як в інших містах вони становили меншість: Новомосковську — 48,1 %, Олександрівську — 47,83 %, Бахмуті — 47,76 %, Верхньодніпровську — 47,6 %, Павлограді — 46,07 %, Слов’яносербську — 44,51 %. У Таврійській губернії чоловіки були в більшості в Севастополі (80,7 %), Ялті (69,02 %), Керчі та Єнікале (60,28 %), Сімферополі (59,16 %), Карасубазарі (58,37 %), Бердянську (56,57 %), Перекопі (54,09 %), Олешках (53,18 %), Євпаторії (51,72 %), Феодосії (51,64 %), Старому Криму (51,52 %), Ногайську (51,38 %), в меншості — в Оріхові (49,96 %), Бахчисараї (49,66 %), Мелітополі (48,09 %), Балаклаві (46,23 %). На Херсонщині чоловіки переважали в Олександрії (63,74 %), Миколаєві (58,23 %), Очакові (56,44 %), Єлисаветграді з першими 8 військовими округами, з містами Новогеоргіївськом та Новомиргородом, з посадами Новою Прагою, Новоукраїнкою та Новоархангельськом (53,05 %), в решті 4 військових округах з містами Вознесенськом і Ольвіополем (52,8 %), Одесі (52,19 %), Херсоні (51,79 %), Бобринці (50,04 %), були в меншості — в Анан’єві (49,51 %), Бериславі (49,48 %), Овідіюполі (46,62 %)².

За даними на 1861 – 1862 рр., картина співвідношення чоловічого і жіночого населення в окремих містах регіону була дещо відмінною від тієї, що подана вище, хоча в цілому простежувалась все та ж тенденція чисельного переважання чоловіків [Додаток 6.3.1].

Ця ж тенденція зберігалась і пізніше. Станом на 1897 р. в містах Катеринославської губернії мешкало 126909 чоловіків і тільки 114096 жінок. Переважання в населенні губернії чоловіків відмічалось

¹ Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія... — С. 62; Scott Joan W. Gender: A Useful Category of Historical Analysis // The American Historical Review. — Vol. 91. — No. 5. — Dec., 1986. — Pp. 1053-1075.

² Статистические таблицы Российской империи за 1856 год... — С. 38-41, 130-131, 148-151.

редактором Центрального статистичного комітету Л. Ле Дантю у вступній статті до відповідного тому перепису 1897 р. як “виняток із губерній Європейської Росії”¹. Причому таке переважання спостерігалось практично у всіх повітах (без врахування міст): Катеринославському (50,91 % чоловіків), Олександрівському (50,89 %), Бахмутському (53,88 %), Верхньодніпровському (50,95 %), Маріупольському (51,22 %), Новомосковському (50,42 %), Павлоградському (50,60 %) і Слав’яносербському (53,14 %). Тобто в цілому по губернії чоловіки склали 51,52 %, тоді як серед населення міст їх було 52,66 %.

Разом із тим, не у всіх містах чоловіче населення переважало. Якщо в Катеринославі чоловіки склали 53,86 %, Олександрівську — 51,02 %, Маріуполі — 54,94 %, Павлограді — 54,36 %, то в інших містах домінували уже жінки, складаючи в Бахмуті 50,35 %, Верхньодніпровську — 50,74 %, Новомосковську — 51,21 %, Слав’яносербську — 51,19 %, Луганську — 50,25 %. Втім, переважання чисельності жінок в деяких містах не змінило загальної картини по губернії: в кожному повіті, навіть зі врахуванням у ньому міст, чоловіків було більше.

У містах Таврійської губернії нараховувалось 159769 чоловіків і лише 129547 жінок. Важливо, що на відміну від Катеринославської губернії, де практично половина міського населення мешкала безпосередньо в губернському центрі, в Таврійській губернії в 10 з 17 населених пунктів, що мали статус міст, нараховувалось більше 10000 мешканців, і в жодному з них чисельність жіночого населення не переважала: у Севастополі при 34066 чоловіках було лише 19529 жінок, у Сімферополі їх було відповідно 27041 і 22037, Керчі — 18327 і 15020, Бердянську — 13286 і 13210, Феодосії — 13983 і 10113, Євпаторії — 9408 і 8505, Мелітополі — 8004 і 7485, Ялті — 7403 і 5752, Бахчисараї — 6815 і 6144 і Карасубазарі — 6603 і 6365. Разом із тим, дещо іншу картину спостерігаємо відносно міст Таврійської губернії з населенням меншим за 10000. Так, жінок більше ніж чоловіків (хоча і з мінімальним переважанням) нараховувалось у Ногайську (2001 проти 1962), Оріхові (3001 проти 2995), Олешках (4775 проти 4224), Перекопі (2674 проти 2605). Чоловіків же було більше в Старому Криму (1679 при 1651 жінці), Снікале (745 при 693 жінках), Балаклаві (623 при 592 жінках).

Тенденція переважання чоловічого населення саме в найбільш людних містах, розвинених центрах торгівлі та промисловості

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. IV.

простежується і в Херсонській губернії: чоловіків було більше в Очакові (58,08 %), Миколаєві (53,73 %), Одесі (53,69 %), Вознесенську (51,91 %), Новогеоргіївську (51,29 %), Єлисаветграді (50,81 %), Овідіюполі (50,51 %), Херсоні (50,68 %), Олександрії (50,58 %), жінок — у Новомиргороді (52,73 %), Ольвіюполі (51,21 %), Анан'єві (51,05 %), Бериславі (51,02 %), Маяках (50,67 %), Бобринці (50,50 %) [Додаток 6.3.2]. У цьому контексті заслуговує на увагу теза Д.М. Чорного про те, що більший відсоток жіночого населення у “периферійних” містах свідчить про існування відпливу з них чоловіків на заробітки, перебування на дійсній військовій службі¹.

Як можна судити з матеріалів видання “Міста Росії в 1904 році”, станом на кінець досліджуваного нами періоду відсоток міст із переважанням чоловічого населення в регіоні збільшився в порівнянні з 1897 р.²

Для розуміння специфіки міграційних процесів вельми важливо звернути увагу на зіставлення чисельності чоловічого і жіночого населення за місцем народження. Зокрема, зі всіх чоловіків у містах Таврійської губернії “місцевими” були лише 45,3 %, тоді як із жінок — 57,9 %. Народилися в інших повітах Таврійської губернії 13,0 % чоловіків і 12,9 % жінок, в інших губерніях — 37,6 % чоловіків і лише 27,4 % жінок, інших державах — 4,1 % чоловіків і тільки 1,8 % жінок. При цьому якщо розглядати населення губернії без врахування міст, то тут відсоток народжених у тому ж повіті значно вищий: 80,3 % чоловіків і 83,3 % жінок.

Загалом же по всіх трьох південноукраїнських губерніях у всіх станових групах мало місце переважання жінок серед городян, народжених у тому ж повіті. При цьому в кожній губернії найбільш різною диспропорція була в селянському стані: тут по Катеринославській губернії “місцевими” були 34,99 % чоловіків і 51,08 % жінок, по Таврійській — відповідно 24,86 % і 44,60 %, Херсонській — 23,46 % і 43,36 % [Додаток 6.3.3], що наочно свідчить про “чоловіче обличчя” міграції до південноукраїнських міст. Серед населення ж повітів кожної губернії великої диспропорції в цьому плані не спостерігалось. Тож на матеріалах Південної України не простежується тенденція, відмічена щодо характеру міграції до міст Сполучених Штатів і Західної Європи: там жінки були більш рухомих елементом, ніж чоловіки³.

¹ Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра... — С. 71.

² Города России в 1904 году... — С. 163, 164, 095.

³ Вебер А. Рост городов в 19-м столетии... — С. 276.

У містах Катеринославської губернії мало місце переважання чисельності чоловіків у всіх конфесіях, за виключенням баптистів (2 чоловіки і 3 жінки), караїмів (142 чоловіки, 160 жінок) і групи “буддисти і ламаїсти” (жодного чоловіка і лише одна жінка). Особливо різкою є диспропорція між кількістю чоловіків і жінок, що сповідували іслам (відповідно 984 і 55).

Показово, що в групі носіїв східнослов'янських мов, які сповідували православ'я та єдиновір'я, жінок більше лише серед українців, тоді як чоловіки доволі помітно переважали і серед росіян, і серед білорусів. Пояснення такої картини варто шукати, зокрема, все в тих же особливостях участі різних етнічних груп у міграції до міст Катеринославщини.

Дещо іншу гендерну ситуацію спостерігаємо серед етносів міст Таврійської губернії. Тут серед росіян відсоткове співвідношення жінок і чоловіків у губернії та містах майже збігається; українців чоловіків у містах майже вдвічі більше, аніж українок, тоді як в цілому по губернії останніх менше лише на кілька відсотків. Співвідношення чоловіків і жінок серед татар і в містах, і в губернії в цілому було набагато більш паритетним. Найразючіша диспропорція між чисельністю чоловіків і жінок у містах спостерігалася серед турків (91,78 % і 8,22 %) та поляків (82,89 % і 17,11 %). Це давало підстави сучасникам відносити обидві етнічні групи до так званого “випадкового елемента” в населенні губернії. Якщо у випадку із поляками абсолютне чисельне переважання чоловіків пояснюється в першу чергу належністю більшої частини представників відповідного етносу до військових, то у випадку із турками — до іноземних підданих.

У Таврійській губернії, якщо не брати до уваги групу “інші нехристияни”, яка на 100 % складалася з чоловіків і серед усього населення, і серед городян, але налічувала тільки 8 осіб (з них у містах — 7), то найбільша диспропорція між чисельністю чоловіків і жінок у містах була серед католиків (майже $\frac{3}{4}$ — чоловіки і лише $\frac{1}{4}$ — жінки). Втім, у губернії в цілому такої диспропорції не спостерігалось. Є всі підстави стверджувати, що гендерна ситуація з цією конфесією в містах пояснюється переважанням серед католиків усе тих же поляків, які і були представлені в містах головним чином чоловіками.

У містах Херсонській губернії найбільш відчутною гендерна диспропорція була серед тих, хто сповідував іслам (0,44 % чоловіків і 0,08 % жінок), вірмено-католиків (0,01 % і 0,004 %), католиків (5,16 % і 3,05 %) [До даток 5.3.1].

У всіх трьох губерніях простежується концентрація в містах більшого відсотку іудейок у порівнянні з іудеями. Дослідники вбачають причину такої диспропорції як у тому, що євреї при обліку намагалися приховувати реальні дані щодо кількості чоловіків з метою уникнути їхнього призову на військову службу, так і в специфіці єврейського переселення до міст, яка полягала в переїзді цілими родинами, тоді як серед росіян та українців набагато більш поширеним було переселення поодиночки¹.

Ключовою для розуміння гендерних аспектів урбанізаційних процесів є проблема співвідношення приватної та публічної сфер і рівня участі в них чоловіків та жінок.

Згідно з моделлю співвіднесення приватного та публічного, що діяла як на півдні України, так і в цілому в Російській імперії, жінка була великою мірою відсторонена чоловіком від активної участі в публічній сфері.

Згадана модель, що відображала розподіл влади, престижу і власності через систему адміністративних, культурних, економічних та інших інститутів, не передбачала участі жінки в державних управлінських структурах, їхнього права брати безпосередню участь у формуванні виборчих установ місцевого самоврядування тощо.

Зокрема право голосу при обранні органів міського самоврядування жінки мали лише опосередковано: у Положенні про громадське управління міста Одеси від 30 квітня 1863 р. обумовлено, що жінки, які володіють нерухомістю в місті, а також ті, що могли б мати право голосу по праву купецької торгівлі чи ремесла, самі брати участь у виборах не можуть, але мають право передати свій голос батьку, чоловіку, сину, дяді, брату або зятю²; у Миському положенні 1870 р. розписано, що жінки можуть уповноважувати на участь у виборах свого батька, чоловіка, сина, зятя, рідного брата³; Миське ж положення 1892 р. обумовлювало, що до кола уповноважених жінками осіб можуть входити батько, чоловік, син, зять, онук, рідний брат і племінник⁴. Опосередкована участь жінок передбачалась і при формуванні складу гласних повітових земських зібрань⁵.

¹ Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794 – 1914... — С. 236-237; Самойлов Ф.О., Скрипник М.О., Ярещенко О.Т. Одеса на зламі століть (кінець XIX – початок XX ст)... — С. 31-32.

² ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVIII. — Отд. I. — С. 407-408. (№ 39565).

³ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLV. — Отд. I. — С. 825. (№ 48498).

⁴ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XII. — С. 437. (№ 8708).

⁵ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXIX. — Отд. I. — С. 4. (№ 40457).

Попри всі соціально-економічні трансформації, пов'язані з модернізаційними процесами, жінки і на кінець досліджуваного нами періоду залишалися вельми обмеженими у порівнянні з чоловіками у доступі до цілої низки професій. Показово, що фактично в кожному місті Південної України рівень оплати праці чоловіків і жінок, які виконували ту саму працю, суттєво (часто — в рази) різнився¹. Умови праці жінок у багатьох випадках також були гіршими за відповідні умови чоловіків², хоча законодавство і регулювало використання жіночої праці спеціально³. Ситуація ускладнювалася тим, що, як зазначалося в “Адрес-календарі і довідковій книзі м. Миколаєва на 1900 р.”, “важка праця матері і господарки, змушеної добувати кошти на стороні, ставили всю родину у вкрай несприятливі умови”⁴. У містах додаткову складність поєднання материнства із зароблянням грошей створювало те, що тут, на відміну від села, жінка частіше була відірвана від великої родини, члени якої могли б доглядати за дітьми.

Доволі симптоматичною в плані бачення чоловіками місця жінки в професійній діяльності можна вважати доповідь Херсонській міській думі особливої комісії з питання поширення професійних і технічних знань серед населення Херсона, в якій зазначалося, що “за місцевими умовами... міського життя, які не являють собою ніяких особливостей, для місцевого населення було б корисним і бажаним поширення звичайних, властивих жінці ремесел, однаково необхідних як у домашньому побуті, так і для одержання заробітку, а саме: білошвейної майстерності, машинов'язання, крою й шиття верхнього та іншого одягу, плетіння корзин із лози і ткання килимів, а також сільськогосподарських знань, як от: городництва, садівництва, птахівництва, бджільництва, молочного господарства та іншого”⁵.

Вельми важливо простежити гендерне представництво в різних групах занять міського населення [Додаток 4.2.2а-в]. По містах усіх трьох

¹ Города России в 1904 году... — С. 264; Добровольська В.А. Підготовка вчителів-жінок півдня України у другій половині XIX – на початку XX століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя: Просвіта, 2008. — Вип. XXII. — С. 25.

² Див., зокрема: Херсону 200 лет... — С. 65; Weinberg, Robert. The Revolution of 1905 in Odessa. Blood on the Steps. — Bloomington: Indiana University Press, 1993. — Pp. 33-34.

³ Вороніна М.С. Мешканки міст Харківської губернії: гендерна дискримінація та динаміка змін (1861-1917 рр.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Вороніна Марина Сергіївна. — Харків, 2005. — 205 с. (С. 104-127).

⁴ Цит. за: Николаеву 200 лет... — С. 69.

⁵ Памятная книжка Херсонского городского общественного управления за 1899 год... — С. 13.

губерній чітко простежується чоловіче чисельне переважання в більшості груп занять. З 65 зазначених у перепису 1897 р. груп занять на 100 % “чоловічими” у містах Катеринославщини були військова служба, богослужіння неправославних і нехристиянських сповідань, бджільництво, шовківництво, виплавка металів, виробництво екіпажів і будівництво дерев’яних суден, водне сполучення; Таврійській губернії — військова служба, богослужіння нехристиянських сповідань, бджільництво, шовківництво, виплавка металів; Херсонщини — військова служба, богослужіння нехристиянських сповідань, бджільництво, шовківництво, виплавка металів, виробництво екіпажів і будівництво дерев’яних суден. У групі занять “Адміністрація, суд і поліція” на Катеринославщині присутні лише 3 жінки-городянки, в Таврійській губернії — 17, Херсонській — 3. При цьому жодної групи занять не виявилося без чоловічої присутності. Навіть серед осіб, які вказали заняттям проституцію, в містах Катеринославської губернії наявний 1 чоловік, Таврійської — 16, Херсонської — 12.

За представництвом жінок саме проституція була “абсолютним лідером” серед усіх професійних сфер: у містах Катеринославщини серед зайнятих у ній жінки становили 99,59 %, Таврійської губернії — 96,48 %, Херсонщини — 97,97 %. Друга “найбільш жіноча” сфера зайнятості — “чистота та гігієна тіла” — за цим показником суттєво відставала (75,90 %, 74,90 % і 76,38 % відповідно).

У контексті нашого дослідження звернення до відповідної проблематики важливе ще й тим, що офіційна проституція була майже виключно міським явищем: чисельність осіб, які заявляли її як свою професію у містах Півдня, була на порядки більшою за чисельність таких осіб у повітах¹.

Майже повна монополія жінок у сфері проституції аж ніяк не може розглядатись як досягнення на гендерній ниві. Скоріше навпаки: вона демонструвала приниженість жіноцтва і його місце в “чоловічому світі”. Як свідчать вивчені нами джерела, попри легальний статус, заняття проституцією сприймалися і суспільством, і самими повіями як порочне, аморальне. Показовими в цьому плані є слова миколаївської повії Ганни Дубіпепки, яка, просячи свою матір забрати її з публічного будинку, казала: “Якщо ви мене не візьмете, а самі поїдете, то я жити вже не буду,

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния... — С. 142; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XXI. Таврическая губерния... — С. 186; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния... — С. 198.

я скриюсь куди очі дивляться; була я грішною, а більше не хочу; час мені вже покаятися; краще без хліба буду сидіти, а цього не буду робити”¹.

Згадуючи про Херсон досліджуваного нами періоду, Й.Н. Векслер писав, що “в ті роки проституція процвітала, і ця категорія жінок була вельми доступна. У Херсоні були, крім вільних проститутток, ще публічні будинки. Там, на Потьомкінській вулиці, між 2-ю і 3-ю Форштадськими вулицями був публічний будинок Гольдштейна. Була знаменита Анна Леонтіївна. Візники знали всі ці злочні місця і за бажання могли відвезти клієнта за 20 копійок куди завгодно”².

Самі мешканці будівель, що знаходилися поруч із будинками терпимості, не були в захваті від подібного сусідства; в архівах Півдня збереглася ціла низка справ, в яких городяни, піклуючись про власний спокій і моральність дітей, просять перенести ці заклади в іншу частину міста або ж заборонити знаходження проститутток у громадських місцях³.

Місцева влада намагалася тримати “проституцію, що широко розрослася”, під пильним наглядом. Зокрема Одеський градоначальник і комісія по нагляду за проституцією піклувались, аби повії не мешкали і не прогулювались в районі Бульварної дільниці, аби повії-одиначки не селилися більш ніж по дві, при цьому додержуючись відстані від церков, училищ та інших громадських закладів, передбаченої правилами від 28 липня 1861 р. для утримувачок будинків терпимості⁴. Велася боротьба із нелегальною проституцією⁵. Стан здоров'я проститутток мав обов'язково перевірятися місцевими лікарями⁶. Втім, такі заходи мали на меті піклування не стільки про самих повії, скільки про здоров'я клієнтів й упередження поширення венеричних та інших хвороб.

Умови праці проститутток вельми різнилися залежно від того, чи діяли вони офіційно, в якому саме місті і публічному будинку знаходилися. Зокрема в Одесі проститутка одержувала від “мадам” (власниці публічного будинку) від 7 до 15 карбованців на місяць, плюс чайові від

¹ ДАМО. — Ф. 231. — Оп. 1. — Спр. 898. — Арк. 28 зв.

² Векслер Н.Й. Херсон и его жители // Джерела з історії Південної України. Том 9 // Мемуари та щоденники. Частина 2 / Упорядники: А. Бойко, В. Мільчев. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2006. — С. 522.

³ ДАЗО. — Ф. 24. — Оп. 1. — Спр. 116. — Арк. 1-16; ДАМО. — Ф. 231. — Оп. 1. — Спр. 429. — Арк. 3-4; ДАМО. — Ф. 231. — Оп. 1. — Спр. 1752. — Арк. 27.

⁴ Распоряжения г. Одесского градоначальника по разным предметам // Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1897 год. — Одесса: Тип. Штаба Одесского военного округа, 1897. — С. 43.

⁵ ДАМО. — Ф. 231. — Оп. 1. — Спр. 1752. — Арк. 4, 23, 25, 43.

⁶ ДАМО. — Ф. 231. — Оп. 1. — Спр. 562. — Арк. 1-2; ДАМО. — Ф. 222. — Оп. 1. — Спр. 936. — Арк. 1; ДАКО. — Ф. 78. — Оп. 7. — Спр. 86. — Арк. 5-5 зв.; ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVII. — Отд. I. — С. 308-310. (№ 38147).

клієнтів, загалом заробляючи від 20 до 50 карбованців на місяць (тоді як докери одержували в кілька разів менше). За такі гроші працювати доводилося багато: більшість проституток починали “робочий день” о 18 або 19 годині і завершували о 5 або 6 (по неділях і святкових днях робота тривала з опівдня і до ранку), за цей час обслуговуючи від 5 до 20, а то й більше, клієнтів¹.

Звернемо увагу і на такий аспект проблеми, як вивезення дівчат із портових південноукраїнських міст за кордон для заняття проституцією. Зокрема у 1860-х рр. в Одесі розглядалася гучна справа про “новий протизаконний промисел”, який полягав у тому, що “євреї, заманюючи у свої тенета молодих дівчат, які були піддані спокусі і залишені своїми спокусниками, довершували нещастя цих дівчат, роблячи їх предметом задоволення своєї жадоби до грошей, і з цією метою вивозять їх до Константинополя і публічно продають там тим, хто промишляє розпусною”². А в 1887 р. тимчасовий Одеський генерал-губернатор повідомив Миколаївського військового губернатора про групу злочинців, які в Буенос-Айресі та Ріо-де-Жанейро займалися “таємним торгом” молодими жінками, вивезеними з Одеси та інших чорноморських портів³.

Важливим чинником, який і впливав на вкорінення опозиції чоловічого та жіночого, і в той же час був виявом такого вкорінення, можна вважати гендерну ідеологію і розхожі уявлення про жінок, які зафіксували суто чоловічий погляд і нав’язували моделі жіночої поведінки, що жорстко обмежували свободу вираження⁴. Ми маємо підстави казати про те, що в цілому в південноукраїнських містах сприйняття жінки та її місця в “чоловічому світі” не було таким традиціоналістським, як на селі, хоча вплив останнього був відчутним. У цьому контексті на особливу увагу заслуговує висновок Крістін Воробек про те, що можновладці та держава, чия влада принаймні частково базувалася на селянському традиціоналізмі, підтримували існування матриці патріархальності українського селянства, оскільки побоювались,

¹ Skinner, Frederick W. Trends in Planning Practices: the Building of Odessa, 1794-1917 // The City in Russian History / Ed. by Hamm Michael F. — Lexington: The University Press of Kentucky, 1982. — Pp. 217, 242.

² Лернер О.М. Евреи в Новороссийском крае. Исторические очерки. — Одесса: Тип. Г.М. Левинсона, 1901. — С. 148.

³ ДАМО. — Ф. 231. — Оп. 1. — Спр. 1505. — Арк. 1-1 зв.

⁴ Репина Л.П., Зверева В.В., Пармонова М.Ю. История исторического знания... — С. 259.

що будь-який відхід від системи субординації жінки чоловікові є загрозою суспільству та культурі¹.

Цілком слушною є думка, що вкорінене уявлення, згідно з яким “зовнішній світ” належить чоловікові, тоді як місце жінки вдома, задавало індивіду цілісну культурну модель, яка допомагала впорядкувати життя, надавала сенсу хаотичній дійсності, будувати лінію поведінки; жінки, як правило, чудово знали своє місце в “чоловічому світі”, засвоївши моделі поведінки, які передбачали цілу низку обов’язків, обмежень і заборон².

Разом із тим, жінки, не маючи формального авторитету, користувалися ефективними каналами неформального впливу, спираючись на родинні зв’язки, обмінюючись інформацією, поширюючи плітки тощо.

Одним із каналів впливу, і в той же час самореалізації жінок була їхня участь у суспільному русі, громадських організаціях, що давало їм можливість з’являтися на публіці, брати участь у формуванні громадської думки і таким чином змушуючи чоловіків “рахуватися з ними”³. Серед таких громадських організацій було, між іншим, і Російське товариство захисту жінок, відділення якого створювалися переважно в портових містах і великих промислових центрах і яке мало за мету сприяння упередженню небезпеки “втягнення дівчат і жінок у розпусту і повернення вже падших жінок до чесного життя”⁴.

Будучи обмеженими в можливостях участі в громадському житті, жінки сконцентрували свою активність на освітній, благодійній, культурній нивах. Тож в освітній сфері уславилися, зокрема, імена О.Я. Риндовської-Чернової⁵; у сфері благодійництва — К.П. Клейнміхель⁶; у літературі — Л.О. Василевської (Дніпрової Чайки)⁷,

¹ Worobec Christine D. Temptress or Virgin? The Precarious Sexual Position of Women in Postemancipation Ukrainian Peasant Society // *Slavic Review*. — Vol. 49. — No. 2. — Summer, 1990. — P. 227.

² Репина Л.П., Зверева В.В., Парамонова М.Ю. История исторического знания... — С. 261.

³ Bradley, Joseph. Subjects into Citizens: Societies, Civil Society, and Autocracy in Tsarist Russia // *American Historical Review*. — October 2002. — Vol. 107. — № 4. — Pp. 1099-1100.

⁴ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XX. — Отд. I. — С. 16-20. (№ 17993).

⁵ Балдирева Е.М. Біля витоків жіночої освіти на Дніпропетровщині: сторінки життя і діяльності О.Я. Риндовської-Чернової // *Наукові праці: Науково-методичний журнал*. Вип. 4. *Історичні науки*. — Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2002. — С. 73-77.

⁶ Иванова Л.М. Графиня Е.П. Клейнмихель и создание в Ялте Общества сестер милосердия “Всех скорбящих радость” // *X Дмитриевские чтения (16-17 марта 2006 г.)*. История Южного берега Крыма: Сб. науч. ст. / Ялт. ист.-лит. музей / Сост. Л.В. Петренко. — Симферополь: АнтикВА, 2008. — С. 36-47.

Чайки)¹, А.Я.Марченко²; в театрі — М.К.Садовської-Барілотті³, М.Г.Савіної⁴, Є.П.Зарницької⁵; в музиці — Е.М.Мілевської⁶, десятків інших жінок. В історії міст Півдня залишила свій слід і ціла плеяда талановитих жінок, які мешкали за межами регіону, але відвідували його з гастролями, у справах, з метою відпочинку чи навіть проїздом. Заслуговує на увагу висновок І.О.Волкової про те, що діяльність жінок у другій половині XIX ст. прогресивно вплинула на розвиток соціально-культурної сфери пореформеного суспільства і стала значним кроком в емансипаційному русі жіноцтва⁷.

Кажучи про “включеність” жінок у світське і культурне життя, ми не схильні автоматично пов’язувати рівень розвитку відповідних сфер у конкретному місті з відсотком жінок у його населенні, як це робить Патриція Герлігі, пишучи, що “порівняно велика кількість жінок в Одесі та їхня привабливість викликали до життя елегантність, цноту й культурні потреби цього південного морського порту і місця літнього відпочинку та стимулювали розвиток театру, музики, модного одягу і предметів розкошу, якими славилася місто”⁸. Адже, зважаючи на наведену нами вище статистику, сумнівною є вже сама ключова теза Герлігі про те, що “жінок в Одесі було дещо більше, ніж в інших містах”⁹. Тож коректніше було б казати про певний вплив на зазначені сфери концентрації у приморських містах, і передусім — в Одесі жінок (у тому числі — й іноземок), що належали до привілейованих страт і мали доволі високий рівень освіченості, так само як і заможних жінок, які могли собі дозволити витратитися на ті самі предмети розкоші, модний одяг, на відвідання театрів тощо. З іншого боку, саме місто впливало на

¹ Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Очерки истории культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX века). Книга вторая: Литература и театр... — С. 115-117.

² Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Очерки истории культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX века). Книга вторая: Литература и театр... — С. 74-75.

³ Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Очерки истории культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX века). Книга вторая: Литература и театр... — С. 211.

⁴ Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Очерки истории культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX века). Книга вторая: Литература и театр... — С. 173-175.

⁵ Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Очерки истории культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX века). Книга вторая: Литература и театр... — С. 220-221.

⁶ Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Очерки истории культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX века). Книга третья: Музыкальная и художественная культура. Градоначальство. Музеи и памятники. Печать... — С. 28.

⁷ Волкова І.О. Жіноче питання в Україні (друга половина XIX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політичних наук: спец. 23.00.04 “Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку” / І.О. Волкова. — Одеса, 1995. — С. 20-21.

⁸ Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794 – 1914... — С. 237.

⁹ Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794 – 1914... — С. 237.

культурні та інші потреби його мешканок. У цьому контексті доволі симптоматичним є спостереження Переца Смоленскіна про єврейських жінок Одеси, які, на його думку, були набагато більше за чоловіків вразливі для асиміляції, оскільки більше схильні до розкоші, до того, що вважається шиком, і мають мораль, підірвану впливом французьких романів¹.

Важливим показником гендерної стратифікації суспільства є співвідношення ступеня доступу жіночого і чоловічого населення до освіти. Впродовж другої половини XIX – початку XX ст. спостерігалась тенденція позитивних зрушень у напрямку розширення доступу жіноцтва до освіти (причому за цілою низкою показників — доступу вищого, аніж у багатьох інших регіонах імперії), хоча ситуація, що існувала і на кінець періоду, що нас цікавить, не дає підстав казати про гендерну рівність у цьому плані.

При оцінці ступеня доступу жінок і чоловіків до освіти важливо не просто визначити загальний відсоток писемності в обох статевих групах, але і диференціювати, з одного боку, рівні освіти, а з іншого, — станові страти населення. При перерахунку абсолютних цифр перепису 1897 р. у відсотки отримуємо вельми красномовну картину стосовно міст [Додаток 6.3.4а-в].

Зокрема у містах Катеринославської губернії загальний відсоток писемних ледве переважає у жінок в групі “Дворяни спадкові й особисті, чиновники та їх сім’ї”. Що стосується переважання вдвічі писемних жінок у групі “Фінляндські уродженці”, то це фактично не змінює загальної картини, оскільки в містах Катеринославщини нараховувалося лише 6 писемних представників цієї групи, з них 2 чоловіки і 4 жінки. Вельми незначним є переважання писемних чоловіків у групі “Особі духовного стану всіх християнських сповідань та їх сім’ї”. У той же час досить відчутною є диспропорція в групі “Почесні громадяни, купці, міщани та інші міські стани” і тим більше — в групі “Особі сільського стану”, де жінки становили лише 18,14 % писемного населення.

Ще більш разючою була диспропорція між освіченістю чоловіків і жінок при зіставленні даних про рівень освіти. Чоловіки майже кожної станової групи міст Катеринославської губернії абсолютно домінують серед тих, хто навчався в університетах та інших вищих навчальних закладах. Виняток становила лише група “Особі сільського стану”, де кількість чоловіків і жінок була однаковою. Але і тут немає особливої сенсації з огляду на те, що серед городян Катеринославщини, які

¹ Ципперштейн С. Евреи Одессы: История культуры, 1794-1881... — С. 120.

належали до цієї станової групи, в навчальних закладах даної категорії навчалося лише 3 чоловіки і 3 жінки. Ще більш значним є переважання відсотку чоловіків, які навчалися в спеціальних і технічних вищих навчальних закладах. Чоловіки всіх без винятку станових груп абсолютно домінували серед тих, хто навчався у спеціальних середніх навчальних закладах. Цілком логічним для даного історичного періоду є стовідсоткове чоловіче представництво серед тих, хто одержував освіту у вищих і середніх військових навчальних закладах. Разом із тим, рівень розвитку, якого до кінця XIX ст. сягнула жіноча гімназійна освіта в містах як української складової Російської імперії в цілому¹, так і Південної України зокрема², знайшов відображення в тому, що серед тих, хто навчався в середніх навчальних закладах Катеринославщини, відсоток жінок переважав одразу в трьох групах: “Дворяни спадкові й особисті, чиновники та їх сім’ї”, “Почесні громадяни, купці, міщани та інші міські стани” та “Особи, що не належать до вказаних станів”.

Багато в чому схожа картина мала місце і в двох сусідніх адміністративно-територіальних одиницях Півдня. Отримані дані будуть ще більш інформативними, якщо їх співвіднести з підрахованими нами загальними показниками по губерніях (із врахуванням і повітів, і міст) [Додаток 6.3.4а-в].

Загалом же у містах Катеринославщини серед писемних чоловіків було 66,07 % — в університетах та інших вищих навчальних закладах вони становили 92,59 %; у спеціальних і технічних вищих навчальних закладах — 97,55 %; спеціальних середніх навчальних закладах — 87,92 %; вищих і середніх військових навчальних закладах — 100 %, тоді

¹ Бабіна О.І. Становлення та розвиток гімназійної освіти в Україні (в кінці XIX – на початку XX століття): Автореф. канд. пед. наук: 13.00.01. / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. — К., 2000. — 19 с.; Сухенко Т.В. Середня жіноча освіта в Україні (XIX – початок XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Т.В. Сухенко. — К., 2000. — 20 с.; Тронько Т.В. Діяльність органів державної влади в галузі жіночої середньої освіти в Наддніпрянській Україні другої половини XIX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Т.В. Тронько. — Запоріжжя, 2001. — 19 с.

² Отчет о деятельности общества попечительства о женском образовании в г. Екатеринославе за XVII-й год от 2-го апреля 1888 г. по 2-е апреля 1889 г. — Екатеринослав: Типография Губернского Правления, 1891. — 25 с.; Шушара Т.В. Развитие жіночої освіти в Таврійській губернії (XIX – початок XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. педагогічних наук: спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Т.В. Шушара. — К., 2006. — 20 с.; Добровольська В.А. Історія жіночої освіти Півдня України (1901 – 1910 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В.А. Добровольська. — Дніпропетровськ, 2006. — 20 с.

як у середніх навчальних закладах — тільки 45,78 %. Серед писемного населення міст Таврійської губернії чоловіки становили 65,38 % — при цьому в університетах та інших вищих навчальних закладах чоловіків було 93,50%; у спеціальних і технічних вищих навчальних закладах — 95,32%; спеціальних середніх навчальних закладах — 91,63%; вищих і середніх військових навчальних закладах — 100 %, тоді як у середніх навчальних закладах їх було тільки 40,60 %. У містах Херсонської губернії серед писемних чоловіки становили 65,04 % — причому серед осіб, які навчалися в університетах та інших вищих навчальних закладах, їх було 95,49 %; у спеціальних і технічних вищих навчальних закладах — 95,22%; спеціальних середніх навчальних закладах — 89,21%; вищих і середніх військових навчальних закладах — 100 %, а в середніх навчальних закладах — лише 47,23 % [Додаток 6.3.5].

При вивченні даних про писемність різних вікових груп простежується чітка тенденція: відсоток освіченості знижується від молодших вікових груп до старших, причому для жінок таке зниження значно різкіше, аніж серед чоловіків. Така ситуація цілком логічна: реформи освіти другої половини XIX ст. встигли зачепити не всі вікові групи, і картина, що спостерігалася на Півдні, цілком корелюється з даними про прогрес у сфері народної освіти, в тому числі і жіночої, в імперії в цілому.

Гендерну асиметрію підтримував контроль над жіночою сексуальністю в широкому розумінні останньої. Держава і суспільство контролювали сексуальну поведінку за допомогою механізмів широкого спектра, що включав світські, церковні інституції, народні обряди тощо¹. Вихід за встановлені рамки наражав жінку на небезпеку втрати репутації і соціального статусу. У поглядах селянства, певною мірою перейнятих і городянами, і владними інституціями, жінка сприймалась як “спокусниця”, яка, за формулюванням Кристін Воробек, “при своєму ненажерливому сексуальному апетиті” будучи допущеною до управління справами в селі і за його межами (тобто при порушенні чоловічого status quo), могла спричинити хаос і нещастя; тому жіноча сексуальність мала обмежуватись і знаходитись під постійним патріархальним контролем. Причому такий погляд був загальним місцем європейської християнської традиції в цілому².

¹ Репина Л.П., Зверева В.В., Парамонова М.Ю. История исторического знания... — С. 261.

² Worobec Christine D. Temptress or Virgin? The Precarious Sexual Position of Women in Postemancipation Ukrainian Peasant Society // Slavic Review. — Vol. 49. — No. 2. — Summer, 1990. — P. 227.

Сегрегаційні заходи, розмежування “чоловічого і жіночого світів” (у тому числі — і в плані упередження можливості бачити представників іншої статі в “непристойному вигляді”) знаходили вияв, зокрема, у низці обмежень, що стосувались облаштування купалень та бань. Самі купальні були одними з візитівок приморських курортів і міст на великих ріках Півдня в умовах спекотного клімату. Робити купальні окремими для чоловіків і жінок було в регіоні загальноприйнятою практикою¹. 12 грудня 1883 р. Одеська міська дума затвердила постанову “Про порядок і благочиння в публічних купальнях м. Одеси”, окремим пунктом якої прописувалося, що жіночі купальні мають бути ретельно відділені від чоловічих і передбачалася заборона “виходити і випливати з району чоловічих купалень у напрямку жіночих і навпаки”². В “Обов’язковій постанові про порядок і благочиння в публічних купальнях міста Миколаєва” розписувалося, що купальні повинні мати “повністю розділені” відділення для чоловіків і жінок, причому перегородки між відділеннями повинні бути суцільними, подвійними, не нижче 6 аршин, без всяких щілин і дір³. І це при тому, що існувала необхідність знаходитися в купальнях у спеціальному “купальному костюмі”: жінки — в довгополій ситцевій чи батистовій сорочці, чоловіки — в сорочці з короткими рукавами і штаних до щиколоток⁴.

Те, що жіночі купальні мають бути ретельно відокремлені від чоловічих, спеціально обумовлювалося у постанові Одеської думи від 4 березня 1885 р. “Про порядок і благочиння в публічних банях м. Одеси”⁵. У “Правилах для осіб, які проживають і користуються лікуванням у міському лікувальному закладі на Хаджибейському лимані” окремим пунктом прописувалася заборона підпливати до жіночих купалень⁶.

І все ж, попри наявність цілої системи сегрегаційних заходів та обмеження виявів сексуальності, реальна ситуація із стосунками між

¹ ДАЗО. — Ф. 24. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 19; ОІКМ. — Ф. 1330; ОІКМ. — Ф. 1332; Палимпсестов И. Возражающийся Севастополь. Путевые наброски // Русский вестник. — 1885, марг. — Т. 176. — С. 206.

² Обязательные постановления, изданные Одесской городской думой // Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1894 год ... — С. 444-445.

³ ДАМО. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 5-5 зв.

⁴ Скороход А. Херсон: вчера и сегодня. Сборник очерков. — Херсон: Надднепряночка, 2008. — С. 117.

⁵ Обязательные постановления Одесской городской думы // Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1900 год ... — С. 55.

⁶ Правила для лиц, живущих и пользующихся лечением в городском лечебном заведении на Хаджибейском лимане // Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1903 год... — С. 194.

статями в південноукраїнських містах була далекою від того ідеалу, який воліли бачити світська та церковна влада. З одного боку, тут давалася ознака специфіка регіону, в якому вже в часи заселення та колонізації останньої чверті XVIII – початку XIX ст. було вельми поширеним взяття незаконних шлюбів тими, хто на попередньому місці помешкання вже мав чоловіка чи дружину¹. У досліджуваний нами період сприятливі передумови для перелюбу створювало масове відхідництво при залишенні родин. У цьому контексті достатньо згадати дану в “Працях Одеського статистичного комітету” характеристику робітників міста: “Осіб, що живуть у незаконному шлюбі, доволі поважна цифра, діти їхні зростають, приписуються до міщан, тим і закінчується історія тимчасового співжиття. Якщо з тих, хто тимчасово з’єднався, одна особа залишає іншу, то рідко виникають скарги; зазвичай вони шукають розради у віднайдені собі нових коханців чи коханок”². При всій його непослідовності, поширення модернізаційних процесів, яке знаходило вияв і в деякому зростанні можливостей соціальної мобільності жінок, певній секуляризації суспільства тощо, не могло не вплинути на стан традиційної моральності в містах, про пошкодження якої з тривогою говорило духовенство.

Для глибокого розуміння картини гендерної стратифікації городян Південної України доцільно звернутися до статистики, яка стосується сімейного стану. При переведенні у відсотки абсолютних цифр, що відображають сімейний стан чоловіків і жінок, які мешкали в містах, одержуємо таку картину [Додаток 6.3.6].

Серед городян усіх трьох губерній Півдня було більше холостяків, ніж дівиць, і більше чоловіків, аніж дружин. Це пояснюється все тим же відхідництвом і перебуванням у регіоні збройних сил. Разом із тим, разючою була диспропорція між чисельністю вдівців та удовиць: останніх у містах Катеринославської і Таврійської губернії було більше ніж утричі, а на Херсонщині — майже вчетверо. Розлучених жінок також значно більше, аніж розлучених чоловіків. При цьому варто згадати, що відсоток розлучених серед населення міст губерній був вкрай низьким (хоча серед городян Херсонщини він і був майже вдвічі вищий, ніж середній по імперії), що обумовлювалось особливостями законодавства, церковного права, яке вкрай обмежувало можливості розірвання шлюбу.

Показово, що переважання чисельності холостяків над чисельністю дівиць, вдів над вдівцями, розлучених жінок над розлученими чоловіками

¹ Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України... — С. 291-292.

² Федоров І. О положенні рабочего класса в Одессе // Труды Одесского статистического комитета. Выпуск III-й. — Одесса: Тип. П. Францова, 1870. — С. 91.

простежувалось і серед населення повітів усіх південноукраїнських губерній, але при цьому в кожному випадку диспропорція була суттєво меншою, ніж у містах [Додаток 6.3.6].

Важливою для розуміння гендерної нерівності є статистика, що віддзеркалює статевий склад і сімейний стан тієї частини населення міст, яка була “одержима фізичними вадами”. При перерахунку у відсотки виявляється, що на Катеринославщині серед сліпих від народження 52,13 % чоловіків і 47,87 % жінок. Але при цьому з тих, хто перебував у шлюбі, осіб цієї категорії 72,73 % чоловіки і лише 27,27 % — жінки. Серед тих, хто втратив зір, — 46,50 % чоловіків і 53,50 % жінок, але в шлюбі при цьому 72,0 % чоловіків і тільки 28,0 % жінок. Серед глухонімих 53,99 % чоловіків і 46,01 % жінок, але у шлюбі — 80,0 % чоловіків і 20,0 % жінок. Серед німих 54,79 % чоловіків і 45,21 % жінок. Тут із тих, хто перебував у шлюбі, жінок лише 33,33 % і чоловіків — 66,67 %. Серед божевільних чоловіків 57,52 % і жінок 42,48 %, але у шлюбі — 61,01 % чоловіків і 38,99 % жінок. Загалом же серед городян Катеринославської губернії, “одержимих фізичними вадами”, — 54,33 % чоловіків і 45,67 % жінок, але в шлюбі перебували 65,80 % чоловіків і лише 34,20 % жінок¹. Цифри кажуть самі за себе. Подібні тенденції спостерігались і в Херсонській і Таврійській губерніях, хоча в останній і не мало місце таке різке переважання відсотку одружених чоловіків. Більше 25 % заміжніх було лише серед божевільних жінок міст Катеринославщини (31,79 %), божевільних же жінок Таврійської губернії (31,58 %), тих жінок цієї ж губернії, що втратили зір (28,83 %). При цьому серед чоловіків-городян “одержимих фізичними вадами” близько половини одружених мали категорії: на Катеринославщині — сліпих від народження (48,99 %), тих, хто втратив зір (49,32 %); у Таврійській губернії — тих, хто втратив зір (46,83 %), на Херсонщині — також тих, хто втратив зір (46,43 %) [Додаток 6.3.7а-в].

Таким чином, ми маємо підстави констатувати, що характерною особливістю урбанізаційних процесів у південноукраїнському регіоні, яка відрізняла його від Західної Європи та Сполучених Штатів Америки, було “чоловіче обличчя” міграції до міст, що зумовило і переважання чоловічого населення в “міському просторі”. Хоча таке переважання і не носило то тального характеру: чисельне домінування чоловіків мало місце передусім у найбільш людних містах із розвиненими торговельними і промисловими “економічними функціями”, тоді як у багатьох містах із

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиконой, 1904. — С. 131.

відносно невеликою кількістю населення і переважанням сільськогосподарських занять зберігалось чисельне переважання жінок.

У другій половині XIX – на початку XX ст. в цілому зберігався традиційний розподіл сфер людської життєдіяльності на не престижні “жіночі” (приватні) і суспільно-значущі “чоловічі” (публічні), що дає підстави розглядати гендерну нерівність як елемент “структур довгої тривалості”. Суспільство в цілому залишалось патріархальним, і це справляло істотний вплив на всі сфери його розвитку. Разом із тим, саме в досліджуваній нами період намітилась ціла низка зрушень у напрямку включення жінок до сфер економічної та громадської діяльності, що було пов’язане із загальним контекстом модернізаційних процесів і постановкою “жіночого питання”. Причому ці зрушення набагато потужніше були відчутними саме в “міському просторі”, а не на селі. В умовах Півдня, який зазнавав більшого іноземного впливу, рухався шляхом модернізації швидше, ніж імперія в цілому, а в свідомості і його населення, і мешканців інших складових держави та зарубіжжя великою мірою сприймався як “Ельдорадо”, “Каліфорнія”, “вільний край безмежних можливостей”, паростки жіночої емансипації були більш помітними, ніж у багатьох інших регіонах.

При цьому при формулюванні генералізацій щодо гендерних аспектів урбанізаційних процесів не варто забувати про інші конституюючі елементи соціальної ієрархії, яким є, зокрема, і станова стратифікація суспільства: і рівень, і способи входження жінок у публічну сферу (а відповідно — виходу за межі сфери приватної) помітно різнилися залежно від того, представницями якого стану були ці жінки; в цьому ж контексті важливу роль відігравали конфесійні, етнічні, майнові відмінності, специфіка міста, в якому мешкала жінка, її сімейний статус тощо.



4. Ментальність міського населення

При певному консенсусі між істориками в розумінні під ментальністю так званих “звичок свідомості”, тобто комплексу уявлень про навколишній світ, притаманних людям певної епохи чи певної соціальної страти, який немовби автоматично, неусвідомлено зумовлює їхню поведінку, коло проблем, на які поняття ментальності претендує, є вельми широким, адже, за формулюванням Наталі Яковенко, до “змістів мислення” людського буття належать всі етичні, релігійні, політичні, ідеологічні та інші стереотипи чи концепції, на яких вони спираються, а

тому тут історія ментальностей перетинається з історією ідей; у той же час “способи сприйняття світу” тісно пов’язані з буденним баченням речей та їх неусвідомленою “тематизацією”, а отже, історія ментальностей заходить на територію історії побуту; те саме можна сказати про царину релігійних уявлень, про вплив на свідомість соціальної належності, про осмислення людиною часу і простору тощо¹.

У контексті нашої проблематики принципово важливо звернути увагу на специфіку і в той же час взаємозалежність ментальностей міського населення і мешканців сільської місцевості, на їхні трансформації в умовах модернізації. При цьому ми цілком свідомі того, що для Південної України, територія якої активно заселялась і населення якої становило строкатий конгломерат представників різних етнічних і конфесійних груп, генералізації щодо рис ментальності населення міст і сіл “у цілому” є “мисленневою конструкцією” ще більшою мірою, аніж для багатьох інших регіонів. Адже ментальності, випрацювані суспільною (колективною) свідомістю в рамках певної спільноти, зумовлюються культурними традиціями і засвоюються з дитинства, забезпечуючи окрему людину і ту спільноту, до якої вона належить, глибинною програмою діяльності, правилами й алгоритмами поведінки, референтними моделями сприйняття, розуміння та оцінки дійсності²; у випадку ж Південної України ми постійно маємо справу не лише з масовим прибуттям до регіону представників різних спільнот, чий ментальності аж ніяк не були ідентичними, але і з існуванням тут територіальних спільнот, які самі сформувалися відносно недавно. Тож спостерігався складний процес поєднання рис ментальностей, які були притаманні тим спільнотам, з яких вийшли переселенці, із ментальностями, що формувалися безпосередньо в умовах Півдня. І це на тлі і в руслі тієї “боротьби ментальностей”, що відбувалася в Російській імперії в цілому в контексті модернізаційних процесів середини XIX – початку XX ст. При цьому по відношенню до цілої низки міст Південної України повною мірою може бути прикладена теза Роберта Парка про те, що у великих містах розходження в манерах поведінки, життєвих стандартах і загальних поглядах на життя в різних міських ареалах часто просто-таки вражає уяву³.

¹ Яковенко Н. Вступ до історії... — С. 206-207.

² Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 327.

³ Парк Р. Городское сообщество как пространственная конфигурация и моральный порядок / Пер. с англ. В. Николаева // Социологическое обозрение. — Т. 5. — № 1. — 2006. — С. 15.

Оскільки, як було показано нами раніше, одну з провідних ролей у заселенні міст регіону зіграли переселенці з Центрального Чорноземного району Росії, є сенс звернутися до аналізу ментальності російського селянства, зробленого Б.М. Мироновим. Згідно з ним ментальність селянина до емансипації знаходилась у відповідності з ідеалами православ'я. У системі цінностей селянина за ступенем важливості знаходилися достаток, який розумівся як задоволення скромних матеріальних потреб, повага односельців, праведність поведінки, діти. До влади і слави селянин ставився байдуже, до багатства — суперечливо: з одного боку, він розумів, що гроші можуть дати владу, силу і матеріальне благополуччя, але з іншого, — вважав багатство аморальним, оскільки воно завжди нажито не “за совістю і правдою”, а за рахунок інших. Селянину був чужий буржуазний погляд на власність як на джерело багатства і влади: власність мала забезпечувати людину елементарними засобами існування, тоді як використання її для експлуатації та збагачення було гріховним. Джерелом матеріального забезпечення повинна бути власна праця. Причому вона має бути поміркованою, оскільки праця зверх міри є пожадливістю і не може вважатися богоугодною справою. Одним із способів регулювання тривалості робочого часу були свята, робота в які засуджувалася суспільною думкою. Хоча людина і могла поводитись “як забажає”, але краще жити “по-Божому, по правді і по традиції”. Відхилення від нормального, тобто повторюваного, ходу речей здавалось чимось виключним, справою рук нечистої сили. Звідси — недовіра до будь-яких змін, нововведень (поганих чи добрих), і традиціоналізм, який гарантував збереження того, чим селянин володів на даний момент. Для засудження всяких змін використовувалася перш за все і думка про те, що минуле краще сучасного. Селянство розглядало своє конкретне село, общину, родину як краще у світі місце для життя.

Принципово важливо, що наведені вище спостереження Б.М. Миронов робить переважно на підставі аналізу корпусу близько 30 тисяч прислів'їв, який до 1860-х рр. був спільним для селян, що мешкали в селі та місті, і для міщан, ремісників і “робітних людей”. Російський історик наводить струнку систему аргументації на користь тези, що міські низи в переважній більшості міст імперії (за винятком хіба що нечисленних великих міст) до середини XIX ст. мали приблизно ту саму духовну культуру і ментальність, що і селяни, хоча при цьому відрізнялися матеріальною культурою¹.

¹ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 327-332.

У результаті реформ 1860-х рр. зазнала трансформації система цінностей як селянства, так і міських низів: спостерігалось зростання раціоналізму, прагматизму, ощадливості, індивідуалізму. Це відбувалося поступово, із збереженням чисельних виявів традиційної ментальності попередніх часів; суперечливі уявлення і системи цінностей парадоксально співіснували в головах людей. Причому нова ментальність голосно заявляла про себе переважно в “міському просторі”, тоді як на селі вона заволоділа умами невеликої частини молоді, писемної і пов’язаної з містом¹.

Що стосується ментальності українського селянства (згадаймо, що серед населення південноукраїнських міст 24,5% були вихідцями з Правобережжя і 14,0% — з Лівобережжя України, хоча далеко не всі вони належали до українського етносу), то вона досить глибоко і багатоаспектно вивчена Ю. Присяжнюком. Згідно з ним навіть в умовах модернізації зміни в стереотипах “безмежного поля” ментального універсуму хліборобів відбувалися надто повільно; селяни ніби мали імунітет проти “згубної дії” культури “шляхетних” та прагматичних страт; селяни вперто не бажали сприймати цінності прийдешньої епохи; традиційність як типова ознака ментальності українських хліборобів мала універсальну роль у життєустрої села і спричиняла істотний “тиск” на плин історії другої половини XIX – початку XX ст.² Іншою важливою рисою ментальності українських селян була їхня опозиційність до влади (“панства” і “начальства”), до городян, до яких зазвичай зараховувались і наймані робітники, що теж вважались дармоїдами³.

Ціла низка описаних Ю. Присяжнюком рис ментальності українського селянства відмічалася і у виданнях другої половини XIX ст., які стосувалися безпосередньо Південної України. Зокрема О.Е. Шмідт писав про те, що українець Херсонщини “не розуміє прагнення до збагачення безпосередньо заради багатства, для покращення теперішнього життя, для повного задоволення всіх потреб”⁴. Єпископ Гермоген зауважував, що поміж мешканцями Таврійської єпархії “прив’язаністю до рідних і старовини” особливо відрізняються саме українці; до всіх нововведень українець ставиться не співчутливо, із

¹ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 332-336.

² Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст... — С. 158-160.

³ Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст... — С. 266.

⁴ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть первая / Сост. А. Шмидт... — С. 488.

сумнівом, “традиційні перекази створюють весь звичай його домашнього життя”: “Наші батьки того не знали — каже він у випадку пропозиції якихось нововведень, — а хліб їли, може, ще краще, ніж тепер. Живи, як батьки жили”¹.

Якщо ж казати про ментальності інших, крім селян і міських низів, страт населення, складових так званого “освіченого суспільства”, то тут формування “нової світської, буржуазної культури, що приходила на зміну традиційній”, а разом із цим і нової ментальності², відбувалося швидше, аніж серед “простолюдинів”. Багато в чому цей процес був тісно взаємопов’язаний із секуляризацією свідомості, на що нами зверталась увага у п’ятому розділі. Принципово важливо наголосити, що відкритість ментальності “освіченого суспільства” ідеям модернізації не варто абсолютизувати. Достатньо промовистим є висновок С.Г. Водотики про те, що головною причиною невміння міської еліти Херсона кінця XIX – початку XX ст. користуватися ринковим механізмом була саме патріархальна ментальність, орієнтація на цінності традиційного суспільства, несприйняття реалій суспільства індустріального; складовою цієї ментальності були споживацькі настрої, намагання вирішити міські проблеми за рахунок не ринкових механізмів, а коштом державних дотацій і благодійництва; причому така поведінка міської верхівки знаходилась у межах очікування більшості населення, за винятком частини інтелігенції та підприємців³.

На півдні України і до 1860-х рр. ментальність принаймні певної частини населення мала деяку специфіку в порівнянні з тією традиційною ментальністю, що описує Б.М. Миронов. Цю специфіку на прикладі “народної релігійності”, що демонстрували різні етнічні, станові, професійні та інші групи, представлені в регіоні, доволі аргументовано простежує І.І. Лиман⁴. У формуванні ж такої специфіки зіграв роль складний комплекс чинників, який включав, між іншим, і вплив традицій запорозького козацтва, і характер економічного розвитку Півдня, який до певної міри відрізнявся від того, що спостерігався в інших регіонах імперії.

¹ Гермоген, єпископ. Таврическая епархия... — С. 435-436.

² Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 348.

³ Водотика С.Г. Загальний перепис населення 1897 р. про підсумки соціально-економічного розвитку Херсона у пореформену добу // Наукові записки. Проблеми археології, етнографії, історії, історіографії, літературознавства, музеєзнавства, ономастики, соціології / Херсонський краєзнавчий музей. — Херсон: Айлант, 2004. — С. 9.

⁴ Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України... — С. 348-358.

Як вже згадувалось, після початку “великих реформ” на території Південної України відбувався суперечливий, нелінійний процес боротьби “традиції” та “модернізму” в ментальності населення. Багато в чому ця боротьба відбувалася в загальноімперському контексті (звернемо увагу, що деякі дослідники під самою модернізацією розуміють певне “ментальне зрушення”, яке характеризується “вірою в прогрес, схильністю до економічного росту, готовністю адаптуватися до змін”¹). Процес змін гальмувався, по-перше, через ту інерцію, що притаманна всім традиційним, сакральним зразкам, ідеалам та установкам свідомості². Втім, сама “традиційність” ментальності цілої низки страт мешканців Півдня, як і до 1861 р., не була тотожною з тією, що була притаманною російському селянству.

Маємо на увазі, зокрема, протестантську складову населення, чия ментальність традиційно ж, як доволі переконливо показав Макс Вебер, добре відповідала потребам буржуазного укладу економіки. Вебер доводить, що саме невідповідність християнських догматів “духу капіталізму” зумовила формування протестантської етики, яка, нарешті, легітимізувала наживу, проголосивши її вищим благом³. І хоча окремі положення веберівської концепції активно критикуються⁴, в цілому вона зберігає свою актуальність.

За своєю ментальністю суттєво дисонував із традиційністю російського селянства цілий ряд етносів, представлених у містах Півдня.

¹ Цит. за: Лямин С.К. Менталитет населения прединдустриального города 1860-1870-х гг.: По материалам Тамбова: дис. ... канд. исторических наук: 07.00.02 / Лямин Сергей Константинович. — Тамбов, 2003. — С. 12.

² Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 337.

³ Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Перекл. з німецької О. Погорілого. — К.: Основи, 1994. — С. 50.

⁴ Kalberg Stephen. On the Neglect of Weber's Protestant Ethic as a Theoretical Treatise: Demarcating the Parameters of Postwar American Sociological Theory // Sociological Theory. — Vol. 14. — No. 1. — Mar., 1996. — Pp. 49-70; Rotenberg Mordechai. The Protestant Ethic against the Spirit of Psychiatry: The Other Side of Weber's Thesis // The British Journal of Sociology. — Vol. 26. — No. 1. — Mar., 1975. — Pp. 52-65; Means Richard L. Weber's Thesis of the Protestant Ethic: The Ambiguities of Received Doctrine // The Journal of Religion. — Vol. 45. — No. 1. — Jan., 1965. — Pp. 1-11; Kent Stephen A. In Search of the Spirit of Capitalism: An Essay on Max Weber's Protestant Ethic Thesis by Gordon Marshall // Journal for the Scientific Study of Religion. — Vol. 22. — No. 4. — Dec., 1983. — Pp. 388-390; Little David. Max Weber Revisited: The “Protestant Ethic” and the Puritan Experience of Order // The Harvard Theological Review. — Vol. 59. — No. 4. — Oct., 1966. — Pp. 415-428; Roth Guenther. Current Trends in Weber Interpretation // Contemporary Sociology. — Vol. 13. — No. 4. — Jul., 1984. — Pp. 403-406; Delacroix Jacques. The Protestant Ethic Debate: Max Weber's Replies to His Critics, 1907 to 1910 by David J. Chalcraft; Austin Harrington; Mary Shields // Contemporary Sociology. — Vol. 32. — No. 1. — Jan., 2003. — Pp. 119-120.

Після емансипації в суспільній свідомості тільки посилились ті стереотипи щодо греків, вірмен, євреїв, які відображали їхню кращу відповідність умовам модернізації. Такі стереотипи були зафіксовані, зокрема, в опублікованих 1862 р. “Матеріалах для географії та статистики Росії” по Катеринославській губернії. Так, греки характеризуються як такі, що від природи мають промітний розум, хитрість і проникливість, є працелюбними, бережливими і мають єдину мету — збагачення. Схожі характеристики застосовані і щодо вірмен, які теж названі природно проникливими, хитрими, промітними; “кумир для кожного вірменина — золото; матеріальне збагачення становить для них не лише мету, але навіть пристрасть”. Вельми симптоматично, що стосовно євреїв підкреслюється лише їх працелюбство (причому — не в сільськогосподарській сфері)¹. Важливо, що упорядник видання мав переконання, що зазначені вище риси присутні у представників відповідних етносів безвідносно до місця їхнього проживання і станової належності; останні ж дві ознаки впливали переважно на їхній освітній рівень та матеріальний стан.

Втім, у ментальностях навіть представників одного етносу, що мешкали в тому самому місті, можна було побачити суттєві відмінності, що певною мірою можна сприймати як реакцію на модернізаційні виклики. Зокрема чи не діаметрально протилежними були життєві стратегії, а відповідно і ментальності, євреїв-“традиціоналістів” та “асимільованих” євреїв Одеси (що досить докладно описано в окремому розділі дослідження Стівена Ципперштейна із симптоматичною назвою ““Просвічені” та “асимільовані””)².

Звернемо увагу і на те, що в ментальності і частини самих росіян, які оселилися на півдні України, була ціла низка ознак, які відрізняли її від описаної Б.М. Мироновим. Адже серед цієї етнічної групи регіону до емансипації значну частину складали старообрядці, чия ментальність в деяких аспектах виявилася більш відповідною потребам буржуазного суспільства, аніж змальована Борисом Миколайовичем традиційна ментальність російського селянства. Характеризуючи російських старообрядців Херсонської губернії, підполковник Генерального штабу О.Е. Шмідт ще на зорі епохи емансипації писав про їхню більшу відкритість нововведенням в обробці землі; вони не були поміркованими в роботі і не марнували часу: “коли вони не в полі, то у візникуванні,

¹ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния / Сост. В. Павлович. — СПб.: Типография Департамента Генерального Штаба, 1862. — С. 260-263, 268-269.

² Ципперштейн С. Евреи Одессы: История культуры, 1794-1881... — С. 106-124.

беруть участь у торговельних операціях чи, врешті-решт, у полванні”; “як тільки у великоросіянина з’являються зайві гроші, він намагається пустити їх в оборот”. Шмідт зауважив, що “тутешні великоросіяни — небезпечні суперники євреїв за своєю підприємливістю, наполегливістю, кмітливістю”¹.

Нарешті, той же О.Е. Шмідт помітив і певні відмінності ментальності українців Херсонщини у порівнянні з ментальністю українців регіонів їхнього виходу: підполковник Генерального штабу пише, що “зберігши свою кров”, тутешні українці “втратили деякі особливості і замінили їх іншими”; зокрема тут вони більш охоче йдуть на заробітки, на обробку полів, так що нерідко спізнюються з обробкою власних ділянок².

Другим чинником, який гальмував процес поширення “модернізаційної” ментальності як на Півдні, так і в імперії в цілому, була широка підтримка традиційної селянської ментальності інтелігенцією (зокрема народовцями, які відводили селянству основну роль у соціальному прогресі, а тому негативно сприймали місто)³, православною Церквою, а певною мірою — й останніми російськими імператорами та консервативними правлячими колами⁴.

У плані апологетики традиційної ментальності вельми симптоматичними є розмірковування і спостереження відомого південноукраїнського науковця, літератора і громадського діяча І.Я. Акінфієва⁵, записані ним у щоденнику поїздки Новомосковським повітом у 1895 р. Городянин недвозначно демонструє свою симпатію до сільського життя вже в перших рядках своєї публікації, зауважуючи, що кожного літа, збираючись виїхати з міста до села, він відчуває “особливого роду задоволення” при думці, що хоча б тимчасово можна поринути в природні умови життя, бути ближчим до природи, познайомитися з людьми, які різко відрізняються від міських обивателів. Про городян Акінфієв пише як про представників “особливої раси в звичайному науково-географічному сенсі цього слова”. Визначальною ж характеристикою цієї “раси” є її уніфікованість, яка виявляється не тільки

¹ Материали для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть первая / Сост. А. Шмидт... — С. 531-532.

² Материали для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть первая / Сост. А. Шмидт... — С. 488.

³ Кошман Л.В. Город и городская жизнь в России XIX столетия... — С. 6.

⁴ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 337.

⁵ Сигаревич Д. Тридцатилетие педагогической, общественной и литературной деятельности директора Александровского городского коммерческого училища И.Я. Акинфиева // Адрес-календарь города Александровска и его уезда на 1911 г. (5-й год) / Под ред. И.Я. Акинфиева. — Александровск: Тип. при училище-хуторе глухонемых, 1910. — С. 3-30.

в матеріальних умовах життя, але і в духовному світі городян “починаючи від Парижа до Йокогами..., від Архангельська до Капштадта біля Мису Доброї Надії”. Це призводить південноукраїнського науковця до думки, що внаслідок впливу культури на людство, і перш за все — на городян, з часом відбудеться “найбільш повне, всебічне нівелювання людей, приведення їх до одного спільного, так би мовити, *штучного* [курсив Акінфієва — В.К.] типу, на протигагу всій решті людей, що живуть *природно* [курсив Акінфієва — В.К.] — по селах”. Причому науковець наголошує, що це стосується більше не фізіологічних, а духовно-моральних особливостей мешканців міст і сіл¹. Симптоматично, що з подібними спостереженнями вельми сильно перегукуються роздуми Луїса Вірта про нівелюючий вплив міста на людей².

Щоденникові записи І.Я. Акінфієва є досить цікавими для дослідника урбанізаційних процесів ще й тим, що в них робиться спроба зіставлення ментальностей, за формулюванням самого науковця, “типових представників міського і сільського обивателів”, з якими йому довелося познайомитися під час поїздки. Обидва вони мали приблизно однакове походження, виховання, освітній рівень; тільки перший, займаючи високу адміністративну посаду, постійно мешкав у місті і лише влітку приїздив до села, тоді як другий все своє доросле життя, десятки років не виїздив з сільської місцевості і “повністю відвик від культурних міських звичаїв”. Акінфієв пише, що викликає здивування те, наскільки великою була різниця між цими двома людьми, що дало йому підстави казати про них саме як про “представників двох різних рас”. Причому, на відміну від городянина, представникові “сільської раси” були властиві, між іншим, любов до “простого трудового життя”, до природи, і в той же час нелюбов до міста, небажання переводити свій ліс, “це живе і постійне багатство, на процентні папери, які будуть потім лежати в банку”, небажання подорожувати (“милуватись чужими видами мені нічого: з мене достатньо і своїх”), переконання, що міська освіта для мешканців села є зайвою і навіть шкідливою як у розумовому, так і в моральному сенсі³.

¹ Акинфиев И.Я. В Новомосковском уезде. (Из дневника поездки по уезду в 1895 году) // Адрес-календарь города Александровска и его уезда на 1911 г. (5-й год) / Под ред. И.Я. Акинфиева. — Александровск: Тип. при училище-хуторе глухонемых, 1910. — С. 75-77.

² Вирт Л. Урбанизм как образ жизни... — С. 110-111.

³ Акинфиев И.Я. В Новомосковском уезде. (Из дневника поездки по уезду в 1895 году) // Адрес-календарь города Александровска и его уезда на 1911 г. (5-й год) / Под ред. И.Я. Акинфиева. — Александровск: Тип. при училище-хуторе глухонемых, 1910. — С. 79-90.

Ми не схильні абсолютизувати апологію традиційної селянської ментальності міським “освіченим суспільством”. В останньому впродовж усього досліджуваного нами періоду досить потужно звучали і голоси, які засуджували патріархальність села. Причому наприкінці XIX – на початку XX ст. такі голоси були все більш наполегливими. Заслуговує на увагу спостереження Стефена Франка, згідно з яким перехід від ідеалізації до остраху перед “народною культурою” еліт Російської імперії був подібним до “моралізації суспільства”, що мала місце у Західній Європі впродовж XIX ст.¹

Повертаючись до чинників, які гальмували процес витіснення традиційної ментальності, зазначимо, що третім із них, який мав місце і в південноукраїнському, і в інших регіонах Російської імперії, був спротив сільських мігрантів у містах і селян проникненню в їхнє середовище світської, буржуазної культури. Завдяки інституту земляцтва, тісним зв'язкам відхідників із рідним їм селом останнім певною мірою навіть в умовах міста вдавалося зберігати риси традиційної селянської ментальності, характерної для місцевостей їхнього виходу².

У той же час самі селяни, які переселялися до міст, справляли вплив на ментальність їх мешканців, що спричиняло своєрідний ефект “оселяння” городян. Мігранти, а певною мірою — і їхні діти та онуки не встигали остаточно “переваритися в міському котлі” і повністю позбутися селянської ментальності. Найбільш вразливими для впливу селянських мігрантів були міські робітники, оскільки переважна їх більшість рекрутувалася саме з селянства³. Досліджуючи ментальність такої специфічної категорії, як судноробітники Азово-Чорноморського басейну, О.Б. Шляхов звертає увагу на їхній колективізм, що мав селянську природу, на зрівняльні настрої, коріння яких також варто шукати в селянській психології, на морально-побутовий традиціоналізм, загалом на зв'язок із селом, який для більшості моряків “залишався визначальною рисою світогляду”⁴.

Що й казати про XIX – початок XX ст., якщо й сьогодні серед вітчизняних дослідників, передусім соціологів, досить поширеною є думка, співзвучна висловленій З. Шибєко щодо сучасної Білорусі: “Якщо

¹ Frank Stephen P. “Simple Folk, Savage Customs?” Youth, Sociability, and the Dynamics of Culture in Rural Russia, 1856-1914 // Journal of Social History. — Vol. 25. — No. 4 (Summer, 1992). — P. 711.

² Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 337-338.

³ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 340-344.

⁴ Шляхов О.Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну: 90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.: Монографія... — С. 166-167.

брати до уваги не тільки матеріальну, але і духовну сторону міської цивілізації, ми залишаємося селянською нацією. Білоруські міста заповнили колишні сільські мешканці, які не стали городянами. І в міських квартирах вони продовжують жити сільськими потребами, думати по-сільському”¹.

Разом із тим, самі відхідники не залишалися “невразливими” для впливів міста. Має рацію Б.М. Мирович пишучи, що незважаючи на заходи, які селянство вживало для захисту свого образу життя, міста (і перш за все — міста великі) трансформували традиційну ментальність відхідників, а через останніх — спочатку матеріальну, а згодом і духовну культуру самого села; відхідництво розширювало кругозір, підвищувало загальний культурний рівень, робило селян більш відкритими для інших систем цінностей і способів поведінки, до новацій². У цьому контексті, між іншим, доцільно згадати спостереження В.О. Давидова про сприйняття самого перебування в полі впливу “культурного міфу міста” формуванню системи оцінок і цінностей, яка базується на культурно-історичному досвіді великого і стійкого соціального організму; знаходиться у взаємодії з соціокультурним контекстом (соціумом та світом об’єктів людської культури); зазнає впливу міського середовища в результаті розпредмечування її в характерних емоціях і типології повсякденної поведінки³.

Ми маємо підстави, слідом за Джеймсом вон Гелдерном, поставити під сумнів доречність опису ментальностей селян і робітників з протиставленням їх одна одній, немовби вони існували герметично закритими; адже в результаті “великих реформ”, коли канали мобільності стали набагато відкритішими, активно формувались культура і світогляд мігрантів до міст, які знаходилися “між світами міста і села”⁴. Тож доречніше звернути увагу на низку проявів міського впливу на вихідців із села.

Той самий О.Б. Шляхов, пишучи про ментальність судноробітників, які базувались у портових містах Азово-Чорноморського басейну, звертає увагу на вияви трансформації морально-побутового традиціоналізму, що відбувалася в умовах модернізації, на поступове зникнення

¹ Шибек З. Городская цивилизация: белорусский шлях // Европа: Журнал Польского института международных дел. — Т. 1. — 2001. — № 1 (1). — С. 179.

² Мирович Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 339.

³ Давыдов В.А. Миф города в социокультурном контексте: дис. ... канд. философских наук 09.00.11 / Давыдов Валерий Алексеевич. — Тверь, 2004. — 131 с.

⁴ Von Geldern James. Life In-Between: Migration and Popular Culture in Late Imperial Russia // The Russian Review. — Vol. 55. — July, 1996. — Pp. 365-366.

патріархального ставлення матросів до командного складу суден та роботодавців, на зростання відчуття власної гідності та гонору¹.

Доволі яскрава характеристика образу типового одеського робітника, наведена у “Працях Одеського статистичного комітету” 1870 р., суттєво відрізняється від характеристик мешканців села і самим автором пояснюється саме міським впливом: “Образ життя і моральний стан робітничого класу в Одесі невловимі. В характері одеського робітника, навіть з самого бідного стану, видна якась самонадійність, у словах балаганна грубість і недоречне зусилля на який-небудь плоский дотеп. Вплив приморського міста, де завжди скупчуються маси різноплеминого народу: п’яних матросів, різного роду стройових і відставних солдатів і волюцюг, наклав важку печатку якоїсь вінегретної удалі на велику частину цієї людності. Навіть прислуга, двірники, кучери, кухарки і лакеї хвастають один перед одним, як вони спритно можуть відповідати на буркотіння або виговори своїх господ”². При цьому звертається увага і на цілу низку характеристик, якими робітники-вихідці з села відрізнялися від “давніх мешканців Одеси”.

При тому, що в традиційній селянській ментальності капіталістичний прибуток у всіх його виявах оцінювався негативно³, модернізаційні процеси вплинули на неї і в цьому аспекті. Тільки тоді як безпосередньо на селі це відбувалося повільніше, городяни Півдня “з головою поринули”, зокрема, в кредитні операції, причому не соромлячись брати гроші, не маючи наміру їх повертати. У цьому плані варто згадати кредитний бум в Одесі 1872 – 1873 рр., коли “дух спекуляції охопив” не тільки заможних городян, але й бідняків, а “легке добування грошей надавало населенню якийсь особливий кураж”⁴.

Доволі цікаво проникнення в традиційну ментальність модернізаційних рис відображалось у фольклорі. Зокрема у шахтарському та обрядовому фольклорі Юзівки тісно переплелися традиційні мотиви, притаманні регіонам виходу робітників, і мотиви, обумовлені характером праці і побуту населення самої Юзівки⁵.

Що ж до впливу міста на ментальність населення сіл, то цей вплив великою мірою залежав від відстані до відповідного сільського

¹ Шляхов О.Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну: 90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.: Монографія... — С. 167-168.

² Федоров И. О положении рабочего класса в Одессе // Труды Одесского статистического комитета. Выпуск III-й. — Одесса: Тип. П. Францова, 1870. — С. 90-91.

³ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 334.

⁴ Берштейн С. Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1881. — С. 64-65.

⁵ Гайдук В.А., Ляшенко В.Г., Мозговий В.І., Навка І.П. Юз і Юзівка... — С. 169-192.

поселення і від стану шляхів сполучення з ним. Характеризуючи Херсонську губернію, підполковник Генерального штабу О.Е. Шмідт писав: “моральний стан мешканців визначається тут місцем проживання їх: чим поселення ближче до міста, ближче до поштових і транзитних шляхів і до внутрішніх ринків краю, тим неморальність сильніша. І навпаки, чим селища лежать далі від усіх означених впливів, тим мешканці живуть простіше”¹.

Попри наявність доволі чисельних контактів між ними, село і місто у свідомості населення багато в чому залишались двома “паралельними світами”. З огляду на те, що на півдні України при вагомому чисельному домінуванні українців серед селянства їхня частка серед городян була значно меншою, ніж в інших українських регіонах, та “прірва” між цими “світами”, що існувала у свідомості селян, була ще глибшою, ніж по Україні в цілому. Ситуацію ж зі сприйняттям українською селянською ментальністю міста доволі адекватно змалював Ю. Присяжнюк. Вивчаючи враження, емоційно-психологічні реакції, що переживали потрапляючи до міста мешканці села, дослідник зазначає, що все побачене там було для них незвичним. Оригінальною була і реакція на такі “дива”: невідомий раніше світ “надлишку розваг, простору для самореалізації та якогось таємничого романтизму”, як правило, насторожував, емоційно вражав, інколи лякав, але в той же час розширював попередні уявлення. Втім, після повернення додому абсолютна більшість мало чим пов’язаного з сільським побутом пережитого швидко “вилучалася” з селянських повсякденних розмислів і в подальшому зберігалась у пам’яті як майже “казкові епізоди нормального життя”. Ні позитивні враження від міста, ні заздрощі городянам не могли здолати альтернативних почуттів — неспокою, страху, марноти, фрустрації, відчуженості, дистанції. Тому хліборобська маса залишалася достатньо “відгородженою” від міста й доволі “замкненою” у своєму амбівалентному та суперечливому світі².

У контексті наявності ментального протиставлення села та міста варто звернути увагу на формулювання Т.В. Портнової, згідно з яким, при загальній властивості людського розуму визначати явище через його заперечення, місто виникає та існує як місто лише у протиставленні до іншого способу життя — сільського, а отже, в основі самоствердження міських мешканців часто лежить прагнення підкреслити власну

¹ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть первая / Сост. А. Шмидт... — С. 493.

² Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст... — С. 142.

окремішність, відмінність від села, а тому уявлення городян про власні стосунки із селом і селянством можуть іноді суттєво відрізнятися від реальної практики цих стосунків¹.

Опосередкованим підтвердженням зазначеної наявності як у селянській свідомості, так і в уявленнях міського населення другої половини XIX – початку XX ст. “прірви” між селом та містом є матеріали усноїсторичних експедицій, проведених нами в сільській місцевості та містах Північного Приазов’я². Записані інтерв’ю старожилів підregionу промовисто свідчать про те, що традиційна ментальність була доволі поширеною, якщо не домінуючою, на селі ще на початку 1930-х рр., а тим більше — у більш ранні періоди. Те ж саме можна сказати і про ментальне протиставлення міста і села (втім, останню тезу варто сприймати з важливим застереженням: йдеться не про кожен населений пункт, що мав міський статус; стосовно деяких офіційних міст, у першу чергу позаштатних, досить характерною була відповідь: “А хіба то місто?!”). Абсолютна більшість старожилів, опитаних у сільській місцевості, відмічали суттєву різницю між городянами та селянами, що існувала в роки їхнього дитинства та юнацтва, або ж і до їхнього народження (про що їм свого часу розповідали представники старших поколінь). Йдеться про відмінності в рівні освіченості, “культурності”, “цивілізованості” селян і городян, причому, як правило, “темні”, “забиті” селяни протиставляються освіченим, “культурним” городянам. Частина сільських респондентів казали про працьовитість як відмінну рису селян від городян. При цьому ця чеснота мешканців сіл протиставляється “уркаганству” городян, не звиклих до важкої праці. Багато хто з селян відзначив більший рівень розкутості, “сміливості”, і в той же час “закритості” мешканців міст, що виявлявся, зокрема, у відсутності в них звички вітатися зі всіма зустрічними. Симптоматично, що усвідомлення таких суттєвих відмінностей від городян обумовлювало чи не протилежні налаштованості селян до мешканців міст. Частина респондентів

¹ Портнова Т.В. Село і селянство очима міських мешканців: особливості рецепції другої половини XIX – початку XX століття // Історія і культура Придніпров’я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Дніпропетровськ: НГУ, 2006. — Вип. 3. — С. 182.

² Константинова В.М. Вивчення феномена сприйняття урбанізаційних процесів в селянській традиції за матеріалами експедицій по селах Південної України // Усна історія в науковому дослідженні. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. Запоріжжя, 23 – 24 травня 2008 року. — Запоріжжя: Тандем-У, 2008. — С. 31-33; Константинова В.Н. Северное Приазовье: исследование устной истории как составляющая исторической урбанистики // Вестник Таганрогского государственного педагогического института. Гуманитарные науки. — Таганрог: Изд. центр Таганрог. гос. пед. ин-та, 2009. № 2. — С. 362-367.

зізнавалася, що відчувала такий собі комплекс меншовартості, а тому або соромилася за себе, заздрила городянам, ображалася на них, або ж просто їх не любила. Інша ж частина опитаних, навпаки, наголошувала на перевагах селян над городянами, так само як і на перевагах сільського способу життя над міським. Нарешті, деякі респонденти, сприймаючи село та місто як два “протилежних” чи то “паралельних” “світи”, не вважали за можливе сформулювати свої відчуття з приводу відмінностей від городян, відповідали: “Жили та і все. Одні в місті, а інші в селі”. Симптоматично, що лише кілька респондентів-селян відповіли, що не помічали в дитинстві та юнацтві ніякої різниці між городянами та селянами. Деякі колишні селяни пам’ятають, що після переселення усвідомлювали свою відмінність від городян, так само як і самі мешканці міст тоді не пропускали поза увагою цю відмінність. Самі “корінні” городяни також відмічали цілу низку тих самих відмінностей між мешканцями міст і сіл, про які казали селяни. Разом із тим, більшість переселенців до міст стверджують, що потроху стали вважати себе “справжніми” городянами, а інші городяни швидко сприйняли їх за “своїх”. Для цього доводилося переймати і міські звичаї, і мову. Тоді як для одних “новоспечених” городян процес адаптації до нових умов пройшов безболісно, інші респонденти розповіли, що попервах дуже сумували і плакали за селом, звідки вони переїхали до міста. За оцінкою ж селян, їхні колишні односельці суттєво змінювалися, перебравшись до міста. Дуже важливо, що селяни, за ліченими винятками, не засуджували своїх односельців, які переселилися на постійне місце проживання до міст, а в багатьох випадках і підтримували з ними стосунки. Зі свого боку, ті городяни, які були вихідцями з сіл, згадують, що і самі час від часу відвідували свою “малу батьківщину”, іноді приймали в гості своїх односельців. Показово, що вихідці з одного села не втрачали один одного з поля зору, і перебравшись до міста, продовжували спілкуватися, допомагати один одному. В деяких випадках ті, хто переселився до міста раніше, допомагали пройти цей же шлях і своїм односельцям.

Вельми показово, що велика частина старожилів під регіону, опитаних у сільській місцевості, категорично заявила, що в роки дитинства та юнацтва жодного разу не відвідала навіть найближчого до їхнього населеного пункту міста, а серед опитаних старожилів-городян лише лічені одиниці повідомили, що переселилися в роки дитинства чи юнацтва до Північного Приазов’я з міст, що знаходяться за межами цього під регіону.

Багато в чому подібні спостереження можна зробити і на матеріалах усноісторичних експедицій, що проводились Запорізьким відділенням

Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Запорізьким науковим товариством ім. Я. Новицького, Запорізькою філією Східного інституту українознавства ім. Ковальських¹.

Не менш важливо, що в другій половині XIX – на початку XX ст. не тільки існувало чітко виражене сприйняття селянством міста як “чужого”, але і відбувалося становлення в ментальності принаймні частини городян того “феномена чужака”, що його сформулював Георг Зіммель. Дистанція, стриманість та анонімність, як якості “чужака”, поступово починають ставати атрибутами міського, на противагу сільському, існування, що в історичній перспективі мало призвести до ситуації, коли у великому місті фактично всі мешканці ставали “чужаками”. Не випадково історик міст Льюїс Мамфорд називав городян такими, що живуть “завжди в присутності іншості”, а політичний філософ Меріон Янг сприймає місто як “зустріч чужаків”². Таке сприйняття інших формувалося, перш за все, у великих торговельних і промислових містах регіону; при цьому чим меншим був населений пункт, чим нерозвинутішою була його економіка і слабшим приток мігрантів до нього, тим менше маємо підстав казати про формування в ментальності його городян відповідного сприйняття оточуючих. Підкреслимо, що йдеться саме про процес формування “феномена чужака”, а не про його монопольне становище чи хоча б домінування: навіть в Одесі існування земляцтв, деяких етнічних, конфесійних та інших спільнот, до яких були тісно інтегровані городяни, не давало значній їх частині відчувати себе “чужаком в оточенні чужаків”. У цьому плані ситуацію в південноукраїнських містах можна співвіднести з тією, що описується представниками манчестерської школи міської етнографії, коли чудернацьким чином поєднуються урбанізм і трайболізм, анонімні стосунки і наполеглива активність з “каталогізацією” оточуючих за

¹ Усна історія Степової України / Запорізький край. — Запоріжжя: АА ТанDEM, 2008. — Т. 1. — 516 с.; Усна історія Степової України / Запорізький край. — Запоріжжя: АА ТанDEM, 2008. — Т. 2. — 512 с.; Усна історія Степової України / Запорізький край. — Запоріжжя: АА ТанDEM, 2008. — Т. 3. — 492 с.; Усна історія Степової України. — Запоріжжя: АА ТанDEM, 2008. — Т. 4. — 474 с.; Усна історія Степової України. — Запоріжжя: АА ТанDEM, 2009. — Т. 5. — 460 с.; Усна історія Степової України. — Запоріжжя: АА ТанDEM, 2009. — Т. 6. — 464 с.; Усна історія Степової України. — Запоріжжя: АА ТанDEM, 2009. — Т. 7. — 388 с.; Усна історія Степової України. — Запоріжжя: АА ТанDEM, 2010. — Т. 8. — 362 с.; Усна історія Степової України. — Запоріжжя: АА ТанDEM, 2010. — Т. 9. — 412 с.

² Трубина Е.Г. Современная урбанистика... — С. 46-47; Зіммель Г. Чужак // Социологическая теория: история, современность, перспективы / Под ред. А.Ф. Филиппова. — СПб.: Владимир Даль, 2007. — С. 237-271.

принципом “свої – не свої”, пошук усе нових ліній зв’язку з тими, хто родом з твого села, далекий родич чи просто знайомий знайомого¹. З іншого боку, не варто забувати і ту обставину, що дихотомія “свої – не свої” (“ми – вони”) часто відчутно давалася взнаки і в середині окремих сільських поселень Півдня. Достатньо згадати спостереження, наведені в “Матеріалах для географії та статистики Росії” по Херсонській губернії про те, що “досі помітна особлива взаємна симпатія між родинами, діди та прадіди яких вийшли з одних місць, і нерідко вони становлять дружні громади та опозиції проти решти односельців”². Згадаймо й про те, що поширеним було і сприйняття мешканцями окремих поселень як “чужих” усього населення сусідніх з ними населених пунктів того ж статусу. У цьому контексті доречно сприймати і спостереження В.П. Стюпкіна та В.І. Гергеля, згідно з яким між мешканцями різних робітничих селищ Донбасу, що тепер входять до території Донецька, “були незримі моральні перегородки, мабуть, міцніші, ніж ті, що існували в Росії, соціальні перегородки”³.

Тут ми маємо справу, між іншим, з такою важливою складовою ментальності мешканців Південної України, як територіальна ідентичність. Варто наголосити, що, при доволі широкому спектрі підходів до територіальної ідентичності⁴, в сучасній історіографії остання найчастіше пов’язується із територіальною спільнотою, в умовах якої формується уявлення населення про себе, свої стосунки в середині і назовні цієї спільноти, виникає певна конструкція ідентичності як свідоме віднесення себе до певної території, до її образу та її символів

¹ Трубина Е.Г. Современная урбанистика... — С. 62; Robinson, J. Ordinary Cities. Between Modernity and Development. — Padstow: Routledge, 2006. — Pp. 41-65.

² Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть первая / Сост. А. Шмидт... — С. 489.

³ Степкин В.П., Гергель В.И. Полная история Донецка... — С. 111-112.

⁴ Див., зокрема: Шматко Н.А., Качанов Ю.Л. Территориальная идентичность как предмет социологического исследования // Социологические исследования. — 1998. — №4. — С. 94-98; Крылов М.П. Российская региональная идентичность как фокус социокультурной ситуации (на примере европейской России) // Логос. — 2005. — № 1 (46). — С. 275-287; Крылов М.П. Феномен региональной идентичности в Европейской России: концептуальный контекст и опыт количественного анализа // Интеллектуальные и информационные ресурсы и структуры для регионального развития. — М., 2002. — С. 104-117. Смирнягин Л.В. Территориальная морфология российского общества как отражение регионального чувства в русской культуре // Региональное самосознание как фактор формирования политической культуры в России: материалы семинара (Тверь, 5-7 марта 1999 г.) / Под ред. М.В. Ильина, И.М. Бусыгиной. — М., 1999. — С. 108-115.

(при цьому формування образу міста, його семіотика вже саме по собі є важливою проблематикою, пов'язаною з ментальністю¹).

Вивчення матеріалів південноукраїнських міст дає підстави говорити, що в їх населення поряд із локальною (міською) ідентичністю формувалась й ідентичність регіональна.

Зокрема регіональний патріотизм і чітке розмежування “Новоросії” та Центральної Росії проглядає в щоденникових записах бердянця В.К. Крижанівського: “З Росії пишуть, що і там сирітська зима”, “Як у самій глибокій Росії”² тощо.

Вельми показово, що, намагаючись визначити основні риси сформованого в умовах “нової культури” південноукраїнських міст “громадянина Півдня” як “нового типу людини”, Н.В. Шушляннікова першою з цих рис називає саме відчуття того, що “особа належить не стільки до конкретної національності або народності, а є мешканцем Півдня”. На підтвердження цієї тези Наталя Володимирівна пише, що на цю рису звернули увагу як сучасники, автори записок, так і наступні дослідники³. Ми не схильні применшувати роль етнічного фактора в самоідентифікації мешканців міст Південної України і говорити слідом за Н.В. Шушлянніковою про “стирання етнічних різниць”, про те, що “приспосовування різних етнічних груп та національностей... до нового економічного та культурного середовища вело до зникнення національних відмінностей”⁴. Збереження ж етнічної самоідентифікації не заважало і наявності ідентифікації регіональної.

Серед інших “типових” рис городянина Південної України Н.В. Шушляннікова називає чітко визначене почуття особливості, індивідуальності; “дух самовпевненості і підприємливості”; відчуття власної гідності; критичне ставлення до іноземних запозичень⁵. Зрозуміло, що такі узагальнення зроблені з ігноруванням неоднорідності і самих міст регіону, і їхнього населення. У цьому контексті співзвучним

¹ Митин И. Мифогеография: теоретическая рамка исследования множественных контекстов места и инструмент презентации городов-на-границе // Порубіжжя: історичний та культурно-антропологічний аспекти. — Харків, 2004. — С. 18-19; Ніколько М. “БЕЗобразІЕ” Сімферополя: БЕЗобразНІСТЬ і ПОгворНІСТЬ міста / М. Ніколю // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. — Вип. 9-10. Спеціальне видання. — Харків: ТОВ “НГМТ”, 2008. — С. 127-134.

² Баханов К.А., Лыман И.И. Бердянск в дневниках титулярного советника В.К. Крыжановского. Крыжановский В.К. Дневники. — Запорожье: Просвіта, 2002. — С. 15.

³ Шушляннікова Н.В. Розповіді з історії Херсонського краю: Монографія... — С. 34.

⁴ Шушляннікова Н.В. Розповіді з історії Херсонського краю: Монографія... — С. 35.

⁵ Шушляннікова Н.В. Розповіді з історії Херсонського краю: Монографія... — С. 35.

є підхід Д.Ю. Аверіної-Лугової, яка, пишучи про реконструкцію стереотипів психо-емоційного самосприйняття городян Криму кінця XIX – початку XX ст., обґрунтовує доцільність умовного нівелювання стратифікаційної неоднорідності міського соціуму, розгляду всього населення як представників єдиної субкультури міських виробників, ігнорування етногенетичної складової колективних уявлень про місто¹.

Згідно з Аверіною-Луговою простір кримського міста в уявленнях його мешканців сприймався як обмежений (затісний); важко доступний (такий, доступ до внутрішніх ресурсів якого утруднений як ззовні, так і з середини); недоглянутий; нецікавий; такий, що загрожує фінансовому добробуту приїжджих. І хоча кримська дослідниця у своїй роботі територіально не виходить за рамки Кримського півострова, ми маємо підстави стверджувати, що її висновок про те, що унікальність зазначених рис міського середовища, які чітко формулювались (усвідомлювались) мешканцями кримських міст, була певною мірою перебільшеною самим же населенням, і ті ж характеристики в зазначеній хронологічній період мало “чи не кожне середньостатистичне провінційне місто”², в цілому підтверджується на матеріалах всієї Південної України (хоча при цьому коректнішим було б не робити такого вже радикального узагальнення стосовно “чи не кожного” міста, а казати про наявність певного “набору” характеристик, у тому числі — і діаметрально протилежних, частина з яких в тій чи іншій комбінації застосовувалися при формуванні образу конкретних населених пунктів). З іншого боку, можемо констатувати, що багато в чому подібні характеристики конкретних міст існували в уявленнях не тільки їхніх мешканців (виключно яких у даному випадку і розглядає Д.Ю. Аверіна-Лугова), але і приїжджих. Зокрема Євпаторія вважалась “нецікавою” як кримськими мешканцями, про що пише Аверіна-Лугова³, так і гостями з-поза меж півострова: мешканець Єлисаветграда, відомий український етнограф, археолог, фольклорист В. Ястребов писав у 1895 р. у двох листах до Парижа Ф. Вовку: “в найнудній Євпаторії, в якій від нудьги можна захворіти”, “Євпаторія дійсно брудна діра, населена п’явками”⁴. І

¹ Аверіна-Лугова Д.Ю. Крим наприкінці XIX – на початку XX століття: міська повсякденність: дис... — С. 33-34.

² Аверіна-Лугова Д.Ю. Крим наприкінці XIX – на початку XX століття: міська повсякденність: дис... — С. 34-36.

³ Аверіна-Лугова Д.Ю. Крим наприкінці XIX – на початку XX століття: міська повсякденність: дис... — С. 35.

⁴ Руденко Н.В. Листи В. Ястребова до Ф. Вовка // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII – XIX століття. — Вип. 5. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2000. — С. 47, 49.

все ж можна погодитись із тим, що зазначені вище вияви в ментальності городян “комплексу винятковості” та дещо гіпертрофованого уявлення про специфіку півострівного життя (чи життя безпосередньо їхнього міста) були саме ознаками формування територіальної ідентичності¹.

Насамкінець цього розгляду варто наголосити, що ми цілком свідомі того, що сформульовані нами вище спостереження за ментальністю великою мірою мають доволі загальний характер і не містять висвітлення всіх граней комплексу “звичок свідомості” городян Півдня. Причиною тому — не лише обмеженість обсягом підрозділу, але і стан історіографії з відповідної проблематики, на яку можна було б спиратися. Адже ментальності мешканців Півдня, як і України в цілому, починають привертати увагу дослідників головним чином лише останнім часом; у цьому контексті варто навести сентенцію Д.М. Чорного, згідно з якою “самосвідомість мешканців... міст... не набула висвітлення в літературі”², і розмірковування О.П. Реєнта про те, що наступний етап дослідження історії України XIX – початку XX ст. має базуватися, між іншим, на поверненні до людини, на спробі поглянути на навколишній світ очима тогочасних мешканців, на вивченні явищ психологічного, релігійно-етичного характеру, які були рушіями і мотиваційними чинниками людської діяльності та самоорганізації, при цьому погоджуючись із послідовниками школи “Анналів”, які вважають вивчення ментальності неодмінною умовою осягнення як минулого, так і сьогодення³.

Що ж стосується узагальнень на рівні тенденцій, то маємо підстави казати про те, що виступаючи місцями “перехрестя культур”, у тому числі і культур духовних, міста Півдня ставали аренами формування ментальностей, відмінних від тих, з якими сюди приходили представники окремих соціальних, етнічних, конфесійних та інших груп. Це не означало повного нівелювання їхніх відмінностей, зокрема ментальних, збереження яких було однією із стратегій виживання прибульців у нових умовах. Дихотомія “місто – село” була однією з визначальних рис ментальностей як городян, так і селян. І це при тому, що спостерігалися складні процеси впливу селянської ментальності на городян, міста — на відхідників, а через них — і на село, зміни самих традиційних ментальностей в умовах модернізації.

¹ Аверіна-Лугова Д.Ю. Крим наприкінці XIX – на початку XX століття: міська повсякденність: дис... — С. 36.

² Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра... — С. 22.

³ Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)... — С. 36.



5. Особливості міської повсякденності

Концепція повсякденності формулювалась і розвивалася великою мірою в рамках модернізаційного дискурсу, розгляду проблематики, пов'язаної з переходом від традиційного до модерного суспільства¹. І цілком логічно, що відповідному аспекту приділена увага в дослідженні, присвяченому урбанізаційним процесам другої половини XIX – початку XX ст. При цьому ми розглядаємо вивчення історії повсякденності саме як аспект, важливу складову дослідження урбанізаційних процесів, яка, в комплексі з іншими, дає можливість побачити урбанізацію Півдня в її багатомірності. Тож сприйняття нами ідеї доцільності звернення до буденного, до відпочинку, дозвілля тощо не рівноцінно відмові від вивчення, скажімо, соціально-економічних структур і процесів, до чого закликали деякі теоретики історії повсякденності².

При цьому предметне поле історії повсякденності Півдня другої половини XIX – початку XX ст. є надзвичайно широким, включаючи все, що людина досліджуваного нами регіону робила “з ранку до ночі, з понеділка по неділю”, з початку і до кінця свого життя. Історія повсякденності має справу з усім ординарним, тривіальним. Повсякденність — це сфера і мікроісторії, і в той же час макроісторії, оскільки навіть в одиничних виявах повсякденності віддзеркалюється сукупність існуючих суспільних відносин. Має рацію Д.Ю. Аверіна-Лугова пишучи, що “повсякденність настільки універсальна, що всі спроби її методологічно “пристосувати”, хронологічно, просторово або соціально атрибутувати мають місце бути: повсякденність — це міждисциплінарна Пангея, чиему міфічному синкретизму під силу “вигодувати” легіони вузькоспеціальних і широкопрофільних досліджень, сам факт багаточисельності яких — маніфестація міці універсуму повсякденності”³.

Вельми важливо, що хоча окремі “грані” історії повсякденності Півдня, в тому числі і його міст, вивчаються вже досить давно (зокрема історія праці, побутові умови життя робітників тощо), повсякденність Півдня, як така, привертає увагу дослідників лише останнім часом. Причому серед науковців, які звертаються до історії регіону, починає

¹ Parusheva Dobrinka. Orient Express or About European Influences on Everyday Life in the Nineteenth Century Balkans // New Europe College Yearbook. — № 9. — 2001-2002. — P. 146.

² Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія... — С. 139.

³ Аверіна-Лугова Д.Ю. Крим наприкінці XIX – на початку XX століття: міська повсякденність: дис... — С. 23.

ширитися погляд на повсякденність як на відображення масової свідомості людей та їх традиційних уявлень, на вираз особистісного сприйняття суспільних процесів. У такому ракурсі повсякденність нерозривно пов'язана й із розглянутою нами в попередньому підрозділі ментальністю, бо демонструє стійкі і тривалі форми міжособових зв'язків у суспільстві¹.

Розлогість (а то й неосязність) проблематики повсякденності зумовлює необхідність визначитися, на який її ракурс має бути звернена першочергова увага при вивченні урбанізаційних процесів на півдні України. Адже сьогоднішній стан історіографії поки що не дозволяє створити “глобальне” дослідження міської повсякденності регіону (найважливішим кроком у цьому шляху наразі є кандидатська дисертація Д.Ю. Аверіної-Лугової “Крим наприкінці XIX – на початку XX століття: міська повсякденність”, яка цікава скоріше методологічними підходами, аніж рівнем опрацювання джерельних комплексів).

На нашу думку, в контексті урбаністичного дослідження пріоритетна увага має бути звернена на специфіку міської повсякденності у порівнянні з повсякденністю сільською. Для розуміння специфіки міської повсякденності, як такої, доцільно взяти до уваги розмірковування німецького феноменолога Бернхарда Вальденфельса. Згідно з ним, різні форми людської діяльності існують автономно і підпорядковуються правилам, що незіставні між собою. Повсякденність виступає простором для з'єднання роз'єданого і зустрічі всього і вся, тим самим протистоячи фрагментації життя і будучи “місцем обміну та обміном думками”. І саме місто проявляє сутність повсякденності в такому розумінні; саме місто є “плавильним тиглем” для обособлених цінностей і стилів життя². В історичному контексті заслуговує на увагу така теза Гаррі Харупоняна: “У модерності, впродовж епохи індустріалізації... місцями історії є міста, і саме в містах повсякденність пише свою власну історію”³.

Місто аж ніяк не виступає лише пасивним “фоном”, територією, на якій і завдяки якій відбувається з'єднання фрагментованого життя. Місто, як таке, до певної міри задає ті умови, що формують повсякденність. За формулюванням О.С. Сенявського, матеріальні параметри життя об'єктивно задають “матрицю” повсякденності: селянин прив'язаний до

¹ Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія... — С. 140.

² Ванденфельс Б. Повседневность как плавильный тигль рациональности // Социологос. — Вып. 1. Общество и сферы смысла / Сост. В.В. Винокуров, А.Ф. Филиппов. — М.: Прогресс, 1991. — С. 48-49; Трубина Е.Г. Современная урбанистика... — С. 282-283.

³ Harootunian Harry. History's Disquiet: Modernity, Cultural Practice, and the Question of Everyday Life. — New York: Columbia University Press, 2000. — P. 19.

річних, щоденних циклів природи, тоді як робітник — до режиму роботи на фабриці; в кожну історичну епоху для кожної людини існують межі індивідуалізації повсякденного життя¹.

У цьому ж контексті варто згадати специфічні риси міського образу життя, про які писав Луїс Вірт: переважання вторинних (анонімних) контактів; послаблення значення родини і сусідства; послаблення соціального контролю, зменшення ролі традицій у регулюванні поведінки особи; поверхневий, короткотривалий характер спілкування; загальна несталість життя, багатоманітність культурних стереотипів.

Разом із тим, маємо зробити чотири принципових застереження.

По-перше, кажучи про формування містом “матриці” повсякденності, такий вплив не треба абсолютизувати і розглядати однобоко. Тут варто згадати введenu у вжиток німецькими дослідниками повсякденності категорію “привласнення світу”, згідно з якою кожна людина, потрапивши в певну життєву ситуацію, поводить відповідно до свого світогляду, ставлення до дійсності, а не з позиції її жорсткого підпорядкування “нав’язаним” умовам і нормам; на вибір життєвих рішень і стратегій повсякденної поведінки впливають, зокрема, характер людини, її своєрідність і “впертість” (А. Людке)².

По-друге, потрібно брати до уваги неоднорідність самих міст: наведені вище риси міської повсякденності на Півдні були присутні (і то далеко не в “чистому вигляді”) значно більшою мірою у найбільш людних містах, передусім — в Одесі, тоді як у безповітових, малолюдних містах регіону, в яких зберігалася значна роль сільськогосподарських занять, повсякденність була набагато ближчою до повсякденності мешканців сільської місцевості.

По-третє, сама повсякденність, попри її певну стабільність, не залишалася незмінною в умовах модернізації, а тому варто звертати увагу і на тенденції в цих змінах. Мав рацію Анрі Лефевр, коли розглядав повсякденність як поєднання перервності та безперервності. З одного боку, вона утворюється подіями, які відбуваються одна за одною, і “довга тривалість” повсякденності виявляється в її архаїчних часових циклах. З іншого ж боку, у повсякденності завжди можливі криза, розрив та

¹ Сенявский А.С. Повседневность как методологическая проблема микро и макро-исторических исследований (на материалах российской истории XX века) [Электронный ресурс] / Сенявский А.С. Интернет-конференция “История в XXI веке: историко-антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества”. База даних докладов. Режим доступу:

<http://www.auditorium.ru/file:///E:/%E3%EE%F0%EE%E6%E0%ED%E5/index.php.htm>

² Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія... — С. 140-141.

оновлення, що вимагає від людини здатності як до постійної адаптації, так і до контактів з різними “історичними тривалостями” (згадаймо “структури”, “кон’юнктури” і “факти” в трактуванні послідовників Фернана Броделя) і просторовими утвореннями¹.

При цьому якщо в контексті двох вищенаведених застережень казати про тенденції, то “географічне поширення” територією Південної України новацій у сфері повсякденності певною мірою можна співвіднести з проникненням західноєвропейських впливів на Балкани у ХІХ ст., що досліджено Добринкою Парушевою: в першу чергу такі впливи позначилися на населенні міст, причому не всіх, а які мали порти або ж (і) через які проходили залізниці, чи (і) які були великими адміністративними центрами. Тільки якщо у випадку з Балканами під портовими містами мались на увазі ті, що розташовані вздовж головної водної артерії регіону — Дунаю, то на півдні України найбільше (і раніше) західних впливів зазнала повсякденність городян чорноморських і азовських портів. І тоді як для Балкан під великими адміністративними центрами мались на увазі столиці вже існуючих на той час або ж майбутніх держав, то для Південної України такими були адміністративні центри генерал-губернаторства, військового губернаторства, меншою мірою — губерній. Добринка Парушева пише, що вже згодом модернізація крок за кроком проникала в повсякденність інших, менших, міст, тоді як сільська місцевість тривалий час залишалася непроникною для західних впливів². Останнє спостереження можна прикладати до південноукраїнського регіону із тим застереженням, що з цієї логіки певною мірою “випадають” ті офіційно визнані сільськими місцевості, які були людними промисловими селищами і де західні впливи великою мірою проникали завдяки західним же власникам та адміністраціям відповідних промислових підприємств (у цьому контексті доречно згадати вже описуване нами наполягання Дж. Юза на забороні утримання худоби його робітниками, беручи за взірць британських робітників). Звернемо увагу на ще одну суттєву відмінність поширення новацій у сфері повсякденності: тоді як щодо Балкан правомірно вести мову про абсолютно домінуючий прямий вплив Західної Європи, то стосовно Південної України коректніше говорити про поєднання прямого західного впливу із тим, що приходив “з Росії”, в першу чергу — імперської столиці. Хоча при цьому такий вплив на повсякденність

¹ Lefebvre H. *Everyday Life in the Modern World*. — New Brunswick: Transaction Publishers, 1985. — XXIV, 206 p.; Трубина Е.Г. *Современная урбанистика...* — С. 297.

² Parusheva Dobrinka. *Orient Express or About European Influences on Everyday Life in the Nineteenth Century Balkans...* — Pp. 147-148.

південноукраїнських міст був меншим у порівнянні з іншими підросійськими українськими регіонами саме через те, що Південь мав прямі контакти із закордоном через чорноморські та азовські порти.

Нарешті, по-четверте, при методологічній доречності виявлення специфіки міської повсякденності варто мати на увазі, що “виведення середньостатистичного городянина” навіть для одного міста передбачає ігнорування стратифікації його населення, а тому реальна “карта міських повсякденностей” є набагато строкатішою і різноплановішою¹. Причому тут потрібно враховувати і наявність специфіки повсякденності мешканців різних складових того самого міста. У цьому плані доволі типовим можна вважати формулювання, застосоване в “Матеріалах для географії та статистики Росії, зібраних офіцерами Генерального штабу” по Катеринославській губернії, згідно з яким мешканці слобід, що приписані до багатьох повітових міст, “хоча й іменуються міщанами, однак ні за заняттями, ні за образом життя не відрізняються від звичайних... селян... Будинки їхні майже не відрізняються від селянських, одяг та житло теж”².

Що стосується двох останніх застережень, то маємо підстави стверджувати, що специфіка і змін міської повсякденності в часі, і повсякденності окремих страт міського населення Півдня багато в чому тісно взаємопов’язані з тими тенденціями, що ми простежили в підрозділі, присвяченому ментальності. Тут же варто звернути увагу на низку спостережень, які стосуються безпосередньо характеру повсякденного життя городян регіону.

На матеріалах Південної України в цілому підтверджуються спостереження, зроблені Альфредом Ріббером стосовно всієї імперії: мало місце не тільки суттєво регіональне різноманіття селянства, але і різноманіття субкультур (а відповідно і повсякденностей) купецтва, міщанства, пролетарів. Причому і саме купецтво, вивченню якого і присвячене дослідження Ріббера, не становило монолітну групу, тож лише невеличка частина цієї страти зазнала радикальних змін, тоді як інші багато в чому залишалися “патріархальними” і “традиційними”³.

Те, наскільки разючими могли бути відмінності повсякденності представників тієї самої соціальної страти, що мешкали в місті і на селі, підкреслював у вже згадуваних щоденникових записах І.Я. Акінф'єв,

¹ Сенявский А.С. Повседневность как методологическая проблема...

² Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния / Сост. В.Павлович. — СПб.: Типография Департамента Генерального Штаба, 1862. — С. 263.

³ Rieber Alfred J. Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia... — Pp. 346-347.

порівнюючи відвіданих ним у Новомосковському повіті “типових представників міського і сільського обивателів”. Стосовно повсякденності садиби “представника міського життя” Акінфієв зазначив: “Згідно із суворо заведеним порядком усі в будинку ведуть життя за розписом: чотири рази, за дзвоником, збираються до столу; життя кожного члена родини полягає в тому, аби суворо стежити за дотриманням усіх правил етикету та церемоній, якими наповнений будинок. Порушення їх рівнозначно злочину, цього всякий боїться”. Причому подібне спостереження автор щоденникових записів поширює на значну частину городян: “Так або майже так.. живуть і менш забезпечені і зовсім малозабезпечені міські представники. Все в них робиться по прийнятому, все умовне, штучне, тому що всі вони надто віддалились від природи”¹. Зовсім по-іншому Акінфієв описує повсякденність того представника тієї ж страти, який вів сільський образ життя. Тут вже Іван Якович відчував себе “не як манерний гість у манерних хазяїв, а повністю так само невимушено, як тримає себе кожен вдома”. За столом не було ніякої прислуги, за винятком босоногої дівчинки, і гостинна хазяйка пильнувала, аби кожен був ситий. Акінфієв підкреслив, що провів у цій садибі два дні з великим задоволенням, “оскільки кожен відчував, що він мешкає в умовах, які створила тут природа, серед людей, які жили повністю інтересами цієї самої природи”².

Між іншим, та сама природа, а точніше, природнокліматичні умови виступали важливим чинником, який зумовлював відмінності між повсякденністю міст Південної України з різними “економічними функціями”. Тоді як ритми життя промислових і військово-адміністративних міст упродовж року кардинально не змінювалися, повсякденність аграрних міст мала яскраво виражену сезонність. Чітку сезонну специфіку мало і життя морських портових торгових міст, перш за все — Азовського узбережжя, причому сезонні ритми тут визначалися початком і закінченням навігації. У повсякденності тих міст, у діяльності яких помітне місце займала курортна сфера, також чітко простежувалася сезонність, хоча тут вона визначалася вже не річним циклом сільськогосподарських робіт чи замерзанням морської акваторії.

При цьому не можна однозначно стверджувати, що всі мешканці промислових та адміністративно-військових міст сприймали час лінійно,

¹ Акинфиев И.Я. В Новомосковском уезде. (Из дневника поездки по уезду в 1895 году)... — С. 81, 82.

² Акинфиев И.Я. В Новомосковском уезде. (Из дневника поездки по уезду в 1895 году)... — С. 83-85.

тоді як городяни інших перелічених вище типів міст — циклічно. Адже, з одного боку, частина промислових підприємств була орієнтована на переробку сільськогосподарської продукції, що передбачало певну сезонність у їх роботі, а з іншого, — сезонність мало і відхідництво до промислових міст. До того ж, важливо згадати, що впродовж другої половини XIX – початку XX ст. у регіоні мала місце чітка тенденція зниження чисельності “чисто” промислових, адміністративно-військових, аграрних, торгових міст і відповідно зростання відсотку міст змішаного типу “економічних функцій”, що зумовлювало і певний відхід від домінуючих раніше ритмів життя.

Одним із аспектів повсякденності, де специфіка міста виступала найбільш наочно, була мода. Саме вона, будучи, за визначенням словника Брокгауза та Ефрона, формою вияву культурного життя і зумовлена мінливою примхою дня¹, значною мірою протистояла традиційності і функціональності, яка була визначальною ознакою матеріальної культури села.

У контексті урбаністичної розвідки, присвяченої другій половині XIX – початку XX ст., вельми важливим уявляється висновок, якого дійшла дослідниця феномена моди Л.П. Дихнич: саме на кінець XIX ст. визріли соціокультурні передумови, які забезпечили завершення процесу становлення моди: промислова революція як результат розвитку науки і техніки, впровадження у виробництво технічних інновацій, підвищення продуктивності праці; розвиток урбанізаційних процесів, масового виробництва, засобів зв'язку, транспорту, масової комунікації; зростання соціальної мобільності, масовізація соціально-економічного та культурного життя².

Оскільки саме через моду найбільш помітно виявлялись ознаки західноєвропейського впливу на повсякденність мешканців і українських земель у цілому³, і їх південних складових, тенденції “географічного поширення” моди на Півдні відповідали вже описаним нами вище тенденціям у поширенні в цілому новацій у сфері повсякденності.

При тому, що мода знаходила вияв у багатьох сферах міської повсякденності, в суспільній свідомості в період, що нас цікавить, як і

¹ Мода // Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза, И.А. Эфрона. — СПб.: типо-литография И.А. Эфрона, 1896. — Т. XIXа. — С. 579-580.

² Дихнич Л.П. Феномен моди в соціокультурних процесах XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 17.00.01 “Теорія та історія культури” / Л.П. Дихнич. — К., 2002.

³ Вільшанська О.Л. Мода у повсякденному житті міського населення України кінця XIX – початку XX ст. / О.Л. Вільшанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. — Вип. XIV. — К: Інститут історії НАН України, 2008. — С. 310.

сьогодні, вона асоціювалася передусім з одягом, який у семіотичному контексті правомірно розглядати, зокрема, як такий, що кодує належність до певної соціальної страти, і в той же час маркує уявлення про красу, багатство тощо.

Вивчення тенденцій у розвитку моди в аспекті змін в одязі мешканців південноукраїнських міст дозволяє констатувати, що вони в багатьох рисах були подібними із тими, що визначила О.Л. Вільшанська, аналізуючи моду в повсякденному житті міського населення підросійської України в цілому¹. Йдеться про демократизацію моди, зростання доступності модного одягу і зацікавленості в ньому все більшого кола обивателів у зв'язку зі зниженням вартості одягу як наслідку стрімкого розвитку текстильної, швейної, хімічної промисловості, торгівлі, запровадження швейних машин, розширення випуску періодики (як тієї, що комплектувалася викройками, так і тієї, що містила рекламу одягу). І на Півдні лише вельми незначна частина городян могла дозволити випусувати собі одяг із-за кордону, в той час як інші задовольнялися моделями, відтвореними за викройками на місцях; переважна більшість городян шила одяг у приватних кравців і кравчинь (хоча щодо останньої тези важливо зробити принципове застереження, що таке узагальнення не поширюється на значну частину відхідників у міста, які у своєму одязі, як і в цілому в характері слідування (або, точніше, неслідування) моді були набагато ближчими до населення сіл, а не міст). І в південноукраїнських містах по-справжньому дорогий та елегантний одяг носили перш за все представниці дворянства, члени родин вищих страт чиновництва, промислової буржуазії та купецтва, артистична богема. Сам той факт, що за модою в одязі стежили більше жінки, а не чоловіки, великою мірою відбивав не тільки характер жіночої психології, але і місце жінки в “чоловічому світі” другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Разом із тим, зміни, яких зазнавало це місце в досліджуваній нами період (хоча ми не схильні так уже категорично говорити слідом за О.Л. Вільшанською про “докорінну зміну становища” жінки), обумовили певну еволюцію у частини городянок від слідування моді задля підтримки репутації, іміджу, демонстрації статків і суспільного становища свого чоловіка до купівлі модного одягу як способу самореалізації жінки, яка отримала можливість самій заробляти на життя і здобувати вищу освіту.

¹ Вільшанська О.Л. Мода у повсякденному житті міського населення України кінця ХІХ – початку ХХ ст. / О.Л. Вільшанська // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. — Вип. ХІV. — К: Інститут історії НАН України, 2008. — С. 309-322.

На відміну від жіночого, одяг певної частини чоловіків диктувався вже не модою, а державними приписами, що чітко маркувало саме чоловіче домінування в публічній сфері. У період, що нас цікавить, побачили світ узаконення щодо одягу представників міського самоврядування¹, міської поліції², жандармів³, чиновників портових управлінь⁴, студентів⁵, гімназистів та інших учнів⁶ тощо. Оскільки ж абсолютна більшість тих, хто мав носити цю форму, була сконцентрована у містах, то і сам цей одяг великою мірою можна вважати однією зі специфічних ознак саме міської повсякденності.

Разом із тим, не залишилася поза міським впливом і сільська місцевість, хоча при цьому сам характер такого впливу певною мірою лише підкреслював ту грань, що у свідомості селянства розділяла село і місто: “міський” одяг селяни одягали, як правило, під час свят або ж відвідуючи місто, тим самим немовби підкреслюючи неординарність і урочистість обох подій. Як зазначалось у “Матеріалах для географії та статистики Росії, зібраних офіцерами Генерального штабу” по Катеринославській губернії, по буднях “простонароддя” сільської місцевості одягалось доволі неохайно, в кафтани з грубого сірого сукна власного виробництва, але у святкові дні, особливо в населених пунктах поблизу портових міст, чоловіки одягалися “по образу городян”, в кафтани з напівтонкого сукна⁷.

Між іншим, наведена характеристика цікава й тим, що фіксує неоднорідність непромислових сільських поселень у плані повсякденності їхнього населення, звертає увагу на той чималий вплив, що мало місцерозташування населеного пункту відносно міст. У цьому ж контексті симптоматичним можна вважати спостереження, зроблене

¹ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVI. — Отд. I. — С. 131-132. (№ 49313); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XII. — С. 170-174. (№ 8708); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XV. — С. 244. (№ 11584).

² ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVIII. — Отд. II. — С. 615. (№ 52944); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. IV. — С. 194. (№ 2097).

³ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XX. — Отд. I. — С. 1032. (№ 19223).

⁴ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XV. — С. 372. (№ 11773).

⁵ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. V. — С. 192. (№ 2927); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. VI. — С. 189. (№ 3688).

⁶ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLIII. — Отд. III. — С. 922. (№ 46544); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. LI. — Отд. I. — С. 154. (№ 55613); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIV. — С. 261. (№ 10624); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIX. — Отд. I. — С. 934. (№ 17482); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIX. — Отд. I. — С. 1248. (№ 17909).

⁷ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния / Сост. В. Павлович. — СПб.: Типография Департамента Генерального Штаба, 1862. — С. 264-265.

наприкінці XIX ст. Я.П. Новицьким стосовно специфіки одягу мешканців села Маркусово (Павло-Кічкас) що розташовувалось у 10 – 12 верстах від Олександрівська (а на сьогодні входить до складу міста Запоріжжя). Це ж спостереження чітко відбиває і специфіку такого важливого аспекту, як залежність повсякденності від вікової стратифікації населення. Як відзначив Новицький, “близькість міста, сусідство німців і навіть, якщо хочете, солдатська цивілізація” далися взнаки в одязі молоді цього села: у святкові дні серед молоді можна було зустріти “франта, чепуруху в міщанському наряді”, і тут же — хлопця, вдягненого в українську чумарку, і в той же час у вузькі німецькі штани та німецькі ж шлери, або ж хлопця в українських чоботях, але в німецькій бумазейній сорочці з рукавами іншого кольору чи в короткій німецькій куртці. Така ж строкатість спостерігалась і в святковому жіночому одязі молоді. Натомість “старики і старухи більш вціліли в цьому випадку”, зберігши традиційність костюмів¹.

Із модою пов’язаний (у тому числі — і в плані можливості демонстрації статусу за посередництвом одягу) інший вияв міської повсякденності — дозвілля, обсяг, структура і зміст якого є важливим показником культурних орієнтирів населення. Дозвілля зазвичай асоціюється зі сферою приватності, з елементами свободи і невідконтрольності², хоча при цьому великою мірою і залежить від тих умов, що для нього створює інфраструктура того чи іншого населеного пункту (зокрема, та, що розглянута нами в підрозділі, присвяченому ролі міст як культурних центрів). Тож специфіка дозвілля населення міст Півдня у порівнянні з дозвіллям мешканців сільської місцевості помітно корелюється зі специфікою мережі закладів культури, громадських об’єднань, але в той же час і ресторанів, кабаків, трактирів, пивниць, кав’ярень тощо, присутніх у відповідних населених пунктах.

Певною мірою це стосується і таких невід’ємних елементів каркаса міст півдня України, як сади, парки, променади, бульвари, які були традиційними місцями проведення дозвілля городянами, їхньої комунікації, де можна було прогулюватися, слухати оркестри, подивися запуск повітряних куль...

При цьому рівень користування різними стратами міського населення об’єктами міської інфраструктури, пов’язаними із дозвіллям, суттєво

¹ Новицький Я.П. С берегов Днепра (Очерки Запорожья). Путевые записки и исследования // Новицький Я. Твори в 5-ти томах. Т. 1... — С. 141.

² Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии. 1920-1930 годы / Лебина Наталья Борисовна. — СПб.: Журнал “Нева” – Издательско-торговый дом “Летний Сад”, 1999. — С. 229.

різвився: попри певне згладжування станових відмінностей, останні відчутно давали себе знати і в цій сфері, так само як і відмінності в рівні освіти тощо.

Бали, прийоми, маскаради, відвідання клубів у цілому залишалися прерогативою привілейованих страт міського населення. Певною мірою зберігалася тенденція, відзначена ще В.Х. Кондараки стосовно Сімферополя: “більш розвинуте суспільство розважається тут зібраннями, в клубах, театрах і прогулянками на бульварі... Решта ж громадян сторонні всякого роду задоволенням поза своїми дворами і якимсь віддають перевагу затворницькому життю”¹.

Про те ж, що поширеність різних форм проведення дозвілля суттєво різнилась у різних містах регіону, деякі з яких відстали в цьому плані навіть від містечок, промовисто свідчать такі констатації, вміщені в публікаціях бериславських кореспондентів газети “Юг” 1903 р.: “Наша сусідка Каховка далеко випередила нас в усьому; там люди живуть якимсь веселіше, там є і клуб громадський; навіть маскарадні вечори кахівчани улаштовують... А у нас немає нічого, окрім одвічно понурих обивателів, провінційних злих кумушок, карт, горілки й горілки”; “плітки, карти і дурманна монополюшка — ... три кити нашого громадського життя”².

Разом із тим, “міські” форми дозвілля поступово проникали в сільську місцевість, головним чином — за посередництвом самих городян. У низці випадків це робилося з прагнення “окультурити” село. Достатньо згадати мемуари Д.З. Ляха про влаштування в Іванівці “балів” учителем М.В. Ширяєвим — сином багатого купця, який “пішов на село працювати по своїй ідеї”. На ці “бали” запрошувалися гості з самої Іванівки та її околиць, переважно — інтелігенція, земці, “більш-менш свідомі селяни”. Сутність же “балів” полягала в танцях, виконанні та прослуховуванні українських і російських хорових пісень, а також маршів, вальсів, “модних танців”, що виконувались оркестриком сліпих музик³.

Утім, паралельно із цим міські впливи проникали у сільське повсякдення не лише через інтелігенцію, і сам характер цих впливів не завжди був “культурним”. При цьому простежується статево-вікова специфіка “відкритості” селян для таких впливів. У вже згаданому нами вище описі села Маркусово (Павло-Кічкас) Я.П. Новицький звертає увагу і на те, що близькість міста і солдатський вплив відбилися як на мові, так

¹ Кондараки В.Х. Универсальное описание Крыма. Часть первая... — С. 36.

² Бериславщина: рік 1903... — С. 14, 16.

³ Лях Д.З. Спогади про життя моє // Джерела з історії Південної України. Том 9 // Мемуари та щоденники. Частина 2 / Упорядники: А. Бойко, В. Мільчев. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2006. — С. 105.

і на піснях сільської молоді: “рідна пісня хоча остаточно не забута, але стоїть чи не на останньому плані”; хлопці співають переважно солдатські пісні, “нестерпні для слуху, непристойні”, тоді як дівчата “менш схильні міняти “свої” на “нові”, а тому міські романси в рідкому вжитку”, і жіночий пісенний репертуар суттєво багатше. Старики ж “зберегли свою чисту природну мову, свято почитають звичаї”¹.

При цьому традиційним компонентом як міського, так і сільського дозвілля залишалося споживання спиртних напоїв (можна погодитись із Н.Б. Лебіною, яка говорить про семантичний контекст пияцтва, що було невід’ємною частиною культурно-антропологічного процесу²). Саме з пияцтвом асоціювалось у сучасників проведення “простолудинами” вільного часу незалежно від того, йдеться про губернський центр чи малолюдне село. Й.Н. Векслер так згадував дозвілля робітників Херсона: “Купувалась горілка, і так званий “культурний відпочинок” був забезпечений. Пили горілки багато. Євреї пили мало спиртних напоїв, і тільки вдома у свята, а робітнича маса, особливо люмпен-пролетаріат, навіть на вулиці... Нерідко п’яні приходили у стан крайнього алкогольного збудження і починали між собою битися. Бились жорстоко, грубо, дико, до крові”³. Херсонський губернатор у 1891 р. зазначав: “музика, становлячи в губернії необхідну належність трактирів, сприяє трактирникам збагачуватись за рахунок робітничого стану, який нерідко залишає під звуки вуличного оркестру весь свій денний заробіток”⁴. Вельми промовисті частушки і слова сучасників про пияцтво — “найпоширеніший спосіб втечі” шахтарів Донбасу — наводить Гіроакі Куромія⁵. Про сільську ж місцевість Таврійської губернії єпископ Гермоген зазначав: “Самий головний порок — пияцтво. Шинок — це народний клуб, це — збірне розважальне місце, де російська людина шукає собі розваг і де він завжди знаходить належних приятелів і співбесідників. Особливо багато п’є молодь. П’є і в радості і в горі... Є села, хоча їх не багато, де пиячать і займаються розпустою і чоловіки і

¹ Новицький Я.П. С берегов Днепра (Очерки Запорожья). Путевые записки и исследования // Новицький Я. Твори в 5-ти томах. Т. 1... — С. 141.

² Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии. 1920-1930 годы / Лебина Наталья Борисовна. — СПб.: Журнал “Нева” – Издательско-торговый дом “Летний Сад”, 1999. — С. 21.

³ Векслер Н.Й. Херсон и его жители // Джерела з історії Південної України. Том 9 // Мемуари та щоденники. Частина 2 / Упорядники: А. Бойко, В. Мільчев. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2006. — С. 516.

⁴ ДАХО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 19.

⁵ Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі... — С. 52.

жінки... Нерозлучні супутники пияцтва — буйство, нахабство, бійка, лихослів'я і лайка, марнотратство, розпуста”¹.

При цьому, якщо в місті така форма дозвілля з бійкою могла закінчитися, за спогадами того ж Векслера, втручанням поліції і запровадженням п'яних у “буцегарню” відсипатися², у більшості сіл така можливість була суттєво обмежена з причини відсутності там як поліцейських, так і “буцегарень”.

Утім проблема пияцтва була далеко не настільки однозначною, як про це може скластися враження при вивченні самих мемуарів і фольклору.

Симптоматично, що в неврожайний 1891 р. споживання алкоголю різко скоротилося, що фіксується скороченням акцизного збору лише по самій Одесі на 185 тис. крб. Це ж зумовило зменшення у порівнянні з 1890 р. кількості злочинів, пов'язаних із “буйством та непокорю” більш ніж втричі, з 889 до 256³.

Неоднозначність проблеми пияцтва досить наочно відбилася в діяльності комітетів піклування про народну тверезість⁴.

Вельми показовими в плані сприйняття проблеми “народного пияцтва” і його співвідношення з відповідною формою дозвілля представниками привілейованих страт городян є розмірковування, зафіксовані в рукописі полемічної статті “Щоденник провінціала”, складеному херсонським повіреним із судових справ, гласним міської думи П.Я. Беляковим. Прокопій Якович пише, що він не проти поширеної ідеї відволікти “мужиків” від пияцтва відкриттям читалень, бібліотек, виставок, народних театрів, розширенням народних шкіл. Але це треба робити тільки для молоді. “Не нав'язуйте все це сорокарічному мужику... Залиште для нього кабака! Кабак для нього розвага, місце відпочинку і обміну думками, біржа, клуб! Знаходите, що кабака незручний, брудний і шкідливий — покращте його обстановку... Ви кажете, що мужик тягнеться до кабака, де п'є і пиячить. Чудово! А Ви, навіть з університетською освітою? Чи Ви не тягнетесь до свого, так би мовити, шляхетного кабака, що йменується клубом, щоб у карти грати, а потім пити і пиячити?... Свого то пияцтва ми не помічаємо, а про мужицьке кричимо”. Беляков зауважує: “Наше пияцтво не так помітне,

¹ Гермоген, єпископ. Таврическая епархия... — С. 452-453.

² Векслер Н.Й. Херсон и его жители // Джерела з історії Південної України. Том 9 // Мемуари та щоденники. Частина 2 / Упорядники: А. Бойко, В. Мільчев. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2006. — С. 516.

³ Бориневич А. Характеристика экономической жизни Одессы в 1891 г. // Новороссийский календарь на 1893 год... — С. 198.

⁴ Бериславщина: рік 1903... — С. 35.

воно дещо пристойне, хоча і не завжди, і прикрите різними установами. Воно тому й не так впадає в очі, що нас, шляхетних, куди менше ніж мужиків! Ну а пияцтво мужика відкрите, шумне, публічне і прямо в кабаку”¹.

Із дозвіллям городян було тісно пов’язане відзначення в містах чисельних офіційних урочистостей (тут ми не ведемо мову про відзначення церковних свят, хресні ходи тощо, які були ознакою як міської, так і сільської повсякденності; при цьому духовенство, релігійні споруди відігравали неабияку роль і в урочистостях з нагоди світських подій). Самі офіційні урочистості, випадаючи з буденності, в той же час були складовою повсякденності, служачи не тільки засобом відпочинку, спілкування і розваг, але й виконуючи функцію соціалізації городян, сприяли формуванню та укріпленню соціальної спільноти².

Важливими сторінками міського життя Південної України стали помпезні відзначення сторічних ювілеїв ряду міст регіону, створення яких офіційно пов’язувалось із “цивілізаторською місією” Катерини II на недавній території “Дикого поля”. Серйозною була підготовка до відзначення сторіччя Херсона³, Катеринослава⁴, Миколаєва⁵. Особливо пишними були святкування в Одесі⁶. Щоправда, помпезно святкувалися

¹ ДАХО. — Ф. 250. — Оп. — Спр. 2. — 4 арк.

² Куприянов А.И. Русский город в первой половине XIX века: общественный быт и культура горожан Западной Сибири (Серия “Первая монография” / Под ред. Г.А. Бордогова). — М.: АИРО-XX, 1995. — С. 115.

³ РГИА. — Ф. 1287. — Оп. 38. — Спр. 1859. — 7 арк.

⁴ Владимиров М.М. Первое столетие г. Екатеринослава 1787 – 9 мая 1887 г.: Доклад Екатеринославской городской управы к торжественному заседанию думы 9 мая 1887 года (Материалы для исторического очерка). — Екатеринослав, 1887. — С. I-II; Корольков К. Столетний юбилей Екатеринослава. 9-го мая 1787 г. – 1887 г. — Екатеринослав: Тип. Н. Я. Павловского. — 126 с.; Екатеринославский юбилейный листок. 1787 – 9 мая 1887. — Апрель-май. — Екатеринослав: Тип. Я.М. Чаусского, 1887. — 238 с.

⁵ ДАМО. — Ф. 222. — Оп. 2. — Спр. 17. — 5 арк.; ДАМО. — Ф. 216. — Оп. 1. — Спр. 790. — 199 арк.; ДАМО. — Ф. 218. — Оп. 1. — Спр. 124. — 2 арк.; МОКМ. — Д 22942/КП 29756. — 1 арк.; МОКМ. — Д 9364. — 1 арк.; ІР НБУ. — Ф. XIII. — Спр. 4876. — 2 арк.

⁶ Прошлое и настоящее Одессы. Издание Одесской городской аудитории народных чтений ко дню столетнего юбилея г. Одессы (1794-1894) / сост. С.Ч. — Одесса: Тип. Л. Кирхнера, 1894. — 49 с.; Столетие Одессы. С портретами административных и общественных деятелей и с видами Одессы. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1894. — 113 с.; Оленин К. “Век”. Одесский исторический альбом. 1794-1894. — Одесса: Книгоизд. Г.Н. Каранта, 1894. — С. 119-122; Коханский В. Одесса за 100 лет (“Одесса и ее окрестности”). Исторический очерк и иллюстрированный путеводитель на 1894 г. — Одесса: Тип. П. Францова, 1894. — 135+384+192 с.; Одесса 1794-1894. Издание Городского Общественного Управления. — Одесса: Тип. А. Шульце, 1895. — 836 с.; Атлас Д. Старая Одесса, ее друзья и недруги... — С. 8-9.

круглі дати далеко не всіма містами регіону. Зокрема не було пишним відзначення сторіччя Луганська, що відраховувалося від заснування у 1795 р. Луганського казенного заводу. З цього приводу у “Київській старовині” з’явилася лише коротка замітка, причому в ній Луганськ помилково називався містом Харківської губернії¹.

Самі урочистості з нагоди ювілеїв міст сприяли не тільки закріпленню “вірнопідданських почуттів”, але й посиленню місцевого патріотизму, інтересу городян до минулого своїх населених пунктів.

Те саме можна сказати і про масштабне відзначення п’ятдесятиріччя оборони Севастополя.

Сплеску “вірнопідданських почуттів” сприяли й урочистості з нагоди відвідання південноукраїнських міст членами імператорської родини², відзначення коронацій, ювілеїв імператорів³, сторічного ювілею приєднання Криму до Російської імперії⁴...

Загальним місцем проведення більшості із зазначених заходів було поєднання урочистої і розважальної складових. Остання найчастіше полягала у святковій ілюмінації, феєрверках, влаштуванні “народних гулянь” тощо.

І ця складова “міського” життя проникала на село, хоча при цьому багато в чому залишалася для його мешканців неабиякою диковинкою. Одним із найяскравіших спогадів дитинства Д.З. Ляха були урочистості, що відбувались у його селі з нагоди коронації Миколи II: “Во “дива” було! Муштри, гуляння, пияцтва, галасу, ілюмінацій...”⁵.

Низку особливостей мало відзначення в містах родинних свят та урочистих подій, що пов’язувалося, зокрема, як із традиційною міською специфікою, значно меншим представництвом у “міському просторі” великих родин, звичних для сільської місцевості, так і з перейняттям модерних рис святкової обрядовості.

¹ Столетие г. Луганска // Киевская старина — 1895. — Т. LI. — Октябрь-декабрь. — С. 106-107.

² ДАМО. — Ф. 216. — Оп. 1. — Спр. 725. — 49 арк.; Письма о путешествии государя наследника цесаревича по России от Петербурга до Крыма... — С. 558, 560-561; Труды Одесского статистического комитета. Выпуск III-й. — Одесса: Тип. П. Францова, 1870. — С. 87; Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда... — С. 48-50.

³ ДААРК. — Ф. 64. — Оп. 1. — Спр. 815. — 25 арк.; ДАМО. — Ф. 203. — Оп. 1. — Спр. 1. — 22 арк.; ДАМО. — Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 1. — 124 арк.; Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда... — С. 136-142.

⁴ ДААРК. — Ф. 522. — Оп. 1. — Спр. 384. — 22+1 арк.; Гермоген, епископ. Таврическая епархия... — С. 92-94, 501-510.

⁵ Лях Д.З. Спогади про життя моє // Джерела з історії Південної України. Том 9 // Мемуари та щоденники. Частина 2 / Упорядники: А. Бойко, В. Мільчев. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2006. — С. 105.

При тому, що впродовж другої половини XIX – на початку XX ст. в містах спостерігалось поступове витіснення або ж трансформація деяких традиційних форм проведення дозвілля, цей процес був далеко не тотальним. У цьому контексті заслуговують на увагу зроблені на початку XX ст. описи народних ігор і парубоцьких громад міста Маяки¹.

Що стосується такої складової повсякденності, як приватне життя, то воно значною мірою знаходилось у тісному взаємозв'язку із вже розглянутою нами гендерною специфікою, а також із специфікою “просунутості” того чи іншого населеного пункту шляхом модернізації, яка помітно впливала на характер інтимності і сексуальності, сім'ї та сімейних стосунків, народження і виховання дітей.

Сучасні дослідники все частіше розцінюють як одну із вельми важливих складових повсякденності девіантну поведінку. Одним із її проявів є злочинність, зростання якої в другій половині XIX – на початку XX ст. було спільною характеристикою і західноєвропейських країн², і США, і Російської імперії та її південноукраїнської складової. Цілком природно, що одну з причин такого зростання вбачають саме в урбанізаційних процесах, зростанні концентрації населення в умовах індустріалізації³. При цьому, зокрема, стосовно країн Західної Європи XIX ст. доводиться, що криміногенний ефект міського життя був результатом не тільки “соціального тертя” в умовах скупченості населення, наявності в містах бідняцьких районів, але і того, що всі ці умови багато в чому забезпечували кращі можливості для уникнення викриття злочинів, чим нижні страти городян провокувалися до порушення закону та інших виявів антисоціальної поведінки. Потужним

¹ П.П. Некоторые детские игры в Маяках, Херсонской губ. (материалы к изучению игр) // Киевская старина. — 1902. — Т. LXXVIII. — Июль-август. — С. 401-407; П.П. “Парубоцьки громады” в г. Маяках, Херсон. губ. // Киевская старина. — 1901. — Т. LXXIV. — Июль-август. — С. 19-20.

² McHale Vincent E., Johnson Eric A. Urbanization, Industrialization, and Crime in Imperial Germany: Part I // Social Science History. — Vol. 1. — No. 1. — Autumn, 1976. — Pp. 45-78.

³ Christiansen Karl O. Industrialization and Urbanization in Relation to Crime and Juvenile Delinquency. — International Review of Criminal Policy. — № XVI. — October, 1960. — Pp. 3-8; Hagedorn R.B., Miller J.P., Labovitz S. — Industrialization, Urbanization and Deviant Behavior: Examination of Some Basic Issues. — Pacific Sociological Review. — Vol. 14. — № 2. — Apr., 1971. — Pp. 177-195; Storch Robert D. Review: The Study of Urban Crime. Reviewed work: Rogues, Rebels, and Reformers. A Political History of Urban Crime and Conflict by Ted Robert Gurr // Social History. — Vol. 4. — No. 1. — Jan., 1979. — Pp. 117-122; Lochi Abdul Qaiyum, Tilly Charles. Urbanization, Crime, and Collective Violence in 19th-Century France // The American Journal of Sociology. — Vol. 79. — No. 2. — Sep., 1973. — Pp. 296-318; Clinard Marshall B. The Process of Urbanization and Criminal Behavior [Електронний ресурс] // The American Journal of Sociology. — Vol. 48. — No. 2. — Sep., 1942. — Pp. 202-213. Режим доступу до журн.: <http://www.jstor.org/stable/2769616>.

чинником зростання злочинності XIX ст. визнається міграція до міст: селяни, які потрапляли в нове соціальне оточення з незвичними для них правилами поведінки, легше втрачали “матриці” поведінки, закладені традиційною мораллю та інституціями, що діяли в їхньому селі. Тож мігранти легше сприймали і приклади девіантної поведінки. Крім того, зростання злочинності в містах провокувалося й іншими складовими модернізаційних процесів, які набагато далі просунулись у “міському просторі”, аніж на селі (у тому числі — і секуляризацію, зниженням ролі релігійних заборон і т.і.).

Вивчення південноукраїнських матеріалів дозволяє констатувати, що відзначені тенденції в цілому мали місце і в досліджуваному нами регіоні. Разом із тим, ми цілком свідомі того, що і динаміка, і структура злочинності в “міському просторі” Півдня залежали від складного комплексу чинників, який далеко не обмежується зазначеними вище. Зокрема, помітно давалися взнаки ті з них, які зумовлювалися знаходженням регіону в правовому полі Російської імперії (між іншим, чисельність злочинів корелюється як зі змінами російського законодавства, так і з коливаннями ступеня консервативності урядової політики за правління того чи іншого імператора¹). Зіставлення статистичних даних щодо злочинності в губерніях², Одеському градоначальстві³, Миколаївському градоначальстві⁴ із даними щодо

¹ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. II. — С. 84-87, 93-97.

² Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть вторая / Сост. А. Шмидт... — С. 624-635; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния... — С. 256-258; О числе и роде преступлений в 1863 году // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год ... — С. 155; Сведения по уголовной статистике Екатеринославской губернии // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. Часть II. — С. 295-297; Сведения о пожарах и других бедствиях, о числе совершенных преступлений и о числе насильственных и случайных смертей в 1870 г. // Новороссийский календарь на 1873 г. / Под ред. В. Михневича. — Одесса: Тип. П. Францова, 1872. — С. 169-171; Обзор Екатеринославской губернии за 1879 год... — С. 45, ведомость 5; Обзор Херсонской губернии за 1880 год... — С. 18, ведомость 5; Обзор Херсонской губернии за 1882 год... — С. 34-37, ведомость 5; Обзор Херсонской губернии за 1885 год... — С. 37-41; Обзор Херсонской губернии за 1887 год... — С. 34-38, ведомость 5; Обзор Херсонской губернии за 1890 год... — С. 44-47, ведомость 5; Обзор Херсонской губернии за 1893 год... — С. 51-53; Обзор Херсонской губернии за 1904 год... — С. 79-80.

³ Материалы для статистики Одессы. Статистическое обозрение Одессы за 1890 г... — С. 97-98, 188-196; Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1902 год... — С. 72.

⁴ Обзор Николаевского военного губернаторства за 1890 год... — С. 7; Обзор Николаевского военного губернаторства за 1894 год... — С. 18-19, 34-35; Обзор Николаевского военного губернаторства за 1895 год... — С. 24, 33; Обзор Николаевского военного губернаторства за 1897 год... — С. 24-25, 27, 39; Обзор Николаевского военного губернаторства за 1898 год... — С. 23-24, 27, 49; Обзор Николаевского военного губернаторства за

зміни кількості мешканців дає підстави стверджувати, що в другій половині XIX – на початку XX ст. зростання чисельності злочинів у містах у цілому випереджало темпи збільшення їхнього населення, і в той же час злочинність у містах мала більше поширення, аніж у сільській місцевості регіону. Між іншим, заслуговує на увагу таке пояснення вищого рівня злочинності в містах, дане в “Матеріалах для географії та статистики Росії” по Катеринославській губернії: оскільки городяни одружуються не так рано, як селяни, вони “дещо ухиляються від правил моральності”; крім того, в місті “видається більше нагод для зближення людей між собою, і більші можливості приховувати такого роду злочини, ніж у “деревнях” і селах”¹. В оцінці ж ситуації зі злочинністю на селі наведемо певною мірою ідеалізований, але при цьому промовистий переказ Василя Рубеля про те, що в 1875 – 1880 рр. “бросали весною серед степу хури з хлібом, сірjаками, під непогоду. І нічого ніхто не брав”².

Вивчення судових справ дозволяє говорити про наявність цілої низки видів злочинів, які мали міську специфіку, зумовлену специфікою самого міста як такого. Йдеться, зокрема, про злочини в банківській сфері (згадаймо, що саме міста виступали місцем розміщення відповідних установ). У курортних містах у розпал сезону неабиякого поширення набували крадіжки і шахрайство. Як писав у 1904 р. “Кримський кур’єр”, осінній сезон — час найбільшого напливу приїжджих до Ялти — був разом із тим й “улюбленим гастрольним часом для різних аферистів, проїдисвітів, кокоток, шулерів і загалом публіки, що звикла не сіяти і не жати, а годуватися за чужий рахунок”³. Іншу сезонність мала злочинність у Миколаєві: як зазначав у 1871 р. Миколаївський військовий губернатор, кількість крадіжок тут зростала восени, коли до міста поверталися бідняки та безпритульні, які влітку заробляли на життя на полях⁴. У

1899 год.. — С. 26-27, 30, 55; Обзор Николаевского военного губернаторства за 1900 год.. — С. 23-24, 26, 47; Обзор Николаевского градоначальства за 1902 год.. — С. 26-27, 63-69; Обзор Николаевского градоначальства за 1903 год.. — С. 29-30, 64-75.

¹ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния... — С. 258.

² Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плехій. Передмови: С. Плехій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2005. — С. 132.

³ Цит. за: Мальгин А.В. Русская Ривьера... — С. 267-268.

⁴ ЦДІАК України. — Ф. 356. — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 5-5 зв.

деяких містах склалися цілі кримінальні райони, найвідомішим з яких була Молдованка в Одесі¹.

У плані девіації поведінки в Південній Україні простежувалась і така специфічна риса, характерна для “міського простору” США, Західної Європи і Російської імперії в цілому, як більший, у порівнянні з сільською місцевістю, відсоток психічно хворих² і самогубців³. Причому, як свідчить зіставлення статистичних даних по окремих містах і їх повітах, концентрація в містах психічно хворих не обумовлювалася виключно розташуванням там божевільень, в які доставлялися хворі із повітів⁴: йдеться саме про те, що міське життя провокувало виникнення психічних хвороб. Хоча і тут мається на увазі, передусім, життя великих міст, а не міських поселень, чий ритм життя був ближчим до сільської місцевості. Тож підтверджується теза А. Вебера про те, що “надмірна кількість” випадків божевілля і самогубств у містах слугує “немов би даниною, яке суспільство сплачує за прогрес”⁵ (читай — модернізацію).

Можна погодитись із тими, хто пише, що багатоманіття реальних практик людської повсякденності “підриває” одноманітність та ясність

¹ Sylvester Roshanna P. City of Thieves: Moldavanka, Criminality, and Respectability in Prerevolutionary Odessa // *Journal of Urban History*. — Vol. 27. — № 2. — January, 2001. — Pp. 131-157.

² Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 131; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 169; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 182.

³ ДААРК. — Ф. 26. — Оп. 2. — Спр. 1674. — Арк. 1; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть вторая / Сост. А. Шмидт... — С. 624-626; Обзор Екатеринославской губернии за 1879 год... — С. 45, ведомость 5; Генрихсен К. Смертность города Одессы за 17 лет. 1874-1891 г. С приложением VIII таблиц. — Одесса: “Славянская” тип. Н. Хрисогелос, 1896. — С. 48-50; Обзор Николаевского градоначальства за 1902 год... — С. 33; Обзор Николаевского градоначальства за 1903 год... — С. 35; Обзор Николаевского военного губернаторства за 1895 год... — С. 27; Обзор Николаевского военного губернаторства за 1898 год... — С. 27; Обзор Николаевского военного губернаторства за 1899 год... — С. 30; Обзор Николаевского военного губернаторства за 1900 год... — С. 26; Обзор Херсонской губернии за 1879 год... — Ведомость 7; Обзор Херсонской губернии за 1880 год... — Ведомость 7; Обзор Херсонской губернии за 1882 год... — Ведомость 7; Обзор Херсонской губернии за 1887 год... — Ведомость 7; Обзор Херсонской губернии за 1890 год... — Ведомость 7.

⁴ Див., зокрема: ДАОО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 244. — 63 арк.

⁵ Вебер А. Рост городов в 19-м столетии... — С. 435.

панорамного традиційного уявлення про міста. Зокрема, протиставляючи абстрактній, “спланованій, такій, що читається, просторовості” іншу, яка включає антропологічне та поетичне освоєння міста, Мішель де Серто вважає “господарем повсякденності” безіменного перехожого, який не намагається її інтерпретувати чи перекладати на наукову мову. А тому повсякденність створюється “нечитаністю і невидимістю”. По суті, саме місто можна розглядати як переплетення просторових (і не тільки) практик його мешканців, а тому було б надто самовпевнено вважати, що ці практики можна всеосяжно осмислити і прочитати. Адже вони — не рутинний повтор автоматично відпрацьованих дій, а постійне пристосування до умов, що задаються змінюваним містом й інституціями, які “задають правила гри” в ньому. Тож де Серто називає такі практики, які протистоять монотонності несвободної повсякденності, “тактиками”, “мистецтвом слабких”¹. Під цим ракурсом, між іншим, можна розглядати і проблеми міської злочинності, конфронтації городян з усталеними суспільними структурами, насильства.

Таким чином, ми схильні сприймати громади міст Півдня як динамічні системи, які задавали умови реального життя і моделі поведінки городянам, але в той же час і самі змінювалися в процесі їх індивідуальних і колективних практик. Тож ще є справою майбутнього створення повноцінного багатоаспектного дослідження щодо “міського простору” Південної України, в якому був би вивчений механізм трансформації потенційних умов в актуальні мотиви людської діяльності, що передбачає звернення як до макроісторії, що виявляє вплив суспільства на поведінку діючих осіб і груп, так і до мікроісторії, яка дозволяє дослідити спосіб включення індивідуальної діяльності в колективну, чим на рівні конкретної історичної практики фіксується індивідуальне в соціальному і соціального в індивідуальному². При цьому вивчення “історії подробиць життя” не має затулити бачення тенденцій, що мали місце в розвитку “міського простору”.

Наведений вище розгляд повсякденності міст дає підстави стверджувати, що попри суттєві відмінності в її конкретних проявах у різних складових “міського простору” і різних страт городян, міська повсякденність фактично в кожному аспекті мала більшу чи меншу специфіку в порівнянні із сільською. При цьому південноукраїнські матеріали не підтверджують існування чіткого “водорозділу”, бар’єру між селом і містом як таким: і нижні страти городян, і значна кількість

¹ De Certeau M. The Practice of Everyday Life. — Berkeley: University of California press, 1984. — Рр. 34-37; Трубина Е.Г. Современная урбанистика... — С. 301-302.

² Репина Л.П., Зверева В.В., Пармонова М.Ю. История исторического знания... — С. 254.

переважно невеликих міст регіону виступали носіями “квазіурбаністичної” або ж “квазіміської” повсякденності, в якій відбилися реалії неповної адаптації традиційної селянської культури до умов урбанізації. І хоча ця “неповність” мала місце і на кінець досліджуваного нами періоду, вона зазнала помітних трансформацій упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст., так само як зазнала модернізаційних змін і в цілому як міська, так і (щоправда, значно меншою мірою) сільська повсякденність регіону.

Загалом же вивчення специфіки міського населення Південної України 1861 – 1904 рр. дозволяє побачити ті тенденції, що мали місце як у змінах чисельності та складу городян, так і в трансформаціях їхньої ментальності та повсякденності. Урбанізаційний розвиток Півдня конкретизувався приростом чисельності міського населення, який суттєво випереджав темпи проросту загального населення трьох губерній регіону; при цьому відбувалася відчутна диференціація міст за темпами демографічного зростання, що лише певною мірою корелюється з диференціацією міст за офіційним статусом та їхніми “економічними функціями”. При тому, що двома головними чинниками зростання міського населення були природний приріст та міграція, саме остання передусім й обумовлювала відставання чи, навпаки, випередження конкретним містом середньогубернських темпів зміни чисельності городян. Важливим виявом гетерогенності південноукраїнського “міського простору” була його поліетнічність. Специфіка урбанізаційних процесів Півдня полягала в ще більшому, ніж у цілому по українських губерніях, розриві між представництвом українців у містах і селах. Це було і виявом і разом із тим підґрунтям для сприйняття селянством, більшість якого становили саме українці, міст як “чужих”, багато в чому ворожих їм штучних утворень. Багатоаспектним був гендерний ракурс специфіки урбанізації регіону, яка далеко не обмежувалася збереженням традиційного для міст Південної України чисельного переважання чоловічого населення. Так само як були різноплановими і специфіка та взаємозалежність ментальностей та повсякденності міського і сільського населення Півдня, їхні трансформації в модернізаційних умовах.



ПІСЛЯМОВА

Головним результатом нашого дослідження стала реконструкція урбанізаційних процесів у південноукраїнському регіоні 1861–1904 рр., з'ясування специфіки трансформації міської мережі, еволюції системи управління міськими поселеннями, вивчення місця “міського простору” в господарському та соціокультурному розвитку регіону, визначення особливостей міського населення Півдня.

Аналіз наявного на сьогодні історіографічного доробку дав можливість не тільки виявити лакуни та фактографічні помилки, констатувати мозаїчність вивченості південноукраїнської “міської історії” і відсутність узагальнюючого дослідження з історії Південної України, в якому в центр розгляду ставиться саме урбанізація як процес, але й звернути увагу на напрацювання з пов'язаних із урбанізацією проблем, що стосуються інших регіонів України, Російської імперії в цілому та її неукраїнських складових, простежити основні тенденції у світовій історичній урбаністиці, що дало змогу використати досвід попередників, критично приклавши його до південноукраїнських реалій другої половини XIX – початку XX ст.

Репрезентативною джерельною базою дослідження слугують, у комплексі з корпусами опублікованих писемних джерел і фотодокументів, усноісторичних свідчень, речових, етнографічних і лінгвістичних джерел, — неопубліковані документи, виявлені у фондах ДАОО, ДАМО, ДАМС, ДААРК, ДАХО, ДАДО, ДАЗО, ДАКО, ДАЛО, ДАДонО, Центрального музею Тавриди, Одеського історико-краєзнавчого музею, Донецького, Запорізького, Кіровоградського, Миколаївського, Херсонського обласних краєзнавчих музеїв, Мелітопольського, Бердянського краєзнавчих музеїв, відділу рідкісних видань і рукописів Одеської національної наукової бібліотеки ім. М. Горького, ЦДІАК України, ІР НБУ, РГИА, ГАРФ, науково-дослідного відділу рукописів РГБ і відділу рукописів РНБ. Завдання дослідження зумовили опрацювання низки архівних і музейних фондів методом суцільної евристики, так само як цим методом було опрацьовано і матеріали Повного Зібрання законів Російської імперії. Були сформовані тематичні комплекси джерел, ряд з яких опублікований окремими археографічними виданнями.

Ключовою відправною точкою нашого дослідження стала теза про те, що урбанізаційні процеси територіально не обмежуються виключно містами чи всією мережею міських поселень, а певною мірою стосуються і сільської місцевості, адже феномен урбанізації своєю складовою має

поширення міського образу життя. З іншого боку, фактично все, що відбувалося із та в “міському просторі” Півдня, цілком правомірно розглядати як складові “міської історії” регіону. Так само як до певної міри можна вважати такими і багато з тих чинників впливу на урбанізацію Південної України, які мали ознаки “структур”, “кон’юктур” і “фактів” у розумінні учнів Фернана Броделя. У такому контексті цілком зрозуміло, що, з одного боку, розглянутими нами природно-географічними чинниками, трансформаціями в системі державного управління Російської імперії, коливаннями політики офіційного Петербурга, змінами пріоритетів останнього щодо безпосередньо Південної України, корекціями кордонів цього регіону та його губерній, повітів, округів та інших адміністративно-територіальних одиниць, економічною специфікою Півдня, міграцією до регіону далеко не обмежується широкий спектр історичних умов урбанізації на півдні України, а з іншого, — чимало з цих умов є в певному аспекті і безпосередньо складовими внутрішнього життя “урбанізаційного простору”.

Аналіз і зіставлення чисельних підходів до дефініції міста, типологій, які застосовуються по відношенню до міських поселень Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст., дали підстави взяти за основу офіційно-адміністративний статус конкретних населених пунктів регіону, при чіткому усвідомленні того факту, що офіційна імперська типологія населених пунктів, їхній поділ на “міські” та “неміські” були аж ніяк не ідеальними і не достатньо враховували чисельність населення, економічний стан та інші кондиції. Таке усвідомлення спонукає до широкого звернення, поряд з типологією за офіційним статусом, до цілої низки інших типологій, в основу яких покладено саме людність, рівень економічного розвитку, господарську спеціалізацію, географічне розташування та інші ознаки.

Реконструкція мережі міських поселень Півдня станом на окремі роки, із доповненням цієї дискретної картини виявленими фактами зміни офіційного статусу окремих населених пунктів, дає підстави стверджувати, що впродовж 1861 – 1904 рр. чисельність офіційних міст у регіоні зросла з 39 до 44, посадів — з 4 до 9. Стан джерельної бази та неузгодженість у підходах різних інституцій до визнання за населеним пунктом статусу містечка не дають можливості встановити точну кількість міських поселень відповідного типу. Разом із тим, маємо всі підстави говорити про тенденцію скорочення мережі містечок у кожній із південноукраїнських губерній.

Збереження впродовж другої половини XIX – початку XX ст. основного каркасу мережі офіційних міст регіону великою мірою було пов'язане з продовженням домінування адміністративної функції як основної, яка покладалася державою на відповідний тип міських поселень. Оскільки ж при певних змінах, яких зазнавала існуюча на 1861 р. мережа адміністративно-територіальних складових Півдня, адміністративними центрами нововлаштованих або трансформованих одиниць залишалися вже існуючі офіційні міста, які і раніше виконували функції місць розміщення місцевих органів державної влади, певне зменшення серед міст регіону відсотку адміністративних центрів губерній, повітів, градоначальств, військових губернаторств, округів чітко корелюється з відсотком зростання загальної чисельності міст Півдня. Єдиним населеним пунктом регіону, який, отримавши статус міста після 1861 р., став адміністративним (повітовим) центром, був Луганськ. Простеження специфіки і динаміки “присутності” держави в житті конкретних населених пунктів в особі розміщених у них адміністративних структур дозволяє як уточнити деталі еволюції системи управління певними територіями і безпосередньо міськими поселеннями, так і констатувати збереження крайньої обмеженості кола управлінських структур у посадах і містечках.

Формуючись і трансформуючись у загальноімперському, великою мірою уніфікованому, контексті система органів міського самоврядування Півдня все ж мала певну специфіку в плані як хронології запроваджуваних змін, так і регламентації формування та діяльності органів громадського управління, що зумовлювалося, зокрема, особливим статусом Одеси. Реалії запровадження нововведень, передбачених Міськими положеннями 1870 і 1892 рр., продемонстрували різні стратегії міських громад і міських верхівок, зумовлені специфікою ситуації в кожному міському поселенні. Виявом взаємозв'язку міської і сільської місцевості стало розміщення в містах органів земського самоврядування, налагодження взаємин з якими структур міського громадського управління стало важливою сторінкою урбанізаційних процесів у регіоні.

Неоднорідність складових південноукраїнського “міського простору” (в розумінні під останнім як у цілому міської мережі, так і території окремих міських поселень), контраверсійність розгортання в регіоні модернізаційних процесів повною мірою далися взнаки в господарському розвитку міських поселень, у характері змін їхнього місця в економічному житті Півдня. Простеження змін, яких зазнавали межі “міського простору”, його планування та забудова, благоустрій міських

поселень, зіставлення їх із відповідними аспектами господарського освоєння “сільського простору” виявило вельми різні темпи модернізаційних трансформацій не лише в селах у порівнянні з містами, але й у міських поселеннях різних типів і складових тих самих населених пунктів (в останньому випадку йдеться, передусім, про контраст між центральними частинами міст і передмістями).

Дослідження змін в “економічних функціях” міських поселень Півдня, провідних тенденцій у розвитку промисловості, транспорту, торгівлі, фінансової сфери, сільського господарства дозволяє конкретизувати специфіку модернізаційних процесів в економіці “міського простору” Півдня у порівнянні з сільською місцевістю Південної України і міськими поселеннями інших регіонів.

У процесі переходу від станової до класової стратифікації суспільства, який у багатьох аспектах так і залишився незавершеним, представництво окремих страт у населенні “міського простору” Південної України зазнало змін: у ході військової реформи був ліквідований військовий стан; серед городян кожної губернії регіону найбільше зріс відсоток селянства, меншою мірою — дворянства та іноземних підданих, і разом із тим зменшилося представництво духовенства. Натомість у представництві серед городян купців і міщан південноукраїнські губернії продемонстрували не настільки однозначні тенденції. При цьому чітко простежуються відмінності в стратифікації міських поселень різних типів і сільського населення регіону фактично по кожній становій групі, що стало і виявом урбанізаційних процесів, і в той же час важливим чинником, який впливав на темпи розгортання урбанізації в окремих складових “міського простору” та за його межами.

Міста відігравали домінуючу роль у суспільному житті Південної України: саме вони є важливим ключем до розуміння формування передумов соціальних конфліктів; саме тут значно більшою мірою, ніж на селі, формувались і зазнавали поширення суспільні рухи; тут були сконцентровані різноманітні громадські організації, що діяли в регіоні. Разом із тим, сегменти “міського простору” Півдня суттєво різнилися рівнем соціальної активності, і низка з них у цьому плані мало відрізнялася від сільської місцевості, що демонструвало нетотальність поширення та вкорінення модернізації, певною мірою зумовлену самою неоднорідністю міст, наявністю міських поселень інших типів, невписування багатоманітності реальних населених пунктів в “ідеальну” дихотомію “село – місто”.

Підрахунок відсоткового представництва різних конфесій у складі окремих адміністративно-територіальних одиниць Півдня, простеження

відповідних змін упродовж другої половини XIX – початку XX ст. дають змогу виявити специфіку міських поселень у порівнянні з повітами, говорити про більше представництво православних, єдиновірців, протестантів у сільському населенні, а іудеїв, караїмів, мусульман — у населенні міст. Підрахунки чисельності мешканців, що припадала на одну релігійну споруду, дозволяють констатувати, що впродовж досліджуваного нами періоду в регіоні спостерігалася тенденція відставання зростання чисельності храмів різних конфесій від темпів збільшення населення. Сільська місцевість у цілому залишалася забезпеченою релігійними спорудами гірше, ніж міста. Ширення в “міському просторі” такого знакового аспекту модернізації, як секуляризація суспільства, викликало зміни “міської політики” духовенства.

Простежені розширення мережі бібліотек, читалень, музеїв, театрів, інших закладів культури, розвиток видання і розповсюдження газет та журналів, поліграфічної справи, художньої літератури, музики, образотворчого мистецтва, науки дають підстави поставити під сумнів тезу про відсутність культурного розколу по лінії місто – село, але в той же час дозволяють виявити цілу низку “точок перетинання” села та міста в культурній сфері.

Розгортання модернізаційних процесів супроводжувалося трансформаціями освітньої сфери і системи охорони здоров'я. Тоді як розширення мережі середніх та вищих навчальних закладів у регіоні відбувалося майже виключно в межах офіційних міст, мережа закладів початкової освіти ширилася і в сільській місцевості. При цьому вчителі, які йшли з міст до села, великою мірою виступали провідниками модернізації. Розширення закладів охорони здоров'я впродовж другої половини XIX – початку XX ст. на селі мало значно різочіші масштаби, ніж у містах, хоча і станом на кінець періоду, що нас цікавить, городяни залишалися забезпеченими цими закладами краще, ніж мешканці сільської місцевості. Як в освітній сфері, так й у сфері охорони здоров'я міста та села мали цілу низку каналів взаємодії. При цьому мешканці села далеко не одразу сприйняли “міські нововведення” в обох сферах.

Простеження динаміки зміни чисельності городян по окремих містах регіону і в цілому по кожній південноукраїнській губернії дає підстави констатувати загальну чітку тенденцію концентрації населення в містах по всіх трьох губерніях Півдня і в той же час важливі відмінності в темпах зростання населення по різних населених пунктах. При цьому найвищі показники зростання відсотку городян демонструвала Катеринославська губернія, найнижчі — Таврійська. Разом із тим,

масштаби міграції до сільської місцевості Півдня великою мірою зумовили те, що, попри високі темпи зростання чисельності городян упродовж другої половини XIX ст., у порівнянні з 1850-ми рр. станом на 1897 р. всі три південноукраїнські губернії за показником відсотку городян відчутно опустилися в списку губерній Російської імперії. За показником зростання абсолютної чисельності населення містечок з 1860-х рр. до 1897 р. кожна з трьох губерній Півдня перевищувала середньоукраїнський показник, хоча при цьому відсоток містечкового населення в південноукраїнських губерніях залишався незначним у порівнянні з іншими українськими губерніями. Більш ніж у 3,5 рази зросло населення посадів Півдня. Втім, тоді як у випадку з містами і містечками головними джерелами зростання були міграція і природний приріст, посадське населення збільшилося головним чином за рахунок надання статусу посадів шістьом колишнім пригородам Миколаєва.

Важливим чинником, що впливав на характер урбанізаційних процесів, був поліетнічний склад населення, який був одним із проявів гетерогенності “міського простору”. Саме етнічним чинником певною мірою пояснюється наявність тієї “прірви” між містом і селом, що існувала у свідомості сільського населення. Адже тоді як в останньому чисельно домінували українці, серед городян Катеринославської губернії вони були на другій позиції, суттєво поступаючись росіянам, городян Херсонської губернії — на третій (після росіян і євреїв), а Таврійської — аж на четвертій (поступаючись росіянам, татарам та євреям). Причому частка українців у міському населенні Південної України була майже вдвічі меншою, ніж по міському населенню підросійської України в цілому: у 1897 р. 17,53 % і 30,35 % відповідно. Етнічний склад мешканців міських поселень великою мірою корелюється з їх конфесійним складом, хоча така кореляція і не є такою чіткою, як її подає видання “Міста Росії в 1904 році”.

Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. зберігалася традиційна і для попередніх часів тенденція чисельного переважання чоловіків серед городян Півдня. Причому таке переважання мало місце головним чином за рахунок найбільш людних міст, центрів торгівлі й промисловості. Великою мірою це пов'язано з “чоловічим обличчям” міграції до південноукраїнських міст, що кардинально відрізняло останні від міст Західної Європи та США. Вивчення рівня участі чоловіків і жінок у публічній та приватній сферах, специфіки професійної зайнятості міського населення за статтю, рівня доступу чоловіків і жінок до освіти, сімейного стану городян, інших гендерних аспектів урбанізації дозволяє стверджувати, що попри певні зміни в статі жіноцтва, які мали місце в

контексті модернізаційних процесів і в містах регіону давалися взнаки набагато відчутніше, ніж у сільській місцевості, в “міському просторі” Півдня в цілому зберігалася традиційна гендерна асиметрія, тісно пов’язана зі вкоріненим уявленням, згідно з яким “зовнішній світ” належить чоловікові.

Реалії Півдня певною мірою зумовили характер специфіки ментальності як міського, так і сільського населення регіону. Тут мало місце не лише масове поповнення населення за рахунок представників різних спільнот, чиї ментальності аж ніяк не були ідентичними, але й існування територіальних спільнот, які самі сформувалися відносно недавно. Тож спостерігався складний процес поєднання рис ментальностей, які були притаманні тим спільнотам, з яких вийшли переселенці, із ментальностями, що формувалися безпосередньо в умовах Півдня. І це на тлі і в руслі тієї “боротьби ментальностей”, що відбувалася в імперії в цілому в контексті модернізації. Сільські переселенці спричинили певне “оселяння” ментальності городян, а останні, у свою чергу, перш за все через відхідників, вплинули на зрушення в традиційній ментальності сільських мешканців. При цьому, попри наявність доволі чисельних контактів між ними, село і місто у свідомості населення багато в чому залишалися двома “паралельними світами”.

З тенденціями в ментальних зрушеннях тісно взаємопов’язана специфіка і змін міської повсякденності в часі, і повсякденності окремих страт городян та сегментів “міського простору” Півдня. Навіть беручи до уваги як гетерогенність міського населення, страти якого вельми різнилися між собою в плані повсякденності, так і вельми відчутні відмінності у повсякденності міських поселень різних типів, маємо підстави говорити про наявність спільних рис міської повсякденності регіону, що відрізняли її від повсякденності сільської.



ДОДАТКИ



Додаток 2.2.1 Взаємозв'язок між офіційним статусом і чисельністю мешканців у населених пунктах в Південній Україні (за типологіями І.К. Вологодцевої і П.Г. Риндзюньського)

Офіційний статус населеного пункту	Загальна чисельність мешканців					
	більше 100 тис.	від 50 до 100 тис.	від 20 до 50 тис.	від 10 до 20 тис.	від 5 до 10 тис.	менше 5 тис.
Катеринославська губернія						
місто	1	-	1	5	1	1
містечко	-	-	1	1	1	9
посад	-	-	-	-	-	1
село, «деревня»	-	-	-	4	57	546
слобода	-	-	-	-	-	1
залізнична станція	-	-	-	-	-	8
рудник	-	-	-	-	1	11
селище	-	-	1	-	2	29
хутір, хутори	-	-	-	-	2	28
колонія	-	-	-	-	-	14
завод	-	-	-	-	-	7
урочище	-	-	-	-	-	1
Таврійська губернія						
місто	-	1	4	5	3	4
містечко	-	-	-	1	2	-
посад	-	-	-	-	-	-
село, «деревня»	-	-	-	10	22	361
слобода	-	-	-	-	-	-
залізнична станція	-	-	-	-	-	-
рудник	-	-	-	-	-	-
селище	-	-	-	-	-	11
хутір, хутори	-	-	-	-	-	15
колонія	-	-	-	-	-	1
пригород	-	-	-	-	-	5
влад. садиба	-	-	-	-	-	2
маєток	-	-	-	-	-	1
урочище	-	-	-	-	-	1
Херсонська губернія						
місто	1	3	1	8	5	1
містечко	-	-	-	5	11	34
посад	-	-	-	1	4	3
село, «деревня»	-	-	-	2	35	556
слобода	-	-	-	-	-	-
залізнична станція	-	-	-	-	-	3
рудник	-	-	-	-	-	-
селище	-	-	-	-	-	61
хутір, хутори	-	-	-	-	-	9
колонія	-	-	-	-	-	24
передмістя	-	-	-	-	-	1

Офіційний статус населеного пункту	Загальна чисельність мешканців					
	більше 100 тис.	від 50 до 100 тис.	від 20 до 50 тис.	від 25 до 50 тис.	від 11 до 25 тис.	менше 11 тис.
Катеринославська губернія						
місто	1	-	1	1	5	2
містечко	-	-	1	-	2	10
посад	-	-	-	-	-	1
село, «деревня»	-	-	-	-	-	607
слобода	-	-	-	-	-	1
залізнична станція	-	-	-	-	-	8
рудник	-	-	-	-	-	12
селище	-	-	1	-	1	31
хутір, хутори	-	-	-	-	-	30
колонія	-	-	-	-	-	14
завод	-	-	-	-	-	7

урочище	-	-	-	-	-	1
Таврійська губернія						
місто	-	1	4	3	6	7
містечко	-	-	-	-	-	3
посад	-	-	-	-	-	-
село, «деревня»	-	-	-	-	7	386
слобода	-	-	-	-	-	-
залізнична станція	-	-	-	-	-	-
рудник	-	-	-	-	-	-
селище	-	-	-	-	-	11
хутір, хутори	-	-	-	-	-	15
колонія	-	-	-	-	-	1
пригород	-	-	-	-	-	5
влад. садиба	-	-	-	-	-	2
масток	-	-	-	-	-	1
урочище	-	-	-	-	-	1
Херсонська губернія						
місто	1	3	1	1	7	7
містечко	-	-	-	-	2	48
посад	-	-	-	-	1	7
село, «деревня»	-	-	-	-	2	591
слобода	-	-	-	-	-	-
залізнична станція	-	-	-	-	-	3
рудник	-	-	-	-	-	-
селище	-	-	-	-	-	61
хутір, хутори	-	-	-	-	-	9
колонія	-	-	-	-	-	24
передмістя	-	-	-	-	-	1

Таблиці укладені на підставі: Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий. По данным первой всеобщей переписи населения 1897 г. — СПб.: Тип. Общественная польза, 1905. — С. 58-64, 216-219, 254-260.

Додаток 2.2.2а Міські поселення Катеринославської губернії (із зазначенням чисельності населення)

Назва	населеного	1 ¹	1 ²	1 ³	1 ⁴	1 ⁵	1 ¹	1 ²	1 ³	1 ⁴	1 ⁵
-------	------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------

¹ Городские поселения в Российской империи. — Т. 2. — СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1861. — С. 127-196. Подано станом на 1858 р.

² Список населенных мест по сведениям 1859 года. XIII. Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством / Ред. И. Вильсон. — СПб., 1863. — XX+IX+152 с.

³ Павлович В. Материалы для военной географии и военной статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Военное обозрение Екатеринославской губернии. — СПб.: В Военной типографии, 1863. — С. 115-180. Зазначено, що відсутні відомості про населені пункти Новомосковського, Словоаносербського і Бахмутського повітів.

⁴ Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861 – 62 г. — Часть 1. — СПб.: Тип. К. Вольфа, 1863. — С. 1-46.

⁵ Список городов и других замечательных мест Российской империи // Календарь на 1867 год / Изд. Н.Г. Овсянникова. — СПб.: печатня В. Головина, 1866. — С. 72-89. Складено за даними не пізніше 21 лютого 1865 р., оскільки Єлисаветград значиться як безповітове місто. З південноукраїнських неміських поселень до списку увійшла лише Лівадія, статус якої зазначений як «село».

пункту											
Катеринославська губернія											
1.	Катеринослав, г.м.	12752	16929	+	18881	19908	+	21640	112839	156611	+
2.	Бахмут п.м.	12409	9514		10398	9895	+	18249	19316	33520	+
3.	Верхньодніпровськ п.м.	3161	2274	+	3223	2683	+	4221	6701	10800	+
4.	Луганськ, завод, п.м.	+ ⁶	8704 ⁷				+ ⁸	10297 ⁹	20404 ¹⁰	34222 ¹¹	+
5.	Маріуполь, м., п.м.	5289	5258		5961	5730	+	9265	31116	32173	+
6.	Новомосковськ, п.м.	10138	10317		10255	10002	+	10668	12883	21605	+
7.	Олександрівськ, п.м.	3855	3108	+	3729	4230		5413	18849	28918	+
8.	Павлоград, п.м.	8764	7934		9625	7375	+	11532	15775	20628	+
9.	Слов'яносербськ, п.м., б.м.	2981	3228		3312	2963	+	3246	3122 ¹²	3901	+
10.	Алферове, мст., с.	+ мст.	1109 мст.	1109 мст.					737 с.		+ мст.
11.	Андріївка (Іваненково), Олександрівського повіту, с., слоб.		1132	549, с.					2061, с.		слоб.
12.	Андріївка (Клевцівка), мст., с.		764 мст.	368 мст.					1235 с.		+ с.
13.	Анівка, мст.	+ ¹³	1311	1311					2472		+
14.	Веселогорськ (Всеволожськ), мст., с.	+ мст.	817 село						1051 мст.		+ мст.
15.	Григорівка (Новогригорівка, Кінська), мст., с.	+ мст.	929 с.						1680 с.		мст.
16.	Дмитрівка, мст.								2474 мст.		+ с.
17.	Іванівка, мст.	+	3284						4619		+

¹ Таблица географического положения некоторых городов и мест Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1867 год / Под ред. о. И. Федорова. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1866. — С. 59-60. В графі зазначено: «міста і містечка».

² Города и значительнейшие местечки Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1873 год, издаваемый в канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора / Под ред. В. Михневича. — Одесса: Тип. П. Францова, 1872. — С. 85-108.

³ Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий. По данным первой всеобщей переписи населения 1897 г. — СПб.: Тип. Общественная польза, 1905. — С. 58-64.

⁴ Города России в 1904 году / Центральный статистический комитет М.В.Д. / Под ред. Н.А.Тройницкого. — СПб.: ЦСКМВД, 1906. — С. 164.

⁵ Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга / Под ред. В.П.Семенова-Тян-Шанского. — Т. 14. Новороссия и Крым. — СПб.: Изд. А.Ф.Дебриена, 1910. — С. 522-872. Дані про чисельність населення якщо і подаються, то за переписом 1897 р.

⁶ Позначений як містечко.

⁷ У Кам'яному Броді — 2254, на Луганському заводі — 6450.

⁸ Позначений як станція.

⁹ Позначений як завод.

¹⁰ Помилково зазначений як безтовігове місто.

¹¹ Повігове місто.

¹² Помилково зазначений як повітове місто.

¹³ Тут і далі означає, що чисельність мешканців не зазначена.

18	Ігрень (Огрень), мст.	+	776							1915		+
19	Котовка, мст.	+	2436							3381		+
20	Нікополь, мст.	+	6780	4395	7595	6946	+	9906	17097	22107 ¹		+
21	Одинково-Кулікова, мст.	+	305						633			+
22	Петриківка (Петроковка), мст.	+	10839						21071	27204		+
23	Петропавлівка, мст.	+	4686	4686					9009			+
24	Хорошево (Миколаївка), мст.	+	573						578			+
25	Чаплі, слобода								2339			+ с.
26	Юзівка								28076 ²	40039 ³		+
27	Юр'ївка, мст.	+	532	532					1714			+
28	Нікольськ (Нікольське), ст-ця, с.	+	2977	ст-ця	2877	ст-ця			2434 с.			+ с.
29	Новоспасівка, ст-ця, с.		3182	ст-ця	3137	ст-ця			8691 с.	11552 с.		с.
30	Петровський посад, ст-ця, с.	1900	псд.	1900	1713	ст-ця			2639 с.			+ с.
31	Покровська, ст-ця, с.		1484		1469	ст-ця			1103 с.			+ с.
32	Стародубівська (Стародубівка), ст-ця, с.		934		949	ст-ця			905 с.			+ с.

Додаток 2.2.26 Міські поселення Таврійської губернії (із зазначенням чисельності населення)

Назва	1 ⁴	1 ⁵	1 ⁶	1 ⁷	1 ⁸	1 ⁹	1 ¹⁰	1 ¹¹	1 ¹	1 ²
-------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------	-----------------	-----------------	----------------	----------------

¹ Зазначений і як містечко, і як безповігове місто.

² Значиться як завод із селищем.

³ Примітка: «Із заводами Новоросійського товариства». Значиться як посад.

⁴ Городские поселения в Российской империи. — Т. 4. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1864. — С. 634-805. Станом на 1858 р.

⁵ Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861 – 62 г. — Часть 2. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1863. — С. 1-47.

⁶ Список населенных мест по сведениям 1864 года. ХLI. Таврическая губерния / Ред. М. Раевский. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1865. — LVII+138 с.

⁷ Список городов и других замечательных мест Российской империи // Календарь на 1867 год / Изд. Н.Г. Овсянникова. — СПб.: печатня В. Головина, 1866. — С. 72-89.

⁸ Таблица географического положения некоторых городов и мест Новоросійського края и Бессарабии // Новоросійський календарь на 1867 год / Под ред. о. И. Федорова. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1866. — С. 59-60. В графі зазначено: «міста і містечка».

⁹ Города и значительнейшие местечки Новоросійського края и Бессарабии // Новоросійський календарь на 1873 год, издаваемый в канцелярии Новоросійського и Бессарабского генерал-губернатора / Под ред. В. Михневича. — Одесса: Тип. П. Францова, 1872. — С. 85-108.

¹⁰ Гермоген, епископ. Таврическая епархия. — Псков: Тип. Губернского правления, 1887. — С. 182-403. Подано станом на 1884 р. Наведені дані про кількість лише православних парафій.

¹¹ Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий. По данным

населеного пункту											
Таврійська губернія											
1.	Сімферополь, г.м.	25887	18295	17061	17061	+	17417	+	49078	62110	+
2.	Бердянськ, п.м.	10120	9531	12101	12101	+	12561	+	26496	29457	+
3.	Євпаторія, п.м.	6433	7081	6813	6867	+	8405	+	17913	20263	+
4.	Мелітополь, п.м.	4479	5282	5865	5865	+	4860	+	15489	17271	+
5.	Олешки, п.м.	5898	8403	6929	6929	+	8347	+	8999	10701	+
6.	Перекоп, п.м.	7049	3397	1823	3962	+	814	+	5279	5318	+
7.	Феодосія, п.м.	7715	8449	9497	8741	+	8514	+	24096	30573	+
8.	Ялта, п.м.	757	364	1112	1110	+	1391	+	13155	22630	+
9.	Алушта, мст., с., б.м.	816 мст.		763 мст.		+	+ мст.	+ ³	2182 с.	2182 ⁴ б.м.	м.
10.	Балаклява, б.м.	761	761	994	564	+	634 ⁵	+	1215	2240	+
11.	Бахчисарай, б.м.	12304	10732	11024	11136	+	10512	+	12959	12038	+
12.	Генічеськ, мст., б.м.	1227 мст.		946 мст.				+	8061 мст.		+ ⁶
13.	Єнікале, місто	12787 ⁷		644	21414 ⁸	+		+ мст.	1438	49708 ⁹	+ зашт. м.
14.	Карасубазар, б.м.	15034	14030	15506	15506	+	11876	+	12968	14580	+
15.	Керч, м.	12787 ¹⁰	19360	12051	21414 ¹¹	+	22523	+	33347	49708 ¹²	+ б.м.
16.	Ногайськ, б.м.	2713	3248	2657	2657	+	3085	+	3963	4815	+
17.	Орхив, б.м.	4731	4191	4388	4382	+	5838	+	5996	6588	+
18.	Севастополь, м	10296	8218	5747	8218	+	13344	+	53595	67752 (градонач.)	+
19.	Старий Крим, б.м.	1011	1019	1291	1085	+	1157	+	3330	4897	+

первой всеобщей переписи населения 1897 г. — СПб.: Тип. Общественная польза, 1905. — С. 216-219.

¹ Города России в 1904 году / Центральный статистический комитет М.В.Д. / Под ред Н.А.Тройницкого. — СПб.: ЦСКМВД, 1906. — С. 163.

² Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга / Под ред. В.П.Семенова-Тян-Шанского. — Т. 14. Новороссия и Крым. — СПб.: Изд. А.Ф.Девриена, 1910. — С. 522-872. Дані про чисельність населення якщо і подаються, то за переписом 1897 р.

³ Позначено як «тагарське селище».

⁴ Зазначено, що дані подано за переписом 1897 р.

⁵ Позначений як «повітове [!] заштатне місто».

⁶ Значиться як містечко (с. 671), хоча в 1903 р. одержав статус міста.

⁷ Дані в цілому про Керч-Єнікальське градоначальство.

⁸ Дані про сумарну кількість населення Керчі та Єнікале.

⁹ Подано загальну кількість населення Керчі і Єнікале, стосовно статусу обох населених пунктів зазначено: «градоначальство».

¹⁰ Дані в цілому про Керч-Єнікальське градоначальство.

¹¹ Дані про сумарну кількість населення Керчі та Єнікале.

¹² Подано загальну кількість населення Керчі і Єнікале, стосовно статусу обох населених пунктів зазначено: «градоначальство».

20.	Ак-Мечеть (Шейляр), мст., с.	543 мст.		591 мст.				+мст.	575 с.		мст.
21.	Благовіщенка (Гваньково), мст., с.	1000 мст.		1029 мст.					2213 с.		мст.
22.	Василівка, мст., с.	1529 мст.		1941 мст.					3194 с.		мст.
23.	Великий Токмак, мст.	3000		7970				+	19326	21475	+
24.	Каховка, мст.	1079		950				+	7499		+
25.	Новобаяут, мст.	500		92				+ ¹			
26.	Судак, мст., с.	371 мст.		914 мст.		+	385 мст.	мст.	914 с.		мст.
27.	Чуфут-Кале (Жидівський городок), мст., передмістя Бахчисарю	500 мст.		28 передм.							+ ²
28.	Армянськ (Вірменський Базар), вшг. м., пригород			2139 з.м.		+	2400 з.м.	+ ³			+ ⁴

Додаток 2.2.2в Миські поселення Херсонської губернії (із зазначенням чисельності на селення)

Назва населеного	1 ⁵	1 ⁶	1 ⁷	1 ⁸	1 ⁹	1 ¹⁰	1 ¹¹	1 ¹²	1 ¹	1 ²	1 ³
------------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------	-----------------	-----------------	-----------------	----------------	----------------	----------------

¹ 1477 парафіян.

² Названо «мертвим містом».

³ Позначено як передмістя Перекопу.

⁴ Позначено як передмістя Перекопу.

⁵ Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861 – 62 г. — Часть 2. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1863. — С. 1-48.

⁶ Городские поселения в Российской империи. — Т. 5. Ч. II. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1865. — С. 1-252.

⁷ Список населенных мест по сведениям 1859 года. XLVII. Херсонская губерния / Ред Л. Майков. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1868. — LXXVIII+189 с. Позначено, що дані про міста даються станом на 1863 – 1865 рр.

⁸ Список городов и других замечательных мест Российской империи // Календарь на 1867 год / Изд. Н.Г. Овсянникова. — СПб.: печатня В. Головина, 1866. — С. 72-89.

⁹ Таблица географического положения некоторых городов и мест Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1867 год / Под ред. о. И. Федорова. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1866. — С. 59-60. В графі зазначено: «міста і містечка».

¹⁰ Города и значительнейшие местечки Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1873 год, издаваемый в канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора / Под ред. В. Михневича. — Одесса: Тип. П. Францова, 1872. — С. 85-108.

¹¹ Список населенных мест Херсонской губернии. — Херсон: Тип. Херсонского губернского правления, 1888. — 33+25+47+27+24+31 с.

¹² Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. — Херсон: Тип. Губернского правления, 1896. — С. 1-474. Позначено, що більшість даних, включаючи щодо чисельності населення, подаються станом на 1894 р. «До міських поселень віднесені всі ті, які числяться такими губернським правлінням» (с. III).

	пункту												
	Херсонська губернія												
1.	Одеса, м.		114265	110823	118970	+	179632			403815	499555	+	
2.	Херсон, г.м.	33957	41140	43885	40169	+	45872	61824	87357	59076	64554	+	
3.	Миколаїв, м.	37590	32496	47476	64561	+	52573			92012	99002	+	
4.	Анаїв, п.м.	11285	10169	8935	7933	+	16114	14413	15622	16684	19478	+	
5.	Єлисаветград, б.м. п.м.	23725	23537	27820	25057	+	35531	57884	85673	61488	68710	+	
6.	Олександрія, п.м.	7943	7384	9455	8988	+	10743	12475	11848	14007	15998	+	
7.	Березівка (Нова Олександрівка), мст., б.м.		774 мст.	774 мст.				1560 мст.	4400 мст.	6154 б.м.	7573	+	
8.	Берислав, б.м.	6811	6.303	6490	6282	+	8227	11779	13167	12149	14261	+	
9.	Бобринець, п.м., б.м.	9555	9216	7786	10003	+	9660	8310	9522	14281	16738	+	
10.	Вознесеньк, б.м.	9010	5452	7245	9262	+	9693	5161 пос.	6960	15748	18320	+	
11.	Маяки, селище, б.м.	1194	1190	6574	5799		7846	2998	+	4575	5287		
12.	Новогеоргіївськ, б.м.	9144	3804	7689	7926	+ ⁴	10332	7652	7856	11594	12000	+	
13.	Новомиргород б.м.	3679	4228	5883	5478	+	6047	6622	5073 ⁵	9364	10519	+	
14.	Овідіополь, б.м.	3625	4247	4234	4062	+	4737	5765	4074	5187	6094	+	
15.	Ольвіополь, б.м.	3862	1857	3986	3832	+		3769	5791	6884	8237	+	
16.	Очаків, б.м.	5303	5721	4823	5390	+	5279	6827	3976	10786	12354	+	
17.	Березнегівате, пригород, посад		3065	3677				4297 пос.	5990 пос.	6578	6578 пос., б.м.	+	
18.	Богоявленськ, пригород, посад		4275	5109				7584 пос.	7748 пос.	7385	7385 пос., б.м.	+	
19.	Висуньск, пригород, посад		3014	3514				5057 пос.	5894 пос.	6599	6599 пос., б.м.	+	
20.	Воскресеньк, пригород, посад		1693	2236 приг.				3024 пос.	3160	3093 пос.	3093 пос., б.м.	+	
21.	Калинівка, пригород, посад		2157	2268 приг.				3277 пос.	3384 пос.	4076	4076 пос., б.м.	+	
22.	Нова Прага (Петриківка), посад		6499	6499				7390 пос.	994 пос.	12622 с.	4741 пос., б.м.	пос.	
23.	Новоархангельськ (Архангород), посад		2709 пос.	2709 пос.				4832 мст.	4805 пос.	6262 пос.		+	пос.

¹ Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий. По данным первой всеобщей переписи населения 1897 г. — СПб.: Тип. Общественная польза, 1905. — С. 254-260.

² Города России в 1904 году / Центральный статистический комитет М.В.Д. / Под ред Н.А. Тройницкого. — СПб.: ЦСКМВД, 1906. — С. 095.

³ Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга / Под ред. В.П. Семенова-Тян-Шанского. — Т. 14. Новороссия и Крым. — СПб.: Изд. А.Ф. Дебриена, 1910. — С. 522-872. Дані про чисельність населення якщо і подаються, то за переписом 1897 р.

⁴ Значиться як «Крилюв».

⁵ В слободі Ново-Миргород, передмісті Ново-Миргорода, значиться 4992 мешканця.

24.	Павлівськ (Новопавлівськ, Новоукраїнка), посад	6603 пос.	6603 пос.				10625 мст.	1984 пос.	16028 пос.	20084 пос.	+ пос.
25.	Покровськ (Покровське, Копані), пригород, посад	903	1030				997 пос.	1955 пос.	2196	2196 пос., б.м.	+
26.	Аджам'я, мст.	4598	4598				7239	10182	9745	11294	+
27.	Акмететка (Ахмететка, Ахметет, Олександрівка), мст., с.	746 мст.	746 мст.				760 мст.	778 с.	1158 с.		мст.
28.	Анатоліївка (Мала Коблівка), мст., село	1388 мст.	1388 мст.				2589 мст.	2520 с.	2971 с.		
29.	Анівка (Безродне, Шмидово), мст., с.	390 мст.	390 мст.				512 мст.	442 с.	567 с.		мст.
30.	Ангоно-Кодинцеве (Колмогорове), мст., с.	515 мст.	515 мст.				628 мст.	785 с.	727 с.		
31.	Анчекрак (Янчокрак), мст., с.	488	488				575 мст.	925 с.	982 мст.		+ мст.
32.	Апрелівка (Олейниково), мст с.	135 мст.	101 мст.				327 с. («д»)	189 с.			
33.	Балацьке, мст.	182 мст.	182 мст.				198 мст.	285 мст.			
34.	Березівка, мст., с.	538 мст.	538 мст.				664 мст.	494 с.	647 с.		
35.	Бещилівка (Бичилівка, Бичилове), мст., с.	324 мст.	324 мст.				183 мст.	247 с.			
36.	Благодатне (Кромидівка), мст.	75 мст.	75 мст.				94 с.				
37.	Богоявленськ (Рагківка, Радківка), мст., с.	1450 мст.	749 мст.				1183 мст.	1291 с.	1481 с.		мст.
38.	Боково (Маланка, Міланка, Аннополь), мст., с.	865 мст.	865 мст.				135 мст. ¹	1434 с.	1455 с.		мст.
39.	Братолобівка (Лисаневичева, Справницька), мст.	626	626				+	1066	2330		
40.	Братське (Станковичі, Живковича), мст., с.	796 мст.	796 мст.				1159 мст.	934 с.	1403 с.		мст.
41.	Валогоцулово (Валогоцулово, Вале-Гоцулуй), мст.	4341	4341				9409	9798	9301	11759	
42.	Варварівка (Велика Коса), мст.	807	807 ²				1473	526	2352		+

¹ Тут же записане село Бокове (Маланка) з населенням 876 осіб.

² В тексті кількість жінок позначена як 46. Напевно, пропущений 0 і слід читати 406.

43.	Василівка (Василівськ, Секретарка, Секретарівка), мст., с.	1715 мст.	542 мст.				2376 мст.	2631 с.	2923 с.		мст.
44.	Василівка (Мар'янівка), мст., селище	779 мст.	779 мст.				с.		селище		мст.
45.	Василівка (Барабой, Шостако, Шестаково), мст., с.	348 мст.	348 мст.				368 мст.	234 с.			
46.	Велика Олександрівка, мст.						4499	4993	6101		
47.	Величківка, мст., с.	102 мст.	102 мст.				34 с. («Д»)	45 с. («Д»)			
48.	Вікторшгадт (Кагарлик, Андреуцovo, Марково), мст., с.	149 мст.	149 мст.				205 мст.	218 с.			
49.	Вітязівка (Нечайка), мст., с.	367 мст.	367 мст.				908 мст.	640 с.	687 с.		мст.
50.	Володимирівка, мст., с.	1497 мст.	1497 мст.				2706 мст.	3419 с.	3799 с.		мст.
51.	Глодаси (Гладоси, Сухий Ташлик), мст.	5883	4883				7904	8695	10080	10746	+
52.	Григороденівка (Велика Тимківська), мст., с. (Олександрій. пов.)	106 мст.	105 мст.				151 с.	116 с. («Д»)			
53.	Дмитрівка, мст. (Олександрій. пов.)	2782	2782				6019	5959	7746		
54.	Добровеличківка (Ревуцьке), мст.	1314	1334				2378	1871	2849		
55.	Доманівка (Думанівка), мст.	150	150				801	1489	1145		
56.	Дорофєївка (Татарка, Випханка), мст., с.	395	395				434 мст.	111 с.			+ с.
57.	Сгоровка (Форстерівка, Фестерове), мст., с. (?)	379 мст.	379 мст.				454 мст.	484 с.			
58.	Єрмеївка, мст., с.	171 мст.	171 мст.				266 мст.	275 с.			
59.	Заградівка, мст., с.	1010 мст.	1010 мст.				1361 с.	1081 с.	1069 с.		мст.
60.	Злинка (Новоукраїнськ), мст.	4388	4388				7383	10169	10376	10643	+
61.	Іванівка (Білозерка, Скадовка), мст., с.	719 мст.	719 мст.				650 мст.	1284 с.	1359 с.		мст.
62.	Іванівка (Антипо- Марківка), мст., село	777 мст.	777 мст.				1051 мст.	1119 с.	947 с.		
63.	Ігнатівка, мст., с. («Д»)	376 мст.	376 мст.				771 с. («Д»)	776 с. («Д»)	612 с. («Д»)		

64.	Ізмайлове Куркове (Покровське, Курисово, Покровське, Ізмайло- Покровське, Балай, Балаєве), мст.		575	575					1279	1344	1816		
65.	Іллінське (Парутіно), мст., с.		887 мст.	887 мст.					1900 мст.	1862 с.	2150 мст.		+ мст.
66.	Калніболот (П'ята Рота), мст., с.			2079 с.					3589 мст.	4078 с.	4992 с.		с.
67.	Кам'янка Красна, мст.		2976	2976					4409	5243	5189		+
68.	Кангакузівка, мст.		481	481					1695	1996	2132		+
69.	Касперівка (Касперо- Миколаївка), мст., с.		539 мст.	539 мст.					2126 с.	2279 с.	2288 с.		с.
70.	Ковалівка, мст.		963	963					1505	1632	1358		+
71.	Коротяк (Перегеліцино), мст.		165 мст.	164 мст.						52 с.			
72.	Костянтинівка (Кам'янка), мст.		2713	2713					3542	4550	5268		
73.	Кривий Ріг, мст.		3644	3644					8703	10010	14937	14586	+
74.	Куликово Поле (Черново), мст.		241	241					805	943	1458		+
75.	Ліса Гора, мст.		2631	2631					4654	5844	6688		+
76.	Любомирка, мст.		1112	1112					1206	1425	1411		+
77.	Лозоватка (Дончине), мст., село		224 мст.	424 мст.					598 мст.	542 с.	542 с.		мст.
78.	Мала Виска (Кудашева), мст.		2111 мст.	2111 мст.					3407 мст.	3779 мст.	4038 мст.		мст. більше 4000
79.	Маріополь (Маріуполь, Юрошева), мст., с. (Слис. пов.)		179 мст.	179 мст.					237 с. («Д»)	204 с. («Д»)			
80.	Мар'янівка (Дьярово, Яворове), мст., с. (Анан. пов.)			485 «деревня»					798 мст.	1240 с.	978 с.		
81.	Миколаївка (Розмарціно, Размарціна), мст., с.		+ мст.							229 с. («Д»)			
82.	Миколаївка (Миколаївка Друга, Жидовське, Петропавлівка), мст.		+	622					328	549	812		
83.	Миколаївка (Велика Корениха), мст., с.		1322 мст.	1322 мст.					1736 мст.	2160 с.	2169 с.		мст.
84.	Мілове, мст., с.		305 мст.	305 мст.					213 мст.	394 с.			
85.	Мостове (Дяхово, Привольне), мст.		211	211					1895	2423	1607		+

86.	Нечаїне (Козлово), мст., с.		534 мст.	534 мст.				457 мст.	813 с.	846 мст.		+ мст.
87.	Нікольське (Пагіно, Миколаївка Вигделева) мст., с.		380	380				610 с. («д»)	678 с.	727 с.		мст.
88.	Новгородка (Кушівка), мст.		4381	4381				6267	7155	8230		+
89.	Нова Одеса (Федорівка), мст.		2190	2190				3962	4107	5504		+
90.	Новий Буг (Семенівка, Куца Балка), мст.		5381	5381				10002	10157	13391	16645	+
91.	Новий Стародуб (Аврамівка), мст., с.		2245 мст.	2244 мст.				3563 мст.	3598 мст.	4620 с.		мст.
92.	Нововоронцовка (Воронцовка, Миколаївка), мст.		1849	1849				2322	3399	5188		+
93.	Новопавлівка (Меланське), мст.		356	366				585	928	1581		
94.	Олександрівка (Куракіна, Текелієва), мст., с.		575 мст.	575 мст.				659 мст.	733 с.	735 с.		с.
95.	Олександрівка (Веселиново, Васишиново), мст., с. (Анан. пов.)		30 мст.	30 мст.				207 с. («д»)	117 с.			
96.	Олександрівка (Сичівка, Ізмаїлівка), мст., с.		1055 мст.	1055 мст.				1503 мст.	1549 с.	1783 с.		с.
97.	Олексіївка (Лутківське, Лутківка), мст., с.		224 мст.	224 мст.				740 мст.	710 с.	793 с.		мст.
98.	Ольгополь (Графське), мст., с.		944	944 мст.				845 мст.	747 с.	887 с.		мст.
99.	Онуфрїївка (Іванівка), мст.		2003	1348				2045	2368	2217		+
100.	Орлове Поле (Олейниково), мст., с.		142 мст.	142 мст.				194 мст.	165 с. («д»)			мст.
101.	Петрівка (Завадівка, Заводівка), мст., с.		752 мст.	752 мст.				1087 мст.	1305 с.	1404 с.		
102.	Покровське (Милашевичеве, Красно-Милашевичеве, Красно-Малошевичево), мст., с.		1152 мст.	1152 мст.				735 мст.	2773 с.	2724 с.		мст.
103.	Раснополь (Гижичке), мст.		301 мст.	301 мст.				712	542 мст.			
104.	Ревівка (Реовка), мст., с.		684	684 мст.				1015 мст.	1077 с.	1158 с.		мст.
105.	Ровне, мст.		7771	7771				11454	14797	15091	16850	+
106.	Святотроїцьке (Волохонське, Волохонське, Троїцьке), мст.		929	929				1617	2393	3028		+

107.	Северинівка (Потоцьке, Сухомлинова), мст.	1269	1169				1373	1415	1190		
108.	Седневка, мст.	565 мст.	564 мст.				706	810 мст.			мст.
109.	Семинасте (Семенасте, Семенонастівка, Борсукова, Боршово), мст., с.	344 мст.	344 мст.				661 мст.	394 с.			мст.
110.	Софіївка (Гайківка, Гейківка), мст.	623	623				667	594	983		+
111.	Софіївка (Чорноморське), мст., селище (« поселок»)	238 мст.	238 мст.				503 мст.	645 с.	531 « поселок»		
112.	Станіслав, мст.	3156	3156				4033	5259	4352		+
113.	Степанівка (Шарасво, Ширяво), мст.	402	402				589	1708	1899		
114.	Степанівка (Стойкове), мст., с.	68 мст.	68 мст.				284 с.	216 с.			
115.	Степанівка (Юр'ївське, Юрченське, Шеларево), мст.	175 мст.	175 мст.				221 мст.	232 мст.			
116.	Трикрати (Велика Скаржинка), мст., с.	958 мст.	958 мст.				1076 мст.	665 с.	987 с.		мст.
117.	Троїцьке (Коблево, Тидигул), мст., с.	406 мст.	406 мст.				793 мст.	750 с.	991 мст.		
118.	Троїцьке (Софонове, Євтихюполь), с., мст. (Херс. пов.)		1705 с.				1331 мст.	1530 с.	1758 с.		
119.	Тягінка, мст., с.	1126 мст.	1126 мст.				1618 мст.	1826 с.	2015 с.		мст.
120.	Улянівка, мст. (Херс. пов.)	298	298				564 мст.	541 мст.	586		
121.	Улянівка (Степанівка, Анастасіївка, Шелихово), мст., с. (« д») (Анан. пов.)	211 мст.	211 мст.				139 с. (« д»)	576 с. (« д»)	724 с. (« д»)		
122.	Федорівка, мст., с.	564 мст.	564 мст.				249 мст.	1323 с.	784 с.		мст.
123.	Федорки, мст.	570	569				1086	788	1321		+
124.	Хмільове, мст., с.	1368 мст.	1368 мст.				2286 мст.	2013 с.	3026 с.		мст.
125.	Широке, мст.	1396	3552				3771	6921	7723		+
126.	Якимівка (Чернече, Чернече Дункерт), мст., с.	278 мст.	278 мст.				671 мст.	666 с.	544 с.		мст.
127.	Янівка (Баранова Мала), мст.	432	432				1285	1365	1898		
128.	Янополь (Усмацьке, Уманське), мст., с.	545 мст.	513 мст.				836 мст.	909 с.	1017 с.		мст.

Додаток 3.1.1 Узаконення щодо міських поселень Південної України в Повному Зібранні законів Російської імперії¹

Назва міста	19 лютого 1861 р. – 15 червня 1870 р. ²	16 червня 1870 р. – 28 лютого 1881 р.	1 березня 1881 р. – 10 червня 1892 р.	11 червня 1892 р. – 31 грудня 1904 р.
Катеринославська губернія ³				
Катеринослав	7 (37412, 42608, 43665, 43807, 44757, 44834, 45799)	19 (48761, 49683, 51045, 51226, 51694, 51955, 52612, 52890, 54171, 55775, 55882, 56843, 58173, 58882, 60658, 60771, 60917, 61035, 61634)	9 (2866, 3570, 5862, 6456, 6969, 7689, 7899, 8179, 8689)	47 ⁴ (8889, 10418, 11496, 11496, 12284, 12781, 12876, 13778, 13927, 14050, 14619, 14725, 14833, 15097, 15651, 16063, 16129, 16237, 16339, 16616, 16924, 17048, 17053, 17182, 17482, 17965, 18155, 18474, 18567, 18656, 18969, 20364, 20487, 21251, 21584, 21774, 21822, 22958, 23110, 23231, 23252, 23665, 23722, 23723, 24816, 24823, 25240, 25522)
Бахмут	2 (43587, 46650)	–	2 (1242, 3378)	6 (12784, 12830, 18601, 19824, 20951, 22907)
Верхньодніпровськ	–	1 (60781)	–	3 (10017, 14360, 19143)
Луганськ	–	–	2 (1085 ⁵ , 4656)	17 (8945, 9332, 10890, 11400, 12184, 12421, 13226, 13235, 13600,

¹ Наводяться номери документів у Повному Зібранні.

² В підрахунках не враховано узаконення, що стосуються в цілому Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторства і в яких не йдеться виключно про міста. Не враховані, але можуть бути додані до списків узаконень щодо міст, де розташовані відповідні адміністративні установи, документи, які стосуються Чорноморської флотилії (37282, 40448, 42421, 44016, 46023), Одеського військового округу (39021, 39399, 39596, 39608, 39847, 40061, 40574, 40675, 41025, 41325, 43242, 45050, 46370, 46884, 47238, 47601, 47810, 48302), гімназій Одеського навчального округу (38673, 48490), округу Одеської судової палати (46062, 46678, 46682, 46699, 46815, 46859), Херсонської губернської по селянським справам присутності (42810), Таврійської губернської по селянським справам присутності (39143), Таврійської палати кримінального суду (39837). Виявлена низка законів про Окружні управління в південних поселеннях, зокрема, в Херсонському (40016 та ін.). Додамо сюди і документи про порти “Новоросійського краю” (43315, 46035), про загалом міста Таврійської губернії (38307, 44619), про загалом міста “Новоросійських” та деяких інших губерній (39155), про ряд повітових судів Катеринославської і Таврійської губерній (44139, 44634, 46738). Не враховані, за кількома виключеннями, ті закони, де адміністративні одиниці Південної України називаються в переліку 5 та більше відповідних одиниць Російської імперії. Не враховані Височайше затверджені відомості про розмір податку з нерухомості в містах, посадах та містечках губерній Російської імперії, що складались два рази а згодом — раз на рік.

³ Тут не враховані ті міста Катеринославщини, які зараз належать до Російської Федерації.

⁴ Не враховано узаконення про станцію Нижньодніпровськ (тепер — в межах міста Дніпропетровськ) (12581, 12713, 20315, 22252, 23665).

⁵ Височайше затвердженим 3 вересня 1882 р. положенням Комітету Міністрів Луганський завод одержав статус повітового міста і став іменуватись Луганськом (1085).

				14132, 14435, 15310, 20774а, 22717, 22834а, 23566, 24824)
Маріуполь	5 (39593, 43873, 44198, 45541, 46748)	6 (49939, 52833, 52838, 55519, 60102, 60296)	4 (3250, 4430, 6897, 6952)	11 (11067, 11465, 12909, 15340, 15639, 15749, 17073, 18182, 18445, 20817, 22350)
Новомосковськ	–	–	–	2 (20898, 21199)
Олександрівськ	–	1 (54905)	1 (3505)	6 ¹ (10417, 10684, 12957, 16691, 22961, 23665)
Павлоград	–	3 (51762, 54119а, 60633)	–	2 (11544, 17855)
Слов'янськ	–	–	1 (2215)	–
Нікополь, містечко	–	1 (61539)	–	3 (12909, 21506, 22350)
Таврійська губернія				
Сімферополь	11 (40142, 40678, 41079, 41087, 44025, 46194, 46629, 46922, 47180, 47415, 48225)	26 (49480, 49722, 50660, 51210, 51394, 51432, 51998, 52737, 52877, 54526, 55045, 56014, 56061, 56277, 56363, 56982, 57308, 57359, 58059, 58063, 58170, 59828а, 60652, 60825, 61057, 61846)	7 ² (236, 394, 2014, 5987, 6232, 6769, 7421)	16 (8790, 9839, 11033, 11346, 11387, 12188, 12983, 13734, 14611, 16733, 17597, 19292, 20989, 21512, 22604, 23551)
Севастополь	19 (36750, 36899, 37080, 37133, 37355, 38274, 38486, 38865, 39228, 40209, 40225, 41332, 41407, 42075, 43250, 43251, 43644, 45216, 47730)	30 (49461а, 50008а, 50333, 51832, 52397 ¹ , 52580, 52635, 52790, 53409, 53696, 54014, 54153, 54233, 54800, 55036, 55237, 55512, 55623, 57451, 57572, 57952, 59486, 60055, 60087, 60296, 60493, 60782, 61361, 61505, 61546)	33 (761, 1383, 1445, 1498, 1767, 1935, 2368, 3032, 3244, 3285, 3350, 3361а, 3454, 3568, 4074, 4141, 4681, 4956, 5354, 5972, 6048, 6049, 6628, 6667, 6876, 7079, 7458, 7489, 7948, 8009, 8434, 8539, 8669)	51 (9328, 9669, 9892, 10099, 10283, 10486, 10713, 11457, 11458, 11707, 11711, 11963, 11965, 12700, 13460, 13724, 13916, 14374, 14804, 14991, 15531, 15547, 16072, 16532, 17308, 18094, 18339, 18738, 18750, 19763, 19803, 20654д, 21192, 21650, 22290, 22553, 22593, 22670, 22731, 23137, 23394, 23415, 23614, 23711, 24022, 24199, 24246, 24283, 24801, 25079, 25173)
Бердянськ	13 (37019, 37949, 38150, 38187, 38853, 41372, 41549, 41637, 43873, 47724а, 47844, 48094, 48263)	4 (50281, 57630, 60296, 60667)	4 (75, 4430, 4515, 8385)	19 (9624, 10658, 12462, 16083, 16368, 17934, 18027, 18131, 19368, 19514, 19961, 20208, 20685, 20868, 21844, 22007, 22416, 22745, 24102)
Євпаторія	2 (37569, 43873)	4 (52041, 52686, 55279, 60481б)	2 (694, 7254)	6 (9233, 9447, 10601, 11763, 13693, 22228)
Мелітополь	–	–	–	4 (15581, 19365, 20009, 24508)
Олешки	–	3 (51432, 52405, 56558)	1 (3303)	1 (9892)

¹ Не враховано Височайше затверджений 3 липня 1903 р. статут торгово-промислового товариства «Лепс і Вальман» (23258), що діяло в селі Хортиця (тепер — в межах міста Запоріжжя).

² Плюс 2 — про Комісію з питання вторядкування вакуфного майна в Криму (3239, 3956).

³ Про належність Севастополя до губернії треба казати із важливим застереженням: Височайше затвердженою 16 червня 1873 р. думкою Державної Ради передбачалось створення Севастопольського градоначальства, яке виводилось зі складу Таврійської губернії (52397).

Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861 – 1904 роки) 507

Перекоп	1 (44777)	3 (50217, 51388, 51925)	1 (1889)	1 (20045 ¹)
Феодосія	9 (37415, 37608, 39344, 39910, 41079, 43873, 43926, 44618, 46965)	9 (50182, 52122, 52237, 52463, 55259, 55616, 55931, 57451, 60503)	7 (694, 1249, 4430, 6966, 7273, 7288, 8107)	8 (9233, 9402, 10371, 11030, 14219, 18131, 21084, 22712)
Ялта	3 (40472, 41079, 48339)	9 ² (50047, 51905, 53761, 54846, 55410, 56954, 57451, 59422, 60555)	11 (1018, 1213, 3285, 4968, 5215, 6662, 7323, 7825, 7852, 8174, 8339)	21 (8817, 9201, 9233, 9659, 10573, 10649, 11273, 11634, 12264, 12639, 14603, 15490, 15637, 15666, 16139, 16196, 17053, 21084, 22418, 24663, 25106)
Керч	17 (37526, 37803, 37952, 38044, 39078, 39299, 39775, 39983, 41027, 41362, 42223, 42824, 43873, 43925, 44448, 44502, 47461)	22 ³ (50070, 50402, 51286, 51292, 51598, 52237, 52463, 52545, 52916, 53005, 53791, 55070, 55497, 56794, 57451, 58121, 58755, 59009, 59813, 59933, 60938, 60941)	13 (345, 1616, 1740, 2563, 2772, 4430, 4652, 4759, 5331, 5936, 6421, 6614, 6919)	7 (14832, 15582, 16652, 16667, 21750, 21754, 24153)
Керч-Єнікальське градоначальство	5 (39199, 42233, 45151, 46386, 47172)	4 (49722, 55113, 61394, 61789)	3 (3371, 5578, 7712)	9 (15814, 20254, 21489, 22421, 22593, 22667, 23889, 24015, 25022)
Єнікале	1 (37083)	–	–	–
Алушта	–	–	–	2 (21543 ⁴ , 24664)
Балаклава	6 (37112, 37278, 37527, 37559, 42537, 43873)	–	–	3 (18049, 18094, 22670)
Бахчисарай	–	1 (51333)	1 (4878)	1 (15666)
Генічеськ	2 (38454, 46037)	1 (55570)	–	4 (9655, 15037, 19013, 22935 ⁵)
Карасу базар	1 (37253)	3 (49211, 51333, 51432)	–	4 (16606, 18284, 20047, 25567)
Ногайськ	–	–	–	1 (12368)
Старий Крим	–	–	–	1 (21664)
Судак, містечко	–	–	–	1 (14219)
Херсонська губернія				
Херсон	15 (37925, 38146, 38302, 40898, 41248, 42414, 43432, 43663, 43925, 44394, 44755, 45524, 46613, 47517, 48416)	21 (49013, 50254, 50980, 51002, 51189, 51492, 52337, 52519, 52834, 53280, 53639, 55521, 56161, 56291, 56374, 56518, 56742, 57233, 58627, 60865, 61767)	16 (764, 796, 920, 1611, 2014, 2551, 2794а, 2975, 3444, 3620, 3876, 4919, 4970, 6266, 6500, 7752)	16 (9710, 10653, 11365, 12121, 16923, 17137, 19265, 19298, 20578, 21524, 22668, 23550, 24118, 24497, 25261, 25510)
Одеса	63 (36963, 36965, 37079, 37126, 37149)	186 ⁶ (48580, 48665, 48723, 48775, 48857)	84 ⁴ (50, 125, 251, 295, 300, 310, 494, 605, 736)	178 ² (8762, 8770, 9405, 9436, 9688, 9710, 9858)

¹ Тут же йдеться про Вірменський Базар, що мав статус пригорода Перекопа.

² До того ж, 7 лютого 1879 р. з'явилися правила для утримувачів квартир, в яких здаються кімнати з меблями, на дачах, суміжних з Ялтою, а також в селищах Аутці та Дерекой (59298).

³ Стосовно Керчі не враховано Іменний указ про влаштування тимчасової інспекції робіт з поглиблення Керч-Єнікальської протоки (52985) та Іменний указ про ліквідацію цієї інспекції (58228).

⁴ Височайше затвердженим 31 травня 1902 р. положенням Комітету Міністрів селищу Алушті було надано статус міста (21543).

⁵ Височайше затвердженим 10 травня 1903 р. положенням Комітету Міністрів містечко Генічеськ отримувало статус безповітового міста (22935).

⁶ Тут не враховані Іменний указ від 17 січня 1874 р. про ліквідацію посади Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора (53049) та Іменний указ від 29 березня того ж року про передачу прав та обов'язків Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора

37241, 37710, 38152, 38496, 38882, 39565, 39753, 41255, 41521, 42762, 43536, 44303, 44448, 44678, 45306, 45852, 46948, 47723, 48146, 48452)	37573, 37887, 38302, 38536, 39402, 39567, 40676, 41409, 42233, 42981, 44059, 44349, 44495, 44715, 45391, 46187, 47133, 47963, 48277, 48335,	37631, 37898, 38357, 38842, 39419, 39607, 41040, 41490, 42620, 43120, 44289, 44365, 44611, 45219, 45719, 46591, 47719, 48027, 48335,	48902, 49194, 49480, 49548, 49616, 49729, 50292, 50561, 50742, 50961, 51039, 51174, 51248, 51426, 51586, 51700, 51819, 51850, 51937, 52152, 52237, 52463, 52709, 52876, 53121, 53175, 53492, 53614, 53817, 54158, 54305, 54414, 54520, 54785, 55109, 55178, 55548, 55613, 55855, 56096, 56214, 56265, 56456, 57009, 57156, 57350, 57883, 58153, 59009,	48924, 49215, 49487, 49577a, 49654, 49734, 50428, 50613, 50841, 50917, 50980, 51102, 51103, 51215, 51225, 51294, 51486, 51580, 51602, 51752, 51834, 51849, 51880, 51883, 52089, 52099, 52179, 52233, 52279, 52342, 52588, 52592, 52751, 52765, 52990, 53091, 53131, 53165, 53330, 53443, 53570, 53673, 54143, 54220, 54380, 54436, 54715, 55064, 55157, 55260, 55555, 55641, 56095, 56121, 56236, 56425, 56778, 57088, 57298, 57451, 57897, 58782, 59422,	964, 1060, 1144, 1145, 1229, 1231, 1476, 1512, 1616, 1691, 1721, 1813, 1956, 2014, 2056, 2091, 2255, 2341, , 2496, 2625, 2739, 2841, 2863, 2927, 3155, 3234a, 3251, 3393, 3461, 3525, 3540, 3567, 3643, 3780, 4081, 4235, 4269, 4430, 4549, 4677, 4891, 4914, 5060, 5090, 5459, 5484, 5631, 5647, 5654, 5776, 5816, 6064, 6090, 6115, 6118, 6206, 6229, 6266, 6308, 6309, 6864, 7021, 7385, 7388, 7444, 7507, 7615, 7645, 7756, 7783, 8024, 8042, 8074, 8413, 8653)	9890, 9900, 10050, 10400, 10438, 10675, 10799, 10909, 10929, 11089, 11211, 11219, 11491, 11498, 11603, 11804, 12096, 12123, 12160, 12230, 12236, 12247, 12343, 12461, 12597, 12702, 12862, 13042, 13062, 13073, 13110, 13125, 13261, 13350, 13369, 13460, 13555, 13565, 13658, 13957, 13981, 14008, 14083, 14378, 14386, 14416, 14572, 14609, 14657, 14833, 14899, 14963, 15027, 15064, 15132, 15195, 15300, 15524, 15546, 15806, 15925, 16057, 16080, 16130, 16164, 16210, 16319, 16416, 16425, 16426, 16428, 16431, 16438, 16448, 16456, 16699, 16771, 16799, 16920, 16929, 16986, 17082, 17265, 17342, 17458, 17630, 17681, 17703, 17711, 17712, 17786, 17814, 17898, 17934, 17946, 18002, 18236, 18260, 18294, 18551, 18564, 18674, 19005, 19040, 19363, 19670, 19682, 19842, 19895, 20039, 20111, 20233, 20385, 20419, 20548, 20550, 20837, 20850, 20857, 20868, 20993, 21003, 21038, 21057, 21231, 21247, 21253, 21257a, 21306, 21412, 21445, 21588, 21817, 21844, 22001, 22079, 22102, 22152, 22175, 22394, 22458, 22540, 22615, 22728, 22767, 22916, 22963,
---	---	--	--	---	---	---

Міністру внутрішніх справ (53327); узаконення, в яких йдеться про Одеський військовий округ (48872, 48929, 48980, 49020, 49564, 49795, 50990, 51640, 52907a, 54831, 54965, 55529, 56534, 56671, 57294, 57392, 57425, 58886), Одеський навчальний округ (52769, 60505, 60660, 61031), округ Одеської судової палати (50566, 55900).

¹ До цього списку можна додати документи про товариство Одеських Куяльницько-Хаджибейських соляних промислів (1271, 3004, 6401), Одеський військовий округ (3167, 3219, 3409, 7091, 7723), тимчасове Одеське генерал-губернаторство (618, 761, 1673, 6229). Причому в Іменному указі від 8 серпня 1889 р. йдеться саме про ліквідацію Одеського генерал-губернаторства (6229).

² Тут не враховані узаконення про Одеський військовий округ (9063, 10957, 10981, 17285, 17355, 18084, 18442, 19223, 23211a, 24322, 25065, 25066, 25219, 25220, 25446, 25447), округ Одеської судової палати (20901).

		59476, 59478, 59656, 59715, 59761, 59804, 60008, 60054, 60197, 60216, 60438, 60459, 60643, 60651, 60715, 60732, 60938, 60978, 61003, 61037, 61041, 61049, 61094, 61118, 61136, 61320, 61325, 61424, 61434, 61503, 61536, 61546, 61585, 61888)		22995, 23045, 23120, 23192, 23277, 23400, 23701, 23716, 23816, 23829, 24026, 24090, 24126, 24369, 24446, 24740, 24746, 24815, 25004, 25127, 25195, 25239, 25299, 25314, 25318)
Миколаїв	41 (37080, 37143, 37245, 37530, 38146, 38274, 38351, 38401, 38461, 38523, 38566, 38960, 39447, 39775, 39790, 40040, 40209, 40264, 40683, 40731, 40978, 41403, 41889, 42100, 42128, 42225, 42330, 42726, 43139, 43370, 44760, 45745, 46483, 46587, 47048, 47117, 47418, 47620, 48183, 48191, 48474)	58 ¹ (48528, 48670, 48775, 49358, 49875, 49988, 50070, 50162, 50322, 50402, 50582, 50630a, 50893, 50939, 50985, 51011, 51044, 51409, 51503, 51601, 51675, 52128, 52225, 52543, 52621a, 53068, 53190, 53194, 53372, 53632, 53638, 53696, 53720, 54000, 54153, 54345, 54755, 54914, 55103, 55237, 55958, 56242, 56994, 57224, 57233, 57340, 57425, 57447, 58141, 58435, 59406, 60263, 60296, 60347, 60539, 60979, 61344, 61604)	21 (129, 304, 761, 1445, 1958, 2063, 2905, 3244, 3376, 3454, 4579, 4727, 4900, 5030, 5354, 5577, 5659, 5888, 5929, 6048, 7458)	35 (9403, 9658, 9987, 10080, 10130, 10283, 10310, 10471, 10486, 10713, 10726, 10981, 11711, 11936, 12698, 13070, 13418, 13724, 14304, 14393, 15531, 15587, 18738, 18750, 19798, 20868, 21036, 21230, 21247, 21575, 21844, 22044, 22358, 22593, 23854)
Ананіїв	–	3 (51999, 55518, 60502)	–	1 (12480)
Єлисаветград	9 (38418, 38859, 40361, 41827, 42648, 42713, 46835, 47619, 48170)	14 (49980, 52089, 53042, 53570, 53578, 53809, 53900, 56251, 57662, 58734, 58880, 59556, 59792, 60454)	10 (239, 1128, 1907, 2794, 2984, 3182, 3665, 3895, 5167, 5819)	25 (8911, 8927, 9391, 10032, 10072, 11028, 11493, 13067, 13082, 13209, 13388, 14402, 15338, 16049, 16321, 16798, 17545, 17909, 19283, 20652a, 20653a, 20812, 21809, 22340, 24953)
Олександрія	–	1 (52038)	1 (3564)	–
Березівка	–	–	–	1 (21072)
Берислав	–	1 (53323)	1 (1885)	–
Бобринець	1 (41827)	–	–	–
Вознесенськ	–	2 (54798, 55352)	–	1 (14666)
Маяки	2 (38097, 48020)	–	–	–
Новогеоргіївськ	2 (38565, 41462)	–	–	–
Новомиргород	1 (46537)	2 (59261, 61509)	–	–
Овідіополь	–	–	–	2 (8770, 10400)
Ольвіополь	1 (41249)	2 (54244, 61585)	1 (5647)	–
Очаків	10 (38146, 38232,	3 (50637, 57233, 57411)	5 (3975, 4544, 5430,	5 (9328, 10981, 18132,

¹ Не враховані Височайше затверджене положення Комітету Міністрів від 5 березня 1871 р. про припинення дії пільг від рекрутства щодо нащадків нижніх чинів Чорноморського флоту, поселених біля Миколаєва в селі Константинівці (49317) та Височайше затверджені 29 січня 1873 р. правила про інвалідні хутори, влаштовані біля Миколаєва та Севастополя (51832). До наведеного вище списку не включені, але стосуються Миколаєва, узаконення щодо Чорноморського екіпажу (49383, 49565, 49893, 52087, 55400, 57722), чинів Чорноморського флоту (50320, 58754 та ін.), навчального мінного загону Чорноморського флоту (61748).

	38308, 39790, 41111, 41463, 42128, 44347, 45455, 48183)		7299, 7489)	23417, 24283)
Нова Прага, посад	3 (36698, 41510, 43722)	-	-	-
Каховка, містечко	-	1 (48708)	-	-
Кривий Ріг, містечко	-	-	2 (166, 6882)	-
Куликіве Поле, містечко	-	-	1 (6094)	-

Додаток 3.1.2а Галузева зайнятість етнічних груп¹ самостійного населення Катеринославської губернії наприкінці XIX ст. (%)

Рід діяльності	Адміністрація, суд та поліція	Громадська та станова служба	Збройні сили	Навчальна та виконавча діяльність	Землеробство	Скотарство	Проституція
Етноси	99,99	99,99	100,00	99,99	100,00	100,01	100,01
росіяни	63,50	55,13	38,93	35,68	30,79	47,06	62,45
українці	30,08	34,68	28,19	10,27	64,97	45,88	20,55
білоруси	0,84	0,12	0,54	0,54	0,35	-	-
поляки	3,34	0,99	13,89	2,38	0,10	-	1,19
чехи	-	-	0,01	0,13	0,01	-	-
серби	-	-	0,01	-	0,01	-	-
болгари	-	-	0,01	0,22	0,02	-	-
литовці	0,11	0,44	0,34	-	-	-	-
жмуль	-	-	0,01	0,03	-	-	-
латиші	0,04	-	0,99	0,06	-	-	-
молдавани (румун.)	-	-	0,10	-	-	-	-
французи	-	-	-	0,95	0,02	-	-
італійці	-	-	-	0,06	0,03	-	-
іспанці та португальці	-	-	-	-	-	-	-
німці	0,60	0,37	1,30	2,42	0,31	1,18	0,40
шведи	-	-	0,01	-	-	-	-
норвежці	-	-	-	-	-	-	-
голландці	-	-	-	-	-	-	-
англійці	0,04	-	-	0,10	-	-	-
греки	0,24	1,74	1,13	0,19	0,90	1,18	-
вірмени	0,09	-	0,03	-	0,06	-	-
цигани	-	-	0,19	-	0,01	-	-
інші індоєвропейці	-	-	-	-	0,01	-	-
євреї	1,04	5,90	6,81	46,71	0,73	4,71	15,42
грузини	-	-	-	-	0,01	-	-
кавказькі горці	-	-	-	-	-	-	-
фіни	-	0,06	0,01	-	-	-	-
татари	-	0,25	6,90	0,16	0,12	-	-
турки	0,07	0,31	0,01	0,06	1,55	-	-
інші турецько-татарські народи	-	-	0,59	-	-	-	-
калмики	-	-	-	-	-	-	-
інші	-	-	-	-	-	-	-
ті, які не зазначили мови	-	-	-	0,03	-	-	-

¹ Виокремлені на підставі рідної мови.

Рід діяльності	Приватна юридична діяльність	Наука, література та мистецтво	Лікарська та санітарна діяльність	Служба при багаточисних установах	Ювелірна справа, живопис	Трактири, готелі, меб. кмишаті, клуби
Етноси	99,98	100,01	100,01	100,00	100,01	100,00
росіяни	66,96	58,45	44,88	50,65	29,77	40,45
українці	9,15	5,71	21,63	29,87	15,11	15,02
білоруси	0,22	–	0,10	–	0,46	0,43
поляки	5,36	4,11	3,91	1,30	0,31	2,39
чехи	–	0,23	–	–	–	1,43
серби	–	–	–	–	–	–
болгари	–	–	–	–	0,15	–
литовці	–	–	–	–	–	0,04
жмудь	–	–	–	–	–	–
латиші	–	–	0,05	–	–	–
молдавани (румун.)	–	–	0,05	–	–	–
французи	–	2,74	–	6,49	0,31	0,04
італійці	–	0,46	–	–	–	0,09
іспанці та португальці	–	–	–	–	–	–
німці	0,89	6,16	1,40	1,30	0,31	2,43
шведи	–	–	–	–	–	–
норвежці	–	–	–	–	–	–
голландці	–	–	–	–	–	–
англійці	–	0,91	–	–	–	–
греки	0,22	0,46	0,40	–	0,31	1,61
вірмени	0,22	–	–	–	–	0,52
цигани	–	–	0,15	–	–	–
інші індо європейці	–	–	–	–	–	–
свреї	16,52	20,09	27,39	10,39	53,13	33,38
грузини	–	–	–	–	–	0,17
кавказькі горці	–	–	–	–	–	–
фини	–	–	–	–	–	–
татари	0,22	0,23	0,05	–	–	1,35
турки	0,22	0,46	–	–	0,15	0,65
інші турецько-тагарські народи	–	–	–	–	–	–
калмики	–	–	–	–	–	–
інші	–	–	–	–	–	–
ті, які не зазначили мови	–	–	–	–	–	–

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 158-163.

Додаток 3.1.26 Галузєва зайнятість етнічних груп¹ самостійного населення Таврійської губернії наприкінці XIX ст. (%)

Рід діяльності	Адміністрація, суд та поліція	Громадська та станова служба	Збройні сили	Навчальна та виховна діяльність	Землеробство	Скотарство	Проституція
Етноси	99,98	100,01	99,99	100,02	100,00	99,99	100,01
росіяни	81,57	73,51	35,45	56,19	42,32	28,54	66,60
українці	10,38	8,94	36,04	4,51	25,85	10,79	6,80
білоруси	0,40	0,14	0,45	0,09	0,07	-	0,21
поляки	2,52	1,88	14,07	1,68	0,25	0,62	2,27
чехи	0,03	-	0,02	0,21	0,08	-	-
серби	-	0,05	0,02	0,06	0,04	0,25	-
болгари	0,10	0,14	0,77	0,12	0,54	0,74	-
литовці та латвіші	0,08	0,05	0,54	0,12	0,03	-	-
молдавани (румун.)	0,03	0,05	0,26	0,18	0,03	0,62	0,21
французи	0,08	-	0,03	2,57	0,06	-	-
італійці	0,07	-	0,004	0,18	0,99	-	-
німці	0,72	1,30	2,77	3,95	2,72	-	1,44
шведи	-	-	-	-	-	-	-
норвежці	-	0,24	-	-	-	-	-
голландці	-	-	-	-	-	-	-
англійці	0,22	-	0,004	0,21	-	-	-
греки	1,51	1,83	0,41	1,95	4,67	0,99	-
вірмени	0,39	1,73	0,16	2,48	2,42	0,25	0,41
цигани	-	-	0,09	-	-	-	-
інші індоєвропейці	-	-	0,004	-	0,005	-	-
євреї	0,30	2,07	4,97	16,43	0,74	1,12	21,65
картвели	-	0,1	0,09	-	-	-	-
кавказькі горці	-	-	-	-	-	-	-
ести	0,02	0,38	0,54	0,15	0,05	-	-
угорці	-	-	0,004	-	-	-	0,21
інші фінські народи	0,02	-	0,08	-	0,02	0,12	-
татари	1,44	7,60	3,20	8,91	19,05	55,83	0,21
турки	0,10	-	0,03	0,03	0,04	0,12	-
інші турецько-татарські народи	-	-	-	-	-	-	-
інші	-	-	-	-	-	-	-
ті, які не зазначили мови	-	-	0,04	-	0,03	-	-

Рід діяльності	Приватна юридична діяльність	Наука, література та мистецтво	Лікарська та санітарна діяльність	Служба при благодійних установах	Ювелірна справа, живопис	Трактири, готелі, кімнати, клуби
Етноси	100,00	99,99	100,01	100,01	99,99	100,01
росіяни	67,74	39,09	64,80	90,65	35,98	44,16
українці	2,87	2,85	3,90	5,04	1,73	2,74
білоруси	-	-	0,20	-	0,14	0,13
поляки	4,73	2,47	5,45	2,16	0,58	1,15
чехи	-	1,23	-	-	0,14	0,04
серби	-	-	-	-	-	0,02
болгари	-	-	0,24	-	2,17	0,19

¹ Виокремлені на підставі рідної мови.

литовці та латиші	–	0,19	0,20	–	–	0,04
молдавани (румун.)	–	0,09	0,08	–	–	0,02
французи	0,17	0,38	0,08	–	–	0,40
італійці	0,17	0,95	0,16	–	0,14	0,23
німці	1,18	3,98	3,14	–	0,43	1,05
шведи	–	–	–	–	–	–
норвежці	–	0,09	–	–	–	–
голландці	–	–	–	–	–	–
англійці	–	0,19	0,08	–	–	0,17
греки	2,70	0,38	1,51	–	4,05	8,93
вірмени	6,25	2,09	1,07	–	4,19	4,87
цигани	–	–	–	–	–	0,04
інші індоєвропейці	–	–	–	–	–	0,04
євреї	10,98	25,62	14,16	1,44	35,84	5,48
картвели	–	–	0,24	–	–	–
кавказькі горці	–	–	–	–	–	–
єсти	–	0,19	0,20	–	–	0,10
угорці	–	0,28	–	–	–	–
інші фінські народи	–	0,09	0,04	–	–	0,02
татари	3,21	19,83	4,46	0,72	14,60	28,52
турки	–	–	–	–	–	1,67
інші турецько-татарські народи	–	–	–	–	–	–
інші	–	–	–	–	–	–
ті, які не зазначили мови	–	–	–	–	–	–

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLІ. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 204-209.

Додаток 3.1.2в Галузєва зайнятість етнічних груп¹ самостійного населення
Херсонської губернії наприкінці XIX ст. (%)

Етнічність	Адміністрація, суд та поліція	Громадська та станова служба	Збройні сили	Навчальна та виховна діяльність	Землеробство	Скотарство	Проституція
Етноси	99,97	99,98	100,03	100,02	100,01	100,00	100,01
росіяни	71,61	67,05	52,87	42,36	26,80	28,13	50,86
українці	16,82	20,46	16,36	5,23	53,38	58,17	16,64
білоруси	0,55	0,29	0,35	0,25	0,07	0,48	0,16
поляки	6,26	4,66	15,61	3,53	0,42	1,44	2,20
болгари	0,07	0,02	0,21	0,03	0,24	–	–
серби та словенці	–	–	0,01	0,04	–	–	–
чехи та словаки	0,02	0,14	0,01	0,33	0,05	–	0,16
литовці та латиші	0,09	–	0,61	0,11	0,01	–	0,16
румун (молдавани)	0,52	0,89	0,72	0,09	16,90	4,09	1,88
французи	0,21	0,07	0,02	2,93	0,02	–	0,31
італійці	0,18	0,05	0,01	0,23	–	–	–
іспанці та португальці	–	–	–	0,01	–	–	–
німці	1,21	0,70	3,09	3,50	0,54	1,44	0,78
шведи	0,01	–	0,02	–	–	–	–
норвежці та датчани	–	–	0,004	0,009	–	–	–
голландці та фламандці	–	–	–	–	–	–	–

¹ Виокремлені на підставі рідної мови.

англійці	0,07	0,02	–	0,27	0,01	–	–
греки	0,34	0,41	0,52	0,65	0,17	–	0,16
вірмени	0,18	0,77	0,06	0,23	0,16	–	0,16
інші індоєвропейці	–	0,02	0,01	0,04	0,02	–	0,16
євреї	1,74	4,32	6,57	39,79	1,19	6,01	26,22
картвели	0,01	0,02	0,02	0,02	–	–	–
кавказькі горці	–	–	0,002	–	–	–	–
єсти	–	–	0,38	0,01	–	–	–
інші фінські народи	0,06	–	0,30	0,01	–	–	–
татари	0,01	0,07	1,94	0,27	0,02	0,24	0,16
турки	–	0,02	0,02	0,04	–	–	–
інші турецько-татарські народи	–	–	0,29	–	0,01	–	–
інші	0,01	–	0,02	0,03	–	–	–
ті, які не зазначили мови	–	–	0,01	0,02	–	–	–

Рід діяльності	Приватна юридична діяльність	Наука, література та мистецтво	Лікарська та санітарна діяльність	Служба при благодійних установах	Ювелірна справа, живопис	Трактири, готелі, меб. кімнати, клуби
Етноси	99,99	100,05	100,00	100,01	100,03	100,02
росіяни	67,82	47,60	59,71	74,87	34,41	53,16
українці	4,55	8,08	9,72	8,62	5,01	6,90
білоруси	0,06	0,06	0,12	0,72	0,06	0,39
поляки	6,68	4,00	8,33	4,85	1,50	3,78
болгари	0,06	0,03	0,09	–	0,08	0,39
серби та словенці	0,06	0,16	0,01	–	–	0,14
чехи та словаки	–	0,56	0,10	0,18	0,08	0,20
лиговці та латиші	–	0,12	0,28	0,18	0,23	0,24
румунни (молдаванни)	0,12	0,72	0,26	0,18	0,03	0,35
французи	0,06	1,06	0,13	0,54	0,25	0,20
італійці	–	2,90	0,07	–	0,11	0,59
іспанці та португальці	–	0,12	–	–	0,06	–
німці	0,67	3,81	2,59	2,15	3,26	2,66
шведи	–	–	–	–	0,03	0,01
норвежці та датчани	–	0,03	–	–	–	0,04
голландці та фламандці	–	0,06	–	–	–	–
англійці	0,00	0,91	–	0,54	–	0,03
греки	0,36	0,59	0,28	0,90	0,34	3,46
вірмени	–	0,41	0,26	0,18	0,40	0,22
інші індоєвропейці	–	–	–	–	0,06	0,21
євреї	18,76	28,21	17,79	6,10	53,92	26,69
картвели	–	0,09	–	–	0,03	0,03
кавказькі горці	–	–	–	–	–	–
єсти	–	–	0,06	–	0,08	–
інші фінські народи	–	0,28	0,01	–	–	0,09
татари	0,79	0,25	0,18	–	0,06	0,16
турки	–	–	–	–	0,03	0,08
інші турецько-татарські народи	–	–	0,01	–	–	–
інші	–	–	–	–	–	–
ті, які не зазначили мови	–	–	–	–	–	–

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 218-223.

Додаток 3.2.1а Адміністративні центри волостей Херсонської губернії (1887 р.)

Назва волості	Адміністративний центр волості	Статус адміністративного центру волості (м. ¹ , с. ² д. ³)
Олександрійський повіт		
1. Аджамська	Аджамка	м.
2. Бандурівська	Бандурівка	с.
3. Баштинська	Баштина	д.
4. Березівська	Березівка	с.
5. Богоявленська	Богоявленське	м.
6. Боковська	Бокове	с.
7. Браїлівська	Браїлівка	с.
8. Братолобівська	Братолобівка	м.
9. Василівська	Василівка	м.
10. Вербложська	Вербложка	с.
11. Високоборакська	Високі Боракі	с.
12. Глинська	Глинськ	с.
13. Диківська	Диківка	с.
14. Дмитрівська	Дмитрівка	м.
15. Душенькевичівська	Душенькевичівка	с.
16. Єлсаветградівська	Єлсаветградка	с.
17. Звенигородська	Звенигородка	с.
18. Іванковецька	Іваноковці	с.
19. Казарська	Казарна	с.
20. Косівська	Косівка	с.
21. Краснопільська	Краснопілля	д.
22. Красносілська	Красносілля	с.
23. Лозоватська	Лозоватка	д.
24. Макарихська	Макариха	с.
25. Миронівська	Миронівка	с.
26. Моїсєївська	Моїсєївка	с.
27. Мошоринська	Мошоріно	с.
28. Новгородковська	Новгородка	м.
29. Новогеоргіївська	Новогеоргіївська	с.
30. Новоградська	Нова Прага	п.
31. Новостародубська	Новостародуб	м.
32. Овнянська	Овнянка	с.
33. Олександрівська	Олександрівка	с.
34. Олександрівська	Олександрівка	м.
35. Онуфрійська	Онуфрійка	м.
36. Оситняжська	Оситняжка	с.
37. Павлишська	Павлиш	с.
38. Петровська	Петрово	с.
39. Світлопільська	Світлопілля	с.
40. Сентівська	Сентів	с.
41. Софіївська	Софіївка	м.
42. Стецовська	Стецовка	с.
43. Таловобалківська	Талова Балка	с.
44. Федварська	Федварь	с.
45. Федорівська	Федорівка	м.
46. Краснокам'янська	Красна Кам'янка	м.
47. Шамівська	Шамівка	с.
Анан'ївський повіт		
1. Боковська	Бокове	с.
2. Валегоцулівська	Валегоцулово	м.
3. Владівська	Владівка	с.
4. Гандрабурська	Гандрабури	с.
5. Гвоздавська	Гвоздавка	с.

¹ містечко
² село
³ «деревня»

6.	Головлевська	Головлева	д.
7.	Завадівська	Завадівка	м.
8.	Ісаєвська	Ісаєво	с.
9.	Кам'юмистська	Кам'яний Міст	с.
10.	Кангакузівська	Кангакузівка	м.
11.	Кондратівська	Велика Кондратівка	с.
12.	Косовська	Косси	с.
13.	Коханівська	Коханівка	с.
14.	Любашівська	Любашівка	с.
15.	Мар'янівська	Мар'янівка	м.
16.	Миколаївська I	Миколаївка	с.
17.	Миколаївська II	Миколаївка	м.
18.	Михайлівська	Михайлівка	д.
19.	Мостовська	Мостове	м.
20.	Новопавлівська	Новопавлівка	м.
21.	Олександрівська	Олександрівка	с.
22.	Пасицельська	Пасицели	с.
23.	Петровська	Петрівка	д.
24.	Покровська	Покровське	м.
25.	Раштадська	Раштадт	с.
26.	Романобалковська	Романо-балка	с.
27.	Святотроїцька	Святотроїцьке	м.
28.	Ставровська	Ставрово	с.
29.	Степановська	Шарово	м.
30.	Шимковська	Шимково	д.
Єлисаветградський повіт			
1.	Акімовська	Акімовка	м.
2.	Андрівська	Андрівка	с.
3.	Аннінська	Аннінське	с.
4.	Анівська	Анівка	м.
5.	Антонівська	Антонівка	д.
6.	Березівська	Березівка	с.
7.	Бешбоєвська	Бешбоєвці	с.
8.	Братська	Братське	м.
9.	Велидарівська	Велидарівка	д.
10.	Великовиськовська	Велика Виська	с.
11.	Веселовська	Веселівка	с.
12.	Вікторштадтська	Вікторштадт	м.
13.	Вігязівська	Вігязівка	м.
14.	Вознесенська	Вознесенка	м.
15.	Возятська	Возятське	с.
16.	Володимирівська	Володимирівка	с.
17.	Вороновська	Вороновка	с.
18.	Гладоська	Гладоси	м.
19.	Гружанська	Гружаньке	с.
20.	Добровеличківська	Добровеличківка	м.
21.	Ерделівська	Ерделівка	с.
22.	Сланецька	Сланець	с.
23.	Злинська	Злинка	м.
24.	Казанковська	Казанка	с.
25.	Каменська	Каменка	с.
26.	Катеринівська	Катеринівка	д.
27.	Кетрисанівська	Кетрисанівка	с.
28.	Компаньєвська	Компаньєвка	с.
29.	Костянтинівська	Костянтинівка	м.
30.	Липняжська	Липняжка	с.
31.	Лисогорська	Лиса Гора	м.
32.	Лозоватська	Лозоватка	д.
33.	Любомирська	Любомирка	м.
34.	Маловиськівська	Мала Виська	м.
35.	Мігєвська	Мігєя	с.
36.	Надлакська	Надлак	с.
37.	Нечайська	Нечайівка	с.

38.	Новоархангельська	Новоархангельськ	м.
39.	Новомиргородська	Новомиргород	слобода
40.	Обозновська	Обозновка	с.
41.	Олександрівська	Олександрівка	с.
42.	Олексійська	Олексіївка	с.
43.	Ольгопільська	Ольгопіль	м.
44.	Ольшанська	Ольшанка	с.
45.	Осичанська	Велика Осичанка	с.
46.	Павлівська	Павлівськ	м.
47.	Панчевська	Панчев	с.
48.	Плетеноташлицька	Плетений Ташлик	с.
49.	Ровенська	Ровне	м.
50.	Седневська	Седневка	м.
51.	Семинастівська	Семинасте	м.
52.	Серезлівська	Серезлівка	с.
53.	Татарівська	Татарівка	м.
54.	Трикратьська	Трикрати	м.
55.	Фурманівська	Фурманівка	с.
56.	Хмлевська	Хмільове	м.
57.	Щербанівська	Щербани	с.
Одеський повіт			
1.	Анатолівська	Анатолівка	м.
2.	Антоно-Кодинцівська	Антоно-Кодищеве	м.
3.	Анчекрак-Іллінська	Іллінське	м.
4.	Баденська	Баден	с.
5.	Белчанська	Белка	д.
6.	Біляївська	Беляївка	с.
7.	Великобуялицька	Великий Буялик	с.
8.	Гільдендорфська	Гільдендорф	с.
9.	Граденицька	Градениці	с.
10.	Грос-Либентальська	Грос-Либенталь	с.
11.	Зельська	Зельц	с.
12.	Іллінська	Іллінка	д.
13.	Калагайська	Калагайя	с.
14.	Ковалівська	Ковалівка	м.
15.	Коренихська	Корениха	м.
16.	Кубанська	Кубанка	с.
17.	Курисово-Покровська	Курисово-Покровське	м.
18.	Куртівська	Куратівка	с.
19.	Ландауська	Ландау	с.
20.	Малобуялицька	Малий Буялик	с.
21.	Мангеймська	Мангейм	с.
22.	Нейзацька	Нейзац	с.
23.	Ней-Фрейдентальська	Ней-Фрейденталь	с.
24.	Нечаянська	Нечаянне	м.
25.	Новопокровська	Новопокровське	с.
26.	Олександрфельдська	Олександрфельд	с.
27.	Олександрівська	Олександрівка	м.
28.	Петровська	Петровське	с.
29.	Раснопольська	Раснополь	м.
30.	Рорбахська	Рорбах	с.
31.	Северинівська	Северинівка	м.
32.	Тузлівська	Тузли	с.
33.	Фрейдентальська	Фрейденталь	с.
Херсонський повіт			
1.	Антонівська	Антонівка	д.
2.	Балацьковська	Балацьке	м.
3.	Білозерська	Білозерка	м.
4.	Вавилівська	Вавилово	с.
5.	Володимирівська	Володимирівка	м.
6.	Грушівська	Грушівка	с.
7.	Гурьівська	Гурьівка	с.
8.	Заградівська	Заградівка	с.

9.	Засіньська	Засілля	с.
10.	Золотобалківська	Золота Балка	с.
11.	Калузька	Калузьке	с.
12.	Кам'янська	Кам'янка	с.
13.	Качкарівська	Качкарівка	с.
14.	Кисляківська	Кисляківка	с.
15.	Козацька	Козацьке	с.
16.	Криворізька	Кривий Ріг	м.
17.	Кронауська	Кронау	с.
18.	Любомирська	Любомирівка	с.
19.	Мар'їнська	Мар'їнське	с.
20.	Миколаївська I	Миколаївка I	с.
21.	Миколаївська II	Миколаївка II	с.
22.	Михайлівська	Михайлівка	с.
23.	Нікольська	Нікольське	с.
24.	Новобузька	Новий Буг	м.
25.	Нововоронцовська	Нововоронцовка	м.
26.	Новомиколаївська	Новомиколаївка	с.
27.	Новоодеська	Нова Одеса	м.
28.	Олександрівська	Велика Олександрівка	м.
29.	Орлафська	Орлаф	с.
30.	Отбидовасилівська	Отбидовасилівка	с.
31.	Покровська	Покровське	с.
32.	Полтавська	Полтавка	с.
33.	Привільницька	Привільне	с.
34.	Станіславська	Станіслав	м.
35.	Старошведська	Старошведське	с.
36.	Тернівська	Тернівка	с.
37.	Тягинська	Тягинка	м.
38.	Широковська	Широке	м.

Таблиця укладена на підставі: Список населених мест Херсонской губернии. — Херсон: Тип. Херсонского губернского правления, 1888. — С. 1-33, 1-25, 1-47, 1-27, 1-31.

Додаток 3.2.16 Адміністративні центри волостей Херсонської губернії (1894 р.)

Назва волості	Адміністративний центр волості	Статус адміністративного центру волості (м. ¹ , с. ² , д. ³ , нім. кол. ⁴ тощо)	
Олександрійський повіт			
1.	Аджамська	Аджамка	м.
2.	Бандуровська	Бандурівка	с.
3.	Богоявленська	Богоявленськ	с.
4.	Боковська	Бокове	с.
5.	Браїлівська	Браїлівка	с.
6.	Братолобівська	Братолобівка	м.
7.	Вербожська	Вербожжя	с.
8.	Глинська	Глинськ	с.
9.	Дмитрівська	Дмитрівка	м.
10.	Єлісаветградковська	Єлісаветградка	с.
11.	Звенигородська	Звенигородка	с.
12.	Іванковецька	Іванковці	с.
13.	Краснокам'янська	Красна Кам'янка	м.
14.	Косовська	Косовка	с.
15.	Красносільська	Красносілля	с.
16.	Миронівська	Миронівка	с.
17.	Моїсеївська	Моїсеївка	с.

¹ містечко

² село

³ «деревня»

⁴ німецька колонія

18. Мошоринська	Мошорино	с.
19. Новгородковська	Новгородка	м.
20. Новогеоргіївська	Новогеоргіївськ	частина міста
21. Новопрязька	Нова Прага	с.
22. Новостародубська	Новий Стародуб	м.
23. Онуфрієвська	Онуфрійка	м.
24. Оситняжська	Оситняжка	с.
25. Петровська	Петрово	с.
26. Покровська	Покровське	с.
27. Світлопільська	Світлоплія	с.
28. Стецовська	Стецовка	с.
29. Суботська	Суботці	с.
30. Федварська	Федварь	с.
31. Федорівська	Федорівка	с.
Анан'ївський повіт		
1. Бірзулівська	Бірзула	с.
2. Валегоцудовська	Валегоцудово	м.
3. Врадівська	Врадівка	с.
4. Гандрабурська	Гандрабури	с.
5. Гвоздавська	Гвоздава	с.
6. Головлевська	Головлевка	д.
7. Завадівська	Завадівка	с.
8. Ісавська	Ісаво	с.
9. Кам'яністська	Кам'яний Міст	с.
10. Кантакузівська	Кантакузівка	м.
11. Кондратівська	Кондратівка	с.
12. Коханівська	Коханівка	с.
13. Любашівська	Любашівка	с.
14. Миколаївська I	Миколаївка Перша	с.
15. Миколаївська II	Миколаївка Друга	м.
16. Мостовська	Мостове	м.
17. Новогеоргіївська	Новогеоргіївка	с.
18. Новонавлівська	Новонавлівка	м.
19. Олександрівська	Олександрівка	с.
20. Пасицельська	Пасицели	с.
21. Петровська	Петрівка	д.
22. Покровська	Покровське	с.
23. Рапшадська	Рапшадт	нім. кол.
24. Романково-Балковська	Романкова Балка	с.
25. Святотроїцька	Святотроїцьке	м.
26. Ставровська	Ставрово	с.
27. Степанівська	Степанівка	м.
Списаветрадський повіт		
1. Акимівська	Акимівка	с.
2. Аннінська	Аннінське	с.
3. Аннівська	Анівка	с.
4. Антонівська	Антонівка	д.
5. Березівська	Березівка	с.
6. Благодатнівська	Благодатне	с.
7. Братська	Братське	с.
8. Великовисковська	Велика Виська	с.
9. Вікторшадтська	Вікторшадт	с.
10. Вітязівська	Вітязівка	с.
11. Вознесенська	Вознесенське	селище
12. Возіятська	Возіятське	с.
13. Володимирівська	Володимирівка	с.
14. Гладоська	Гладоси	м.
15. Грузьчянська	Грузьке	с.
16. Добровеличківська	Добровеличківка	м.
17. Ерделівська	Ерделівка	с.
18. Єланецька	Єланець	с.
19. Злинська	Злинка	м.
20. Казанківська	Казанка	с.

21. Кетрисанівська	Кетрисанівка	с.
22. Компанівська	Компанівська	с.
23. Костянтинівська	Костянтинівка	м.
24. Липняжська	Липняжка	с.
25. Лисогорська	Лиса Гора	м.
26. Лозоватська	Лозоватка	д.
27. Любомирська	Любомирка	м.
28. Маловисківська	Мала Виська	м.
29. Мартоношська	Мартоноша	с.
30. Надлакська	Надлак	с.
31. Нечайська	Нечайівка	с.
32. Новоархангельська	Новоархангельськ	посад
33. Новомиргородська	Новомиргород	слобода
34. Олександрівська	Олександрівка	д.
35. Олексівська	Олексівка	с.
36. Ольгопільська	Ольгопіль	с.
37. Ольшанська	Ольшанка	с.
38. Павлівська	Павлівськ	посад
39. Панчевська	Панчев	с.
40. Пісчанобродська	Пісчаний Брод	с.
41. Плетеноташлицька	Плетений Ташлик	с.
42. Ровенська	Ровне	м.
43. Семенаївська	Семинасте	с.
44. Татарівська	Татарівка	с.
45. Тишківська	Тишківка	с.
46. Трикратська	Трикрати	с.
47. Устинівська	Устинівка	с.
48. Хмільєвська	Хмільове	с.
49. Щербанівська	Щербани	с.
Одеський повіт		
1. Анатолівська	Анатолівка	с.
2. Антоно-Кодинівська	Антоно-Кодинцеве	с.
3. Анчекрак-Іллінська	Анчекрак	с.
4. Баденська	Баден	нім. кол.
5. Белчанська	Белка	д.
6. Біляївська	Біляївка	с.
7. Великобуялицька	Великий Буялик	с.
8. Гільдендорфська	Гільдендорф	нім. кол.
9. Граденицька	Градениці	с.
10. Зельська	Зельц	нім. кол.
11. Іллінська	Іллінка	с.
12. Калаглейська	Калаглея	с.
13. Ковалівська	Ковалівка	м.
14. Коренихська	Корениха	с.
15. Кубанська	Кубанка	с.
16. Курисово-Покровська	Курисово-Покровське	м.
17. Куртівська	Куртівка	с.
18. Ландауська	Ландау	нім. кол.
19. Малобуялицька	Малий Буялик	с.
20. Мангеймська	Мангейм	нім. кол.
21. Марїнська (колишня Гросс-Лібентальська)	Марїнське	нім. кол.
22. Миколаївська (колишня Фрейдентальська)	Миколаївське	нім. кол.
23. Нейзацька	Нейзац	нім. кол.
24. Ней-Фрейдентальська	Ней-Фрейденталь	нім. кол.
25. Нечаянська	Нечаянне	с.
26. Новопокровська	Новопокровське	с.
27. Олександрфельдська	Олександрфельд	нім. кол.
28. Олександрівська	Олександрівка	с.
29. Петровська	Петровське	с.
30. Раснопольська	Раснополь	м.
31. Рорбахська	Рорбах	нім. кол.

32. Северинівська	Северинівка	м.
33. Страсбузька	Страсбург	нім. кол.
34. Тузлівська	Тузли	с.
Херсонський повіт		
1. Антонівська	Антонівка	д.
2. Балацьківська	Балацьке	м.
3. Білозерська	Білозерка	с.
4. Вавилівська	Вавилово	с.
5. Володимирівська	Володимирівка	с.
6. Грушівська	Грушівка	с.
7. Гузьківська	Гузьківка	с.
8. Заградівська	Заградівка	с.
9. Засільська	Засілля	с.
10. Золотообалківська	Золота Балка	с.
11. Козацька	Козацьке	с.
12. Калужька	Калужьке	с.
13. Кам'янська	Кам'янка	с.
14. Качкарівська	Качкарівка	с.
15. Кисляківська	Кисляківка	с.
16. Криворізька	Кривий Ріг	м.
17. Кронауська	Кронау	нім. кол.
18. Любомирська	Любомирівка	с.
19. Мар'їнська	Мар'їнське	с.
20. Миколаївська I	Миколаївка I	с.
21. Миколаївська II	Миколаївка II	с.
22. Михайлівська	Михайлівка	с.
23. Нікольська	Нікольське	с.
24. Новобузька	Новий Буг	м.
25. Нововоронцовська	Нововоронцовка	м.
26. Новомиколаївська	Новомиколаївка	с.
27. Новоодеська	Нова Одеса	м.
28. Олександрівська	Велика Олександрівка	м.
29. Орлофська	Орлоф	нім. кол.
30. Отбодовасилівська	Отбодовасилівка	с.
31. Покровська	Покровське	с.
32. Полтавська	Полтавка	с.
33. Привільнінська	Привільне	с.
34. Станіславська	Станіслав	м.
35. Старошведська	Старошведське	нім. кол.
36. Тернівська	Тернівка	с.
37. Тягинська	Тягинка	с.
38. Широковська	Широке	м.

Таблиця укладена на підставі: Список населенних мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. — Херсон: Тип. Губернского правления, 1896. — С. 37-474.

Додаток 4.1.1 Площа та благоустрій населених пунктів Південної України

Назва повітів та міст	Населена площа (кв. верст)	На одного мешканця кв. сажнів	До загальної протяжності вулиць (%)		
			Мощених вулиць	Трогуларів	Бульварів і засаджених деревими вулиць
Катеринославська губернія					
Катеринослав	14,5	23,1	42,4	1,7	93,2
Олександрівськ	3,9	33,7	17,0	34,0	31,2
Бахмут	2,7	20,1	11,5	1,2	39,6

Верхньодніпровськ	9,0	208,3	5,3	3,3	1,3
Луганськ	12,0	87,7	9,5	23,2	23,2
Маріуполь	3,8	29,8	53,5	97,3	30,3
Новомосковськ	13,0	150,4	29,3	1,4	1,4
Павлоград	3,5	42,4	20,3	27,8	-
Слов'янськ	8,0	512,7	-	-	52,6
Нікополь	11,5	130,0	11,7	33,3	-
Амур-Нижньодніпровськ	2,0	16,0	45,4	-	-
Гуляйполе	9,7	154,5	-	-	-
Кам'янка	21,0	421,4	12,5	-	-
Кам'янське	59,3	785,0	1,4	-	-
Новоспасівка	5,7	123,6	0,2	-	-
Петрівка	6,0	55,1	-	-	-
Покровське	2,0	46,3	-	-	-
Саксагань	31,9	804,9	-	-	?
Софіївка	12,0	259,5	0,6	-	-
Томаківка	10,1	203,7	-	-	-
Чаплиця	4,0	84,4	-	-	-
Юзівка	6,7	41,8	27,9	27,9	12,6
Таврійська губернія					
Сімферополь	3,6	14,5	4,7	66,6	-
Олешки	3,6	84,1	?	?	-
Бердянськ	3,7	31,4	4,8	7,9	68,1
Євпаторія	5,8	71,6	8,0	107,5	11,1
Мелітополь	2,0	28,9	31,2	93,5	-
Перекоп	1,3	61,1	-	18,3	?
Феодосія	4,3	35,2	16,6	9,5	8,9
Ялта	4,4	48,6	100,0	96,6	-
Алушта	3,2	?	7,1	-	-
Балаклава	0,5	55,8	-	1,4	?
Бахчисарай	1,1	22,8	50,0	70,0	-
Єнікале	7,3	?	-	?	?
Карасубазар	3,7	63,4	41,7	100,0	6,1
Керч	2,9	?	76,2	?	61,4
Ногайськ	4,0	207,7	-	108,6	97,8
Орхив	4,8	182,1	2,9	29,6	100,0
Севастополь	5,0	18,4	27,1	48,9	18,1
Старий Крим	2,5	127,6	?	?	?
Андрушівка	10,8	166,8	0,6	52,9	35,3
Берестове	19,9	272,7	-	-	-
Велика Білозерка	15,0	254,9	-	-	?
Велика Знам'янка	60,0	793,3	-	-	?
Велика Лепетиха	8,0	157,4	-	-	-
Великий Токмак	23,9	278,2	-	?	?
Верхній Рогачик	15,7	212,5	-	-	-
Верхня Білозерка	16,0	254,9	-	-	?
Михайлівка	56,6	807,1	-	-	100,0
Миколаївка	17,6	331,9	-	-	-
Попівка	7,5	148,6	-	-	-
Рубанівка	28,0	505,1	-	-	-
Чернігівка	6,9	116,9	-	100,0	3,7
Херсонська губернія					
Херсон	8,5	32,7	29,6	19,8	?
Олександрія	3,8	60,0	16,3	-	?
Ананів	21,2	272,5	?	?	?
Єлисаветград	13,8	50,1	28,5	28,5	?
Одеса	18,3	9,1	67,2	134,4	65,7
Березівка	1,4	46,9	-	-	-
Берислав	2,3	40,2	4,1	4,1	23,1
Бобринець	4,9	73,4	1,8	35,8	?
Вознесенськ	1,9	25,3	21,6	-	79,1
Маяки	2,5	116,2	1,3	-	6,3
Миколаїв	12,9	32,6	73,1	55,2	89,6

Нова Прага	1,6	86,1	12,0	3,0	?
Новогеоргіївськ	2,7	51,4	-	-	?
Новомиргород	5,0	117,8	3,8	5,0	7,5
Овідіополь	3,2	133,1	3,0	-	?
Ольвіополь	3,7	113,7	2,3	-	?
Очаків	1,1	22,1	24,2	-	1,8
Аджамка	10,3	228,9	-	-	-
Валегоцулово	20,6	438,8	-	-	-
Гладоси	10,6	246,2	-	-	-
Зинка	9,3	217,4	-	-	-
Казанка	11,1	267,3	-	-	-
Кривий Ріг	15,0	257,1	?	?	-
Новоукраїнка	11,6	143,9	?	-	-
Новий Буг	28,8	432,4	-	-	-
Ровне	12,1	179,5	?	-	-

Таблиця укладена на підставі: Города России в 1904 году / Центральный статистический комитет М.В.Д. / Под ред. Н.А. Тройницкого. — СПб.: ЦСК МВД, 1906. — С. 098-099, 178-181.

Додаток 4.2.1а Галузева зайнятість самостійного населення по окремих містах Катеринославської губернії наприкінці XIX ст. (%)

	Катеринослав	Олександрівськ	Бахмут	Верхньодніпровськ	Маріуполь	Новомосковськ	Павлоград	Слов'янськ	Луганськ
Адміністрація, суд і поліція	1,53	1,50	1,67	2,73	1,46	2,89	1,53	1,03	1,34
Громадська та станова служба	0,34	0,73	0,62	1,20	0,40	0,80	0,65	0,64	0,38
Приватна юридична діяльність	0,15	0,11	0,16	0,26	0,12	0,07	0,14	0,26	0,13
Збройні сили	7,86	0,42	0,64	1,45	0,98	1,03	25,49	-	2,06
Богослужіння православного сповідання	0,58	0,18	0,45	0,30	0,33	0,40	0,22	0,90	0,31
Богослужіння інших християнських сповідань	0,01	-	-	-	0,01	-	-	-	-
Богослужіння нехристиянських сповідань	0,06	0,08	0,07	0,21	0,04	0,05	0,20	-	0,03
Особи при церквах, кладовищах і т.п., прислуга та сторожа при них	0,29	0,19	0,29	0,38	0,17	0,28	0,15	0,64	0,11
Навчальна та виховна діяльність	1,37	1,08	1,60	1,41	1,04	0,87	1,11	0,90	0,84
Наука, література та мистецтво	0,23	0,26	0,05	-	0,18	0,09	0,22	-	0,23
Лікарська та санітарна діяльність	1,17	0,97	0,82	0,94	0,58	0,66	0,65	0,90	0,71
Служба при благодійних установах	0,04	0,08	0,05	-	0,007	0,02	0,01	-	0,01
Діяльність і служба приватна; присл., поден.	23,35	25,88	22,95	21,23	27,21	17,42	18,43	12,44	22,66
Доход з капіталу, нерухомого майна, кошти батьків та родичів	3,51	3,77	3,52	4,53	3,18	4,11	4,40	8,72	3,70

Кошти від казни, громад. устан. і приват. осіб	3,65	1,18	2,80	1,41	1,82	3,36	1,11	1,79	1,81
Позбавлені свободи і ті, які відбувають покарання	0,80	0,96	1,85	4,10	0,64	1,22	1,54	-	0,25
Землеробство	0,77	3,58	5,10	9,61	8,80	21,41	4,12	43,33	4,07
Бджільництво і шовківництво	0,004	0,01	0,01	-	0,007	-	-	-	0,06
Тваринництво	0,01	0,05	0,04	0,09	0,04	-	0,04	0,51	0,20
Лісництво та лісні промисли	0,14	0,12	0,05	2,73	0,06	0,02	0,08	-	0,03
Рибальство та мисливство	0,004	0,30	-	0,21	0,43	0,99	0,18	0,26	-
Добича руди та копалині	0,07	0,04	2,05	-	0,22	-	0,01	0,38	0,25
Виплавка металів	-	-	-	-	0,19	-	-	-	0,05
Обробка волокнистих речовин	0,27	0,23	0,26	0,43	0,14	0,38	0,28	0,13	0,19
Обробка тваринних продуктів	0,24	0,20	0,57	0,60	0,19	2,37	0,47	0,77	0,25
Обробка дерева	3,66	5,72	2,72	2,86	2,21	3,17	1,98	2,56	4,24
Обробка металів	8,28	11,30	2,97	2,78	8,49	3,71	2,43	1,28	17,09
Обробка мінеральних речовин (кераміка)	0,53	0,24	3,09	0,26	0,39	0,35	0,05	-	0,56
Хімічне і пов'язане з ним виробництво	0,25	0,09	1,09	0,09	0,15	-	0,19	-	0,18
Винокуріння, пиво- і медоваріння	0,22	0,14	0,55	0,73	0,15	0,02	0,20	-	0,93
Інші напої та бродильні речовини	0,10	0,23	0,11	0,09	0,15	0,07	0,09	-	0,06
Обробка рослинних і тваринних поживних продуктів	2,07	2,07	3,04	2,05	1,66	1,95	2,61	1,67	1,99
Тютюн і вироби з нього	0,36	-	0,01	-	0,007	-	-	-	0,13
Поліграфічне виробництво	0,83	0,45	0,40	0,77	0,30	0,12	0,42	-	0,42
Інструменти фіз., оптич., хірург., годинники, іграшки	0,27	0,30	0,38	0,34	0,14	0,07	0,09	-	0,11
Ювелірна справа, живопис, предмети культу, розкоші	0,21	0,12	0,22	0,51	0,22	0,09	0,11	0,51	0,34
Виробництво одягу	7,68	7,80	11,17	8,46	6,69	14,32	8,63	7,95	7,79
Влаштування, ремонт, утримання житл. і буд. роб.	3,98	3,71	5,20	2,90	4,75	1,81	2,34	1,67	6,08
Виробництво екіпажів і побутова дерев. сувій	0,04	0,01	0,12	-	0,13	-	0,07	-	0,14
Ті, що не ввійшли у попередні групи, або невизначені	3,13	0,73	1,20	0,30	0,94	0,19	0,32	0,13	1,25
Водні сполучення	0,12	0,47	0,01	0,13	1,38	-	0,01	-	-
Залізні дороги	4,16	3,49	0,55	0,13	1,93	0,05	0,85	-	2,09
Візницький промисел	2,20	2,81	2,38	2,31	2,67	0,70	1,65	0,51	2,79
Інші сухопутні сполучення і засоби пересування	0,11	0,23	0,38	-	0,89	-	0,05	-	0,11
Пошта, телеграф і телефон	0,44	0,50	0,38	0,51	0,32	0,23	0,31	0,51	0,31
Кредитні і громадські комерційні установи	0,25	0,16	0,16	0,09	0,18	0,02	0,20	-	0,27
Торгове посередництво	0,49	0,47	0,36	0,30	0,27	0,09	0,47	-	0,14
Торгівля загалом, без точного визначення	0,70	0,59	0,71	0,38	1,13	0,61	0,45	0,26	1,35
Торгівля живою худобою	0,15	0,12	0,75	0,13	0,19	0,92	0,77	0,80	0,42
Торгівля зерновими	0,89	2,83	0,94	1,84	3,14	1,31	2,54	0,90	0,73

продуктами	4,02	4,56	4,55	6,11	4,33	5,31	4,48	2,82	3,02
Торгівля іншими продуктами сільського господарства	1,54	0,69	0,45	2,99	0,79	0,07	0,43	0,26	0,41
Торгівля предметами матеріалами, паливом	0,22	0,31	0,49	0,09	0,40	0,14	0,39	0,38	0,24
Торгівля предметами домашнього вжитку	0,33	0,20	0,81	0,09	0,29	0,31	0,23	-	0,34
Торгівля металевими товарами, машинами і зброєю	1,70	2,26	1,98	2,14	1,96	1,22	1,54	0,38	1,52
Торгівля тканинами і предметами одягу	0,24	0,32	0,89	0,38	0,43	0,52	0,42	0,51	0,27
Торгівля шкірою, хутром і т.п.	0,20	0,15	0,29	0,09	0,42	0,14	0,11	-	0,08
Торгівля предметами розкоші, науки, мистецтва, культури і т.п.	0,27	0,49	0,37	0,68	0,34	0,07	0,27	0,26	0,22
Торгівля різними предметами	0,38	0,15	0,72	0,26	0,32	0,05	0,16	0,13	0,05
Торгівля розносна і розвізна	0,87	1,23	0,64	1,28	0,99	0,56	1,11	0,51	1,06
Трактири, гостин., мебл. кімнати, клуби	0,37	0,55	1,34	0,64	0,55	0,61	0,65	0,26	0,68
Торгівля напоями	1,15	1,10	1,03	2,43	1,12	0,92	1,12	0,26	0,68
Чистота та гігієна тіла	0,57	0,72	1,18	0,81	0,55	0,80	0,49	0,90	1,12
Особи невизначених занять	0,26	0,24	0,23	-	0,24	0,12	0,15	-	0,17
Проституція	0,47	0,50	0,47	0,26	0,54	0,92	0,62	1,15	0,96
Особи, що не зазначили занять									
Всього (осіб)	56460	7395	7311	2341	13880	4259	7407	780	7847

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 143-145.

Додаток 4.2.16 Галузева зайнятість самостійного населення по окремих містах Таврійської губернії наприкінці XIX ст. (%)

	Смферополь	Бахчисарай	Карасубазар	Бердянськ	Ночайськ	Оріхів	Олешки	Святогоря	Мелітополь
Адміністрація, суд і поліція	2,50	0,65	0,60	1,93	1,06	1,36	2,40	1,83	1,39
Громадська та станова служба	0,44	0,38	0,44	0,66	0,67	0,68	1,61	0,64	0,78
Приватна юридична діяльність	0,25	0,02	0,05	0,15	0,19	0,12	0,21	0,15	0,26
Збройні сили	15,34	4,29	0,02	0,53	0,10	-	1,06	1,48	0,62
Богослужіння православного сповідання	0,32	1,08	0,16	0,27	0,48	0,31	1,44	0,07	0,12
Богослужіння інших християнських сповідань	0,01	-	0,16	0,02	0,10	-	-	0,03	0,01
Богослужіння нехристиянських сповідань	0,17	0,92	0,85	0,07	-	0,19	0,03	0,31	0,10
Особи при церквах, кладовищах і т.п., прислуга та сторожа при них	0,14	0,22	0,34	0,19	0,48	0,25	0,31	0,22	0,28

Навчальна та виховна діяльність	1,53	0,70	0,78	1,11	1,73	1,43	1,30	1,32	1,33
Наука, література та мистецтво	0,45	0,72	0,48	0,39	-	-	-	0,36	0,41
Лікарська та санітарна діяльність	1,20	0,43	0,53	0,70	1,15	0,56	0,79	0,91	1,19
Служба при благодійних установах	0,23	-	-	0,03	-	-	-	-	0,01
Діяльність і служба приватна; присл., поден.	17,33	14,77	16,83	31,14	16,07	17,84	17,91	20,68	25,21
Доход з капіталу, нерухомого майна, кошти батьків та родичів	5,83	4,31	4,26	4,53	2,50	3,59	3,56	4,71	4,53
Кошти від казни, громад. устан. і приват. осіб	9,15	5,27	3,55	0,99	3,75	1,05	1,27	3,36	1,29
Позбавлені свободи і ті, які відбувають покарання	1,13	-	0,02	0,66	-	-	1,68	0,07	2,52
Землеробство	1,57	15,74	8,98	5,94	23,97	35,50	11,27	4,87	2,17
Бджільництво і шовківництво	0,004	-	-	-	0,10	-	-	-	-
Тваринництво	0,34	1,84	0,73	0,14	0,29	0,06	0,21	0,42	0,07
Лісництво та лісні промисли	0,46	0,67	1,47	0,10	-	-	0,10	0,24	0,09
Рибальство та мисливство	0,008	0,02	0,07	3,05	2,41	0,06	1,71	0,07	0,01
Добича руди та копалин	0,14	0,02	0,02	-	-	-	-	0,59	0,09
Виплавка металів	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Обробка волокни вагих речовин	0,32	3,64	0,94	0,17	0,38	0,37	0,07	0,34	0,26
Обробка тваринних продуктів	0,35	7,59	1,95	0,11	0,48	0,62	0,21	0,28	0,37
Обробка дерева	1,57	2,74	3,78	3,18	4,52	2,60	1,88	1,40	3,90
Обробка металів	1,90	3,68	3,92	4,13	4,14	3,59	1,10	2,30	4,18
Обробка мінеральних речовин (кераміка)	0,05	0,04	0,96	0,10	0,87	0,87	-	0,03	0,95
Хімічне і пов'язане з ним виробництво	0,14	0,02	0,07	0,15	0,19	0,19	-	0,08	0,18
Винокуріння, пиво- і медоваріння	0,14	-	0,09	0,18	-	-	-	0,01	0,72
Інші напої та бродильні речовини	0,12	0,22	0,23	0,12	0,19	0,12	-	0,11	0,25
Обробка рослинних і тваринних поживних продуктів	2,41	2,83	2,63	1,73	1,73	1,92	0,62	3,19	3,12
Тютюн і вироби з нього	0,78	0,11	0,46	0,02	-	-	-	0,01	0,04
Поліграфічне виробництво	0,79	0,29	0,11	0,71	0,10	0,25	0,21	0,21	0,97
Інструменти фіз., оптич., хірург., годинники, іграшки	0,19	0,20	0,18	0,17	0,10	0,12	0,14	0,20	0,59
Ювелірна справа, живопис, предмети культу, розкоші	0,29	0,43	0,27	0,17	0,38	0,06	0,14	0,15	0,32
Виробництво одягу	7,51	4,09	10,86	8,96	7,41	7,68	3,97	5,41	10,04
Влаштування, ремонт, утримання житл. і буд. роб.	3,84	2,92	2,40	2,68	4,43	2,35	2,60	5,88	3,78
Виробництво екіпажів і побудова дерев. судів	0,23	0,09	0,02	0,14	0,48	0,37	0,07	0,27	0,09
Ті, що не ввійшли у попередні групи, або невизначені	0,27	0,27	0,02	0,35	0,10	-	0,72	0,48	0,69
Водні сполучення	-	0,02	0,02	1,71	-	-	27,77	2,35	0,01
Залізні дороги	1,26	0,27	-	0,12	-	-	0,03	0,03	1,22
Візницький промисел	2,63	2,00	4,15	2,72	1,15	0,25	2,77	3,70	2,10

Інші сухопутні сполучення і засоби пересування	0,22	0,25	0,39	0,62	-	-	0,07	6,05	0,06
Пошта, телеграф і телефон	0,49	0,20	0,14	0,38	0,48	0,43	0,14	0,20	0,63
Кредитні і громадські комерційні установи	0,16	-	0,05	0,20	-	0,12	0,03	0,20	0,41
Торгове посередництво	0,41	0,34	1,21	0,47	-	0,12	0,17	0,29	1,17
Торгівля загалом, без точного визначення	0,69	0,58	0,71	0,92	0,29	0,31	2,60	0,38	0,54
Торгівля живою худобою	0,34	0,18	0,73	0,31	0,48	0,50	0,14	0,49	0,66
Торгівля зерновими продуктами	0,44	0,31	1,08	3,71	0,67	1,73	0,72	3,40	1,66
Торгівля іншими продуктами сільського господарства	4,69	5,45	7,19	4,30	5,97	3,41	2,16	6,93	6,42
Торгівля будівними матеріалами, паливом	0,22	-	0,23	0,48	0,29	0,37	0,41	0,50	0,81
Торгівля предметами домашнього вжитку	0,27	0,07	0,14	0,40	0,48	0,93	0,07	0,29	0,45
Торгівля металевими товарами, машинами і зброєю	0,13	-	0,02	0,26	-	0,62	0,14	0,27	0,16
Торгівля тканинами і предметами одягу	1,37	1,41	1,95	1,60	2,89	2,73	0,38	2,04	3,33
Торгівля шкірою, хутром і т.п.	0,23	0,11	1,65	0,24	0,38	1,05	-	0,20	0,73
Торгівля предметами розкоші, науки, мистецтва, культури і т.п.	0,14	0,09	0,02	0,13	0,10	0,06	0,03	0,18	0,26
Торгівля іншими предметами	0,54	0,16	0,60	0,60	0,67	0,25	0,03	0,76	0,38
Торгівля розносна і розвізна	0,55	0,67	1,49	0,34	-	0,12	0,10	0,90	0,22
Трактири, гостин., мебл. кімнати, клуби	1,29	2,38	3,39	1,04	0,77	0,68	0,24	3,51	1,52
Торгівля напоями	0,57	0,27	0,98	0,48	0,96	0,74	0,65	0,63	1,03
Чистота та гігієна тіла	1,86	1,55	1,40	1,33	2,02	0,19	0,58	2,03	1,58
Особи невизначених занять	0,82	1,30	2,22	1,04	1,54	0,56	1,27	1,47	0,53
Проституція	0,39	0,25	0,34	0,14	-	-	0,07	0,20	0,50
Особи, що не зазначили занять	0,84	0,90	0,66	0,75	0,29	0,68	0,86	0,31	0,70
Всього (осіб)	24849	4455	4366	9822	1039	1614	2920	7141	6824

	Перекоп	Ялта	Феодосія	Старий Крим	Керч	Сімферополь	Сімферополь	Балаклава
Адміністрація, суд і поліція	4,26	1,40	1,45	0,54	2,06	1,11	0,97	0,77
Громадська та станова служба	1,40	0,39	0,43	0,54	0,40	-	0,24	0,19
Приватна юридична діяльність	0,16	0,19	0,13	0,11	0,09	-	0,07	-
Збройні сили	1,14	0,25	22,02	0,65	18,57	13,14	40,70	-
Богослужіння православного сповідання	0,26	0,45	0,43	0,65	0,29	0,45	0,26	0,58
Богослужіння інших християнських сповідань	0,05	-	0,03	-	0,02	-	0,01	-
Богослужіння нехристиянських	0,36	0,05	0,07	0,11	0,07	-	0,03	-

сповідань								
Особи при церквах, кладовищах і т.п., прислуга та сторожа при них	0,57	0,10	0,20	0,32	0,21	0,45	0,07	0,38
Навчальна та виховна діяльність	1,45	1,87	1,28	1,19	1,37	1,34	0,77	1,73
Наука, література та мистецтво	0,16	0,45	0,27	-	0,34	-	0,19	0,19
Лікарська та санітарна діяльність	1,25	1,42	0,62	0,76	0,80	0,22	0,71	0,77
Служба при благодійних установах	-	0,03	0,008	-	0,08	-	0,03	-
Діяльність і служба приватна; присл., поден.	25,32	31,65	22,54	28,93	21,63	12,25	15,74	28,46
Доход з капіталу, нерухомого майна, кошти батьків та родичів	4,00	6,38	4,66	3,89	3,60	4,68	3,55	6,92
Кошти від казни, громад. устан. і приват. осіб	1,61	1,02	1,33	2,05	3,10	1,56	1,62	0,19
Позбавлені свободи і ті, які відбувають покарання	3,22	0,24	0,56	-	0,45	-	0,16	-
Землеробство	14,12	2,99	2,85	13,82	1,99	0,22	0,44	10,77
Бджільництво і шовківництво	-	-	-	-	-	-	0,009	-
Тваринництво	1,19	0,08	0,07	0,43	0,07	-	0,07	-
Лісництво та лісні промисли	-	0,16	0,27	0,32	0,02	-	0,07	-
Рибальство та мисливство	-	0,49	1,31	-	1,31	33,18	0,23	14,04
Добича руди та копалин	-	0,52	0,22	-	0,12	-	0,36	0,19
Виплавка металів	-	0,01	-	-	0,01	-	-	-
Обробка волокнуватих речовин	0,05	0,14	0,28	0,22	0,22	-	0,30	1,54
Обробка тваринних продуктів	0,83	0,14	0,10	0,32	0,27	-	0,08	-
Обробка дерева	0,78	1,64	1,36	2,81	1,59	0,67	1,24	0,96
Обробка металів	2,85	2,08	2,02	5,72	2,50	0,22	4,17	3,27
Обробка мінеральних речовин (кераміка)	0,05	0,09	0,21	1,40	0,02	0,45	0,04	-
Хімічне і пов'язане з ним виробництво	-	0,04	0,008	-	0,11	-	0,09	-
Винокуріння, пиво- і медоваріння	-	-	0,19	-	0,09	-	0,05	-
Інші напої та бродильні речовини	0,05	0,09	0,14	0,22	0,04	-	0,10	-
Обробка рослинних і тваринних поживних продуктів	1,97	1,80	1,87	2,16	1,72	1,11	1,48	3,85
Тютюн і вироби з нього	-	0,03	1,18	-	1,62	-	0,02	-
Поліграфічне виробництво	0,16	0,42	0,37	0,11	0,53	-	0,34	-
Інструменти фіз., оптич., хірург., годинники, іграшки	0,16	0,21	0,17	0,11	0,16	0,22	0,15	-
Ювелірна справа, живопис, предмети культу, розкоші	0,26	0,29	0,10	0,11	0,08	-	0,13	-
Виробництво одягу	5,03	6,41	4,80	3,46	7,47	3,12	3,53	1,92
Влаштування, ремонт, утримання житл. і буд. роб.	3,48	13,98	3,97	10,48	3,68	0,89	4,47	8,27
Виробництво екіпажів і побутова дерев. сув.	-	0,15	0,02	-	0,27	-	0,22	-
Ті, що не ввійшли у попередні групи, або невизначені	0,26	0,06	0,67	-	0,80	-	0,86	0,38

Водні сполучення	0,05	0,25	0,99	-	2,88	8,91	1,27	-
Залізні дороги	0,10	0,06	1,82	-	0,01	-	1,20	-
Візантійський промисел	2,18	3,82	2,19	6,05	2,62	0,22	1,94	2,50
Інші сухопутні сполучення і засоби пересування	0,05	0,40	0,82	-	0,55	-	0,16	-
Пошта, телеграф і телефон	0,78	0,53	0,38	0,22	0,35	0,45	0,24	0,96
Кредитні і громадські комерційні установи	0,10	0,11	0,18	-	0,14	-	0,11	0,19
Торгове посередництво	0,31	0,29	0,34	-	0,30	-	0,24	-
Торгівля загалом, без точного визначення	0,78	4,04	1,00	0,97	0,49	0,22	0,80	0,96
Торгівля живою худобою	1,56	0,01	0,14	-	0,19	-	0,04	-
Торгівля зерновими продуктами	1,04	0,10	2,03	0,11	1,26	-	0,24	-
Торгівля іншими продуктами сільського господарства	5,09	2,93	4,41	2,16	5,25	11,58	3,37	3,85
Торгівля будівними матеріалами, паливом	0,21	0,35	0,22	0,43	0,27	0,67	0,20	0,19
Торгівля предметами домашнього вжитку	0,26	0,13	0,17	-	0,19	-	0,10	-
Торгівля металевими товарами, машинами і зброєю	0,16	0,06	0,17	-	0,28	-	0,05	-
Торгівля тканинами і предметами одягу	1,50	0,66	1,00	1,08	1,25	-	0,62	-
Торгівля шкірою, хутром т.п.	0,67	0,09	0,12	-	0,24	-	0,01	-
Торгівля предметами розкоші, науки, мистецтва, культури і т.п.	0,10	0,13	0,11	-	0,06	-	0,12	-
Торгівля іншими предметами	1,09	0,09	0,18	-	0,50	0,45	0,14	0,38
Торгівля розносна і розвізна	0,99	0,20	0,29	1,40	0,25	-	0,16	0,58
Трактири, гостин., мебл. кімнати, клуби	1,87	2,45	1,91	0,97	1,77	1,11	1,53	0,96
Торгівля напоями	0,57	0,29	0,39	0,43	0,44	0,89	0,35	-
Чистота та гігієна тіла	0,93	2,77	1,67	1,08	1,70	-	1,72	1,54
Особи невизначених занять	2,39	1,00	0,62	0,97	0,62	0,22	0,58	0,58
Проституція	0,42	-	0,08	-	0,34	-	0,60	-
Особи, що не зазначили занять	0,36	1,53	0,52	3,35	0,25	-	0,65	1,92
Всього (осіб)	1927	7930	12030	926	16086	449	32270	520

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XL. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 186-191.

Додаток 4.2.1в Галузева зайнятість самостійного населення по окремих містах Херсонської губернії наприкінці XIX ст. (%)

	Херсон	Берислав	Миколаїв	Олександрія	Новогеорґієвськ	Ананіїв	Єлисаветград	Бобринь
Адміністрація, суд і поліція	2,50	0,77	1,28	2,30	0,62	2,43	1,36	0,89
Громадська та станова служба	0,75	0,67	0,39	1,29	0,27	1,59	0,38	0,49
Приватна юридична діяльність	0,22	0,09	0,07	0,11	0,02	0,35	0,22	0,14

Збройні сили	7,36	0,05	13,08	14,74	18,20	0,92	9,97	0,12
Богослужіння православного сповідання	0,31	0,47	0,15	0,21	0,35	0,29	0,20	0,37
Богослужіння інших християнських сповідань	0,02	-	-	-	-	-	0,01	-
Богослужіння нехристиянських сповідань	0,08	0,05	0,05	0,13	0,07	0,02	0,12	0,09
Особи при церквах, кладовищах і т.п., прислуга та сторожа при них	0,38	0,23	0,20	0,38	0,27	0,29	0,26	0,26
Навчальна та виховна діяльність	1,46	0,95	0,95	1,29	0,62	1,59	1,61	1,16
Наука, література та мистецтво	0,24	0,05	0,06	0,13	-	0,18	1,51	0,05
Лікарська та санітарна діяльність	1,55	0,53	0,77	1,18	0,57	0,84	0,80	0,89
Служби при благочинних установах	0,17	-	0,02	-	0,05	-	0,05	-
Діяльність і служби приватні; присл., поден.	25,11	26,69	25,91	20,19	17,45	18,97	21,01	18,90
Доход з капіталу, нерухомого майна, кошти батьків та родичів	5,35	3,16	5,68	4,46	2,37	3,86	3,98	3,19
Кошти від казни, громад. устан. і приват. осіб	5,60	1,44	2,93	3,01	3,75	1,61	2,39	0,91
Позабавлені свободи і ті, які відбувають покарання	2,56	0,09	0,17	2,80	0,02	2,00	1,03	0,14
Землеробство	0,83	12,67	2,31	13,43	15,35	36,58	3,28	34,46
Бджільництво і шовківництво	0,004	-	-	0,02	0,02	-	0,003	-
Тваринництво	0,06	0,42	-	0,06	0,02	0,18	0,23	0,28
Лісництво та лісні промисли	0,18	0,07	-	0,08	0,20	0,02	0,13	-
Рибальство та мисливство	0,57	2,88	0,23	-	0,27	0,02	0,01	0,02
Добича руди та копальні	0,03	0,44	0,04	0,04	-	-	0,03	0,09
Виллавка металів	-	-	-	-	-	-	-	-
Обробка волокнуватих речовин	0,42	0,16	0,19	0,36	0,37	0,37	0,45	0,96
Обробка тваринних продуктів	0,31	0,47	0,26	0,23	1,25	0,31	0,48	0,72
Обробка дерева	4,39	2,72	2,68	1,50	11,10	1,41	2,88	3,68
Обробка металів	2,69	2,81	8,64	1,37	2,97	1,61	3,70	3,29
Обробка мінеральних речовин (кераміка)	0,12	0,05	-	0,21	0,77	0,16	0,26	0,33
Хімічне і пов'язане з ним виробництво	0,13	0,02	0,13	0,13	0,02	0,08	0,13	0,02
Винокуріння, пиво- і медоваріння	0,14	-	0,14	0,13	0,10	0,02	0,27	0,26
Інші напої та бродильні речовини	0,13	0,14	-	0,04	0,02	0,10	0,07	0,16
Обробка рослинних і тваринних поживних продуктів	1,91	2,16	1,88	2,72	1,17	1,72	2,66	1,16
Тютюн і вироби з нього	0,25	0,02	0,19	0,02	-	-	0,27	-
Поліграфічне виробництво	0,72	0,30	0,32	0,36	0,05	0,29	0,64	0,07
Інструменти фіз., оптич., хірург., годинники, іграшки	0,14	0,09	0,16	0,23	0,10	0,04	0,20	0,30
Ювелірна справа, живопис, предмети культу, розкоші	0,32	0,07	0,45	0,13	0,27	0,04	0,25	0,16
Виробництво одягу	8,63	7,74	5,56	7,64	7,05	4,68	12,69	7,60
Влаштування, ремонт, утримання житл. і буд. роб.	4,06	3,58	4,12	3,49	3,00	2,29	4,02	2,87
Виробництво екіпажів і побудова дерев. судів	0,22	0,02	0,29	0,06	0,25	0,08	0,22	0,14
Ті, що не ввійшли у попередні групи, або невизначені	0,79	0,58	0,87	0,30	0,35	0,27	0,53	0,16
Водні сполучення	1,59	6,05	1,52	-	0,15	-	0,01	-
Залізні дороги	-	-	0,87	0,04	-	-	0,83	-
Візницький промисел	2,49	2,88	2,17	1,79	1,00	0,80	1,06	0,93
Інші сухопутні сполучення і	0,05	2,81	0,23	-	-	0,14	0,22	0,02

засоби пересування								
Пошта, телеграф і телефон	0,19	0,42	0,27	0,23	0,05	0,31	0,27	0,14
Кредитні і громадські комерційні установи	0,23	0,16	0,26	0,17	-	0,10	0,26	0,05
Торгове посередництво	0,46	0,53	0,77	0,44	0,10	0,16	0,51	0,42
Торгівля загалом, без точного визначення	1,13	0,42	0,47	0,27	0,37	0,14	1,28	0,68
Торгівля живою худобою	0,22	-	0,18	0,27	0,07	0,47	0,30	0,28
Торгівля зерновими продуктами	0,57	2,60	2,55	1,6	0,97	1,84	1,48	2,17
Торгівля іншими продуктами сільського господарства	4,53	4,49	3,62	3,37	3,10	4,37	4,98	3,42
Торгівля будівними матеріалами, паливом	0,73	0,47	0,49	0,21	0,62	0,16	0,59	0,49
Торгівля предметами домашнього вжитку	0,31	0,28	0,19	0,27	0,15	0,20	0,27	0,28
Торгівля металевими товарами, машинами і зброєю	0,32	0,35	0,19	0,34	0,27	0,22	0,46	0,47
Торгівля тканинами і предметами одягу	1,87	1,74	1,48	1,77	1,22	1,45	2,82	2,38
Торгівля шкірою, хутром і т.п.	0,18	0,05	0,18	0,32	0,25	0,08	0,53	0,33
Торгівля предметами розкоші, науки, мистецтва, культури і т.п.	0,10	0,05	0,05	0,11	0,05	0,06	0,16	0,07
Торгівля іншими предметами	0,19	0,16	0,52	0,06	0,02	0,06	0,30	0,37
Торгівля розносна і розвізна	0,16	0,14	0,29	0,08	0,05	0,16	0,41	0,02
Трактири, гостин., мебл. кімнати, клуби	0,81	0,35	0,91	0,55	0,25	0,57	1,07	0,35
Торгівля напоями	0,36	0,49	0,33	0,76	0,20	0,61	0,47	0,72
Чистота та гігієна тіла	1,28	1,21	1,12	1,52	0,40	1,21	1,36	0,70
Особи невизначених занять	0,76	1,26	0,58	0,63	0,50	1,27	0,88	1,16
Проституція	0,19	-	0,19	0,13	-	0,06	0,15	-
Особи, що не зазначили заняття	0,58	0,42	0,35	0,25	0,82	0,33	1,02	0,23
Всього (осіб)	25867	4301	43768	5251	4001	4896	27002	4292

	Вознесенськ	Новомиргород	Ольвіополь	Одеса	Маяки	Овідіополь	Очаків
Адміністрація, суд і поліція	0,84	1,19	0,83	1,47	0,79	1,17	0,90
Громадська та станова служба	0,37	0,89	0,62	0,21	0,35	0,85	0,42
Приватна юридична діяльність	0,14	0,15	0,21	0,15	0,09	-	0,02
Збройні сили	9,10	0,08	0,10	11,32	-	0,23	45,64
Богослужіння православного сповідання	0,21	0,39	0,47	0,30	0,35	0,23	0,25
Богослужіння інших християнських сповідань	-	-	-	0,01	0,52	-	-
Богослужіння нехристиянських сповідань	0,14	0,08	-	0,06	0,17	0,16	0,07
Особи при церквах, кладовищах і т.п., прислуга та сторожа при них	0,31	0,39	0,42	0,19	-	0,39	0,23
Навчальна та виховна діяльність	1,17	0,96	0,88	1,62	0,96	0,93	0,65
Наука, література та мистецтво	0,30	0,31	-	0,43	-	-	0,07
Лікарська та санітарна діяльність	0,75	0,58	0,26	0,99	1,48	0,16	0,42
Служба при благочинних установах	-	-	-	0,14	-	-	-
Діяльність і служба приватна; присл., поден.	20,03	16,69	25,40	23,88	10,12	8,55	7,93
Доход з капіталу, нерухомого	3,08	5,43	1,67	4,17	1,22	1,48	1,71

майна, кошти батьків та родичів							
Кошти від казни, громад. устан. і приват. осіб	0,70	0,77	0,62	3,63	1,92	10,41	1,62
Позабавлені свободи і ті, які відбувають покарання	-	0,69	-	0,33	-	-	-
Землеробство	18,61	33,18	29,93	1,88	43,37	57,19	11,46
Бджільництво і шовківництво	0,10	-	-	0,0005	0,09	-	-
Тваринництво	-	0,15	0,26	0,05	-	0,16	0,12
Лісництво та лісні промисли	0,07	0,04	0,05	0,07	1,40	-	0,07
Рибальство та мисливство	0,09	0,04	0,10	0,05	5,85	0,62	6,01
Добича руди та копальні	0,09	-	0,62	0,68	-	0,08	-
Виллавка металів	-	-	-	0,003	-	-	-
Обробка волокнуватих речовин	0,52	0,31	0,52	0,64	0,09	0,31	0,16
Обробка тваринних продуктів	0,47	0,77	0,73	0,55	0,61	0,16	0,05
Обробка дерева	3,22	3,74	4,11	2,28	2,88	0,78	0,83
Обробка металів	2,92	2,20	1,98	3,37	1,48	1,17	0,86
Обробка мінеральних речовин (кераміка)	0,10	0,15	0,83	0,36	2,36	0,16	1,16
Хімічне і пов'язане з ним виробництво	0,16	0,04	0,21	0,55	-	-	-
Винокуріння, пиво- і медоваріння	0,12	1,73	0,52	0,23	-	-	-
Інші напої та бродильні речовини	0,12	-	-	0,08	-	-	0,07
Обробка рослинних і тваринних поживних продуктів	1,76	1,43	2,50	2,65	0,70	0,78	0,60
Тютюн і вироби з нього	-	-	0,68	0,44	-	-	-
Поліграфічне виробництво	0,23	0,35	0,21	0,97	0,26	-	0,07
Інструменти фіз., оптич., хірург., годинники, іграшки	0,21	0,08	-	0,22	-	-	0,07
Ювелірна справа, живопис, предмети культу, розкоші	0,05	0,15	0,26	0,55	-	-	0,07
Виробництво одягу	6,81	6,36	4,11	6,63	4,62	2,41	2,06
Влаштування, ремонт, утримання житл. і буд. роб.	3,20	6,09	3,23	3,95	2,44	0,62	2,26
Виробництво екіпажів і побутова дерев. судів	0,07	0,31	0,05	0,16	-	0,16	0,02
Ті, що не ввійшли у попередні групи, або невизначені	0,28	0,23	0,52	1,31	0,44	0,16	0,53
Водні сполучення	0,07	-	0,21	1,23	1,83	0,78	3,74
Залізні дороги	-	0,04	2,13	1,26	-	0,08	-
Візницький промисел	1,03	0,92	1,00	2,20	0,79	1,63	0,99
Інші сухопутні сполучення і засоби пересування	0,03	-	0,21	0,89	0,09	-	0,02
Пошта, телеграф і телефон	0,26	0,27	0,47	0,31	0,26	0,16	0,23
Кредитні і громадські комерційні установи	0,12	0,12	0,10	0,31	-	-	0,07
Торгове посередництво	1,46	0,19	0,10	1,03	0,26	-	0,12
Торгівля загалом, без точного визначення	1,50	1,31	0,83	1,25	-	-	0,09
Торгівля живою худобою	0,57	0,04	0,47	0,10	0,35	0,08	0,07
Торгівля зерновими продуктами	4,82	1,08	2,40	1,38	0,44	0,23	0,49
Торгівля іншими продуктами сільського господарства	5,10	3,89	3,44	4,66	4,19	2,72	3,67
Торгівля будівельними матеріалами, паливом	0,63	0,42	0,47	0,37	0,87	0,16	0,23
Торгівля предметами домашнього вжитку	0,37	0,04	0,05	0,27	0,17	-	0,18
Торгівля металевими товарами, машинами і зброєю	0,28	0,54	0,10	0,24	0,09	-	0,09
Торгівля тканинами і предметами одягу	2,52	1,12	0,47	1,36	1,13	0,54	0,86

Торгівля шкірою, хутром і т.п.	0,50	0,19	0,16	0,11	-	0,08	0,23
Торгівля предметами розкоші, науки, мистецтва, культури і т.п.	0,09	0,04	0,05	0,25	-	-	-
Торгівля іншими предметами	0,42	-	0,26	0,28	0,35	-	0,23
Торгівля розносна і розвізна	0,03	0,04	0,10	0,54	-	-	0,02
Трактири, гостин., мебл. кімнати, клуби	0,87	0,62	0,62	1,85	0,87	2,72	0,58
Торгівля напоями	0,64	0,50	0,36	0,47	0,61	0,31	0,16
Чистота та гігієна тіла	0,96	0,50	1,04	1,98	1,75	0,47	0,99
Особи невизначених занять	0,61	0,96	1,25	0,45	1,13	0,62	0,28
Проституція	0,23	-	-	0,18	-	-	-
Особи, що не зазначили заняття	0,56	1,27	0,78	0,47	0,26	0,16	0,25
Всього (осіб)	5745	2595	1921	204639	1146	1287	4327

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 199-205.

Додаток 4.2.2а Галузева зайнятість самостійного населення Катеринославської губернії наприкінці XIX ст. (%)

Повіті і міста	По губернії			В повітах			В містах		
	Всього	Ч	Ж	Всього	Ч	Ж	Всього	Ч	Ж
Групи занять									
Адміністрація, суд і поліція	0,49	99,88	0,12	0,19	100	-	1,59	99,82	0,18
Громадська та етатова служба	0,30	99,22	0,78	0,26	99,33	0,67	0,46	98,98	1,02
Приватна юридична діяльність	0,03	97,69	2,31	0,005	100	-	0,14	97,40	2,60
Збройні сили	1,43	100	-	0,13	100	-	6,29	100	-
Богослужіння православного сповідання	0,42	74,26	25,74	0,42	80,0	20,0	0,42	52,76	47,24
Богослужіння інших християнських сповідань	0,01	98,33	1,67	0,01	98,04	1,96	0,008	100	-
Богослужіння нехристиянських сповідань	0,02	100	-	0,009	100	-	0,07	100	-
Особи при церквах, кладовищах і т.п., прислуга та сторожа при них	0,12	98,07	1,93	0,09	98,11	1,89	0,23	98,00	2,00
Навчальна та виховна діяльність	0,64	70,77	29,23	0,48	73,18	26,82	1,24	67,31	32,69
Наука, література та мистецтво	0,06	86,67	13,33	0,02	96,51	3,49	0,20	82,71	17,29
Лікарська та санітарна діяльність	0,41	72,64	27,36	0,26	79,34	20,66	0,96	65,92	34,06
Служба при благодійних установах	0,007	52,63	47,37	0,0007	66,67	33,33	0,03	51,43	48,57
Діяльність і служба приватна; присл., поден.	11,79	46,48	53,52	8,71	47,55	52,45	23,25	45,00	55,00
Доход з капіталу, нерухомого майна, кошти батьків та родичів	1,44	51,93	48,07	0,84	58,03	41,97	3,65	46,68	53,32
Кошти від казни, громад. устан. і приват. осіб	0,95	57,89	42,11	0,46	55,45	44,55	2,80	59,36	40,34
Позбавлені свободи і ті, які відбувають	0,21	91,11	8,89	0,01	90,0	10,0	0,96	91,16	8,84

покарання									
Землеробство	49,38	91,24	8,76	61,53	91,21	8,79	4,08	92,47	7,53
Бджільництво і шовківництво	0,02	90,91	9,09	0,02	90,0	10,0	0,009	100	–
Тваринництво	0,91	94,67	5,33	1,14	94,75	5,25	0,04	86,05	13,95
Лісництво та лісні промисли	0,07	98,67	1,33	0,05	99,51	0,49	0,16	97,69	2,31
Рибальство та мисливство	0,14	98,72	1,28	0,14	98,75	1,25	0,13	98,62	1,38
Добича руди та копальні	5,02	99,10	0,90	6,30	99,15	0,85	0,23	93,98	6,02
Вилавка металів	0,30	99,61	0,39	0,38	99,60	0,40	0,03	100	–
Обробка волокнистих речовин	0,25	38,40	61,60	0,26	39,82	60,18	0,25	32,96	67,04
Обробка тваринних продуктів	0,22	97,06	2,94	0,18	99,31	0,69	0,37	92,93	7,07
Обробка дерева	1,59	99,64	0,36	1,10	99,71	0,29	3,43	99,57	0,43
Обробка металів	4,73	98,42	1,58	3,84	99,48	0,52	8,04	96,52	3,48
Обробка мінеральних речовин (кераміка)	0,35	92,38	7,62	0,27	93,94	6,06	0,62	89,82	10,18
Хімічне і пов'язане з ним виробництво	0,13	98,51	1,49	0,10	99,74	0,26	0,26	96,79	3,21
Винокуріння, пиво- і медоваріння	0,11	92,77	7,23	0,06	96,05	3,95	0,28	90,00	10,00
Інші напої та бродильні речовини	0,03	86,86	13,14	0,01	92,59	7,41	0,11	84,30	15,70
Обробка рослинних і тваринних поживних продуктів	1,06	91,31	8,69	0,78	93,94	6,06	2,11	87,70	12,30
Тютюн і вироби з нього	0,04	44,09	55,91	0,0007	66,67	33,33	0,20	43,78	56,22
Поліграфічне виробництво	0,15	94,84	5,16	0,03	99,13	0,87	0,61	94,09	5,91
Інструменти фіз., оптич., хірург., годинники, іграшки	0,07	98,63	1,37	0,03	97,50	2,50	0,23	99,19	0,81
Ювелірна справа, живопис, предмети культу, розкоші	0,08	97,99	2,01	0,04	99,42	0,58	0,21	96,92	3,08
Виробництво одягу	3,27	74,95	25,05	1,96	78,18	21,82	8,15	72,06	27,94
Влаштування, ремонт, утримання житл. і буд. роб.	2,29	99,84	0,16	1,81	99,89	0,11	4,05	99,75	0,25
Виробництво екіпажів і побудова дерев. судів	0,02	100	–	0,009	100	–	0,06	100	–
Ті, що не ввійшли у попередні групи, або невизначені	1,12	99,23	0,77	0,88	99,38	0,62	2,02	98,99	1,01
Водні сполучення	0,16	99,63	0,37	0,13	99,40	0,60	0,28	100	–
Залізні дороги	2,47	94,35	5,65	2,35	93,45	6,55	2,92	97,04	2,96
Візницький промисел	0,76	99,22	0,78	0,35	99,23	0,77	2,25	99,22	0,78
Інші сухопутні сполучення і засоби пересування	0,14	99,72	0,28	0,12	99,79	0,21	0,22	99,59	0,41
Пошта, телеграф і телефон	0,21	92,63	7,37	0,16	93,75	6,25	0,40	90,91	9,09
Кредитні і громадські комерційні установи	0,05	98,0	2,0	0,005	100	–	0,31	97,83	2,17
Торгове посередництво	0,12	97,49	2,51	0,04	99,39	0,61	0,40	96,77	3,23
Торгівля загалом, без точного визначення	0,72	89,27	10,73	0,71	90,05	9,95	0,77	86,53	13,47
Торгівля живою	0,13	98,53	1,47	0,09	98,92	1,08	0,29	98,07	1,93

ху добою									
Торгівля зерновими продуктами	2,46	96,99	3,01	0,22	97,64	2,36	1,46	96,62	3,38
Торгівля іншими продуктами сільського господарства	1,36	82,39	17,61	0,60	87,61	0,87	4,18	79,57	20,43
Торгівля будівними матеріалами, паливом	0,39	98,48	1,52	0,19	98,83	1,17	1,12	98,26	1,74
Торгівля предметами домашнього вжитку	0,08	89,21	10,79	0,03	93,33	6,67	0,28	87,54	12,46
Торгівля металевими товарами, машинами зброєю	0,09	97,11	2,89	0,02	95,65	4,35	0,33	97,49	2,51
Торгівля тканинами і предметами одягу	0,66	96,41	3,59	0,37	96,64	3,36	1,75	96,23	3,77
Торгівля шкірою, хутром і т.п.	0,10	95,83	4,17	0,04	92,99	7,01	0,34	97,03	2,97
Торгівля предметами розкоші, науки, мистецтва, культури і т.п.	0,06	89,19	10,81	0,02	82,61	17,39	0,21	91,19	8,81
Торгівля іншими предметами	0,09	93,21	6,79	0,04	92,62	7,38	0,30	93,48	6,52
Торгівля розносна і розвізна	0,15	86,02	13,98	0,10	91,99	8,01	0,32	78,90	21,10
Трактири, гостин., мебл. кімнати, клуби	0,28	74,46	25,54	0,11	71,81	28,19	0,92	75,68	24,32
Торгівля напоями	0,30	85,69	14,31	0,24	88,89	11,11	0,53	80,32	19,68
Чистота та гігієна тіла	0,33	23,39	76,61	0,12	21,55	78,45	1,11	24,10	75,90
Особи невизначених занять	0,50	69,71	30,29	0,46	66,52	33,48	0,65	78,06	21,94
Проституція	0,06	0,36	99,64	0,009	–	100	0,23	0,41	99,59
Особи, що не зазначили занять	0,61	42,77	57,23	0,63	44,29	55,71	0,54	36,18	63,82
Всього (осіб)	509072			401392			107680		

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 142.

Додаток 4.2.26 Галузева зайнятість самостійного населення Таврійської губернії наприкінці XIX ст. (%)

Повіті і міста	По губернії			В повітах			В містах		
	Всього	Ч	Ж	Всього	Ч	Ж	Всього	Ч	Ж
Групи занять									
Адміністрація, суд і поліція	0,69	99,29	0,71	0,25	99,45	0,55	1,64	99,23	0,77
Громадська та станова служба	0,39	99,22	0,78	0,36	99,42	0,58	0,47	98,89	1,11
Приватна юридична діяльність	0,05	97,58	2,42	0,006	100	–	0,14	97,37	2,63
Збройні сили	5,65	100	–	0,30	100	–	17,10	100	–
Богослужіння православного сповідання	0,40	76,92	23,08	0,53	75,73	24,27	0,34	80,13	19,87
Богослужіння інших християнських сповідань	0,01	98,08	1,92	0,009	100	–	0,02	96,15	3,85
Богослужіння нехристиянських сповідань	0,16	100	–	0,17	100	–	0,15	100	–
Особи при церквах, кладовищах і т.п., прислуга та сторожа при них	0,13	98,91	1,09	0,11	99,04	0,96	0,18	98,74	1,26

Навчальна та виховна діяльність	0,82	64,30	35,70	0,64	74,16	25,84	1,22	53,19	46,81
Наука, література та мистецтво	0,11	83,86	16,14	0,01	91,18	8,82	0,33	83,30	16,70
Лікарська та санітарна діяльність	0,45	67,63	32,37	0,25	67,86	32,14	0,88	67,48	32,52
Служба при благодійних установах	0,02	41,84	58,16	0,004	58,33	41,67	0,06	39,53	60,47
Діяльність і служба приватна; присл., поден.	13,42	57,16	42,84	10,14	59,53	40,47	20,47	54,64	45,36
Доход з капіталу, нерухомого майна, коштів батьків та родичів	2,14	47,08	52,92	1,04	63,21	36,79	4,49	39,06	60,93
Кошти від казни, громад. устан. і приват. осіб	1,83	65,02	34,98	1,13	69,19	30,81	3,33	62,00	38,00
Позбавлені свободи і ті, які відбувають покарання	0,21	92,75	7,25	0,02	89,58	10,42	0,63	92,92	7,08
Землеробство	46,74	92,47	7,53	66,78	92,54	7,46	3,86	89,87	10,13
Бджільництво і шовківництво	0,02	83,82	16,18	0,02	82,54	17,46	0,004	100	-
Тваринництво	1,64	97,25	2,75	2,30	97,31	2,69	0,25	96,10	3,90
Лісництво та лісні промисли	0,31	99,02	0,98	0,34	99,40	0,60	0,24	97,81	2,19
Рибальство та мисливство	0,90	99,08	0,92	0,94	99,12	0,88	0,81	98,99	1,01
Добича руди та копалин	0,30	98,89	1,11	0,33	99,17	0,83	0,21	97,92	2,08
Виплавка металів	0,001	100	-	0,001	100	-	0,002	100	-
Обробка волокнуватих речовин	0,28	46,92	53,08	0,23	48,71	51,29	0,40	44,75	55,25
Обробка тваринних продуктів	0,39	99,03	0,97	0,26	99,33	0,67	0,52	98,71	1,29
Обробка дерева	1,30	99,30	0,70	1,05	99,41	0,59	1,85	99,16	0,84
Обробка металів	2,22	99,55	0,45	1,85	99,55	0,45	3,02	99,56	0,44
Обробка мінеральних речовин (кераміка)	0,19	96,87	3,13	0,20	97,24	2,76	0,16	95,91	4,09
Хімічне і пов'язане з ним виробництво	0,05	95,15	4,85	0,03	92,41	7,59	0,09	96,85	3,15
Винокуріння, пиво- і медоваріння	0,05	96,33	3,67	0,02	98,31	1,69	0,12	95,60	4,40
Інші напої та бродильні речовини	0,05	90,91	9,09	0,02	95,31	4,69	0,12	89,10	10,90
Обробка рослинних і тваринних поживних продуктів	1,30	95,77	4,23	0,96	96,77	3,23	2,02	94,75	5,25
Тютюн і вироби з нього	0,20	54,20	45,80	0,08	13,04	86,96	0,47	69,01	30,99
Поліграфічне виробництво	0,17	94,21	5,79	0,03	100	-	0,48	93,57	6,43
Інструменти фіз., оптич., хірург., годинники, іграшки	0,08	99,12	0,88	0,03	97,47	2,53	0,19	99,62	0,38
Ювелірна справа, живопис, предмети культу, розкоші	0,09	97,40	2,60	0,04	94,49	5,51	0,19	98,84	1,16
Виробництво одягу	3,18	72,86	27,14	1,78	81,44	18,56	6,19	67,60	32,40
Влаштування, ремонт, утримання житл. і буд. роб.	2,92	99,44	0,56	2,17	99,46	0,54	4,53	99,43	0,57
Виробництво екіпажів і побудова дерев. судів	0,07	98,68	1,32	0,02	98,31	1,69	0,18	98,77	1,23
Ті, що не ввійшли у попередні групи, або невизначені	0,26	98,18	1,82	0,13	98,18	1,82	0,53	98,18	1,82
Водні сполучення	0,70	99,39	0,61	0,26	99,34	0,66	1,63	99,41	0,59
Залізні дороги	0,71	92,09	7,91	0,68	88,88	11,12	0,77	98,17	1,83
Візницький промисел	1,19	98,97	1,03	0,56	98,21	1,79	2,53	99,33	0,67

Інші сухопутні сполучення і засоби пересування	0,22	99,14	0,86	0,03	97,33	2,67	0,63	99,30	0,70
Пошта, телеграф і телефон	0,17	95,51	4,49	0,08	98,33	1,67	0,37	94,14	5,86
Кредитні і громадські комерційні установи	0,06	98,29	1,71	0,01	100	–	0,15	97,98	2,02
Торгове посередництво	0,15	96,76	3,24	0,03	97,00	3,00	0,38	96,72	3,28
Торгівля загалом, без точного визначення	0,76	91,31	8,69	0,68	91,99	8,01	0,94	90,25	9,75
Торгівля живою худобою	0,14	99,49	0,51	0,08	100	–	0,25	99,12	0,88
Торгівля зерновими продуктами	0,56	98,48	1,52	0,30	98,73	1,27	1,11	98,33	1,67
Торгівля іншими продуктами сільського господарства	1,86	90,19	9,81	0,60	91,14	8,86	4,54	89,92	10,08
Торгівля будівними матеріалами, паливом	0,20	98,00	2,00	0,16	99,34	0,66	0,29	96,48	3,52
Торгівля предметами домашнього вжитку	0,08	96,20	3,80	0,02	96,36	3,64	0,21	96,17	3,83
Торгівля металевими товарами, машинами і зброєю	0,06	95,64	4,36	0,03	93,83	6,17	0,14	96,39	3,61
Торгівля тканинами і предметами одягу	0,65	96,06	3,94	0,36	96,38	3,62	1,27	95,86	4,14
Торгівля шкірою, хутром т.п.	0,10	98,28	1,72	0,03	100	–	0,24	97,80	2,20
Торгівля предметами розкоші, науки, мистецтва, культури і т.п.	0,04	87,83	12,17	0,01	85,71	14,29	0,12	88,20	11,80
Торгівля іншими предметами	0,16	97,23	2,77	0,06	97,31	2,69	0,37	97,19	2,81
Торгівля розносна і розвізна	0,22	93,09	6,91	0,14	96,61	3,39	0,39	90,32	9,68
Трактири, гостин., мебл. кімнати, клуби	0,65	87,14	12,86	0,15	80,94	19,06	1,71	88,33	11,67
Торгівля напоями	0,28	92,21	7,79	0,18	90,84	9,16	0,50	93,30	6,70
Чистота та гігієна тіла	0,64	25,28	74,72	0,15	26,24	73,76	1,70	25,10	74,90
Особи невизначених занять	0,60	73,88	26,12	0,47	69,56	30,44	0,86	78,95	21,05
Проституція	0,11	3,50	96,50	0,0007	–	100	0,34	3,52	96,48
Особи, що не зазначили занять	0,52	41,54	58,46	0,44	41,05	58,95	0,70	42,21	57,79
Всього (осіб)	424547			289379			135168		

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. ХЛІ. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 186.

Додаток 4.2.2в Галузева зайнятість самостійного населення Херсонської губернії наприкінці XIX ст. (%)

Групи занять	По повіт і міста			По губернії			В повітах			В містах		
	Всього	Ч	Ж	Всього	Ч	Ж	Всього	Ч	Ж	Всього	Ч	Ж
Адміністрація, суд і поліція	0,74	99,93	0,07	0,16	99,86	0,14	1,46	99,94	0,06			
Громадська та станова служба	0,29	98,53	1,47	0,23	99,21	0,79	0,36	97,99	2,01			
Приватна юридична діяльність	0,07	98,92	1,08	0,007	100	–	0,15	98,86	1,14			
Збройні сили	5,27	100	–	0,22	100	–	11,59	100	–			
Богослужіння православного сповідання	0,33	78,72	21,28	0,38	77,43	22,57	0,27	80,96	19,04			
Богослужіння інших християнських сповідань	0,01	96,69	3,31	0,01	96,55	3,45	0,02	96,83	3,17			

Богослужіння нехристиянських сповідань	0,04	100	–	0,02	100	–	0,07	100	–
Особи при церквах, кладовищах і т.п., прислуга та сторожа при них	0,17	98,01	1,99	0,12	99,24	0,76	0,23	97,24	2,76
Навчальна та виховна діяльність	0,91	63,16	36,84	0,50	73,29	26,71	1,44	58,77	41,23
Наука, література та мистецтво	0,18	87,47	12,53	0,01	76,67	23,33	0,40	87,92	12,08
Лікарська та санітарна діяльність	0,53	63,58	36,42	0,20	69,30	30,70	0,95	62,08	37,92
Служба при благодійних установах	0,05	55,31	44,69	0,01	83,67	16,33	0,10	51,40	48,60
Діяльність і служба приватна; присл., поден.	13,63	47,22	52,78	6,36	42,39	57,61	22,73	48,91	51,09
Доход з капіталу, нерухомого майна, кошти батьків та родичів	2,45	45,08	54,92	1,02	58,19	41,81	4,25	41,15	58,85
Кошти від казни, громад. устан. і приват. осіб	1,97	55,29	44,71	0,95	51,80	48,20	3,26	56,56	43,44
Позбавлені свободи і ті, які відбувають покарання	0,26	92,64	7,36	0,008	100	–	0,58	92,51	7,49
Землеробство	45,21	91,99	8,01	76,84	92,07	7,93	5,59	90,57	9,43
Бджільництво і шовківництво	0,02	68,15	31,85	0,03	62,61	37,39	0,006	100	–
Тваринництво	0,78	93,43	6,57	1,35	93,53	6,47	0,07	91,09	8,91
Лісництво та лісні промисли	0,05	92,07	7,93	0,03	96,06	3,94	0,08	90,31	9,69
Рибальство та мисливство	0,22	98,24	1,76	0,20	98,91	1,09	0,23	97,49	2,51
Добича руди та копальні	0,35	99,30	0,70	0,31	98,70	1,30	0,41	99,86	0,14%
Вилівка металів	0,02	100	–	0,03	100	–	0,002	100	–
Обробка волокнуватих речовин	0,35	35,19	64,81	0,22	30,53	69,47	0,52	37,63	62,37
Обробка тваринних продуктів	0,30	95,91	4,09	0,15	97,50	2,50	0,49	95,29	4,71
Обробка дерева	1,58	96,39	3,61	0,74	99,07	0,93	2,64	95,45	4,55
Обробка металів	2,37	99,18	0,82	1,24	99,64	0,36	3,78	98,99	1,01
Обробка мінеральних речовин (кераміка)	0,16	92,20	7,80	0,07	95,67	4,33	0,28	91,19	8,81
Хімічне і пов'язане з ним виробництво	0,17	80,85	19,15	0,009	80,49	19,51	0,36	80,86	19,14
Винокуріння, пиво- і медоваріння	0,11	89,86	10,14	0,04	100	–	0,20	87,47	12,53
Інші напої та бродильні речовини	0,04	88,62	11,38	0,02	92,86	7,14	0,07	87,45	12,55
Обробка рослинних і тваринних поживних продуктів	1,32	90,78	9,22	0,51	94,21	5,79	5,11	95,37	4,63
Тютюн і вироби з нього	0,15	73,53	26,47	–	–	–	0,34	73,53	26,47
Поліграфічне виробництво	0,33	88,85	11,15	0,02	100	–	0,72	88,44	11,56
Інструменти фіз., оптич., хірург., годинники, іграшки	0,10	98,32	1,68	0,02	95,83	4,17	0,19	98,68	1,32
Ювелірна справа, живопис, предмети культу, розкоші	0,20	96,22	3,78	0,02	94,20	5,80	0,43	96,31	3,69
Виробництво одягу	4,09	69,09	30,91	1,75	81,26	18,74	7,01	65,29	34,71
Влаштування, ремонт, утримання житл. і буд. роб.	2,22	99,45	0,55	0,97	99,22	0,78	3,79	99,53	0,47
Виробництво екіпажів і побутова дерев. судів	0,08	100	–	0,007	100	–	0,17	100	–
Ті, що не ввійшли у попередні групи, або невизначені	0,59	96,40	3,60	0,27	97,16	2,84	0,10	96,15	3,85
Водні сполучення	0,53	99,28	0,72	0,05	100	–	1,14	99,24	0,76
Залізні дороги	0,86	95,84	4,16	0,80	93,39	6,61	0,92	98,49	1,51

Візанцький промисел	1,00	98,56	1,44	0,21	98,12	1,88	1,99	98,61	1,39
Інші суходутні сполучення і засоби пересування	0,27	96,19	3,81	0,01	98,11	1,89	0,59	96,15	3,85
Пошта, телеграф і телефон	0,17	93,39	6,61	0,08	96,57	3,43	0,28	92,20	7,80
Кредитні і громадські комерційні установи	0,12	95,19	4,81	0,004	100	–	0,26	95,11	4,89
Торгове посередництво	0,40	97,22	2,78	0,06	99,25	0,75	0,82	97,04	2,96
Торгівля загалом, без точного визначення	0,84	85,85	14,15	0,69	85,15	14,85	1,03	86,44	13,56
Торгівля живою худобою	0,13	98,52	1,48	0,11	98,97	1,03	0,17	98,16	1,84
Торгівля зерновими продуктами	0,98	96,43	3,57	0,53	97,89	2,11	1,54	95,81	4,19
Торгівля іншими продуктами сільського господарства	2,38	77,23	22,77	0,74	87,83	12,17	4,43	75,01	24,99
Торгівля будівними матеріалами, паливом	0,23	96,55	3,45	0,08	98,28	1,72	0,43	96,16	3,84
Торгівля предметами домашнього вжитку	0,13	88,45	11,55	0,02	84,76	15,24	0,26	88,86	11,14
Торгівля металевими товарами, машинами і зброєю	0,13	94,38	5,62	0,02	95,15	4,85	0,25	94,30	5,70
Торгівля тканинами і предметами одягу	0,86	91,18	8,82	0,30	94,15	5,85	1,56	90,47	9,53
Торгівля шкірою, хутром і т.п.	0,11	96,05	3,95	0,05	96,75	3,25	0,19	95,80	4,20
Торгівля предметами розкоші, науки, мистецтва, культури і т.п.	0,08	89,84	10,16	0,01	81,82	18,18	0,17	90,54	9,46
Торгівля іншими предметами	0,14	91,23	8,77	0,02	86,81	13,19	0,29	91,62	8,38
Торгівля розносна і розвізна	0,22	70,69	29,31	0,08	76,92	23,08	0,40	69,04	30,96
Трактири, гостин., мебл. кімнати, клуби	0,66	81,95	18,05	0,06	77,39	22,61	1,40	82,21	17,79
Торгівля напоями	0,30	86,07	13,93	0,17	90,99	9,01	0,46	83,74	16,26
Чистота та гігієна тіла	0,78	23,40	76,60	0,11	20,82	79,18	1,62	23,62	76,38
Особи невизначених занять	0,46	71,18	28,82	0,37	67,67	32,33	0,57	74,06	25,94
Проституція	0,08	6,08	93,92	0,007	78,79	21,21	0,16	2,03	97,97
Особи, що не зазначили занять	0,42	47,58	52,42	0,36	50,19	49,81	0,50	45,26	54,74
Всього (осіб)	808617			449629			358988		

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 198.

Додаток 4.2.3 Галузева зайнятість самостійного населення Російської імперії, її повітів і міст наприкінці XIX ст. (%)

Повіти і міста	По губернії			В повітах			В містах		
	Всього	Ч	Ж	Всього	Ч	Ж	Всього	Ч	Ж
Групи занять									
Адміністрація, суд і поліція	0,68	98,91	1,09	0,22	99,74	0,26	2,11	98,65	1,35
Громадська та станова служба	0,32	99,00	1,00	0,28	99,53	0,47	0,44	97,97	2,03
Приватна юридична діяльність	0,04	97,60	2,40	0,01	98,59	1,41	0,14	97,48	2,52
Збройні сили	3,41	99,996	0,004	1,08	99,997	0,003	10,63	99,996	0,004
Богослужіння православного сповідання	0,64	62,59	37,41	0,58	70,59	29,41	0,85	45,69	54,31
Богослужіння інших християнських сповідань	0,04	97,41	2,59	0,03	99,16	0,84	0,04	92,63	7,37
Богослужіння нехристиянських сповідань	0,08	99,99	0,01	0,07	99,99	0,01	0,10	99,97	0,03

Особи при церквах, кладовищах і т.п., прислуга та сторожа при них	0,13	97,01	2,99	0,11	97,21	2,79	0,21	96,69	3,31
Навчальна та виховна діяльність	0,61	64,46	35,54	0,38	69,49	30,51	1,30	59,88	40,12
Наука, література та мистецтво	0,09	81,42	18,58	0,01	90,05	9,95	0,34	80,49	19,51
Лікарська та санітарна діяльність	0,36	66,56	33,44	0,17	69,95	30,05	0,94	64,69	35,31
Служба при благочинних установах	0,04	36,97	63,03	0,004	51,56	48,44	0,14	35,56	64,44
Діяльність і служба приватна; присл., поден.	10,03	49,77	50,23	6,98	53,40	46,60	19,49	45,73	54,27
Доход з капіталу, нерухомого майна, кошти батьків та родичів	2,04	46,49	53,51	1,10	52,30	47,70	4,95	42,45	57,55
Кошти від казни, громад. устан. і приват. осіб	2,07	49,85	50,15	1,40	47,51	52,49	4,16	52,27	47,73
Позбавлені свободи і ті, які відбувають покарання	0,29	90,14	9,86	0,05	86,53	13,47	1,01	90,74	9,26
Землеробство	50,74	88,23	11,77	65,65	88,22	11,78	4,52	88,97	11,03
Бджільництво і шовківництво	0,04	82,07	17,93	0,05	80,87	19,13	0,02	92,71	7,29
Тваринництво	3,38	91,57	8,43	4,43	91,63	8,37	0,14	86,30	13,70
Лісництво та лісні промисли	0,38	97,78	2,22	0,43	97,75	2,25	0,21	97,92	2,08
Рибальство та мисливство	0,42	97,07	2,93	0,49	96,97	3,03	0,21	97,75	2,25
Добича руди та копальні	0,55	95,01	4,99	0,68	94,88	5,12	0,15	96,90	3,10
Вилавка металів	0,14	96,27	3,73	0,18	96,17	3,83	0,02	98,49	1,51
Обробка волоконуватих речовин	2,89	46,99	53,01	2,46	42,48	57,52	4,21	55,16	44,84
Обробка тваринних продуктів	0,46	93,82	6,18	0,31	92,83	7,17	0,94	94,84	5,16
Обробка дерева	1,24	96,44	3,56	0,88	96,63	3,37	2,33	96,22	3,78
Обробка металів	1,88	98,46	1,54	1,31	98,62	1,38	3,64	98,28	1,72
Обробка мінеральних речовин (кераміка)	0,37	91,70	8,30	0,38	91,55	8,45	0,39	92,13	7,87
Хімічне і пов'язане з ним виробництво	0,23	77,18	22,82	0,13	77,81	22,19	0,53	76,69	23,31
Винокуріння, пиво- і медоваріння	0,15	95,76	4,24	0,11	97,98	2,02	0,27	93,01	6,99
Інні напої та бродильні речовини	0,03	90,55	9,45	0,01	90,73	9,27	0,08	90,48	9,52
Обробка рослинних і тваринних поживних продуктів	1,04	91,19	8,81	0,73	92,46	7,54	1,97	89,74	10,26
Тютюн і вироби з нього	0,09	40,19	59,81	0,01	54,64	45,36	0,37	39,33	60,67
Поліграфічне виробництво	0,25	85,59	14,41	0,04	55,63	44,37	0,88	90,16	9,84
Інструменти фіз., оптич., хірург., годинники, іграшки	0,07	95,42	4,58	0,02	94,26	5,74	0,22	95,77	4,23
Ювелірна справа, живопис, предмети культури, розкоші	0,16	96,87	3,13	0,05	92,79	7,21	0,51	98,13	1,87
Виробництво одягу	3,49	72,42	27,58	2,05	80,85	19,15	7,96	65,71	34,29
Влаштування, ремонт, утримання житл. і буд. роб.	2,16	99,71	0,29	1,73	99,77	0,23	3,48	99,62	0,38
Виробництво екіпажів і побутова дерев. судів	0,04	99,42	0,58	0,02	99,60	0,40	0,11	99,30	0,70
Ті, що не ввійшли у попередні групи, або невизначені	0,32	88,25	11,75	0,16	95,00	5,00	0,82	84,20	15,80
Водні сполучення	0,21	99,35	0,65	0,17	99,46	0,54	0,36	99,18	0,82
Залізні дороги	0,79	94,12	5,88	0,61	91,78	8,22	1,36	97,35	2,65
Візницький промисел	0,91	98,91	1,09	0,47	98,58	1,42	2,29	99,11	0,89
Інні сухопутні сполучення	0,10	98,63	1,37	0,04	98,32	1,68	0,27	98,77	1,23

І засоби пересування									
Пошта, телеграф і телефон	0,14	94,66	5,34	0,06	96,34	3,66	0,38	93,82	6,18
Кредитні і громадські комерційні установи	0,05	95,79	4,21	0,004	95,55	4,45	0,20	95,80	4,20
Торгове посередництво	0,12	97,32	2,68	0,03	97,25	2,75	0,39	97,34	2,66
Торгівля загалом, без точного визначення	0,81	86,68	13,32	0,60	87,20	18,20	1,45	86,02	13,98
Торгівля живою худобою	0,13	98,29	1,71	0,10	98,43	1,57	0,20	98,05	1,95
Торгівля зерновими продуктами	0,27	94,89	5,11	0,16	95,27	4,73	0,62	94,57	5,43
Торгівля іншими продуктами сільського господарства	1,23	82,79	17,21	0,51	84,00	16,00	3,46	82,24	17,76
Торгівля будівними матеріалами, паливом	0,19	97,17	2,83	0,15	97,64	2,36	0,34	96,54	3,46
Торгівля предметами домашнього вжитку	0,06	87,66	12,34	0,02	84,23	15,77	0,18	88,95	11,05
Торгівля металевими товарами, машинами і зброєю	0,06	93,59	6,41	0,02	92,85	7,15	0,19	93,82	6,18
Торгівля тканинами і предметами одягу	0,43	91,00	9,00	0,16	90,98	9,02	1,25	91,01	8,99
Торгівля шкірою, хутром і т.п.	0,10	94,46	5,54	0,05	93,35	6,65	0,28	95,03	4,97
Торгівля предметами розкоші, науки, мистецтва, культури і т.п.	0,05	84,48	13,52	0,01	82,58	17,42	0,16	87,24	12,76
Торгівля іншими предметами	0,09	88,51	11,49	0,03	83,10	16,90	0,27	90,00	10,00
Торгівля розносна і розвізна	0,20	79,22	20,78	0,09	87,42	12,58	0,52	74,76	25,24
Трактири, гостин., мебл. кімнати, клуби	0,47	79,99	20,01	0,13	81,20	18,80	1,50	79,66	20,34
Торгівля напоями	0,25	89,47	10,53	0,17	88,83	11,17	0,52	90,10	9,90
Чистота та гігієна тіла	0,41	21,07	78,93	0,10	24,93	75,07	1,36	20,15	79,85
Особи невизначених занять	0,90	54,51	45,49	0,94	51,41	48,59	0,76	66,40	33,60
Проституція	0,05	3,33	96,67	0,004	6,17	93,83	0,18	3,15	96,85
Особи, що не зазначили занять	0,60	40,09	59,91	0,58	38,55	61,45	0,65	44,36	55,64
Всього (осіб)	33201495			25099200			8102295		

Підраховано на підставі: Общій свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. — Т. II. — СПб.: Типографии М.Я. Минкова и Н.Л. Ныряна, 1905. — С.296-297.

Додаток 5.1.1 Станове представництво в населенні міст Катеринославської, Таврійської і Херсонської губерній у 1861 р. (%)

Назва міста	Дворяни спадкові та особисті	Духовенство	Міський стан	Сільський стан	Військовий стан	Іноземні піддані	Інші	Загалом
Катеринославська губернія								
м. Катеринослав	4,46	0,94	48,43	15,38	28,33	0,10	2,36	100
м. Олександрівськ	8,07	0,83	59,75	20,06	10,00	0,05	1,23	99,99
м. Бахмут	2,17	2,22	47,96	34,85	5,69	0,07	7,03	99,99
м. Верхньодніпровськ	4,34	1,24	54,17	27,27	11,11	-	1,86	99,99
м. Маріуполь	2,85	1,41	69,49	10,77	6,18	2,74	6,56	100
м. Новомосковськ	3,06	0,44	22,94	62,01	10,11	-	1,44	100
м. Павлоград	4,52	0,42	51,05	35,66	8,35	-	-	100
м. Словяносербськ	10,24	0,57	46,68	35,33	6,16	0,09	0,94	100,01
У містах	4,23	1,02	47,50	30,22	13,90	0,30	2,83	100
Таврійська губернія								
м. Сімферополь	9,95	1,54	53,47	20,03	11,61	2,00	1,39	99,99

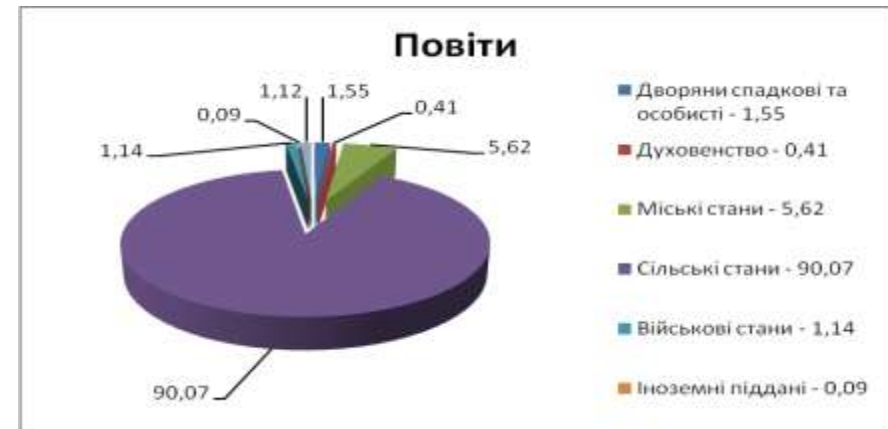
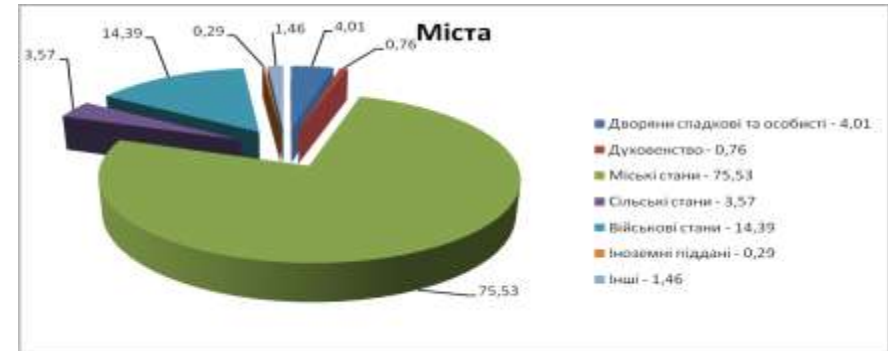
м. Бахчисарай	0,53	3,61	87,41	7,10	0,89	0,47	-	100,01
м. Карасу базар	0,96	1,30	87,94	2,37	5,52	1,69	0,21	99,99
м. Бердянськ	1,36	0,41	76,15	14,02	3,92	3,25	0,88	99,99
м. Ногайськ	0,77	0,25	89,29	5,91	1,39	2,40	-	100,01
м. Орхів	1,96	1,00	29,35	63,71	3,27	0,21	0,50	100
м. Олешки	1,75	0,49	29,54	62,94	5,09	-	0,19	100
м. Святогоря	3,33	3,23	61,91	20,96	4,25	0,78	5,54	100
м. Мелітополь	0,81	0,47	46,52	47,67	4,45	0,08	-	100
м. Перекоп	2,77	80,13	3,50	9,33	0,35	3,92	-	100
м. Ялта	12,09	1,65	54,40	5,22	16,76	9,89	-	100,01
м. Феодосія	2,71	1,04	81,93	3,25	8,66	2,25	0,15	99,99
м. Старий Крим	0,98	2,45	70,66	14,92	0,39	10,60	-	100
м. Керч-Снікале	5,78	0,69	43,11	11,15	36,42	2,17	0,68	100
м. Севастополь	3,99	0,50	32,79	5,22	57,25	0,22	0,02	99,99
м. Балаклава	15,51	1,71	0,92	1,45	24,97	0,39	55,06	100,01
У містах	3,77	3,49	58,20	17,66	14,11	1,65	1,11	99,99
Херсонська губернія								
м. Херсон	6,58	0,61	52,94	9,78	25,41	0,30	4,38	100
м. Берислав	1,54	0,81	94,41	1,06	2,19	-	-	100,01
м. Миколаїв	7,39	0,45	39,22	3,99	47,74	0,36	0,84	99,99
м. Олександрія	3,24	0,47	85,53	3,56	7,21	-	-	100,01
м. Новогеоргіївськ	0,80	0,70	71,06	1,44	25,28	0,11	0,61	100
м. Ананів	2,48	0,29	91,62	0,29	3,30	-	2,02	100
м. Єлисаветград	2,06	0,62	87,59	0,81	8,59	0,21	0,11	99,99
м. Бобринець	2,09	0,41	92,01	0,25	5,19	-	0,04	99,99
м. Вознесенськ	1,12	0,28	31,24	1,70	65,07	0,18	0,41	100
м. Новомиргород	6,06	1,22	19,82	1,55	70,59	0,76	-	100
м. Ольвіополь	2,1	0,34	91,07	0,65	5,85	-	-	100,01
м. Овдіополь	0,63	0,63	79,26	18,37%	1,10	-	-	99,99
м. Очаків	0,45	0,45	95,25	1,40	2,41	0,04	-	100
У містах	4,22	0,53	64,70	4,01	25,01	0,21	1,33	100,01

Підраховано на підставі: Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-62 г. — Часть 1. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1863. — С. 1-46; Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-62 г. — Часть 2. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1863. — С. 1-47, 1-48.

Додаток 5.1.2 Станове представництво в населенні міст і повітів Херсонської губернії у 1857 р.

Стани	Міста	Повіти	Загалом
Дворяни спадкові та особисті	3553 (4,01%)	7986 (1,55%)	11539 (1,91%)
Духовенство	673 (0,76%)	2128 (0,41%)	2801 (0,46%)
Міський стан	66972 (75,53%)	29022 (5,62%)	95994 (15,87%)
Сільський стан	3166 (3,57%)	464846 (90,07%)	468012 (77,38%)
Військовий стан	12755 (14,39%)	5899 (1,14%)	18654 (3,08%)
Іноземні піддані	253 (0,29%)	467 (0,09%)	720 (0,12%)
Інші	1296 (1,46%)	5769 (1,12%)	7065 (1,17%)
Загалом	88668 (100,01%)	516117 (100%)	604785 (99,99%)

Підраховано на підставі: Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть первая / Сост. А. Шмидт. — СПб.: Военная типография, 1863. — С. 453-454.



Діаграму складено на підставі: Матеріали для географії і статистики Росії, зібрані офіцерами Генерального штабу. Херсонська губернія. Часть первая / Сост. А. Шмидт. — СПб.: Военная типография, 1863. — С. 453-454.

Додаток 5.1.3 Станове представництво в населенні повітів, округу і міст південноукраїнської складової Катеринославської губернії (1862 р.) (%)

Назва повіту і міста	Дворяни спадкові та особисті	Духовенство	Міський стан	Сільський стан	Військовий стан	Іноземні піддані	Інші особи	Загалом
Катеринославський повіт	0,39	0,70	0,26	96,92	1,54	0,20	-	100,01
м. Катеринослав	10,63	1,27	47,17	19,26	19,12	0,25	2,31	100,01
мст. Нікополь	1,56	0,80	17,46	78,60	1,58	-	-	100
Олександрівський повіт	0,53	0,61	0,19	95,45	3,03	0,18	-	99,99
м. Олександрівськ	11,12	0,86	46,38	27,59	13,45	0,60	-	100
Бахмутський повіт	0,50	0,65	0,60	94,89	3,36	-	-	100
м. Бахмут	2,28	1,61	49,19	37,98	8,84	0,09	-	99,99
Верхньодніпровський повіт	1,16	0,65	0,89	95,04	2,12	0,01	0,13	100
м. Верхньодніпровськ	6,13	1,23	38,32	36,70	17,62	-	-	100

Маріупольський округ	0,29	1,04	0,42	97,75	0,45	0,05	-	100
м. Маріуполь	3,10	1,63	66,99	20,71	4,75	2,81	-	99,99
Новомосковський повіт	0,30	0,73	0,67	96,66	1,64	-	-	100
м. Новомосковськ	5,01	1,22	20,58	66,37	6,82	-	-	100
Павлоградський повіт	0,48	0,74	0,40	94,95	3,40	0,004	0,02	99,99
м. Павлоград	6,31	0,73	25,13	59,86	7,92	0,04	-	99,99
Слов'яносербський повіт	1,22	0,64	0,55	96,68	0,92	-	-	100,01
м. Слов'яносербськ	9,68	1,24	32,19	45,33	10,82	-	0,73	99,99
Луганський завод	3,35	0,49	20,48	73,79	1,88	-	-	99,99
Всього по губернії	1,01	0,72	3,21	91,98	2,93	0,08	0,06	99,99
У т.ч. у містах	6,22	1,15	37,44	43,90	10,32	0,32	0,65	100

Підраховано на підставі: Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. — Екатеринослав: Тип. Я. Чаусского, 1864. — С. 51-70.

Додаток 5.1.4 Станове представництво в населенні повітів і міст Південної України кінця XIX ст. (%)

Назва повіту і міста	Дворяни спадкові та особисті	Духовенство	Купці	Міщани	Селяни	Іноземні піддані	Інші
Катеринославська губернія							
Катеринославський повіт	2,41	0,57	0,75	23,31	70,86	1,39	0,72
м. Катеринослав	6,25	1,27	2,10	54,89	33,21	0,95	1,33
Олександрівський повіт	0,56	0,31	0,34	7,14	90,38	0,91	0,36
м. Олександрівськ	3,27	0,19	1,85	54,60	37,35	1,21	1,52
Бахмутський повіт	0,80	0,24	0,27	9,18	88,26	0,62	0,62
м. Бахмут	3,01	0,84	1,97	50,25	41,63	0,70	1,59
Верхньодніпровський повіт	0,72	0,21	0,24	5,70	92,44	0,44	0,24
м. Верхньодніпровськ	5,35	0,24	2,39	64,46	26,22	0,17	1,17
Маріупольський повіт	0,59	0,39	0,28	9,14	88,48	0,66	0,46
м. Маріуполь	3,11	0,72	1,65	51,59	39,83	1,56	1,54
Новомосковський повіт	0,43	0,29	0,18	4,22	94,60	0,07	0,21
м. Новомосковськ	3,15	0,66	2,07	33,18	60,20	0,05	0,68
Павлоградський повіт	0,69	0,28	0,50	6,35	91,45	0,35	0,37
м. Павлоград	5,38	0,44	3,56	48,01	41,13	0,22	1,26
Слов'яносербський повіт	0,95	0,26	0,26	7,55	90,06	0,26	0,65
м. Слов'яносербськ	2,75	0,83	0,13	47,82	47,80	0,03	0,64
м. Луганськ	3,77	0,36	1,42	30,35	61,44	0,38	2,27
Всього по губернії	0,96	0,33	0,37	9,87	87,35	0,64	0,47
У т.ч. у містах	4,85	0,88	2,03	50,57	39,40	0,85	1,42
Таврійська губернія							
Сімферопольський повіт	3,74	0,74	1,03	38,30	50,57	3,56	2,06
м. Сімферополь	7,94	1,72	2,17	49,02	31,75	3,63	3,77
м. Бахчисарай	1,27	0,23	1,07	77,37	15,89	3,11	1,05
м. Карасу базар	1,25	0,48	1,60	67,76	22,61	5,05	1,25
Бердянський повіт	0,50	0,36	0,29	10,72	86,62	1,16	0,34
м. Бердянськ	3,24	0,37	1,38	71,26	18,17	4,17	1,40
м. Ногайськ	2,20	0,50	0,20	72,19	22,31	2,17	0,43
м. Орхів	1,43	0,22	2,02	30,32	63,54	1,75	0,72
Дніпровський повіт	0,50	0,26	0,25	9,21	89,19	0,14	0,45
м. Олешки	3,98	0,30	1,24	59,13	34,23	0,02	1,10
Євпаторійський повіт	2,18	0,08	0,74	25,38	65,03	3,63	2,96
м. Євпаторія	3,93	0,20	2,09	50,55	32,35	7,05	3,84
Мелітопольський повіт	0,38	0,30	0,35	6,58	91,48	0,55	0,36
м. Мелітополь	3,47	0,34	2,72	54,54	35,45	1,46	2,03
Перекопський повіт	1,83	0,15	0,60	17,84	75,35	2,94	1,28
м. Перекоп	4,28	0,51	3,22	57,76	30,99	1,23	2,01
Ялтинський повіт	2,63	0,20	0,57	14,93	72,29	8,27	1,12
м. Ялта	8,79	0,68	1,98	32,51	40,50	12,31	3,22
Феодосійський повіт	1,91	0,22	0,79	25,63	65,26	5,35	0,84
м. Феодосія	5,62	0,38	2,83	50,37	33,12	5,83	1,84
м. Старий Крим	1,98	0,87	0,51	44,74	29,49	21,50	0,90

Керч-Єникальське градоначальство	4,31	0,27	1,29	58,13	27,11	5,85	3,04
м. Керч	5,42	0,27	1,67	54,04	28,21	7,17	3,22
м. Єникале	1,88	0,70	–	76,70	12,17	3,27	5,29
Севастопольське градоначальство	8,84	0,37	1,45	36,04	46,70	4,20	2,42
м. Севастополь	9,11	0,31	1,50	35,27	47,36	4,03	2,42
м. Балаклава	7,90	0,58	1,23	58,85	19,75	8,64	3,05
Всього по губернії	1,57	0,33	0,53	16,84	77,60	2,21	0,92
У т.ч. у містах	5,69	0,59	1,84	51,48	33,04	4,89	2,48
Херсонська губернія							
Херсонський повіт	1,83	0,32	0,53	29,30	65,41	0,43	2,17
м. Херсон	6,01	0,62	1,50	69,40	17,45	0,67	4,36
м. Берислав	1,64	0,29	1,38	80,10	15,33	0,27	0,99
м. Миколаїв	5,83	0,27	1,55	57,68	25,42	1,18	8,09
Олександрійський повіт	0,65	0,27	0,16	9,70	88,73	0,04	0,45
м. Олександрія	4,12	0,43	1,26	77,33	15,21	0,19	1,46
м. Новогеоргіївськ	1,48	0,31	1,17	55,79	40,55	0,0009	0,69
Ананієвський повіт	1,20	0,15	0,22	24,55	72,53	0,63	0,72
м. Ананієв	5,71	0,49	1,10	82,87	7,66	0,45	1,71
Єлисаветградський повіт	1,09	0,27	0,35	20,30	77,28	0,18	0,52
м. Єлисаветград	5,33	0,55	1,70	70,84	18,89	0,59	2,10
м. Бобринець	1,67	0,40	0,95	88,09	7,94	0,11	0,85
м. Вознесенськ	1,85	0,41	1,70	50,30	44,79	0,29	0,67
м. Новомиргород	2,15	0,36	0,75	42,47	52,47	0,26	1,55
м. Ольвіополь	1,35	0,35	0,10	83,98	12,57	0,70	0,96
Одеський повіт	3,95	0,39	0,87	45,31	43,27	3,65	2,55
м. Одеса. Градон.	5,52	0,45	1,23	57,59	27,13	4,81	2,77
м. Маяки	1,14	0,17	1,40	90,14	5,38	0,52	1,25
м. Овідіополь	0,85	0,15	0,52	92,77	2,47	0,27	2,97
м. Очаков	3,54	0,25	0,69	68,51	25,89	0,31	0,81
Всього по губернії	1,85	0,29	0,45	27,41	67,55	1,08	1,37
У т.ч. у містах	4,94	0,42	1,26	62,63	24,59	2,77	3,39

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 2; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 2; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 2.

Додаток 5.1.5 Етнічний склад станових груп городян Південної України кінця XIX ст. (на підставі рідної мови) (%) Катеринославська губернія

Стани / Групи мов	Дворяни спадкові та їх сім'ї	Дворяни особисті, чиновники	Особисті та духовного стану всіх християнських сповідань та їх сім'ї	Спадкові та особисті юдешні громадяни та їх сім'ї	Купці та їх сім'ї	Міщани	Селяни
І	2	3	4	5	6	7	8
В містах	2,61	2,24	0,88	0,94	2,03	50,57	39,40
І. «Руські»	3,14	2,92	1,25	1,18	1,03	35,35	54,34
У тому числі							
російська	4,59	4,25	1,09	1,61	1,45	35,36	50,70
українська	1,05	1,00	1,55	0,56	0,43	35,85	59,04
білоруська	0,79	0,79	0,24	0,79	0,32	22,45	74,48
ІІ. Польська	21,19	6,19	–	0,39	0,48	29,38	39,67
ІІІ. Інші слов'янські	–	2,09	–	–	0,84	22,18	10,04

у т.ч. чеська і словацька	–	1,62	–	–	0,54	24,86	10,27
IV. Литовсько-латиські	6,11	3,93	–	1,31	0,87	8,3	79,04
У	литовська	17,5	1,25	–	–	1,25	6,25
тому числі	латиська	–	5,97	–	1,49	0,75	7,46
V. Романські	3,93	2,72	0,3	1,21	2,11	15,41	4,23
У	молдав. (румун.)	6	–	2	–	–	70
тому числі	французька	4,39	3,95	–	1,75	0,88	5,70
VI. Німецька	3,49	2,90	0,13	2,10	2,23	34,10	26,16
VII. Інші германські	10	4,29	–	4,29	–	14,29	1,43
у т.ч. англійська	7,02	1,75	–	3,51	–	14,04	–
VIII. Інш. індо-європейські	0,55	1,33	1,02	1,37	3,13	59,67	21,73
У	грецька	0,77	1,82	1,43	0,61	3,25	57,66
тому числі	вірменська	–	1,05	–	8,36	7,32	49,48
	циганська	–	–	–	–	–	80,67
IX. Єврейська	–	0,28	–	0,26	4,61	93,09	1,51
X. Картвельські (груз.)	25	3,13	–	9,38	–	6,25	53,13
XI. Кавказькі горці	–	–	–	–	–	–	62,5
XII. Фінські	–	3,13	–	–	9,38	25	18,75
XIII. Турецько-татарські	0,25	0,04	0,85	0,80	5,50	51,99	32,15
У	татарська	0,33	0,08	0,92	1,08	8,90	32,70
тому числі	турецька	0,18	–	0,81	0,54	2,06	75,04
XVII. Інші (сіро-халдейськ.)	–	–	–	–	–	–	–
Tі, які не зазначили мови	8,33	–	–	–	–	33,33	8,33

Стани	Військові козаки	Інородці	Фінляндські уродженці без розділу на стани	Особи, що не належать до цих станів	Особи, що не зазначили стану	Іноземні піддані
Групи мов						
I	9	10	11	12	13	14
В містах	0,14	0,01	0,003	0,23	0,11	0,85
I. «Руськ»	0,16	–	0,0006	0,29	0,12	0,19
У	російська	0,05	–	0,27	0,14	0,26
тому числі	українська	0,002	–	0,002	0,09	0,04
	білоруська	–	–	0,12	–	–
II. Польська	–	–	–	0,27	0,07	2,37
III. Інші слов'янські	–	–	–	0,42	–	64,44
у т.ч. чеська і словацька	–	–	–	0,54	–	62,16
IV. Литовсько-латиські	–	–	–	–	–	0,44
У	литовська	–	–	–	–	–
тому числі	латиська	–	–	–	–	–
V. Романські	–	–	–	–	–	70,09
У	молдав. (румун.)	–	–	–	–	–
тому числі	французька	–	–	–	–	82,46
VI. Німецька	–	–	–	0,04	0,29	28,55
VII. Інші германські	–	–	–	–	–	65,71
у т.ч. англійська	–	–	–	–	–	73,68
VIII. Інш. індо-європейські	0,55	0,31	–	–	–	10,75
У	грецька	–	–	–	–	10,97
тому числі	вірменська	–	–	–	–	23,69
	циганська	–	–	–	–	1,19

IX. Єврейська	–	–	–	0,08	0,09	0,08
X. Картвельські (груз.)	–	–	–	–	–	3,13
XI. Кавказькі горці	–	37,5	–	–	–	–
XII. Фінські	–	–	21,88	–	–	21,88
XIII. Турецько-татарські	–	0,08	–	0,04	0,04	8,25
У тому числі	татарська	–	0,17	–	–	0,08
	турецька	–	–	0,09	–	13,64
XVII. Інші (сіро-халдейськ.)	–	–	–	–	–	100
Ті, які не зазначили мови	–	–	–	–	25	25

Таврійська губернія

Стани	Дворяни спадкові та їх сім'ї	Дворяни особисті, чиновники	Особи духовного стану всіх християнських сповідань та їх сім'ї	Спадкові та особисті почесні громадяни та їх сім'ї	Купці та їх сім'ї	Міщани	Селяни
Групи мов	2	3	4	5	6	7	8
I							
В містах	2,92	3,77	0,59	1,06	1,84	51,48	33,04
I. «Руськ»	4,10	4,10	0,88	1,28	1,12	43,30	42,52
У тому числі	російська	4,87	4,86	0,91	1,51	1,31	46,38
	українська	0,5	0,59	0,75	0,22	0,32	29,20
	білоруська	1,11	1,75	0,63	0,63	0,16	25,40
II. Польська	10,49	3,44	0,02	0,36	0,11	21,65	61,28
III. Інші слов'янські	0,80	1,24	1,69	0,98	1,16	15,20	58,31
У тому числі	чеська	0,90	2,24	–	2,69	0,45	34,08
	болгарська	0,76	0,25	2,40	0,63	1,14	8,33
IV. Литовсько-латиські	2,83	4,59	0,71	–	0,71	10,95	78,45
V. Романські	1,68	1,55	0,06	1,16	0,97	45,77	6,91
у тому числі молдав (румун.)	1,28	2,56	0,64	1,28	0,64	14,74	60,26
VI. Німецька	3,22	4,32	0,10	1,44	3,20	25,05	41,88
VII. Інші германські	3,73	4,97	–	–	0,62	5,59	–
VIII. Інші індо-європейські	1,13	1,40	0,79	1,05	3,90	48,33	2,08
У тому числі	грецька	1,26	1,35	0,40	0,57	2,29	41,02
	вірменська	0,97	1,57	1,47	1,89	6,73	58,32
	шганська	–	–	–	–	0,30	90,96
IX. Єврейська	0,01	0,27	–	0,27	4,67	92,17	1,79
X. Картвельські (груз.)	6,81	3,83	1,70	–	–	6,81	80,85
XI. Кавказькі горці	–	8,70	–	–	–	65,22	13,04
XII. Фінські	0,69	0,86	0,17	0,17	0,34	33,97	56,55
у тому числі естонська	–	1,06	–	–	0,21	40	56,38
XIII. Турецько-татарські	0,60	0,22	–	0,89	1,85	60,66	27,57
У тому числі	татарська	0,61	0,23	–	0,90	1,86	61,61
	турецька	–	–	–	0,53	1,48	11,28
XVII. Інші мови	–	–	–	–	–	18,75	12,50
Ті, які не зазначили мови	2,78	2,78	–	2,78	–	8,33	52,78

Стани Групи мов	Військові козаки	Інородці	Фінляндські уродженці без розділу на стани	Особи, що не належать до цих станів	Особи, що не зазначили стану	Іноземні піддані
1	9	10	11	12	13	14
В містах	0,06	0,02	0,007	0,79	0,54	4,89
I. «Руські»	0,09	–	0,005	1,16	0,55	0,88
У тому числі						
російська	0,09	–	0,006	1,24	0,65	1,06
українська	0,09	–	–	0,78	0,10	0,06
білоруська	–	–	–	1,27	0,16	0,48
II. Польська	–	–	–	1,10	0,09	1,46
III. Інші слов'янські	–	–	–	0,09	0,18	20,36
У тому числі						
чеська	–	–	–	–	0,90	50,67
болгарська	–	–	–	0,13	–	6,06
IV. Литовсько-латиські	–	–	–	1,06	–	0,71
V. Романські	–	–	–	–	1,10	40,80
у тому числі молдав. (румун.)	–	–	–	–	1,28	17,31
VI. Німецька	0,02	–	0,02	0,61	0,34	19,80
VII. Інші германські	–	–	0,62	0,62	2,48	81,37
VIII. Інш. індо-європейські	0,006	–	–	0,11	0,22	40,97
У тому числі						
грецька	0,01	–	–	0,11	0,26	50,02
вірменська	–	–	–	0,09	0,17	28,00
циганська	–	–	–	–	–	0,60
IX. Єврейська	–	–	–	0,32	0,14	0,36
X. Картвельські (груз.)	–	–	–	–	–	–
XI. Кавказькі горці	4,35	–	–	–	–	8,70
XII. Фінські	–	–	1,55	1,21	0,17	4,31
у тому числі естонська	–	–	–	1,49	0,21	0,64
XIII. Турецько-татарські	0,004	0,12	–	0,13	0,95	7
У тому числі						
татарська	0,004	0,12	–	0,13	0,96	5,53
турецька	–	–	–	–	0,11	83,67
XVII. Інші мови	–	–	–	–	–	68,75
Ті, які не зазначили мови	–	–	–	–	13,89	16,67

Херсонська губернія

Стани Групи мов	Дворяни спадкові та їх сім'ї	Дворяни особисті, чиновники	Особи духовного стану всіх християнських сповідань та їх сім'ї	Спадкові та особисті почесні громадяни та їх сім'ї	Купці та їх сім'ї	Міщани	Селяни
1	2	3	4	5	6	7	8
В містах	2,54	2,40	0,42	0,91	1,26	62,62	24,59
I. «Руські»	3,23	3,35	0,65	1,22	0,99	52,76	33,10
У тому числі							
російська	4,24	4,40	0,79	1,55	1,33	48,12	33,97
українська	0,62	0,63	0,31	0,37	0,12	65,39	30,19
білоруська	1,08	1,64	0,20	0,67	0,41	15,42	78,02
II. Польська	14,44	5,61	0,05	0,50	0,33	25,32	45,94
III. Інші слов'янські	0,44	2,59	0,39	1,71	0,94	15,63	21,02
У тому числі							
чеська	0,56	2,40	–	0,99	0,85	19,18	10,72
болгарська	0,50	2,88	0,88	0,88	0,63	15,41	37,47
IV. Литовсько-латиські	1,92	1,92	–	1,06	0,29	13,86	77,96
V. Романські	0,56	0,49	0,13	0,37	0,29	50,65	38,14
у тому числі							
румунська (молдавська)	0,24	0,24	0,12	0,15	0,11	56,26	42,32
французька	3,83	2,98	0,31	2,98	1,15	5,28	0,84
італійська	2,00	1,75	0,13	1,00	2,75	5,13	9,89
VI. Німецька	2,19	2,92	0,32	1,88	3,05	25,05	32,48
VII. Інші германські	3,78	2,16	0,72	1,08	1,62	5,40	1,62

у тому числі шведська	10,77	9,23	1,54	1,54	-	26,15	7,69
VIII. Інші індо-європейські	0,82	1,51	0,68	1,24	2,51	23,58	4,70
У тому числі	0,96	1,23	0,34	1,27	2,01	7,88	5,01
грецька	0,60	2,58	1,69	1,44	4,41	59,77	2,53
вірменська	-	-	-	-	-	84,81	12,22
циганська	0,01	0,14	0,0004	0,22	1,86	94,36	2,06
IX. Єврейська	16,24	6,09	2,54	4,57	1,02	10,15	56,85
X. Картвельські	9,09	-	-	-	-	18,18	18,18
XI. Кавказькі горці	2,60	1,79	0,49	1,14	0,32	10,23	70,13
XII. Фінські	0,45	0,81	0,11	3,14	5,21	40,18	38,20
XIII. Турецько-татарські	0,55	0,92	0,10	3,55	5,90	43,72	41,10
У тому числі татарська	-	-	-	-	-	-	-
XIV. Монголо-бурятські (калмицька)	22,22	44,44	-	11,11	-	-	-
XVI. Інші північні племена	-	-	-	-	-	-	-
XVII. Інші мови	-	-	-	-	-	-	-
Ті, які не зазначили мови	-	2,53	-	-	-	21,52	7,59

Стани / Групи мов	Військові козаки	Інородці	Фінляндські уродженці без розділу на стани	Особи, що не належать до цих станів	Особи, що не зазначили стану	Іноземні піддані
I	9	10	11	12	13	14
В містах	0,22	0,01	0,004	1,90	0,35	2,77
I. «Руські»	0,35	0,002	0,003	2,63	0,43	1,30
У тому числі	0,46	0,003	0,005	2,91	0,53	1,71
російська	0,05	-	-	1,89	0,17	0,25
українська	-	-	-	1,69	0,15	0,72
білоруська	-	-	-	2,73	0,67	4,41
II. Польська	-	-	-	0,28	0,39	56,73
III. Інші слов'янські	-	-	-	0,42	0,28	64,60
У тому числі	-	-	-	-	0,13	41,23
чеська	-	-	-	1,25	0,67	1,06
ніслі болгарська	-	-	-	-	-	-
IV. Літовсько-литовські	0,01	-	-	0,17	0,10	9,09
V. Романські	0,01	-	-	0,19	0,07	0,30
у тому числі	-	-	-	-	0,46	82,17
румунська (молдавська)	-	-	-	-	-	77,35
французька	-	-	-	-	-	-
італійська	0,01	-	0,04	0,62	0,58	30,86
VI. Німецька	-	-	1,26	-	0,18	82,19
VII. Інші германські	-	-	9,23	-	-	33,85
у тому числі шведська	-	0,01	-	0,05	0,23	64,67
VIII. Інші індо-європейські	-	0,02	-	0,07	0,25	80,96
У тому числі	-	-	-	-	0,15	26,84
грецька	-	-	-	-	-	2,96
вірменська	-	0,001	-	0,55	0,13	0,69
циганська	0,51	-	-	-	0,51	1,52
IX. Єврейська	-	-	-	-	-	54,55
X. Картвельські	0,16	0,49	0,65	0,32	0,16	11,53
XI. Кавказькі горці	-	0,76	0,03	0,28	0,28	10,56
XIII. Турецько-татарські	-	0,72	-	0,27	0,34	2,83
У тому числі татарська	100,00	-	-	-	-	-
XIV. Монголо-	-	-	-	-	-	-

бурятські (калмицька)							
XVI. Інші північні племена	22,22	-	-	-	-	-	-
XVII. Інші мови	-	-	-	-	-	44,44	55,56
Гі, які не зазначили мови	-	-	-	-	7,59	49,37	11,39

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 208-209; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 276-277; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 288-289.

**Додаток 5.3.1 Конфесійний склад населення повітів і міст Південної України
наприкінці XIX ст. (%)**

Катеринославська губернія

	Православні та єдиновірці		Старообрядці та ті, хто відхилився від православ'я		Вірмено-григоріани		Вірмено-католики		Римо-католики		Лютерани		Реформати		Баптисти	
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж
1. В повітах	92,74	92,66	0,46	0,50	0,02	0,006	0,0009	0,0008	1,46	1,40	1,95	2,05	0,009	0,06	0,06	0,06
2. В містах	69,21	69,61	0,20	0,15	0,10	0,08	0,006	0,0009	2,82	1,58	0,91	0,82	0,009	0,004	0,002	0,003

	Меноніти		Англіканці		Інші християнські сповідання		Караїми		Іудеї		Мусульмани		Буддисти та ламаїсти		Інші нехрист. сповід.		Всього (осіб)	
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж
1.	1,25	1,29	0,002	0,002	0,002	0,0004	0,004	0,002	1,97	1,99	0,07	0,04	0,0002	0,0004	0,001	0,0002	64806	60786
2.	0,09	0,08	0,008	0,005	0,003	0,0009	0,11	0,14	25,74	27,48	0,78	0,05	-	0,0009	-	-	26909	14095

Таврійська губернія

	Православні та єдиновірці		Старообрядці та ті, хто відхилився від православ'я		Вірмено-григоріани		Вірмено-католики		Римо-католики		Лютерани		Реформати		Баптисти	
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж
1. В повітах	76,40	71,16	1,02	1,07	0,23	0,16	0,01	0,01	1,72	1,74	3,22	3,49	0,01	0,01	0,008	0,01
2. В містах	61,97	62,71	0,51	0,61	1,82	1,78	0,34	0,37	1,35	1,86	1,45	1,21	0,02	0,04	0,003	0,0008

	Меноніти		Англіканці		Інші християнські сповідання		Караїми		Іудеї		Мусульмани		Буддисти та ламаїсти		Інші нехристиянські сповідання		Всього (осіб)	
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж
1.	2,11	2,25	0,001	0,0004	0,004	0,005	0,03	0,02	1,81	1,89	13,42	12,18	-	-	0,0002	-	603035	555439
2.	0,10	0,11	0,04	0,02	0,006	0,005	1,67	2,47	12,91	14,49	14,82	14,32	-	-	0,004	-	59769	29547

Херсонська губернія

	Православні та єдиновірці		Старообрядці та ті, хто відхилився від православ'я		Вірмено-григоріани		Вірмено-католики		Римо-католики		Лютерани		Реформати		Баптисти	
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж
1. В повітах	87,64	87,28	1,08	1,16	0,004	0,003	0,0004	0,0003	3,22	3,20	2,30	2,35	0,23	0,23	0,27	0,27
2. В містах	62,66	61,55	0,78	0,80	0,30	0,24	0,01	0,004	5,16	3,05	1,58	1,28	0,06	0,08	0,02	0,02

	Меноніти		Англиканці		Інші християнські сповідання			Караїми		Гуджі		Мусульмани		Буддисти та ламаїсти		Інші нехрист. сповідання		Всього (осіб)	
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж
1.	0,28	0,27	0,0002	1,0001	0,004	0,003	0,003	0,002	4,97	5,21	0,01	0,009	0,001	0,001	0,0001	-	984979	959673	
2.	0,005	0,004	0,02	0,02	0,007	0,008	0,22	0,28	28,73	32,56	0,44	0,08	0,0005	-	0,0005	-	416002	372958	

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 76-81; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XVI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 98-103; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 96-99.

Додаток 5.3.2 Конфесійний склад населення міст і повітів Півдня (%)

Назва міста	Православні	Єдиновірці	Розкольники різних сект	Вірмено-григоріани	Римо-католики	Протестанти	Гуджі	Караїми	Мусульмани	Меноніти
Катеринославська губернія										
Катеринослав	77,8		0,9		0,6	0,9	19,2	0,5		
Нікополь	85,4		0,3		0,3	1	13			
Катеринославський повіт	89				0,9	10	0,1			
Верхньодніпровськ	79,3						20,7			
Верхньодніпровський повіт	99,5					0,01	0,5			
Новомосковськ	91,3				0,8	0,1	7,8			
Новомосковський повіт	98				0,3	1,1	0,6			
Павлоград	78						22			
Павлоградський повіт	99,2		0,1		0,1		0,5			
Олександрівськ	91,9		0,3		0,3	1,6	5,5	0,4	0,1	
Олександрівський повіт	87,2				2,2	5,1	5,5			
Бахмут	86,7	0,1		0,3	0,3	0,1	12,5			
Бахмутський повіт	99				0,5	0,01	0,5			
Слов'яносербськ	93,7		0,6	0,4			5,3			
Луганський завод	96		0,1	1,3	0,2		2,4			
Слов'яносербський повіт	94		6		0,04					
Маріуполь	91,4			0,04	1,6	0,1	6,9			
Маріупольський округ	99,9								0,1	
Загалом у містах	84,3	0,02	0,3	0,1	0,5	0,4	14,1	0,2	0,005	
Загалом у повітах	94,9	-	0,6	-	0,7	2,3	1,4	-	0,003	
Таврійська губернія										
Сімферополь	51,42	-	-	4,83	4,22	1,82	14,54	1,72	21,46	-
Євпаторія	23,71	-	-	1,36	0,74	0,39	3,86	18,12	51,82	-
Севастополь	90,11	-	-	0,23	2,72	0,76	4,82	-	1,35	-
Балаклава	97,28	-	-	-	0,37	-	-	-	2,35	-
Ялта	73,64	-	-	0,71	3,84	2,12	13,54	2,83	3,33	-
Феодосія	62,21	-	-	8,87	2,88	1,47	9,68	-	14,88	-
Старий Крим	55,71	-	1,00	36,61	0,33	0,33	-	-	6,01	-
Карасу-базар	16,41	-	-	7,00	7,33	0,17	20,01	0,47	48,61	-
Бахчисарай	11,80	-	-	0,29	0,14	0,20	0,85	4,41	82,32	-

Перекоп	52,25	—	—	7,65	0,65	0,17	19,01	—	20,27	—
Олешки	90,87	—	—	—	—	0,19	0,02	8,81	—	0,11
Бердянськ	79,16	1,88	—	—	10,32	4,53	2,80	1,20	0,11	—
Ногайськ	81,06	0,21	—	7,45	2,55	6,42	1,99	—	—	0,32
Орхів	89,47	—	—	—	0,37	0,24	9,14	—	—	0,78
Мелітополь	85,48	0,02	0,28	0,45	0,26	0,79	12,69	—	0,05	—
Херсонська губернія										
Херсон	69,2	1,7	0,4	0,04	2,4	0,3	25	0,8	0,2	—
Берислав	76,7	—	—	—	0,1	—	23,1	—	—	—
Херсонський повіт	86,9	0,7	0,02	—	0,5	1,5	10,3	—	0,0005	—
Анан'ївський повіт	97,1	—	—	—	2,4	0,03	0,4	—	—	—
Овдиполь	96,2	—	—	—	0,03	0,4	3,4	—	—	—
Очаків	90	—	—	—	0,1	—	9,9	—	—	—
Одеський повіт	63,4	—	0,3	0,01	20,5	15,3	0,05	—	—	—
Бобринець	82,6	—	0,06	—	0,09	0,01	17,3	—	—	—
Слисаветград	62	3,1	1,6	0,02	0,3	0,5	32,2	0,2	—	—
Новомиргород	86,7	—	1,8	—	2,3	0,9	8,3	—	—	—
Вознесенськ	88,4	—	0,09	—	0,3	0,08	11,1	0,03	—	—
Ольвіополь	94,8	—	—	—	0,03	0,1	5,1	—	—	—
Бобринецький повіт	97,9	1	0,01	—	0,02	0,02	1	—	0,0004	—
Олександрія	68,8	—	1,3	—	0,06	0,1	29,6	—	—	—
Олександрійський повіт	97	0,7	1,9	—	0,04	0,004	0,3	—	0,004	—
Нова Прага	96,8	—	—	—	0,08	—	3,2	—	—	—
Загалому містах	76,1	1,1	0,6	0,01	0,9	0,3	20,7	0,3	0,05	—
Загалому повітах	729815 (90,9)	4926 (0,5)	4075 (0,5)	14 (0,002)	23322 (2,9)	17992 (2,3)	22815 (2,9)	—	9 (0,001)	—

Підраховано на підставі: Число жителей по вероисповеданиям // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. — Екатеринослав: Тип. Я. Чаусского, 1864. — С. 73-77; Элерс, Хаецкий К.В. Историко-статистическое описание городов Таврической губернии // Памятная книга Таврической губернии, изданная Таврическим губернским статистическим комитетом / Под ред. К.В. Ханаецкого. — Вып. 1. — Симферополь: Тип. Таврического губернского правления, 1867. — С. 247-341. Материалы для статистики народонаселения // Труды Херсонского губернского статистического комитета. Книга первая. Часть I-я. Материалы для географии и статистики Херсонской губернии. — Херсон: Херсонская губернская типография, 1863. — С. 12-17.

Додаток 5.3.3а Конфесійний склад населення повітів і міст Катеринославської губернії наприкінці XIX ст. (%)

Назва повіту і міста	Православні з єдиноверцями	Старообрядці	Римо-католики	Протестанти	Мусульмани	Іудеї	Інші	
							Християни	Нехристияни
Катеринославський повіт	77,87	0,26	3,20	5,01	0,23	13,41	0,02	—
м. Катеринослав	57,78	0,23	3,53	1,28	0,59	36,55	0,04	—
Олександрівський повіт	89,24	0,15	1,47	3,94	0,03	5,15	0,01	—
м. Олександрівськ	68,59	0,32	1,14	1,68	0,20	28,07	0,01	—
Бахмутський повіт	91,92	0,19	1,30	3,55	0,12	2,88	0,08	0,002
м. Бахмут	81,15	0,22	0,91	0,55	0,06	16,87	0,24	—
Верхньодніпровський повіт	95,05	0,12	0,43	1,81	0,02	2,57	0,01	—
м. Верхньодніпровськ	68,48	0,06	0,55	0,13	0,04	30,71	0,01	—
Маріупольський повіт	87,62	0,18	3,07	4,81	0,10	4,20	0,02	0,0004
м. Маріуполь	81,41	0,04	1,36	0,67	0,27	16,11	0,13	0,003
Новомосковський повіт	97,05	0,07	0,40	1,08	0,008	1,39	0,001	—
м. Новомосковськ	87,91	0,08	0,64	0,17	0,05	11,15	—	—
Павлоградський повіт	94,18	0,10	0,76	1,84	0,12	2,99	0,01	0,006

м. Павлоград	68,04	0,03	2,14	0,61	1,37	27,78	0,02	–	–
Слов'яносербський повіт	93,69	3,59	0,52	0,48	0,10	1,55	0,07	–	0,001
м. Слов'яносербськ	94,55	0,45	0,06	–	–	4,58	0,35	–	–
м. Луганськ	90,83	0,04	0,63	0,52	0,08	7,38	0,52	–	–
Всього по губернії	90,05	0,44	1,52	3,06	0,10	4,80	0,03	–	0,001
У т.ч. у містах	69,40	0,17	2,24	0,96	0,43	26,69	0,11	–	0,0004

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 3.

Додаток 5.3.36 Конфесійний склад населення повітів і міст Таврійської губернії наприкінці XIX ст. (%)

Назва повіту і міста	Православні з єдиновірцями	Старообрядці	Вірмено-григоріани та вірмено-католики	Римо-католики	Протестанти	Мусульмани	Іудеї	Карайми	Інші	
									Християни	Нехристияни
Сімферопольський повіт	40,09	0,05	2,08	2,76	3,40	42,03	8,72	0,85	0,02	0,001
м. Сімферополь	53,25	0,10	3,88	3,87	1,55	17,63	18,24	1,44	0,04	0,002
м. Бахчисарай	11,85	0,02	0,22	0,15	0,10	83,00	1,62	3,05	–	–
м. Карасу базар	19,39	–	6,08	0,74	0,36	48,81	24,24	0,36	–	–
Бердянський повіт	85,28	3,39	0,06	0,44	7,56	0,16	3,01	0,09	0,003	–
м. Бердянськ	78,45	4,35	0,24	2,01	2,36	0,09	11,50	0,97	0,03	–
м. Ногайськ	80,44	0,03	2,30	1,19	3,23	–	12,82	–	–	–
м. Орхів	80,20	0,08	–	0,97	2,50	0,05	16,19	–	–	–
Дніпровський повіт	94,40	0,08	0,02	1,62	0,59	0,28	2,99	0,03	–	–
м. Олешки	90,91	0,07	0,01	0,48	0,10	0,06	8,27	0,11	–	–
Євпаторійський повіт	40,22	0,25	0,70	2,07	11,17	40,55	2,63	2,38	0,03	–
м. Євпаторія	37,05	0,01	1,91	0,69	1,27	41,67	8,89	8,40	0,12	–
Мелітопольський повіт	88,44	0,40	0,09	2,43	3,96	0,23	4,30	0,13	–	–
м. Мелітополь	50,41	0,26	1,30	0,96	1,24	0,53	42,37	2,93	–	–
Перекопський повіт	44,61	1,33	1,16	5,65	20,18	23,95	2,61	0,40	0,11	–
м. Перекоп	55,98	0,02	3,52	0,93	0,36	22,64	12,88	3,67	–	–
Ялтинський повіт	35,37	0,02	0,83	1,03	0,64	60,23	1,61	0,24	0,02	–
м. Ялта	78,89	0,07	2,34	3,12	2,01	4,46	7,79	1,23	0,08	–
Феодосійський повіт	50,65	0,33	2,03	1,11	4,17	37,69	2,87	1,14	0,03	–
м. Феодосія	58,98	0,15	3,57	3,50	1,58	14,05	12,90	5,12	0,14	–
м. Старий Крим	67,03	–	11,95	0,48	1,56	18,53	0,42	0,03	–	–
Керч-Сікальське градоначальство	76,27	0,26	1,57	4,36	0,95	5,14	11,25	0,18	0,01	0,01
м. Керч	70,80	0,18	1,97	5,55	1,19	5,72	14,32	0,24	0,01	0,01
м. Сікале	92,91	–	0,07	1,67	0,21	0,28	4,87	–	–	–
Севастопольське градоначальство	80,75	0,45	0,81	5,63	1,80	2,25	6,84	1,44	0,03	0,002
м. Севастополь	79,85	0,46	0,82	5,93	1,86	2,23	7,30	1,52	0,03	0,002
м. Балаклява	94,16	–	0,33	1,23	0,33	1,65	1,65	0,66	–	–
Всього по губернії	73,88	0,95	0,60	2,03	4,73	13,18	4,20	0,43	0,01	0,001
У т.ч. у містах	62,30	0,56	2,17	3,23	1,48	14,60	13,60	2,03	0,04	0,002

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XII. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблунского, 1904. — С. 3.

Додаток 5.3.3в Конфесійний склад населення повітів і міст Херсонської губернії
наприкінці XIX ст. (%)

Назва повіту і міста	Православні з слиноріччями	Старобрядці	Римо-католики	Прогресанти	Мусульмани	Гудеї	Інші	
							Християни	Нехристияни
Херсонський повіт	82,63	0,24	2,08	2,64	0,08	12,33	0,004	0,0002
м. Херсон	66,44	0,29	2,05	0,78	0,35	30,06	0,03	–
м. Борислав	77,38	0,04	0,39	0,24	0,21	21,75	–	–
м. Миколаїв	73,18	0,14	3,63	1,04	0,13	21,89	0,001	–
Олександрійський повіт	93,16	2,53	0,42	0,17	0,02	3,70	0,001	–
м. Олександрія	69,56	1,63	1,52	0,53	0,10	26,67	–	–
м. Новогеоргіївськ	80,83	5,24	0,81	0,17	0,39	12,55	–	–
Ананівський повіт	86,42	0,38	3,24	1,61	0,01	8,35	0,001	–
м. Ананів	76,21	0,77	1,65	0,19	0,04	21,14	–	–
Єлисаветградський повіт	88,24	0,57	1,05	0,55	0,06	9,52	0,001	–
м. Єлисаветград	57,12	0,32	2,25	0,84	0,48	38,99	–	–
м. Бобринець	74,53	0,45	0,32	0,33	–	24,38	–	–
м. Вознесеньск	60,24	0,10	1,19	0,67	0,10	37,67	0,04	–
м. Новомиргород	79,94	1,19	1,21	0,32	0,02	17,32	–	–
м. Ольвіополь	76,91	0,38	0,71	0,46	–	21,53	–	–
Одеський повіт	60,20	0,38	9,57	5,04	0,21	24,59	0,01	0,0003
м. Одеса. Градон.	56,15	0,34	6,02	2,38	0,30	34,80	0,01	0,001
м. Маяки	76,13	7,96	1,11	0,63	–	14,16	–	–
м. Овдіополь	92,19	–	0,10	0,12	–	7,60	–	–
м. Очаків	80,63	0,17	4,24	0,71	0,52	13,73	–	–
Всього по губернії	80,22	1,03	3,49	2,66	0,09	12,52	0,004	0,0001
У т.ч. у містах	62,31	0,79	4,17	1,56	0,27	30,88	0,01	0,0003

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 3.

Додаток 5.5.1а Рівень освіченості населення повітів і міст Катеринославської губернії
за становими групами (%)
У повітах

Станові групи	Дворяни, слюди та особи, чиновники та їх сім'ї	Особли духовного стану всіх християнських сповідань та їх сім'ї	Почесні громадяни, купці, міщани, інші міські стани	Люди сільського стану	Інородці	Особли, що не належать до цих станів	Фінляндські уродженці	Іноземні піддані	
									Грамотність, рівень освіти
Частка групи серед освічених	1,68	0,97	12,18	83,19	0,005	0,12	0,004	1,86	
У тому числі ті, хто навчався	В університетах та інших вищих навчальних закладах	65,33	3,62	17,33	2,29	–	0,76	–	10,67
	У спеціальних та технічних вищих навчальних закладах	72,73	0,45	12,73	1,36	–	–	0,45	12,27
	У спеціальних середніх навчальних	18,23	2,81	41,91	31,85	–	3,71	–	1,49

закладах	24,03	27,23	34,12	10,99	0,02	0,90	0,02	2,70
У середніх навчальних закладах	100	–	–	–	–	–	–	–
У вищих військових навчальних закладах	87,92	0,48	7,73	3,86	–	–	–	–
У середніх військових навчальних закладах								

У містах

Станові групи		Лворяни спадкові та особисті, чиновники та їх сім'ї	Особи духовного звання всіх християнських сповідань та їх сім'ї	Почесні громадяни, купці, міщани, інші міські стани	Люди сільського стану	Інородці	Особи, що не належать до цих станів	Фінляндські уродженці	Іноземні піддані
Грамотність, рівень освіти									
Частина групи серед освічених		9,23	1,83	58,94	28,39	0,003	0,32	0,006	1,28
У тому числі ті, хто навчається	В університетах та інших вищих навчальних закладах	74,62	3,52	19,22	0,75	–	0,50	–	1,38
	У спеціальних та технічних вищих навчальних закладах	72,24	0,41	21,22	1,22	–	0,41	–	4,49
	У спеціальних середніх навчальних закладах	26,01	0,98	46,90	23,39	–	1,52	–	1,20
	У середніх навчальних закладах	33,85	13,30	45,88	4,80	–	0,50	–	1,66
	У вищих військових навчальних закладах	94,44	–	–	–	–	–	–	5,56
	У середніх військових навчальних закладах	94,41	0,47	3,03	1,40	–	0,47	–	0,23

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 44-51.

Додаток 5.5.16 Рівень освіченості населення повітів і міст Таврійської губернії за становими групами (%)

У повітах

Станові групи		Лворяни спадкові та особисті, чиновники та їх сім'ї	Особи духовного звання всіх християнських сповідань та їх сім'ї	Почесні громадяни, купці, міщани, інші міські стани	Люди сільського стану	Інородці	Особи, що не належать до цих станів	Фінляндські уродженці	Іноземні піддані
Грамотність, рівень освіти									
Частина групи серед освічених		1,40	0,77	12,80	82,23	0,002	0,52	0,0004	2,27
У тому числі ті, хто навчається	В університетах та інших вищих навчальних закладах	63,07	3,59	24,84	1,63	–	5,23	–	1,63
	У спеціальних та технічних вищих навчальних закладах	68,27	1,92	17,31	4,81	–	0,96	–	6,73
	У спеціальних середніх навчальних закладах	16,65	2,86	37,43	34,89	–	5,41	–	2,76
	У середніх навчальних закладах	22,41	26,86	35,51	10,02	–	2,09	–	3,10
	У вищих військових навчальних	100,00	–	–	–	–	–	–	–

закладах									
У середніх військових навчальних закладах	85,26	1,05	6,32	4,21	–	2,11	–	1,05	

У містах

Станові групи		Дворяни сладкові та особисті, чиновники та їх сім'ї	Особи духовного стану всіх християнських сповідань та їх сім'ї	Почесні громадяни, кушчі, міщани, інші міські стани	Люди сільського стану	Інородці	Особи, що не належать до цих станів	Фінляндські уроженці	Іноземні піддані
Грамотність, рівень освіти	Частка групи серед освічених	10,35	1,11	54,24	27,97	0,02	1,34	0,01	4,94
	У тому числі ті, хто навчається	75,49	2,41	15,60	0,93	–	2,51	–	3,06
	В університетах та інших вищих навчальних закладах	75,74	0,85	17,45	–	–	2,13	–	3,83
	У спеціальних та технічних вищих навчальних закладах	30,27	1,21	49,76	10,23	–	5,88	–	2,66
	У спеціальних середніх навчальних закладах	37,07	6,89	46,96	4,03	–	1,17	0,007	3,88
	У середніх навчальних закладах	100,00	–	–	–	–	–	–	–
	У вищих військових навчальних закладах	96,94	0,31	1,94	0,51	–	0,20	–	0,10

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. ХЛ. Гаврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 56-63.

Додаток 5.5.1 в Рівень освіченості населення повітів і міст Херсонської губернії за становими групами (%)
У повітах

Станові групи		Дворяни сладкові та особисті, чиновники та їх сім'ї	Особи духовного стану всіх християнських сповідань та їх сім'ї	Почесні громадяни, кушчі, міщани, інші міські стани	Люди сільського стану	Інородці	Особи, що не належать до цих станів	Фінляндські уроженці	Іноземні піддані
Грамотність, рівень освіти	Частка групи серед освічених	1,92	0,90	19,45	76,43	0,001	0,44	0,002	0,87
	У тому числі ті, хто навчається	66,04	5,61	21,12	2,14	–	1,87	–	3,21
	В університетах та інших вищих навчальних закладах	76,07	–	14,13	1,09	–	–	–	8,70
	У спеціальних та технічних вищих навчальних закладах	23,92	5,88	32,02	30,18	–	5,79	–	2,22
	У спеціальних середніх навчальних закладах	32,19	28,59	27,31	7,84	–	1,42	–	2,64
	У середніх навчальних закладах	96,15	3,85	–	–	–	–	–	–
	У вищих військових навчальних закладах	90,45	2,27	4,55	0,90	–	0,45	–	1,36

Станові групи		У містах							
		Дворяни спадкові та особисті, чиновники та їх сім'ї	Особи духовного стану всіх християнських сповідань та їх сім'ї	Почесні громадяни, купці, міщани, інші міські стани	Люди сільського стану	Інородці	Особи, що не належать до цих станів	Фінляндські уродженці	Іноземні піддані
Грамотність, рівень освіти		9,41	0,83	62,11	21,51	0,004	1,89	0,008	4,24
Частка групи серед освічених		67,30	2,70	23,04	0,70	–	1,56	–	4,71
У тому числі ті, хто навчається	В університетах та інших вищих навчальних закладах	57,66	0,33	27,18	1,81	–	2,64	–	10,38
	У спеціальних та технічних вищих навчальних закладах	25,31	1,24	50,08	12,06	–	7,68	0,03	3,59
	У середніх навчальних закладах	35,13	4,96	47,90	3,57	0,009	1,67	0,01	6,76
	У вищих військових навчальних закладах	97,20	0,93	0,93	–	–	–	–	0,93
	У середніх військових навчальних закладах	86,44	1,12	9,17	2,03	0,04	0,80	0,04	0,36

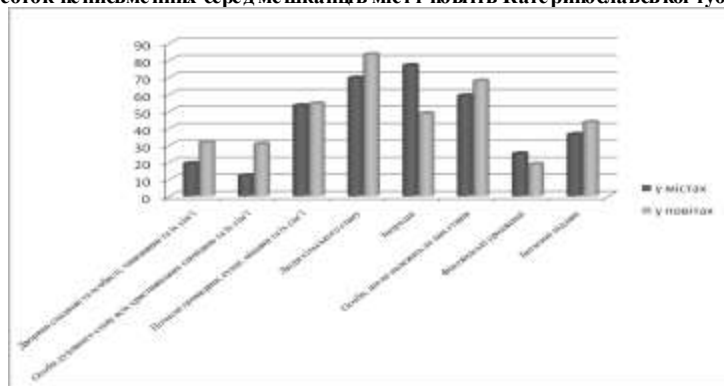
Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 52-59.

Додаток 5.5.2 Відсоток неписьменних серед мешканців міст і повітів Півдня (за станами)

Станові групи	Дворяни спадкові та особисті, чиновники та їх сім'ї	Особи духовного стану всіх християнських сповідань та їх сім'ї	Почесні громадяни, купці, міщани та їх сім'ї	Люди сільського стану	Інородці	Особи, що не належать до цих станів	Фінляндські уродженці	Іноземні піддані
Катеринославська губернія								
у містах	19,22	12,08	53,27	69,51	76,92	59,09	25,00	36,36
у повітах	31,78	30,71	54,41	83,29	48,65	67,79	18,75	43,48
Таврійська губернія								
у містах	22,70	14,80	55,29	62,12	50,82	55,00	26,32	54,66
у повітах	38,74	30,66	64,60	78,08	37,50	61,39	–	65,11
Херсонська губернія								
у містах	16,39	14,61	57,96	61,96	70,45	63,20	18,18	32,80
у повітах	39,77	30,36	73,02	83,26	60,00	77,43	38,46	59,82

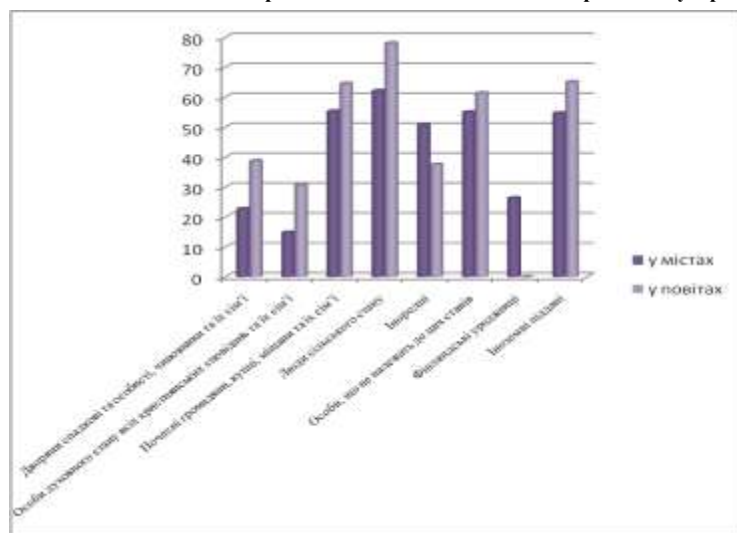
Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 46-50; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 58-62; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 54-58.

Відсоток неписьменних серед мешканців міст і повітів Катеринославської губернії



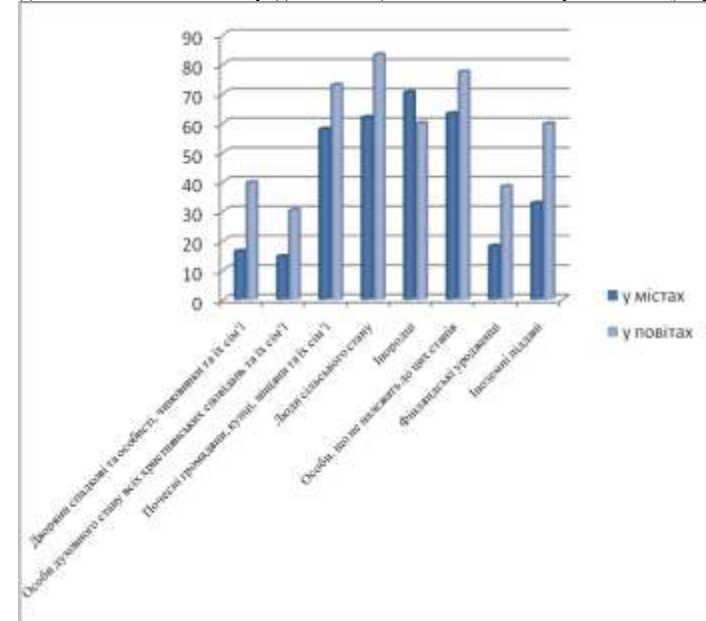
Діаграму складено на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 66,9147 унции. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 46-50.

Відсоток неписьменних серед мешканців міст і повітів Таврійської губернії



Діаграму складено на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XII. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 58-62.

Відсоток неписьмених серед мешканців в місті повіті в Херсонській губернії



Діаграму складено на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 54-58.

Додаток 6.1.1 Рівень урбанізації губерній Російської імперії (%)

Місце	Назва губерній	Відсоток постійного міського населення
1.	Санкт-Петербурзька	67,3
2.	Московська	46,7
3.	Варшавська	43,8
4.	Петроковська	36,4
5.	Чорноморська	34,2
6.	о. Сахалін	30,6
7.	Ліфляндська	29,3
8.	Херсонська	28,9
9.	Амурська	27,3
10.	Курильська	23,1
11.	Приморська	22,7
12.	Тифліська	21,4
13.	Бакінська	20,6
14.	Таврійська	20,0
15.	Естляндська	18,7
16.	Ферганська	18,1
17.	Гродненська	15,9
18.	Плоцька	15,9
19.	Самаркандська	15,7
20.	Седлецька	15,2
21.	Бессарбська	15,2
22.	Харківська	15,1

23.	Вітебська	14,5
24.	Люблінська	13,9
25.	Сир-Дар'їнська	13,9
26.	Каліська	13,8
27.	Ярославська	13,7
28.	Астраханська	13,2
29.	Карська	13,0
30.	Ломжинська	13,0
31.	Терська	12,9
32.	Київська	12,9
33.	Саратовська	12,8
34.	Віленська	12,7
35.	Володимирська	12,6
36.	Сувазька	12,6
37.	Донського війська область	12,4
38.	Радомська	12,3
39.	Іркутська	12,2
40.	Тульська	12,1
41.	Орловська	12,0
42.	Кубанська	11,5
43.	Катеринославська	11,4
44.	Ериванська	11,1
45.	Єнісейська	11,0
46.	Акмолінська	11,0
47.	Закаспійська	10,9
48.	Мінська	10,5
49.	Сісавєтпольська	10,2
50.	Полтавська	9,9
51.	Ставропольська	9,5
52.	Пензенська	9,5
53.	Оренбурзька	9,5
54.	Рязанська	9,4
55.	Курська	9,3
56.	Ковенська	9,3
57.	Кутаїська	9,2
58.	Келецька	9,2
59.	Архангельська	9,2
60.	Чернігівська	9,1
61.	Нижегородська	9,0
62.	Тверська	8,7
63.	Могильовська	8,7
64.	Казанська	8,5
65.	Уральська	8,5
66.	Калужська	8,4
67.	Тамбовська	8,4
68.	Семіпалатинська	8,0
69.	Дагестанська	7,8
70.	Волинська	7,8
71.	Смоленська	7,4
72.	Подільська	7,3
73.	Олонецька	7,0
74.	Сибірська	7,0
75.	Костромська	6,8
76.	Воронізька	6,7
77.	Томська	6,6
78.	Семиреченська	6,5
79.	Псковська	6,5
80.	Забайкальська	6,4
81.	Новгородська	6,3
82.	Тобольська	6,1
83.	Пермська	6,0
84.	Самарська	5,7
85.	Уфимська	4,9

86.	Вологодська	4,7
87.	Тургайська	4,3
88.	Якутська	3,4
89.	Вятська	3,0

Підраховано на підставі: Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. — Т. I. — СПб.: Типо-литография Н.Л. Ныркина, 1905. — С. 6.

Додаток 6.1.2 Рівень урбанізації губерній Російської імперії (абсолютні показники)

Місце	Назва губерній	Абсолютна чисельність міського населення
1.	Санкт-Петербургська	1,421,753
2.	Московська	1,134,382
3.	Варшавська	845,243
4.	Херсонська	788,960
5.	Петроковська	511,563
6.	<i>Київська</i>	<i>459,253</i>
7.	Ліфляндська	380,781
8.	<i>Харківська</i>	<i>367,343</i>
9.	Донського війська область	318,693
10.	Саратовська	309,549
11.	Бессарбська	293,332
12.	Таврійська	289,316
13.	Ферганська	284,358
14.	<i>Полтавська</i>	<i>274,294</i>
15.	Гродненська	254,591
16.	Орловська	244,008
17.	Катеринославська	241,005
18.	<i>Волинська</i>	<i>233,847</i>
19.	Тамбовська	226,264
20.	Мінська	224,945
21.	Тифліська	224,796
22.	<i>Подільська</i>	<i>221,870</i>
23.	Курська	221,527
24.	Кубанська	221,208
25.	Вітебська	215,919
26.	<i>Чернігівська</i>	<i>209,453</i>
27.	Сир-Дар'їнська	205,596
28.	Віленська	198,007
29.	Володимирська	190,618
30.	Казанська	185,588
31.	Пермська	179,339
32.	Тульська	171,980
33.	Бакинська	169,995
34.	Рязанська	169,874
35.	Воронзька	169,632
36.	Льоблінська	160,824
37.	Самарська	158,842
38.	Курляндська	155,761
39.	Тверська	154,769
40.	Оренбурзька	152,601
41.	Могильовська	147,187
42.	Ярославська	146,310
43.	Ковенська	143,144
44.	Нижегородська	143,031
45.	Пензенська	139,838
46.	Самаркандська	135,313
47.	Астраханська	132,502
48.	Томська	127,931
49.	Смоленська	120,895
50.	Терська	120,048
51.	Седлецька	117,699

52.	Каліська	115,992
53.	Симбірська	108,049
54.	Уфимська	107,303
55.	Радомська	100,230
56.	Куртаська	97,516
57.	В'ятська	95,642
58.	Калужська	95,295
59.	Костромська	94,365
60.	Ериванська	92,323
61.	Єлисаветпольська	89,259
62.	Плоцька	88,237
63.	Тобольська	87,351
64.	Новгородська	85,470
65.	Ставропольська	83,025
66.	Єрляндська	77,081
67.	Ломжинська	74,824
68.	Акмолінська	74,752
69.	Сувальська	73,648
70.	Псковська	72,598
71.	Келецька	70,402
72.	Вологодська	62,982
73.	Семиреченська	62,974
74.	Єнісейська	62,884
75.	Іркутська	62,795
76.	Уральська	55,482
77.	Семіпалатинська	54,488
78.	Приморська	51,417
79.	Дагестанська	44,607
80.	Забайкальська	42,778
81.	Закаспійська	41,877
82.	Карська	37,838
83.	Архангельська	34,044
84.	Амурська	32,834
85.	Олонцька	25,508
86.	Чорноморська	19,641
87.	Тургайська	19,530
88.	Якутська	9,182
89.	о. Сахалін	8,595

Таблиця укладена на підставі: Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. — Т. I. — СПб.: Типо-литография Н.Л. Ныркина, 1905. — С. 4-5.

Додаток 6.1.3а Розподіл населення південноукраїнських міст за місцем народження

Назва міста	% народжених у тому ж повіті	% народжених в інших повітах губернії	% народжених в інших губерніях імперії	% народжених в інших державах
Катеринославська губернія				
Катеринослав	31,39	14,43	53,38	0,80
Олександрівськ	51,33	8,21	39,71	0,75
Бахмут	73,52	4,48	21,47	0,52
Верхньодніпровськ	74,56	6,27	19,01	0,16
Маріуполь	44,83	12,23	41,89	1,05
Новомосковськ	89,23	3,62	7,06	0,09
Павлоград	62,66	10,86	26,31	0,17
Луганськ	63,30	15,69	20,69	0,32
Слов'яносербськ	87,70	3,75	8,49	0,06
Таврійська губернія				
Сімферополь	41,31	22,43	34,05	2,21
Бахчисарай	87,85	7,67	3,71	0,77
Карасубазар	82,24	10,55	5,64	1,57
Бердянськ	67,27	7,28	23,37	2,08

Ногайськ	79,38	3,94	15,70	0,98
Орхів	74,42	2,03	23,12	0,43
Олешки	88,48	1,52	9,97	0,03
Євпаторія	67,61	10,97	17,53	3,89
Мелітополь	40,00	11,93	47,12	0,95
Перекоп	62,64	20,23	16,40	0,72
Ялта	27,43	7,27	54,85	10,45
Феодосія	42,49	19,88	34,03	3,59
Старий Крим	75,86	11,20	8,65	4,29
Керч	51,01	8,07	35,74	5,18
Єнікале	82,82	4,31	11,68	1,18
Севастополь	27,48	14,81	54,44	3,27
Балаклава	61,23	10,37	22,22	6,17
Херсонська губернія				
Херсон	63,05	13,93	22,65	0,36
Берислав	79,48	5,79	14,54	0,19
Миколаїв	52,38	16,54	30,24	0,84
Олександрія	79,12	3,96	16,74	0,17
Новогеоргіївськ	81,68	1,29	16,96	0,07
Анан'їв	84,54	3,49	11,80	0,17
Слисаветград	56,35	19,76	23,47	0,42
Бобринець	89,01	4,09	6,86	0,04
Вознесенськ	68,54	11,33	19,90	0,23
Новомиргород	82,05	1,73	16,07	0,15
Ольвіополь	76,05	5,07	18,59	0,29
Одеса	43,55	9,72	44,18	2,54
Маяки	83,10	5,99	10,78	0,13
Овідіополь	91,46	2,31	6,27	–
Очаків	66,37	10,37	23,09	0,17

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховшиковой, 1904. — С. 36; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 40; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 36.

Додаток 6.1.36 Розподіл населення повітів і міст Катеринославської губернії за місцем народження (%)

Назва повіту і міста	За місцем народження			
	«Місцеві»	З інших повітів цієї ж губернії	З інших губерній	З інших держав
Катеринославський повіт	66,49	6,96	25,86	0,69
м. Катеринослав	31,39	14,43	53,38	0,80
Олександрівський повіт	85,02	3,36	11,30	0,32
м. Олександрівськ	51,33	8,21	39,71	0,75
Бахмуцький повіт	71,93	4,76	22,90	0,41
м. Бахмут	73,52	4,48	21,47	0,52
Верхньодніпровський повіт	87,52	2,16	10,15	0,16
м. Верхньодніпровськ	74,56	6,27	19,01	0,16
Маріупольський повіт	81,67	5,52	12,49	0,32
м. Маріуполь	44,83	12,23	41,89	1,05
Новомосковський повіт	92,96	1,68	5,31	0,06
м. Новомосковськ	89,23	3,62	7,06	0,09
Павлоградський повіт	84,81	4,51	10,53	0,15
м. Павлоград	62,66	10,86	26,31	0,17
Слов'яносербський повіт	79,30	4,94	15,55	0,21
м. Слов'яносербськ	87,70	3,75	8,49	0,06

м. Луганськ	63,30	15,69	20,69	0,32
Всього по губернії	80,16	4,39	15,13	0,32
У т.ч. у містах	47,83	11,79	39,72	0,66

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 2.

Додаток 6.1.3в Розподіл населення повітів і міст Таврійської губернії за місцем народження (%)

Назва повіту і міста	За місцем народження			
	«Місцеві»	З інших повітів цієї ж губернії	З інших губерній	З інших держав
Сімферопольський повіт	67,19	14,34	16,87	1,60
м. Сімферополь	41,31	22,43	34,05	2,21
м. Бахчисарай	87,85	7,67	3,71	0,77
м. Карасубазар	82,24	10,55	5,64	1,57
Бердянський повіт	83,44	2,29	13,46	0,81
м. Бердянськ	67,27	7,28	23,37	2,08
м. Ногайськ	79,38	3,94	15,70	0,98
м. Орхів	74,42	2,03	23,12	0,43
Дніпровський повіт	82,97	4,20	12,61	0,21
м. Олешки	88,48	1,52	9,97	0,03
Євпаторійський повіт	67,54	15,75	15,07	1,64
м. Євпаторія	67,61	10,97	17,53	3,89
Мелітопольський повіт	84,20	2,77	12,71	0,32
м. Мелітополь	40,00	11,93	47,12	0,95
Перекопський повіт	52,47	25,83	20,39	1,31
м. Перекоп	62,64	20,23	16,40	0,72
Ялтинський повіт	66,28	6,62	21,07	6,02
м. Ялта	27,43	7,27	54,85	10,45
Феодосійський повіт	73,94	9,03	15,08	1,96
м. Феодосія	42,49	19,88	34,03	3,59
м. Старий Крим	75,86	11,20	8,65	4,29
Керч-Снікальське градоначальство	55,84	7,68	32,32	4,15
м. Керч	51,01	8,07	35,74	5,18
м. Снікале	82,82	4,31	11,68	1,18
Севастопольське градоначальство	28,74	14,62	53,27	3,36
м. Севастополь	27,48	14,81	54,44	3,27
м. Балаквіва	61,23	10,37	22,22	6,17
Всього по губернії	75,56	6,71	16,45	1,28
У т.ч. у містах	50,94	12,97	33,03	3,06

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 2.

Додаток 6.1.3г Розподіл населення повітів і міст Херсонської губернії за місцем народження (%)

Назва повіту і міста	За місцем народження			
	«Місцеві»	З інших повітів цієї ж губернії	З інших губерній	З інших держав
Херсонський повіт	76,48	8,96	14,31	0,26
м. Херсон	63,05	13,93	22,65	0,36
м. Берислав	79,48	5,79	14,54	0,19
м. Миколаїв	52,38	16,54	30,24	0,84
Олександрійський повіт	92,17	2,65	5,15	0,03
м. Олександрія	79,12	3,96	16,74	0,17
м. Новогеоргіївськ	81,68	1,29	16,96	0,07
Анан'ївський повіт	85,18	5,52	9,10	0,20

м. Анаїв	84,54	3,49	11,80	0,17
Слїсаветградський повіт	85,70	6,32	7,87	0,11
м. Слїсаветград	56,35	19,76	23,47	0,42
м. Бобринь	89,01	4,09	6,86	0,04
м. Вознесенськ	68,54	11,33	19,90	0,23
м. Новоміргород	82,05	1,73	16,07	0,15
м. Ольвіополь	76,05	5,07	18,59	0,29
Одеський повіт	58,06	8,57	31,60	1,80
м. Одеса. Градон.	43,55	9,66	44,25	2,54
м. Маяки	83,10	5,99	10,78	0,13
м. Овідіополь	91,46	2,31	6,23	–
м. Очаків	66,37	10,37	23,09	0,17
Всього по губернії	78,27	6,89	14,30	0,54
У т.ч. у містах	54,34	10,88	33,28	1,50

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 2.

Додаток 6.2.1а Розподіл етнічних груп по повітах і містах Таврійської губернії

Повіт і міста	«росіяни»	татари	німці	болгари	євреї	греки	вірмени	чехи	єстонці	Загалом
Бердянський	88500 (23,89%)	–	23500 (51,48%)	16000 (74,94%)	400 (2,8%)	–	–	–	–	128400 (22,42%)
Мелітопольський	132000 (35,63%)	–	16000 (35,05%)	2000 (9,37%)	1000 (6,99%)	–	–	–	–	151000 (26,36%)
Дніпровський	66000 (17,81%)	–	150 (0,33%)	150 (0,7%)	400 (2,8%)	–	–	–	–	66700 (11,64%)
Міста магерика	28300 (7,64%)	–	800 (1,75%)	–	900 (3,29%)	500 (2,26%)	600 (7,94%)	–	–	31800 (5,55%)
Ялтинський	800 (0,22%)	22000 (22%)	–	–	–	1000 (7,52%)	–	–	–	23800 (4,16%)
Сімферопольський	5500 (1,48%)	18000 (18%)	2000 (4,38%)	100 (0,47%)	–	–	–	–	100 (12,5%)	25700 (4,49%)
Феодосійський (з градоначальством)	13500 (3,64%)	18000 (18%)	1700 (3,72%)	8000 (14,05%)	100 (0,7%)	1500 (11,28%)	100 (1,59%)	–	–	37900 (6,62%)
Свпаторійський	3500 (0,94%)	10000 (10%)	350 (0,77%)	–	–	–	–	–	150 (18,75%)	14000 (2,44%)
Перекопський	1800 (0,49%)	5000 (5%)	750 (1,64%)	100 (0,47%)	–	–	–	500 (68,75%)	550 (68,75%)	8800 (1,54%)
Міста півострова	30600 (8,26%)	27000 (27%)	400 (0,87%)	–	10500 (73,43%)	10500 (78,95%)	5700 (90,48%)	–	–	84700 (14,79%)
Загалом в губернії	370500	100000	45650	21350	14300	13300	3300	500	800	572800

Таблиця укладена на підставі: Список населенных мест по сведениям 1864 года. XLI. Таврическая губерния / Ред. М. Раевский. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1865. — С. LIII.

Додаток 6.2.16 Відсоткове представництво етнічних груп у населенні повітів і міст
Таврійської губернії

Повіти й міста	росіяни»	татари	німці	болгари	євреї	греки	вірмени	чехи	єстонці	Загалом
Бердянський	88500 (68,93%)	-	23500 (18,3%)	6000 (12,46%)	100 (0,31%)	-	-	-	-	128400 (100%)
Мелітопольський	132000 (87,42%)	-	16000 (10,6%)	2000 (1,32%)	000 (0,66%)	-	-	-	-	151000 (100%)
Дніпровський	56000 (98,95%)	-	150 (0,22%)	150 (0,22%)	100 (0,6%)	-	-	-	-	56700 (99,99%)
Міста материка	28300 (88,99%)	-	800 (2,52%)	-	900 (5,97%)	800 (0,94%)	500 (1,57%)	-	-	31800 (99,99%)
Ялтинський	800 (3,36%)	22000 (92,43%)	-	-	-	1000 (4,2%)	-	-	-	23800 (99,99%)
Сімферопольський	5500 (21,4%)	18000 (70,04%)	2000 (7,78%)	100 (0,39%)	-	-	-	100 (0,39%)	-	25700 (100%)
Феодосійський (з градоначалством)	13500 (35,62%)	18000 (47,49%)	1700 (4,49%)	800 (7,92%)	100 (0,26%)	1500 (3,96%)	100 (0,26%)	-	-	37900 (100%)
Євпаторійський	8500 (25%)	10000 (71,43%)	350 (2,5%)	-	-	-	-	150 (1,07%)	-	14000 (100%)
Перекопський	1800 (20,45%)	5000 (56,82%)	750 (8,52%)	100 (1,14%)	-	-	-	500 (6,82%)	550 (6,25%)	8800 (100%)
Міста півострова	30600 (36,13%)	27000 (31,88%)	400 (0,47%)	-	0500 (12,39%)	10500 (12,39%)	5700 (6,73%)	-	-	84700 (99,99%)
Загалом в губернії	370500 (64,68%)	100000 (17,46%)	45650 (7,97%)	21350 (3,72%)	4300 (2,5%)	13300 (2,32%)	5300 (1,1%)	500 (0,1%)	800 (0,14%)	572800 (99,99%)

Таблиця укладена на підставі: Список населення міст по сведениям 1864 года. ХЛІ. Таврическая губерния / Ред. М. Раевский. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1865. — С. LIII.

Додаток 6.2.2 Етнічний склад населення губернії і міст у 1897 р. (%)

Етноси (за мовною ознакою)	В губернії			В містах			
	Тавр.	Херс.	Кат.	Тавр.	Херс.	Кат.	
«Руськ»	70,80	75,37	86,83	59,70	62,41	68,78	
У тому числі	Росіяни	27,90	21,05	17,27	49,10	44,96	40,68
	Українці	42,20	53,48	68,90	10,40	17,22	27,04
	Білоруси	0,70	0,84	0,66	0,20	0,23	1,05
Поляки	0,70	1,13	0,59	2,20	3,12	1,82	
Чехи	0,10	0,05	0,02	0,10	0,09	0,08	
Болгари	2,80	1,00	0,006	0,30	0,22	0,008	
Молдавани, румуни	0,20	5,39	0,43	0,10	2,18	0,02	
Німці	5,40	4,52	3,83	1,40	1,62	0,99	
Греки	1,30	0,30	2,31	3,60	0,70	0,75	
Вірмени	0,60	0,08	0,03	2,20	0,26	0,12	
Цигани	0,10	0,06	0,06	0,10	0,03	0,17	
Євреї	3,80	11,80	3,74	11,80	28,36	25,96	
Єстонці	0,20	0,01	0,003	0,20	0,04	0,005	
Татари	13,0	0,12	0,82	14,20	0,37	0,50	
Караїми та частина євреїв	0,60	н.з.	-	3,0	н.з.	-	

Турки	0,20	0,02	0,26	0,30	0,06	0,46
Інші	0,20	0,15	1,08	0,30	0,54	0,35
Всього, осіб	100 % (1.447.790)	100 % (2.733.612)	100 % (2113674)	100 % (289.816)	100 % (788.960)	100 % (241.005)

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 74-75; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. V; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 90-95.

Додаток 6.2.3 Представництво українців, росіяні свреї в міському населенні українських губерній у 1897 р.

Губернії	Українці	Росіяни	Євреї	Загалом
Волинська	46060 (19,7%)	44345 (18,96%)	18707 (7,99%)	233847
Катеринославська	65166 (27,04%)	98048 (40,68%)	62602 (25,98%)	241005
Київська	129352 (28,17%)	152190 (33,14%)	141222 (30,75%)	459253
Подільська	72188 (32,54%)	33353 (15,03%)	102204 (46,06%)	221870
Полтавська	156752 (57,15%)	31446 (11,46%)	80491 (29,34%)	274294
Таврійська	30197 (10,44%)	142062 (49,1%)	34248 (11,84%)	289316
Харківська	198774 (54,11%)	145504 (39,61%)	11798 (3,21%)	367343
Херсонська	135862 (17,22%)	354738 (44,96%)	223769 (28,36%)	788960
Чернігівська	102184 (48,79%)	48527 (23,17%)	54401 (25,97%)	209453

Підраховано на підставі: Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. — Т. I. — СПб.: Типо-литография Н.Л. Ньркина, 1905. — С. 13; Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. — Т. II. — СПб.: Типо-литографии М.Я. Минкова и Н.Л. Ньркина, 1905. — С. 56, 59.

Додаток 6.2.4 Представництво українців, росіяні свреї в населенні українських губерній у 1897 р.

Назва губернії	Українці	Росіяни	Євреї	Загалом населення
Волинська	2095579 (70,1%)	106907 (3,58%)	394974 (13,21%)	2989482
Катеринославська	1456369 (68,9%)	364714 (17,25%)	99153 (4,69%)	2113674
Київська	3019145 (84,83%)	209427 (5,88%)	330489 (9,29%)	3559229
Подільська	2442819 (87,93%)	98984 (3,28%)	369306 (12,24%)	3018299
Полтавська	2583133 (92,98%)	72941 (2,63%)	110352 (3,97%)	2778151
Таврійська	611121 (42,21%)	404463 (27,94%)	55438 (3,83%)	1447790
Харківська	2009411 (80,62%)	440936 (17,69%)	12648 (0,51%)	2492316

Херсонська	1462039 (53,48%)	575375 (21,05%)	332537 (12,16%)	2733612
Чернігівська	1526072 (66,41%)	495963 (21,58%)	113787 (4,95%)	2297854

Підраховано на підставі: Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. — Т. I. — СПб.: Типо-литография Н.Л. Ныркина, 1905. — С. 2; Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. — Т. II. — СПб.: Типо-литографии М.Я. Минкова и Н.Л. Ныркина, 1905. — С. 20, 23.

Додаток 6.2.4а Етнічний склад населення повіті в міст Катеринославської губернії (за мовною ознакою, %)

Назва повіту і міста	«Руськ»			Інші, які переважають в губернії							
	Росіяни	Українці	Білоруси	Сарєт	Німці	Греки	Татари	Поляки	Молдавани	Турки	Інші
Катеринославський повіт	21,05	55,70	1,13	13,00	5,77	0,05	0,24	2,22	0,50	0,05	0,29
м. Катеринослав	41,78	15,76	1,23	35,43	1,27	0,14	0,64	3,03	0,01	0,14	0,57
Олександрівський повіт	5,69	82,49	1,23	5,11	5,16	0,02	0,05	0,11	0,001	0,01	0,14
м. Олександрівськ	24,76	42,98	0,85	27,84	1,96	0,08	0,23	0,81	0,01	0,05	0,42
Бахмутський повіт	31,19	58,20	0,74	2,84	3,80	0,04	0,10	0,60	1,92	0,01	0,55
м. Бахмут	18,94	61,75	0,12	16,69	0,60	0,08	0,05	0,43	0,01	—	1,34
Верхньодніпровський повіт	4,66	90,31	0,11	2,57	2,10	0,004	0,01	0,11	0,03	0,004	0,08
м. Верхньодніпровськ	11,03	55,99	0,57	30,76	0,16	0,07	0,03	0,48	0,48	—	0,43
Маріупольський повіт	14,05	46,13	0,67	4,05	7,52	19,01	6,09	0,21	0,04	2,09	0,14
м. Маріуполь	63,22	10,04	0,55	15,14	0,80	5,11	0,73	0,70	—	2,96	0,75
Новомосковський повіт	3,69	93,23	0,08	1,40	1,33	0,003	0,003	0,12	—	0,003	0,15
м. Новомосковськ	9,60	77,28	0,01	11,15	0,18	—	0,02	0,59	—	0,04	1,14
Павлоградський повіт	14,38	79,71	0,20	2,93	2,31	0,02	0,10	0,22	0,01	0,01	0,12
м. Павлоград	34,36	33,43	0,29	27,59	0,45	0,13	1,17	1,98	0,04	0,09	0,46
Слов'яносербський повіт	45,37	50,48	0,89	1,51	0,51	0,01	0,09	0,29	0,48	0,002	0,37
м. Слов'яносербськ	51,47	42,99	—	4,58	—	—	—	0,06	—	—	0,90
м. Луганськ	68,16	19,12	3,51	7,10	0,50	0,02	0,03	0,50	0,01	0,02	1,03
Всього по губернії	17,27	68,90	0,66	4,69	3,83	2,31	0,82	0,59	0,43	0,26	0,24
У т.ч. у містах	40,68	27,04	1,05	25,98	0,99	0,75	0,50	1,82	0,02	0,46	0,70

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 3, 74.

Додаток 6.2.4б Етнічний склад населення повіті в міст Таврійської губернії (за мовною ознакою, %)

Назва повіту і міста	«Руськ»				Інші, які переважають в губернії											
	Росіяни	Українці	Білоруси	Поляки	Чехи	Болгари	Молдавани	Німці	Греки	Вірмени	Цигани	Сарєт	Естонці	Татари	Турки	Інші
Сімферопольський повіт	30,22	7,15	0,43	0,21	0,18	1,02	0,05	4,10	0,71	0,12	0,12	5,53	0,44	4,37	0,13	0,21
м. Сімферополь	45,69	6,93	0,10	0,00	0,20	0,21	0,06	1,44	0,73	0,95	0,13	5,91	0,35	9,70	0,28	0,33
м. Бахчисарай	7,32	0,56	0,10	0,10	—	—	—	0,10	0,84	0,27	—	0,57	0,02	0,03	0,06	0,04
м. Карасубазар	16,36	1,67	—	0,11	0,06	0,09	0,02	0,76	0,26	5,15	—	0,27	—	0,99	0,15	0,12
Бердянський повіт	18,15	58,80	0,43	0,07	0,007	10,45	0,49	7,83	0,18	0,07	0,04	0,92	0,003	0,25	0,11	0,19

м. Бердянськ	66,06	15,53	0,07	0,40	0,04	0,49	0,02	2,77	1,58	0,28	-	10,46	0,02	1,09	0,19	1,02
м. Ногайськ	58,54	15,8	0,35	0,40	-	5,63	0,05	4,37	0,10	2,12	0,05	12,57	-	0,03	-	-
м. Орхів	9,47	70,43	0,28	0,23	-	0,02	-	3,25	0,02	-	-	16,21	-	-	0,05	0,03
Дніпровський повіт	19,87	73,57	1,42	0,26	0,02	0,01	0,20	1,27	0,01	0,02	0,07	2,97	0,002	0,24	0,004	0,05
м. Олешки	59,45	21,68	-	0,33	0,02	0,01	-	0,10	0,01	0,01	-	8,19	-	0,17	-	0,02
Єваторійський повіт	17,57	21,11	0,26	0,32	0,19	0,01	0,05	2,00	0,61	0,75	0,07	2,49	0,64	42,70	0,02	0,21
м. Єваторія	26,32	6,42	0,16	0,44	0,03	0,01	0,05	1,19	1,13	1,94	0,01	8,44	0,06	49,38	0,06	0,37
Мелітопольський повіт	52,8	64,94	0,87	0,63	0,19	0,51	0,01	5,25	0,09	0,10	0,05	4,18	0,01	0,33	0,01	0,04
м. Мелітополь	42,8	8,82	0,15	0,74	0,02	0,56	0,06	1,19	0,39	1,31	0,19	40,12	0,01	3,32	0,15	0,16
Перекопський повіт	22,85	22,02	0,39	0,29	1,25	0,02	0,06	2,80	0,45	1,20	0,47	2,57	1,62	23,87	0,02	0,14
м. Перекоп	48,4	8,01	0,08	0,51	0,04	-	-	0,49	0,06	3,60	2,24	12,56	0,02	23,89	0,04	0,08
Ялтинський повіт	27,13	2,76	0,29	0,63	0,06	0,02	0,01	0,45	0,40	0,85	0,04	1,32	0,10	59,04	1,48	0,41
м. Ялта	66,17	4,27	0,55	1,97	0,14	0,05	0,02	1,44	0,07	2,42	-	5,67	0,31	3,31	2,28	1,32
Феодосійський повіт	30,19	11,48	0,51	0,63	0,05	5,04	0,05	4,24	1,00	2,09	0,35	2,53	0,004	38,35	0,20	0,30
м. Феодосія	46,85	7,66	0,62	2,48	0,09	0,16	0,11	1,29	5,31	3,65	0,02	11,35	0,004	18,78	0,54	1,07
м. Старий Крим	55,05	5,05	-	0,21	0,18	2,31	0,03	1,86	24,35	11,9	1,86	0,39	-	16,79	-	-
Керч-Єнікальське раднаочальство	55,77	16,10	0,21	2,01	0,03	0,14	0,08	0,67	1,61	1,62	0,06	10,14	0,24	5,87	0,11	2,36
м. Керч	57,80	7,99	0,21	2,57	0,03	0,15	0,10	0,81	3,29	2,04	0,08	12,86	0,31	5,70	0,13	2,98
м. Єнікале	75,73	8,29	0,07	1,18	-	-	0,07	0,49	2,17	1,07	-	4,59	0	0,28	-	0,07
Севастопольське раднаочальство	52,87	13,15	0,34	4,88	0,08	0,12	0,06	1,64	1,97	0,81	0,06	5,43	0,23	3,33	0,21	0,82
м. Севастополь	53,46	13,66	0,34	5,14	0,08	0,11	0,06	1,69	1,90	0,82	0,04	5,86	0,24	3,39	0,39	0,81
м. Балаклав	40,33	1,40	-	1,07	-	0,41	-	0,25	11,36	0,41	0,41	0,74	0,08	1,73	0,82	0,99
Всього по губернії	27,94	42,21	0,67	0,70	0,14	2,85	0,16	5,41	1,25	0,62	0,10	8,83	0,15	13,60	0,15	0,24
У т.ч. у містах	49,10	10,44	0,22	2,21	0,08	0,27	0,05	1,42	3,57	2,21	0,11	11,84	0,16	17,16	0,33	0,84

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. ХЛІ. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 2-3, 94.

Додаток 6.2.4в Етнічний склад населення повітів і міст Херсонської губернії (за мовною ознакою, %)

Назва повіту і міста	«Руськ»			Інші, які переважають в губернії								
	Росіяни	Українці	Білоруси	Поляки	Болгари	Молдавани	Німці	Греки	Вірмені	Євреї	Татари	Інші
Херсонський повіт	24,60	55,07	2,14	0,88	0,61	0,84	8,45	0,05	0,02	11,85	0,18	0,32
м. Херсон	47,23	19,62	0,28	1,73	0,04	0,14	0,72	0,09	0,04	29,05	0,57	0,49
м. Борислав	4,31	72,86	0,17	0,29	-	0,02	0,35	0,02	-	21,72	0,04	0,21
м. Миколаїв	66,32	8,46	0,21	2,84	0,09	0,09	0,88	0,23	0,12	19,51	0,65	0,61
Олександрійський повіт	9,38	85,09	0,57	0,23	0,001	0,65	0,33	0,01	0,001	3,68	0,02	0,05
м. Олександрія	16,88	54,67	0,05	1,24	0,01	0,09	0,51	0,07	0,01	26,32	0,06	0,09
м. Новогорівицьк	57,19	29,08	-	0,73	-	0,01	0,19	0,01	0,01	12,28	0,37	0,12
Анан'ївський повіт	10,97	62,04	0,08	0,67	0,15	13,48	3,83	0,07	0,01	3,33	0,003	0,36
м. Анан'їв	8,59	43,19	0,04	1,45	-	25,02	0,21	0,07	0,03	21,06	0,01	0,34
Єлисаветградський повіт	15,23	66,13	0,95	0,43	0,75	5,00	0,89	0,02	0,004	3,39	0,06	0,15
м. Єлисаветград	34,64	23,62	0,07	1,92	0,003	0,03	0,69	0,20	0,03	37,82	0,47	0,49
м. Бобринь	5,86	66,73	0,02	0,30	-	2,42	0,34	-	0,02	24,26	-	0,06
м. Вознесенськ	16,40	35,84	0,43	0,90	0,04	7,89	0,79	0,01	0,01	37,33	0,15	0,20
м. Новомиргород	75,02	6,11	0,14	1,13	-	0,05	0,22	-	-	17,27	-	0,05
м. Ольвіополь	3,94	72,95	0,36	0,44	0,06	0,15	0,49	0,01	0,01	21,50	-	0,09
Одеський повіт	37,45	21,88	0,27	3,03	1,36	1,17	10,27	1,24	0,23	21,97	0,25	0,90
м. Одеса. Градон.	49,09	9,39	0,31	4,31	0,15	0,12	2,54	1,26	0,35	30,83	0,36	1,29
м. Маяки	52,62	20,63	-	0,79	0,02	0,33	0,96	-	-	14,08	-	0,57
м. Овідіополь	38,50	53,70	0,02	0,08	-	0,12	0,13	-	-	7,46	-	-

м. Очаків	52,52	48,25	0,13	4,01	0,06	0,08	0,82	0,06	0,04	13,26	0,50	0,26
Всього по губернії	21,05	53,48	0,84	1,13	0,94	5,39	4,52	0,30	0,08	11,80	0,12	0,36
У т.ч. у містах	44,96	17,22	0,25	3,12	0,10	2,18	1,62	0,70	0,26	28,37	0,37	0,85

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 3, 90.

Додаток 6.2.5а Розподіл населення міст Катеринославської губернії по віросповіданню та рідній мові наприкінці XIX ст. (%)

Віросповідання Групи мов	Православні та єдиновірці	Старообрядці та ті, хто відхиляється від православ'я	Вірмено-григоріани	Вірмено-католики	Римо-католики	Лютерани	Реформати	Баптисти
В містах	69,40	0,17	0,09	0,003	2,24	0,87	0,006	0,002
I. «Руськ»	98,63	0,24	0,009	0,0006	0,16	0,07	0,002	0,002
У тому числі								
російська	97,82	0,36	0,01	0,001	0,23	0,12	0,003	0,001
українська	99,86	0,07	0,003	—	0,002	0,001	—	0,005
білоруська	99,17	0,16	—	—	0,40	0,04	—	—
II. Польська	1,62	—	—	—	97,36	0,64	0,02	—
III. Інші слов'янські	28,45	—	—	—	70,71	0,84	—	—
у т.ч. чеська та словацька	15,14	—	—	—	84,32	0,54	—	—
IV. Литовсько-латиські	16,59	—	0,44	—	34,06	43,23	—	0,44
У тому числі								
литовська	25,00	—	—	—	75,00	—	—	—
латиська	13,43	—	0,75	—	11,19	73,88	—	0,75
V. Романські	18,13	—	—	—	73,41	7,25	0,91	—
У тому числі								
молдавська (румун.)	100,00	—	—	—	—	—	—	—
французька	3,07	—	—	—	84,65	10,53	1,32	—
VI. Німецька	3,20	0,42	—	0,17	12,62	73,72	0,29	—
VII. Інші германські	11,43	—	—	—	25,71	41,43	—	—
у т.ч. англійська	8,77	—	—	—	26,32	38,60	—	—
VIII. Інші індоевропейські	88,51	—	8,13	0,12	1,48	0,20	—	—
У тому числі								
грецька	99,12	—	—	—	0,61	0,28	—	—
вірменська	17,07	—	72,47	1,05	9,41	—	—	—
циганська	96,42	—	—	—	—	—	—	—
IX. Єврейська	0,08	0,005	—	—	—	0,002	—	—
X. Картвельські (груз.)	84,38	—	—	—	9,38	—	—	—
XI. Кавказькі горці	—	—	—	—	—	—	—	—
XII. Фінські	28,13	—	—	—	—	59,38	3,13	—
XIII. Турецько-татарські	46,36	0,08	0,04	—	—	0,13	—	—
у тому числі								
татарська	17,55	0,17	0,08	—	—	—	—	—
турецька	79,26	—	—	—	—	0,18	—	—
XVII. Інші мови	100,00	—	—	—	—	—	—	—
Ті, які не зазначили мови	50,00	—	—	—	25,00	—	—	—

	Меноніти	Англіканці	інші християнські сповідання	Караїми	уджі	Мусульм.	Буддисти та намаїсти	інші нехрист. сповід.	Всього, у тому числі осіб
В містах	0,09	0,007	0,002	0,13	26,57	0,43	0,0004	—	100,0104 (241005)
I. «Руськ»	0,002	0,001	0,001	0,0006	0,87	0,004	0,0006	—	99,9928 (165752)
російська	0,003	0,002	0,001	0,001	1,44	0,003	0,001	—	99,996

У тому числі	українська	0,002	–	0,002	–	0,04	0,005	–	–	(98047)
	білоруська	–	–	–	–	0,40	–	–	–	99,985 (65166)
II. Польська		–	–	–	–	0,36	–	–	–	100 (4394)
III. Інші слов'янські у т. ч. чеська та словацька		–	–	–	–	–	–	–	–	100 (239)
IV. Лиговсько-латиські		–	–	–	–	2,18	3,06	–	–	100 (229)
У тому числі	лиговська	–	–	–	–	–	–	–	–	100 (80)
	латиська	–	–	–	–	–	–	–	–	100 (134)
V. Романські		–	–	–	–	0,30	–	–	–	100 (331)
У тому числі	молдавська (румун.)	–	–	–	–	–	–	–	–	100 (50)
	французька	–	–	–	–	0,44	–	–	–	100,01 (228)
VI. Німецька		8,54	–	–	–	0,97	0,08	–	–	100,01 (2378)
VII. Інші германські у т.ч. англійська		–	20,00	–	–	1,43	–	–	–	100 (70)
VIII. Інші індосвропейські		–	–	0,08	–	–	1,48	–	–	100 (2559)
У тому числі	грецька	–	–	–	–	–	–	–	–	100,01 (1814)
	вірменська	–	–	–	–	–	–	–	–	100 (287)
	циганська	–	–	–	–	–	3,58	–	–	100 (419)
IX. Єврейська		–	–	–	0,03	99,87	0,003	–	–	99,99 (62602)
X. Картвельські (груз.)		–	–	–	–	–	6,25	–	–	100,01 (32)
XI. Кавказькі горці		–	–	–	–	–	100,00	–	–	100 (8)
XII. Фінські		–	–	–	–	3,13	6,25	–	–	100,02 (32)
XIII. Турецько-татарські		0,04	–	–	11,84	0,42	41,07	–	–	99,98 (2364)
У тому числі	татарська	0,08	–	–	19,13	0,75	62,23	–	–	99,99 (1202)
	урецька	–	–	–	4,49	0,09	15,98	–	–	100 (1114)
XVII. Інші мови		–	–	–	–	–	–	–	–	100 (3)
Ті, які не зазначили мови		–	–	8,33	–	8,33	8,33	–	–	99,99 (12)

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 80-81.

Додаток 6.2.56 Розподіл населення міст Таврійської губернії по віросповіданню та рідній мові наприкінці XIX ст. (%)

Віросповідання	Православні та єдиновірці	Старообряд. та ті, хто відхилився від православ'я	Вірмено-григоріани	Вірмено-католики	Римо-католики	Лютер.	Реформат.	Баптисти	
В містах	62,30	0,56	1,80	0,37	3,23	1,34	0,03	0,002	
I. «Руськ»	97,17	0,93	0,03	0,009	0,33	0,14	0,001	–	
У тому числі	російська	96,60	1,11	0,03	0,01	0,38	0,16	0,001	–
	українська	99,82	0,09	–	–	0,08	0,02	–	–
II. Польська	білоруська	97,78	1,11	–	–	1,11	–	–	–
	польська	1,42	–	0,11	–	97,28	0,92	0,03	–
III. Інші слов'янські	80,27	–	–	–	17,78	1,69	0,09	–	

XI. Кавказькі горці	–	–	–	–	–	91,30	–	–	100 (23)
XII. Фінські	–	–	–	–	–	–	–	0,86	100 (580)
у т.ч. естонська	–	–	–	–	–	–	–	–	100 (470)
XIII. Турецько-татарські	–	–	–	10,69	6,38	82,64	–	–	100,006 (50592)
у тому числі									
татарська	–	–	–	10,79	6,47	82,54	–	–	100 (49640)
турецька	–	–	–	5,58	1,37	87,88	–	–	100 (949)
XVII. Інші мови	–	–	–	18,75	–	12,50	–	–	100 (16)
Ті, які не зазначили мови	–	–	33,33	–	2,78	5,56	–	5,56	100,01 (36)

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 102-103.

Додаток 6.2.5в Розподіл населення міст Херсонської губернії по віросповіданню та рідній мові наприкінці XIX ст. (%)

Віросповідання		Православні та єдиновірці	Старообрядці та ті, хто відхилився від православ'я	Вірмено-григоріани	Вірмено-католики	Римо-католики	Лютерани	Реформати	Баптисти
В містах		62,14	0,79	0,27	0,01	4,16	1,44	0,07	0,02
I. «Руські»		94,25	1,27	0,04	0,001	0,63	0,19	0,02	0,02
У тому числі	російська	92,21	1,70	0,06	0,001	0,80	0,24	0,03	0,02
	українська	99,58	0,11	0,01	0,0007	0,18	0,04	–	0,02
	білоруська	92,93	3,23	–	–	3,79	0,05	–	–
II. Польська		1,80	0,01	0,008	0,08	97,15	0,50	0,05	0,01
III. Інші слов'янські		62,85	–	0,06	–	34,01	2,48	0,22	0,06
У тому числі	чеська	18,05	–	–	–	76,16	5,08	0,56	0,14
	болгарська	98,25	–	–	–	0,88	0,38	–	–
IV. Литовсько-латиські		7,12	0,10	–	–	44,27	44,85	0,96	1,06
V. Романські		89,37	0,02	0,21	0,005	9,01	0,60	0,66	0,005
У тому числі	румунська (молдав.)	99,67	0,02	0,24	–	0,04	0,02	0,006	0,006
	французька	6,20	–	–	0,08	74,14	8,42	9,64	–
	італійська	5,38	–	–	–	94,12	0,38	0,13	–
VI. Німецька		2,54	0,02	–	–	21,33	71,07	2,18	0,55
VII. Інші германські		6,47	–	0,18	–	8,99	52,70	5,04	–
у тому числі шведська		4,62	–	–	–	1,54	93,84	–	–
VIII. Інші індоевропейські		72,66	–	23,13	0,40	1,22	0,04	0,01	–
У тому числі	грецька	99,42	–	0,13	–	0,42	0,02	–	–
	вірменська	3,97	–	89,88	1,59	3,47	0,05	0,05	–
	циганська	58,52	–	4,44	–	0,74	–	–	–
IX. Єврейська		0,11	–	0,0004	–	0,005	0,005	0,0004	–
X. Картвельські (груз.)		93,91	1,02	0,51	–	4,06	–	–	–
XI. Кавказькі горці		63,64	–	–	–	9,09	–	–	–
XII. Фінські		41,23	–	–	–	11,53	44,64	–	–
XIII. Турецько-татарські		5,29	–	1,43	–	0,39	0,06	0,03	–
у тому числі татарська		1,91	–	–	–	–	0,03	–	–

XIV. Монголо-бурятські (калмицька)	-	-	-	-	-	-	-	-
XVI. Інші північні племена	55,55	-	-	-	-	-	-	-
XVII. Інші мови	33,33	-	-	-	44,44	-	-	-
Ті, які не зазначили мови	17,72	-	-	-	6,33	1,27	-	1,27

		Менон.	Англіканці	Інші христ. спов.	Караїм.	Іуджі	Мусульм.	Буддисти та ламаїсти	Інші нехр. спов.	Всього
В містах		0,005	0,02	0,007	0,25	30,54	0,27	0,0003	0,0003	100 (788960)
I. «Руськ»		-	0,002	0,002	0,10	3,47	0,01	-	-	100 (492552)
У тому числі	російська	-	0,003	0,003	0,14	4,78	0,01	-	-	100 (354738)
	українська	-	-	-	0,004	0,09	0,003	-	-	100 (135862)
	білоруська	-	-	-	-	-	-	-	-	100 (1952)
II. Польська		-	-	-	0,02	0,39	0,008	-	-	100 (24609)
III. Інші слов'янські		-	-	0,06	-	-	0,28	-	-	100 (1817)
У тому числі	чеська	-	-	-	-	-	-	-	-	100 (709)
	болгарська	-	-	0,13	-	-	0,25	-	-	100 (798)
IV. Литовсько-латиські		-	-	-	-	1,64	-	-	-	100 (1039)
V. Романські		-	0,005	-	-	0,11	-	-	-	100 (19359)
У тому числі	румунська (молдав.)	-	-	-	-	0,01	-	-	-	100 (17235)
	французька	-	0,08	-	-	1,45	-	-	-	100 (1307)
	італійська	-	-	-	-	-	-	-	-	100 (799)
VI. Німецька		0,28	0,008	-	-	-	-	-	-	100 (12810)
VII. Інші германські		-	26,26	-	-	0,36	-	-	-	100 (556)
у тому числі шведська		-	-	-	-	-	-	-	-	100 (65)
VIII. Інші індоевропейські		-	-	0,01	0,08	0,04	2,20	-	-	100 (7956)
У тому числі	грецька	-	-	-	-	-	0,02	-	-	100 (5531)
	вірменська	-	-	0,05	-	0,15	0,05	-	-	100 (2016)
	циганська	-	-	-	2,22	-	34,07	-	-	100 (270)
IX. Єврейська		-	0,0005	0,0005	0,03	99,85	-	-	-	100 (223769)
X. Картвельські (груз.)		-	-	-	-	2,54	-	-	-	100 (197)
XI. Кавказькі гори		-	-	-	-	-	27,27	-	-	100 (11)
XII. Фінські		-	-	-	-	1,46	0,65	-	0,16	100 (616)
XIII. Турецько-татарські		-	-	-	39,23	0,64	52,84	0,06	0,03	100 (3571)

у тому числі татарська	–	–	–	43,69	0,75	53,58	–	0,03	100 (2932)
XIV. Монголо-буряцькі (калмицька)	–	–	–	–	–	100	–	–	100 (1)
XVI. Інші північні племена	–	–	–	–	–	44,44	–	–	100 (9)
XVII. Інші мови	–	–	22,22	–	–	–	–	–	100 (9)
Ті, які не зазначили мови	–	–	54,43	5,06	13,92	–	–	–	100 (79)

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 100-103.

Додаток 6.2.6а Становий розподіл етнічних груп городян Катеринославської губернії (%)

Стани / Групи мов	Дворяни спадкові та їх сім'ї	Дворяни особисті, чиновники та їх родини	Особі духовного стану всіх християнських сповідань та їх сім'ї	Спадкові та особисті почесні громадяни та їх сім'ї	Купці та їх сім'ї	Міщани	Селяни
I	2	3	4	5	6	7	8
В містах	2,61	2,24	0,88	0,94	2,03	50,57	39,40
I. «Руські»	3,14	2,92	1,25	1,18	1,03	35,35	54,34
У тому числі							
російська	4,59	4,25	1,09	1,61	1,45	35,36	50,70
українська	1,05	1,00	1,55	0,56	0,43	35,85	59,04
білоруська	0,79	0,79	0,24	0,79	0,32	22,45	74,48
II. Польська	21,19	6,19	–	0,39	0,48	29,38	39,67
III. Інші слов'янські	–	2,09	–	–	0,84	22,18	10,04
у т.ч. чеська і словацька	–	1,62	–	–	0,54	24,86	10,27
IV. Литовсько-латиські	6,11	3,93	–	1,31	0,87	8,3	79,04
У тому числі							
литовська	17,5	1,25	–	–	1,25	6,25	73,75
латиська	–	5,97	–	1,49	0,75	7,46	84,32
V. Романські	3,93	2,72	0,3	1,21	2,11	15,41	4,23
У тому числі							
молдав. (румун.)	6	–	2	–	–	70	22
французька	4,39	3,95	–	1,75	0,88	5,70	0,88
VI. Німецька	3,49	2,90	0,13	2,10	2,23	34,10	26,16
VII. Інші германські	10	4,29	–	4,29	–	14,29	1,43
у т.ч. англійська	7,02	1,75	–	3,51	–	14,04	–
VIII. Інші індоевропейські	0,55	1,33	1,02	1,37	3,13	59,67	21,73
У тому числі							
грецька	0,77	1,82	1,43	0,61	3,25	57,66	24,31
вірменська	–	1,05	–	8,36	7,32	49,48	10,10
циганська	–	–	–	–	–	80,67	18,14
IX. Єврейська	–	0,28	–	0,26	4,61	93,09	1,51
X. Кавказькі (груз.)	25	3,13	–	9,38	–	6,25	53,13
XI. Кавказькі горці	–	–	–	–	–	–	62,5
XII. Фінські	–	3,13	–	–	9,38	25	18,75
XIII. Турецько-татарські	0,25	0,04	0,85	0,80	5,50	51,99	32,15
У тому числі							
татарська	0,33	0,08	0,92	1,08	8,90	32,70	52,16
турецька	0,18	–	0,81	0,54	2,06	75,04	7,72
XVII. Інші (сіро-халдейськ.)	–	–	–	–	–	–	–
Ті, які не зазначили мови	8,33	–	–	–	–	33,33	8,33

II. Польська		10,49	3,44	0,02	0,36	0,11	21,65	61,28
III. Інші слов'янські		0,80	1,24	1,69	0,98	1,16	15,20	58,31
У	чеська	0,90	2,24	–	2,69	0,45	34,08	8,07
тому	болгарська	0,76	0,25	2,40	0,63	1,14	8,33	80,30
числі								
IV. Литовсько-латиські		2,83	4,59	0,71	–	0,71	10,95	78,45
V. Романські		1,68	1,55	0,06	1,16	0,97	45,77	6,91
у тому числі молдав. (румун.)		1,28	2,56	0,64	1,28	0,64	14,74	60,26
VI. Німецька		3,22	4,32	0,10	1,44	3,20	25,05	41,88
VII. Інші германські		3,73	4,97	–	–	0,62	5,59	–
VIII. Інші індоєвропейські		1,13	1,40	0,79	1,05	3,90	48,33	2,08
У	грецька	1,26	1,35	0,40	0,57	2,29	41,02	2,70
тому	вірменська	0,97	1,57	1,47	1,89	6,73	58,32	0,78
числі	циганська	–	–	–	–	0,30	90,96	8,13
IX. Єврейська		0,01	0,27	–	0,27	4,67	92,17	1,79
X. Картвельські (груз.)		6,81	3,83	1,70	–	–	6,81	80,85
XI. Кавказькі горці		–	8,70	–	–	–	65,22	13,04
XII. Фінські		0,69	0,86	0,17	0,17	0,34	33,97	56,55
у тому числі естонська		–	1,06	–	–	0,21	40	56,38
XIII. Турецько-татарські		0,60	0,22	–	0,89	1,85	60,66	27,57
У	татарська	0,61	0,23	–	0,90	1,86	61,61	28,04
тому	турецька	–	–	–	0,53	1,48	11,28	2,95
числі								
XVII. Інші мови		–	–	–	–	–	18,75	12,50
Tі, які не зазначили мови		2,78	2,78	–	2,78	–	8,33	52,78

Стани / Групи мов	Військові, козаки	Інородці	Фінляндські уродженці без розділу на стани	Особи, що не належать до цих станів	Особи, що не зазначили стану	Іноземні піддані
I	9	10	11	12	13	14
В містах	0,06	0,02	0,007	0,79	0,54	4,89
I. «Руськ»	0,09	–	0,005	1,16	0,55	0,88
У	російська	–	–	–	–	–
тому	українська	–	–	–	–	–
числі	білоруська	–	–	–	–	–
				0,78	0,10	0,06
				1,27	0,16	0,48
II. Польська	–	–	–	1,10	0,09	1,46
III. Інші слов'янські	–	–	–	0,09	0,18	20,36
У	чеська	–	–	–	–	–
тому	болгарська	–	–	–	–	–
числі				0,13	–	6,06
IV. Литовсько-латиські	–	–	–	1,06	–	0,71
V. Романські	–	–	–	–	1,10	40,80
у тому числі молдав. (румун.)	–	–	–	–	1,28	17,31
VI. Німецька	0,02	–	0,02	0,61	0,34	19,80
VII. Інші германські	–	–	0,62	0,62	2,48	81,37
VIII. Інші індоєвропейські	0,006	–	–	0,11	0,22	40,97
У	грецька	0,01	–	–	0,11	0,26
тому	вірменська	–	–	–	0,09	0,17
числі	циганська	–	–	–	–	–
				–	–	0,60
IX. Єврейська	–	–	–	0,32	0,14	0,36
X. Картвельські (груз.)	–	–	–	–	–	–
XI. Кавказькі горці	4,35	–	–	–	–	8,70
XII. Фінські	–	–	1,55	1,21	0,17	4,31

у тому числі естонська	–	–	–	1,49	0,21	0,64
XIII. Турецько-татарські	0,004	0,12	–	0,13	0,95	7
У тому числі татарська	0,004	0,12	–	0,13	0,96	5,53
турецька	–	–	–	–	0,11	83,67
XVII. Інші мови	–	–	–	–	–	68,75
Ті, які не зазначили мови	–	–	–	–	13,89	16,67

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 276-277.

Додаток 6.2.6в Становий розподіл етнічних груп гордяня Херсонської губернії (%)

Стани / Групи мов	Дворяни спадкові та їх сім'ї	Дворяни особисті, чиновники та їх родини	Особи духовного стану всіх християнських сповідань та їх сім'ї	Спадкові та особисті почесні громадяни та їх сім'ї	Купці та їх сім'ї	Міщани	Селяни
1	2	3	4	5	6	7	8
В містах	2,54	2,40	0,42	0,91	1,26	62,63	24,59
I. «Руські»	3,23	3,35	0,65	1,22	0,99	52,76	33,10
У тому числі російська	4,24	4,40	0,78	1,55	1,33	48,12	33,97
українська	0,62	0,63	0,31	0,37	0,12	65,39	30,19
білоруська	1,08	1,64	0,20	0,67	0,41	15,42	78,02
II. Польські	14,44	5,61	0,05	0,50	0,33	25,32	45,94
III. Інші слов'янські	0,44	2,59	0,39	1,71	0,94	15,63	21,02
У тому числі чеська	0,56	2,40	-	0,99	0,85	19,18	10,72
болгарська	0,50	2,88	0,88	0,88	0,63	15,41	37,47
IV. Литовсько-латиські	1,92	1,92	-	1,06	0,29	13,86	77,96
V. Романські	0,56	0,49	0,13	0,37	0,29	50,65	38,14
у тому числі молдав. (румун.)	0,24	0,24	0,12	0,15	0,11	56,26	42,32
французька	3,83	2,98	0,31	2,98	1,15	5,28	0,84
італійська	2,00	1,75	0,13	1,00	2,75	5,13	9,89
VI. Німецька	2,19	2,92	0,32	1,88	3,05	25,05	32,48
VII. Інші германські	3,78	2,16	0,72	1,08	1,62	5,40	1,62
у т.ч. шведська	10,77	9,23	1,54	1,54	-	26,15	7,69
VIII. Інші індоевропейські	0,82	1,51	0,68	1,24	2,51	23,58	4,70
У тому числі грецька	0,96	1,23	0,34	1,27	2,01	7,88	5,01
вірменська	0,59	2,58	1,69	1,44	4,41	59,77	2,53
циганська	-	-	-	-	-	84,81	12,22
IX. Єврейська	0,01	0,14	0,0004	0,22	1,86	94,36	2,06
X. Картвельські (груз.)	16,24	6,09	2,54	4,57	1,02	10,15	56,85
XI. Кавказькі горці	9,09	-	-	-	-	18,18	18,18
XII. Фінські	2,60	1,79	0,49	1,14	0,32	10,23	70,13
XIII. Турецько-татарські	0,45	0,81	0,11	3,14	5,21	40,18	38,20
У тому числі татарська	0,55	0,92	0,10	3,55	5,90	43,72	41,10
XIV. Монголо-бурятські	-	-	-	-	-	-	-
XVI. Інш. північн. плем.	22,22	44,44	-	11,11	-	-	-
XVII. Інші мови	-	-	-	-	-	-	-
Ті, які не зазначили мови	-	2,53	-	-	-	21,52	7,59

Стани Групи мов	Військові, козаки	Інородці	Фінляндські уродженці без розділу на стани	Особи, що не належать до цих станів	Особи, що не зазначили стану	Іноземні піддані
I	9	10	11	12	13	14
В містах	0,22	0,01	0,04	1,90	0,35	2,77
I. «Руськ»	0,35	0,002	0,003	2,63	0,43	1,30
У тому числі						
російська	0,46	0,003	0,005	2,91	0,53	1,71
українська	0,05	-	-	1,89	0,17	0,25
білоруська	-	-	-	1,69	0,15	0,72
II. Польська	-	-	-	2,73	0,67	4,41
III. Інші слов'янські	-	-	-	0,28	0,39	56,63
У тому числі						
чеська	-	-	-	0,42	0,28	64,60
болгарська	-	-	-	-	0,13	41,23
IV. Лїтовсько-литиські	-	-	-	1,25	0,67	1,06
V. Романські	0,01	-	-	0,17	0,10	9,09
у тому числі						
молдав. (румун.)	0,01	-	-	0,19	0,07	0,30
французька	-	-	-	-	0,46	82,17
італійська	-	-	-	-	-	77,35
VI. Німецька	0,01	-	0,04	0,62	0,58	30,86
VII. Інші германські	-	-	1,26	-	0,18	82,19
у т.ч. шведська	-	-	9,23	-	-	33,85
VIII. Інші індоевропейські	-	0,01	-	0,05	0,23	64,67
У тому числі						
грецька	-	0,02	-	0,07	0,25	80,96
вірменська	-	-	-	-	0,15	26,84
циганська	-	-	-	-	-	2,96
IX. Єврейська	-	0,001	-	0,55	0,13	0,69
X. Картвельські (груз.)	0,51	-	-	-	0,51	1,52
XI. Кавказькі горці	-	-	-	-	-	54,55
XII. Фінські	0,16	0,49	0,65	0,32	0,16	11,53
XIII. Турецько-татарські	-	0,76	0,03	0,28	0,28	10,56
У тому числі татарська	-	0,72	-	0,27	0,34	2,83
XIV. Монголо-бурятські	100,00	-	-	-	-	-
XVI. Інші північні племена	22,22	-	-	-	-	-
XVII. Інші мови	-	-	-	-	44,44	55,56
Ті, які не зазначили мови	-	-	-	7,59	49,37	11,39

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 288-289.

Додаток 6.3.1 Співвідношення чоловічого і жіночого населення в містах Півдня (1861 р.)

Назва міста	% чоловіків	% жінок
Катеринославська губернія		
Катеринослав	46,96%	53,04%
Олександрівськ	52,27%	47,73%
Бахмут	53,21%	46,79%
Верхньодніпровськ	52,47%	47,53%
Новомосковськ	51,57%	48,43%
Павлоград	50,88%	49,12%
Слов'яносербськ	50%	50%
Нікополь	48,85%	51,15%
Маріуполь	54,72%	45,28%
Таврійська губернія		
Сімферополь	59,88%	40,12%
Олешки	51,7%	48,3%
Бердянськ	57,36%	42,64%
Євпаторія	51,18%	48,82%
Мелітополь	51,33%	48,67%

Перекоп	58,9%	41,1%
Ялта	63,46%	36,54%
Феодосія	55,34%	44,66%
Балаклава	45,47%	54,53%
Бахчисарай	52,69%	47,31%
Карасу-базар	54,72%	45,28%
Ногайськ	47,78%	52,22%
Орхів	49,89%	50,11%
Старий Крим	50,54%	49,46%
Севастополь	70,44%	29,56%
Керч-Снікале	62,55%	37,45%
Херсонська губернія		
Херсон	56,71%	43,29%
Олександрія	53,28%	46,72%
Анан'їв	51,06%	48,94%
Бобринець	52,33%	47,67%
Берислав	49,86%	50,14%
Вознесенськ	63,86%	36,14%
Сісаветград	49,93%	50,07%
Маяки	52,09%	47,91%
Новогеоргіївськ	58,11%	41,89%
Новомиргород	63,14%	36,86%
Овдіополь	50,95%	49,05%
Ольвіополь	53,24%	46,76%
Очаків	49,82%	50,18%
Миколаїв	58,74%	41,26%

Підраховано на підставі: Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-62 г. — Часть 1. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1863. — С. 1-37; Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-62 г. — Часть 2. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1863. — С. 1-47, 1-48.

Додаток 6.3.2 Співвідношення чоловічого і жіночого населення в містах Півдня (1897 р.)

Назва міста	% населення	
	% чоловіків	% жінок
Катеринославська губернія		
Катеринослав	53,86	46,14
Олександрівськ	51,02	48,98
Бахмут	49,65	50,35
Верхньодніпровськ	49,26	50,74
Маріуполь	54,94	45,06
Новомосковськ	48,79	51,21
Павлоград	54,36	45,64
Слов'янськ	48,81	51,19
Луганськ	49,75	50,25
Таврійська губернія		
Сімферополь	55,10	44,90
Бахчисарай	52,59	47,41
Карасу-базар	50,92	49,08
Бердянськ	50,14	49,86
Ногайськ	49,51	50,49
Орхів	49,95	50,05
Олешки	46,94	53,06
Євпаторія	52,52	47,48
Мелітополь	51,68	48,32
Перекоп	49,35	50,65
Ялта	56,28	43,72
Феодосія	58,03	41,97
Старий Крим	50,42	49,58
Керч	54,96	45,04
Снікале	51,81	48,19
Севастополь	63,56	36,44

Балаклія	51,28	48,72
Херсонська губернія		
Херсон	50,68	49,32
Берислав	48,98	51,02
Миколаїв	53,73	46,27
Олександрія	50,58	49,42
Новогеоргіївськ	51,29	48,71
Анаїв	48,95	51,05
Слисаветград	50,81	49,19
Бобринець	49,50	50,50
Вознесенськ	51,91	48,09
Новомиргород	47,27	52,73
Ольвіополь	48,79	51,21
Одеса (Градоначальство)	53,69	46,31
Маяки	49,33	50,67
Овідіополь	50,51	49,49
Очаків	58,08	41,92

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 1; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 1; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 1.

Додаток 6.3.3 Співвідношення чоловічого та жіночого населення Півдня різних станів за місцем народження (%)

Дворяни спадкові									
	«Місцеві»		З інших повітів цієї ж губернії		З інших губерній		З інших держав		
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	
Катеринославська губернія (міста)	30,20	35,57	15,42	16,96	53,71	46,64	0,67	0,82	
Катеринославська губернія (повіти без міст)	38,21	42,44	11,09	13,22	50,42	43,87	0,28	0,48	
Таврійська губернія (міста)	30,98	34,42	13,20	15,04	55,24	49,35	0,59	1,19	
Таврійська губернія (повіти без міст)	52,26	50,26	16,29	18,95	31,15	29,87	0,30	0,92	
Херсонська губернія (міста)	32,75	37,97	14,66	17,12	51,91	43,53	0,69	1,39	
Херсонська губернія (повіти без міст)	54,01	54,93	14,14	16,17	31,63	28,36	0,23	0,54	
Загалом по імперії (міста)	32,74	37,59	15,29	15,67	51,13	45,43	0,84	1,30	
Загалом по імперії (повіти без міст)	70,13	68,48	12,19	14,26	17,28	16,63	0,40	0,63	
Дворяни особисті та чиновники									
	«Місцеві»		З інших повітів цієї ж губернії		З інших губерній		З інших держав		
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	
Катеринославська губернія (міста)	36,81	43,31	16,16	17,08	46,61	39,25	0,42	0,36	
Катеринославська губернія (повіти без міст)	29,24	33,57	14,48	16,54	55,93	49,19	0,34	0,70	
Таврійська губернія (міста)	33,98	40,44	15,57	17,59	49,77	40,99	0,68	0,98	
Таврійська губернія (повіти без міст)	42,21	45,54	16,90	20,23	40,30	33,24	0,58	0,98	
Херсонська губернія (міста)	41,41	45,59	16,11	16,86	41,51	36,15	0,98	1,40	
Херсонська губернія (повіти без міст)	51,82	54,18	19,29	18,69	28,69	26,59	0,19	0,54	
Загалом по імперії (міста)	38,58	45,13	17,61	17,49	43,27	36,65	0,53	0,74	

Загалом по імперії (повіті без міст)	47,18	51,03	18,83	21,14	33,46	27,06	0,53	0,77
Особи селянського стану								
	«Місцеві»		З інших повітів цієї ж губернії		З інших губерній		З інших держав	
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж
Катеринославська губернія (міста)	34,99	51,08	13,57	16,57	51,40	32,28	0,04	0,07
Катеринославська губернія (повіті без міст)	85,18	88,25	2,53	3,08	12,27	8,63	0,03	0,04
Таврійська губернія (міста)	24,86	44,60	17,04	14,17	57,94	41,01	0,16	0,22
Таврійська губернія (повіті без міст)	83,29	85,52	3,60	4,47	12,88	9,78	0,23	0,23
Херсонська губернія (міста)	23,46	43,36	13,20	19,69	63,11	36,70	0,07	0,25
Херсонська губернія (повіті без міст)	90,04	90,65	4,10	4,61	5,83	4,71	0,02	0,03
Загалом по імперії (міста)	35,52	50,35	19,17	20,71	45,07	28,61	0,24	0,33
Загалом по імперії (повіті без міст)	91,58	92,27	2,62	3,13	5,65	4,46	0,16	0,15
Особи інших станів								
	«Місцеві»		З інших повітів цієї ж губернії		З інших губерній		З інших держав	
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж
Катеринославська губернія (міста)	50,46	55,48	8,62	9,76	39,41	34,09	1,51	0,67
Катеринославська губернія (повіті без міст)	47,98	54,58	12,41	12,98	34,83	29,10	4,77	3,34
Таврійська губернія (міста)	59,97	65,41	10,24	12,06	22,86	19,99	6,93	2,55
Таврійська губернія (повіті без міст)	57,47	65,69	14,42	13,23	19,46	18,33	8,65	2,74
Херсонська губернія (міста)	61,46	65,81	8,48	9,19	27,43	23,61	2,63	1,39
Херсонська губернія (повіті без міст)	74,08	76,74	10,29	10,12	14,55	12,46	1,07	0,68
Загалом по імперії (міста)	63,37	67,70	11,28	11,96	22,38	18,96	2,97	1,38
Загалом по імперії (повіті без міст)	67,69	73,16	12,06	12,47	16,40	12,46	3,85	1,91

Підраховано на підставі: Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. — Т. I. — СПб.: Типо-литография Н.Л. Ныркина, 1905. — С. 85-88; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 36-37; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XXI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 41-43; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 36-39.

Додаток 6.3.4а Рівень освіченості чоловічого і жіночого населення Катеринославщини (%) по губернії

Грамотність, ступінь освіти	Стать	Грамотні	У тому числі ті, хто навчався					
			В університетах та інших вищих навчальних закладах	В спеціальних та технічних вищих навчальних закладах	В спеціальних середніх навчальних закладах	В середніх навчальних закладах	В вищих військових навчальних закладах	В середніх військових навчальних закладах
Станові групи								
Дворяни	ч	51,26	94,45	98,22	90,22	44,49	100	100

спадкові та особисті, чиновники та їх сім'ї	ж	48,87	5,55	1,78	9,78	55,51	–	–
Особисті духовного стану всіх християнських сповідань та їх сім'ї	ч	51,13	91,49	100	93,02	63,28	–	100
	ж	48,87	8,51	–	6,98	36,72	–	–
Почесні громадяни, купці, міщани та інші міські стани	ч	63,56	90,98	98,75	89,78	48,33	–	100
	ж	36,44	9,02	1,25	10,22	51,67	–	–
Особисті сільського стану	ч	81,74	61,11	100	93,18	61,18	–	100
	ж	18,26	38,39	–	6,82	38,82	–	–
Інородці	ч	95	–	–	–	100	–	–
	ж	5	–	–	–	–	–	–
Особисті, що не належать до цих станів	ч	63,20	100	100	93,22	41,28	–	100
	ж	36,80	–	–	6,78	58,72	–	–
Фінляндські уродженці	ч	42,11	–	100	–	–	–	–
	ж	57,89	–	–	–	100	–	–
Іноземні піддані	ч	56,64	100	100	100	59,77	100	100
	ж	43,36	–	–	–	40,23	–	–

В МІСТАХ

Грамотність, ступінь освіти	Стать	Грамотні	У тому числі ті, хто навчався					
			З університетів та інших вищих навчальних закладах	В спеціальних та технічних вищих навчальних закладах	В спеціальних середніх навчальних закладах	В середніх навчальних закладах	У вищих військових навчальних закладах	У середніх військових навчальних закладах
Станові групи								
Дворяни спадкові та особисті, чиновники та їх сім'ї	ч	49,43	93,43	97,18	88,70	43,19	100	100
	ж	50,17	6,57	2,82	11,30	56,81	–	–
Особисті духовного стану всіх християнських сповідань та їх сім'ї	ч	51,79	96,43	100	100	58,68	–	100
	ж	48,21	3,57	–	–	41,32	–	–
Почесні громадяни, купці, міщани та інші міські стани	ч	62,95	89,54	98,08	84,92	42,19	–	100
	ж	37,05	10,46	1,92	15,08	57,81	–	–
Особисті сільського стану	ч	81,86	50	100	92,56	58,61	–	100
	ж	18,14	50	–	7,44	41,39	–	–
Інородці	ч	100	–	–	–	–	–	–
	ж	–	–	–	–	–	–	–
Особисті, що не належать до цих станів	ч	60,12	100	100	78,57	39,62	–	100
	ж	39,88	–	–	21,43	60,38	–	–
Фінляндські уродженці	ч	33,33	–	–	–	–	–	–
	ж	66,67	–	–	–	–	–	–
Іноземні піддані	ч	61,34	100	100	100	59,43	100	100
	ж	38,66	–	–	–	40,57	–	–

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 46-51.

Додаток 6.3.46 Рівень освіти чоловічого і жіночого населення Таврійської губернії (%) по губернії

Грамотність, ступінь освіти	Стать	Грамотні	У тому числі ті, хто навчається					
			Університетах та інших вищих навчальних закладах	У спеціальних вищих навчальних закладах	У спеціальних середніх навчальних закладах	У середніх навчальних закладах	У вищих військових навчальних закладах	У середніх військових навчальних закладах
Станові групи								
Дворяни спадкові та особисті, чиновники та їх сім'ї	ч	49,63	94,16	97,99	89,87	36,36	100	100
	ж	50,37	5,84	2,01	10,13	63,64	—	—
Особидуховного стану всіх християнських сповідань та їх сім'ї	ч	53,07	100	75,00	95,24	59,44	—	100
	ж	46,93	—	25,00	4,76	40,56	—	—
Почесні громадяни, купці, міщани та інші міські стани	ч	61,99	88,93	91,53	92,58	42,25	—	100
	ж	38,01	11,07	8,47	7,42	57,75	—	—
Особисільського стану	ч	74,61	86,67	100	96,49	53,26	—	100
	ж	25,39	13,33	—	3,51	46,74	—	—
Інородці	ч	100,00	—	—	—	—	—	—
	ж	—	—	—	—	—	—	—
Особи, що не належать до цих станів	ч	63,42	88,37	66,67	90,32	42,17	—	100
	ж	36,58	11,63	33,33	9,68	57,83	—	—
Фінляндські уродженці	ч	53,33	—	—	—	100,00	—	—
	ж	46,67	—	—	—	—	—	—
Іноземні піддані	ч	66,77	89,47	100,00	94,92	51,79	—	100
	ж	33,23	10,53	—	5,08	48,21	—	—

в містах

Грамотність, ступінь освіти	Стать	Грамотні	У тому числі ті, хто навчається					
			Університетах та інших вищих навчальних закладах	У спеціальних вищих навчальних закладах	У спеціальних середніх навчальних закладах	У середніх навчальних закладах	У вищих військових навчальних закладах	У середніх військових навчальних закладах
Станові групи								
Дворяни спадкові та особисті, чиновники та їх сім'ї	ч	48,36	94,83	97,75	88,74	35,62	100	100
	ж	51,64	5,17	2,25	11,26	64,38	—	—
Особидуховного стану всіх християнських сповідань та їх сім'ї	ч	55,09	100	50,00	93,33	57,33	—	100
	ж	44,91	—	50,00	6,67	42,67	—	—
Почесні громадяни	ч	60,80	89,29	90,24	92,56	40,71	—	100
	ж	39,20	10,71	9,76	7,44	59,29	—	—

Станові групи								
Дворяни спадкові та особисті, чиновники та їх сім'ї	ч	48,15	96,52	95,71	90,07	40,71	100	100
	ж	51,85	3,48	4,29	9,93	59,29	—	—
Особи духовного стану всіх християнських сповідань та їх сім'ї	ч	51,80	95,88	50,00	95,45	56,55	100	100
	ж	48,20	4,12	50,00	4,55	43,45	—	—
Почесні громадяни, купці, міщани та інші міські стани	ч	63,02	93,11	93,94	86,58	48,58	100	100
	ж	36,98	6,89	6,06	13,42	51,42	—	—
Особи сільського стану	ч	80,63	92,00	100,00	96,96	60,83	—	100
	ж	19,37	8,00	—	3,04	39,17	—	—
Інородці	ч	69,23	—	—	—	66,67	—	100
	ж	30,77	—	—	—	33,33	—	—
Особи, що не належать до цих станів	ч	64,44	87,50	81,25	91,91	44,42	—	100
	ж	35,56	12,50	18,75	8,09	55,58	—	—
Фінляндські уродженці	ч	48,15	—	—	100,00	60,00	—	100
	ж	51,85	—	—	—	40,00	—	—
Іноземні піддані	ч	55,92	95,27	100,00	85,83	58,27	100	100
	ж	44,08	4,73	—	14,17	41,73	—	—

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 54-59.

Додаток 6.3.5 Частка чоловіків і жінок серед освічених громадян південноукраїнських губерній

Губернія	Освіченість, рівень освіти	Стать	У тому числі ті, хто навчався:						
			Писемні	Університетах та інших вищих навчальних закладах	У спеціальних вищих навчальних закладах	У спеціальних середніх навчальних закладах	В середніх навчальних закладах	У вищих військових навчальних закладах	У середніх військових навчальних закладах
			%	%	%	%	%	%	%
По Імперії		ч	63,09	93,63	97,92	83,82	47,52	100	100
		ж	36,91	6,37	2,08	16,18	52,48	—	—
Катеринославська		ч	66,07	92,59	97,55	87,92	45,78	100	100
		ж	33,93	7,41	2,45	12,08	54,22	—	—
Таврійська		ч	65,38	93,50	95,32	91,63	40,60	100	100
		ж	34,62	6,50	4,68	8,37	59,40	—	—
Херсонська		ч	65,04	95,49	95,22	89,21	47,23	100	100
		ж	34,96	4,51	4,78	10,79	52,77	—	—

Підраховано на підставі: Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. — Т. I. — СПб.: Типо-литография Н.Л. Ныркина, 1905. — С. 78-79; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 51; Первая всеобщая перепись населения Российской

империи. 1897 г. ХLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 63; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. ХLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 59.

Додаток 6.3.6 Сімейний стан чоловічого і жіночого населення Півдня наприкінці XIX ст. (%) по губерніях

Сімейний стан	Холості та дівці			Ті, які перебувають у шлюбі			Вдови та вдівці			Розлучені			Ті, які не зазначили сімейного стану		
	Всього	ч	ж	Всього	ч	ж	Всього	ч	ж	Всього	ч	ж	Всього	ч	ж
По Імперії	54,56	52,08	47,92	39,51	49,66	50,34	5,79	28,21	71,79	0,07	19,22	50,78	0,06	46,18	53,82
Катеринославська	56,16	53,05	46,95	39,48	51,39	48,61	4,23	35,83	64,17	0,06	17,60	52,40	0,07	48,68	51,32
Таврійська	57,82	55,03	44,97	37,79	51,46	49,54	4,20	30,95	69,05	0,06	18,29	51,71	0,06	54,68	45,32
Херсонська	57,74	53,33	46,67	37,46	50,96	49,04	4,58	28,09	71,91	0,15	31,45	68,55	0,08	45,49	54,51

по містах

Сімейний стан	Холості та дівці			Ті, які перебувають у шлюбі			Вдови та вдівці			Розлучені			Ті, які не зазначили сімейного стану		
	Всього	ч	ж	Всього	ч	ж	Всього	ч	ж	Всього	ч	ж	Всього	ч	ж
По Імперії	55,41	55,77	44,23	37,37	54,95	45,05	6,92	20,23	79,77	0,17	33,14	66,86	0,13	50,31	49,69
Катеринославська	56,04	54,42	45,58	38,25	54,19	45,81	5,41	24,29	75,71	0,18	29,43	70,57	0,11	54,29	45,71
Таврійська	56,82	58,61	41,39	36,92	55,24	44,76	6,01	23,44	76,56	0,15	34,23	65,77	0,11	62,78	37,22
Херсонська	57,44	55,80	44,20	35,93	53,57	46,43	6,15	20,66	79,34	0,33	25,10	74,90	0,15	49,79	50,21

по повітах

Сімейний стан	Холості та дівці			Ті, які перебувають у шлюбі			Вдови та вдівці			Розлучені			Ті, які не зазначили сімейного стану		
	Всього	ч	ж	Всього	ч	ж	Всього	ч	ж	Всього	ч	ж	Всього	ч	ж
По Імперії	54,43	51,50	48,50	39,84	48,89	51,11	5,62	29,73	70,27	0,05	42,11	57,89	0,06	44,70	55,30
Катеринославська	56,18	52,87	47,13	39,64	51,04	48,96	4,08	37,80	62,20	0,04	42,47	57,53	0,06	47,37	52,63
Таврійська	58,07	54,15	45,85	38,01	50,54	49,46	3,84	35,44	64,56	0,04	42,55	57,45	0,04	49,59	50,41
Херсонська	57,86	52,34	47,66	38,07	49,96	50,04	3,94	32,78	67,22	0,08	42,61	57,39	0,05	40,44	59,56

Таблиця укладена на підставі: Общій свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. — Т. I. — СПб.: Типо-литография Н.Л. Ныркина, 1905. — С. 78-79; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 30; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. ХLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 32; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. ХLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 28.

Додаток 6.3.7а Статеве співвідношення осіб «одержимих фізичними вадами» за сімейним станом у містах Катеринославської губернії (%)

Вада і сімейний стан	Сліпі від народження			У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі			Ті, які втрачили зір			У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі		
	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж
В містах	94	52,13	47,87	33	48,99	20,0	157	46,50	53,50	50	49,32	16,67

Вада і сімейний стан	Глухонімі			У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі			Німі			У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі		
	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж
В містах	163	53,99	46,01	15	13,64	4,0	73	54,79	45,21	12	20,0	12,12

Вада і сімейний стан	Божевільні			У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі			Всього осіб		У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі					
	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж				
В містах	459	57,52	42,48	159	36,74	31,79	514	432	177	92	54,33 %	(45,67 %)	(34,44 %)	(21,30 %)

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. — С. 131.

Додаток 6.3.7б Статеве співвідношення осіб «одержимих фізичними вадами» за сімейним станом у містах Таврійської губернії (%)

Вада і сімейний стан	Сліпі від народження			У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі			Ті, які втрачили зір			У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі		
	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж
В містах	116	45,69	54,31	30	35,85	17,46	237	53,16	46,84	91	46,83	28,83

Вада і сімейний стан	Глухонімі			У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі			Німі			У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі		
	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж
В містах	213	55,40	44,60	30	14,41	13,68	58	53,45	46,55	9	16,13	14,81

Вада і сімейний стан	Божевільні			У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі			Всього осіб		У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі					
	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж				
В містах	624	60,42	39,58	180	30,27	31,58	705	543	202	138	56,49 %	(43,51 %)	(28,65 %)	(25,41 %)

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. ХLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. — С. 169.

Додаток 6.3.7в Статеве співвідношення осіб «одержимих фізичними вадами» за сімейним станом у містах Херсонської губернії (%)

Вада і сімейний стан	Сліпі від народження			У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі			Ті, які втратили зір			У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі		
	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж
В містах	329	53,19	46,81	85	32,57	18,18	633	53,08	46,92	209	46,43	17,85

Вада і сімейний стан	Глухонімі			У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі			Німі			У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі		
	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж
В містах	557	55,48	44,52	294	12,30	10,89	166	52,41	47,91	24	17,24	11,39

Вада і сімейний стан	Божевільні			У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі			Всього осіб		У тому числі ті, хто перебуває у шлюбі	
	Всього осіб	Ч	Ж	Всього осіб	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж
В містах	1423	52,57	47,43	253	16,71	18,96	1655 53,25 %	1453 (46,75 %)	391 (23,63 %)	245 (16,86 %)

Підраховано на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: б.и., 1904. — С. 182-183.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БМК	Бердянський краєзнавчий музей
ВРВІР ОННБ	Відділ рідкісних видань і рукописів Одеської національної наукової бібліотеки ім. М. Горького
ГАРФ	Государственный архив Российской Федерации
ДААРК	Державний архів при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим
ДАДО	Державний архів Дніпропетровської області
ДАДонО	Державний архів Донецької області
ДАЗО	Державний архів Запорізької області
ДАКО	Державний архів Кіровоградської області
ДАЛО	Державний архів Луганської області
ДАМО	Державний архів Миколаївської області
ДАмС	Державний архів міста Севастополя
ДАОО	Державний архів Одеської області
ДАХО	Державний архів Херсонської області
ДОКМ	Донецький обласний краєзнавчий музей
ЗОКМ	Запорізький обласний краєзнавчий музей
ЗООИД	Записки Одесского общества истории и древностей
ИТУАК	Известия Таврической ученой архивной комиссии
ІР НБУ	Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського
КОКМ	Кіровоградський обласний краєзнавчий музей
ЛЕУАК	Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии
МКМ	Мелітопольський краєзнавчий музей
МОКМ	Миколаївський обласний краєзнавчий музей
НИОР РГБ	Научно-исследовательский отдел рукописей Российской Государственной Библиотеки
ОІКМ	Одеський історико-краєзнавчий музей
ОР РНБ	Отдел рукописей Российской Национальной Библиотеки
ПСЗРИ	Полное Собрание законов Российской империи
РГИА	Российский государственный исторический архив
ХОКМ	Херсонський обласний краєзнавчий музей
ЦДІА К України	Центральний державний історичний архів у м. Києві
ЦМТ	Центральний музей Тавриди

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	14
1. Історіографія урбанізаційних процесів на півдні України	14
2. Джерела з історії урбанізації регіону	55
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ УМОВИ, ТИПОЛОГІЯ ТА ДИНАМІКА ЗМІНИ ЧИСЕЛЬНОСТІ МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ У ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	83
1. Історичні умови урбанізації на півдні України	83
2. Типологія та динаміка зміни чисельності міських поселень Півдня	94
РОЗДІЛ 3. ЕВОЛЮЦІЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ МІСЬКИМИ ПОСЕЛЕННЯМИ	133
1. Міські поселення Південної України в системі державного управління	133
2. Розбудова органів міського самоврядування	165
РОЗДІЛ 4. МІСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ І ГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК ПІВДНЯ	197
1. Освоєння “міського простору” Південної України: межі, земельна власність, розвиток структури забудови і благоустрій міських поселень	197
2. “Економічні функції” і місце міських поселень в еволюції промисловості, транспортної мережі, торгівлі, фінансової сфери та сільського господарства в регіоні	250
РОЗДІЛ 5. СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ УРБАНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У РЕГІОНІ	284
1. Соціальна стратифікація і соціальна мобільність	284
2. Роль міських поселень у суспільному житті Півдня	301
3. Релігійне життя південноукраїнських міських поселень	320
4. Міста як культурні центри	342
5. Роль міських поселень у розбудові закладів освіти та охорони здоров’я Півдня	364
РОЗДІЛ 6. СПЕЦИФІКА МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ	389
1. Міське населення і демографічні процеси на півдні України: особливості зростання чисельності городян	389
2. Специфіка етнічного складу городян	406

3. Гендерний аспект урбаністичних процесів на Півдні	426
4. Ментальність міського населення	444
5. Особливості міської повсякденності	464
ПІСЛЯМОВА	485
ДОДАТКИ	492
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	590



CONTENTS

PREFACE	5
CHAPTER 1. TRENDS IN THE HISTORIOGRAPHY OF URBANIZATION AND THE PRIMARY SOURCES' BASE OF THE RESEARCH	14
1. Historiography of the urban development in the South of Ukraine	14
2. Primary sources about the history of urbanization in the region	55
CHAPTER 2. HISTORICAL BACKGROUND, TYPOLOGY AND DYNAMICS OF CHANGES IN THE NUMBER OF URBAN SETTLEMENTS IN THE SOUTHERN UKRAINIAN REGION IN THE SECOND HALF OF THE XIX – THE EARLY XX CENTURY	83
1. Historical background of urbanization in the South of Ukraine	83
2. Typology and dynamics of changes in the number of urban settlements of the South	94
CHAPTER 3. EVOLUTION OF THE SYSTEM OF MANAGEMENT BY URBAN SETTLEMENTS	133
1. Urban settlements of the Southern Ukraine in the system of the state government	133
2. Building of municipal self-government institutions	165
CHAPTER 4. URBAN SETTLEMENTS AND THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE SOUTH	197
1. Development of Southern Ukrainian “urban space”: boundaries, land, planning practice, building, beautification of the urban settlements	197
2. “Economical functions” and the role of urban settlements in evolution of industry, transport network, trade, financial sphere and agriculture in the region	250
CHAPTER 5. SOCIO-CULTURAL ASPECTS OF URBANIZATION IN THE REGION	284
1. Social stratification and social mobility	284
2. The role of urban settlements in the social life of the South	301
3. Religious life of the Southern Ukrainian urban settlements	320
4. Cities and towns as cultural centers	342
5. The role of urban settlements in development of educational institutions and public health services of the South	364
CHAPTER 6. SPECIFICS OF URBAN POPULATION OF	389

THE REGION	
1. Urban population and demographical processes in the South of Ukraine: peculiarities of population concentration	389
2. Specific of ethnic structure of towns people	406
3. Gender aspects of urbanization in the South	426
4. Urban mentality	444
5. Peculiarities of urban everyday life	464
AFTERWORD	485
APPENDIXES	492
LIST OF SHORTENINGS	590



НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Вікторія Константінова

**Урбанізація:
південноукраїнський вимір
(1861 – 1904 роки)
Монографія**

Комп'ютерний набір, комп'ютерна верстка
та макетування: *Вікторія Константінова, Юлія Королевська*
Художнє оформлення: *Сергій Акімов, Вікторія Константінова*
Коректор: *Любов Ващенко*

Підп. до друку 2.12.2010.
Формат 60x84 1/16. Гарн. Таймс. Різографія.
Умов. друк. арк. 34,64. Обл.-вид. арк. 28,74.
Наклад 300 прим.

Видавництво ПП «АА Тандем»
Адреса: 69032, м. Запоріжжя, а/с 7633, тел. (061)222-70-10
Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців:
Серія ДК № 2899

Надруковано ПП «АА Тандем»
Замовлення № 177